

वरेन्द्र-चनुसन्धान-समिति-ग्रन्थमाला

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

श्रीश्रीश्रीश्रीचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्यसंस्कृता ।

THE
KASIKĀ VIVARAṆA PAṆJIKĀ
(THE NYĀSA)
COMMENTARY ON VAMANA-JAYADITYA'S KASIKĀ
BY
JINENDRA BUDDHI.

EDITED
WITH INTRODUCTION AND OCCASIONAL NOTES

BY
SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.
READER OF SANSKRIT, DACCA UNIVERSITY.

VOL. II. Part I.
(Adhyaya 6).

Ms. B. 2. 1.

PUBLISHED BY
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

1919

[All rights reserved].

S

491.25

JGK-N

V.2

5140 7690

5117

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:०:—

३४३

१ । प्राक् क्रीताच्छः ।

विधिरधिकारः परिभाषा वेति त्रयमत्र सम्भाव्यते । यथा चेतत्
चितयमपि निर्दोषं तथा प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र (४।१।८३) दर्शितम् । यद्येवं
काशिकाकारेण कस्मान्न सूचितम् ? एकदेशानुस्मरणेन सर्वस्य सूचितत्वादित्य-
भिप्रायः । अथ प्रागिति कोऽयं निर्देशः ? यावता प्रपूर्वस्याश्चतेः किंनि-
नलोपादिके विहित उगिद्वामिति (७।१।७०) लुमि संयोगान्तलोपे च किन्-
प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) नकारस्य ङकारे प्राङिति भवितव्यम् । अथेदृशी
व्युत्पत्तिराश्रयेत यावताश्चतेद्योपसंस्थानमिति (४।१।६५, वा) कृते ङीपि
प्राच्यां दिशि वसतीति दिक्प्रत्ययेभ्यः सप्तमीत्यादिना (५।१।२७) ऽप्तातिः ।
तस्याच्चेर्लुगिति (५।३।३०) लुक् । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) ङीपोऽपि ।
तसिलादिस्तद्धित एवाच्पर्यन्त इत्यव्ययत्वे ऽव्ययादिति (२।४।८२) सोर्लु-
कि न लुमताङ्गत्वेति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् सर्वनामस्थानाभावे
लुमोऽप्यभावः । ततः कुत्वे सति प्रागिति सम्भवति । यस्तु मन्थत षाच्चेऽपि
पक्षे क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकत्वम् । क्रियाविशेषणानां यथा नपुंसकत्वं
कर्मभावश्च तथा करणे च स्तोकात्पञ्चल्यत्र (२।१।३३) प्रतिपादितम् । तत्र
कर्मणि द्वितीयायाः स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) लुकि कृते पूर्ववक्तुमभाव-
इति तन्मते द्वितीयैकवचनान्तं पदं सञ्जायते । तदेवमितरस्मिन् पक्षे

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति (२।३।३०) षष्ठ्या भवितव्यम् । तत् कथं क्रीतादिति पञ्चमीनिर्देशः । नैतदस्ति । यावदान्वारादितरर्त्तदिकृष्टत्वेद- (२।३।२६) मुक्तं दिकृष्टत्वादेव सिद्धे ऽधूस्तरपदग्रहणं षष्ठ्यतसर्थेत्यनेन (२।३।३०) प्राप्तां षष्ठीमपि बाधित्वा पञ्चम्येव यथा स्यादिति कुतः षष्ठीप्रसङ्गः ? अतो व्यवस्थितमिदं प्राक् क्रीतादिति । अथ प्राग्वचनं किम् ? न क्रीताच्छ इत्येवोच्येत । नैतदस्ति । एवं ह्युच्यमाने क्रीतशब्द एव प्रकृतित्वेन ज्ञायते । ततश्च क्रीतशब्दादेव प्रत्ययः स्यात् । तस्मात् क्रीतादित्यवधियोतनार्थं प्रागिति वक्तव्यम् । तर्ह्ययमर्थः प्राग्धितादित्यतः (४।४।७४) प्रकृतेन प्रागग्रहणेन हि सम्बध्यते । एवं तत्रैतत् स्यात् । तद्धि भवेच्छन्दसीति (४।४।११०) । तेन च्छन्दोऽधिकारेण प्रकृतं प्रागग्रहणं सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ सत्यां तस्याप्यनुवृत्तिरिति वार्त्तमेतत् । अस्वरितत्वादेव च्छन्दोऽधिकारस्य निवृत्तेः । तर्हि हि प्राग्दीव्यत इत्यतः (४।१।८३) प्रकृतत्वात् तेनापि च वहतेरित्येवमादिकं सम्बध्येत यथा स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्रजौ भवनादिति (४।१।८०) । नैतदस्ति । एवं हि सोमाट् ऋषित्यादौ (४।२।३०) यत्र पञ्चमी श्रूयते तत्र सर्वत्र प्राग्वचनेन सम्बन्धे न ज्ञायते को विधिः का च प्रकृतिरिति स्यात् । येषामवधित्वमिष्यते तेषामेव प्राक्शब्दमधीतवानिति । इह तु प्रकृतेन प्राग्वचनेन सम्बध्यते । ननु च विपर्ययः कस्मान्न भवति ? भवनादिति प्रकृतिः स्त्रीपुंसाभ्यामित्यवधिनिर्देश इति । नैतदस्ति । अवधेरेकत्वादेकवचनेन निर्देशो न्याय्यः । प्रकृतिनिर्देशे तु द्वे एव प्रकृतौ परस्परपक्षे इति द्विवचनसुपपद्यते । ननु च विशदमिदमुदितमप्यर्थज्ञानम् । स्वरितलिङ्गादधिकाराणामासङ्ग इत्येतद् भवता विष्कृतम् । तदेवं सोमाट् ऋषित्यादौ (४।२।१०) कः प्राग्वचनसम्बन्धप्रसङ्ग इति नार्थः प्रागग्रहणेन । सत्यमेतत् । किन्तु स्वरितत्वास्वरितत्वस्यापनपरम्परया मन्ध्रियो मोहमासादयन्तीति तत्प्रतिपत्त्यर्थं प्रागग्रहणं कर्त्तव्यम् । अवस्थोय इति । विकल्पनात् त्रयमत्र सम्भवति । अनुत्पन्ने प्रत्यये नञास्य सम्बन्ध इति । उत्पन्ने वा । संसर्ग उत्पत्तिकाल एवेति । तत्राद्ये पक्षे वस्त्रादन्यस्मै हितमितोष्टाभिधानं न प्राप्नोति । द्वितीये तु गोधुगनभिधानप्रसङ्गः । तृतीये तु सापेक्षमसमर्थं

भवतीति प्रत्ययो न प्राप्नोति । न चापि चतुर्थी । द्वितीयस्य प्रतिषिध्य-
मानत्वात् । तृतीये तु पचे यथा दीषो न भवति तथा प्रतिविधीयते । तत्र
वक्ष्यितशब्दयोः पदान्तरनिरपेक्षयोः क्रियापदेन भवतिनानुगम्यमानत्वान्
न च बाह्यसम्बन्धोऽन्तरङ्गसम्बन्धं निवर्त्तयितुं शक्नोति । अतएव न देवदत्ताय
गां ददातीति सम्प्रदाने चतुर्थी भवति । कर्मणाभिप्रायेरन्तरङ्गत्वादिति ।
तथानेन च क्रमेण यत्रापि प्राप्तिर्न विद्यते केवलं त्विच्छामात्रमेव तत्रापि
कर्मसंज्ञा प्रवर्त्तते । तद्यथा ग्रामं गन्तुमिच्छामि न कश्चित् सहायोऽस्तीति ।
यदप्युच्यते ऽसामर्थ्यात् तद्वितेन न भवितव्यमिति तदेतदप्यसारम् । यदयं
नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हद्विज्ञातलभार्थस्तद्विज्ञा इति (६।२।१५५) तदन्तान्यु-
त्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानानि पराण्यन्तोदात्तानि भवन्तीति
तद्वितग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथ किमर्थमियानवधि रूपादीयते ? नहि तत्र
तावदस्य व्यापारोऽस्ति । प्रत्ययान्तैर्बाधितत्वात् । लघुत्वात् प्राक् ठञश्च
इति वक्तव्यमित्यत आह अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि । कः पुनरर्थमवधित्वेनाङ्गीकुर्वती
गुण इति चेदयमभिप्रायः । प्राक् ठञश्च इत्युच्यमाने प्राक् ठञो याः प्रकृत-
यस्ताभ्यञ्छो भवतीत्ययमर्थः स्यात् । ततश्चाधिकारस्य प्रतियोगोपस्थानादप-
वादविषये च्छप्रत्ययः प्रसज्येत । अर्थं त्ववधित्वेनोपादीयमाने प्राक् क्रीताद्
येऽर्था स्तेषु च्छो भवतीत्ययमर्थः सम्प्रत्यतः । ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति । तेन
समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽपवादश्च बाधते । ननु च प्राक् ठञ
इत्युच्यमानेऽपवादविषयेऽपि च्छो न भविष्यत्येव । ज्ञापकात् । यदयं विभाषा
हविरूपपादिभ्य इति (५।१।४) विभाषाग्रहणं शास्ति । इतरथा ह्यधिकारा-
च्छोऽपि लब्ध एवेति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् । सत्यमेतत् । किन्तु
ज्ञापकहारेणार्थप्रतिपत्तौ सत्यां प्रतिपत्तिर्गौरवं स्यात् । तस्मात् सुखप्रति-
पत्त्यर्थमर्थोऽवधित्वेनोक्तः । अन्ये पुनराहु र्विहीत इत्याशंसायां भूतवशेत्वेनेन
(३।३।१३२) भविष्यति निष्ठाप्रत्यय इति । तेनायमर्थः सम्प्रत्यतः वक्तव्यादि-
रूपसिद्ध्यर्थमर्थमवधं ग्रहीष्यामीति । अतः शालातुरीयेण (A) प्राक् ठञश्च
इति नोक्तम् । अन्यथा हि प्रत्ययावधित्वे प्रतिपदांता अन्तरङ्गा इत्युपा-

(A) By शालातुरीय, evidently पाणिनि is meant. So the व्यासकर supports the

ताभ्यः प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययः स्यादित्याशङ्कते । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । परिखाया ढञित्वत् (५।१।१७) च्छयतोः पूर्णोऽवधि रित्यभिधास्यति । ततश्च तेन क्रीतमिति वक्ष्यतीत्युच्यते । ततश्चेदं विरुद्धमित्याह अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि । गतार्थम् । नैयायिक इत्याह (B) कचिदर्थोऽवधित्वेन गृह्यते यथाऽऽर्हाद् (५।१।१८) भवनादिति (४।१।८७) । कचित् प्रत्ययः प्राग् वृहते (४।४।१) रा च त्वादिति (५।१।१२०) । कचित् प्रकृति रा कङारात् (१।४।१) प्राक् कङारादिति (२।१।३) । कचिदेकदेशः प्राग् दीव्यतोऽणिति (४।१।८३) । कचिन्निरवधिः प्रत्ययो ज्ञापप्रातिपदिकादिति (४।१।१) । तेनायमात्मनो वैचित्र्यमाचार्यो दर्शयतीत्यवसीयत इति । अथ क्रीतशब्दादेव पूर्वेण च्छप्रत्ययो भवतीत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? यथा विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् त्विति (५।१।६८) ? अनभिधानात् । नहि क्रीतशब्दात् पुरस्तादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेन कस्यचिदर्थस्याभिधानमस्ति । नचापि तेन क्रीतमिति निर्देश उपपद्यते । तत्रैवमपि प्राक् क्रीतशब्दादेव प्रत्ययो भवतीत्येव कस्मान्न विकल्प्यते ? अनभिधानादेव । नहि तत उत्पन्नेन प्रत्ययेन विवक्षितोऽर्थोऽवगम्यते । अर्थान्तरं भवादिकम् । तत्र च वृहलक्षणम् एव सिद्ध इत्यनर्थ-कमिदं स्यात् । तस्मात् प्रागुदितमेव प्रयोजनं न्याय्यम् ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उगिति प्रत्याहारग्रहणं वा स्यात् ? उवर्णग्रहणं वा ? तत्राद्ये पक्षेऽयं वाक्यार्थो जायत उगन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽवादिभ्यो ऽवकारादिभ्यो-ऽवसुप्रभृतिभ्य इति । वकारादीन् वजयित्वेत्यर्थः । ननु चैवं सति पञ्चम्या निर्देशः स्यात् । नेष दोषः । सुपो सुलुगिति (७।१।३८) लुका निर्दिष्टत्वात् । एवं तर्हि प्रातिपदिकेषु गवादिपाठसामर्थ्यात् प्रत्याहारग्रहणं न भवति ।

view that शलातुर had been the residence of the sage's ancestors.—शलातुरोऽभिन्नो-
स्तेति तूदीशलातुरेत्यादिना च्छणं (४।१।४८) शलातुरेत्यर्थः । तेन ।

(B) Who was this नैयायिक ?

अथवा हि गवादीनां पाटोऽनर्थकः स्यात् । एतत् सर्वं मनसि कृत्वाह उवर्णा-
 न्तादित्येव । सर्वत्रग्रहणे तदन्तविधेरभ्युपगमादित्यभिप्रायः । शङ्क्यमिति ।
 भोगुणः (६।४।१४६) । वान्तो यि प्रत्यय (६।१।७८) इत्यवादेशः । सनङ्गुरि-
 त्यादि । चर्मविकारलक्षणस्याजोऽवकाशो वाधं वारतम् । उवर्णान्तल-
 क्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्क्यम् पिच्यमिति । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः ।
 तत्रोभयप्राप्तौ परत्वाच् चर्मणोऽजित्यञ् (५।१।१५) प्राप्नोति । तथेत्यादि ।
 अन्नविकारिभ्यश्चेति । अपूपपादिलक्षणस्य पाक्षिकस्य यतोऽवकाशः । अपूप्या
 स्तण्डुला अपूपीया इति । उवर्णान्तलक्षणस्य सएव । चरुर्नाम हविर्विशेषः ।
 सक्तुश्चान्नविकारः । तत उभयप्रसङ्गे परत्वाद्भिभावा हविरपूपपादिभ्य इति
 (५।१।१४) हविरलक्षणोऽन्नविकारलक्षणस्य विधिः प्राप्नोति । तदेवं सनङ्गु-
 शब्दादञ् प्राप्तः । चङ्गसक्तुशब्दाभ्यां विकल्पेन यत् । नित्येष्वेते । तदर्थं
 पूर्वविप्रतिषेधो भाषितव्य इति । भोगुणः (६।४।१४६) । वान्तो यि प्रत्यय
 इत्यवादेशः (६।१।७८) । सनङ्ग्यमित्यादि । एतच्चेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य
 लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् । गवादिषु नाभि नभश्चेति पठ्यत इत्यत्र कस्यचिदि-
 यमाशङ्का स्याद् भसंज्ञाप्रतिषेधो विधीयत इति । ततश्च यस्येति (६।४।१४८)
 लोपेन भवितव्यमित्यत्र आह नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमिति । शरीरावयवो यो
 नाभिशब्दस्तत्र कथं भवितव्यमित्याह यस्त्वित्यादि । ततः शरीरावयवाद्
 यति कृते परत्वाद् नाभ्यं तैलमिति । ननु च शरीरावयवलक्षणे यति
 सति नभभावः कस्मान्न भवतीत्याह गवादिषु यतेत्यादि । स हि गवादि-
 यता सह विहितः । तेन सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावा उभयोरप्यभाव इति
 नभभावो न भवति । शुन इत्यादि । श्लक्षितस्य सम्प्रसारणे कृते ऽन्नन्त-
 तास्तीति न स्तुति इति (६।४।१४४) टिलोपेन भाष्यमेवेति । एवं तर्हि
 सम्प्रसारणसामर्थ्यान्न भवति । नैतदस्ति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स
 विधिर्वाध्यते । यस् तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति तदवश्यो दोषः ।
 दीर्घविधानसामर्थ्यादिति चेदेवमपि पक्षे स्याद् । एवं तच्चान्यथा व्याख्या-
 यते । इह चकारहयं पठ्यते सम्प्रसारणञ्च वा दीर्घत्वञ्चेति । द्वितीय-
 खकारो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणस्यैव द्रष्टव्यः । स च समुच्चयार्थो ऽन्यस्य

समुच्चैतव्यस्याभावात् तदेव समुच्चिनोति । तत्र सम्प्रसारणमेकेन क्रियते । द्वितीयेन तद्रूपस्थैवावस्थितिरिति । तत्तन्त्रियोगिनेत्यादि । तदित्यनेन दीर्घत्वं प्रत्यवमृश्यते । तेन दीर्घत्वेन यत एवान्तोदात्तत्वं भवति । अन्यथा यतो-
नाव (६।१।२१२) इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । ऊधसो नङ् चेति । ऊधःशब्दस्य नङादेशो भवति । चकाराद् यच्च । ऊधन्यः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः ।

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

नन्वपरिमाणविस्ताचितकम्बलेभ्य इति (४।१।२२) निपातनादेव कम्बल्य इति सिध्यति । कम्बल्यं हि परिमाणविशेषः । इतरथा हि कम्बल्यशब्दस्य तत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । परिमाणविशेषस्य कम्बल्यशब्दो नामधेयम् । अयमपि प्रत्ययः संज्ञायां विधीयमानः स्तत्रैव भवति । नान्यत्र । नह्यत्र कम्बल्यशब्दः संज्ञा । तस्मान्नार्थाऽनेन । नैतदस्ति । निपातनेन हि कम्बल्य-
शब्दः परिमाणे साधुरित्येतावत् प्रतीयते । नतु यदन्तोऽयमिति । ततश्चान्त-
स्वरितत्वं न स्यात् । तस्मात् स्वरितत्वपरिज्ञानार्थमिदं कर्त्तव्यम् । अनन्तर-
श्रुतस्य यतोऽनुकर्षणार्थश्चकारः । ननु स्वरितत्वादेव यद् भविष्यति । ह्योऽपि
तर्हि स्यात् । ननु च च्छस्य सन्निधाने प्रकृतिमात्राच्छ उक्त इति नियमार्थ-
मिदं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यत् पुनर्नियतविषय इति तत्कम्बले विध्यर्थता ।
विधिनियमयोश्च विधिरेव ज्यायान् । नैतदस्ति । कस्यापि सम्बन्धे विध्यर्थता
सम्भवति । कथं संज्ञायामितुच्यते ? संज्ञा चानुपाप्तावयवार्थापि भवति ।
तत्रानवयवार्थानामप्राक्क्रीतीयत्वाद्द्वितीयार्थाभावे ह्यप्रत्ययार्थमेतत् स्यात् ।
तस्माच्च चकारो यत्प्रत्ययानुकर्षणार्थः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इष्टतो-
ऽप्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति यत एवानुवृत्तिर्भविष्यति । नतु
च्छस्य । एवं तर्हि चकार उगवादिभ्य इत्यनुकर्षणार्थः । किमर्थमिदम् ?
सङ्गादिभ्यः परत्वादजादयः प्राप्नुवन्ति । तच्चाधनार्थमिति । अथ गवादिष्वेव
कम्बलाच्च संज्ञायामिति कस्माच्च पठति । तत्र पाठे न कश्चिद् गुरुलाघवकृतो
विशेष इति यत्किञ्चिदेतदिति ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

हविःशब्दो गवादिषु पठ्यते । तेन तस्मान्नित्यं यता भवितव्यम् । अत्र हविर्विशेषाणां ग्रहणम् । न स्वरूपस्येति । उगवादिस्त्रे (५।१।२) स्वरूपपरिभाषाया उपस्थानान् नहि तत्र सोपतिष्ठमाना केनचिन्निवार्यते । तेन स्वरूपस्यैव ग्रहणम् । तत्र स्वरूपग्रहणे सतीह स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठते । अन्यथा हि यद्यत्रापि स्वरूपग्रहणं स्यात् ततः स्वतन्त्र एकस्माच्च शब्दान् नित्यञ्च यतो विधिः स्यादनित्यञ्चेतुरभयमेकत्र नोपपद्यत इति न भवति विपर्ययः । अथवा हविःशब्दस्येह पृथगुपादानादर्थप्रधानत्वमवसीयते । अन्यथा ह्यपूपादिष्वेव पठेदिति । अन्नविकारेभ्यश्चेति । अन्नविकारा अन्नप्रकाराः । ते च प्रत्ययमुत्पादयन्ति विभाषा । उदन्या उदनीया इति । यद्येवमपूपादीनां किण्वपर्यन्तानामन्नविकारत्वादेव सिद्धत्वात् पाठोऽनर्थको जायते । यदा तर्हि केनचिदाकारसादृश्येनापूपादयोऽर्थान्तर उपचर्यन्ते तदर्थं एषां पाठः । किञ्चान्नविकारग्रहणेनापूपादिषु प्रत्ययमिच्छत इहापि स्याद् यवापूपा व्रीहितण्डुला इति । प्रतिपदपाठे तु ग्रहणवत्त्वात् तदन्तविधिः पर्युदस्तो भवति । ननु चासमासे निष्कादिभ्य (५।१।२०) इत्यसमासग्रहणाद् भवितव्यमेवात्र तदन्तविधिना । एतेनासमासग्रहणेन पूर्वत्र तदन्तविधिरस्तीतिषोऽर्थः प्रतिपाद्यते । सत्यमेतत् । अपूपादिषु प्रतिपदपाठसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

५ । तस्मै हितम् ।

एतदेव ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थ्यस्तीति । तेन यदुक्तं हितयोगं चतुर्थी (२।३।१३, वा) वक्तव्येतदुपपन्नं भवति ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

शौथ्यत इति शरीरम् । तेन घटादेरपि ग्रहणम् भविष्यतीत्यत आह शरीरं प्राणिकाय इति । एतेन कृद्गिरियमिति दर्शयति । गवादावेते शरीरावयववाचिनः । तत्र तु याः प्रकृतयस्ताभ्योऽनेनापि पूर्वेष्वपि वा यति विशेषो नास्त्येव । यत्र विशेषो नाभि नभश्चेति स विशेषस्तत्रैव वेदितव्य एव ।

७ । वल्यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।

खलादीनां वृषपर्यन्तानां यस्येति (६।४।१४८) लोपः । ब्रह्मण्यमिति । न संयोगाद् वमन्तादिति (६।४।१३७) प्रतिषेधादलोपोऽन (६।४।१३४) इत्यकार-लोपो न भवति । न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपोऽपि न भवति । ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६८) प्रकृतिभावात् । वृषशब्दोऽयमत्राकारान्ती गृह्यते । नतु ब्राह्मणशब्दोऽकारान्त इति । नतु चायङ्गा वृषशब्दे युक्ता नलोपे सति किमयमकारान्त आहोस्विद् नकारान्त इति । ब्रह्मण्यशब्दस्य नकारान्त एवेति तद्विषये भ्रान्तिरेव नोपपद्यते । तत् कथं ब्रह्मण्यशब्दो विकल्प्यते ? सत्यम् । किन्तु वृषण्यशब्दाच्च यतो निवृत्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मण्यशब्दादपि यच्च प्रत्ययो निवर्त्तत इति भावः । अतएवाह ऋप्रत्ययोऽपीत्यादि । यत्प्रत्ययापेक्षयापिरयम् । न केवलं यत्प्रत्ययो न भवत्यपितु ऋप्रत्ययोऽपीति । ब्राह्मणशब्दाच्छप्रत्ययाभावो योज्यः । नतु चाभ्यामिहानुपादानाद् यत्प्रत्ययो न भवति । तस्मै हितमिति (५।१।५) ऋप्रत्ययस्य कस्मान्न भवतीत्याह अनभिधानादिति । नहीह वृषोऽयं ब्राह्मणीयमित्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते । यतोऽर्थप्रतिपादनं प्रति नियता एव शब्दशक्तयो भवन्तीति क्वचित् क्वचित् प्रत्ययान्तेनार्थस्याभिधानं क्वचिदाक्येनेति । अतो वाक्यमेवावतिष्ठते । वृषो हितम् ब्राह्मणेभ्यो हितमिति । वाक्यसमधिगम्य स्वार्थस्य तद्धितेनानभिधानादिति यावत् ।

८ । अजाविभ्यां ञ् ।

अजशब्दोऽयमिह पुंलिङ्ग उपासः । अविशब्दस्य अन्तशब्दस्यापूर्व-निपातात् । आद्यन्तस्य यङ्गणे अविशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अदन्तस्य यङ्गणे इन्द्रे घीत्येतस्य (२।२।७२) बाधितत्वादजाद्यदन्तमि—(२।२।३३) त्यजशब्दस्य पूर्वनिपातो युज्यते । तस्मात् पुंलिङ्गस्य यङ्गणम् । तथाच प्रातिपदिकयङ्गणे लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गणं भवतीति स्त्रीलिङ्गादपि प्रत्ययो भवतीत्येव । अजाभ्यो हितमजयम् । तस्मिन्नादिष्वी क्तत्वस्य (६।३।३५) इति

पुंवद्भावः । परिसंख्यायन्ते हि तत्र तसिलादयः । तेषाञ्च मध्ये परिसंख्यातो
य्यंस्थालावपि । स्तोत्रप्रत्ययान्तस्य ग्रहणे शब्दान्तरत्वादकारान्तात् पुंलिङ्गाच्च
स्यात् ।

६ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ।

अथात्मन्नितात्र नलोपः कस्मान्न कृतो यावता हन्तेनायं निर्देशः क्रियते ?
तत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः प्राप्नोतीत्यत आह
आत्मेतयादि । आत्मन्मित्येव भवत्येषा प्रकृतिरिति ज्ञापनार्थाय नलोपो न
कृतः । कः पुनरेवं सति विशेष इतराह तेनेतरादि । गतार्थम् ।
येद्येवं विश्वजनशब्देन ह्युत्तरपदस्य सम्बन्धः प्राप्नोति । एवं मन्यते ।
आत्मन्निति नलोपाभावेन प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेर्व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् ततः
प्रतरामत्तेर्भागशब्देनैव सम्बध्यते । ननु विश्वजनशब्देनेति नास्ति दोषः ।
कर्भधारयादेवेत्यत इति । आचार्य्यपारम्पर्य्योपदेशात् । विभाषाग्रहणानुवृत्ते-
र्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्देदं वेदितव्यम् । विश्वस्य जनो विश्वजनः । विश्वो
जनोऽस्येति विश्वजन इति समासेत भवितव्यम् । यथा खो न भवति तथा
च्छोऽपि न भवतीत्याशङ्क्याह बहुव्रीहे स्त्वित्यादि । उपसंख्यानमिति ।
प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । इह हि भोगसमासादिति वक्तव्य-
युत्तरपदग्रहणमधिकविधानार्थम् । न चेवं सति बहुपूर्वादीषदसमाप्तो
भोगो बहुभोग इत्यस्मात् खः स्यादित्याशङ्कनीयम् । बहुचप्रत्ययस्य समासा-
भावात् । ततोऽत्र च्छेनैव भवितव्यम् बहुभोगोय इति । तेन पञ्चजनादपि
भवित्यति । संज्ञाशब्दधायम् । दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२।१।५०) समासः ।
तथा सर्वजनादपि वेदितव्यः । तत्पुरुषादेवेति विशेषानभिधानेऽपि महा-
जनादिति निर्देशादेव समानाधिकरणादेव विज्ञायते । आत्महतः समानाधि-
करणजातोययोरिति (६।३।४६) समानाधिकरणोत्तरपदे महत आदिधानात् ।
भोगशब्दोऽयं भावसाधनो भुक्तिर्भाग इति । कर्मसाधनो वा भुज्यत इति
भोग इति । अयमव्युत्पन्नः शरीरवाची । तस्येह ग्रहणमित्याह भोगशब्द
इत्यादि । भोगशब्दः शरीरमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः । यत्र वत्समानोऽयं साक्षात्-

सम्बन्धमाह तत्रैव खप्रत्ययमासादयति । वर्तते च क्रियायां द्रव्ये च ।
तथाहि यद्यपि भुजिक्रियया द्रव्येण च सम्बन्धोऽस्ति तथापि शरीरेण मुख्यः
सम्बन्ध इति ततो भवति प्रत्ययः । यथा राजाचार्याभ्यां वाक्यमेव भवति
तथेहापि भवितव्यमिति य द्योदयेत् तं प्रत्याह केवलेभ्य इति । मात्रीयम्
पित्रीयमिति । दिङ्मात्रमेतत् । अन्येषामपि दुहितोयमित्यादीनां दर्शनात् ।
आचार्यादणत्वमिति । जुम्हादिपाठात् । केवलाभ्यां वाक्यमेव भवतीति ।
कप्रत्ययो न भवति । अनभिधानादेव ।

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ।

सर्वाण्यस्य वाचनमिति । अभिधानेऽभिधेयोपचाराद् वेति विकल्प-
माह । इहापि विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव वेदितव्यम् । न च सर्वपुरुषाभ्यां
विकल्प आशङ्का । व्यवस्थितविभाषात्वात् । पुरुषाद्वधेति । तत्र वधे तस्येद-
मित्येषोऽपवादः (४।३।१२०) । विकारे प्राणिरजतादिभ्यो (४।३।१५४) ऽजः ।
समूहेऽपि तस्य समूह (४।२।३७) इत्यणः । तेन कृते ग्रन्थ इत्यण
(४।३।११६) एव ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

उभयस्मिन् चित्करणं स्वरार्थम् । चरके हृत्पर्यञ्च । माणवे तु वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार (६।३।३८) इति पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थम् ।
माणवीना भार्या यस्य स माणवीनाभार्य इति ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

तस्मादिदं तदर्थम् । चतुर्थी तदर्थेत्यादिना (२।१।३६) समासः । एतदेव
वचनं आपकमथोत्तरपदे समासे समुदायार्थस्य लिङ्गं भवति न च
परवर्जितेति । एतेन यदुक्तमर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति
(२।१।३६, वा) सा सिद्धा भवति । प्रकृतिरुपादानकारणमिति । समानजातीयम-
भिन्नसन्तानवृत्तिकारणमुपादानकारणमित्युच्यते । उपादीयत इत्युपादानम् ।
बहुलवचनात् कर्मणि लुगट् । तस्य कारणमिति षष्ठीसमासः । तस्यैवेत्यादि ।

तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरभाव्यवस्थाविशेषो विकृतिः । विकृतिवाचिन इत्यादि । ननु च समर्थानां प्रथमाहेति (४।१।८२) वचनात् तदर्थमिति प्रथमं निर्दिष्टत्वात् प्रकृतेः तदर्थत्वात् तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रथमस्य चाप्रथमस्य च कार्यप्राप्तौ प्रथमादेव यथा स्यादित्येवमर्थम् प्रथमग्रहणं नियमार्थं कृतम् । इह तु प्रथमात् प्राप्तिरेव तास्ति । प्रकृताविति । समस्या प्रकृतेः प्रत्ययार्थत्वेन सम्पादितत्वात् । विकृतेरिति । पञ्चम्या विकृतेः प्रकृतित्वेन । तस्मान्नायमस्य विषय इति विकृतिवाचिन एव प्रत्ययो भवति । विकृत्यर्थायामिति । अनेन तदर्थमित्यत्र सुव्यत्ययेन समस्याः स्थाने प्रथमा लिङ्गव्यत्ययेन च स्त्रीलिङ्गस्य स्थाने नपुंसकलिङ्गं कृतमिति दर्शयति । ननु च च्छन्दसि व्यत्यय उक्तः । नेदं कृन्दः । तत् कुतो व्यत्ययः । कृन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः । तदर्थग्रहणेनेत्यादि । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद् योग्यतामात्रं विवक्ष्यते सूत्राय कल्पते यवागूः पादशोफाय नडुलोदकमिति । क्वचित् प्रकृत्यन्तरनिवृत्ति र्यवातां धाना धानानां सक्तव इति । क्वचित् विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धो धानानां यवाः सक्तूनां धाना इति । क्वचित् प्रकृतेरनन्यार्थता यथा काष्ठानामङ्गाराः । प्रकृतेरनन्यार्थताख्यानार्थेन यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि । इह विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते । तस्य तस्मात् तादर्थ्यं चतुर्थेव शक्यते प्रतिबोधयितुम् । अतः प्रत्ययार्थस्य तदर्थत्वेन सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्तिर्लभ्यते । केचित्चित्यादि । तेषां वचनलभ्येव चतुर्थी समर्थविभक्तिः । तदर्थमिति किमिति पृष्टी प्रत्युदाह्रियते ? षष्ठ्यपि तादर्थ्यं ब्रूते यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । तथा सति षष्ठ्यपि समर्थविभक्तिर्भवति । अङ्गाराणां काष्ठानीति प्रत्युदाहरणं तु प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या । तथा यवादेः समर्थयते । अङ्गारेभ्यः काष्ठानि प्राकारेभ्य इष्टका इति । इदमसति तदर्थग्रहणे न ज्ञायते किमर्थं विवक्षितमिति । तस्मादनन्यार्थता प्रकृतेर्विवक्षितेति । एतत् प्रयोजनं प्रतिपादयितुं तदर्थग्रहणं कृतमिति भावः । तथाच प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या प्रकृतिरेव सम्बध्यमाना व्यतिरिच्यत इति यवादेरेव व्यतिरेकविभक्तिर्भवति । ये तु चतुर्थीमनुवर्त्तयन्ति तेषां तदर्थग्रहणं

चतुर्थीविशेषणं विज्ञायते तादर्थ्यं चतुर्थीति । तत्र सूत्राय कल्पते यथागूरिति प्रतुष्टाङ्करणम् । तेषां चतुर्थ्यनुवृत्तिरपार्थिका । तदर्थग्रहणेनैव गतार्थत्वात् । तथाच या तादर्थ्यसमानार्था षष्ठी सा चासत्यां विशिष्यते । या काचिदिति । न तूपादानकारणभूतापीत्यर्थः । स्यादेतत् । कूपः प्रकृतिरुदकस्य न भवतेऽत्र । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं विकृतिग्रहणं न कर्तव्यमित्यत आह भवति चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे । ननु चान्येभ्य एव स्वकारणेभ्य उदकमुत्पाद्यते । तत् कथं कूपस्तस्य प्रकृतिरित्याह तत्रोत्पादनादिति । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारभूतो दर्शपौर्णमासौ प्रकृती भवत एवमुदकस्योत्पत्त्याधारभूतत्वात् कूपः प्रकृतिर्भवति । यद्येव मुदकमपि तस्य विकृतिरित्याह नैवित्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह अत्यन्तभेदादिति । विकारो हि प्रकृतेरुत्तरमवस्थान्तरमिति ततो नात्यन्तभिको भवति यथा काष्ठानामङ्गाराः । ते हि पार्थिवेनाभिन्नसन्तानवर्त्तित्वेन काष्ठेभ्यो नात्यन्तं भिद्यन्ते । उदकान्तु भिन्नस्वभावत्वाद् भिन्नसन्तानवर्त्तित्वाच्च कूपादत्यन्तं भिन्नम् । अतो न तस्योत्तरमवस्थान्तरमिति न भवति विकृतिः । ननु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वात् । अनुत्पत्त्याधारभूतत्वाच्च । ननु च प्रकृतिविकृतिरिति सम्बन्धिगद्वावेतो । सम्बन्धिगद्वाच्यं नियत एव प्रतियोगिनि प्रतीतिमुपजनयति यथा हि मातरिवर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यां मातरोति । या यस्य माता तस्यामिति प्रतीयते । एवं मति कूपलक्षणायां प्रकृतौ विकृत्यर्थायां प्रत्ययार्थत्वेन विवक्षितायामसत्यपि विकृतिग्रहणे तस्यैव कूपस्य या या विकृतिस्ततएव प्रत्ययो विज्ञायते । तथा च विकारवाचिनोऽसिगद्वात् प्रत्यये विधिक्षिते यस्यासौ प्रकृतिस्तस्यामेव तदर्थ्यायां प्रकृतावसत्यपि प्रकृतिग्रहणे प्रत्ययो विज्ञायते । तस्मादन्यतरोपादानेऽपि सर्वमिष्टं सम्पद्यते । न किञ्चिदनष्टिमापद्यत इत्याह तदर्थं हयोरपीत्यादि । अनेनैवं मन्यते । स्यादेतदेव यदासौ प्रकृतिविकृतिशब्दौ नियोगतः सम्बन्धिगद्वा । नचेमौ नियोगतः सम्बन्धिगद्वा । तथाहि विपूर्वं स्तावदयं करोतिरस्येवापक्रमे देवदत्तोऽस्थित्यै विकारोतीति । अस्ति चैष्ठानानात्वे विकुर्वते ज्ञाता इति । अस्यनौचित्ये

विकृतिरेषा स्त्रीणां यत् स्वातन्त्र्यमिति । अस्ति कार्यं तन्मूनां पटो विकार इति । तथा प्रपूर्वाऽप्ययमस्ति कारणे तन्त्वः प्रकृतिः पटस्येति । अस्ति चौदासीन्ये सत्त्वादीनां प्रकृतिरिति तान्युच्यन्ते यान्यनारम्भकाणि । अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थोऽयमिति । अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति । अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे यथा दर्शयौर्णमासौ धर्माणां प्रकृतिरिति । तदेवमर्थबहुत्वादनयोः सम्बन्धित्वं मनैकान्तिकमिति । अतोऽन्यतरशक्ये न सिध्यति । न चान्यतरेण शक्यते वक्तुं विवक्षितः प्रकृतिविकारभावः । अयमुपादानकारणस्य तदुत्तरावस्थाभूतस्य च यो विकारः स इह वेदितव्यः । यदि तु विपूर्वः करोतिरनेकार्थस्तस्य विकारः (४।३।१३४) इत्यत्रापि सन्देहापगमाय तर्हि प्रायतितव्यम् । सत्यमेतत् । शैलीयमाचार्यस्य यस्य क्वचिदभिधानमाश्रयति क्वचिद्वायं क्वचिद्वचनमिति तत् सर्वमुच्यते । तेन सर्वं प्रत्याख्यते ।

१३ । छदिरुपधिवलेटञ् ।

यदा छदिश्चर्मविकारो विवक्ष्यते तदापि ढकेवेक्ष्यते । छादिपेयश्चर्मति । ननु च परत्वाच्चर्मणोऽजित्यञ् (५।१।१५) प्राप्नोति । नैप दोषः । चर्मणोऽजित्यत्वं (५।१।१५) छदिषो ढञनुवर्त्तयते । यथा छदिःशब्दाद् बलिशब्दाच्चतुर्थीभक्त्यात् प्रकृतिविकारभावे प्रत्यय उपजायते तथोपधिशब्दादपि भवितव्यमित्याशङ्काह उपधिशब्दादित्यादि । अत्र युक्तिमाह उपधीयत इत्यादि । तेन कर्मण्युपसर्गं घोः किरिति (३।३।८२) दर्शयति । तेन च द्रव्यस्यानासादितोत्तरावस्थस्याभिधानम् । यद्युपधिशब्दाद् विकृतिवाचिनः स्यादेवमर्थान्तरे स्यात् । नचासौ प्रकृतिविशेषे भवति । नतूपधिशब्दाद् वाच्यस्य प्रत्ययान्तरस्य प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । अभेदात् । तथाहि यदेव रथाङ्गमुपधिशब्देनोच्यते तदेवानासादितोत्तरावस्थमोपधेशब्देनापि । स्यादेतत् । यदा भावसाधन उपधिशब्द उपधानमुपधिरिति तदा नास्ति भेदः क्रियाभिधानात् । यदाप्युपधिशब्देन क्रियाद्रव्यस्य विकार उच्यते तदोपधेशब्देन च तत्प्रकृतिद्रव्यम् । अतः प्रकृतिविशेषे परप्रत्ययो भवत्यतीति । एतच्चायुक्तम् । नहि

क्रियाद्रव्यस्य विकारो युज्यते । अत्यन्तभेदात् । तस्मात् स्वार्थ एवोपधिगद्यात् प्रत्ययो विज्ञायते ।

१४ । ऋषभोपानहो ऋगः ।

चर्मण्यपीत्यादि । अस्वावकाश औपानहो मुञ्चः । अजोऽवकाशः वार्धम् । वारतम् । चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सत्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन अएव भवति । औपानहं चर्मेति ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मण इति परपञ्चमी वा स्यात् षष्ठी वा ? यदि पञ्चमी चर्मण एव प्रत्ययो भवेत् । न चर्मविकारवाचिभ्यः । एतच्च कुतो लभ्यते ? अनभिधानात् । तथाहि प्रकृतिविशेष एव प्रत्यय इष्यते । न च चर्मशब्दादुत्पन्ने प्रत्यये विवक्षितार्थस्याभिधानमस्ति । तस्मान्नैयं पञ्चमी । अपि तु षष्ठी ।

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

द्वितीयाशङ्कामपनिनीषुराह तदित्यादि । अस्मेरकर्मकत्वादित्यभिप्रायः । अवयवार्थपूर्वत्वादवयवार्थस्येत्याह अस्येत्यादि । करोतीति करणः । कर्त्तरि बहुलवचनाद्भुट् । इति यासौ करणश्चेति कर्मधारयः । सम्भावने ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग (३।३।१५४) इति । ननुच प्राकारीया इष्टकाः प्रासादीयं दार्विति च पूर्वेणैव सिद्धम् । तथाहि यासामिष्टकानां यस्य च दारुणो बहुत्वेन प्राकारः प्रासादश्च सम्भाव्यते तासामिष्टकानां तस्य च दारुणो यथासंख्येन प्राकारप्रासादौ विकारौ भवतः । तादर्थ्याच्चेष्टकानां दारुणाश्चास्तीवेत्यत आह प्रकृतिविकार इत्यादि । गतार्थम् । हि स्तदग्रहणमित्यादि । इत्येष न्यायोऽनेन प्रदर्श्यते । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुवित्यादौ (५।२।८४) नैकः प्रत्ययार्थः । तत्र तत्समुदायेन समर्थविभक्तेः सम्बन्धो विज्ञायते । ततश्च यत्र हाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति शाखावान् वृक्ष इत्यादौ तत्रैव तत् स्यात् । यत्र त्वन्यतरेणैव सम्बन्धो गोमान् देवदत्तो वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ तत्र न स्यात् । अस्मिंस्तु न्याये प्रदर्श्यते सर्वत्र भवति ।

१७ । परिखाया ठज ।

परिखाशब्देन चात्र खेयमुच्यते (C) ।

१८ प्राग्वतेष्ठञ् ।

प्राग्वचनं शीर्षच्छेदाद् यच्च (५।१।६५) । दण्डादिभ्यो य (५।१।६६) इत्येवमादिनाधिकारवता ठञि विच्छिन्ने पारायणतुरायणचान्द्रायणं (५।१।७२) वर्त्तयतीत्येवमादावर्थनिर्देशे ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

१९ । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट् ठक् ।

तदर्हतीत्येको (५।१।६३) विधिः । तदर्हमिति (५।१।१४७) द्वितीयः । तत् कस्येहावधित्वेनोपादानमित्याह तदर्हतीत्यादि । इतरस्य ग्रहणं कम्मात्रं भवति ? एवं मन्यते । यदि तस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात् प्राग्वर्तेरित्यनेनैव (५।१।१८) सम्बन्धं कुर्यात् । नार्हादित्यनेन । ननुच वत्यर्थेऽपि ठग्वधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्यात् । अस्ति तस्मिंश्च इव ठक् प्राग्वर्तव्यापार इति विज्ञायते । नैतदस्ति । यद्यपि वत्यर्थेऽपि ठग्वधिर्यते तथापि तत्र तेन न भवितव्यम् । प्रतिपदविहितेन वतिना बाधितत्वात् । अनभिधानाद्वा । तस्मादर्हतिशब्देकदेशस्यैवार्हशब्दस्यावधित्वं न्याय्यम् । गोपुच्छादीन् वर्जयित्वेति । कथं पुनरेतज् ज्ञायते ऽगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति । अन्यस्यार्थस्येहासम्भवात् । ननु चायमर्थः स्यादगोपुच्छशब्दात् संख्यायाः परिमाणाच्चेति । अशक्योऽयमर्थ इह सम्भावयितुम् । यदि ह्ययमर्थः स्यान् निष्कादिभ्यः परिमाणादेव सिद्धत्वात् पुनर्वचनं मनर्थकं स्यात् । ननुच नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात् । असमास एव यथा स्यादिति । नैतदस्ति । नहि विधौ सति नियमार्थता युक्ता । नियमे हि सत्यवक्तव्यस्य त्यागाच्छब्दबाधनम् । किञ्च सिद्धञ्च पुनर्वचनं सुपादीयत इति । उक्तानुवादे दीपश्च । विधौ तु न शब्दबाधनम् । नानुवाददोष इति । विधिनियमसम्भव-

(C) One MS. gives कोकोच्यते । But what is कोकन् ना कोका ? The word कोक is of course पक्षिः । कोको इति चक्रवाके स्वर्गरोट्मसकयोरिति संसप्तः ।

विचारे विधिर्नैव युक्तं भवितुम् । तस्मादन्यस्येहार्थस्यासम्भवादगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति विज्ञायते । ज्ञापका प्रकृतिरत न विवक्ष्यते यदयं लोक-सर्वलोकांठ उज्जिति (५।१।४४) ठको निवृत्त्यर्थं ठञ् करोति । अमिविधावय-माकार इति । मर्यादायां हि वर्त्तमानस्याकारस्यात्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रागग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् । अभिविधिहस्तेराकारस्य ग्रहणे सति यदिष्टं संपद्यते तर्ह्यशयितु माह अर्ह्यर्थोऽपि ठग् भवतीति । भेदगणनं संख्येति । भिद्यन्त इति भेदाः । भिन्नाः पदार्थाः । ते गण्यन्ते संख्यायन्ते परिच्छिद्यन्ते येन तद् भेदगणन मेकत्वादिति । संख्याभेदे हि सति पदार्थानुसङ्गत्पन-मेकत्वादिभिः क्रियते । एकत्वसंख्यापि बहुषु सन्निविशितेषु भेदमेक मसहायमाह । गुरुत्वमानमुद्भान मिति । सुवर्णादेर्वस्तुनो गुरुत्वमुत्पत्तिप्यते येन तदुद्भानं तुलादि । आयाममानं प्रमाणमिति । तिर्य्यगभिमुखस्य वस्तुनो येनायामपरिच्छेदः क्रियते तत् प्रमाणं वितस्त्वादिति । आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति । आरोहतः परिणाहतश्च मीयते ब्रौह्माद्यर्था येन तत्परि-माणम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । संख्यापरिमाणयोर्भेदे पृष्टे यदुद्भानादीनां विशेषप्रदर्शनं तत्पमङ्गेन तद्विषयस्याज्ञानस्यापनयनार्थम् । संग्रहेण किलशब्द एवमादिमतमाचार्याणामित्वर्थं सूचयति । सर्वत इति । आरोहतः परिणाहतश्चेत्यर्थः । संख्या वाह्या तु सर्वत इति । उद्भानात् परिमाणात् प्रमाणाच्च संख्या वाह्या । तत्रानन्तर्भावात् ।

२० । असमासे निष्क्रादिभ्यः ।

ठकोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन । निष्क्रादिभ्यो द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दत्वात् षष्ठिशब्दस्य संख्याशब्दत्वाट् ठकि पर्य्युदस्ते ठञेव प्राप्नोति । अतस्तस्मैवायमपवादः । तदन्ताप्रतिषेधस्येति । तदन्तविधेरप्रतिषेधस्येत्यर्थः । यदि तर्हि तदन्तात् प्रत्ययो विज्ञायत एवं तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि-केनेति केवलेभ्यः प्रत्ययो नोपपद्यते । नैष दोषः । असमासग्रहणेन हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता । निवृत्तायाश्च येन विधिस्तदन्त-स्येति तदन्ताद्भवति । तत्र च स्वस्य च रूपस्येति प्रकृतत्वात् केवनादपि

भवति । यत्तु मन्यते ऽपूर्वोपादानसामर्थ्यात् केवलादिति लाघवाय
 केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । इत उत्तरश्चेत्यादि । कथं
 पुनरिष्टमात्रोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते ? यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
 तदन्तविधिर्नेति प्रतिषिध्यते । असाः परिभाषाया अनित्यत्वात् । अनित्य-
 त्वन्तु तस्या गर्गादिषु वाजस इति समामे प्रत्ययप्रतिषेधाद् गम्यते । नित्यत्वे
 हि वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समामे प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधं
 कुर्यात् । द्विशूर्पमिति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्वितार्थं द्विगुं कृत्वा ।
 न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पादजन्यतरस्या-
 मित्यजेव (५।१।२६) क्रियते । तस्याध्यहेपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति (५।१।२८)
 लुक् । द्विशोर्पिकमिति । परिमाणान्तस्यासंज्ञागणयोरित्युत्तरपदद्वयः
 (७।३।१७) । यदुक्तं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरतीत्यत इति यच्चोक्तं
 लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेत्यत इति तदुभयमात्रागमेन स्थिरीकर्तुमाह तथाचोक्त-
 मित्यादि (५।१।२०, वा) ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

कनोऽपवाद इति । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य । शतिकमिति । तदस्य
 परिमाणमिति (५।१।५७) वर्त्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्ख्याध्ययनेष्विति
 (५।१।५८) सङ्गे प्रत्ययार्थं विवक्षित उत्तरसूत्रेण कच्चे भवति । प्रत्ययार्थोऽत्र
 सङ्ग इति । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यग्रन्थस्य स चेह
 प्रत्ययार्थः । स च शतसंख्याव्यवच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्ग एव
 प्रत्ययार्थो भवति । शतमेव वस्तु इति । अध्यायशतस्यानन्यार्थत्वात् ततश्च
 प्रकृत्यर्थान् न भिद्यते । तदेव ह्यध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते । प्रत्ययान्ते-
 नापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थभेदः । तदेतेन यत्र चात्यतिरिक्त-
 प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिषेधो भविष्यति । नच व्यतिरिक्त इत्येतदा-
 ख्यातम् । ननु च सङ्गे चानोत्तराध्वयं (३।३।४२) संख्यायाः संज्ञासङ्ख्या-
 ध्वयनेष्वित्यत्र (५।१।५८) च प्राणिमसृहे सङ्गग्रन्थो गृह्यते । तत्र कथं ग्रन्थविषयो
 गृह्यते । उपचारिणेत्यदोषः । यदि वा संख्यासूत्रे (५।१।५८) संख्याशब्द-

साहचर्याद् विशिष्टः संघो गृह्यते संघे चानौत्तराधर्यं (३।३।४२) इत्यत्रापि
 च्छन्दोनाम्नि चेत्यतः (३।३।३४) नामग्रहणानुवृत्तेः प्राणिसंघो गृह्यते । इह
 तु यन्नाभावाद् अन्यस्यापि ग्रहणमित्यविशेषः । इह त्वित्यादि । ननु च
 शतेऽभिधेये प्रतिषेधेन भवितव्यम् । इह च शत्यं शाटकशतं शतिकं शाटक-
 शतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव । तत् किमिति प्रतिषेधो न भवतीत्याह
 वाक्येनेत्यादि । शत्यगतिकशब्दो हि सामान्यशब्दो । सामान्यशब्दाच्च न
 प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषे वर्त्तन्ते । तेन यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं
 न प्रयुज्यते तावत् प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते । तस्यात् पदान्तरसन्निधौ
 गम्यमानत्वात् पदान्तरार्थो भवति । न प्रत्ययार्थः । न श्रुत्येति । गम्यत
 इति सम्बन्धः । यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतताख्यायते
 तत्र श्रुत्वा प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य
 शतकमित्युक्ते गम्यत एवैतत् प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति । इह तु वाक्या-
 च्छतत्वं प्रतीयते । न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति । तदा
 तस्योपसर्जनत्वात् प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति । ननु
 व्यतिरिक्तवाक्यगम्य इति । तदाभवचनेन द्रढयितुमाह तथाचोक्तमित्यादि ।
 शतप्रतिषेधे कर्त्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य प्रत्ययार्थस्य शतत्वेऽप्रतिषेध इत्येतदुक्तं
 भवति । तत्रान्यत् प्रकृत्यर्थः शतमन्यत् प्रत्ययार्थः शतम् । तत्र विधिवेव
 भदति । न प्रतिषेध इति । केन पुनः समासे प्राप्नोति ? यतस्तदुप्रतिषेधार्थो
 ऽसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियत इत्याह प्राग्वते रित्यादि ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

पञ्चकः पट इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । बहुक इत्यादि ।
 परिभाषितायाः । चात्वारिंशत्क इति । इसुसुक्तान्तात् कः (७।३।५३) ।
 अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवदग्रहणपरिभाषया । उतः पय्युदासो न
 भवतीति । शब्दापेक्षयावयवषष्ठोति । प्रत्ययस्य य एकदेशस्तिशब्दस्तस्य पय्यु-
 दासो न भवति । न ह्ययमर्थवान् । कतिक इति । किं परिमाणमेषामिति
 किमः संख्यापरिमाणे उति चेति (५।२।४१) उक्तिः । टेरिति (६।४।१५५)

टिलोपः । कतिभिः क्रीतमिति विगृह्य कन् । यद्यर्थवतस्ति शब्दस्य ग्रहणं नवतेर्यस्तिशब्दस्तस्यापि पर्युदासो न प्राप्नोति । नवतिशब्द एव हि समुदायः संख्याविशेषणार्थवान् । न तदेकदेशस्तिशब्दः । नैष दोषः । नवतिशब्दे यो नवशब्दः सोऽनेकार्थः । तथाच संख्याविशेषावगतिमतो नवशब्दात् परो यस्तिशब्दस्तत एव विज्ञायते । तद्भावे भावात् । अशीतिशब्दस्य तर्हि तिशब्दस्य पर्युदासो न प्राप्नोति नासावर्थवान् । नापि ततः पूर्वा योऽशी- शब्दस्तस्य कश्चिदर्थोऽस्ति । समुदाय एव तु संख्याविशेषणार्थवान् । नैत- दस्ति । यद्यप्यशीतिशब्दस्य न कश्चनार्थः प्रकाशते तथापि प्रतिज्ञायते । अशीतिशब्दो ह्येवं व्युत्पाद्यते । अष्टानां दशानामशीभावः । तिशब्दश्च प्रत्ययः । य एवाष्टानां दशानामर्थः सोऽशीशब्दस्य । यन् संख्याविशेषः सोऽयं तिशब्दस्यैवेति । ततस्तस्य नानर्थक्यम् । एवमपि विंशतेः प्रतिषेधो न सिध्यति । स ह्येवं व्युत्पाद्यते । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः । गतिश्च प्रत्ययः । तत्र शतिप्रत्ययात् पूर्वस्य भागस्य द्वयोर्दशतो र्योऽर्थः स एव प्रतिज्ञायते गति- प्रत्ययस्य । संख्याविशेषस्तिशब्दस्य न कश्चित् । इष्टमेव तत् । संग्राहितः कन् विंशतेः । तर्हिंशतिकमिति (५।१।२७) । अथातिशदस्ताया इत्यत्रास्तग्रहणं किमर्थम् ? अतिशब्दस्य न प्राग्वतीयत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्त- विधिर्भविष्यति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । अनया परिभाषया तदन्तविधिर्मा भूदिति । किञ्च स्यात् ? इहेकसप्तत्या क्रीत इति प्रतिषेधो न स्यात् । एकसप्त- दशतस्तिप्रत्ययस्याविधानात् । अन्तग्रहणे तु क्रियमाणे सति समुदायस्यान्ते तिशब्दः श्रूयत इत्यात्रापि प्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

२३ । वतोरिड् वा ।

वत्वन्तस्य संख्यात्वादिति । बहुगणसूत्रेण (१।१।२३) संख्यामंशाविधानात् । तस्येत्यादि । कथं पुनस्तस्यानेनागमः शक्यो विज्ञातुम् ? यावता नेह कन्- यङ्गणम् । यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्वार्थः । नैष दोषः । वतोरिति षष्ठ्यमी कश्चित् प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति

तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्येति यत्-
तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३८) । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् (६।३।८१) ।

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां वुन्नसंज्ञायाम् ।

विंशक इति । ति विंशते ङितीति तिशब्दस्य लोपः (६।४।१४२) ।
अतो गुणे पररूपत्वम् (६।१।८७) । यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
असिद्धवदत्राभादिति (६।४।२२) लोपस्यासिद्धत्वात् । नन्विहान्तर्वर्त्तिनीं
विभक्तिमाश्रित्य पटभंज्ञा । तत् कथं पररूपत्वम् ? एवं तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्य-
त्वाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो भविष्यतीत्यदोषः । कथं पुनरत्र कन्निति ?
त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः । विंशतिक इत्यत्रार्थवत् स्तिशब्दस्य ग्रहणात्
पर्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोपपद्यते । योग-
विभागः करिष्यत इति । त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

ठओऽपवाद इति । न ठकः । कंशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२६ । शूर्पादञन्यतरस्याम् ।

ठओऽपवाद इति । न ठकः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

ठओऽपवाद इति । शतमानं परिमाणम् । सहस्रं संख्या । तेनैताभ्यां
ठग् न प्राप्नोतीति ठओऽपवादः । विंशत्या क्रीतं विंशतिकमिति । तच्च
परिमाणमपि सम्भवति । तत्र परिमाणाट् ठओऽपवादः । अपरिमाणाट्
ठकः । वसनशब्दाट् ठगपवादः ।

२८ । अर्धर्द्धपूर्वद्विगो लृगसंज्ञायाम् ।

अर्धर्द्धकंसमिति । अर्धर्द्धेन कंसेन क्रीतमिति तद्वितार्थं समासः ।
प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकीति (५।१।२०, वा) कंसाट् टिठन्निति
टिठन् । तस्य लुक् । द्विकंसमिति । अर्धर्द्धशूर्पमिति । शूर्पादञन्यतरस्या-

मित्यञ् (५।१।२६) । ठञन्यतरस्याम् । तस्य लुक् । यद्यत द्विगोः परस्मा-
 ह्यस्य लुग् विधीयते विशेषानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य
 प्राप्नोति । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो द्विशूर्पः पटः । द्विशूर्पेण पटेन-
 क्रीतमिति द्विशोर्पिकमिति । नैष दोषः । वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणं
 पूर्वेणापि सम्बध्यते । व्यवस्थितविभाषा सा । तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः
 परस्य न भविष्यति । द्विशोर्पिकमिति । प्राग्वतीये ठञि कृते परिमाणा-
 न्तस्यासंज्ञाशानयोः रितुत्तरपदद्विः (७।३।१७) । पाञ्चलोद्धितिकम् । पाञ्च-
 कलापिकमिति । कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये एतं । पञ्च
 लोहिन्यः परिमाणमस्येति पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विष्टञ्च तद्धितार्थे
 समासः । तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) ठञ् । मस्यादे तद्धित इति
 (६।३।३५, वा) पुंवद्भावालोहिनीशब्दस्य कारनकारनिवृत्तिः । अर्धशब्दः
 संख्येवेति । अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा ऽर्धशब्दः संख्येवेत्युक्तम् । यद्येव
 ह्येकादिका लौकिकसंख्येयमर्धशब्दोऽपि । स किमर्थं भेदेनोपादीयत
 इति । संख्याया इति शेषः । इह हि द्विगोरर्धपूर्वस्य भेदेनोपादानादार्ध-
 पूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति । अतस्तस्यार्धशब्दस्य भेदेनोपा-
 दानस्य प्रयोजनं दर्शयति । पृच्छति ज्ञापकार्थमित्यादिना प्रयोजनामाचष्टे ।
 किं पुनरस्य संख्याकार्यं न भवतीत्याह संख्याया इत्यादि ।

२६ । विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।

अर्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिक्रतयादिना (५।१।२७) विहितस्याणो
 लुक् । अर्धसहस्रमिति । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेतुस्तरपदद्विः
 (७।३।१५) । सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । विस्तारित्यतः (५।१।३१) भिन्नावलीकितन्यायं चकारो-
 ऽतोपतिष्ठते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति ।
 अर्धसुवर्णमिति । ठञो लुक् । अर्धशतमानमिति । शतमानेत्यादिविहित-
 त्याणः (५।१।२७) । अर्धशतमानमिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तर-
 पदद्विः (७।३।१७) । ननु च सुवर्णमुत्मानम् । न परिमाणम् । तत् कुतस्तस्य

तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्येति यत्-
तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३८) । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् (६।३।८१) ।

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां ह्युन्नसंज्ञायाम् ।

विंशक इति । ति विंशते डितीति तिशब्दस्य लोपः (६।४।१४२) ।
अतो गुणे पररूपत्वम् (६।१।८७) । यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
असिद्धवदत्ताभादिति (६।४।२२) लोपस्यासिद्धत्वात् । नन्विहान्तर्वर्त्तिनीं
विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा । तत् कथं पररूपत्वम् ? एवं तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्य-
त्वाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो भविष्यतीत्यदोषः । कथं पुनरत्र कन्निति ?
त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः । विंशतिक इत्यत्रार्थवत् स्तिशब्दस्य ग्रहणात्
पर्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोपपद्यते । योग-
विभागः करिष्यत इति । त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

ठओऽपवाद इति । न ठकः । कंसशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२६ । शूर्पादञन्यतरस्याम् ।

ठओऽपवाद इति । न ठकः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

ठओऽपवाद इति । शतमानं परिमाणम् । सहस्रं संख्या । तेनैताभ्यां
ठग् न प्राप्नोतीति ठओऽपवादः । विंशत्या क्तोतं विंशतिकमिति । तच्च
परिमाणमपि सम्भवति । तच्च परिमाणाट् ठओऽपवादः । अपरिमाणाट्
ठकः । वसनशब्दाट् ठगपवादः ।

२८ । अर्धर्द्धपूर्वद्विगो लुगसंज्ञायाम् ।

अर्धर्द्धकंसमिति । अर्धर्द्धेन कंसेन क्रीतमिति तद्वितार्थं समासः ।
प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकीति (५।१।२०, वा) कंसाट् टिठन्निति
टिठन् । तस्य लुक् । द्विकंसमिति । अर्धर्द्धशूर्पमिति । शूर्पादञन्यतरस्या-

मित्यञ् (५।१।२६) । ठञन्यतरस्याम् । तस्य लुक् । यद्यत्र द्विगोः परस्मा-
 द्वीयस्य लुग् विधीयते विशेषानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य
 प्राप्नोति । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो द्विशूर्पः पटः । द्विशूर्पेण पटेन-
 क्रीतमिति द्विशौर्पिकमिति । नैष दोषः । वक्ष्यमाणं विभाषायङ्गणं
 पूर्वेणापि सम्बध्यते । व्यवस्थितविभाषा सा । तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः
 परस्य न भविष्यति । द्विशौर्पिकमिति । प्राग्वतीये ठञि कृते परिमाणा-
 न्तस्यासंज्ञाशाणयोरितुत्तरपदद्वहिः (७।३।१७) । पाञ्चलोद्दितिकम् । पाञ्च-
 कलापिकमिति । कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । पञ्च
 लोद्दित्यः परिमाणमस्येति पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विष्टञ्च तद्धित्यर्थे
 समासः । तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) ठञ् । मस्याढे तद्धित इति
 (६।३।३५, वा) पुंवद्भावाल्लोद्दिनीशब्दस्येकारनकारनिवृत्तिः । अर्धशब्दः
 संख्येवेति । अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा ऽर्धशब्दः संख्येवेत्युक्तम् । यथेव
 द्वाकादिका लौकिकसंख्येयमर्धशब्दोऽपि । स किमर्थं भेदेनोपादीयत
 इति । संख्याया इति शेषः । इह हि द्विगोरर्धपूर्वस्य भेदेनोपादानादधर्ध-
 पूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति । अतस्तस्याधर्धशब्दस्य भेदेनोपा-
 दानस्य प्रयोजनं दर्शयति । पृच्छति ज्ञापकार्यमित्यादिना प्रयोजनामाचष्टे ।
 किं पुनरस्य संख्याकार्यं न भवतीत्याह संख्याया इत्यादि ।

२८ । विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।

अध्यर्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिकेतादिना (५।१।२७) विहितस्याणो
 लुक् । अध्यर्धसहस्रमिति । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेतुरत्तरपदद्वहिः
 (७।३।१५) । सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । विस्तारित्यतः (५।१।३१) भिन्नावलोकितन्यायं चकारो-
 ऽद्वोपतिष्ठते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति ।
 अध्यर्धसुवर्णमिति । ठञो लुक् । अध्यर्धशतमानमिति । शतमानेत्यादिविहित-
 त्याणः (५।१।२७) । अध्यर्धशतमानमिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तर-
 पदद्वहिः (७।३।१७) । ननु च सुवर्णमुक्तानम् । न परिमाणम् । तत् कुतस्तस्य

द्विः । नैष दोषः । उत्तरपदद्विही ह्युन्मानमपि परिमाणमिति गृह्यते । कुतो ज्ञायते ? असंज्ञाशानयोरिति (७।३।१७) शानशब्दस्य प्रतिषेधात् । यदि तर्हि तत्रोन्मानं न गृह्येत तदा शानस्योन्मानार्थस्य प्राप्तरेव नास्तीति प्रतिषेधं न कुर्यात् । अर्धपूर्वद्विगुभ्यां कार्षापणसहस्रयोर्यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? लक्षणव्यभिचारेण तदभावस्य सूचितत्वात् । इह तावदध्यर्धपूर्वद्विगोरिति निर्देशे ऽप्याप्तरत्वाद् घ्यन्तत्वाच्च द्विगुशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति । कार्षापणसहस्राभ्यामितराप्यप्याप्तरत्वात् सहस्रशब्दस्य । तावेतौ निर्देशौ लक्षणान्तरनिरपेक्षतां बोधयन्तौ यथासंख्यपरिभाषाया अप्यभावं बोधयत इति न भवति यथासंख्यपरिभाषा ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

अध्यर्धपूर्वग्रहणमस्वरितत्वान्नोपतिष्ठते । द्विनिष्कमिति । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतमिति । असमासे ठको विधानादत्र ठञ् । तस्य लुक् । द्विनैष्किकमिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तरपदद्विः (७।३।१७) । बहुपूर्वाच्चेति । बहुपूर्वात् द्विगो निष्कशब्दान्तादार्ह्यस्य प्रतयस्य विभाषा लुग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । द्वित्रिभ्यां निष्कादितय (५।१।३०) सिद्धे पूर्वग्रहणमधिकं कुर्वन्तैतत् सूचितमन्यदप्यधिकं किञ्चिदस्तीति । तेन बहुपूर्वादपि भवति ।

३१ । विस्ताच्च ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारिणानुक्त्यत इति । ननुच स्वरितत्वादेव द्वित्रिग्रहणमनुवर्त्तयते । स्वरितत्वे सत्रधिकारपरिमाणं न ज्ञायत इति चेद् वार्त्तमेतत् । व्याख्यानतोऽधिकारपरिमाणं विज्ञास्यते । एवं तर्हि स्वरितत्वादेव द्वित्रिपूर्वग्रहणस्यानुवृत्तौ सिद्धायां यत् तदनुकर्षणार्थं चकार मधिकं करोति तेनैतत् सूचयति । अन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवतीति । तेन बहुपूर्वादपि विभाषा लुक् सिद्धो भवति । बहुविस्तमिति । द्विविस्तमिति । द्वौ विस्तौ परिमाणं मस्येति ठञ् । नस्य लुक् । द्विद्वैस्तिकमिति । उत्तरपदद्विः ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

द्वित्रिपूर्वग्रहणं निवृत्तम् । पूर्वत्र चानुकुष्टत्वात् । पस्वरितत्वाद्वा । शतमानादिसूत्रेणाणि (५।१।२७) प्राप्ते तस्य लुकि खो विधीयते । विधान-
सामर्थ्यादस्य लुङ् न भवतीति । यदि लुक् स्यात् खविधानमनर्थकं
स्यात् । नञ्चणः खस्य च लुकि सति कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

३३ । खार्या ईकन् ।

खारीशब्दस्य परिमाणवाचित्वाद् टञि प्राप्ते तस्येकन् विधीयते ।
केवलायाद्येति वक्तव्यमिति । केवलो योऽसमस्तः खारीशब्दस्तस्येकन्
भवतीति तत्र तदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इकन्निति वक्तव्ये
यदीकनो भावाधिकस्य विधानं तदन्यदप्यत्र किञ्चिद् भवतीति सूचयति । तेन
केवलादपि खारीशब्दादीकन् भवतीति । कथं पुनरिक्कन् रूपं मिथ्यति ?
सवर्णदोर्घत्वेन । ननु च यस्येति (६।४।१४८) लोपः प्राप्नोति । नेतदस्ति ।
यदि हि यस्येति (६।४।१४८) लोपः स्यात् ठनमेव ब्रूयात् । काकिण्याद्योप-
संख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्तु तस्यै-
वाधिकसूचनार्थस्येकनो विधानमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । केवलायाद्येतु उपसंख्यान-
मिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । पूर्ववत् प्रकृतेन सम्बद्धः ।

३४ । पणपादमाषशताद् यत् ।

पणपदमाषेभ्योऽसमासे निष्कादिभ्य इति । असमासे ठको विधानाद् ठञि
प्राप्ते तस्य लुकि शतशब्दादप्यसमासे शताच्च ठन् यत्तावगत इति (५।१।२१)
ठन्यतो विधानात् समासे संख्यालक्षणे कनि यद् विधीयते । द्विपाद्यमि-
त्यादि । ननु पञ्चावः कस्मान्न भवति पद्यत्यतदर्थे (६।३।५३) इति ? मत्वम् ।
पादस्य पदाज्यातीत्यत्र (६।७।५२) प्राण्यङ्गस्यैव पञ्चावविधानात् । कुत एतत् ।
आज्यातोत्यादिना गतिवचनेन सम्बन्धस्तस्यैवापपद्यते । न परिमाणशब्दस्य ।
न एव प्राण्यङ्गवाच्यस्यैव पादशब्दः प्राण्यङ्गवाचो । अतो भवितव्यमेवेह पञ्चावे-
स्यादेतत् । अयमपीह पादशब्दः प्राण्यङ्गवाचो । अतो भवितव्यमेवेह पञ्चावे-

नेतरत आह पञ्चावो न भवतीति । पद्यतरतदर्थं (६।३।५३) इति पञ्चावः प्रज्ञोति । स न भवति । किं कारणमित्याह प्राण्यङ्गस्येत्यादि । पादस्य पदाज्यातिगोपहर्तृत्वित्वात् (६।३।५२) प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणम् । इदन्तु परिमा ग्रहणमिति । पणादिभिः परिमाणैः साहचर्यात् परिमाणं पादो गृह्यते । न प्राण्यङ्गमिति पञ्चावस्याप्रसङ्गः ।

३५ । शानाहा ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । शानस्य परिमाणत्वात् । शताञ्चेति वक्तव्यमिति । शताञ्चाध्यर्हपूर्वाद द्विगोश्च यत्पत्यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह शतशब्दोऽनुवर्त्तते । तेन तदन्तादपि यङ्गवतीति । यद्येवं पूर्वसूत्रे तस्य पाठोऽनर्थक इति । इहैव शतशानाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् । नैवं शक्नोति । एवं ह्युच्यमाने द्वित्वपूर्वाद्गन्धेनेनापि (५।१।३५) शतात् प्रसज्येत । पूर्वसूत्रे तु पाठसामर्थ्यादण्विधौ नानुवर्त्तते । शतशब्दः स्वरितत्वाच्चेहानुवर्त्तमानो वा यत मुपादयति ।

३६ । द्वित्वपूर्वाद्गन्धे च ।

तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यत इति । एकं रूपं सूत्रनिर्दिष्टेऽणि । द्वितोयं चकारसमुच्चितं यति । तृतीयं वाशब्दप्रापितस्य ठञो लुकि । द्विशान-मिति ठञो लुक् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

सामतिक्रमाशीतिकमिति । प्राग्वतेष्टञ् (५।१।१८) । नैष्किकम् । पाणिनिकमिति । असमासे निष्कादिभ्य इति (५।१।२०) ठक् । शतं शतिक-मिति । शताञ्च ठन् यतावशत इति (५।१।२१) । द्विकं तिकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२) । सामान्यार्थाभिधाने तेनेति तृतीयोपादानादिह कस्मान्न भवति । देवदत्तेन क्रीतम् प्राणिना क्रीतमित्यत आह तेनेतरादि । करणे तृतीया । परिमुल्यात् ततः प्रत्ययेन भवितव्यम् । अन्यत्रेति । अन्यत्र मूल्यात् करणे तृतीया भवति । अनभिधानादिति ।

नहि या कर्त्तरि तृतीया याप्यमूल्यात् करणे तृतीयोत्पाद्यते तदन्तादुत्पन्नः प्रत्ययो विवक्षितं वस्तु प्रतिपादयितुं मूलं सम्भवति । तथाहि देवदत्तिकं पाणिकमिति चोक्ते देवदत्तेन कर्त्ता क्रीतम् पाणिना करणेन क्रीतमित्येषोऽर्थो नावसीयते । देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया । पाणिनेति करणे । तदेतदुक्तं भवति प्रत्यामन्नविनिमयद्रव्यसम्बन्धानभिधानादिति । अनभिधानादेवेति । नहि प्रास्थिकमित्युक्ते प्रस्थाभ्यां क्रीतं प्रस्थे वा क्रीतमित्येषोऽर्थोऽवगम्यते । तत्र पुनरभिधाने को हेतुः । शब्दशक्तिरीदृशी । किमत्रान्येन हेतुना ? अपि च प्रस्थादयः शब्दा अर्थतस्तु परिमाणानामर्थानां वाचका इति तेषामभिधेयस्य प्रचये प्रवृत्तिसम्भवे को हेतुः । नन्वेवं वाक्येऽपि प्रचयो नोपपद्येत । नैष दोषः । वाक्ये हि प्रचयस्य वाचिका विभक्तिरस्तीति प्रचयाभिधानं न विरुध्यते । वृत्तौ तु न कश्चित् प्रचयमाचष्ट इति नासौ वृत्तिविषये युज्यते । यदि तर्हि द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययेन न भवितव्यमेवं सति द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं त्रिभिः क्रीतं त्रिकमित्येवमादि न सिध्यतीत्यत आह यत्र त्वित्यादि । अनभिधानं द्विवचनान्तात् प्रत्ययानुत्पत्तेर्हेतुः । तत्राभिधानं क्व न भवति । यत्र प्रकृत्यर्थस्य संख्याभिदावगमो नास्तीति । प्रमाणाभावात् । इह तु प्रमाणमस्यैव किञ्चित् । द्वादय एव शब्दाः प्रकृतित्वेनोपात्ताः । ते हि स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतयैव संख्ययावच्छिन्नं वस्तु प्रतिपादयन्ति । अतः स्वार्थस्य संख्याविशेषावगमे प्रमाणम् । तत्रानानभिधानादित्येष हेतुर्नास्तीति भवति प्रत्ययः । तथेत्यादि । यथा त्रिकमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंख्यानभावावगमे प्रमाणसम्भवाद् बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति तथा मौहिकमित्यादावपि मुह्यादिशब्दप्रकृतिरत्र स्वार्थस्य संख्यावगमे प्रमाणमित्येतद् दर्शयितुमाह न ह्येकेनेत्यादि । मुह्यादिनैकया व्यक्त्या क्रयो न भवतीति विनापि विभक्त्या मुह्यादिशब्दानुवृत्तौ बहुत्वं गम्यते । तत्र प्रमाणं भवति । एकग्रहणञ्च त्रयानुपयोगिनोर्हयोरप्युपलक्षणं वेदितव्यम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ।

महाभूतानामिति । पृथिव्यपृत्तजोवायुकाशनानाम् । साहस्रमिति । सहस्राच्च शतमानादिसूत्रेणाण् (५।१२७) ।

३६ । गोद्वयोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।

ठजादीनामपवाद इति । आदिशब्देन ठजादीनां ग्रहणम् । ननु च संख्यापरिमाणयोः पर्युदासात् कन षकोऽपवाद इति वक्तुं शक्यते । तत् कस्मात् ठजादीनामित्युच्यते ? ठजादीनामित्ययमतद्गुणसंविज्ञानो बहु-
व्रीहिर्द्रष्टव्यः । अनयेवापेक्षयोक्तमश्वस्य निमित्तमाश्लिष्यमिति । ठक् प्रत्युदाहृतः । सर्वप्रत्ययमश्वः । तद्बाधनार्थमिदमुक्तम् । पञ्चकम् । अष्टक-
मिति । संख्यालक्षणः कन् । प्रास्थिक इति । प्राग्वतीयञ् ।

४० । पुत्ताच्छ च ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवौभ्यामणञौ ।

४२ । तस्येश्वरः ।

तस्य निमित्तमित्यतः (५।१।५८) स्तस्यग्रहणमनुवर्त्तते । तत् किमर्थं पुनस्तस्य निर्देश इत्याह षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देश इत्यादि । प्रत्ययार्थस्येति । निमित्तस्य । अन्यथेति । यदि षष्ठीनिर्देशः प्रत्ययार्थं निवृत्त्यर्थं न क्रियते ततो यथा संयोग उत्पातश्च प्रत्ययार्थविशेषणं तथेश्वरोऽपि तस्यैव विशेषणं सम्भाव्येत । तथाचेश्वरविशिष्टे निमित्त एव प्रत्ययः स्यात् ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

ईश्वरानुकर्षणार्थश्चकारः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

सर्वत्र ठञ्ग्रहणं ठको निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रकृतिमात्रनिर्देशे क्रियमाणयार्हादिति (५।१।१८) ठक् प्रसज्येत ।

४५ । तस्य वापः ।

उप्यतेऽस्मिन् वाप इति । अधिकरणसाधनो हलश्चेति घञ् (३।१।२१) ।

४६ । पात्रात् छन् ।

पात्रशब्दः परिमाणवाचीति ठञोऽपवाद इति । अत्रेयं युक्तिः । यदि

ह्यपरिमाणवाचो स्यात् तदाह्नीयस्य ठकोऽपवादः । न ठञः । पातिक्तीति ।
पिदगौरादिभ्यश्चेति (४।१।४२) डीष् ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते ।

ननु च वृद्धादीनां बहुत्वाख्यानेनैव बहुवचनं तेन भवितव्यमिति कथं
दीयत इत्येकवचनात्तेन तस्य निर्देश इत्याह दीयत इत्येकवचनमित्यादि ।
यदि समुदितैर्वृद्धादिभिः सम्बन्धः क्रियते तर्हि स्याद् बहुवचनम् । न च तैः
समुदितैः क्रियते । किं तर्हि ? प्रत्येकम् । अत एकवचनमेव । वृद्धिशब्दः
इह लौकिको धनविशेषवाचो गृह्यते । न च संज्ञापदम् । आयादिभिर्धन-
विशेषवाचिभिः सह निर्देशात् । अतएवाह तत्रेत्यादि । उत्तमर्णस्य यज्ञं
तस्मादतिरिक्तमधिकं धनमधमर्णेन यद् दातव्यं तद् वृद्धिः । ग्रामादिष्विति ।
आदिशब्देन चेत्यादि । पटादीनामित्यादि । पटादीनां व्यवहृयमाणाना-
मुपादानं सूत्रादि । तस्य यन्मूल्यं तस्मादतिरिक्तं द्रव्यं पटादिविक्रयेण
यत्नभ्यते स लाभः । रत्नानिर्वेश इति । बणिजां रत्नाकारो राज्ञो भागो
रत्नानिर्वेश इत्युच्यते । ननु चासावप्यायः । तदपार्थक्यं शुल्कस्य पृथगुपादानम् ।
नैतदस्ति । पञ्चास्मिन् ग्राम आय इत्यायं प्रति ग्रामस्याधिकरणभावः ।
उत्पाद्यमानस्यायस्याधेयभावात् । शुल्के तु न सम्भवति । पञ्चास्मिन् शतं
शुल्का इति शतं न शुल्कस्याधिकरणम् । किं तर्हि ? इयत्तापरिच्छेदः शतं न
शुल्कस्य क्रियते । तस्मादस्य भिन्नत्वाच् शुल्कः पृथगुक्तः । मिहं वित्यादि ।
विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति सम्प्रदानाख्ये चाधिकरणत्वेन विवक्षेत्याह
समेत्यादि । गतार्थम् ।

४८ । पूरणाह्वाट् ठन् ।

पूरणवाचिन इति । पूर्यते येनार्थेन स पूरणः । तद्वाचिनः प्राति-
पदिकात् । एतेन पूरण इत्यर्थस्य ग्रहणं न प्रत्ययस्येति दर्शयति । कथञ्च
प्रत्ययस्य ग्रहणं स्यात् ? यदि पूरणग्रहणं स्वर्थेन । तस्मिन् हि स्वर्थ्यमाणे तस्य
पूरणे डङित्यधिकृत्य (५।२।४८) ये प्रत्यया विहित्वास्ते गृह्येरन् । किञ्च स्यात् ?
पूरणाद् भागे (५।३।४८) तीयादन्नित्यत्रन्ताद् ठन् न स्यात् । अपूरणप्रत्ययान्त-

त्वात् । तस्याग्रहणे तु सति स्वार्थिकः स्यादन् । तस्मिन्नप्युत्पन्ने पूरण एवार्थे तदन्तमपि वर्त्तत इति ततोऽपि ठन् सिद्धो भवति । ठक्ठिठनोरपवाद इति । पूरणादार्ह्यस्य ठकोऽपवादः । अर्धादप्यर्हाच्चेति वक्तव्यः-(५।१।२५, वा) मिल्यौपसंख्यानिकस्य टिठनः । ठकि टिठनि च सति डीप् स्यात् । ठनि तु ठाब् भवति । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरण इति द्वेस्तीय इति (५।२।५४) तीयप्रत्ययः । तृतीयिक इति । त्रेः सम्प्रसारणञ्च (५।२।५५) । पञ्चमिकः । सप्तमिक इति । तस्य पूरणे डङिति डट् प्रत्ययः (५।२।४८) । तस्य नान्ताद-संख्यादेर्मङिति (५।२।४९) मङागमः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

ठजोऽपवाद इति । न ठकः । भागशब्दस्य परिमाणत्वात् । ननु चाङ्ग-मात्रवचनोऽपि भागशब्दोऽस्ति । सत्यमस्ति । नतु तस्येह ग्रहणम् । तस्य हि ग्रहणे वृद्धादिभिः सम्बन्धो नोपपद्यते । परिमाणवचनस्य प्रसिद्धो रूपकांशो वर्त्तत इति वृद्धादिभिः सम्बन्ध उपपद्यते ।

५० । तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

प्रकृतविशेषणमित्यादि । प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य । भाराद् वंशादिभ्य इत्यर्थ इति । अत्रार्थे वंशादय एव शुद्धाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । ननु च वंशादयः शब्दा भार इत्यपि शब्द एव । नच शब्दः शब्दान्तरस्य समानाधिकरणं विशेषणमुपपद्यते । तत् कथं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्येषोऽर्थो भवतीत्याह भारशब्दोऽर्थद्वारेणेत्यादि । वंशादीनामर्थस्य भारशब्दस्यार्थो मुख्यं विशेषणम् । अर्थद्वारेण तु वंशादीनां भारशब्दस्य चोपचरितम् । अर्थ-धर्मेण शब्दोऽपि तथा व्यपदिश्यत इत्यर्थः ।

५१ । वन्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

पूर्वेण ठकि प्राप्ते तदपवादौ ठन्कनौ विधीयेते ।

५२ । सम्भवत्यवहरति पचति ।

प्रमाणानतिरेक इति । प्रमाणादनाधिक्यमित्यर्थः । ननु चेत्वादि । तथाहि स्थालोपस्थं पचति तत्रावश्यं प्रस्थस्य सम्भवेन भवितव्यम् । नञ्चान्यथा

गच्छते पक्तुमित्यभिप्रायः । नान्यत्र नियोग इति । व्यभिचारमाह । प्रस्थं
चिति ब्राह्मणीति । अत्र हि पाक एव गम्यते । न सम्भवः ।

५३ । आढकाचितपादात् खोऽन्यतरस्याम् ।

ठजोऽपवाद इति । आढकादीनां परिमाणत्वात् । पूर्वेण प्राप्तस्य ।

५४ । द्विगोः षष्ठ्य ।

पूर्वेण ठन्खयोः प्राप्तयोस्ततश्च लुकीदमुच्यते । विधानसामर्थ्यादनयो-
र्लुग् न भवतीति । यदि ह्यत्रापि लुक् स्याद् विधानमनर्थकं स्यात् । ठजस्तु
पक्षेऽनुज्ञातस्येति । अन्यतरस्याग्रहणेन । द्वाढकीति । ठजो लुक् पक्षे द्विगो-
रिति (४।१।२१) ङीप् । द्वाचितेति । अपरिमाणेत्यादिना (४।१।२२) ङीप्-
प्रतिषेधे टाप् ।

५५ । कुलिजास्तुक्खौ च ।

चातूरूप्यमिति । एकं खे रूपम् । षनि द्वितीयम् । लुकोऽपि विक-
ल्पितत्वाद् ठजोऽलुकि तृतीयम् । लुकि चतुर्थम् । ननु च कुलिजशब्दस्य
परिमाणवाचित्वात् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदद्वयः (७।३।१७) कस्मान्न भव-
तीत्यत्र आह परिमाणान्तस्येति । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशणकुलिजादित्येवै-
तत् सूत्रं प्रत्येतव्यमिति दर्शयति ।

५६ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ।

वस्त्रद्रव्याभ्यामित्यत्रापि (५।१।५१) वस्त्रशब्देन मूल्यमुच्यते ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रास्थिको राशिरित्यादौ सर्वत्र ठञ् । द्विषाष्टिक इत्यादि । संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वयः (७।३।१५) । पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यादिना
पुनर्विधानफलं दर्शयति । द्विषाष्टिक इत्यादौ हिः प्रत्ययविधानम् । तत्र
पूर्वसूत्रात् समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्यानुवृत्तेः प्रथमं प्रत्ययो विधीयते । तस्याध्यर्ह-

सूत्रेण (५।१।२८) लुग् भवति । नन्विह च यः सूत्रे समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य चोपादानात् पुनर्विधीयते तस्यापि पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

परिमाणोपाधिकादिति । परिमाणमुपाधिर्विशेषणं न सम्भवति । नहि शब्दः परिमाणं शब्दस्य सम्भवतीति तदर्थस्य विशेषणं विज्ञास्यत इत्यदोषः । ननु चार्थस्यापि न सम्भवति । संख्या हि नैव परिमाणम् । नैष दोषः । नात्र रूढः परिमाणशब्दो गृह्यते । किं तर्हि क्रियाशब्दः । परिमीयते येन तत् परिमाणमिति । संख्यापि च परिमीयत इति सापि परिमाणम् । नन्वेवमपि विशेषणमनर्थकम् । न ह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति । सञ्ज्ञाणा हि संख्योच्यते । सत्यम् । परिच्छेदिकैव संख्या । सा तु स्वस्याभिधेयं परिच्छिनत्तीति पठ्यर्थमवश्यं न परिच्छिनत्ति । पञ्चास्य संघस्य पुत्ता इति नात्र संघस्येयत्ता प्रतीयते । इह तु पञ्चसंख्या परिमाणमस्य संघस्येति भवतोयत्ता-प्रतीतिः संघस्य । तस्मादुपपन्नं संख्यायाः परिमाणं विशेषणम् । तत्रेत्यादि । पञ्चशब्दोऽयं संख्येय एव वर्तते । न कदाचिदपि संख्यानमात्रे । ततश्च यएव संख्येयाः पञ्चत्वसंख्ययावच्छिन्नाः पञ्चशब्देनोच्यन्ते प्रत्ययान्तेनापि त एव । नहि तेषां भिन्नानामत्र संख्येयान्तरं परिमाणं प्रत्ययवाक्यं सम्भवति । तस्मात् संज्ञायां स्वार्थ एव प्रत्ययो वाच्यः । तथाचाह वार्त्तिककारः संज्ञायां स्वार्थं युत्पद्यत इति । पञ्चकोऽधीत इति पाठापेक्षया पुल्लिङ्गः । अधीतिरध्ययनमिति । अनेन भावसाधनमध्ययनशब्दं दर्शयति । यद्यधीयत इत्यध्ययनं कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः स्यात् सूत्रग्रहणं पृथग् वक्तव्यं न स्यात् । अध्ययन-ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । सूत्रमप्यधीयत एव । पञ्चावृत्तय इति पाठे पुनः क्रियात्मिकाः पञ्च वारा इत्यादिना पर्यायान्तरेण पञ्चावृत्तय इत्यसौवार्थं व्यक्तीकरोति । स्तोमे उविधिरिति । अत्रापि च्छन्दसीति सम्बध्यते । मन्त्रसमुदायः स्तोमः । एकविंश इति । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वञ्च । ति विंशते ङीतीति (६।१।८२) तिशब्दलोपः । पञ्चाच् शञ्शतोरित्यादि । शब्दित्वेवमन्ताच्छन्दसि ङिनिर्वक्तव्यः ।

५६ । पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य- शौतिनवतिशतम् ।

अपदत्वच्चेति । पदविभक्त्यनस्य जशत्वादेः कार्यस्य प्रतिषेधार्थमिहेति विंशत्यादयः परिमाणे निपात्यन्ते । तदस्य परिमाणमित्यधिकारे (५११।५७) निपातनात् । एवञ्च गवां विंशतिरिति षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धेना न प्राप्नोति । विंशतिशब्देन हि तान्येव गोद्रव्याणि गृह्यन्ते न तदधिकं किञ्चिदर्थान्तरम् । बहुवचनं प्रसजति तेषां बहुत्वादिति यद्योदयेत् तं प्रत्याह विंशत्यादय इत्यादि । यथा कथञ्चित् प्रकारेण । विनाप्यवयवार्थेनेति यावत् । रूपमात्रं प्रधानम् । नावयवार्थः । यस्त्वेषामर्थः स लोकेत एव व्यवतिष्ठत इत्यभिप्रायः । नात्राभिव्येष्टव्यमिति । संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः । परिमाणमात्रं प्रत्याश इति नायमत्राभिव्येष्टः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अनभिव्येष्टस्य कारणमाह तथाहीतयादि । स्यादेतत् । अत्राप्यवयवार्थोऽस्तीत्यत आह नचेत्यादि । ब्राह्मणानां पङ्क्तिरित्युक्ते संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः । परिमाणो ता कथित् । प्रत्याशार्थं हि न गम्यते । किं तर्हि ? सन्निवेशविशेषः संस्थानात्मको गुण एव प्रतीयते । तथाहि तस्य सन्निवेशविशेषस्यानवगमे तावत्स्वेव ब्राह्मणेषु पङ्क्तिरिति न प्रयुज्यते । तदेवं गुणशब्दत्वाद् विंशतयादीनां गवां विंशतिरिति सिध्यति षष्ठी । विंशतिशब्दस्य संस्थानवृत्तित्वात् । यदि तर्हि गुणशब्दा एते विंशतिर्गाव इति द्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । गुणित्यत्र वृत्तिः । गुणमात्रे न । ततोऽयमदोष इति वक्तव्यः । स हेतु र्यत एतेषां कचिद् गुणमात्रे वृत्तिर्भवति कचिद् गुणिनि । बहुवचनप्रसङ्गाच्च गुणिनि वृत्तिरित्येतदेव दुःस्थम् । बहुत्वाद् गुणिनाम् । इह च विंशतिः कुण्डानीति नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । विंशतिर्ब्राह्मणा इति पुल्लिङ्गम् । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति यथा शुक्लः कम्बलः शुक्लं वस्त्रं शुक्ला गाटीति । यदामौ द्रव्यमाश्रित्य भवति गुणस्तस्य लिङ्गवचनं यत् तद् गुणवचनस्यापि भवति यथा गुणशब्दत्वेऽप्येषामाश्रयमाणे न भवत्येव दोष-

प्रसङ्गान्मुक्तिरितरत आह या चैषामितरादि । न केवलमर्थाभिधानं स्वाभाविकं किन्त्वेतदपीतरापिशब्देन दर्शयति । यत्र द्रव्येण गुणिनैषामभिधेयो गुणो विशेष्यते तत्र स्वभावादेव गुणमात्रे वृत्तिः । यत्र त्वेत उपसर्जनीभूत-स्वार्थास्तेन स्वार्थेन द्रव्यं विशेषयन्ति तत्रैषां स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिः । खलिङ्गसंख्यानुविधानञ्चेति । गुणिन्यपि वर्त्तमानानां यथोर्लिङ्गसंख्योर्यदनुविधानमनुवर्त्तमानमेतदपि सर्वं स्वाभाविकम् । अन्येषामपि गुणशब्दानामपि क्वचित् स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिर्भवति तद्यथा शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लशब्दस्य । क्वचिद् गुणमात्रे यथास्येव शुक्लो गुणः पटस्येतरत । अन्येषामपि केषाञ्चिद् शब्दानां स्वाभाविकं खलिङ्गसंख्याननुविधानं दृश्यत एव तद्यथा वेदाः प्रमाणं श्रुतयः प्रमाणमिति । तस्मात् स्वाभाविकत्वाद् गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तेः खलिङ्गसंख्यानुविधानस्य च न भवति यथोक्तदोषप्रसङ्गः । यदा हि स्वभावत एव संख्यानमात्रे गुणे गुणमात्रे वृत्तिस्तदा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । यदा तु गुणिनि तदा तयोरपि च द्रव्यशब्दत्वात् सामानाधिकरण्यमपि भवति । द्रव्येऽपि वर्त्तमानानां स्वाभाविकं खलिङ्गसंख्यानुविधानम् । अथ सहस्रादयोऽपि कस्मान्न व्युत्पाद्यन्त इत्याह सहस्रादयोऽपीत्यादि । एवंजातीयका एवंप्रकारा विंशत्यादिभिः सदृशा इत्यर्थः । तेषामपि गुणवत्त्वात् तददेव विंशत्यादिवदेव द्रष्टव्याः । विंशत्यादय इव तेऽपि प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः । यद्येवं किमर्थं विंशत्यादय एव सूत्र उपात्ता इत्याह उदाहरणमात्रमित्यादि । उदाहरणमात्रं विंशत्यादिग्रहणम् । अन्येऽप्येवंजातीयाः सहस्रादयस्तथैव व्युत्पाद्याः ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गे वा ।

ननुच संघइत्यनुवर्त्तिष्यते । किं वर्गग्रहणेन ? नैतदस्ति । संघशब्दो हि प्राणिंसमुदाये रुढः । वर्गशब्दस्तु समूहमात्र इति वर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६१ । सप्तनोऽञ्चन्दसि ।

संख्यालक्षणे कनि प्राप्ते सप्तशब्दाञ्चन्दस्यनुविधानम् ।

६२ । विंशच्चत्वारिंशतीर्ब्राह्मणे सञ्ज्ञायां ङण् ।

विंशच्छब्दाद् विंशतिविंशद्भ्यामिति (५११२४) योगविभागेन कनि प्राप्ते चत्वारिंशच्छब्दादपि प्राग्वर्ततेति (५११२५) ठञि प्राप्तेऽयमारभ्यते । अभिधेये सप्तम्येषत्वादि । विषयसप्तम्यामस्यां ब्राह्मणविषयश्चेत् प्रयोगो भवतीत्येषोऽर्थः स्यात् । तथाचान्यत्र प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो न स्यात् । तस्मान्न विषयसप्तम्येषा । एतच्च सञ्ज्ञाग्रहणादेव विज्ञायते । नहि ब्राह्मणग्रहणात् विंशच्चत्वारिंशती डस्मन्तो कस्यचित् पदार्थस्य संज्ञिनौ स्तः । ब्राह्मणानां तु विद्यते ।

६३ । तदर्हति ।

श्वेतच्छत्रिकम् । वास्त्रयुग्मिकमित्यादिषु ठक् । आर्हादित्यभिधौ (५११२८) चायमाकार इति ।

६४ । क्छेदादिभ्यो नित्यम् ।

नित्यग्रहणमिति । अथ विभाषाया निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यं तन्निवृत्त्यर्थं विज्ञातुम् । विनापि नित्यग्रहणेन महाविभाषा निवृत्तिः शक्यते विज्ञातुम् । तथाहि क्छेदादिभ्यः पूर्वमेव ठकि मिहे पुनर्वचनादेव नित्यविधिर्भविष्यति । किं नित्यग्रहणेन ? ततो नित्यग्रहणमन्यग्रहणैवात् तदर्हतीतयार्थस्य (५११६३) विशेषणं विज्ञास्यते । तथाच जातमारभ्यस्य प्रयोजन मिति वाक्यं न निवर्त्तते । विरागो विरङ्गश्चेति । विरागशब्दक सुत्पादयति विरङ्गादेशच्चापद्यते । तित्यं विरागमर्हति वैरङ्गिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन चायमादेश इति । प्रतयभावाद् वाक्ये न भवति ।

६५ । शीर्षच्छेदाद् यच्च ।

प्रत्ययसन्नियोगेन शीर्षभावः । तेन वाक्ये प्रतयभावात् भवतीति भावः ।

६६ । दण्डादिभ्यो यः । (१)

दण्डशब्दोऽयमस्ति क्रियावचनः । दण्डनं दण्ड इति । अस्ति द्रष्टवचनः ।

विशेषाभावाद् हयोरपि ग्रहणम् ।

(१) The classical commentators do not agree with regard to the reading of this rule. Some say दण्डादिभ्यो यत् is the rule others, including रामन and the आसकार, give it as दण्डादिभ्यो यः । Another class take it merely as दण्डादिभ्यः ।

६७ । छन्दसि च ।

यदनुवर्त्तते । नानन्तरो यः । यत एव स्वरितत्वात् ।

६८ । पात्राद् घञ्च ।

ठक्ठञोरपवाद इति । ननुच पात्रं भाजनम् । न परिमाणम् । अतस्तद्वाचिनष्ठक् प्राप्नोति । तस्यैवापवादो युक्तः । तत् किमुच्यते ठक्-ठञोरपवाद इत्याह पात्रं परिमाणमप्यस्तीति । न केवलं भाजनमित्यपि-शब्देन दर्शयति । तन्न यदा परिमाणे पात्रशब्दो वर्त्तते तदा ठञोऽपवादः । यदा भाजने तदा ठक् । पात्रं स्यात्वादि । कोऽर्थः ? चण्डालादिर्वाङ्मनश्च पात्रं परिमाणमर्हति । येन भुक्ते पुनर्न संस्कारेण भाजनं शुध्यति स पात्रियः पात्र इति चोच्यते ।

६९ । कङ्कड्गरदक्षिणाच्छ च । (E)

चकाराद् यञेति । अथानन्तरस्य घनः समुच्चयः कस्मान्न भवति । एवं मन्यते । स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमिति । अनन्तराच्च स्वरित आसन्नतरः । स च प्रतियोगमुपतिष्ठमानो वाक्यशेष एव भवति । तस्माद् यत एव समुच्चयो युक्त इति । यो गौर्निर्गुणत्वात् खलकणाद्यनर्हः स कङ्कड्यः कङ्कडरीय इति चोच्यते । माषादीनां खलैष्ववस्कारनालकाष्ठमतिदुर्जरं वुसाद्यपि कङ्कडरमुच्यते । अथात्र यथासंख्यं कस्मान्न भवति । अस्ति हि तस्य प्राप्तिः । प्रकृतिप्रत्ययानां साम्यात् । तथाहि द्वे प्रकृती द्वौ प्रत्ययावित्यत आह अल्पाचरस्येत्यादि । दक्षिणशब्दस्याल्पाचरस्य पूर्वेनिपाते प्राप्ते योऽयमिह परनिपातः स लक्षणानपेक्षतां निर्देशस्य दर्शयल्लक्षणव्यभिचारस्य चिह्नं भवति । अतस्तेन चिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति सूत्रकारः । तेन न भवति यथासंख्यम् ।

(E) In the printed काशिका we get कङ्कडर । मिश्र derives it thus :—कङ्क मदे । कङ्कतीति कङ्कः । कङ्कं करोतीत्यत एव निपातनात् खच् । भागुजी in his अमरटीका notices both the forms, setting कङ्कडर in the text. Either spelling appears to be admissible.

७० । स्थालीविलात् ।

ह्यतावनुवर्त्तते इति । ननु चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तत इति चानु-
कृष्टस्य यतः पुनरिह चकारेणानुवृत्तिर्नोपपद्यते । नैष दोषः । अनित्या द्योषा
परिभाषा । कथं ज्ञायते ? एकाजुत्तरपदे (८।४।१२) ण इत्यत्र णे प्रकृते
पुनर्णग्रहणात् । तच्च वा भावकरणयोरित्यनुवर्त्तमानस्य (८।४।१०) विकल्पस्य
निवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि चेयं नित्या स्यात् पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि तस्यानु-
वृत्तिर्न भवति । अथवा चकारोऽप्यत्रानुवर्त्तते यतोऽनुकर्षणार्थः । तेन पूर्वत्र
चानुकृष्टस्यापि तस्य पुनरिह चकारेणानुकृष्टमाणस्यानुवृत्तिर्भविष्यति । स्थाली-
विलाद् विशेषे वर्त्तमानात् प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्थालीमुख एव
वर्त्तमानः स्थालीविलग्नः प्रत्ययमुत्पादयति । ननु स्थालीसम्बन्धिनि
क्षिद्रमात्रे वर्त्तमानः ।

७१ । यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्दितीयोच्चारणमिष्टविषये द्वितीयास्ताद् यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । तेन यद्यपि पारायणं (F) गुरुणा शिष्येण च गम्यते तथापि शिष्य
एव प्रत्ययो भवति । न गुरौ । तथा तुरायणो यागो यद्यपि यजमानेन
याजकैश्च वर्त्तते तथापि यजमान एव प्रत्ययो भवति । न याजके ।

७३ । संशयमापन्नः ।

अत्रापि द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्दितीयोच्चारण मिष्टविषये द्वितीयास्ताद्
यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि हे अपि कर्त्तृकर्मणी संशयमापन्ने
तथापि यद्विषयः संशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्थाप्यादौ प्रत्ययो भवति ।
ननु संशयस्य कर्त्तरि पुरुषे । अनभिधानात् ।

(F) पारायणमादित आरभ्याऽन्नादविच्छेदिन वेदादीनामभ्यसनम् । तुरायणः संवत्सरमाश्री ऋषि-
र्षेणविशेषः । चान्द्रायणं तपोविशेषः । वर्त्तनं निष्पादनमित्यर्थः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादन-
मर्थः । तथा ततोऽभिगमनमर्हतीति चेत्यादावपि वाक्ये । तत्रेदं प्रति-
पादनम् । इह द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणमधिकन्तु कुर्वन्तैतत्
सूचितमन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवति । तेन सर्वमेतद् गदितं कार्य-
मुपपन्नं भवति ।

७५ । पथः प्लुण् ।

७६ । पन्यो ण नित्यम् ।

नित्यग्रहणमित्यादि । अथ वाक्यनित्यत्वं कस्मान्न भवति ? पन्यशब्दस्य
वाक्यासमवायित्वात् । स हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयते । न वाक्येन सम-
वेति । ननु च पथिञ्शब्देन वाक्यं मा भूदित्येवमर्थं नित्यग्रहणं स्यात् ।
नैतदस्ति । यदि तदेवमर्थं स्यात् पूर्वसूत्र एव कृतं स्यात् यत्र पथिञ्शब्दः
श्रूयते । इह तु करणे प्रत्ययार्थविशिष्टं विज्ञायते ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

चकारः प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणत्वात् । गच्छती-
त्यत्र पूर्वं द्वितीयास्तात् प्रत्यय उत्पन्नः । तदिहापि तत्र एव प्रत्ययेन भवि-
तव्यमिति भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह अत्रापीत्यादि । चकारो
ह्यर्थात् परःश्रूयमाणोऽत्रार्थमात्रस्यैव गच्छतीत्यस्यानुकर्षकः प्रतीयते । नतु
विभक्तेरपि । सम्बन्धाभावत् । तस्मात् स इहानुवृत्तः सन्निहितया समर्थ-
विभक्त्या सम्बध्यमानस्तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययमुत्पादयतीति भावः । वारि-
जङ्गलेत्यादि । वार्यादयः पूर्वपदं यस्य नत् तथाक्तम् । एतयोरेवार्थयोरुप-
संख्यानम् । मधुकमरिचयोरित्यादि । मधुकमरिचयोरभिधेययोः स्थलात्
परो यः पथिञ् शब्दस्तदन्तादाहृतं वक्तव्यः ।

७८ । कालात् ।

कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति । कुतः ? पृथगस्य योगसारभात् ।

कालशब्दस्यापि यदि स्वरूपग्रहणमभीष्टं स्यादिसं पृथग् योगमकृत्वोत्तर-
सूत्रे कालशब्ददेव तृतीयासुच्चारयेत् कालेन निर्हस्यमिति । एवं हि
निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । उत्तरसूत्रे च कालशब्दः
स्वरितत्वादनुवर्तिष्यत इति सिद्धमिष्टम् । अतो न कर्त्तव्य एवारं पृथग्
योगः । स एव क्रियतेऽर्थग्रहणं तदिति दर्शयितुम् ।

७६ । तेन निर्वृत्तम् ।

आह्निक इति । अह्नोपोऽन इत्यकारलोपः (६।४।१३४) । टिलो-
पस्वरुष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमादिह न भवति ।

८० । तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ।

कालाध्वनोरत्यक्तसंयोग इति (२।३।५) द्वितीया । तमधीष्ट इत्यादौ कर्मणि
द्वितीया नोपपद्यते । अध्येयमाणादि हि पुरुषादिकर्मनयानिष्ठयाभिहितम् ।
न चान्या क्रियास्ति यस्यां मामादि कर्म स्यात् । ननु चेत्यादिना यदुक्तं
कालाध्वनोरत्यक्तसंयोगे द्वितीयेति (२।३।५) तद्विघटयति । तेन कथं मामो
व्याप्यत इति ? न कथञ्चित् । विघटत इत्यर्थः । यच्च मुहूर्त्तं क्रियते तेन
मुहूर्त्तेन मासैकदेशो व्याप्यते । ननु सकलो मासः । क्रियार्थ इति ।
अध्ययनादिक्रियार्थं । तदर्थं हि ते क्रियते । फलभूतया क्रियेति । अध्यय-
नादिकया । ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यत इति । तदन्यव्यापारस्य तत्रापचारात् ।
यथा चोरेण ग्रामो दग्ध इत्युक्ते न चोरेण ग्रामो दह्यतेऽपि तु तदाह्वतेना-
ग्निना । उपचारेण तु तथा व्यपदेशः ।

८१ । मासाद् वयसि यत्त्वञ्जो ।

सामर्थ्याद् भूत एवावाभिमस्वध्यत इति । वयसि भूतार्थस्यैव सम्भवा-
दिति भावः । भाव्यार्थोऽपि तच्च सम्भवतीति चिन्त्यमेतत् । अथ तु नेष्यते ।
पुनरभिधानं शरणमाश्रयितव्यम् । त्यञ्जो जित्करणं स्वार्थम् । वृद्धार्थश्च ।
ननु च वृद्ध एव मासशब्दः । सत्यं वृद्धोऽयम् । तथापि वृद्धस्यापि वृद्धि-

रेषितव्या । मासीनाभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति (६।३।३६) पुंवङ्गावप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुकीति (५।१।१२० व,) तदन्तविधेरभ्यनुज्ञानाद् द्विगोरपि मासान्तात् पूर्वेण यत्स्वञोरेव प्राप्तयो-
रयमारभ्यते । यपः पितृकरणमनुदात्तार्थम् । अन्यथा मासशब्दात्तात् प्रत्यये
विहिने सति शिष्टत्वादिगन्तकालेति (६।२।२६) द्विगावेवेति स्वरबाधनात्
प्रत्ययस्वरः स्यात् । ततश्च वर्ज्यमानरूरेणानुदात्तादि स्यात् । प्रत्ययेऽनुदात्ताद्यं
पितीगन्तेति (६।२।२६) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति ।

८३ । षण्मासास्त्रयच ।

षण्मासशब्दो द्विगुः । तस्मात् पूर्वेण यपि प्राप्ते वचनम् । स चकारेण
समुञ्चेतव्य इति । यद्येवं कथमनन्तरो यच्च भवतीत्याह स्वरितत्वाच्चानुवर्त्ति-
ष्यत इति । तेनानुवृत्तिसामर्थ्यादनन्तरो यच्च भवतीति मन्यते ।

८४ । अवयसि ठञ्च ।

८५ । समायाः खः ।

८६ । द्विगो वा ।

पूर्वेणेत्यादि । कथं पुनः समाशब्दाद् विधीयमानः प्रत्ययस्तदन्ताद्विगोः
प्राप्नोतीत्यत आह प्राग्वतरित्यादि । गतार्थम् ।

८७ । रात्रग्रहःसंवत्सराच्च ।

द्विग्वीन इति । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः । विभाषानु-
वर्त्तते । तेन व्यवस्थितविभाषात्वान् न टञ् भविष्यति । द्वैयङ्गिकः ।
त्रैयङ्गिक इति । न युष्मामित्यादिनैजागमः (७।३।३) । वृद्धिप्रतिषेधश्च ।

८८ । वर्षास्तुक् च ।

भाविनि तु त्वैवर्षिक इति । तत्र ह्यभविष्यतीति (७।३।१६) वचनात् ।
इत्यादि वृद्धिरेव भवति ।

८९ । चित्तवति नित्यम् ।

यदि चित्तवति प्रत्ययार्थं नित्यं लुग् भवति वर्षस्याभविष्यतीत्यत्र (७।३।१६) यद्वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्य इति तद्विरुध्यते । नहि । नित्ये लुक्वधीष्टभूतयोरुत्पन्नस्य प्रत्यायस्य चित्तवतरभिधेय एवं रूपमुपपद्यते । नैव दोषः । भूत एवास्त्योत्पन्नस्य प्रत्यायस्य चित्तवति नित्यं लुगिष्यते । न सर्वत्र । कुत एतत् ? नित्याग्रहणात् । इह नित्याग्रहणमनर्थकमेव । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो लुग् भविष्यतीति किं नित्याग्रहणेन ? तत् क्रियते विशिष्टेऽर्थे नित्यो लुग् यथा स्यादित्येवमर्थम् । स पुनर्विशिष्टो भूत एव ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

बहुवचनास्तस्य निर्देशाद्बहुवचन एव षष्टिकशब्दस्य साधुत्वम् । नान्यत्रेति यद्योदयेत् तं प्रत्याह बहुवचनमतस्तन्मिति । अप्रधानमित्यर्थः । अप्रधानत्वं तु तस्य नास्तरीयकत्वाद् । अवश्यं हि येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । यद्येवमेकवचनेन निर्देशः कस्मात् कृतः ? एवं हि लघुर्भवति । सतराम् । वैचित्र्यार्थं बहुवचनेन कृतः । यदि षष्टिरात्रेण पच्यन्त इतरस्मिन्नर्थे एतन्निपातनं मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गः । तेऽपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्त इतरात् आह संक्षेपेतरादि । धान्यविशेष एव हि षष्टिकशब्दः भोज्यात्वेन रूढः । तेनानभिधानाद् मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ।

९१ । वत्सरान्ताच्छृङ्खन्दसि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

९३ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यमुकरम् ।

परिजय्य इति । परिः सर्वतोभावे । शक्यार्थं कृतः । सर्वतः शक्यो जेतुं परिजय्यः । लभ्य इति कार्यं इति । अत्रापि शक्यार्थ एव कृतः । मासेन शक्यो लभ्यो मासिकः पटः । मासेन शक्यं कर्तुं मुकरं वा मासिकं

चान्द्रायणम् । तेन निर्हसं (५।१।७८) तमधीष्ट (५।१।८०) इति विभक्तिद्वये प्रकृते पुनस्तेनेति द्वितीयोपादानं द्वितीयानिवृत्त्यर्थम् ।

६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

हाभ्यामपि सम्बध्यत इति । समर्थविभक्त्या प्रतयार्थेन च । कथं सम्बध्यत इत्याह कालस्येत्यादि । इह हि द्वितीयातन्त्रसंयोगः । सा हि यः कालस्य व्यापकस्तमपेक्षते । नान्तरीयकत्वात् । नहि तेन विना इतन्त्रसंयोग उपपद्यते । ब्रह्मचर्यश्च कालस्य व्यापकमिति । व्यापकमिति । व्यापकमपेक्षमाणायां विभक्तौ ब्रह्मचर्यसम्बन्धो भवति । कथं प्रतयार्थेन सम्बध्यत इत्यत आह प्रतयार्थस्य च स्वमिति । प्रतयार्थः प्रतियोगि वस्तु स्वमपेक्षते । प्रकृतत्वाच्च ब्रह्मचर्यस्यैव प्रतियोगित्वं विज्ञायते । तद्धि तस्य स्वं भवति । अतः प्रतियोग्यपेक्षायां प्रतयार्थस्यापि ब्रह्मचर्येण सम्बन्धो भवति । पूर्वत्वेत्यादिना पूर्वोत्तरयोर्हस्योर्विशेषं दर्शयति । किं पुनरत्र प्रमाणमित्याह हयमपीत्यादि । कथं पुनर्हयमपि प्रमाणमित्याह उभयधे-
त्यादि । उभयस्मिन्नपि ह्यार्थं सूत्रमेतदाचार्येण प्रणीतम् । हयमपि प्रमाणम् । महानान्त्रादिभ्य इति । ब्रह्मचर्ये एवार्थ इदमुपसंख्यानम् । तच्चरतीत्यादि । तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो महानान्त्रादिभ्यः शब्देभ्यश्चरतीत्यादिनामर्थ इदं ठञ् उपसंख्यानम् । तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यत इति । भवति हि साहचर्यात् ताच्छब्दा यथा यष्टीः प्रवेशयेति । अथ ऋच एवोच्यन्त इत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? चरणार्थस्यायोगात् । ब्रह्मचर्यं हि चर्यते । चतुर्मासाणां यज्ञ इत्यादि । चतुर्मासशब्दात् तत्रेति सममीसमर्थाद् भव इत्येतस्मिन्नर्थे यज्ञे विषये ण्यो वक्तव्यः । संज्ञायामण् वक्तव्य इति । चतुर्मासाङ्गव इत्येतदपेक्षते । इदञ्च यज्ञादन्यतोपसंख्यानम् । ननु च तत्र भव (४।१।५३) इत्यनेनाण् भवतीत्येव । किमर्थमुपसंख्यानयते ? सतप्रमस्ति । तस्य तु द्विगोलुगनपत्र इति (४।१।८८) लुक् प्राप्नोति । अतो लुग्बाधनार्थं तस्योपसंख्यानम् ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।

यथाख्याग्रहणं किमर्थम् ? न यज्ञेभ्य इत्युच्येत्यत आह आख्या-
ग्रहणमित्यादि । यज्ञनामधेयमात्रादकालवाचिनोऽपि प्रत्ययो यथा स्यादि-
त्येवमर्थमाख्याग्रहणमिति । इतरथा होत्यादि । यथाख्याग्रहणं न क्रिये-
तेत्यर्थः । ननु चेकाहद्वादशाहादयो नैव कालशब्दाः । तत् कुतस्तेषा-
मेवात्र ग्रहणप्रसङ्गः ? अथाकालवाचिनामप्येषां ग्रहणं सम्भवति ? एवं
सत्यग्निष्टोमादीनामपि भविष्यतीत्यपार्थक्यमाख्याग्रहणमित्यत आह प्राग्वते-
रित्यादि । यद्यप्येते कालशब्दा न भवन्ति तथापि प्राग्वतेः संख्यापूर्व-
पदानां तदन्तविधिरभ्यनुज्ञातः । तेन सत्यपि कालाधिकारेऽप्यस्ति तेषु ग्रहण-
प्रसङ्गः । तथाच तत्र वचनस्य चरितार्थत्वादग्निष्टोमादिभ्यो न स्यात् । तेभ्यो-
ऽपि यथा स्यादित्याख्याग्रहणम् । ननु चैवमपि सूत्रमनर्थकम् । या ह्यग्नि-
ष्टोमस्य दक्षिणा साप्यग्निष्टोमे भवति । तत्र बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् (४।३।८७)
क्रतुयज्ञेभ्यश्चेत्येव (४।३।६८) ठञ् सिद्धः । इदमपि सूत्रं ठञ्मेवारभ्यते ।
सत्यमेतत् । किन्तु भवार्थं तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षितं तदा परत्वा-
दणादयः स्युरिति युक्तं विधानम् । अपि च यज्ञाख्येभ्यस्तेन ठञ्जिष्यते । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावात् संख्यापूर्वपदेभ्यष्ठञ् न लभ्येत इयोर्वाजपेय-
योर्भवा दक्षिणा द्वैवाजपेयिकीति । अनेन च विधानेन प्राग्वतेः संख्या-
पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति ठञ् (५।१।२०, वा) सिद्धो भवति ।
अथापि कथञ्चित् तदन्तविधिर्भवार्थं लभ्यते तथापि द्विगोर्लुगनपत्य इति
(४।१।८८) लुक् प्रसज्येत । तस्माद् युक्तः सूतारम्भः ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

यथा मासे भवं मामिकमित्यादि । कालाट् ठञ्जति (४।३।११) ।
प्रातृषेष्टमिति । प्रातृष एष्ट्यः (४।३।१७) । वासन्तं शारदमिति । सन्धि-
वेलादिसूत्रेणाण् (४।३।१६) । हेमनमिति । हेमन्ताच्चेति (४।३।२१) ।
सर्वत्राण् च तलोपश्चेति (४।३।२२) । वतिः सर्वमाट्ठश्वार्थः । कालेभ्यो भव
वदित्यत्रैतद्व्याख्यातम् (४।२।३४) । तत एवानुगम्यम् । चकारः काला-

दित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्त्तते । अत आह कालाधि-
कारस्य पूर्णोऽवधिरित्यादि । ननु च यन्मासे दीयते कार्यं च तन्मासे भवति ।
मासाधारत्वात् तत्क्षत्तायाः । ततस्तत्र भव इत्यनेनैव (४।३।५३) सिद्धमिति
किमतिदेशेन ? एवं तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्यदीयमानयोः कार्यतां
दीयमानताञ्च कालान्तात् तैः प्रत्ययैरपि ख्यापयितुमतिदेशः । किञ्चानेन
च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिंस्तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मासयो-
र्दीयते कार्यं वा द्वैमासिकमिति । अथापि कथञ्चिद् भवार्थेऽपि तदन्तविधि-
गृह्यत एवमपि द्विगोरिति (४।१।८८) लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने
सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो
विज्ञास्यते । न सर्वकार्याणामित्यदोषः ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । तस्माद्वचर्यान्नित्यशब्दोऽपि कालशब्द एव
गृह्यते । नाकाशादिवचनः । तेन तत्र समस्यपवादः कालाध्वनोरित्यन्त-
संयोग इति (२।३।५) द्वितीया भवति । तेन समस्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद्
द्वितीयासमर्थादेव प्रत्ययः । नित्यं दीयते नैत्य । सर्वकाले दीयत इत्यर्थः ।
अण्प्रकरण इत्यादि । यदेतत् कात्यायनेनोक्तमण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानमित्येतन्न वक्तव्यम् । कथं तर्ह्यण् स्यात् ? व्युष्टादिष्वेवाग्नि-
पदादयः पठितव्याः । अथाण्यग्रहणं किमर्थं दावता भववदित्येतद्विद्वानु-
वर्त्तते (५।१।८६) ? तेनैवात्रापि भविष्यति । नैवं शक्यम् । एवं हि सति
व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाट् ठञिति (४।३।११) ठञ् स्यात् । नैष दोषः । तत्र
पुनरारम्भसामर्थ्याद् य षञ्जा बाधितः स एव भविष्यति । कः पुनरसौ ?
अणेष । एवमपि तीर्थशब्दाद् इजृदृन्नाङ्गणादि- (४।३।७२) सूत्रेण ठग्
विहित इति तत षगेव स्यात् । ये चात्र प्रवेशनादयोऽन्तोदासास्तेभ्य षञ्
स्याद् बङ्गचोऽन्तोदासाट् ठञिति (४।३।८७) । द्वेभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात् ।
तस्मादण्यग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गयतो ।

यथासंख्यं नेथत इति । अल्पाचतरस्य हस्तशब्दस्य परनिपातो लक्षण-
व्यभिचारस्य वचनहेतुः । तृतीयार्थमात्रञ्चात्र सम्भवतीति । तृतीयार्थस्य
गम्यमानत्वात् । तथाहि यथाकथाच दत्तमितुक्ते ऽनादरेण दत्तमिति
गम्यते । ननु तृतीया समर्थविभक्तिरिति । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् ।
प्रत्ययस्य वचनसामर्थ्याद् वाक्यादपि भवतीति ।

६९ । सम्पादिनि ।

गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति । सम्पादिनीतत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाचष्टे ।
पूर्वावस्थाया गुणातिरेको गुणोत्कर्षः । आवश्यक्ते णिनिरिति । अवश्यं
सम्पद्यत इत्यावश्यकाधमर्णयो णिनिः (३।३।१७०) । विशेषतः शोभत इति ।
शोभनाख्यस्य गुणस्य पूर्वावस्थाया उत्कर्षादतिरिच्यमानत्वात् ।

१०० । कर्मवेषाद् यत् ।

कर्मण्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सक्तुमांसोदनाद् विगृह्णीतादपीति । अपिशब्दात् सङ्कातादपि । साक्त-
मांसोदनिकः । साक्तुकः । मांसिकः । ओदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

१०३ । कर्मण उक्त्वा ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

अथ किमर्थं तदिति समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते ? यावता समय इति
निर्देशादेव सा दृश्यत इत्यत्राह समर्थविभक्तिर्निर्देश उत्तरार्थ इति ।
ऋतोरणित्वेवमादौ (५।१।१०५) प्रथमासमर्थाद् यथा स्वादिति । उत्तरार्थश्च
क्रियमाणोऽत्रापि विस्पष्टार्था भविष्यतीत्यत्रैव कृतः । नोत्तरत्र ।

१०५ । ऋतोरण् ।

वसन्तौऽस्य पुष्पादे ऋतुः प्राप्तः । स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भव-
तीति प्रयोजनमिति (५।१।१०६) ठञि प्राप्ते सत्ययमणारभ्यते ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

घसः सकारः सिति चेति (१।४।१६) पदसंज्ञार्थः । तेन पदत्वेन भत्वे
निरस्त ऋत्विय इति । अत्रौर्गुण इति (६।४।१४६) गुणो न भवति ।

१०७ । कालाद् यत् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टमिति । नपुंसके भावे क्तः । कालस्य दीर्घत्वमिह प्रकृष्टशब्दे-
नोच्यते । अथ ठञ्यग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एव ठञ् । तत्र प्रकृष्ट-
मित्येतावदेव वक्तव्यमित्याह ठञ्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । असति हि ठञ्-
ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् ।
तस्मान्मन्द्बुद्धिं प्रवक्तारं प्रति विस्पष्टार्थं ग्रहणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

प्रयोजयतीति प्रयोजनम् । कृत्यलुपटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि
लुपट् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः ।

ठञपवादो योगः । मन्योऽवचारो विलोडनदण्डी वा । (G)

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ।

विशिपूरीत्यादि । विश प्रवेशने । पूरी आप्यायने । पतृल्ल गती । रुह
बीजजन्मनि । एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति (७।१।१) युस्याने
विहितस्यान स्तस्माद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः । केवलस्यानस्य
सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्येदं विशेषणं विज्ञायते । गृहप्रवेशनं

प्रयोजनं यस्य तत् गृहप्रवेशनशब्दो विशिष्टप्रकृत्यनन्तः । गृहशब्देन च स-
पूर्वपदः । यदि तर्हि विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाच्छ उपसंख्यायते ऽनुप्रव-
चनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽनर्थकः । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

अथ पदग्रहणं किमर्थम् ? सपूर्वादित्येवोच्येत्यत आह पदग्रहणमित्यादि ।
असति हि पदग्रहण ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत् प्रयोजनमस्येति
तत्रापि प्राप्नोति । भवति ह्ययं समापनशब्दः सपूर्वः । पदग्रहणे तु सति
न भवति । बहुचप्रत्ययस्यापदत्वात् ।

११३ । एकागारिकट् चौरैः ।

चौरैः नियमार्थमिति । प्रकृतत्वाच्च ठञ एव । एवं द्रुवता ठञन्तमेत-
न्निपात्यत इत्युक्तं भवति । ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासङ्गते डीब् यथा
स्यादिति । स चात्र ठञन्तत्वादेव सिद्धः । तत् किमर्थं टकार इत्यत आह
टकार इत्यादि । असति हि टकारे यथा डीब् भवति तथा जित्स्वरोऽपि ।
आद्युदात्तत्वं स्यात् । कार्य्यावधारणार्थं टकारः क्रियते । तेन डीबेव
भवति । न जित्स्वरः । अपर इकट्प्रत्ययं वृद्धिञ्च निपातयन्तीति । तेषां
डीबर्थेव टकारः । एकशब्दोऽसहायार्थः । स चासहायवाची द्रष्टव्यः ।
असहायग्रहणं चौरस्य स्वार्थे । नतूपलक्षणं प्रयोजनम् ।

११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने ।

आदिर्जन्म । अन्तो विनाशः । तयोर्वचनमाद्यन्तवचनम् । तस्मिन्
सत्येत्तन्निपातनम् । समानकालावाद्यस्तावस्येति । ननु चोत्पादनविनाशयोर-
योगपथात् समानकालत्वं न सम्भवति । नञ्चनेन जन्मनाशयोरिककालता
प्रतिपद्यते । किं तर्हि ? विद्युदादेरनवम्यायित्वप्रदर्शनपरत्वादस्येत्यत आह
उत्पादानन्तरं विनाशौत्थर्थे इति । आकाष्ठाट् ठञेति । यदा ठं सदा
ऽकालिका । यदा ठञ् तदा ऽकालिकी । आकालशब्दश्चायमाह मर्यादा-

भिविध्योरित्यव्ययीभावः (२।१।१८) । आ कालादाकालम् । कुगतिप्रादय
(२।२।१८) इति तत्पुरुषो वा । आहतः काल आकाल इति ।

११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।

तुल्यमिति । कर्मपदमेतत् । क्रियाविशेषणत्वात् । प्रतिपादितं हि प्राक्
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं स्तोकांतिकदूरार्थकच्छाणि तेनेति सूत्रे (२।१।३८) ।
ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवदिति । का पुनरत्र क्रिया ? ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते
क्षत्रियादिगता ऽध्ययनादिका । ननु च तस्या ब्राह्मणनिष्ठया ऽध्ययनादि-
क्रियैव तुल्यता । न च तां ब्राह्मणशब्द आह । किं तर्हि ? जातिं द्रव्यं
वा । न च ताभ्यां क्रियया तुल्यत्वम् । स्वभावभेदात् । यत्र हि किञ्चित्
सामान्यं कश्चिद् विशेषः स विषयतुल्यतायाः । इह त्वत्यन्तभेद एव । नैष
दोषः । यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दः क्रिया नोच्यते तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन
प्रतीयते यथा गुड इत्युक्ते गुडेनानभिधीयमाना अपि माधुर्यादयः । तत्र
ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्वं क्रियाया न सम्भवति । उच्यते
चेदं वचनसामर्थ्यात् । यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तया तुल्यता
विज्ञास्यते । ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रियैव प्रत्ययार्थक्रियाया
तुल्यता । तस्याश्च घञन्तोऽवकाशः । तैलपाक्तेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि ।
नैषोऽस्त्यवकाशः । धात्वर्थो हि क्रिया । सा च पूर्वापरोभूता । अथवा
ऽसत्त्वभूता । न च तस्यां घञादयो भवन्ति । क तर्हि ? तस्यैव धात्वर्थस्य
धर्मे सिद्धतायामेव । धात्वर्थस्यापि घञादिस्थाया भिद्यते । तत् कथं
घञादीनामर्थः क्रियेति शक्यते वक्तुम् ? न च तया घञादिवाच्यमिदं तया
द्रव्यगताया तुल्यता । नहि द्रव्यभूतेनासत्त्वभूतस्य वस्तुतुल्यतोपपद्यत इत्यतो
नास्ति वचनस्यावकाशः । यदि तर्हि क्रिया घञादिभिर्नाभिधीयते कर्तुं
गमनं भोक्तुं पाकः कारकस्य व्रजतीति तुमुण् ण्वुलो क्रियायां क्रियार्थायामिति
(३।३।१०) तुमुण्ण्वुलो न प्राप्तः । नैष दोषः । यदत्र प्रकृतिरूपं तस्य
क्रियेवार्थ इति तदाश्रयो तुमुण्ण्वुलो भविष्यतः । यथाख्यातपद उपपदे तस्य

हि क्रिया कर्त्तादयश्चार्थाः । तत्र या क्रियार्था तामाश्रित्य तुमुण्णुलो भविष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

११६ । तत्र तस्येव ।

अथ किमर्थमिवेत्युच्यते । न वत्यर्थं सादृश्ये भविष्यति । नैतदस्ति । नहि तुल्यग्रहणं शक्यमिहानुवर्त्तयितुम् । तद्धि क्रियाविशेषणत्वात् कर्म । तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्यैव स्यात् । ततश्च कर्मण्येव तुल्ये प्रत्ययः स्यात् । तथाच मथुरायामिव मथुरावत् स्तुग्ने प्रासाद इत्यादि न सिध्येत् । तस्मादिवेति वक्तव्यम् । अक्रियार्थशायमारम्भः ।

११७ । तदर्हम् ।

अर्हतीत्यर्थः । क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते । ततो ऽस्यामिवाहणक्रियायां कर्त्तृभूतायां प्रत्ययो विधीयत इति यत्रासौ प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते तत्र वाक्यमेव भवति ब्राह्मणमर्हतीति ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थः ।

उपसर्गाः प्रादयः । ते चैवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाया विगणपका भवन्ति । आगच्छति प्रगच्छतीति । यत्र न प्रयुज्यते तत्र समाधनक्रियावाचकाः सङ्कट उत्कट इति । क्रियावाची शब्दः प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते । तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः । तेन साधने धात्वर्थं वर्त्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह समाधने धात्वर्थ इति । यदि ह्येवमात्मका उपसर्गा धात्वर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम् । मत्यमेतत् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । उदतो निवत इति । उच्छब्दान् निगच्छात् समाधने धात्वर्थे वतिः । ननु च वतरव्ययसंज्ञकत्वाद् विभक्तेर्लुक् प्राप्नोति । स कस्मान्न भवति । अय्यसंज्ञाया अनित्यत्वात् । अनित्यत्वन्तु तस्याः सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यत इत्यादिना ऽय्यसंज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलो ।

भावनेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादिष्वनेकेषु वर्त्तते । तत्र न ज्ञायते कोऽन्वार्थो भावशब्देन विवक्षित इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह भवतोऽ-

आदिति । यस्माद् गोवादेर्विशेषणत्वाद् विशेष्यं गवादी गौरित्येवमादिकः
शब्दो भवति गोत्वाकारवती च वृत्ति स्तेन योऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
स भावशब्देनोच्यते । तथाचोक्तम् । यस्य गुणस्य भावादु द्रव्ये शब्दनिवेश-
स्तदभिधाने त्वतलाविति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते । द्रव्यं विशेष्यम् ।
यस्य विशेषणस्य भावादित्यमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति
तदभिधाने त्वतलादयः प्रत्यया भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्त-
मनेकप्रकारम् । जातिशब्दानाञ्जातिरखत्वमिति । गुणशब्दानां गुणः शुक्लत्व-
मिति । क्रियाशब्दानां क्रिया पाचकत्वमिति । केचित्सु क्रियाकारकसम्बन्धं
क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति । यदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्व-
मिति संज्ञेपेनैतदुक्तम् । विस्तरेण तु भाष्यादावुक्तमिति तत एवानुगन्तव्यम् ।
अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथङ्कारं न भवितव्यम् ?
षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययविधानात् । नानित्येवमादीनाञ्चाव्ययानां षष्ठ्यर्थेनायोगात् ।
अयोगस्तु तेषामसत्त्ववाचित्वात् । नैष दोषः । ससत्त्वभूतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण
प्रत्यवमृष्टः षष्ठ्यर्थेन प्रयुज्यते । नानित्यस्य भाव इति । तच्च प्रत्यवमृष्टार्थं
वृत्तिरेव गमयतीति नानुपपन्ना षष्ठीसमर्थता ।

१२० । आ च त्वात् ।

प्रथमेति । तुरिष्ठमेयसंखिति (६।४।१५५) टेरिति (६।४।१५५)
टिलोपः । र ऋतोर्हलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) ऋकारस्य रेफः । सर्वनाम-
स्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दीर्घः । पार्थवमिति । इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्य-
त्यण् (५।१।१३१) । अपवादैरित्यादि । इमनिच्प्रसूतीनपवादां स्वतलोव-
क्ष्यति । तैः सङ्ग तयोः समावेशः । एकविषयता यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् ।
ननु च स्वरितत्वादनुवर्त्तमानावनुवृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः ।
नैतदस्ति । अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम् । किम् ? गुणवचनब्राह्मणादित्यः
कर्मणि चेति (५।१।१२४) कर्मण्यपि यथा स्याताम् । इतरथा हि भावे
विधीयमानौ कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्ति-
सामर्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः

प्रयोजनम् । किम् ? अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम् । तस्मिंस्त्वसति न स्याताम् । अस्मिंस्तु सत्येतदुभयमपि लभ्यते । चकार इत्यादि । यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकरणे येऽपवादास्तैरेव समावेशः स्यात् । न नञ्ज्ञञ्भ्याम् । तयोरन्यत्र विहितत्वात् । चकारे त्वपवादसमुच्चयार्थे सति सर्वापवादविषये त्वतलो लभ्येते । तेन स्त्रीपुंसाभ्यामपि सिद्धौ भवतः । यद्येवमन्येष्वर्थेषु सावकाशौ नञ्ज्ञञौ भावे न सिध्यतः । त्वतल्भ्यां बाध्यमानत्वात् । नैष दोषः । भवनादित्यवध्युपादानसामर्थ्याद् भावेऽपि भविष्यतः । इतरथा हि भावमेव विधित्वेनोपाददीत ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कतरसलसेभ्यः ।

अधिकारोऽयम् । तेनोत्तरेषां भावप्रत्ययानां प्रतिषेधो विज्ञायते । न त्व-
तलोरिति मत्वाह इत उत्तरे ये भावप्रत्यया इत्यादि । नतु पृष्ठादिभ्य इम-
निज् वेत्येवमादिभिर्यागैः (५।१।१२२) परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो
विधीयते । नच तत्र काचित् प्रकृति नञ्पूर्वा गृह्यते । नच तदन्तविधिरस्ति ।
ग्रहणवता प्रतिपदितेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात् तत्र नञ्पूर्वात्
प्रामिर्नास्तीति नास्त्यस्त्रीपयोगः । मत्वम् । यत्र त्वन्तग्रहणं पत्यन्तपुरो-
हितादिभ्यो यगित्येवमादिषु (५।१।२८) योगेष्वस्ति यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति
योपधाद् गुरुपोक्तमाद् बुजित्येवमादिषु (५।१।१३२) तत्र नञ्पूर्वादपि
प्रामिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते । अपतित्वमिति । नञ्समासे कृत उत्तरकालं
पत्यन्ताद् भावविवक्षायां पत्यन्तेत्यादिना (५।१।१३८) यङ् न भवति । अप-
टुत्वमिति । इगन्तेत्यण् (५।१।१३१) न भवति । अरमणीयत्वमिति ।
योपधादित्यादिना (५।१।१३२) वुञ् न भवति । नास्त्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति
बहुव्रीहिरयम् । तेनास्मादिगन्तलक्षणो ऽण् भवति । आपटवमिति । आच-
तुर्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । नतु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न
पत्यन्ते । तत् कुतस्तेन थञ् ? नैष दोषः । आकृतिगणो हि ब्राह्मणादि-
रिष्यते । अचतुरादिप्रतिषेध एवाकृतियङ्गस्य प्रापकम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा ।

पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुसृदुप्रभृतयस्तेषामणि प्राप्ते । ये गुण-
शब्दाः खण्डचण्ड इत्येवमादय स्तेषां ष्यञि । ये वयोवचना बालवत्स इत्येव-
मादयस्तेषां प्राणभृज्जातीत्यादिनाञि (५।१।१२६) सर्वेषामपवाद इमनिज्
विधीयते । वावचनमित्यादि । आदिशब्देन ष्यजादीनामुपसंग्रहः । वाक्यार्थं
तु वावचनं न भवति । महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ।

बहुवचनं प्रत्येकमभिसम्बध्यते वर्णभ्यो दृढादिभ्यश्चेति । तेन बहुवचन-
निर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विज्ञायते । न स्वरूपस्य ।
स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत । वर्णशब्दश्च गुणविशेषस्य
वाचको न ब्राह्मणादीनाम् । कुतः ? दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात् ।
अतएवाह दृढादिभिः साहचर्याद् रूपविशेषा एव शुक्लादयः प्रत्ययमुत्पाद-
यन्ति । नतु स्वरूपशब्दाः । नापि तत्पर्यायाः । कथम् ? दृढादयो हि
शुभा उपसर्जनं द्रव्ये वर्तन्ते । तत्साहचर्याद् वर्णशब्दा अपि तत्सदृशा एव
शृङ्खन्ते । न वर्णशब्दस्य तत्पर्यायाणां वा तादृशी हस्तिरस्ति । गुणमात्र-
वचनत्वात् । वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमिमनिजर्थम् ।
यद्येवं ष्यञ्ग्रहणमनर्थकम् । इमनिजेव विधेयः । स च विभाषयैव प्रकृतः ।
तदुच्यते । अवश्यं ष्यञ्ग्रहणमुत्तरार्धे कर्तव्यम् । तत्र वा क्रियत इह वेति
नास्ति विशेषः । शक्तिमेति । पूर्ववद्विलोपः । द्रुढिमेति । पूर्ववद् ऋकारस्य
रभावः । औचित्ये याथाकामीति । पिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष् ।
हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यलोपः । वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति
पठ्यते । तस्यायमर्थः । विशब्दादुत्तरेषां यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति ।
वियातत्वम् । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभता । विलाभत्वम् ।
वैलाभ्यम् । विलाभिमा । विमतित्वम् । विमतिता । वैमत्यम् । विमतिमा ।
इगन्तादित्यण् (५।१।१२१) । वैमतम् । विमनस्त्वम् । विमनस्ता । विमनिमा ।
विमनस्त्यम् । विशारदत्वम् । विशारदता । वैशारद्यम् । विशारदिमा ।

समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरयोर्मतिमनसोः प्रत्ययो भवति ।
संमतिता । संमतित्वम् । संमतिमा । सामत्यम् । समनस्त्वम् । समनस्सा ।
संमनिमा । सामनस्यम् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

तस्येदमिति (४।३।१२०) श्रैषिकेषु प्राप्तेषु कर्मणि थञ्विधानम् । चकाराद्
भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचन इति साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति । ये हि
जङ्गादिशब्दा गुणशब्दा गुणवचना ब्राह्मणादयश्च तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो
न सम्भवति । क्रियावाचकत्वाभावात् । तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः ।
ब्राह्मणादिराकृतिगण इति । अहत्कृतत्वात् । आदिशब्दः प्रकार इति । एवं
प्रकारेभ्यः थञ् भवतोत्प्रेवमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं बोधयति । यथेवं
गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात् ।
नानर्थकम् । प्रपञ्चार्थं हि तत् । स्वार्थं विधानार्थञ्च । तत्र ब्राह्मणशब्दात्
प्राणभृज्जातीति (५।१।१२८) जातिवचनत्वादञि प्राप्ते तद्व्याधनार्थं थञ्
विधीयते । माणववाङ्माभ्यां गोत्रलक्षणं वुञि । अर्हतो मुञ् चेति । अस्म
नुमर्थः पाठः । आहंन्यम् । चोरधूर्त्ताभ्यां मनोष्ठादित्वाहुञि प्राप्ते । आराधय
विराधय अपराधय इत्येतेभ्योऽपत्यविवक्षायां जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
(४।१।६८) । तस्य कम्बोजाङ्गमिति (४।१।१७५) लुक् । ततो गोत्रवुञि प्राप्ते
पाठः । एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थम् । अक्षेत्रन्न-
शब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधे प्राप्ते । प्राग् बालिशशब्दात्
कुशलादीनां युवादित्वादञि प्राप्ते । बालिशशब्दो वयोवचनः । तस्माद्
वयोलक्षणे ऽञि प्राप्ते । अनीश्वरशब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१)
प्रतिषेधे प्राप्ते । अलम इति बहुव्रीहिः थञ् मुत्पादयति । तत्पुरुषात् तु
न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधेन भवितव्यम् । तस्य प्रपञ्चार्थः
पाठः । राजञ्शब्दस्य पुरोहितादित्वाद् यकि प्राप्ते । संवादिन् संवेदिन्
बहुभाषिञ् शीर्षघातिन् समस्य परमस्य दुष्पुरुष इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः
पाठः । गणपति अधिपति इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते । गडुलदायाद-

विगच्छि इत्येतेषां त्वत्त्वो निवृत्त्यर्थः । शेषाणां प्रपञ्चार्थः । गुणवचना एको राशिः । ब्राह्मणादयो द्वितीयः । ताभ्यां भावे कर्मणि यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्याप्यात्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षतां निर्देशस्य ज्ञापयन् यथासंख्यलक्षणानपेक्षतामपि बोधयति । तेन यथासंख्यं न भवति ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

१२६ । सख्युर्यः ।

दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यां यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ।

१२७ । कपिज्ञात्योऽठक् ।

कपिशब्दादिगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यणि (५।१।१२१) प्राप्त इदं विधीयते । यथासंख्यमित्यादि । तत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यत्र (५।१।१२४) यथासंख्याभावः प्रतिपादितः । इहापि प्रतिपाद्यते । तत्रेदं प्रतिपादनम् । अत्र चकारोऽनुवर्त्तते । स चैकस्याः प्रकृते भावे कर्मणि च ढग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति । प्रतिपादितं हि पूर्वं स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवतीति । नचेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

पत्यन्तात् पूर्ववदणि प्राप्ते । पुरोहितादिषु राजशब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञि । शेषेभ्यस्त्वत्त्वोर्यङ् विधीयते । राजास इति । राजशब्दादस्येसमासे यङ् भवति राज्यमिति । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव भवति । आधिराज्यमिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तत् कथमधिराजशब्दात् ? तदन्तविधिना । एतदेवं ज्ञापकमस इति वचनेऽस्तीह प्रकरणे राजशब्देन तदन्तविधिरिति । इह पत्यन्तपुरोहितादी इति

हो राशी । अर्थावपि भावकर्मणो हावेवेति साम्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदस्वरितत्वात् पूर्ववन्न भवति ।

१२६ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ् ।

प्राणभृतः प्राणिन उच्यन्ते । तेषां जातिः प्राणभृज्जातिरित्यर्थः । तद्वाचिनो यथासंभवं त्वतलादिष्वञ् विधीयते । प्राणभृदग्रहणात् तृणादिशब्देभ्यो न भवति तृणत्वं तृणतेति । जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न भवति देवदत्तत्वं देवदत्तात् । यदिगन्तं लघुपूर्वञ्च तस्मात् परत्वाद् न भवति तैत्तिरिमिति । वयोवचनादपि यथायोगं त्वतलादिष्वेव प्राप्तेष्वर्थाविधानम् । वचनग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अन्यथा वयःशब्दादेव स्यात् । ततोद्गातादिषूद्गात उच्येत अर्ध्वर्थ्य इत्येतेषामृत्विग्वचनत्वाद् होत्राभ्यश्च इति (५१११३५) ष्चे प्राप्ते सत्यञर्थः पाठः । सुष्ठु दुष्ठु वधू इत्येतेषां लघुपूर्वलक्षणोऽपि प्राप्ते । सुभग मन्त्र इति । सुभगशब्दो मन्त्रविषयेऽजमुत्पादयति मन्त्रे सौभगाय । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पास्त इति छन्दभगसिन्धुन्त (७३११८) इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । मन्त्र इति किम् ? सौभाग्यम् । ब्राह्मणादित्वात् यञ् । शेषाणामिह पाठ स्वतलोः प्राप्तयोः ।

१३० । ज्ञायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

ज्ञायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । ननु च तस्येदमित्यनेन (४१३१२०) ज्ञायनान्तादण् सिद्धः । न सिध्यति । परन्त्रात् त्वतलभ्यां बाध्यते आषाढज्ञायनस्य भावः कर्म वा ऽषाढज्ञायन इति । तद्वाच्यः (४१२११४) प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं ज्ञायनान्तादण्विधानम् । यौवनमिति । अस्मिति (६४११६७) प्रकृतिभावः । युवादिषु युवशब्दस्य वयोलक्षणं बाधित्वा मनोज्ञादित्वाहुञ्चि प्राप्ते पाठः । स्वविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽपि । होतृशब्दाप्युद्गातादित्वादक्षेव । पुरुषास इति । पुरुषशब्दादसमासेऽण् भवति पौरुषम् । अस इति किम् ? राजपुरुषत्वम् । अस्य प्राणभृज्यप्राप्ते (५१११२८) पाठः । कमण्डलुशब्दस्तेगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतलोर्वाधनार्थः पाठः । छदयास इति । छदयशब्दादसमासेऽण् भवति हार्दम् । छदयस्य छन्दोऽयदन्तासेऽस्मिति

(६।३।५०) ह्रस्वावः । अस इति किम् ? परमहृदयत्वम् । कुशलादीनां
 क्षेत्रज्ञपर्यन्ताणां ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जि प्राप्ते पाठः । शेषाणान्तु त्वतलोः ।
 ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादण्प्राप्तिरेव
 नास्ति । तदपार्थक्यं पुरुषासे हृदयास इति च प्रतिषेधः । नापार्थक्यः ।
 एषा हि विषयसप्तमो । समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदय-
 शब्दाविति । यदि प्रतिषेधो नोच्येत ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो
 युगपत् प्रसङ्गे परत्वादण्वेव स्यात् । प्रतिषेधास्तु समास एव तावद्भवति ।
 ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति स उत्पद्यते । कश्चासौ ? त्वतलौ ।
 अपुरुषत्वम् । अपुरुषता । अहृदयत्वम् । अहृदयता । इह हायणान्त
 एकराशिः । युवादिर्द्वितीयः । अर्थावपि दावेव भावकर्मणी । तेन
 सामर्थ्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदल्पाक्षरस्य युवादिशब्दस्य परनिपात-
 लक्षणव्यभिचारचिह्नान्न भवति । अस्वरितत्वाद्वा ।

१२१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इगन्तादिति । इक् अन्ता यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकमन्यपदार्थः ।
 लघुपूर्वग्रहणेत्यादि । अथेगेव कस्मान्न विशेष्यते ? तस्य बहुव्रीह्यर्थं गुण-
 भूतत्वाद् विशेषणेन सम्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थाशब्द-
 त्वादपरमपेक्षते । इह चापरस्यानिर्दिष्टत्वान् न ज्ञायते कुतो लघुः पूर्वः ।
 तत्परिज्ञानाय पृच्छति कुतः पुनरसौ लघुः पूर्व इति । प्रत्यासत्तिन्याय-
 माश्रित्याह सन्निधानादित्यादि । सन्निधानं त्विह सूत्रयिकः । अतत्वात् ।
 तेनेति । अन्तभूतेन लघुपूर्वेणैकान्तग्रहणमतिरिच्यत इति । निष्कलत्वात् ।
 यतो हि लघुपूर्वादित्युक्ते च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति सामर्थ्यादेव
 तस्यान्तत्वं लभ्यत इत्यपार्थक्यमन्तग्रहणमस्मिन् व्याख्याने । पूर्वके तु विधाने
 ऽन्तग्रहणेऽसति लघुपूर्वेणैव इत्येव विधिनिर्देशो विज्ञायते । ततश्चान्त-
 स्यापीको विधित्वं स्यात् । तदा लशुनलकुटप्रभृत्यभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग
 इत्येवमर्थमन्तग्रहणम् । कथं काव्यमिति । अन्यथा भवितव्यं कविशब्दस्य
 लघुपूर्वेगन्तत्वादित्यभिप्रायः ।

१३२ । योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् ।

त्वत्तादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । उत्तमगण्डोऽयमिहाव्युत्पन्नम् प्राति-
पदिकं गृह्यते । तत् स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमाहेति मत्वाह त्रिप्रभृती-
नामन्यमित्यादि । तमप्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे सत्यणिजोरनार्षयोरित्यादौ
सूत्रे (४११७४) यो दोष उक्तः स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः । उत्तमस्य
समीपमुपोत्तमम् । अथ्यं विभक्तिसमीपित्यव्ययीभावः (२११६) ॥

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

इन्द्रात् त्वत्तादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । मनोज्ञादिषु यो गुणवचन
स्तस्मात् ष्यञि । चौरधूर्त्तशब्दाभ्यामपि त्राङ्माणादित्वात् ष्यञेव । युवञ्
शब्दाद् युवादित्वादणि । शेषेभ्यस्त्वतलोः । अमुष्यपुञ्च इति । निपातनाद्
विभक्तेरलुक् । इह इन्द्रमनोज्ञादी द्वौ राशी । प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणी
हावेवेति यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वात् भवति । अथवा
चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते । तस्य चान्यत् समुच्चयं नास्तीति वुञ्-
विधिमिव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति । तेनेकस्माद्गणं भावे कर्मणि
च वुञ् भवति । नतु यथासंख्यम् । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते ।

१३४ । गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतद्वर्तेषु ।

अपत्यनिमित्ता समाख्या गोत्राख्या । सा च प्रवराध्याये पठ्यते । या च
वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणशब्दस्याख्या । गोत्रश्च चरणैः
सहेति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोर्जातित्वमिति प्राणभृज्जातीत्यादिनाऽञि
(५१११२८) प्राप्ते वुञो विधानम् । इह गोत्रचरणवाचिनी द्वे प्रातिपदिके ।
अर्थावपि हावेव । तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वात् भवति ।
अतएवाह प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति । श्लाघादिषु विषयमूनेष्विति ।
प्रत्ययार्थतां प्रत्ययार्थविशेषणताञ्च श्लाघादीनां निरस्यति । न तावत्
प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते । भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात् । नापि
प्रत्ययार्थविशेषणम् । ये भावकर्मणोः श्लाघादयस्ते भवत इति । तथाहि न
भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः । न च

गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । कर्मापि नैव श्लाघादि-
स्वभावं भवति । नहि गोत्रचरणानां श्लाघादयः कर्मतया रुद्धा यथाम्ने
स्तापादयः । क्रियारूपत्वात् तेषाम् । साध्यतया व्यवस्थितानां सत्त्वधर्मा
भावकर्मणी प्रतिविषयाभावे उपपद्येते । तस्माच् श्लाघादिषु साध्यतया भाव-
कर्मणोः प्रत्ययार्थतया विषयभूतेषु बुद्धिर्भवति । तदवेतस्तत्प्राप्त इति ।
इणोऽत्र गत्यर्थत्वात् । तज्ज्ञातो वेति । अत्रपूर्वस्थेणो ज्ञानेऽपि वृत्तिसम्भवात् ।
तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोः सम्बन्धिनी भावकर्मणो प्रतिनिर्दिश्येते । गार्गि-
कयेति । आपत्यस्य च तद्विने ऽनातीति (६।४।१५१) यलोपः ।

१३५ । होवाभ्यश्छः ।

त्वतलोः प्राप्तयोश्छो विधीयते ।

१३६ । ब्रह्मणस्त्वः ।

नेति वक्तव्य इति । छप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिषिद्धे त्वप्रत्ययः । तस्य
भावस्त्वतलावित्येव (५।१।११८) सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं
तत्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेतुमर्थे तदा च्छे प्रतिषिद्धे
यथा त्वो भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ५।१ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने जेत्रे खञ्ज् ।

भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमित्यधिकरणं ल्युट् । जायन्त इत्यस्य
इत्यर्थः । एतेनात्पत्तिवचनो भवतिरत्र गृह्यते । न सप्तावचनः । तस्य हि
ग्रहणे सत्यस्य चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि
प्रसज्येत । यदि तद्गतत्पत्तिवचनो भवति गृह्यते जेत्यग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
तत्र मुद्गानां भवनं कुसूल इत्यत्र मा भृदित्येवमर्थं क्रियते । नचोत्पत्ति-
वचनस्य भवति ग्रहणे सति कुसूले प्रसङ्गः । नह्यसौ मुद्गादोनामुत्पत्तेरधि-
करणम् । किं तर्हि ? सप्तायाः । नेतदस्ति । सति हि जेत्यग्रहणे भवति-
रचोत्पत्तिवचनो भवति । कथम् ? जेत्यग्रहो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे ।
तेन तस्य ग्रहणे सति सप्तां प्रति न भूमिः जेत्यग्रहणमासादयतीति युक्तं
तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्त्तत इति । जेत्यग्रहणे त्वसति भवतिः सप्तावचनोऽपि
गृह्यते । तथा कुसूलेऽपि प्रसज्येत । अपिच भवनशब्दो रुढ्या गृह्यवचनोऽ-
प्यस्ति । सोऽपि जेत्यग्रहेन निवर्त्येत इति । अथ कथं षष्ठी समर्थविभक्ति-
रूपादीयते ? यावता तस्य भावस्त्वतनावित्यतः (५।१।११८) षष्ठीसमर्थ-
विभक्तिरनुवर्त्तत इति तथैव सिद्धम् । एवं तद्धेतुज्ज्ञापयति पूर्वं प्रत्यया
नावश्यं षष्ठीसमर्थाद् भवन्तीति । तेन होत्राभ्यञ्ज इति (५।१।१३५) होत्रायाः
प्रथमासमर्थायाः स्वार्थं च्छः मिहो भवति होत्रैव होत्रीयमिति । एवञ्च
चतुर्थ्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्वार्थं व्यञ्ज् मिहो भवति ।

दित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकुष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्त्तते । अत आह कालाधि-
कारस्य पूर्णाऽवधिरित्यादि । ननु च यन्मासे दीयते कार्यं च तन्मासे भवति ।
मासाधारत्वात् तत्तत्सायाः । ततस्तत्र भव इत्यनेनैव (४।३।५३) सिद्धमिति
किमितिदेशेन ? एवं तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्यदीयमानयोः कार्यतां
दीयमानताञ्च कालास्तात् तैः प्रत्ययैरपि ख्यापयितुमितिदेशः । किञ्चानेन
च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिंस्तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मस्यो-
दीयते कार्यं वा हेमासिकमिति । अथापि कथञ्चिद् भवार्थेऽपि तदन्तविधि-
र्यद्वा एवमपि द्विगोरिति (४।१।८८) लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने
सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति । वचनमामर्थात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो
विज्ञास्यते । न सर्वकार्याणामित्यदोषः ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । तस्माद्वचर्यान्नित्यशब्दोऽपि कालशब्द एव
गृह्यते । नाकाशादिवचनः । तेन तत्र सप्तम्यपवादः कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोग इति (२।३।५) द्वितीया भवति । तेन सप्तम्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद्
द्वितीयासमर्थादेव प्रत्ययः । नित्यं दीयते नैत्य । सर्वकाले दीयत इत्यर्थः ।
अणप्रकरण इत्यादि । यदेतत् कात्यायनेनोक्तमणप्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानमित्येतन्न वक्तव्यम् । कथं तर्ह्यण् स्यात् ? व्युष्टादिष्वेवाग्नि-
पदादयः पठितव्याः । अथाण्यङ्गणं किमर्थं दावता भववदित्तेतद्विज्ञानु-
वर्त्तते (५।१।८६) ? तेनैवात्रापि भविष्यति । नैवं शक्यम् । एवं हि सति
व्युष्टमित्यशब्दाभ्यां कालाट् ठञिति (४।३।११) ठञ् स्यात् । नैष दोषः । तत्र
पुनरारम्भसामर्थ्याद् य षञ्जा बाधितः स एव भविष्यति । कः पुनरसौ ?
अणोव । एवमपि तीर्थशब्दाद् द्वजदृष्टान्नादि- (४।३।७२) सूत्रेण ठञ्
विहित इति तत्र षञ्जीव स्यात् । ये चात्र प्रवेशनादयोऽन्तोदात्तास्तेभ्य षञ्ज
स्याद् बद्धचोऽन्तोदात्ताट् ठञिति (४।३।८७) । तेभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात् ।
तस्मादण्यङ्गणं कर्त्तव्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गयतौ ।

यथामंख्यं नेथत इति । अल्पाचतरस्य हस्तशब्दस्य परनिपातो लक्षण-
व्यभिचारस्य वचनहेतुः । तृतीयार्थमात्रञ्चात्र सम्भवतीति । तृतीयार्थस्य
गम्यमानत्वात् । तथाहि यथाकथाच दत्तमितुरक्ते ऽनादरेण दत्तमिति
गम्यते । नतु तृतीया समर्थविभक्तिरिति । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् ।
प्रतरयस्तु वचनसामर्थ्याद् वाक्यादपि भवतीत्येव ।

६९ । सम्पादिनि ।

गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति । सम्पादिनीतत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाचष्टे ।
पूर्वावस्थाया गुणातिरेको गुणोत्कर्षः । आवश्यके णिनिरिति । अवश्यं
सम्पद्यत इत्यावश्यकाधमर्णयो णिनिः (३।३।१७०) । विशेषतः शोभत इति ।
शोभनाख्यस्य गुणस्य पूर्वावस्थाया उत्कर्षादतिरिच्यमानत्वात् ।

१०० । कर्मवेषाद् यत् ।

कर्मण्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापदिभ्यः ।

सक्तुमांसोदनाद् विगृहीतादपीति । अपिगृह्यात् सङ्गातादपि । सात्तु-
मांसोदनिकः । सात्तुकः । मांसिकः । ओदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

१०३ । कर्मण उक्ञ् ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

अथ किमर्थं तदिति समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते ? यावता समय इति
निर्देशादेव सा दृश्यत इत्यावाह्य समर्थविभक्तिर्निर्देश उत्तरार्थ इति ।
ऋतोरणित्वेवमादौ (५।१।१०५) प्रथमासमर्थ्याद् यथा स्वादिति । उत्तरार्थश्च
क्रियमाणोऽत्रापि विस्मयार्थो भविष्यतीत्येव कृतः । नोत्तरत्वं ।

१०५ । ऋतोरण् ।

वसन्तोऽस्य पुष्पादे ऋतुः प्राप्तः । स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भवतीति प्रयोजनमिति (५।१।१०८) ठञि प्राप्ते सत्ययमणारभ्यते ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

घसः सकारः सिति चेति (१।४।१६) पदसंज्ञार्थः । तेन पदत्वेन भवेन्निरस्त ऋत्विय इति । अतौर्गुण इति (६।४।१४६) गुणो न भवति ।

१०७ । कालाद् यत् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टमिति । नपुंसके भावे क्तः । कालस्य दीर्घत्वमिह प्रकृष्टशब्देनोच्यते । अथ ठञ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एव ठञ् । तत्र प्रकृष्टमित्येतावदेव वक्तव्यमित्याह ठञ्ग्रहणं विस्मयार्थमिति । असति हि ठञ्ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । तस्मान्मन्वृद्धिं प्रवक्तारं प्रति विस्मयार्थं ग्रहणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

प्रयोजयतीति प्रयोजनम् । कृत्यलुपटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि लुपट् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः ।

ठञपवादो योगः । मन्योऽवचारी विलोडनदण्डो वा । (G)

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

विशिपूरीत्यादि । विश प्रवेशने । पूरी आप्यायने । पत्स्त्व गती । इह बीजजन्मनि । एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति (७।१।१) युस्याने विहितस्यान स्तस्माद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः । केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्येदं विशेषणं विज्ञायते । गृहप्रवेशनं

प्रयोजनं यस्य तत्र गृहप्रवेशनशब्दो विशिप्रकृत्यनन्तः । गृहशब्देन च स-
पूर्वपदः । यदि तर्हि विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाच्छ उपसंख्यायते ऽनुप्रव-
चनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽनर्थकः । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

अथ पदग्रहणं किमर्थम् ? सपूर्वादित्येवोच्येत्यत आह पदग्रहणमित्यादि ।
असति हि पदग्रहण ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत् प्रयोजनमस्येति
तत्रापि प्राप्नोति । भवति ह्ययं समापनशब्दः सपूर्वः । पदग्रहणे तु सति
न भवति । बहुच्प्रत्ययस्यापटत्वात् ।

११३ । ऐकागारिकट् चोरे ।

चोरे नियमार्थमिति । प्रकृतत्वाच्च ठञ एव । एवं द्रुवता ठञन्तमेत-
न्निपात्यत इत्युक्तं भवति । ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासङ्गात् डीब् यथा
स्यादिति । स चात्र ठञन्तत्वादेव सिद्धः । तत् किमर्थं टकार इत्यत आह
टकार इत्यादि । अमति हि टकारे यथा डीब् भवति तथा जित्स्वरोऽपि ।
आद्युदात्तत्वं स्वात् । कार्य्यावधारणार्थं ष्टकारः क्रियते । तेन डीबेव
भवति । न जित्स्वरः । अपर इकट्प्रत्ययं हृदिञ्च निपातयन्तीति । तेषां
डीबर्थेव टकारः । एकशब्दोऽसङ्हायार्थः । स चामहायवाचो द्रष्टव्यः ।
असङ्हायग्रहणं चौरस्य स्वार्थं । नतूपलक्षणं प्रयोजनम् ।

११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने ।

आदिर्जन्म । अस्तो विनाशः । तयोर्वचनमाद्यन्तवचनम् । तस्मिन्
सत्येतन्निपातनम् । समानकालावाद्यन्तावस्येति । ननु चोत्पादनविनाशयोर-
यीगपद्यात् समानकालत्वं न सम्भवति । नह्यनेन जन्मानाशयोरिककालता
प्रतिपद्यते । किं तर्हि ? विद्युदादेरनवम्यायित्वप्रदर्शनपरत्वादस्येत्यत आह
उत्पादानन्तरं विनाशीत्यर्थ इति । आकालाट् ठंथेति । यदा ठं स्तदा
ऽकालिका । यदा ठञ् तदा ऽकालिकी । आकालशब्दश्चायमाह मर्यादा-

भिविध्योरित्यव्ययीभावः (२।१।१८) । आ कालादाकालम् । कुगतिप्रादय
(२।२।१८) इति तत्पुरुषो वा । आहतः काल आकाल इति ।

११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।

तुल्यमिति । कर्मपदमेतत् । क्रियाविशेषणत्वात् । प्रतिपादितं हि प्राक्
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं स्तोकात्तिकदूरार्थकच्छाणि तेनेति सूत्रे (२।१।३८) ।
ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवदिति । का पुनरत्र क्रिया ? ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते
क्षत्रियादिगता ऽध्ययनादिका । ननु च तस्या ब्राह्मणनिष्ठया ऽध्ययनादि-
क्रियैव तुल्यता । न च तां ब्राह्मणशब्द आह । किं तर्हि ? जातिं द्रव्यं
वा । न च ताभ्यां क्रियया तुल्यत्वम् । स्वभावभेदात् । यत्र हि किञ्चित्
सामान्यं कश्चिद् विशेषः स विषयस्तुल्यतायाः । इह त्वत्यन्तभेद एव । नैष
दोषः । यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दैः क्रिया नोच्यते तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन
प्रतीयते यथा गुड इत्युक्ते गुडेनानभिधीयमाना अपि माधुर्यादयः । तत्र
ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्वं क्रियाया न सम्भवति । उच्यते
चेदं वचनसामर्थ्यात् । यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तथा तुल्यता
विज्ञास्यते । ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रियैव प्रत्ययार्थक्रियाया
स्तुल्यता । तस्याश्च घञन्तीऽवकाशः । तैलपाक्तेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि ।
नैषोऽस्त्यवकाशः । धात्वर्था हि क्रिया । सा च पूर्वापरोभूता । अथवा
ऽसत्त्वभूता । न च तस्यां घञादयो भवन्ति । क तर्हि ? तस्मैव धात्वर्थस्य
धर्मे सिद्धतायामिव । धात्वर्थस्यापि घञादिस्थाया भिद्यते । तत् कथं
घञादीनामर्थः क्रियेति शक्नते वक्तुम् ? न च तथा घञादिवाच्यसिद्धतया
द्रव्यगताया स्तुल्यता । नहि द्रव्यभूतनासत्त्वभूतस्य वस्तुतुल्यतोपपद्यत इत्यतो
नास्ति वचनस्यावकाशः । यदि तर्हि क्रिया घञादिभिर्नाभिधीयते कर्तुं
गमनं भोक्तुं पाकः कारकस्य व्रजतीति तुमुण् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति
(३।३।१०) तुमुण्ण्वुलौ न प्राप्नुतः । नैष दोषः । यदत्र प्रकृतिरूपं तस्य
क्रियैवार्थ इति तदाश्रयो तुमुण्ण्वुलौ भविष्यतः । यथास्यातपद उपपदे तस्य

हि क्रिया कर्त्तादयश्चार्थाः । तत्र या क्रियार्था तामाश्रित्य तुमुण्णुलौ भविष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

११६ । तत्र तस्येव ।

अथ किमर्थमिवेत्युच्यते । न वक्तव्यं सादृश्ये भविष्यति । नैतदस्ति । नहि तुल्यग्रहणं शक्यमिहानुवर्त्तयितुम् । तद्धि क्रियाविशेषणत्वात् कर्म । तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्यैव स्यात् । ततश्च कर्मण्येव तुल्ये प्रत्ययः स्यात् । तथाच मथुरायामिव मथुरावत् स्तुग्ने प्रासाद इत्यादि न सिध्येत् । तस्मादिवेति वक्तव्यम् । अक्रियार्थश्चायमारम्भः ।

११७ । तदर्हम् ।

अर्हतीत्यर्थः । क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते । ततो ऽस्यामेवाहर्णक्रियायां कर्त्तृभूतायां प्रत्ययो विधीयत इति यत्नां प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते तत्र वाक्यमेव भवति ब्राह्मणमर्हतीति ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थः ।

उपसर्गाः प्रादयः । ते चैवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाया विशेषका भवन्ति । आगच्छति प्रगच्छतीति । यत्र न प्रयुज्यते तत्र समाधनक्रियावाचकाः सङ्कट उत्कट इति । क्रियावाची शब्दः प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते । तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः । तेन साधने धात्वर्थे वर्त्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह समाधने धात्वर्थे इति । यदि ह्येवमात्मका उपसर्गा धात्वर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम् । मत्वमेतत् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । उद्धतो निवत इति । उच्छब्दान् निगब्धात् समाधने धात्वर्थे वतिः । ननु च वर्तरेव्ययसंज्ञकत्वाद् विभक्तेर्लुक् प्राप्नोति । स कस्माच्च भवति । अव्ययसंज्ञाया अनित्यत्वात् । अनित्यवन्तु तस्याः सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यत इत्यादिना ऽव्ययसंज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलो ।

भवतेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादित्थनेकेषु वर्त्तते । तत्र न ज्ञायते कोऽत्रार्था भावशब्देन विवक्षित इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह भवतोऽ-

स्मादिति । यस्माद् गोत्रादेर्विशेषणत्वाद् विशेष्ये गवादौ गौरित्येवमादिकः शब्दो भवति गोत्राकारवती च बुद्धि स्तेन योऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स भावशब्देनोच्यते । तथाचोक्तम् । यस्य गुणस्य भावादु द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते । द्रव्यं विशेष्यम् । यस्य विशेषणस्य भावाद्विद्यमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति तदभिधाने त्वतलादयः प्रत्यया भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमनेकप्रकारम् । जातिशब्दानाञ्जातिरश्नत्वमिति । गुणशब्दानां गुणः शुक्लत्वमिति । क्रियाशब्दानां क्रिया पाचकत्वमिति । केचित्सु क्रियाकारकसम्बन्धं क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति । यदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्वमिति संक्षेपेनैतदुक्तम् । विस्तरेण तु भाष्यादावुक्तमिति तत एवानुगन्तव्यम् । अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथङ्कारं न भवितव्यम् ? षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययविधानात् । नानेत्येवमादीनाञ्चाव्ययानां षष्ठ्यर्थेनायोगात् । अयोगस्तु तेषाममत्त्ववाचित्वात् । नैष दोषः । सप्तत्वभूतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टः षष्ठ्यर्थेन प्रयुज्यते । नानेत्यस्य भाव इति । तच्च प्रत्यवमृष्टार्थं वृत्तिरेव गमयतीति नानुपपन्ना षष्ठीसमर्थता ।

१२० । आ च त्वात् ।

प्रथमेति । तुरिष्ठमेयसुखिति (६।४।१५५) टेरिति (६।४।१५५) टिलोपः । र ऋतोऽङ्गलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) ऋकारस्य रेफः । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दीर्घः । पार्थवमिति । इगन्ताच्च लघुपूर्वादि-त्यण् (५।१।१३१) । अपवादैरित्यादि । इमनिच्प्रसृतीनपवादां स्वतलोक्-ष्यति । तैः सच्च तयोः समावेशः । एकविषयता यया स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु च स्वरितत्वादनुवर्त्तमानावनुवृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम् । किम् ? गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति (५।१।१२४) कर्मण्यपि यथा स्याताम् । इतरथा हि भावे विधीयमानौ कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्ति-सामर्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः

प्रयोजनम् । किम् ? अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम् । तस्मिंस्त्वसति न स्याताम् । अस्मिंस्तु सत्येतदुभयमपि लभ्यते । चकार इत्यादि । यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकरणे येऽपवादास्तैरेव समावेशः स्यात् । न नञ्स्त्रय्याम् । तयोरन्यत्र विहितत्वात् । चकारे त्वपवादसमुच्चयार्थं सति सर्वापवादविषये त्वतलौ लभ्येते । तेन स्त्रीपुंसाभ्यामपि सिद्धौ भवतः । यद्येवमन्येष्वर्थेषु सावकाशौ नञ्स्त्रयौ भावे न सिध्यतः । त्वतलभ्यां बाध्यमानत्वात् । नैष दोषः । भवनादित्यवधुपादानसामर्थ्याद् भावेऽपि भविष्यतः । इतरथा हि भावमेव विधित्वेनोपाददीत ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कतरसलसेभ्यः ।

अधिकारोऽयम् । तेनोत्तरेषां भावप्रत्ययानां प्रतिषेधो विज्ञायते । न त्व-
तलोरिति मत्वाह इत उत्तरे ये भावप्रत्यया इत्यादि । नतु पृथ्वादिभ्य इम-
निज् वेत्येवमादिभिर्यागैः (५।१।१२२) परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो
विधीयते । नच तत्र काचित् प्रकृति नञ्पूर्वा गृह्यते । नच तदन्तविधिरस्ति ।
यङ्णवता प्रतिपदिनेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात् तत्र नञ्पूर्वात्
प्राप्तिर्नास्तीति नास्यस्त्रीपयोगः । सत्यम् । यत्र त्वन्तग्रहणं पत्यन्तपुरो-
हितादिभ्यो यगित्येवमादिषु (५।१।२८) योगिष्वस्ति यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति
योपधाद् गुरुपोस्तमाद् बुजित्येवमादिषु (५।१।१३२) तत्र नञ्पूर्वादपि
प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते । अपतित्वमिति । नञ्समासे कृत उत्तरकालं
पत्यन्ताद् भावविवक्षायां पत्यन्तेत्यादिना (५।१।१३८) यङ् न भवति । अप-
टुत्वमिति । इगन्तेत्यङ् (५।१।१३१) न भवति । अरमणीयत्वमिति ।
योपधादित्यादिना (५।१।१३२) वुष् न भवति । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति
बहुव्रीहिरयम् । तेनास्मादिगन्तलक्षणी ऽण् भवति । आपटवमिति । आच-
तुर्थ्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । ननु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न
पत्यन्ते । तत् कुतस्तेन थञ् ? नैष दोषः । आकृतिगणौ हि ब्राह्मणादि-
रिष्यते । अचतुरादिप्रतिषेध एवाकृतिग्रहणस्य आपकम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।

पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेषामणि प्राप्ते । ये गुण-
शब्दाः खण्डचण्ड इत्येवमादय स्तेषां यञि । ये वयोवचना वासवत्स इत्येव-
मादयस्तेषां प्राणभृज्जातीत्यादिनाञि (५।१।१२६) सर्वेषामपवाद इमनिज्
विधीयते । वावचनमित्यादि । आदिशब्देन यञादीनामुपसंग्रहः । वाक्यार्थं
तु वावचनं न भवति । महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ।

बहुवचनं प्रत्येकमभिसम्बध्यते वर्णभ्यो दृढादिभ्यश्चेति । तेन बहुवचन-
निर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विज्ञायते । न स्वरूपस्य ।
स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत । वर्णशब्दश्च गुणविशेषस्य
वाचको न ब्राह्मणादीनाम् । कुतः ? दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात् ।
अतएवाह दृढादिभिः साहचर्याद् रूपविशेषा एव शुक्लादयः प्रत्ययमुत्पाद-
यन्ति । नतु स्वरूपशब्दाः । नापि तत्पर्यायाः । कथम् ? दृढादयो हि
शुभा उपसर्जनं द्रव्ये वर्तन्ते । तत्साहचर्याद् वर्णशब्दा अपि तत्सदृशा एव
गृह्यन्ते । न वर्णशब्दस्य तत्पर्यायाणां वा तादृशी वृत्तिरस्ति । गुणमात्र-
वचनत्वात् । वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमिमनिजर्थम् ।
यद्येवं यञग्रहणमनर्थकम् । इमनिजेव विधेयः । स च विभाषयैव प्रकृतः ।
तदुच्यते । अवश्यं यञग्रहणमुत्तरार्धं कर्तव्यम् । तत्र वा क्रियत इह वेति
नास्ति विशेषः । शक्तिमेति । पूर्ववद्विलोपः । द्रुढिमेति । पूर्ववद् ऋकारस्य
रभावः । औचित्ती याथाकामीति । पिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष् ।
हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यलोपः । वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति
पठ्यते । तस्यायमर्थः । विशब्दादुत्तरार्धं यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति ।
वियातत्वम् । वियातता । वियातिमा । वैशाल्यम् । विलाभता । विलाभत्वम् ।
वैलाभ्यम् । विलाभिमा । विमतित्वम् । विमतिता । वैमत्यम् । विमतिमा ।
इगन्तादित्यण् (५।१।१२१) । वैमतम् । विमनस्त्वम् । विमनस्ता । विमनिमा ।
वैमनस्त्वम् । विशारदत्वम् । विशारदता । वैशारद्यम् । विशारदिमा ।

समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरयोर्मतिमनसोः प्रत्ययी भवति ।
संमतिता । संमतित्वम् । संमतिमा । सामत्यम् । संमनस्त्वम् । संमनस्ता ।
संमनिमा । सामनस्यम् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

तस्येदमिति (४।३।१२०) शेषिकेषु प्राप्तेषु कर्मणि थञ्चविधानम् । चकाराद्
भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचन इति साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति । ये हि
जडादिशब्दा गुणशब्दा गुणवचना ब्राह्मणादयश्च तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो
न सम्भवति । क्रियावाचकत्वाभावात् । तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः ।
ब्राह्मणादिराकृतिगण इति । अष्टकृतत्वात् । आदिशब्दः प्रकार इति । एवं
प्रकारेभ्यः थञ् भवतोत्प्रेष्यमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं बोधयति । यथेवं
गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात् ।
नानर्थकम् । प्रपञ्चार्थं हि तत् । स्वार्थं विधानार्थञ्च । तत्र ब्राह्मणशब्दात्
प्राणभृज्जातीति (५।१।१२८) जातिवचनत्वादपि प्राप्ते तद्व्याधनार्थं थञ्
विधीयते । माणववाङ्वाभ्यां गोत्रलक्षणं वुञि । अर्हतो नुम् चेति । अथ
नुमर्थः पाठः । आहंन्यम् । चोरधूर्त्ताभ्यां मनोज्ञादित्वाहुञि प्राप्ते । आराधय
विराधय अपराधय इत्येतेभ्योऽपत्यविवक्षायां जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
(४।१।६८) । तस्य कम्बोजाङ्गुमिति (४।१।१७५) लुक् । ततो गोत्रवुञि प्राप्ते
पाठः । एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थम् । अक्षेत्रश-
शब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२२) प्रतिषेधे प्राप्ते । प्राग् बालिशशब्दात्
कुशलादीनां युवादित्वादपि प्राप्ते । बालिशशब्दो वयोवचनः । तस्माद्
वयोलक्षणे ऽञि प्राप्ते । अनीश्वरशब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१)
प्रतिषेधे प्राप्ते । अलम इति बहुव्रीहिः थञ् मुत्पादयति । तत्पुरुषात् तु
न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधेन भवितव्यम् । तस्य प्रपञ्चार्थः
पाठः । राजञ्शब्दस्य पुरोहितादित्वाद् यकि प्राप्ते । संवादिन् संवेष्टिन्
बहुभाषिञ् शीर्षघातिन् समस्य परमस्य दुष्पुरुष इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः
पाठः । गणपति अधिपति इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते । गडुलदायाद-

विगच्छि इत्येतेषां त्वतलो निर्वृत्त्यर्थः । शेषाणां प्रपञ्चार्थः । गुणवचना एको राशिः । ब्राह्मणादयो द्वितीयः । ताभ्यां भावे कर्मणि यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्याप्याचरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षतां निर्देशस्य ज्ञापयन् यथासंख्यलक्षणानपेक्षतामपि बोधयति । तेन यथासंख्यं न भवति ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपस्य ।

१२६ । सख्युर्यः ।

दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यां यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्वेदं व्याख्यानम् । पूर्वस्त्वादिव चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ।

१२७ । कपिज्ञात्योऽट्क ।

कपिशब्दादिगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यणि (५।१।१२१) प्राप्त इदं विधीयते । यथासंख्यमित्यादि । तत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यत्र (५।१।१२४) यथासंख्याभावः प्रतिपादितः । इहापि प्रतिपाद्यते । तत्वेदं प्रतिपादनम् । अत्र चकारोऽनुवर्त्तते । स चैकस्याः प्रकृते भावे कर्मणि च ढग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति । प्रतिपादितं हि पूर्वं स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवतीति । नचेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

पत्यन्तात् पूर्ववदणि प्राप्ते । पुरोहितादिषु राजशब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् थञ्जि । शेषेभ्यस्त्वतलोऽयं विधीयते । राजास इति । राजशब्दादस्य समासे यक् भवति राज्यमिति । समासे तु ब्राह्मणादिवात् थञ्जेव भवति । आधिराज्यमिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तत् कथमधिराजशब्दात् ? तदन्तविधिना । एतदेव ज्ञापकमस इति वचनेऽस्तीह प्रकरणे राजशब्देन तदन्तविधिरिति । इह पत्यन्तपुरोहितादौ इति

हो राशी । अर्थावपि भावकर्मणो हावेवेति साम्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदस्तरितत्वात् पूर्ववन्न भवति ।

१२६ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ् ।

प्राणभृतः प्राणिन उच्यन्ते । तेषां जातिः प्राणभृज्जातिरित्यर्थः । तद्वाचिनो यथासंभवं त्वतलादिष्वञ् विधीयते । प्राणभृदग्रहणात् तृणादिशब्देभ्यो न भवति तृणत्वं तृणतेति । जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न भवति देवदत्तत्वं देवदत्तता । यदिगन्तं लघुपूर्वञ्च तस्मात् परत्वाद्गन् भवति तैत्तिरमिति । वयोवचनादपि यथायोगं त्वतलादिष्वेव प्राप्तेष्वर्थाविधानम् । वचनग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अन्यथा वयःशब्दादेव स्यात् । ततोद्गातादिषूद्गात उक्तेः अध्वर्यु इत्येतेषामृत्विग्वचनत्वाद् होत्राभ्यश्च इति (५।१।१३५) ऋते प्राप्ते सत्यञर्थः पाठः । सुष्ठु दुष्ठु वधू इत्येतेषां लघुपूर्वलक्षणेऽपि प्राप्ते । सुभग मन्त्र इति । सुभगशब्दो मन्त्रविषयेऽजमुत्पादयति मङ्गते सौभगाय । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पास्त इति छन्दभगसिन्धुस्त (७।३।१८) इत्युत्तरपदग्रहिर्न भवति । मन्त्र इति किम् ? सौभाग्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ञ् । शेषाणामिह पाठ स्वतलोः प्राप्तयोः ।

१३० । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

हायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । ननु च तस्येदमित्यनेन (४।३।१२०) हायनान्तादण् सिद्धः । न सिध्यति । परत्वात् त्वतल्भ्यां बाध्यते आषाढहायनस्य भावः कर्म वा ऽषाढहायण इति । उवाचः (४।२।११४) प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं हायनान्तादण्विधानम् । यौवनमिति । अन्निति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः । युवादिषु युवशब्दस्य वयोलक्षणं बाधित्वा मनोघ्रादित्वाहुञ्चि प्राप्ते पाठः । स्वविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽपि । होतृशब्दस्याप्युद्गातादित्वादजेव । पुरुषास इति । पुरुषशब्दादसमासेऽण् भवति पौरुषम् । अस इति किम् ? राजपुरुषत्वम् । अस्य प्राणभृज्यप्राप्ते (५।१।१३८) पाठः । कमण्डलुशब्दस्वेगन्तत्वादेवापि सिद्धे त्वतलोर्बाधनार्थः पाठः । हृदयास इति । हृदयशब्दादसमासेऽण् भवति हार्दम् । हृदयस्य हृत्तेः स्यदत्तासिञ्चि

(६।३।५०) ह्रस्वावः । अस इति किम् ? परमहृदयत्वम् । कुशलादीनां त्रैलोक्यपर्यन्ताणां ब्राह्मणादित्वात् अजि प्राप्ते पाठः । शेषाणान्तु त्वतलोः । ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादणप्राप्तिरेव नास्ति । तदपार्थक्यं पुरुषासि हृदयास इति च प्रतिषेधः । नापार्थक्यः । एषा हि विषयसप्तमो । समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदय-शब्दाविति । यदि प्रतिषेधो नोचेत ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो युगपत् प्रसङ्गे परत्वादण्येव स्यात् । प्रतिषेधास्तु समास एव तावद्भवति । ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति स उत्पद्यते । कथासौ ? त्वतलो । अपुरुषत्वम् । अपुरुषता । अहृदयत्वम् । अहृदयता । इह ज्ञायणान्त एकराशिः । युवादिर्दितीयः । अर्थावपि द्वावेव भावकर्मणी । तेन सामर्थ्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदस्याचरस्य युवादिशब्दस्य परनिपात-लक्षणव्यभिचारचिह्नान्न भवति । अस्वरितत्वाद्वा ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इगन्तादिति । इक् अन्ता यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । लघुपूर्वग्रहणेत्यादि । अथेगेव कस्मान्न विशेष्यते ? तस्य बहुव्रीह्यर्थं गुण-भूतत्वाद् विशेषणेन सम्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थाशब्द-त्वादपरमपेक्षते । इह चापरस्यानिर्दिष्टत्वान् न ज्ञायते कुतो लघुः पूर्वः । तत्परिज्ञानाय पृच्छति कुतः पुनरसौ लघुः पूर्व इति । प्रत्यासत्तिन्याय-मात्रव्याह सन्निधानादित्यादि । सन्निधानं त्विह सूत्रयिकः । श्रुतत्वात् । तेनेति । अन्तभूतेन लघुपूर्वेणोक्तग्रहणमतिरिच्यत इति । निष्फलत्वात् । यतो हि लघुपूर्वादित्युक्ते च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति सामर्थ्यादेव तस्यान्तत्वं लभ्यत इत्यपार्थक्यमन्तग्रहणमस्मिन् व्याख्याने । पूर्वके तु विधाने ऽन्तग्रहणेऽसति लघुपूर्वेऽवत इत्येव विधिनिर्देशो विज्ञायते । ततश्चानन्त-स्यापीको विधित्वं स्यात् । तदा लशुनलूकुटप्रभृतिभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्येवमर्थमन्तग्रहणम् । कथं काव्यमिति । अन्यथा भवितव्यं कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तादित्यभिप्रायः ।

१३२ । योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।

त्वत्तादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । उत्तमशब्दोऽयमिहाव्युत्पन्नम् प्रातिपदिकं गृह्यते । तत् स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमाहेति मत्वाह त्रिप्रभृतीनामन्यमित्यादि । तमप्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे मत्प्रणिजोरनार्षयोरित्यादौ सूत्रे (४।१।७४) यो दोष उक्तः स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमम् । अय्ययं विभक्तिसमीपेल्यव्ययीभावः (२।१।६) ॥

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

इन्दात् त्वत्तादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । मनोज्ञादिषु यो गुणवचनस्तस्मात् ष्यञि । चौरधूर्त्तशब्दाभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव । युवञ् शब्दाद् युवादित्वादणि । श्रेयिभ्यस्त्वत्तलोः । अमुष्यपुष इति । निपातनाद् विभक्तेरलुक् । इह इन्द्रमनोज्ञादी द्वौ राशी । प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणौ हावेवेति यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति । अथवा चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते । तस्य चान्यत् समुच्चेतयं नास्तीति वुञ्-विधिमैव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति । तेनेकस्माद्वागं भावे कर्मणि च वुञ् भवति । नतु यथासंख्यम् । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते ।

१३४ । गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतद्वेत्तेषु ।

अपत्यनिमित्तां समाख्या गोत्राख्या । सा च प्रवराध्याये पठ्यते । या च वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणशब्दस्याख्या । गोत्रश्च चरणैः सहेति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोजनित्वमिति प्राणभृज्जातीत्यादिनाऽञि (५।१।१२८) प्राप्ते वुञो विधानम् । इह गोत्रचरणवाचिनी द्वे प्रातिपदिके । अर्थावपि हावेव । तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति । अतएवाह प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति । श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति । प्रत्ययार्थतां प्रत्ययार्थविशेषणताञ्च श्लाघादीनां निरस्यति । न तावत् प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते । भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिज्ञतत्वात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम् । ये भावकर्मणोः श्लाघादयस्ते भवत इति । तथाहि न भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः । न च

गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । कर्मापि नैव श्लाघादि-
स्वभावं भवति । नहि गोत्रचरणानां श्लाघादयः कर्मतया रूढा यथागो-
स्त्रापादयः । क्रियारूपत्वात् तेषाम् । साध्यतया व्यवस्थितानां सत्त्वधर्मा-
भावकर्मणो प्रतिविषयभावे उपपद्येते । तस्माच्च श्लाघादिषु साध्यतया भाव-
कर्मणोः प्रत्ययार्थतया विषयभूतेषु बुज् भवति । तद्वेतस्तत्प्राप्त इति ।
इणोऽत्र गत्यर्थत्वात् । तज्ज्ञातो वेति । अत्रपूर्वस्थेणो ज्ञानेऽपि वृत्तिसम्भवात् ।
तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोः सम्बन्धिनो भावकर्मणो प्रतिनिर्दिश्येते । गार्गि-
कयेति । आपत्यस्य च तद्धिते ऽनातीति (६।४।१५१) यलोपः ।

१३५ । होत्राभ्यश्क्तः ।

त्वतलोः प्राप्तयोश्चो विधीयते ।

१३६ । ब्रह्मणस्त्वः ।

नेति वक्तव्य इति । ह्यप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिषिद्धे त्वप्रत्ययः । तस्य
भावस्त्वतलावित्येव (५।१।११८) सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं
तत्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेतुमर्थे तदा च्छे प्रतिषिद्धे
यथा त्वो भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ५।१ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने जेत्रे खञ् ।

भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमित्यधिकरणं ल्युट् । जायन्त सत्यस्यक्त इत्यर्थः । एतेनोत्पत्तिवचनो भवतिरत्र गृह्यते । न सप्तावचनः । तस्य हि ग्रहणे सत्यस्य चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि प्रसज्येत । यदि तद्गुत्पत्तिवचनो भवति गृह्यते जेत्रग्रहणमनर्थकं स्यात् । तत्र मुद्गानां भवणं कुसूले इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । नचोत्पत्तिवचनस्य भवते ग्रहणे सति कुसूले प्रसङ्गः । नह्यसौ मुद्गादोनामुत्पत्तेरधिकरणम् । किं तर्हि ? सप्तायाः । नेतदस्ति । सति हि जेत्रग्रहणे भवति रचोत्पत्तिवचनो भवति । कथम् ? जेत्रशब्दो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे । तेन तस्य ग्रहणे सति सप्तां प्रति न भूमिः जेत्रग्रहणमासादयतीति युक्तं तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्त्तत इति । जेत्रग्रहणे त्वसति भवतिः सप्तावचनोऽपि गृह्यते । तथा कुसूलेऽपि प्रसज्येत । अपिच भवनशब्दो रूढा गृह्यवचनोऽप्यस्ति । सोऽपि जेत्रशब्देन निवर्त्यत इति । अथ कथं षष्ठी समर्थविभक्तिरूपादीयते ? यावता तस्य भावस्त्वतनावित्यतः (५।१।११८) षष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्त्तत इति तथैव सिद्धम् । एवं तर्ज्जोतज्ज्ञापयति पूर्वं प्रत्यया नावश्यं षष्ठीसमर्थी भवतीति । तेन होत्राभ्यञ्ज इति (५।१।१३५) होत्रायाः प्रथमासमर्थीयाः स्वार्थं च्छः मिहो भवति होत्रैव होत्रीयमिति । एवञ्च चतुर्वर्णादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्वार्थं षष् मिहो भवति ।

२ । ब्रीहिशान्योर्ठक् ।

३ । यवयवकषष्टिकाद् यत् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्युभ्यः ।

खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति । युक्तं यत् पक्षे तिलमाषाण्युभ्यः खञ् भवतीति । तेषां धान्यत्वात् । उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वात् खञ् पाक्षिको न युक्तः । यदेव हि तिलाश्च मे यवाश्च म इत्यादिषु वेदवाक्येषु (A) पठ्यन्ते तदेव धान्यम् । यवादय एव मन्त्रे पठ्यन्ते । नोमाभङ्गे । यदि तयोरपि धान्यत्वं स्यात् ते अपि पठ्येयाताम् । ततोऽवगम्यते न तयोर्धान्यत्वम् । एवञ्च न खञ्स्ताभ्यां प्राप्तिरस्ति । यतः सोऽपि पक्षे स्यादित्येवाह उमाभङ्गयो-रित्यादि । शणसप्तदशमुद्गानि धान्यानीति स्मृतिः (B) । तत्र शणादिषु मध्य उमाभङ्गे अपि धान्यत्वेन संख्यायते इति तयोर्धान्यत्वमाश्रितम् । यत् पुनर्वेदे तयोरपाठः स वैदिककर्मण्यनुपयोगात् । अतो न तत्रापाठोऽतदधान्य-त्वमित्यभिप्रायः ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

इह कृतः प्रत्ययार्थः । तत्र चर्मणः करणत्वं स्यात् । कर्त्तृत्वं वा । तत्र यदि करणत्वं तदा नियतं करणलक्षणया तृतीयया भवितुम् । अथ कर्त्तृत्वमेव न लाकित्यादिना (२।३।६) षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां कर्त्तृलक्षणे तृतीयैव । तस्मात् प्रत्ययार्थसामर्थ्येन तृतीया समर्थविभक्तिरिति मत्वाह तृतीयसमर्था-दिति । स च सर्वचर्मण इति निर्देशः सर्वशब्दस्य चर्मण्येन समासं कृत्वा कृतः । ततश्चर्मणैवास्य सम्बन्धो न ह्यन्यथा समास उपपद्यत इति यो मन्यते तं प्रत्याह सर्वशब्दश्चात्रेत्यादि । यद्येवमसामर्थ्यात् समासो न प्राप्नोतीत्यत आह तत्रायमित्यादि । अस्मादेव निपातनादित्यभिप्रायः । अथ चर्मणैवाभिसम्बन्धः कस्माच्च विज्ञायत इत्याह सर्वचर्मणा कृत इति अत्र हि वाक्यार्थे तद्विहित-वृत्तिरिष्यते । तथा ह्ययमेव वाक्यार्थ स्तुहितानुगतः प्रतीयते । अस्मिन्वार्थे

(A) चमकानुवाक्येषु । न च चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः । अस्माद नाम धान्यानामपि तत्र पाठात् । कोदवादीनां धान्यानामप्यपाठात् ।

(B) स्मृतिराचार्यपारमर्त्योपदेशः शास्त्रकृतमाचार्याणां व्यवस्थेयः ।

वाक्यार्थ एवं तद्वितवृत्तिर्लभ्यते यदि सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा । यदि सर्वशब्दश्चर्मणा संबध्यते सर्वचर्मणा इति षष्ठीसमासो वा स्यात् कर्मधारयो वा । तत्र षष्ठीसमासे तद्वितान्तात् सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः प्रतीयते । कर्मधारये तु सर्वचर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः । न चायं द्विप्रकारः । यस्तद्वितान्तादवसीयते । अपि तु सर्वचर्मणा कृत इत्ययमेव । तस्मादशक्यः सर्वशब्दस्य चर्मणा सम्बन्धो विज्ञातुमिति कृतेनैव सम्बन्धो युक्तः ।

६ । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ।

दृश्यः ऽस्मिन्निति दर्शन इति । अधिकरणे ल्युट् । यथामुखमिति । यथामादृश्य (२१७) इत्यव्ययीभावः । मुखस्य सदृशं यथामुखम् । किं पुनस्तत् । आदर्शाद्यम् प्रतिबिम्बम् । ननु चामादृश्य (२११७) इति प्रतिषेधान्नात्र समासेन भवितव्यमित्यत आह निपातनादित्यादि । समासश्चायं पूर्वपदार्थप्रधानः । पूर्वपदश्चात्मत्ववचनमिति प्रथमासमर्थादेव प्रत्यय उपपद्यते । अथवा नाव्ययीभावादतो मत्वपञ्चम्या (२१४८३) इति ज्ञापकादव्ययीभावाद्वितीयादयो भवन्तीत्यत्रा द्वितीयासमर्थात् प्रत्यय उपपद्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखौन इति । मुखसदृशं प्रतिबिम्बं यथादर्शादौ दृश्यते स एव मुच्यते । सम्मुखौन इति । समं मुखं सम्मुखम् । समानाधिकरणसमासः । पूर्वपदान्तलोपश्च निपातनात् । सर्वस्य मुखस्य दर्शन इति । कर्मणि षष्ठी । यथादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते स एवमुच्यते ।

७ । तत्सर्वादः पथङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।

अथ अत्र द्वितीयान्तप्रकृत्युच्चारणं किमर्थम् ? तद्विति द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो यथा स्यात् । अथवा पथङ्गकर्मपत्रपात्रमिति नेवेयं द्वितीया । नहि व्याप्नोतिक्रियया पथ्यादयः संबध्यन्ते । किं तर्हि ? सर्वादः । तस्मात् तस्यैव कर्मत्वम् । न पथ्यादीनां तदवयवानाम् । तत् कुतः ? न सा द्वितीया । सुव्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थानं प्रथमा त्वेया । तस्मात् समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकनिङ्गत्वात् । अतोऽस्मिन्नभावः (२१४८३) कृतः । परिशिष्टमिति । सर्वादः पथङ्गकर्मपत्रपात्रमित्येतच्च । सर्वादः प्रातिपदिकस्य पथ्यादयश्चादौ न भवन्ति । ततः सामर्थ्यात् तदन्तविधिविज्ञायत इत्याह पथङ्गकर्मपत्र-

पात्रान्तादिति । सर्वपथीन इति । सर्वश्चासौ पन्थाश्चेति पूर्वकालेत्यादिना (२।१।४६) समासः । ऋक्पूरब्धूः पथामानक्ष इत्यकारः (५।४।७४) समासान्त-
स्ततः । ननु च समासान्ते कृते पथ्यन्तमेव न भवति । यदत्र पथ्यन्तं तदाश्रयो
विधिर्भवतीत्यदोषः । ननु च व्यवधानान्न प्राप्नोति । अन्तग्रहणात्
समासान्ताः समासग्रहणेन गृह्यन्ते इति नास्ति व्यवधानम् ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

तयोर्व्ययीभाव इति । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन (२।१।१३) ।
शरीरेणासम्बन्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यातमिति । प्राप्तिर्योग्यतामुपादाय हि
योग्योऽसावा प्रपदाच्छरीरं प्राप्नुम् । अथ व्याप्तिप्राप्तयोः की विशेषी येन व्याप्नो-
तीति कृते प्राप्नोतीत्युक्तम् ? सम्बन्धमात्रं प्राप्तिः । सम्बन्धेव साकल्येन
व्याप्तिरित्येव विशेषः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुरायाम इत्यादि । यदायाम् तदा यस्य चायाम् इति (२।१।१६) समासः ।
यदा सादृश्ये तदा यथार्थं यदव्ययं तेनाव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) ।
यथा पद मायतं तथा च बद्धोपानदनुपदीना । सादृश्ये यथानुपदं तथा बद्धा
ऽनुपदीना । पदप्रमाणेत्यर्थ इति । यदाप्यनु सादृश्ये तदाप्ययमर्थो वेदि-
तव्यः । तुल्यप्रमाणतयैव सादृश्यम् । अयः प्रदक्षिणमिति । अयनमयो
गमनमित्यर्थः । प्रदक्षिणं गमनमय इत्युच्यते । अनयः प्रसव्यमिति ।
अयविपरीतं प्रसव्यमनय इत्युच्यते । एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं
दर्शयितुमाह प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि । बहुवचनमयानयनिमित्त-
प्रदर्शनार्थम् । यदि शाराः प्रदक्षिणं प्रसव्यञ्च गच्छन्तेऽवमयानयो भवतः ।
नान्यथा । तत्रात्मीयाः शाराः प्रदक्षिणं गच्छन्ति । परकीयाः प्रसव्यम् ।
तेषामेवंगामिनां यानि स्थानानि तेषां यस्मिन् प्रदक्षिणप्रसव्यगमनात्मके
गतिविशेषे सति परेर्विपक्षभूतैः शारैरसमावेशोऽनव्यासनमनाक्रमणं
सोऽयानय इत्युच्यते । ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे स एवायम् । एवं रूपो-
ऽयानयो यदा ससहायैः शारैः पदान्यधिष्ठयिन्ते तदा वेदितव्यः । ससहाया-

नामेव हि शाराणां पदानि परैर्न शक्यन्तेऽध्यासितुम्^(१) । असहायानान्तु शक्यत एव । फलकशिरसि स्थित इति । यत्र फलकेऽङ्गे ऽक्षैर्दीव्यन्ति तस्य शिरोभूतं यत्र स्थानं कितवानां प्रसिद्धं तत्र स्थितः शारोऽयानयीन इत्युच्यते । तत्रैवायानयीनशब्दस्य रूढत्वात् । अपरे तु नेयो नेतव्यो न नीतस्ततः । तत्र शिरसि स्थित इत्यर्थानुपपत्तेः फलकशिरसि स्थाप्यत इत्यर्थ इति ग्रन्थेन भवितव्यमित्याहुः । नीतो वा नेयस्तदुपलक्षणत्वात् । भाविन्यावस्थयोक्तः । अयानयसंबन्धित्वेऽपि सर्वेषां विशिष्टादेव प्रत्ययोत्पत्तिरुक्तैव । सत्यपि द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणं दृष्टाद् द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन विशिष्टार्थनेयवचनादयानयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् प्रत्ययो भवति । न नेयवचनमात्रात् । स एव विशिष्टो यो नयः प्रदक्षिणप्रसव्यगामीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितः । अथायानय इति कोऽयं शब्दः । यदि ह्ययं समाहारे इन्द्र स्तस्य नपुंसकत्वादयानयमिति भवितव्यम् । अर्थेतरैतरयोगे द्वार्थत्वादयानयाविति भवितव्यम् । नायं इन्द्रः । किं तर्हि ? मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । अयमङ्कितोऽनयोऽयानय इति । अथ बहोभक्षयतिर्नयेष्विति कथं तिङन्तस्य इन्द्रः ? कः पुनराह्वयं इन्द्र इति ? यदि न इन्द्रः कथं नयेष्विति बहुवचनम् ? मोत्रत्वान्निर्देशस्य । सुव्यत्ययेन वा ऋन्दस्येकवचनस्य स्थानं बहुवचनमुपपन्नम् । ननु ऋन्दसि सुव्यत्यय उक्तः । नेदं ऋन्दः । ऋन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः । अथवा इन्द्र एवायम् । नतु तिङन्तस्य । नहि भक्षयतिशब्दोऽयं तिङन्तः । किं तर्हि ? तिङन्तप्रतिरूपको निपातस्तिङन्तेन समानार्था यथास्तिचीरा ब्राह्मणीत्यत्रास्तिशब्दः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपोतमनुभवति ।

कथं पुनरप्रत्ययसन्निधौ निपातनस्य विना प्रत्ययेन दर्शनमुपपद्यत इत्याह तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति ।

११ । आवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।

गामीति । आवश्यकाधमर्ष्ययोर्निनिरित्यावश्यकार्थं (३।३।१०७) गिनिः ।

(१) "समहायस्य शारस्य परैर्न शक्यते पदम् । असहायान्तु शारस्य परैर्न शक्यते पदम् ।" इति ।

भविष्यति चायं काले गामिशब्दो वर्त्तते यदाह गमिष्यतीति गामी । सा च भविष्यति वृत्तिर्भविष्यति गम्यादय इति (३।३।३) वचनाल्लभ्यत इत्याह भविष्यतीत्यादि । अक्तेनो भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति (२।३।७०) षष्ठीप्रतिषेध इति । तेन द्वितीयासमर्थतोपपद्यत इत्यभिप्रायः । कृद्योगा हि षष्ठी द्वितीयाया अपवादः । तेन षष्ठीप्रतिषेधे हि सति द्वितीययैव भवितव्यम् । अवारपारमिति । अवारस्य पारमिति षष्ठोसमासोऽयम् । वा च षष्ठ्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । तेन पक्षे पारावारमित्यपि भवति । विगृहीतादपि भवति । विपरीताच्चेति । कथं पुनरधिकारादेव द्वितीयासमर्थविभक्तौ लब्धायामिहाधिकं द्वितीयोपादानं कृतम् ? एतेन तदधिकस्य विधिर्भवतीति सूचितम् । तेन विगृहीताद् विपरीताच्च प्रत्यय उपपद्यते । अत्यन्तमिति । अन्तस्याभावोऽत्ययो वेति । अव्ययं विभक्तौत्यादिना (२।१।६) ऽव्ययीभावः । अथवान्तमतिक्रान्तमिति कुगतीत्यादिना (२।२।१८) तत्पुरुषः । क्रिया-विशेषणञ्चेतत् । भृशं गन्तेत्यर्थ इति । भृशार्थत्वेन लोकेऽत्यन्तशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । अनुकाममिति । कामसदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः । यथार्थे ऽव्ययीभावः । इदमपि क्रियाविशेषणमेव ।

१२ । समां समां विजायते ।

समां समामिति । नित्यवीप्सयोरिति (८।१।४) वीप्सायां द्विवचनम् । अत आह समां समामिति वीप्सेति । सुवन्तसमुदायः प्रकृतिरिति । प्रातिपदिकाधिकारे वचनसामर्थ्यात् । गर्भं धारयतीत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । पूर्वपदे सुपोऽलुक् वक्तव्य इति । तद्विहित उत्पन्ने कृततद्विहितसमासायेति (१।२।४६) प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।२१) सुल्लुक् प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । गर्भविमोचनेऽपि विजनिर्वर्त्तत इत्याहुरिति । तदेवं मन्यते । यदा गर्भधारणे वर्त्तते तदात्यन्तसंयोगे द्वितीयैवात्र । न सममी । गर्भविमोचने विजनावुपपद्यते सममी । यलोपमात्रमिति । नहि गर्भविमोचनेन सकला समा व्याप्यत इति मात्रशब्देन सर्वस्या विभक्त्यलोपो न भवतीति दर्शयति । परिशिष्टस्येति । आम्शब्दस्य । अनुत्पत्ताविति ।

तद्धितस्योत्तरपदस्य चेति । चकारात् पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्य इति यकारस्य प्रत्ययसन्निधौ विधीयमानो लोपस्तदभावे न प्राप्नोतीति पक्ष उपसंख्यायते ।

१३ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ।

अवष्टब्धे विजन आसन्ने प्रसव इति । अत्र पूर्वयोः पदयोरुत्तराभ्यां यथा-क्रममर्थास्थानम् ।

१४ । आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलंगामी ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

१७ । अभ्यमित्राच्छ च ।

अभ्यमित्रादिति । अमितस्याभिसुखमभ्यमितम् । लक्षणेनाभिप्रती अभिसुख्य इत्यश्वीभावः (२।१।१४) । क्रियाविशेषणञ्चेति । तेन द्वितीयैव समर्थविभक्तिर्भवति ।

१८ । गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व ।

भूतपूर्वं चरति (५ ३ ५३) प्राप्ते खञ् विधीयते । गावस्तिष्ठत्यस्मिन्निति गोष्ठमिति । सुपि स्थ इति (३।२।१४) कः । अस्वास्वगोभूमीत्यादिना (८।३।८७) सृधन्त्यः । भूतपूर्व इति । पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः । सुप्सृपति समासः । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणमिति । अर्थद्वारकं वेदितव्यं यथा धातोः कर्मणः समान इत्यादिसूत्रे (३।१।१३) कर्मत्वं समानकर्तृकत्वञ्च ।

१९ । अश्वस्यैकाहगमः ।

एकाहिन गम्यत इति एकाहगम इति । अकर्त्तरि चेत्यादिना (३।३।१८) घञ् । निपातनान्न द्विः । कर्त्तृकरणं कृता बहुलमिति (२।२।३२) समासः । आश्वीनानि शतं पतित्वेति । एकाहिन यानि गम्यन्ते योजनानि तेषां शतं गत्वत्यर्थः । शतं संख्येयं वर्त्तमानं स्वसंख्योपादान एव स्वभावाद् वर्त्तते । तैनाश्वीनानि शतमित्याश्वीनगम्येन बहुवचनप्रतिष्ठामानधिकरणेऽप्येक-वचनान्तमेव प्रयुज्यते ।

२० । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।

यथा कथञ्चिदिति । येन केनचित् प्रकारेण । नावयवार्थं प्रत्यभिनिवेशः कर्त्तव्य इति दर्शयति । उत्तरपदलोपयेति । उत्तरपदं प्रवेशनशब्दोऽव-तरणशब्दश्च । तस्य लोपः । शालीनो जड़ इति । स हि जाड्यात् प्रति-वचनमपि दातुं शक्नोऽप्यार्यराट्रियमाणो न शक्नोति तत्र स्थातुं जनता पश्यतीति । अतः शालाप्रवेशनमर्हति । शालाशब्दोऽयमिह कुटीरवचनः । कौपीनं पापमिति । तद्धि लोके निन्यत्वादकार्यत्वाच्चाकार्यम् । तस्मिन्नेव वृत्तवृत्तरणं प्रवेशनमर्हतीत्युच्यते । तस्मात्तर्थाच् शरीरावयवः कश्चित् कौपीन-शब्देनोच्यते । यदपि तस्य शरीरावयवस्याच्छादनार्थं वासस्तदपि तत्सम्बन्धात् प्रव्रजितादीनां कौपीनमित्युच्यते ।

२१ । व्रातेन जीवति ।

नानाजातीय इति । अनेकजातीयाः । अनियतवृत्तय इति । अनियत-क्रियाः । तेषां कर्म व्रातमिति । व्रातमाहचर्यात् तदपि व्रातमित्युच्यते । अथवा व्रातानामिदमित्यर्थविवक्षायां हे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण् भवति । तत्पुनः कर्म भारवहनादि । तत्र नेष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति ? प्रकृतायां महाविभाषायां व्यवस्थितविभाषात्वात् ।

२२ । साप्तपदीनं सख्यम् ।

साप्तपदीनमिति निपात्यत इति । किं पुनरत्र निपात्यते ? प्रत्ययः प्रत्ययार्थश्च प्रकृतः । खञ्प्रत्ययार्थश्चावाप्तिः । सप्तभिः यदैरवाप्यत इति तद्धितार्थं समासः । ततः सप्तपदशब्दात् खञ् । कथमित्यादि । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । तत्र यदि साप्तपदीनमिति निपात्यते सखिगण्डेन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । नहि सख्यमेव सखा भवतीति प्रष्टुरभिप्रायः । गुणप्रधान इत्यादि । गुणो भावः कर्म वा प्रधानं यस्य स तथोक्तः । स यदा च गुणमात्रे मुख्यया वृत्त्या वर्तते तदा गुणप्रधानो वेदितव्यः । तदा सख्यगण्डेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । द्वयोरप्येकार्थवृत्तित्वात् । यदा त्वित्यादि । लक्षणा उपचारः । धर्मधर्मिणोरभेदेनोपचारेण गौण्या वृत्त्या यदा तद्वति

संख्यावति पुरुषे वर्त्तते तदानेनैव समानाधिकरणो भवति । यथा यदा शुक्ल-
शब्दो गुणमात्रे वर्त्तते तदा द्रव्यशब्देन समानाधिकरणो न भवति पटस्य शुक्ल
इति यदात्वसौ त्वमित्यभिसम्बन्धात् पटे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्यं भवति
शुक्लः पट इति तथेहापि वेदितव्यम् ।

२३ । हैयङ्गवोनं संज्ञायाम् ।

ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गादेश इति । ह्योगोदोहशब्दस्य ह्रियङ्गुशब्द आदेश
इत्यर्थः । ह्यो गोदोहनं ह्योगोदोहः । सुप्सुपेति समासः । विकारि खञ्-
प्रत्यय इति । तस्य विकार इति (४।३।१३४) प्राप्तस्याणोऽपवाद इति ।

२४ । तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणञाहचौ ।

अणोऽपवादौ । तस्येदमित्यणि प्राप्ते (४।३।१२०) कुणवादयो विधीयन्ते ।
जकारस्य प्रयोजनाभावाच्चुटू (१।३।७) इतीत्संज्ञा न भवति (D) ।

२५ । पक्षात् तिः ।

एकयोगनिर्दिष्टानामिति । स्वरितत्वेनादिशब्दानामनुवृत्तिर्भवति । स्वरि-
तत्वप्रतिज्ञाप्रतिबद्धत्वात् । एकयोगनिर्दिष्टानामपि यत्र प्रतिज्ञायते स्वरितत्वं
तत्रैव भवति । नान्यत्र । तनैकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशस्यानुवृत्तिरुपपद्यते ।

२६ । तेन वित्तशुच्युपचणपौ ।

विद्याचुचुः । विद्याचण इति । अथ चुटू इति (१।३।७) चकारस्येत्संज्ञा
कस्मान्न भवति ? उक्तोऽस्य हेतुस्तत्रैव (१।३।७) पृथग्योगकरणस्य
विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ।

स्वार्थं नानाञौ प्रत्ययौ भवत इति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं
भवन्तीति क्त्वा । जकारस्वाद्युदात्तार्थः ।

(D) एतद्भिः प्रयोजनाभावादेत्संज्ञेति व्यवस्था । नहि प्रयोजनाभावे कस्यापीत्संज्ञा भवति ।
इदयोभावान् सिद्धमिति (१-३।३, वा, १।३. ७, वा वार्त्तिककारवचनात्) । This is according to a
वार्त्तिक (viz — इदयोभावान् सिद्धम्, 1. 3. 3 वा, and again repeated in 1. 3. 7.) that
there will be no elision of any letter if there be no need for such an elision.

२८ । वेः शालच्छङ्कटचौ ।

ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उक्तमेतत् । उपसर्गाद्भेदमात्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स च भवन्ननिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थं भवति । विगते शृङ्गे इति । एतेन विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनायां विशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति । यदि ससाधनायां क्रियायां प्रत्ययो विशालो गौर्विशङ्कटो गौरिति न सिध्यति । नहि गौरिह विगमनस्य साधनम् । किं तर्हि ? शृङ्गे इत्यत आह तदयोगादित्यादि । यथा सास्त्राद्यवयवयोगादवयवधर्मेण गौः सास्त्रेत्युच्यते तथा विशालविशङ्कटशृङ्गयोगाद् गोस्तथेत्युच्यते । परमार्थतस्त्वित्यादि । समुदायो व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न केवलं ससाधनक्रिया नास्त्यपि च साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणशब्दा विशालादयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धा यथा शुक्लादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादिषु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्त्तव्यः । तदेवं परमार्थतोऽतर्थाकाः । वेः शालच्छङ्कटचावप्यनर्थकाविव विधीयते इत्युक्तं भवति । एत इति । व्युत्पादयिष्यमाणान् संकटादोन् वृद्धौ कृत्वा बहुवचनं कृतम् । तेऽपि हि गुणशब्दा एव ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् स्वार्थं प्रत्यय इति सर्व्वं पूर्व्ववदेव वेदितव्यम् । अलावूतिलोमित्यादि । अलावूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्-प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामपवादः । अलावूप्रभृतीनां यद्गजस्तस्य तद्विकारत्वात् । गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पशुनामानि गोशब्दादीनि । तेभ्यः स्थानादिष्वभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । तस्येदमित्यर्थविवक्षायां (४।३।१२०) स्थानादिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु तद्विता इति (४।१।७६) बहुवचनेनैव संगृहीतं संघाते कटजित्यादि सर्व्वम् । सत्यम् । अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अविकट

इति । अत्र तस्य समूह इति (४।२।३७) समूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटच् ।
अविपटमिति । प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते । हावुद्भावुद्गोशुगम् ।
षड् हस्तिनो हस्तिषड्गवम् । इङ्गदस्य स्नेह इङ्गदतैलम् । तिलस्य रसस्ति-
तैलम् । भवने चेत इत्यादि । इक्षुणां भवनं चैवमिक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।
मूलस्य भवनं चैव मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारच्च ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टौटञ्नाटञ्भटच्च ।

नमनं नतमिति । भावे निष्ठां दर्शयति । नासिकायाः सम्बन्धिनीति ।
अनेनापि नासिकाया इत्यपि सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । यदि नासिकायाः
सम्बन्धिनि नते वाच्य एते प्रत्ययाः कथं तदेतेन नासिका पुरुषस्याभिधीयत
इत्याह तदयोगादिति ।

३२ । नेबिड्ज्बिरीसचौ ।

कथं निबिडा इति । तदयोगोऽत्र नास्ति । अतस्तदयोगाभावात् तथा-
भिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । उपमानाद् भविष्यतीति । निबिड्तया
नासिकया तुल्याः केशा वस्त्राणि च निबिड्तया । तेनोपमानात् तदुभयं
निबिड्गन्वाच्यं भविष्यति ।

३३ । इनच्पिटच्चिक चि च ।

ककारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यादि । वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्या-
नन्तु चकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । तथाचोक्तमिति ।
वार्त्तिककारेण । अस्मैत्यनेन नार्थ इति । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे । यदि
चक्षुषीरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत्र आह तदयोगा-
दित्यादि ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारुढयोः ।

संज्ञाधिकाराच्चेति । नते नासिकाया इत्यादिस्त्वात् (५।२।३९) संज्ञाधि-
कारानुवृत्तेः । नियतविषयमिति । पर्वतविषयमेवासन्नारुढं गृह्णाति । तेन
वचस्यासन्नं अस्त्रारुढमित्यत्र न भवतीति भावः । अथोपत्यकाधित्यकेत्यत्र

प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्थेत्यनेनेत्वं (७।३।४४) कस्मान्न भवतीत्यत आह प्रत्यय-
स्यात् कादिति । यद्यत्रेत्वं स्यात् संज्ञारूपं न सिध्येत् । नोपत्यिकाधित्य-
केत्वेर्वरूपा संज्ञा । तस्मात् संज्ञाधिकारादित्त्वं न भवति ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणीत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् ।
अठच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्येकादेशनिवृत्त्यर्थम् ।

३६ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।

तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दौ पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ?
यावता सन्नस्ताभ्यां निष्ठायामिति च कृते बुभुक्षितः पिपासितो देवदत्त
इति भवति ? सत्यम् । भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति । अनेन तु
वर्त्तमानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः । गर्भादप्राणितीति । गर्भ-
शब्दादप्राणिन्यभिधेय इतच्प्रत्ययो भवति । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति
किम् ? गर्भः सञ्जातोऽस्या गर्भिणी गौः ।

३७ । प्रमाणे ह्यसज्दघ्नज्मात्रचः ।

प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रत्ययार्थो विज्ञायते । प्रथमश्च द्वितीय-
श्चेत्यादि । ह्यसज्दघ्नचो ऊर्द्धमान इत्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते ।
न तिर्यक् । समन्ततो वा । तदूर्द्धमानम् । अवशिषेणेति । प्रमाणे परि-
माण उन्माने वा ऽवशिषेण सर्वत्र मातृज् भवतीति । प्रत्यमात्रमित्यपि
भवतीति । अपिशब्दाद् वितस्त्रिमात्रमित्यपि भवतीति । प्रमाणे लोरिति ।
लुक्क्षायं पूर्वाचार्यविहिता संज्ञा । अयं मातृच उत्पन्नस्य लुगुच्यते ।
न ह्यसज्दघ्नयोः । तयोर्ऊर्द्धमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थे उत्पत्तिरपि
नास्ति । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात् । सत्यपि च प्रमाणात्तत्वे
तदन्तविधेरभावात् । पूर्वेण प्राप्तएव लुगुच्यते । नित्यग्रहणं किमिति ।
नहि विकल्पः प्रकृतो यन्निरुक्त्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते । नच पूर्वस्य विधे-
र्विकल्पेन प्रवृत्तिं ज्ञापयितुमिह नित्यग्रहणं कर्तुं युक्तम् । नञ्चासौ विभावये-

अत इत्यभिप्रायः । संशय इत्यादिना नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अवणं
 आवः । कृत्यलुटो बहुलमिति भावे (३।३।११३) घञ् । आवोऽस्यास्तीति
 आवी । स पुनर्वक्ष्यमाणो मात्रचप्रत्ययः । प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते । स्तोमे
 उडित्यादि । पञ्चदशाहानि परिमाणमस्य यज्ञस्य पञ्चदशः । पञ्चदशीति ।
 टिप्त्वाङ् डीप् । शज्जतीर्डिनिरिति । स्तोमे चान्यत्राविशेषणाय विधिः ।
 विंशति इति । डितिः । ति विंशते र्डितोति (६।४।१४२) तिलोपः ।
 यस्मेति (६।४।१४८) लोपश्च । शममात्रं दिष्टिमात्रमिति । प्रमाणस्यो-
 दाहरणद्वयम् । प्रत्यमात्रं कुड्वमात्रमिति । परिमाणस्य । पञ्चमात्रम् ।
 दशमात्रा इति संख्यायाः । यत्रैतन्न निर्णीयते शमं स्यादा नवेति तत्र
 शममात्रमिति प्रयुज्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

हास्तिनमिति । इनण्यनपत्य इति (६।४।१६४) प्रकृतिभावः ।
 द्विपुरुषीति । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति (४।१।२४) डीप् । द्विहस्ति-
 नीति । अत्र ऋन्नेभ्यो डीबिति (४।१।४) डीप् ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

यावानिति । आ सर्वनाम्न इत्याकारः (६।३।२१) । उगिदचामिति
 (७।१।७०) नुम् । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः ।
 हल्ङ्यादिमंयोगान्तलोपो । प्रमाणपरिमाणशब्दौ पर्यायाविति मन्यमानो
 यथोदयेदथ कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते ? यावती परिमाणग्रहणमनुवर्त्तत
 एवेति तं प्रत्याह प्रमाण इति वर्त्तमान इत्यादि । स पुनरनयोः प्रमाण
 परिमाणयोर्भेदः परिमाणन्तु सर्वत आयासम् प्रमाणं स्यादिति प्रागेव
 व्याख्यातः । डावतावर्थवैशेष्यादिति । डावताविति पूर्वार्थासंज्ञाप्रति-
 पादितापेक्षोऽयं निर्देशः । ते हि यत्तदेतेभ्यो डावतुमेव प्रत्ययं कृतवन्तः ।
 विशिष्यत इति विशेषः । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । अर्थस्य वैशेष्यमर्थस्य
 विशिष्टत्वमित्यर्थः । प्रमाणगच्छान्योऽर्थः परिमाणगच्छस्य चान्योऽर्थ इति
 भिन्नार्थत्वमनयोः । तस्मादर्थवैशेष्याद्डावतो विधातव्ये परिमाणगच्छस्य

निर्देशः पृथगुच्यते । उच्यत इति । क्रियत इत्यर्थः । किमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह मात्राद्यप्रतिघातायेति । पृथग्निर्देशेनार्थभेदे सिद्धे सति मात्रजादीनां बाधा मा भूदित्येवमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह । अथैकत्वे तु प्रकृतिसामान्ये मात्रजादयो विधीयमाना उत्सर्गा भवन्ति । प्रकृतिविशेषात् तु वतुष्व विधीयमानोऽपवादो भवति । अपवादेनोत्सर्गा बाध्यत इति यत्-तदेतैर्भ्यो मात्रजादयो न स्युः । ततश्च तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्यादि न सिध्येत् । अर्थभेदयुत्सर्गापवादभावी नास्तीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । किञ्च भावःसिद्धश्च डावतोरिति । डावतोरिति पञ्चमी । अर्थभेदे सति वतुष्व-प्रत्ययान्तान् मात्रजादीनामुत्पत्तिश्च सिद्धा भवति । परिमाणे वतुष्व भवति । यत् परिमाणमस्य यावानिति । तदन्तात् परिमाणे मात्रजादयो भवन्ति । यावत् परिमाणमस्य यावन्मात्रम् । अथैकत्वे तूक्तार्थानामप्रयोग इति मतुपाभि-हितत्वादस्यार्थस्य तदन्तान् मात्रजादयो न स्युः । त्वावतः । मावत इति । मपर्य-न्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (७।२।८८) त्वमादेशौ । पूर्ववदात्वम् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

कियान् । इयानिति । इदंकिमोरीशकी इति (६।३।८०) किमः की । इदम् ईश् इति । यस्येति (६।४।१४८) लोपः । केन पुनः किमिदंभ्यां विहितस्य वतुषो वकापस्य घत्वं विधीयत इत्याह अथवेतगादि । योगविभागेन वेति । किमिदंभ्यामित्येतावता योगिन वतुषं विधाय ततो वो घ इत्यनेन वतुषो वकारस्य घत्वं विधीयते । अथ वयहणं किमर्थम् ? यावताऽदेः परस्येति (१।१।५४) वकारस्यैव घो विज्ञायते । ननु चानेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो ह्यतोच्चारणार्थो वर्णमात्रमेव । न त्वादेशः । कुतः पुनरेतद् विज्ञेयम् ? व्याख्यानात् । तर्हि वकार एव लघीयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम् । वकारे त्वस्थानित्युपासे यद्यपि समुदायादेशस्तथापि न दोषः । इयोरकारयोः पररूपं भविष्यति ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ।

संख्यायाः परिमाणमिति । ऋद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । परिमितिः

परिमाणम् । संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । परिच्छेद इति भावे घञ् । संख्या-
परिच्छेदे वर्त्तमानादिति । परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानादित्ये-
षोऽर्थो विवक्षितः । यथा ह्ययमेवार्थोऽस्य वचनस्योत्तरत्वं तथा व्यक्तीकरिष्यते ।
तस्य वकारस्य घत्वमिति । वो घ इत्यनुवृत्तेः । पृच्छ्यमानत्वादिति । यदा
संख्यायाः परिच्छेदे किंशब्दो वर्त्तते । कदा च वर्त्तते ? यदा संख्या परिपृच्छ्य-
माना भवति । नह्यपरिपृच्छ्यमानायाः परिच्छेद उपपद्यते । यदा च परिपृच्छ्य-
माना भवति तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टायां वर्त्तते इति पृच्छ्यमानत्वात्
परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते ।
परिच्छेद उपाधिर्विशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका । परिच्छेद-
विशेषणेति यावत् । तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽ-
ऽभिमतः स व्यक्तीकृतः । कतीति । जमः षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) लुक् ।
अथवेत्यादि । अत्र च व्याख्याने संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः । निपातना-
दुपसर्जनस्यायं परनिपातः । परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति कारणमाधनः ।
एवमात्मिकैवेति । अस्यार्थं परिच्छेदस्वभावित्यनेन विस्पष्टीक्राति । परि-
च्छिद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः । स खभावो यस्याः सा तथोक्ता । यत्नेत्यादिना
यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशिष्यते तद्दर्शयति । स्यादेतत् । नास्त्येव
स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति । तदपार्थक्यं विशेषण-
मित्यत आह क्षेपे होत्यादि । केयमेषां संख्या दशानामिति । नात्र संख्या
परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता । नह्यत्र परिच्छेदोऽस्ति । क्षेपपरत्वादु वाक्यस्य ।
किंशब्दोऽत्र क्षेपे वर्त्तते । न प्रश्ने ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

चतुष्टय इति । चतुरो रेषस्य विमर्जनीयस्य स इति (८।१।३४) सः ।
तस्यापि ऋस्त्वान्तात् तादौ च तद्धित इति (८।३।३१) मूर्धन्यः । टिड्ढाण-
जित्यादिना (४।१।१५) ङीप् ।

४३ । द्विविभ्यां तयस्यायञ् वा ।

तयप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एवासावनुवर्त्तिष्यत इत्याह

तयग्रहणमित्यादि । यदि तयग्रहणं न क्रियेत तदा तयप्रत्ययादन्य एवाय-
मयच् प्रत्ययो विज्ञायेत । न तयवादेशः । किं पुनः स्याद् यदि प्रत्ययान्तरं
स्यात् ? तयपकार्थमयचो न स्यात् । किं तत् ? प्रथमचरमेत्यादिना
(१।१।३२) जप्ति विभाषा सर्वनामसंज्ञा । इये इयाः । टिड्डाणजिति
(४।१।१५) ङीप् । इयी । ननु च पूर्वसूत्रेणैव विहितस्य तयप इह
चादेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । प्रयोजनान्तराभावात् । द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी-
निर्देशस्तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) षष्ठान्तं संपादयिष्यते । अतोऽने-
नान्तरेणापि तयग्रहणं तयपस्थानित्वं लभ्यत एव । नैतदस्ति । यद्यनु-
वृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात् ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञायेत ।
तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र (५।२।४३)
योगविभागन तयन् विधातव्यः । नचानुवर्त्तमानः शक्यते विधातुम् । अत
उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्यां तयपस्थानित्वमयुक्तमिति तयग्रहणं क्रियते ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्यन्तोदात्तः स्यादुदात्तवचनमनर्थकं स्यात् ।
अयच्च च कृते चित्स्वरेणैव मतिगिष्टस्वरो (६।१।१५८, वा) बन्नीयानित्यन्तो-
दात्तत्वस्य मिहत्वात् । आद्युदात्तत्वं ह्यन्यथा न मिथ्यतीति तदर्थं क्रियमाण-
मर्थवद् वचनं भवतीति । यदि लौकिकी संख्येति । द्वित्रादिवत् । पूर्वेण
योगेन तयपो विधानम् । तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते ।
उभये देवमनुष्या इति । उभाववयवौ येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देव-
मनुष्याणां द्वाववयवौ भवतः ? यद्यप्यत्र बहुत्वमस्ति द्वित्वमपि तु प्राति-
पदिकयोरस्येव । अत्र हि द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां राशि-
रपरो मनुष्याणामित्यदोषः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।

प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थं स्तथाजातीय एव यदि
प्रकृत्यर्थो भवतीत्येवं प्रत्यय इष्यते । नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य
तुल्यजातीयत्वं दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति । एकादश कार्षापणा इति ।

प्रकृत्यर्थोऽथेकादश कार्षापणा एवेति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन समानजातीयः । इह तु नेत्यादि । अत्र हि कार्षापणशतं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्त्वेकादश माषाः । ते च कार्षापणेभ्यो विजातीयः इति न भवति प्रत्ययः । शत-सहस्रयोश्चैवेत्यत इति । यत् तदस्मिन्नित्युच्यते तस्मिंश्च शते सहस्रे वा प्रत्यय इत्यतः । नान्यत्र त्रिंशत्यादौ । कथं पुनरनुपासमेव सूत्रे लभ्यत इत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । कथमित्यादि । यदि शते सहस्रे वाधिकनि प्रतयान्न भवितव्यमिह प्रतयो न प्राप्नोत्येकादशं गतसहस्रमिति । अत्र हि शतसहस्रं संख्यान्तराधिकम् । न शतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः । गतानामित्यादि । अनेन शतसहस्रस्य संख्यान्तरं निरस्यति । यदा शतशब्दः षष्ठान्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा शतानां सहस्रं शतसहस्रशब्देनोच्यते । यदा तु सहस्रशब्दः षष्ठान्तशब्देन समस्यते तदा सहस्राणां शतं शतसहस्र-शब्देनोच्यते । ननु च सहस्रशब्दस्य षष्ठान्तस्य समासे सहस्रशतमिति भवितव्यम् । राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परिनिपातो भविष्यतीत्य-दोषः । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धमिति । शतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य शतसहस्रयोरेवान्तर्भावात् । अधिक इत्यादि । लोके प्रतयार्थेन समानजातावधिके शतसहस्रयोरेव प्रतयार्थं कार्यमिष्टम् । यदात्व-समानजात्यधिकं भवति न च शतं सहस्रं वा प्रतयार्थेन विवक्षितं तदा नेष्यते । अथेकादशं शतसहस्रमित्यत्र कस्याधिक्ये सति उः कर्त्तव्य इत्याह यस्येत्यादि । संख्या संख्यानं गणनमित्यर्थः । यस्य संख्या तस्याधिक्ये उः कर्त्तव्यः । कस्य च संख्या भवति ? अधिकत्वं संख्यायते यस्य । यदा शतानि संख्यायते तदा शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम् । तदा शताधिक्ये उः कर्त्तव्यः । एकादशाधिकान्यस्मिन् सहस्र एकादशं शतसहस्र-मिति । यदा तु सहस्राणि संख्यायते सहस्राणां शतं सहस्रशतमिति तदा सहस्राधिक्ये उः कर्त्तव्यः । एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति । अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते ? यावता तदस्य (५१२।३६) मञ्जातमित्यनुवर्त्तते एव । तत्र प्रत्ययार्थ एवास्मिन्निति निर्देष्टव्यः । नैवं शक्यम् । तदनुवर्त्तते हि तत्सम्बन्धस्यास्येति प्रत्ययार्थस्या-

२८ । वेः शालच्छङ्कटचो ।

ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उक्तमेतत् । उपसर्गां ह्येवमात्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स च भवन्ननिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थं भवति । विगते शृङ्गे इति । एतेन विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनायां विशब्दो वर्तत इति दर्शयति । यदि ससाधनायां क्रियायां प्रत्ययो विशालो गौर्विशङ्कटो गौरिति न सिध्यति । नहि गौरिह विगमनस्य साधनम् । किं तर्हि ? शृङ्गे इत्यत्र आह तदयोगादित्यादि । यथा सास्त्राद्यवयवयोगादवयवधर्मेण गौः सास्त्रेत्युच्यते तथा विशालविशङ्कटशृङ्गयोगाद् गौस्तथेत्युच्यते । परमार्थतत्त्वित्यादि । समुदायो व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न केवलं ससाधनक्रिया नास्त्यपि च साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणशब्दा विशालादयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धा यथा शुक्लादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादिषु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्त्तव्यः । तदेवं परमार्थतोऽतर्थकाः । वेः शालच्छङ्कटचावप्यनर्थकावेव विधीयेते इत्युक्तं भवति । एत इति । व्युत्पादयिष्यमाणान् संकटादोन्मुक्षौ कृत्वा बहुवचनं कृतम् । तेषां हि गुणशब्दा एव ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् स्वार्थं प्रत्यय इति सर्व्वं पूर्व्ववदेव वेदितव्यम् । अलाबूतिलोभेत्यादि । अलावूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्-प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामपवादः । अलावूप्रभृतीनां यद्रजस्तस्य तद्विकारत्वात् । गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पशुनामानि गोशब्दादीनि । तेभ्यः स्थानादिष्वभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । तस्येदमित्यर्थविवक्षायां (४।३।१२०) स्थानादिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु तद्विता इति (४।१।७६) बहुवचनेनैव संगृहीतं संघाते कटजित्यादि सर्व्वम् । सत्यम् । अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अविकट

इति । अत्र तस्य समूह इति (४।२।३७) सामूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटच् ।
अविपटमिति । प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते । हावुद्गावुद्गोद्गुगम् ।
षड् हस्तिनो हस्तिषड्गवम् । इद्गुदस्य खेह इद्गुदतैलम् । तिलस्य रसस्ति-
तैलम् । भवने चेत इत्यादि । इच्छुणां भवनं चैत्रमिच्छुशाकटम् । इच्छुशाकिनम् ।
मूलस्य भवनं चैत्रं मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारञ्च ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टौटञ्नाटज्भटचः ।

नमनं नतमिति । भावे निष्ठां दर्शयति । नासिकायाः सम्बन्धिनीति ।
अनेनापि नासिकाया इत्यपि सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । यदि नासिकायाः
सम्बन्धिनि नते वाच्य एते प्रत्ययाः कथं तदेतेन नासिका पुरुषश्चाभिधीयत
इत्याह तदयोगादिति ।

३२ । निबिडज्ज्विरीसचौ ।

कथं निबिडा इति । तदयोगोऽत्र नास्ति । अतस्तदयोगाभावात् तथा-
भिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । उपमानाद् भविष्यतीति । निबिडतया
नासिकया तुल्याः केशा वस्त्राणि च निबिडतया । तेनोपमानात् तदुभयं
निबिडशब्दवाच्यं भविष्यति ।

३३ । इनच्पिटच्चिक चि च ।

ककारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यादि । वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्या-
नन्तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ; तथाचोक्तमिति ।
वार्त्तिककारेण । अस्थेत्यनेन नार्थ इति । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे । यदि
चक्षुषीरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत्र आह तदयोगा-
दित्यादि ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

संज्ञाधिकाराच्चेति । नते नासिकाया इत्यादिसूत्रात् (५।२।३१) संज्ञाधि-
कारानुवृत्तेः । नियतविषयमिति । पर्वतविषयमेवासन्नारूढं गृह्यते । तेन
वृत्तस्यासन्नं वृत्तस्सारूढमित्यत्र न भवतीति भावः । अथोपत्यकाधिलेख्ये

प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्येत्यनेनेत्त्वं (७।३।४४) कस्मान्न भवतीत्यत आह प्रत्यय-
स्यात् कादिति । यद्यत्वेत्त्वं स्यात् संज्ञारूपं न सिध्येत् । नोपत्यिकाधित्य-
नेत्येवंरूपा संज्ञा । तस्मात् संज्ञाधिकारादित्त्वं न भवति ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणीत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् ।
अठच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्ये कादेशनिवृत्त्यर्थम् ।

३६ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।

तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दौ पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ?
यावता सन्नन्ताभ्यां निष्ठायामिति च कृते बुभुक्षितः पिपासितो देवदत्त
इति भवति ? सत्यम् । भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति । अनेन तु
वर्त्तमानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः । गर्भादप्राणिनीति । गर्भ-
शब्दादप्राणिन्यभिधेय इतच्प्रत्ययो भवति । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति
किम् ? गर्भः सञ्जातोऽस्या गर्भिणी गौः ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः ।

प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रत्ययार्थो विज्ञायते । प्रथमश्च द्वितीय-
श्चेत्यादि । द्वयसज्दघ्नचौ ऊर्द्धमान इत्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते ।
न तिर्यक् । समन्ततो वा । तदूर्द्धमानम् । अवशिष्टेणेति । प्रमाणे परि-
माण उन्माने वा ऽवशिष्टेण सर्वत्र मात्रज् भवतीति । प्रत्यमात्रमित्यपि
भवतीति । अपिशब्दाद् वितस्त्रिमात्रमित्यपि भवतीति । प्रमाणे लोरिति ।
लुकश्चायं पूर्वाचार्यविहिता संज्ञा । अयं मात्रच उत्पन्नस्य लुगुच्यते ।
न द्वयसज्दघ्नयोः । तयोरूर्द्धमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थे उत्पत्तिरपि
नास्ति । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात् । सत्यपि च प्रमाणान्तत्वे
तदन्तविधेरभावात् । पूर्वेण प्राप्तएव लुगुच्यते । नित्यग्रहणं किमिति ।
नहि विकल्पः प्रकृतो यन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते । नच पूर्वस्य विधे-
र्विकल्पेन प्रवृत्तिं ज्ञापयितुमिह नित्यग्रहणं कर्तुं युक्तम् । नह्यसौ विभाषये-

अत इत्यभिप्रायः । संशय इत्यादिना नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अवगं
 आवः । कृत्यत्पुटो बहुलमिति भावे (३।३।११३) घञ् । आवोऽस्यास्तीति
 आवी । स पुनर्वक्ष्यमाणो मात्रचप्रत्ययः । प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते । स्तोमे
 डडित्यादि । पञ्चदशाहानि परिमाणमस्य यज्ञस्य पञ्चदशः । पञ्चदशीति ।
 टिप्त्वाङ् डीप् । शञ्शतोर्ङिनिरिति । स्तोमे चान्यत्राविशेषणायं विधिः ।
 विंशति इति । ङिनिः । ति विंशते ङितीति (६।४।१४२) तिलोपः ।
 यस्मेति (६।४।१४८) लोपश्च । शममात्रं दिष्टिमात्रमिति । प्रमाणस्यो-
 दाहरणद्वयम् । प्रस्थमात्रं कुडुवमात्रमिति । परिमाणस्य । पञ्चमात्रम् ।
 दशमात्रा इति संख्यायाः । यत्रैतच्च निर्णीयते शमं स्याद्वा नवेति तच्च
 शममात्रमिति प्रयुज्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण च ।

हास्तिनमिति । इनण्यनपत्य इति (६।४।१६४) प्रकृतिभावः ।
 द्विपुरुषीति । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति (४।१।२४) ङीप् । द्विहस्ति-
 नीति । अत्र ऋन्नेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप् ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

यावानिति । आ सर्वनाम्न इत्याकारः (६।३।२१) । उगिदचामिति
 (७।१।७०) नुम् । अत्वसस्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः ।
 हल्ङ्यादिसंयोगात्सलोपो । प्रमाणपरिमाणशब्दो पर्यायाविति मन्यमानो
 यथोदयेदथ कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते ? यावती परिमाणग्रहणमनुवर्त्तत
 एवेति तं प्रत्याह प्रमाण इति वर्त्तमान इत्यादि । स पुनरनयोः प्रमाण
 परिमाणयोर्भेदः परिमाणन्तु सर्वत आयामन्तु प्रमाणं स्यादिति प्राग्व
 व्याख्यातः । डावतावर्थवैशेष्यादिति । डावताविति पूर्वार्थाद्यसंज्ञाप्रति-
 पादितापेक्षोऽयं निर्देशः । ते हि यत्तदेतेभ्यो डावतुमेव प्रतयं कृतवन्तः ।
 विशिष्यत इति विशेषः । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । अर्थस्य वैशेष्यमर्थस्य
 विशिष्टत्वमित्यर्थः । प्रमाणशब्दस्यान्योऽर्थः परिमाणशब्दस्य चान्योऽर्थ इति
 भिन्नार्थत्वमनयोः । तस्मादर्थवैशेष्याद्डावतो विधातव्ये परिमाणशब्दस्य

निर्देशः पृथगुच्यते । उच्यत इति । क्रियत इत्यर्थः । किमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह मात्राद्यप्रतिघातायेति । पृथग्निर्देशनार्थभेदे सिद्धे सति मात्रजादीनां बाधा मा भूदित्येवमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह । अथैकत्वे तु प्रकृतिसामान्ये मात्रजादयो विधीयमाना उत्सर्गा भवन्ति । प्रकृतिविशेषात् तु वतुब् विधीयमानोऽपवादो भवति । अपवादेनोत्सर्गो बाध्यत इति यत् तदेतन्मयो मात्रजादयो न स्युः । ततश्च तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्यादि न सिध्येत् । अर्थभेदयुत्सर्गापवादभावी नास्तीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । किञ्च भावःसिद्धश्च डावतोरिति । डावतोरिति पञ्चमी । अर्थभेदे सति वतुप्-प्रत्ययान्तान् मात्रजादीनामुत्पत्तिश्च सिद्धा भवति । परिमाणे वतुब् भवति । यत् परिमाणमस्य यावानिति । तदन्तात् परिमाणे मात्रजादयो भवन्ति । यावत् परिमाणमस्य यावन्मात्रम् । अथैकत्वे तूक्तार्थानामप्रयोग इति मतुपाभिहितत्वादस्यार्थस्य तदन्तान् मात्रजादयो न स्युः । त्वावतः । मावत इति । मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोच्चेति (७।२।८८) त्वमादेशौ । पूर्ववदात्वम् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

कियान् । इयानिति । इदंकिमोरीशुकी इति (६।३।८०) किमः की । इदम् ईश् इति । यस्येति (६।४।१४८) लोपः । केन पुनः किमिदंभ्यां विहितस्य वतुपो वकापस्य घत्वं विधीयत इत्याह अथवेतगादि । योगविभागेन वेति । किमिदंभ्यामित्येतावता योगेन वतुपं विधाय ततो वो घ इत्यनेन वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयते । अथ वग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽदेः परस्येति (१।१।५४) वकारस्यैव घो विज्ञायते । ननु चानिकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो ह्यतोच्चारणार्थो वर्णमात्रमेव । न त्वादेशः । कुतः पुनरेतद् विज्ञेयम् ? व्याख्यानात् । तर्हि वकार एव लघीयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम् । वकारे त्वस्थानित्युपासे यद्यपि समुदायादेशस्तथापि न दोषः । इयोरकारयोः पररूपं भविष्यति ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ।

संख्यायाः परिमाणमिति । छदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । परिमितिः

परिमाणम् । संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । परिच्छेद इति भावे घञ् । संख्या-
परिच्छेदे वर्त्तमानादिति । परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानादित्ये-
वोऽर्थो विवक्षितः । यथा ह्ययमेवार्थोऽस्य वचनस्योत्तरत्र तथा व्यक्तीकरिष्यते ।
तस्य वकारस्य घत्वमिति । वो घ इत्यनुवृत्तेः । पृच्छ्यमानत्वादिति । यदा
संख्यायाः परिच्छेदे किंशब्दो वर्त्तते । कदा च वर्त्तते ? यदा संख्या परिपृच्छ्य-
माना भवति । नञ्परिपृच्छ्यमानायाः परिच्छेद उपपद्यते । यदा च परिपृच्छ्य-
माना भवति तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टायां वर्त्तते इति पृच्छ्यमानत्वात्
परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते ।
परिच्छेद उपाधिविशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका । परिच्छेद-
विशेषणेति यावत् । तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽ-
ऽभिमतः स व्यक्तीकृतः । कतीति । जसः षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) लुक् ।
अथवेत्यादि । अत्र च व्याख्याने संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः । निपातना-
दुपसर्जनस्यायं परनिपातः । परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति कारणमाधनः ।
एवमात्मिकेवेति । अस्यार्थं परिच्छेदस्वभावित्यनेन विस्पष्टीकराति । परि-
च्छेद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः । स स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता । यत्वेत्यादिना
यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशेष्यते तद्दर्शयति । स्यादेतत् । नास्त्येव
स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति । तदपार्थक्यं विशेषण-
मित्यत आह क्षेपे होत्यादि । केयमेषां संख्या दशानामिति । नात्र संख्या
परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता । नञ्त्र परिच्छेदोऽस्ति । क्षेपपरत्वादु वाक्यस्य ।
किंशब्दोऽत्र क्षेपे वर्त्तते । न प्रत्ये ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

चतुष्टय इति । चतुरो रेफस्य विमर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सः ।
तस्यापि ऋस्वान्तात् तादौ च तद्धित इति (८।३।३१) मूर्धन्यः । टिड्ढाण-
ञित्यादिना (४।१।१५) ङीप् ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

तयप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एवासावनुवर्त्तिष्यत इत्याह

तयग्रहणमित्यादि । यदि तयग्रहणं न क्रियेत तदा तयप्रत्ययादन्य एवाय-
मयच् प्रत्ययो विज्ञायेत । न तयवादेशः । किं पुनः स्याद् यदि प्रत्ययान्तरं
स्यात् ? तयपकार्थमयचो न स्यात् । किं तत् ? प्रथमचरमेत्यादिना
(११।१३२) जमि विभाषा सर्वनामसंज्ञा । इये इयाः । टिड्ढाणजिति
(४।१।१५) ङीप् । इयी । ननु च पूर्वसूत्रेणैव विहितस्य तयप इह
चादेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । प्रयोजनान्तराभावात् । द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी-
निर्देशस्तस्मादित्युत्तरस्येति (११।१६७) षष्ठ्यन्तं संपादयिष्यते । अतोऽने-
नान्तरेणापि तयग्रहणं तयपस्थानित्वं लभ्यत एव । नैतदस्ति । यद्यनु-
वृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात् ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञायेत ।
तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र (५।२।४३)
योगविभागेन तयप् विधातव्यः । नचानुवर्त्तमानः शक्यते विधातुम् । अत
उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्यां तयपस्थानित्वमयुक्तमिति तयग्रहणं क्रियते ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्युदात्तात्तः स्यादुदात्तवचनमनर्थकं स्यात् ।
अयच्च च कृते चित्स्वरणेव सतिशिष्टस्वरो (६।१।१५८, वा) बलीयानित्यन्तो-
दात्तत्वस्य मिदत्वात् । आद्युदात्तत्वं ह्यन्यथा न मिध्यतीति तदर्थं क्रियमाण
मर्थवद् वचनं भवतीति । यदि लोकिनी संख्येति । हित्वादिवत् । पूर्वेण
योगेन तयपो विधानम् । तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते ।
उभये देवमनुष्या इति । उभाववयवौ येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देव-
मनुष्याणां द्वाववयवौ भवतः ? यद्यप्यत्र बहुत्वमस्ति द्वित्वमपि तु प्राति-
पदिकयोरस्येव । अत्र हि द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां राशि-
रपरो मनुष्याणामित्यदोषः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।

प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थं स्तथाजातीय एव यदि
प्रकृत्यर्था भवतीत्यं प्रत्यय इष्यते । नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य
तुल्यजातीयत्वं दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति । एकादश कार्षापणा इति ।

प्रकृत्यर्थोऽप्येकादश कार्षापणा एवेति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन समानजातीयः ।
 इह तु नेत्यादि । अत्र हि कार्षापणशतं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्वेकादश
 माषाः । ते च कार्षापणेभ्यो विजातीया इति न भवति प्रत्ययः । शत-
 सहस्रयोश्चैवेत्यत इति । यत् तदस्मिन्नित्युच्यते तस्मिंश्च शते सहस्रे वा प्रत्यय
 इष्यते । नान्यत्र त्रिंशत्यादौ । कथं पुनरनुपात्तमेव सूत्रे लभ्यत इत्याह
 इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । कथमित्यादि । यदि शते सहस्रे वाधिकिनि
 प्रत्ययेन भवितव्यमिह प्रत्ययो न प्राप्नोत्येकादशं शतसहस्रमिति । अत्र हि
 शतसहस्रं संख्यान्तराधिकम् । न शतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः ।
 शतानामित्यादि । अनेन शतसहस्रस्य संख्यान्तरं निरस्यति । यदा शतशब्दः
 षष्ठान्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा शतानां सहस्रं शतसहस्रशब्देनोच्यते ।
 यदा तु सहस्रशब्दः षष्ठान्तशब्देन समस्यते तदा सहस्राणां शतं शतसहस्र-
 शब्देनोच्यते । ननु च सहस्रशब्दस्य षष्ठान्तस्य समासे सहस्रशतमिति
 भवितव्यम् । राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परिनिपातो भविष्यतीत्य-
 दापः । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धमिति । शतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य
 शतसहस्रयोरेवान्तर्भावात् । अधिक इत्यादि । लोके प्रत्ययार्थेन
 समानजातावधिके शतसहस्रयोरेव प्रत्ययाख्यं कार्यमिष्टम् । यदात्व-
 समानजात्यधिकं भवति न च शतं सहस्रं वा प्रत्ययार्थेन विवक्षितं
 तदा नेष्यते । अथैकादशं शतसहस्रमित्यात्र कस्याधिक्ये सति उः कर्त्तव्य
 इत्याह यस्येत्यादि । संख्या संख्यानं गणनमित्यर्थः । यस्य संख्या
 तस्याधिक्ये उः कर्त्तव्यः । कस्य च संख्या भवति ? अधिकत्वं संख्यायते यस्य ।
 यदा शतानि संख्यायते तदा शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम् । तदा
 शताधिक्ये उः कर्त्तव्यः । एकादशाधिकान्यग्निं सहस्र एकादशं शतसहस्र-
 मिति । यदा तु सहस्राणि संख्यायते सहस्राणां शतं सहस्रशतमिति
 तदा सहस्राधिक्ये उः कर्त्तव्यः । एकादशसहस्राण्यधिकान्यग्निवेकादशं
 शतसहस्रमिति । अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते ? यावता
 तदस्य (५१२।३६) सञ्जातमित्यनुवर्त्तत एव । तत्र प्रत्ययार्थ एवास्मिन्निति
 निर्देष्टव्यः । नैवं शक्यम् । तदनुवृत्तौ हि तत्तत्संख्यास्येति प्रत्ययार्थस्या-

पुनरुक्तिः प्रसज्येत । न च षष्ठीसप्तम्यर्थयोर्विरोधः । ततोऽस्मिन्निति निर्देशात् पूर्वः प्रत्ययार्थो न निवर्तते । तस्यान्वनुवृत्तौ षष्ठ्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यात् । तस्मादस्येति निवृत्त्यर्थं पुनस्तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते । यद्येवमस्येति प्रत्ययार्थस्य निवृत्तत्वात् संख्याया गुणस्य निमाने मयङित्वत्वं (५।२।४७) षष्ठ्यर्थं प्रत्ययो न प्राप्नोति । इह निवृत्तस्यापि मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः । अन्ये तु ज्ञापकं तदित्यस्य वर्णयन्ति । तदिति प्रकृते यत् तदित्याह तज् ज्ञापयति तदस्य सञ्ज्ञातमित्यादौ सूत्रे (५।२।३६) यन्निर्दिष्टं तदिहानुवर्त्तमानमप्यङ्गभावं न यातीति षष्ठ्यर्थं प्रत्ययो न भवति ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

ननु च षड्ङ्गीत्यादौ (५।१।५६) सूत्रे त्रिंशदादयः शब्दाः शतप्रत्ययान्ता निपातिताः । ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तात् प्रत्ययो लभ्यते । तत् किमन्तग्रहणेनेत्याह शदग्रहणेऽन्तग्रहणमित्यादि । यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरेव स्यात् । नाधिकात् । अतोऽधिकादपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । यदि तर्हि यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादेरधिकार्थमन्तग्रहणं केवलान्न प्राप्नोति । नैष दोषः । चकारोऽव क्रियते । स चानुक्तमसुच्यार्थः । तेन केवादपि भविष्यति । संख्याग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति संख्या गृह्यते । येन संख्याग्रहणं तत् कर्त्तव्यम् । किं पुनः कर्त्तव्यम् ? व्याख्यानम् । तत्वेदं व्याख्यानम् । संख्याया अवयवे तयवित्यन्तः (५।२।४२) संख्याया इत्यनुवर्त्तते । तेन संख्याधिकादेव भविष्यति । नान्याधिकात् । विंशतिश्चेत्यादि । विंशतिशब्दाच्च तदन्ताच्च प्रातिपदिकाङ् उप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्वेदं व्याख्यानम् । विंशतिशब्दात् तावत् साक्षात् सूत्रोपात्तात् प्रत्ययो भवति । तदन्तादपि । चकारस्यानुक्तमसुच्यार्थत्वादिति । संख्याग्रहणञ्चेत्यादौ पूर्वं एवार्थः । व्याख्यानमपि पूर्वकमेव ।

४७ । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।

गुणो येन निमीयत इति । परिवर्त्तते विक्रीयत इत्यर्थः । सोऽपी-

त्यादि । नहि तस्य भागत्वमन्तरेण निमेषस्य गुण इत्येव निर्दिष्टस्य भागत्व-
 मध्यवसातुं शक्यम् । यदाहि मूलस्य भागत्वं नास्ति भागव्यपदेशो न प्रवर्त्तत
 एव । तेन यद्यपि निमानस्य भागता नोक्ता तथापि सामर्थ्यात् सा प्रतीयते ।
 यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येति । ननु चोभयत्रापि परिवर्त्तनं तथापि
 मुख्य एव निमानशब्दो रूढ इति यन्मूल्यत्वेन विवक्षितं तदेव निमानं भवति ।
 नेतरत् । यवानामिति । भागापेक्षया पञ्ची । यद्येवं परापेक्ष उदश्विच्छब्दे
 तद्वितस्य वृत्तिर्विरुध्यते । ननूदश्विदुर्भाग प्रत्ययः । नोदश्विति । तत् कथं
 द्विमयमुदश्विदिति प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरणमित्यत आह
 भागेऽपि त्वित्यादि । अत्र पुनरभिधानशक्तिस्वभाव्यं हेतुः । यथैवाणादयो-
 ऽपत्यापतावत्सम्बन्धेऽपि विधीयमाना ऽभिधानशक्तिस्वभाव्यात् प्राधान्येन
 सम्बन्धिनमावृत्तत ओपगवी दाक्षिरिति तत्रायमपि भागे विधीयमानो
 भागवत्समुदश्विदादिकभावष्टे । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमिति । गुणस्येति
 यैकसंख्या सा विवक्षिता । ननु च तद्विता इति (४।२।७६) निर्देशेऽपि बहु-
 वचनमप्रमाणम् । तस्याविवक्षितत्वादित्युक्तम् । तत् कथमिहेकत्वविवक्षा
 दृश्यते । नैव दापः । इह हि पञ्चीसमामं कृत्वा गुणनिमान एव कर्त्तव्यम् ।
 एवं हि लघु सूत्रं भवति । सोऽयमेवं वक्तव्ये मति यद् गुणस्यैकत्ववचनमुच्चार-
 यति तेनैतत् सूचयति विवक्षितमैकत्वमिति । तेनैत्यादिनैकत्वविवक्षायाः
 फलं दर्शयति । एकत्वविवक्षायां ह्येतत् प्रयोजनम् । एकस्य गुणस्य निमानं
 वर्त्तमानाद् यथा स्यात् । हा भागा यवानां त्रय उदश्वित इति । अत्र
 त्रयाणां भागाणां निमानं द्विशब्दो वर्त्तत इति न भवति प्रत्ययः । ननु च
 सत्यामध्येकत्वविवक्षायां नैवात्र प्रत्ययो न भवितव्यम् । यतो भूयमथ वाचि-
 कायाः संख्यायाः प्रताय इष्यत इति वचनम् । न ह्यत्र द्विशब्दो भूयसो
 वाचकः । एवं तर्हि यवानां यो द्वौ भागौ तावद्वि निमेषत्वं न विवक्ष्यते ।
 ये त्रय उदश्विती भागास्तं निमानत्वेन । तत्र यद्येकत्वविवक्षा न स्यात् तदा
 त्रिपृदश्विदुर्गुणेषु वर्त्तमानात् त्रिशब्दात् प्रत्ययः स्यात् । भूयमध्येत्यपि
 प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्य भूयसो वाचिकायाः प्रत्यय इष्यते । नान्यतः । इह न
 भवतीति । अनभिधानात् । तदस्मिन्नधिकमित्यादेः (५।२।४५) सूत्रादिति-

करणानुवृत्ते वा । यदि भूयसो वाचिकायाः संख्याया इत्यतः यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येत्यत्र न प्राप्नोतीत्यत्र आह भूयस इति चेत्यादि । एवमपि हि प्राप्नोति द्वौ यवानामध्यर्ध उदश्वित इति । अस्ति ज्ञात प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमित्यत्र आह गुणशब्द इत्यादि । गुणशब्दो ज्ञायं भाग वचनोऽपि समतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । न चाध्यर्धशब्देन समभाग उच्यते । निमित्ते चापि दृश्यत इति । केन पुनर्विहितो दृश्यते ? अनेनैव । कथम् ? हे अत्र वाक्ये । तत्रैकस्मिन् वाक्ये निमानशब्दः करणसाधनो निमीयतेऽनेनिति निमानम् । द्वितीये तु कर्मसाधनो निमीयत इति निमानम् । कृत्यलुप्तो बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि लुगट् । यदा करणसाधनस्तदा गुणस्येति कर्मणि षष्ठी । यदा तु कर्मसाधनस्तदा कर्त्तरि । गुणो हि निमानक्रिया-करणमिति कर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भवति हि करणस्य कर्त्तृत्वेन विवक्षा यथा साध्यसिद्ध्यनन्तीति । तत्रैकेन वाक्येन निमाने वर्त्तमानायाः संख्याया निमित्तेऽभिधेये प्रत्ययो विधीयते । अपरेण निमित्ते वर्त्तमानाया निमानेऽभिधेयेऽपि प्रत्ययोऽभिधीयते । वाक्यभेदस्य च संख्याग्रहणं निवन्धनम् । संख्याया अवयवे तयवित्यतः (५।२।४२) । एवञ्च संख्याग्रहणमनुवर्त्तते । इदमिह द्वितीयम् । तत्र यद्यत्रैकं वाक्यं स्याद् द्वितीयं संख्याग्रहणमनर्थकं स्यात् । सौत्रानुमिताभ्यां तु हे वाक्ये क्रियमाणे तदर्थवद्भवति । तस्माद् हे अत्र वाक्ये । द्वौ ब्रीहियवावित्यादि । अत्र नोदश्विदुभागस्य द्वौ ब्रीहियवौ निमानत्वेन विवक्षितौ । किं तर्हि ? उदश्वितः । एवं द्वौ गुणावित्यादि । अत्र प्रथमासमर्थां गुणस्य निमानेन वर्त्तते । नहि क्षीरस्य भागद्वयेन तैलस्य भागो निमीयते । मयट् छित्करणं ङीबर्थम् । द्वौ गुडस्यैकी द्राक्षाया द्विमयी द्राक्षेति ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

इह हे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तते । तत्र चैकेन संख्यावाचिनः प्रातिपदिका-दिति ब्रूता प्रकृतिर्विशेषिता । द्वितीयेन तु प्रत्ययार्थं विशेषयितुमाह येनेत्यादि । संख्यानशब्दं समुच्चारयन् संख्यावचनः संख्यानशब्देन

प्रत्ययार्थां विशेष्यत इति दर्शयति । द्विविधो हि संख्याशब्दः । संख्यान-
वचनः संख्येयवचनश्च । तत्र यदि संख्येयवचनेन प्रत्ययार्थां विशेष्यते तदाय-
मर्थः स्यात् । संख्येयं मुष्ट्यादिकं येन पूर्यते द्रव्यान्तरेणातिरिक्तं क्रियते स च
पूरण इति । ततश्च पञ्चानां मुष्टिकाणां घट इत्यत्रापि स्यात् । तस्मात्
संख्यानवचनेनैव प्रत्ययार्थां विशेषयितुं युक्तः सम्पद्यत इति । पूर्यत इत्यस्यार्थ-
माचष्टे । एतेनैतद्दर्शयति संख्यानवचनेन प्रत्ययार्थां विशेष्यते । न
मुष्टिकानामिव द्रव्याणां द्रव्यान्तरेणातिरिक्तकरणं संख्यायाः पूरणम् । किं
तर्हि ? सम्पत्तिरेवेति । इह न भवतीत्यादि । नहि घट उपजाते पञ्चत्व-
संख्या मुष्टिकानां सम्पद्यते । किं तर्हि ? तत्र पञ्चसंख्यकानामिव
द्रव्यान्तरेणातिरिक्तता ।

४६ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

डटो मङ्गागमो भवतीति । अथ प्रत्ययएव नान्तात् मट् कस्मान्न भवति ?
नार्हति प्रत्ययो भवितुम् । प्रत्यये हि तस्मिन् सति डटोऽनुवृत्तिरपार्थिका
स्यात् । स हि पूर्वमेव विहितः । न च विहितस्यानुवृत्तिर्विधानार्थापपद्यत
इति । आगमार्थं च सा विज्ञायते । ननु च पञ्चम इत्यादौ न कश्चिद्
विशेषो मट् आगमत्वे प्रत्ययत्वे वा । तदेव हि रूपं स एव हि स्वरः ।
किञ्चानुवृत्तेन ? मट् एव प्रत्ययत्वमसु । सत्यम् । इह नास्ति विशेषः ।
विंगतितम इत्यादौ तु विद्यते । तथाहि विंगत्यादिभ्य स्तमउन्यतरस्यामिति
(५।२।५६) मट्प्रतयः स्यात् । विंगतितमप्रभृतयः शब्दाः प्रतयस्वरैण
मध्येदास्ताः स्युः । डटि तु प्रत्यये सति तस्याद्युदात्तत्वे कृते ततश्चागमानुदात्तत्वे
चान्तोदात्ता भवन्ति । तस्मादुत्तरार्थाऽनुवर्त्तमानस्येहापि डट् एव प्रतयत्वं
विज्ञायते । कथं पुनर्डटो मङ्गागमः शब्दो विधातुम् ? यावता प्रथमानिर्दिष्टं
प्रकृतं डङ्ग्रहणम् । पष्ठानिर्दिष्टेन चेद्दार्थं इतराह नान्तादितरादि । यद्यपि
प्रथमान्तं डङ्ग्रहणं प्रकृतं तथापि डट् आगमसम्बन्धेन तस्मादित्युत्तरस्येति
(१।१।६७) नान्तादित्वेवा पञ्चमो डङ्गिति प्रथमायाः पठौ प्रकल्पयतीतरादौषः ।
पञ्चम इति टिलोपोऽत्र न भवति । मटि कृते सतप्रसंज्ञकत्वात् । ननु च

परत्वाद् टिलोपि नैव तावद् भवितव्यम् । नेतदस्ति । अन्तरङ्गो ह्यागमः । स हि प्रतयसन्नियोगिनोच्यते । टिलोपस्तूत्यन्ने प्रतये भसंज्ञायां सतयां प्रकृति-
प्रतयावाश्रितया भवतीति बहिरङ्गो भवति । एकादशानां पूरण एकादश
इति । कथं पुनरस्मात् प्राप्तिः ? यावता संख्याग्रहणमतुवर्त्तते । संख्या-
समुदायश्चायं न संख्या । नैष दोषः । संख्यासमुदायोऽपि हि संख्याग्रहणेन
गृह्यते । संख्यायतेऽनयेति कृत्वा । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथाऽदग-
तया न स्यात् ।

५० । यट् च च्छन्दसि ।

५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ।

तदिह सप्तम्येतरादि । पूरणाधिकारे ह्ययं विधीयमानो डट्सन्नियोगेन
विधीयते । तत्र यद्यपि सप्तमी नास्ति तथापि डटि परतो विज्ञायते ।
तैमार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति डङिति यद् वर्त्तते तदिह सप्तम्या
विपरिणम्यते । कतिपयशब्दो न संख्येति । लौकिकत्वाभावात् संख्या न
भवति । लोकेऽस्य संख्यात्वेनाप्रमिश्रत्वात् । शास्त्रीयोऽपि न भवति ।
शास्त्रे संख्यासंज्ञाऽविधानात् । यदि न संख्या कथमस्य डट् ? यत्र परत
स्थुर् विधीयत इतराह तस्येतरादि । यदेतद् डटि परतः कतिपयशब्दस्य
युग्विधानं तत एव ज्ञापकाद् डट्प्रतयोऽस्य भवतीत्यवसीयते । षष्ठ इति ।
ष्टुत्वम् । टिलोपोऽत्र न भवति । युग्विधानसामर्थ्यात् । आगमस्य पूर्वान्त-
करणं भसंज्ञार्थम् । यदि परादिः क्रियते ततो भसंज्ञा न स्यात् । तथाचा-
सतयां स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति (१।४।१७) पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च षष्ठ
इतरत्र जगत्वं प्रसज्येत । चतुर्थ इति । अत्र रेफस्य विसर्जनीयस्य स इति
(८।३।३४) सत्वम् । पूर्वान्ते तु संज्ञायां सत्यां न भवति ।

५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ।

पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वादिति । अत्र कथं प्रत्यय इति । पूगसंघशब्दो हि
न लौकिकी संख्या । नापि शास्त्रीया । तत् कथं ताभ्यां डट्प्रत्ययः ? यत्र
परत स्तयोस्तिथुर् विधीयते ? डटि च विधानम् । अथात्रोत्तरमाह इद-

मेवेत्यादि । यदेतद् डटि परतस्तयोस्तिथुको विधानमेतदेव ज्ञापयति भवति ताभ्यां डट्प्रत्यय इति । न ह्यसतस्तिथुगागमं प्रति निमित्तभाव उपपद्यते ।

५३ । वतोरिथुक् ।

यावतिथि इति । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३८) । आ सर्वनाम्नः (६।३।८१) ।

५४ । द्वेस्तीयः ।

द्विगच्चात् तीयप्रत्ययो भवतीति । अथ द्विगच्चादुत्तरस्य डटस्तीयादेशः कस्मादेव न भवति ? ज्ञापकत्वात् । यदयं कस्मैण द्वितीयेति (२।३।२) टापा निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति नायमादेश इति । यद्येवमनेनैव सिद्धत्वात् प्रत्ययविधानमनर्थकम् । न । स्वार्थत्वात् । निपातनाहि प्रातिपदिकस्वरेणा-क्तोदात्तः स्यात् । तीयप्रत्यये तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । किञ्च यदि प्रत्ययो न विधीयते बाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति उद्धृष्टं स्यात् । यदि पुनरयं उद्धादेशः स्यात् ? तर्हि किं स्यात् ? डट्स्वरेण तीयगच्चा-क्तोदात्तः स्यात् । स्विधां च टित्वान् डीप् । ततश्च द्वितीयेति निर्देशो नोपपद्यते ।

५५ । तेः संप्रसारणञ्च ।

अण इति तत्र वर्त्तते इति । द्रुलोपे पूर्वोऽस्य दीर्घाऽण इत्यतः (६।३।१११) ननु च परेण णकारेणान्यहण ऋकारोऽप्यण् भविष्यतीत्यत आह पूर्वैण चेत्यादि । अत्र ते स्तु चेत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अगक्यमैवं वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने मन्देहः स्यात् किमयमादेश उत प्रत्यय इति ।

५६ । विंगत्यादिभ्यस्तमङ्न्यतरस्याम् ।

विंगत्यादिभ्यः परस्मैत्यादि । ननु च तीयप्रत्ययेन उङ् व्यञ्जितः । तत् कथं तमङ्गागमः शक्यो विज्ञातुम् ? अत आह पूरणाधिकारात् । पूरणार्थं यो विहितस्तस्य विंगत्यादिभ्यः परस्य तमङ् विधीयते । स नान्यो डटः सम्भवतीति उङ्गेव विज्ञायते । विंगत्यादयो लौकिकाः संख्यागच्चा गृह्यन्ते

इति । व्याप्तेर्न्यायात् । ते पुनर्विंशत्येकविंशतिप्रभृतयः संगृहीता भवन्ति । किं पुनः स्याद् यदि पङ्क्त्यादिसूत्रे (५।१।५६) सन्निविष्टा गृह्येन्नित्याह तत् ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यादिति । पङ्क्त्यादिसूत्रेण (५।१।५६) तेषामसन्निविष्टत्वात् । स्यादेतत् । तदन्तविधिना तेभ्योऽपि भविष्यतीत्यत आह ग्रहणवर्तेतयादि । ननु चासंख्यादेरिति प्रतिषेधात् तदन्तविधिरिति विज्ञायते । नैवं शक्यम् । व्यपदेशिवद्भावात् प्रातिपदिकेनेति (प, ३३) केवलेभ्यो न स्यात् । एवञ्चेतयादि । लौकिकानां ग्रहणे सति विंशतयादिभ्यः प्राप्तौ सतरां षष्ट्यादेश्वारंख्यादेरिति (५।२।४६) पर्युदासो युज्यत इति । अन्यथा कथञ्चिन्न प्रयुज्यते । सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थः पर्युदासो न प्रयुज्यत एव । केवलानामप्राप्तिप्रसङ्गात् ।

५७ । नित्यं शतादिमासाईमाससंवत्सराच्च ।

शतादिग्रहणमितयादि । संख्यादिभ्यः शतादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं शतादिग्रहणम् । अथ नित्यग्रहणं किमर्थम् ? यावतारभ्यसामर्थ्यादेव नित्यो विधिर्भविष्यति । भवेच्छतादिभ्य आरभ्यसामर्थ्यादित्येवम् । मासादिभ्यस्त्वन्यतरसंज्ञग्रहणानुवृत्तेर्विभाषा स्यात् । ननु चास्वरितत्वादेव निवर्त्तिष्यते ऽन्यतरसंज्ञग्रहणम् । विस्पष्टार्थं तर्हि नित्यग्रहणम् ।

५८ । षष्ट्यादेश्वारसंख्यादेः ।

प्राक्शतात् षष्ट्यादयो विज्ञेयाः । शतादीनां स्वशब्देत तमटो विधानात् ।

५९ । मतौ कः सूक्तसाम्नोः ।

मन्त्रमिति मत्वर्थ उच्यते । साहचर्यान् मत्वर्थेनेत्यादि । समर्थविभक्तिः प्रथमा । प्रकृतिविशेषणमस्तित्वम् । प्रत्ययार्थोऽस्यास्मिन्निति च सर्वमेतद् मत्वर्थग्रहणेनाक्षिप्यते इति । सन्निधाप्यत उपस्थाप्यत इत्यर्थः । युक्तं यन्मतुर्ग्रहणे प्रत्ययार्थ आक्षिप्यते । अस्य तद्विषयत्वात् । समर्थविभक्त्यादि कथमाक्षिप्यते ? अर्थसाहचर्यात् । अथवा प्रधानानुवृत्तित्वाद् गुणानाम् । प्राधान्येन प्रत्ययार्थ उपस्थापिते प्रत्ययसामर्थ्यात् तदपि गुणभूतमुपस्थाप्यत

एव । इहास्यवामादिशब्दोऽनेकपदान्तत्वाद् वाक्यम् । वाक्यस्य चार्थवत् समु-
दायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति । अतस्तेभ्यो
न प्राप्नोति । अप्रातिपदिकत्वादिति यद्योदयेत् तं प्रत्याह अनुकरण-
शब्दाद्येत्यादि । अनुकरणग्रहणेन च वाक्यत्वमस्यवामप्रभृतीनां निरस्यति ।
न ह्यनुकरणशब्दानामवयवभूतानि पदानि सन्ति । तत् कुतस्तेषां वाक्यत्वम् ?
यतः प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् स्वरूपमात्रप्रधान इत्यनेनार्थवत्त्वं तेषां
दर्शयति । अनर्थकत्वे ह्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् प्रातिपदिकत्वं न
स्यात् । तथाच स एव प्रत्ययाभावः प्रसज्येत । मात्रशब्दोऽर्थान्तरव्यव-
च्छेदाय । स्वरूपमात्रं प्रधानमभिधेयं तेषां ते तथोक्ताः । चशब्दो यस्मा-
दर्थं । यस्मादनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति तेनानेक-
पदादपि प्रत्यायाख्यं कार्यं मिदम् । तस्य प्रातिपदिकत्वात् । अप्रातिपदि-
कत्वञ्च वाक्यत्वादनर्थकत्वाद्वा भवेत् । न चास्यवामप्रभृतीनां वाक्यत्वमनु-
करणशब्दत्वात् । नाप्यनर्थकत्वम् । स्वरूपमात्रेणार्थवत्त्वात् । यदि ह्यस्य-
वामेतादावनुकरणशब्देनानेकानि पदान्यस्यावयवभूतानि सन्ति तत् कथं
तेनानेकपदादपि मिदमित्युक्तम् ? परप्रमिद्वया परस्य । अस्यवामादयोऽप्येवम् ।
एवमनेकावयवाः प्रमिदाः । तस्मात् तत्प्रमिद्वैवमुक्तम् । न तु विद्यमाना-
नेकपदत्वात् । अथ कथं मनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधाना भवन्ति ?
यावतानुकार्यमेव तेषामभिधेयम् । अतस्तेदेव प्रधानस्वरूपम् । नेतदस्ति । इह
हि प्रथमाममर्थादस्तिना समानाधिकरणात् प्रत्ययो विधीयते । अनुकरण-
शब्दाथानुक्रियमाणेनार्थेनार्थवन्तोऽपि प्रत्यवसृष्टा इतिकरणेन शब्दशब्देन
वा प्रथमाममर्थास्तिसमानाधिकरणा भवन्ति । अर्थे हि गुणीभूतानां
प्रथमाममर्थत्वमन्युपाधिक्रवञ्च नोपपद्यते । तथाह्यस्यवामोऽस्मिन्नस्ती
त्युक्तेऽनुकरणप्रत्यायितस्यानुकार्यस्यैव शब्दस्य प्रथमाममर्थत्वमन्युपाधिकत्वञ्च
गम्यते । न त्वनुकरणशब्दस्य । तस्मादितिकरणेन शब्दशब्देन वाऽवश्यभावी
प्रत्यवमर्गः । अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्यस्यवामशब्दो वास्मिन्नस्तीति भेदानु-
क्रियमाणपदार्थता निवर्तते । स्वरूपपदार्थतैवानुजायते । नन्वेवं मति मत्वर्थो
नोपपद्यते । अनुकार्या ह्यास्त्रायशब्दाः सूक्तमात्रोः सन्ति । न तु

तदनुकरणशब्दा लौकिकादयः । नैष दोषः । वाक्ये स्वातन्त्र्यहेतोरितिकरणादेः सन्निधौ तेन प्रत्यवस्थयमाना अनुकरणशब्दाः स्वरूपेणार्थवन्तो भवन्ति । वृत्तौ त्वनुकार्येणैव । तत्र स्वातन्त्र्यहेतोरितिकरणादेरभावात् । वृत्तावेव सूत्रसामनी मत्वर्थवत्तया वक्तुमिष्टे । न वाक्य इति किमत्र नोपपद्यते ? अथवा मशब्दोऽस्मिन्नस्य स्वामीयम् । कयापुभागशब्दोऽस्मिन्नस्ति कयापुभीयम् । योगश्चायं मत्वर्थीयानामपवादः ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनन्तरसूत्रे सूत्रसामनोरिव च्छस्य विहितत्वात् प्रकरणान्तरे च कचिदध्यायानुवाकयोश्चस्याविधानात् पृच्छति केन पुनरित्यादि । नञ्सप्तमस्य लुगुपपद्यते । आह एवायं लुकमत एतदेव लुग्वचनं ज्ञापयत्यध्यायानुवाकयोश्च विधानमस्तीति । विकल्पेन चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे विकल्पेनैवेत्यर्थः । कथं पुनर्विकल्पेन लभ्यते ? विंशत्यादिभ्यस्तमङ् (५।२।५६) न्यतरस्यामित्यन्यतरस्यायङ्गणानुवृत्तेः । यद्येवं पूर्वत्रापि विकल्पेन विधिः प्राप्नोति । मण्डूकप्रतित्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

पूर्वेण च्छे तस्य च पक्षे लुकि प्राप्ते विमुक्तादिभ्योऽण् विधीयते ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

अध्यायानुवाकयोर्लुगिति (५।२।६०) च्छस्य च लुकि प्राप्ते गोषदादिभ्यो वुन्नारभ्यते ।

६३ । तत्र कुशलः पथः ।

कतलम्बक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि प्राप्ते वुन् विधीयते ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् । (E)

आकर्षादिषु यदृङं ततश्च प्राप्ते शेषेभ्यस्त्वणि कन् विधीयते । प्रत्ययान्तर-

(E) आकर्षादिभ्यः कप्प्रिति मतान्तरे सवस्व पाठः । नृवाक्यवत्यस्मिन् सुवर्णादिकमिति पुंसि संज्ञायां च । सरूपपाठे त्वाक्यतेऽस्मिन्निति घञि रूपम् ।

करणं यदत्रोकारान्तं तस्यात्र गुणो मा भूत् । यच्चेकारान्तं तस्य यस्येति-
(६।४।१४८) लोपो मा भूदित्येवमर्थम् । बुनि तु सति तदुभयं प्रसज्येत । तत्
पुनरिद्वाशिष्टं प्रसज्येत । तस्य पुनर्बुनि कनि वा सति न कश्चिद् विशेष इति
न तत्प्रत्ययान्तरं प्रयोजयति ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

धने काम इति । धनविषय इच्छेत्यर्थः ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

प्रसित इति । यद्यपि सिनोतिरयं पिष् बन्धन इति बन्धने पठ्यते
तथाप्यनेकार्थत्वादिहासक्तौ वर्त्तते । केशेषु प्रसित इति प्रसितोत्सुकाभ्यां
हतीयेति (२।३।४४) समसी । आसक्तिय क्रियाविषयो धर्म इति केशादि-
स्थानशला क्रिया केशादिशब्देनोच्यते । अतएवाह केशादिरचनायां प्रसक्तएव-
मुच्यत इति । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यादिति । असति हि
तस्मिन् यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा स्वाङ्गसमुदायो-
ऽपि स्वाङ्गग्रहणेन नेति स्वाङ्गसमुदायान्न स्यात् । तस्मिन् सति भवति ।
अन्यथा तस्य प्रयोजनाभावात् । स्वरूपविधिनिरासस्तस्य प्रयोजनमिति चेन्न ।
अद्रव्यमित्यादिना (४।१।५४, भा) स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपविधिर-
मश्ववात् ।

६७ । उदराट् ठगादूने ।

पूर्वेण कनि प्राप्ते ठग् विधीयते । आदृनोऽविशिगीषुरिति दिवोऽविजि-
गीषायामित्यविजिगीषायामिव (८।३।४८) दिवो निष्ठातकारस्य नत्वविधानात् ।
उदरक इति (F) । पूर्वेण कश्चेव भवति ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्येनेति सहयोगलक्षणे तृतीया । इत्यश्रुतलक्षणे वा । सस्यगब्धोऽयं
गुणवाचीति । सस्यगब्धो ह्ययं धान्यवचनोऽप्यस्ति यथा शालिः सस्यं यवाः

सस्यमिति । तस्य ग्रहणं सा विज्ञायीत्येवमर्थमिदमुक्तमिदमभिधानमिति ।
सस्यके इत्येतत् कन्प्रत्ययान्तम् ।

६६ । अंशं हारी ।

कर्मणि द्वितीयैव भवति । कर्मणि द्वितीयायां प्राप्तायां क्तद्वयगलक्षणा-
तदपवादा षष्ठारभ्यते । तस्याश्चावश्यकं णिनि प्रत्ययेऽक्तनोर्भविष्यदाधमर्ख्यो-
रिति (२।२।६०) प्रतिषेधः । तेन निरपवादाद् द्वितीयैव भवति ।

७० । तन्वाद्चिरापहृतं ।

अचिरापहृतमिति । अचिरशब्दोऽल्पकालवचनः । तस्यापहृतशब्देना-
पहृतो गतः कालोऽस्येति कालाः परिमाणेनेति (२।२।५) समासः ।
पञ्चमीसमर्थादिति । निर्देशादेव । नहीह काचित् प्रकृता विभक्तिरनुवर्त्तते ।
पञ्चमीनिर्देशः श्रूयते । तस्माद् निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते ।
सा पुनः पञ्चम्यपहरतरपायवचनत्वात् तद्व्योगेन तन्त्वमपादानमेव भवतीत्य-
पादानलक्षणा वेदितव्या ।

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

किमर्थं पुनरिदं यावता संज्ञायां व्युत्पाद्यते ? संज्ञायामिव तु ब्राह्मण-
कोष्णिकं । न । विषयान्तरेऽपि । तमेव विषयं दर्शयितुमाह यत्वेत्यादि । गतार्थम् ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

शीतोष्णाभ्यां क्रियाविशेषणादिति । क्रियाविशेषणस्य हि कर्मत्वं प्रति-
पादितम् । कारिणीति ताच्छीत्ये णिनिः । तस्य च प्रयोगं षष्ठी प्रति-
षिद्धा । तस्मात् कर्मणि द्वितीयैव भवितव्यम् । क्रियाविशेषणाच्छीतादि-
शब्दाद् द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । तेन नेह शीतोष्णशब्दौ स्पर्श-
विशेषे वर्त्तमानौ प्रत्ययमुत्पादयतः । क तर्हि ? मान्ये शैब्रे च । यस्मादा-
वश्यकं णिनिः । न स पदार्थाऽस्ति यः शीतोष्णस्पर्शौ नियोगतः करोति ।
तुषारातपावपि हि नावश्यं कुरुतः । प्रतिबन्धमभावात् । कर्त्तृशक्तिम्
पदार्थानां नियतेति सा शक्तिः कर्त्तृत्वे कश्चिन्नियोगतो मन्दं करोति कश्चित्
शीघ्रमिति यज्यत एवाशकत्वम् ।

७३ । अधिकम् ।

अध्यारुदृशब्दस्योत्तरपदलोप इति । उत्तरपदमारुदृशब्दस्तस्य लोपो निपात्यते । कथं पुनरधिको द्रोणः खार्यामित्यस्य प्रथमान्तस्य द्रोणशब्दस्य प्रयोगः ? अधिका खारी द्रोणेनेति तृतीयान्तस्य चेत्यत आह कर्त्तरि कर्मणि चत्वादि । गत्यर्थकर्मकश्चिपेत्यादिना (३।४।७२) सूत्रेण रुहः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितः । तेन कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारुदृशब्दो वर्त्तते । ततश्च तस्यार्थं व्युत्पाद्यमानोऽधिकशब्दोऽपि तत्पर्यायो भवंस्तयोरेवार्थयोर्भवति । तत्र यदा कर्त्तरे वर्त्तते तदा द्रोणशब्दात् प्रथमा भवति । न तृतीया । यदा कर्मणि वर्त्तते तदा कर्त्तुरनभिहितवादधिकशब्देन द्रोणशब्दात् तृतीया भवति । कर्मणस्त्वभिहितत्वात् खारीशब्दात् प्रथमेव भवति । न द्वितीया । अधिका खारी द्रोणेनेति । ननु चाधिको द्रोणः खार्यामस्यामित्यत्र कर्मणोऽनभिहितत्वात् खारीशब्दाद् द्वितीया प्राप्नोति । नैष दोषः । यदयं यस्मादधिकं (२।३।८) तदस्मिन्नधिकमिति (५।२।४५) च निर्देशं करोति तज्ज्ञापयत्यधिकशब्देन योगे पञ्चमीसप्तम्याविव विभक्ती भवत इति ।

७४ । अनुकाभिकाभीकःकमिता ।

अनुक इति । अनुशब्दात् कन् । अभिकोऽभीक इति । प्रवाप्यभिगच्छात् ।

७५ । पार्श्वनान्वच्छति ।

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह, पार्श्वशब्दात् तृतीया-समर्थोदिति ।

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामिति । तृतीयान्तनिर्देशादेवार्थात् तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह तृतीयसमर्थभ्यामिति ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशोऽयम् । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? प्रथमप्रधानव्याप्तिर्निर्देशः । शब्दप्रधानं हि निर्देशं स्वरूपग्रहणं

भवतीत्युक्तम् । कथं प्रत्ययः स्वार्थे भवतीति ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति क्त्वा । द्विकं त्रिकमिति । तीयस्य लुक् । चतुष्कमिति । पूरणप्रत्ययस्य डटः सयुक्तश्च लुक् । चतुरेफस्य विसर्जनीयः सः । तस्येदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) षत्वम् । तावतिथेनेत्यादि । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् तृतीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थं कन्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । षट्क इति । षकारस्य जगत्वं डकारः । तस्यापि चत्वं टकारः । अत्र च डटः सयुक्तो लुक् । पञ्चक इति । अत्रापि डटः । अर्थश्च कस्मान्न भवतीति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णातीत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । सुबोधम् ।

७८ । स एषां ग्रामणौः ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।

ननु च न शृङ्खलमात्रेण करभो बध्यते । किं तर्हि ? रज्ज्वादिकेन च । तत् कथं शृङ्खलं बन्धनमुच्यते इत्याह यद्यपीत्यादि । यद्यपि तत् रज्ज्वादिकमप्यपरमस्ति तथापि शृङ्खलमस्य तन्वीकरणं प्रति साधनं भवत्येव । नहि तेन तद् भवति । ततः शृङ्खलं बन्धनमुच्यते । रज्ज्वादिकमपि यदि बन्धनं भवति भवतु । नह्यत्रावधार्यते शृङ्खलमेवेति ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

ससाधनक्रियावचनादिति । साधनं मनः । क्रिया गमनम् । सह तेन गमनक्रिया । तद्वचनात् ससाधने गमनं वर्त्तमानादित्यर्थः । तद्वतीति । तच्छब्देन क्रिया प्रत्यवसृज्यते । ससाधनक्रियावतीत्यर्थः । उत्सुक इति । उत्कण्ठित इत्यर्थः ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

अर्थलभ्येत्यादि । अर्थोऽधिकरणादिः । तेनात्र सममीप्रसृतिरनुज्ञापि समर्थविभक्तिर्लभ्यते । प्रयोजनं कारणमिति । यदि तर्हि प्रयोजनं कारणशब्देनोच्यते कालग्रहणं पृथग् न कर्त्तव्यम् । कालोऽपि रोगस्य कारणं भवति । नैतदस्ति । नह्यवश्यं कालो रोगस्य कारणं भवति । तत्

यदा ह्यसौ रोगस्य कारणं न भवति तथापि ततो यथा स्यादित्येवमर्थं काल-
ग्रहणम् । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयक इति । तत्र कारणान्तराद् वातादेः
कुतश्चिद् भवतो ज्वरस्य कालः केवलमधिकरणभावेन विवक्षितः । नतु हेतु-
भावेन । कथं पुनः कालादत्यतः प्रत्ययो द्वितीयादिभ्यः शब्देभ्यो भवति ।
न ह्येते कालशब्दाः प्रसिद्धाः । सामान्यशब्दा ह्येते । शब्दान्तरसन्निधानात्
तु काले हस्तिरेषां गम्यते । नैष दोषः । वाक्ये ह्येषां शब्दान्तरसन्निधौ
काले हस्तिः । हस्तिगतश्च प्रकृत्यर्थः प्रत्ययानां विशेषणम् । सन्निहितत्वात् ।
न वाक्यगतो विप्रकर्षात् । विषयुर्धैर्जनित इति । तृतीया । उष्णं कार्य-
मस्येति । अत्र कार्यकारणसम्बन्धो विवक्षितः । स चेदंशब्दादेवोत्पन्नया
पष्ठ्याभिहित इत्युक्तशब्दात् प्रथमेव भवति । इह कालप्रयोजनविशेष-
वाचिभ्यः प्रत्ययोऽभिहितः । न कालप्रयोजनशब्दाभ्याम् । कालविशेष-
वाचिभ्यो भवन् क्रियायाः कर्त्तरि ज्वरे प्रयोजनविशेषवाचिभ्यः प्रयोजनमिति ।
कार्यकारणविवक्षायाञ्च कार्यसम्बन्धिनि न चायं प्रकारनियमः सूत्र उक्तः ।
तत् कथं लभ्यत इत्यत आह उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृत्यते । तेन
तस्मिन् सत्ययमर्थो भवति । प्रत्ययान्तश्चेत् संज्ञा भवति । तस्मिन्श्चार्थं रुति
प्रत्ययान्तं यदि संज्ञा भवत्येवं प्रत्यय उत्पद्यते । नान्यथेति । संज्ञा-
ग्रहणसन्निधानादिह सर्वप्रकारीऽयं नियमो लभ्यते । नहि विना तेन
प्रकारेण प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति । ननु चोत्तरसूत्रे संज्ञाग्रहणं तस्यैव शेष-
भूतम् । तत् कथं ततोऽपकृतं शक्यते ? नैष दोषः । उभयोरपि योगयो-
स्तच्छेषभूतम् । कथम् ? योगविभागः करिष्यते । तदस्मिन्नत्रं प्राये ।
ततः संज्ञायामिति (५।२।८२) । तेन संज्ञाग्रहणमुभयेषां शेषो विज्ञास्यते ।

८२ । तदस्मिन्नत्रं प्राये संज्ञायाम् ।

अत्रश्चेत् प्रायविषयमिति । प्रायो विषयो यस्य तत् तथोक्तम् । विषय-
ग्रहणेन प्राय इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । प्रत्ययो भवति ।
अथवा गुडापूर्वाः प्रायेणात्रमिति विवक्षायाः कारकाणि भवन्तीति प्रायस्य
विषयभूतस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वात् तृतीया । गुडापूर्वपक्षेति । प्रत्ययस्यात्

कात् पूर्वादितीत्वम् (७।३।४४) । वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्वेदं व्याख्यानम् । इह संज्ञाग्रहणस्य प्रत्ययान्तोपाधिकत्वाद् यत्र प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम् । नच वटकशब्दः कन्प्रत्ययान्तः कस्यचित् संज्ञा । तेन ततः कन् न भविष्यति । तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इति भविष्यतीति । वटकिनीति । ऋन्नेभ्यो ङीप् (४।१।५) ।

८३ । कुत्मापादञ् ।

संज्ञाग्रहणेन पूर्वेण कनःप्राप्तावसत्यां वाक्येनाभिधाने प्राप्ते मत्वर्थीये मतुवादाविदमुच्यते । कौत्मापीति । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । (१)

८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।

नकारः स्वरार्थ इति । ननु च नकार इदं यस्य तस्मिन्निति परतः स्वर उच्यते । न च समुदायानुबन्धे नकारे नित्यरत्वमस्ति । नैष दोषः । न एवेत् नित् । तत्पुरुषोऽयम् । तेन नकार इत्संज्ञे परतः पूर्वस्य स्वरो भविष्यति । किं पुनरत्र निपात्यत इत्याह छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थं श्रोत्रियन्निति निपात्यत । छन्दमो वेत्यादि । पूर्वत्र वाक्यार्थं पदमविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागं निपातितम् । इदानीं तु प्रकृतिप्रत्ययो निपात्येत । तदधीत इत्यस्मिन्नर्थः । अत्र यद्यपि निदिति बहुव्रीह्यस्तथापि स्वरः सिध्यत्येव । घनप्रत्ययस्य नितः परस्य विद्यमानत्वात् । कथमित्यादि । यदि छन्दःशब्दस्य श्रोत्रशब्द आदेशो घञ् प्रत्ययस्तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे निपात्येत निपातनेन बाधितत्वादत्रार्थं च्छान्दम इति न सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

श्राद्धशब्द इत्यादि । शास्त्रोक्तेन विधिना निष्पाद्यस्य कस्यचिदेव क्रियाविशेषस्य श्राद्धशब्दः संज्ञा । कर्मशब्दोऽयं क्रियावाची । यद्वा यत्र कर्मण्यस्ति तच्छ्राद्धम् । प्रज्ञाश्राद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति (५।२।१०१) णप्रत्ययः । तत्साधन इत्यादि । भुक्तत्वे कर्मणो विशेषणं न सम्भवतीति तत्साधने भक्तार्थो वर्त्तित्वा श्राद्धं प्रत्ययमुत्पादयतीति विज्ञायते । तत्साधने तु तस्य वृत्ति-

स्तादर्थ्याद् यथा प्रदीपार्थायां मल्लिकायां प्रदीपशब्दस्य । समानकाल-
ग्रहणमिति । समानः कालो गृह्यते येन तत्समानकालग्रहणम् । व्याख्यानं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्याह अद्य भुक्त इत्यादि । यस्मिन्वाहनि आह-
मनेन भुक्तं तस्मिन्नेव आहिक इति स्यात् । अद्य भुक्ते श्वो मा भूदित्येव-
मर्थम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित-
विभाषा । तेन यस्मिन्नेवाहनि आहं भुक्तं तस्मिन्नेवेत्येति । नात्यजेति ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

पूर्वं गतं पीतं भुक्तमिति । पूर्वशब्दोऽत्र क्रियाविशेषणत्वात् कर्म भवतीति
द्वितीयोपसमर्थ्यात् प्रत्ययो विज्ञायते । पूर्वीति । सौ चेति (६।४।१३) दीर्घः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सहशब्दो विद्यमानवचनः । षतएवाह विद्यमानं पूर्वमिति । वीप-
मर्जनस्येति ६।३।८२ । सहस्य सभावः । कृतपूर्वी कटमिति । ननु च निष्ठया
कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयात्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । नेयं कर्मणि निष्ठा ।
किं तर्हि ? भावे । यदापि कर्मणि तदापि न दोषः । निष्ठया हि सामान्यं
कर्माभिहितम् । न विगणकर्म । तस्माद् विगणकर्मणोऽनभिहितत्वाद्
द्वितीया भविष्यति । ननु च पूर्वं कृतमित्यनेकपदावयवत्वाच् च वाक्य-
मिदम् । वाक्यस्य चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्राति-
पदिकसंज्ञा नास्ति । तत् कथमतः प्रत्यय इत्याह सुप्सुपेत्यादि । योगइत्येन
चेत्यादि । यदि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा (प, ३२) न स्यात्
तदा सपूर्वात् पूर्वादिनिरित्येकयोगं कुर्यात् । किं योगविभागेन ? एकयोगे
हि मतिरिति चेत्तदापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययो भविष्यति । तदेवमेकयोगेन
सिद्धे यत् पूर्वादिनिरिति (५।२।८६) पृथग्योगं करोति तज्ज्ञापयत्यस्तीयं
परिभाषा व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । यदि वा ग्रहणवर्तत्यादिका
परिभाषा (प, ३२) न स्यात् सपूर्वाच्चेतीमं योगं न कुर्यात् । पूर्वा-
दिनिरित्यनेनैव (५।२।८६) हि कृतपूर्वीत्यादावपि भविष्यति तदन्तविधिना ।
तदेवं पूर्वयोगेनेव पूर्वशब्दान्तादपि सिद्धे प्रत्यये यत् सपूर्वाच्चेतीमं योगं

करोति तज्ज्ञापयत्यस्तीयं परिभाषा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवतीति ।

८८ । द्रष्टादिभ्यश्च ।

इष्टी यज्ञ इति । कथं पुनरत्र सप्तमी ? यावता यज्ञस्य कर्मतायां द्वितीयया भवितव्यमित्याह ऋषेर्नविषयस्येत्यादि (२।३।६६, वा) ।

८९ । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

किं पुनरत्रेदं निपात्यते ? पर्यवस्थातृशब्दं व्यवस्थाप्य तदवयवस्यावस्थातृशब्दस्य पन्थ आदेश एकत्र क्रियते । अपरत्र तस्यैव परिशब्दः । पन्थादिनिप्रत्ययः ।

९० । अनुपदयन्वेष्टा ।

अनुपदीति । पन्थात् पदस्यानुपदम् । पन्थादर्थे ऽव्ययीभावः । तस्मादिनिप्रत्ययो निपात्यते ।

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

संज्ञाग्रहणमित्यादि । विशिष्ट एवाभिधेये प्रत्ययान्तस्य वृत्तिरभिधेयनियमः । स यथा स्यादित्येवमर्थं संज्ञाग्रहणम् । साक्षीति । अव्ययानां भेदात् टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थमिति (६।४।१४४, वा) टिलोपः । संज्ञाग्रहणादित्यादि । असति हि संज्ञाग्रहणे यथोपद्रष्टा साक्षिशब्देनोच्यते तथा दाता ग्रहीता चोच्येयाताम् । एतावपि हि द्रष्टारौ भवत एव । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते । दातृग्रहीतृभ्यां योऽन्यो द्रष्टा समीपे स उपद्रष्टा । ननु च स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षीति (२।३।३८) निपातनादेव साक्षिशब्दः साधुर्भविष्यति । अभिधेयनियमोऽपि लौकिकत्वादस्य पदस्य लोकोक्त एव विज्ञास्यते । तदपार्थक्यमिदम् । नैतदस्ति । नहि तस्मिन् निपातने साक्षिशब्दस्य नकारान्तता शक्यते व्यवसातुम् । प्रमाणाभावात् । लोके न स्वाभिधेये प्रतीयमाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मान्नकारान्तताप्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं चेदमुच्यते ।

६२ । चेतियच् परक्षेत्वे चिकित्स्यः ।

चिकित्स्य इति । शक्यार्थं कृत्यः । वाक्यार्थं इत्यादि । परक्षेत्वे चिकित्स्य इत्यस्य वाक्यस्यार्थं चेतिय इत्येतत् पदवचनमविद्यमानप्रकृति-प्रत्ययविभागं निपात्यते । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । परक्षेत्वाद्देत्यादि । वाशब्दः प्रकारान्तर्गं द्योतयति । अथवा परक्षेत्त्वशब्दात् तत्रेति सममीसमर्थात् चिकित्स्य इत्यत्रार्थं प्रत्ययो निपात्यते । परशब्दस्य च लोपः । परक्षेत्वं जन्मान्तरगरीरमिति । इहत्याच्छरीरादन्यत्वादसाध्य इत्यनेन परशब्दस्यार्थं दर्शयति । सस्याथे हि यत् चेत्वं संस्कृतं तदनुत्पाद्यत्वात् तृणानां परक्षेत्वं भवति । सर्वं चैतत् प्रमाणमिति । सर्वस्याचार्य्येण प्रतिपादितत्वात् ।

६३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-दत्तमिति वा ।

रुद्धिरेत्यनेनावयवार्थं त्याजयति । कथं पुनर्जायते रुद्धिरेवेत्याह तथाचेत्यादि । यद्येपा रुद्धिर्न स्याद् व्युत्पत्तेरनियमो न स्यात् । अरुद्धि-शब्देषु नियतत्वादेव तदर्थस्य । रुद्धिशब्दे त्वस्मिन् युज्यते वृत्पत्तेरनियमः । रुद्धिशब्दानां हि यथाकथञ्चिद् वृत्पत्तिः क्रियते परिकल्पितंनावयवार्थेन । कथं पुनरात्मा चक्षुरादिना करणेन शक्योऽनुमातुमित्याह नाकर्तृकमित्यादि । अनेनाविनाभावं दर्शयति । इतिकरणो हेतो । यस्मात् करणादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा कर्त्तृधीना तस्माद् यत्र तानि तत्रावश्यं कर्त्ता भवितव्यम् । चक्षुरादिना करणेनाविनाभावेनानिङ्गेनात्मानमीयते । कथं पुनस्तदात्मना मेवितमित्याह तद्द्वारेणेत्यादि । द्वारेण हि विषयेत्वात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद् विषयाञ् ज्ञातुमात्मा चक्षुरादीन्द्रियं भवति । यथायथमिति । यथा-स्वं यो यस्येन्द्रियस्य विषयस्तत् तस्मै दत्तम् । इतिकरणः प्रकारार्थः । इत्येवं प्रकारान्तरेणापि व्युत्पत्तिः कर्त्तव्येतदितिकरणः प्रकारार्थं द्योतयति । अतएवाह सति सम्भव इत्यादि । इन्द्रेण विषयानीयस्ते सम्बध्यन्ते इतीन्द्रियमित्येवमादिका सति सम्भव तथा व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या । वाशब्द इत्यादि । असति हि वाशब्द इन्द्रनिङ्गमित्येवमादीनां विकल्पप्रकाराणां

पारतन्त्र्यं विज्ञायेत । परस्परपेक्षया समुच्चिताया एव व्युत्पत्तेः कारणमिति वाशब्दस्त्विन्द्रलिङ्गमितीन्द्रदृष्टमिति चेत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यमानस्तेषां स्वातन्त्र्यादर्शयति । तेनैकैकः प्रकारः प्रकारान्तरनिरपेक्षो व्युत्पत्तावङ्गभावमुपयाति ।

६४ । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ।

प्रत्ययाधीनविति । ननु च यद् यस्य भवति तत् तस्मिन्नस्ति । यस्यस्मिन्नस्ति तत् तस्य भवति यथा वृक्षे शाखा वृक्षस्य शाखेति । तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम् । तत् किमर्थं द्वौ निर्दिश्येत । नैतदस्ति । नहि षष्ठीसप्तम्यर्थयोरवश्यभावी समावेशः । तथाहि गावो गङ्गायां भवन्ति । न च ते तस्याः । तथा देशान्तरगतोऽपि पुत्री देवदत्तस्य च भवति । न चासौ तत्र । तस्मादुभावपि निर्देष्टव्यौ । अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति । ननु च सम्भवे व्यभिचारे च विशिष्यविशेषणभावो भवति नोलोत्पलवत् । नचास्तित्वस्य व्यभिचारोऽस्ति यद्योक्तं—न सत्तां पदार्थौ व्यभिचरतीति । तस्या व्यवच्छेद्याभावादपार्थक्यमिदं विशेषणम् । नैतदस्ति । विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विशिष्टेव सत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता न सत्तामात्रमिति प्रतीयते । सा पुनर्विशिष्टसत्ता सम्प्रतिसत्तैव । अस्ति च तस्या व्यभिचार इति प्रसज्यत एव विशिष्यविशेषणभावः । किं पुनः सम्प्रति सत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता ? तस्यामेव प्रत्ययो यथा स्यात् । भूतभविष्यत्सत्तायां मा मूदित्वेवमर्थम् । तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्र न भवति । ननु च गोमानासीद् गोमान् भवितेति भूतभविष्यत्सत्तायां मतुपं विधाय कथं प्रयुज्यते ? नैष दोषः । धातुसम्बन्धे ऽयथाकालोक्तानामपि प्रत्ययानां साधुत्व-(३।४।१) विधानादेवं प्रयुज्यते । न भूतभविष्यत्सत्तायाम् प्रत्ययविधानात् । अस्यर्थोपाधिकशब्दे भवतीत्यर्थ इति । वर्त्तमानसत्ताविशिष्टं यदि तत्र भवतीत्यर्थः । गोमानिति । उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । हलङ्गादिसंयोगान्तलोपौ । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । वृक्षवानिति । मादुपधायाश्चेत्यादिना (८।२।६) षत्वम् । विषयनियम इति । विषये प्रत्ययस्य भावो विषयनियमः । स पुनर्विशिष्टविषयो भूमादिरिति दर्शयन्नाह भूमनिन्देत्यादि ।

बहोर्भावो भूमा । पृष्ठादिभ्य इमनिजितीमनिष् (५।१।२२२ । । बहोर्लोपो भू च बहोरिति (६।४।१५८) भूभाव इकारलोपश्च । गावो बहवोऽस्य सन्तीति गोमान् । एकस्य द्वयोर्वा विद्यमानत्वेऽपि गोमानिति न व्यपदिश्यते । निन्दायाम् । ककुदावर्त्तीति । निष्कलत्वान्निन्दितः । प्रशंसायाम् । प्रशस्तं रूपं यस्यास्ति रूपवानित्युच्यते । नित्यप्रागे । क्षीरमेषामस्तीति क्षीरिणो वृक्षाः । नित्यः क्षीरमस्त्वस्यो येषां त उच्यन्ते । अतिशयाने । उदरिणी कन्थेति । यस्या अतिशयेनादरमस्ति सेवमुच्यते । संसर्गः । दण्डीति । दण्ड-संसर्गे उच्यते । तेनेह गृहस्थिते विद्यमानेऽपि दण्डे दण्डोति नाभिधीयते ।

८५ । रसादिभ्यश्च ।

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति । अन्यस्येतिप्रभृतेर्मत्वर्थीयस्य निवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथाक्तम् । कथमित्यादि । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । तता रूपिणो कन्थेत्यादि न मिध्यतीति भावः । प्रायिकमित्यादि । अन्यनिवृत्तेर्वाङ्मन्येनार्थः सांस्यास्तीति । प्रायिकमेव युक्तं भवतीति । वाङ्मन्येनास्यान्यनिवृत्तित्वेन रूपिणोत्यादौ कचिदन्योऽपि भवतीति कथं पुनरस्य प्रायिकत्वं लभ्यत इत्याह इतिकरण इत्यादि । इतिकरणेह विवक्षायांऽनुवर्त्तते । तेन यत्र तु मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्र तेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । न सर्वत्र । अथवेत्यादि । परिहारान्तरम् । आदिशब्देन चक्षुरादीन्द्रियपरिग्रहः । गुणादिति गणे पठ्यते । नच गुणग्रहणं सर्वेषामेव रसादोनां विशेषणम् । तेन 'यं रमनादोन्द्रियग्राह्या स्तेषामेवायं पाठ इति गुणवचनास्तेभ्यो रमनादोन्द्रियग्राह्येभ्योऽन्यानिवृत्तिरनेन क्रियते । नान्येभ्यः । स्यादेतत् । रूपिणीत्यादावपीन्द्रियग्राह्या यं गुणास्तेभ्यो मत्वर्थीय उत्पन्न इत्याह रूपिणो रूपिक इत्यादि । रूपिणो रूपिक इत्यत्र गोभागुणो गम्यते । न चक्षुर्ग्राह्येण रूपेण । रसिको नट इत्यत्रापि भावगुणो गम्यते । ननु रमनेन्द्रियग्राह्येण गुणेन । भावाः शृङ्गारवोरवीभसादयो रचनाधर्माः । एकाच इति । एकाक्षरादिति । एकोऽज् यस्य तस्मान् मतुवेव भवतीति । धीमान् स्ववानिति ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

कर्णिकाल इति । कर्णिकादिशब्दोऽयं प्राण्यङ्गस्य वाचकः । नालङ्कार-
विशेषस्य । प्राण्यङ्गादेव हीयते । अत आह प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति ।
प्राण्यङ्गत्वादेवाकारान्तालज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते । तेन प्राण्यङ्गादेव भविष्यतीति ।
नान्यस्यात् । अनभिधानाद्वाऽप्राण्यङ्गाच्च भविष्यतीति । ननु चैकाचो लजः
प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थं चकार इत्याह प्रत्ययस्वरान्ते-
वेत्यादि । चूडालशब्दात् प्रथमैकवचनान्तात् परतोऽमिशब्दे व्यवस्थितं तस्य
तिङ्ङितिङ् इति (८।१।२८) निघातः । सोः समजुषो रुरिति (८।३।६६)
रुत्वम् । अतो रोरप्पुतादप्पुत (६।१।११३) इत्युत्वम् । आद्गुणः (६।१।८७)
तस्य चैकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इत्युदात्तत्वम् । एङः पदान्तादतीति
(६।१।१०८) पररूपमैकादेशः । असति तु चकारे स्वरितो वानुदात्तोऽप-
दादाविति (८।२।६) स्वरितः स्यात् । अतस्तदुवाधनार्थं चकारः क्रियते ।

६७ । सिधादिभ्यश्च ।

यदन्यतरस्याग्रहणेन लज् विकल्प्येत तेन पक्षे यथाप्राप्तमेव स्यादित्य-
कारान्तात् सिधादेरितिठनौ स्याताम् । अत इमं दोषं परिहर्तुमाह
अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यामिह समुच्चये
वर्त्तते । तथाच वार्त्तिककारेणोक्तम् अन्यतरस्यामिति समुच्चय इति ।
मतुविह स्वरितत्वात्सन्निहित इति स एव समुच्चयते । नतु यथाप्राप्तं
प्रत्ययान्तरमित्येके । अन्ये त्वाहुः । अन्यतरस्याग्रहणं विकल्पार्थमेव । न
चेतिठनावुभौ क्रियेत । तयोर्महाविभषयैव सिद्धत्वात् । तर्हि प्रत्ययान्तरं
पक्षे विधीयते । तदपि न । यथाप्राप्तमापादयितुं सन्निहितप्रत्यासत्तेः
मतुवेव । तदेवमन्यतरस्याग्रहणे सति मतुवेव विकल्प्येत इत्यभिप्रायेणान्य-
तरस्याग्रहणेन समुच्चयते इत्युक्तमिति । नतु प्रत्ययो विकल्प्येत इति ।
ननु च लचो भावाभावौ क्रियेते इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । यत एवमन्य-
तरस्याग्रहणेन मतप समुच्चयते नत प्रत्ययो विकल्प्येत तस्माद् येऽप्रा-

कारान्ताः पठ्यन्ते तेभ्य इनिठनौ न भवतः । पाणिधमन्यो दीर्घशेति ।
पाणिधमनि इति शब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति । तयोश्च दीर्घः ।
पाणिर्लः । धमनीलः । वातदन्तबलललाटानामूङ्चेति । वातादीनां
लज् भवति । तस्य च लच ऊडागमः । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । जटाघटाकलाः क्षेप इति । जटादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति क्षेपे
गम्यमाने । जटालः । घटालः । कलालः । क्षेप इति किम् ? जटावान् ।
क्षुद्रजन्तूपतापाक्षेति । क्षुद्रजन्तुर्नकुलादिः । उपतापो रोगः ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामबले ।

कामवति बलवति चार्थ इति । मत्वन्त्योर्निर्देशेन कामबलशब्दवर्ग
आद्यकारान्तावृप्ताविति दर्शयति । ननु च वत्सांसगच्छी नैव कामबलयो
वर्तते । किं तर्हि ? वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च । तत् कथं ताभ्यां
कामवान् बलवांश्चोच्यत इत्याह वृत्तिविषय इत्यादि । कथमेतज् ज्ञायत
इत्याह न ह्यत्रेत्यादि । वत्सशब्दस्य वाक्ये यो वयोविशेषलक्षणोऽर्थः प्रसिद्धो
समशब्दस्य च यः प्राण्यङ्गलक्षणविषयः स यस्मादत्र वृत्तिः न विद्यते न
ज्ञायत इत्यर्थः । अथवा न विद्यत इति नाम्नीत्यर्थः । अनेन वाक्ये यो
तयोरर्थः प्रसिद्धो वयःप्राण्यङ्गविशेषात्कौ तयोर्वत्सावभावो दर्शितः । इदानीं
यो तयोरभिमतार्थो तयोर्भावं दर्शयितुमाह वत्सल इत्यादि । स्नेहवानिति ।
कामवानित्यर्थः । तदेवं यस्माद् वत्सांसगच्छयोर्वाक्ये वयःप्राण्यङ्गलक्षणोऽर्थो
न विद्यते ततश्च वत्सलांसलशब्दाभ्यां यथाज्ञातः स्नेहवान् बलवांश्चोच्यते ततो
ज्ञायते वत्सांसगच्छो वृत्तिविषये कामबलयोर्वर्त्तमानो तदिति प्रत्ययमुत्पादयत
इति । अन्यतरस्याग्रहणे सर्वत्र चात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयार्थं वर्त्तते । ततो
मत्तुपा भवितव्यमिति यो मन्यते तं प्रत्याह न चायमित्यादि । अनेनैव च
हेतुना वाक्यमपि न भवतीति वेदितव्यम् । वाक्ये हि नैवायमर्थः सम्भवति ।

६९ । फेनादिलक्ष ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शर्नलचः ।

पामादिष्वङ्गादिति पठ्यते । तत्र कल्याणग्रहणमङ्गविशेषणम् । कल्या-

णानि शोभनान्यङ्गान्यस्याः सन्तीत्यङ्गना । कल्याण इति किम् ? अङ्गवती । शाकीपलालोदद्रा ऋसत्वञ्च । शाक्वादीनाञ्च प्रत्ययो भवति ऋसवञ्च । शाकिनः । पलालिनः । दद्रुणः । महच्छाकं शाकी । महापलालं पलालीति केचित् । नानाजातीयानां शाकानां समाहारः शाकी । पलालानां समाहारः पलालीति । विष्वगित्यादि । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति । उत्तरपदलोपश्च । स चाकृतसम्येः । अकृतयणादेशस्य । विष्वञ्चतीति विषुशब्द उपपदे ऽच्चतेरृत्वगित्यादिना (२।३।५८) क्तिन् । अनुनासिकलोपः । ततो विषु अच् इति स्थिते विष्वञ्चो यस्य सन्तीति नप्रत्ययः । अकृतयणादेशस्योत्तरपदलोपः । विषुण इति भवति । विषुणशब्दोऽयं निपात्यते । नानाधं वर्त्तते । लक्ष्मणा अच्चेति । लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति । अकारयान्तादेशः । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः । जटाघटेत्यादि । जटादिभ्यः जेपे गम्यमान इलच्प्रत्ययः । जटिलः । घटिलः । कलिलः । जेप इति किम् ? जटावान् । घटावान् । कलावान् ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णाः ।

प्रज्ञाश्रद्धाश्चतुपि पिच्छादिपाठादिलचि च प्राप्त इतरैश्च मनुषिणा विधीयते ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनौनौ ।

अत्र सूत्रे द्वे प्रकृती उपात्ते । प्रत्ययार्थावपि हावेव प्रकृतावनुवर्त्तते । तथाच वत्सांसाभ्यां कामबले (५।२।८८) सिकताशर्कराभ्याञ्चेत्येवमादिष्वपि (५।२।१०४) केषुचिद् योगेषु यथासंख्येन भवितव्यमिति यो मन्यते तं प्रत्याह प्रत्ययार्थयोस्त्विति । कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? वत्सांसाभ्यां कामबले (५।२।८८) इत्यत्रांसशब्दस्य परनिपाताल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् । अंसशब्दस्य ह्यजायदन्तमिति (२।२।३३) पूर्वनिपाते बलशब्दस्यापि लघुस्वरं पूर्वं निपाततीत्यस्मिन् (२।२।३४, वा) प्राप्ते योऽयं परनिपातः स लक्षणात्सरनिरपेक्षतां दर्शयन्निह मनुष्यप्रकरणे यथासंख्यं लक्षणस्य व्यभिचारयति । तेन प्रत्ययार्थयोः सर्वत्र मनुष्यप्रकरणे यथासंख्यं न भवति ।

प्रकरण इत्येतत् कुतः ? प्रकरणापेक्षत्वात् लक्षणव्यभिचारचिह्नस्य ।
 इतदपि कुतः ? व्याख्यानात् । इयोर्लक्षणव्यभिचारचिह्नयोरुपादानाद्
 ॥ योगापेक्षतायां त्वन्यतरस्यैवोपादानं कुर्यात् । असत्त्वादिति तपःशब्दाद-
 असत्त्वादस्मायामिधास्त्रजो विनिरित्येवमादिना (५।२।१२१) विनिप्रत्यये सिद्धे
 महस्त्रशब्दाच्चाकारान्तत्वादत इनिठना (५।२।११५) वितोनिप्रत्यये सिद्धे पुनरिदं
 विधानं वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । सङ्ख्यात् त्वित्यादि ।
 अत इनिठनाविति (५।२।११५) ठन्नपि प्राप्नोति । सोऽपि बाध्यते । एतेन
 महस्त्रशब्दात् ठनो बाधनमिति पुनर्वचनमिति दर्शयति ।

१०३ । अण् च ।

अण्प्रकरण इत्यादि । ज्योत्स्नादिराकृतिगणः । येभ्यो मतुबर्थेऽण्
 दृश्यते ते ज्योत्स्नादयो द्रष्टव्याः । उपसंख्यानशब्दश्चायं प्रतिपादने वर्त्तते ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ज्योत्स्नादि-
 भ्योऽपि भविष्यतीति । कौण्डिल इति । कुण्डिले योऽर्हति स एवमुच्यते ।
 अन्यम् कुण्डिलीत्येव भवति ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

अदेश इहोदाहरणमिति । देश उत्तरसूत्रेण लुबिलचो विधास्यमानत्वात् ।

१०५ । देशे लुबिलचो च ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच् ।

अकारान्तत्वादिनिठनोः प्राप्तयोः । तुम्हादिषु (५।२।११७) स्वाङ्गादिति
 पाठादिलिचि दन्तशब्दादुरज् विधीयते ।

१०७ । ऊषमुषिमुष्कमधो रः ।

यथासम्भवं मतुपीनिठनोश्च प्राप्तयोरुपादिभ्यो रो विधीयते । मधुर
 इति । मधुशब्दोऽत्र रसविशेषे वर्त्तते । रप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यान-
 शब्दः प्रतिपादने वर्त्तते । तत्रेदं प्रतिपादनम् । देशे लुबिलचो चेत्यत
 (५।२।१०५) अकारोऽत्र वर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन मुखप्रभृतिभ्योऽपि

रो भवति । नगपाण्डुपांशित्यादि । नगपांशुप्रभृतिभ्यश्च रो भवतीत्येतदर्थं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तामेव चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्

१०८ । द्युद्रुभ्यां मः ।

द्यौश्च द्रुश्च द्युद्रुः । ताभ्यां मतुपि प्राप्ते मो विधीयते । द्यौरस्यास्तीति द्युमः । दिव उदित्युत्त्वम् (६।१।१३१) । केचिद् द्युशब्दः प्रकृत्यन्तरमङ्गो नामधेयम् । तत् इदं प्रत्ययविधानमित्याहुः । रुद्धिषु मतुप् पुनर्विकल्पता इति । रुद्धिशब्दार्थस्य मतुपाऽनभिधानात् ।

१०९ । केशाद्भ्योऽन्यतरस्याम् ।

इतिठनोः प्राप्तयोर्मतुपि चेदमारभ्यते । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां यङ्ण-मस्येव । तत् किमर्थं पुनरिदं क्रियत इत्याह ननु च प्रकृतमित्यादि । इतिकरणो हेतौ । केशशब्दाद् यथा वप्रत्यय एवमनेभ्योऽपि तथा वप्रत्ययो दृश्यते । तस्माद् वक्तव्यं व्याख्येयम् । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथा-सावन्त्येभ्यो भवतीत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि स एव चकारोऽनुक्त-समुच्चयार्थोऽनुवर्त्तते । तेनान्येभ्योऽपि भवतीत्यर्थः । अर्णसो लोपश्चेति । अलोऽन्यस्येत्यन्यस्य (१।१।५२) वेदितव्यः । वक्तव्याविति । व्याख्या-वित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तद्धिता इत्यत्रैव (४।१।७६) कृतम् । रथीरभुद् मुदुगलानीति । रथशब्दादीप्रत्ययः । सुमङ्गलीरियं बधूरिति । ईकारस्योदा-हरणम् । मघवानिति च वनिपः । सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः (६।४।८ । उद्वा चेति । उच्छब्दादप्रत्ययः । अदन्तत्वाट् टाप् । उद्वाती चेति । उच्छब्दादेव मतुप् । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । भय इति (८।२।१०) वत्वम् ।

११० । गाण्ड्याजगात् संज्ञायाम् ।

ऋसादपि भवतीति । कथं पुनर्दीर्घस्य ग्रहणे ऋसादपि भवतीति । तत्र तुल्या ङीत्यादि । यादृशो दीर्घस्तेह संज्ञिता ऋस्वग्रहणेऽपि तादृश्येव दृश्यते । तस्माद् ऋस्वस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यत इति भावः । तत्र चैतत् स्वात् । यद्यपि तुल्या संज्ञिता तथापि कृतयन्त्रादेशोऽग्रमेक एव शब्द-

स्तस्य स्वरूप इत्यन्यतरस्य परिग्रहणेन भवितव्यम् । तत्र यदि दीर्घस्य ग्रहणं
 ऋस्वान् प्राप्नोति । अथ ऋस्वस्य ग्रहणं दीर्घान्न प्राप्नोतीत्यत आह उभययेति ।
 उभयप्रकारं ज्ञाचार्य्येण प्रणीतं सूत्रम् । तस्मादुभयोरपि ग्रहणमित्यदोषः (II) ।
 अथ संज्ञाग्रहणं किम् ? यावतेतिकरणस्य चानुवृत्तेरसंज्ञायां न भविष्यति ।
 यथा द्युष्टुभ्यां सप्रत्ययः (५।२।१०८) । एवं तर्हि तस्यैवेतिकरणस्य प्रपञ्चः
 संज्ञाग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ।

१११ । काण्डाण्डादीर्गनीरचौ ।

इनिठनोरपवादोऽयम् ।

११२ । रजःकृष्यामुतिपरिषदो वलच् ।

रजःशब्दादस्मायामेधास्त्रजो विनिरिति (५।२।१२१) विनो प्राप्ते ।
 इतरभ्यस्तु मतुपि वलच् विधीयते । वलच्प्रकरणे इत्यादि । वप्रत्ययस्य
 व्याख्यानेनेदमपि व्याख्यातमायम् । अत्र वन इति (६।३।११७) दीर्घत्वं
 कस्मान्न भवति ? वनगिर्याः संज्ञायामित्यतः (६।३।११७) संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः ।

११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।

दन्तशब्दादिनिठनोः प्राप्तयोर्वलच् विधीयते । शिखाशब्दादिनिप्रत्ययो
 वक्ष्यते व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र (५।२।११६) शिखादिभ्य इनि वाच्य इति । अदेशार्थं
 शिखाग्रहणं शिखावला स्थूणेत्यत्र यथा स्यात् । देशे तु शिखाया वलजित्यनेनैव
 चातुरर्थिक एव सिद्धः । यद्येवमिदमेव वक्तव्यम् । किं तेन ? नैतदस्ति ।
 तदपि हि वक्तव्यमेव निवृत्तादिष्वर्थेषु यथा स्यात् । अत्रापि संज्ञाग्रहणं
 तस्यैवार्थस्यानुवादार्थम् । इतिकरणानुवृत्त्यैवाभिधेयनियममिदं ।

११४ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नृजस्वलंगामिन्-
 मलिनमलीमसाः ।

स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । अप्रधानम् । अविवक्षितत्वात् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु
 वैचित्र्यार्थः ।

११५ । अत इनिठनौ ।

अत इत्यकारस्तपरो गृह्यते । । अतएवाह अकारानूतादित्यादि ।
अथाच्छब्दस्य स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ऽच्छब्दात् प्रातिपदिकादिति ?
अदित्युक्तं स्वरूपग्रहणं भवितुम् । स्वरूपग्रहणे हि रसादिभ्यो मतुपो
विधानमनर्थकं स्यात् । स हीनिठनोर्बाधनार्थं विधीयते । नचेह स्वरूप-
ग्रहणे तेभ्यस्तौ प्रत्ययौ प्राप्नुत इति किं तद्विधानार्थेन मतुपो विधानेन ?
तपरकरणं किम् ? अत्रावान् । ननु च व्रीह्यादिषु मालादय आकारान्ताः
पठ्यन्ते । ते च नियमार्था भविष्यन्ति । एतेभ्य एवाकारान्तेभ्य इति ।
नैतदस्ति । तुल्यजातीयस्यैव टाबन्तस्यैवं नियमः स्यात् । डाप्चाबन्ताभ्यां
स्यातामेवेतीनिठनौ । तस्मादकारस्तपरः कर्त्तव्यः । कार्य्येति । कृत इनिः ।
तण्डुली तण्डुलिक इति जातेरितिठनौ ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

शिखादिभ्य इत्यादि । उभयत्वादिशब्दः प्रकारे । शिष्टप्रयोगे येभ्य इतिरेव
दृश्यते ते शिखादयो द्रष्टव्याः । ते हि तेभ्यहनं विहितवन्तः । एष तु
विषयविभाग इतिकरणानुक्तेरेव गृह्यते । वाच्य इत्यस्य तु व्याख्येय
इत्यर्थः । यवखदादिष्विति विषयसममी । एवं तर्हीत्यादि । तुन्दादिषु
व्रीहिशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सतीह तस्य ग्रहणमनर्थकं ज्ञायत इति सामर्थ्यात्
तत्र व्रीहिशब्देनार्थग्रहणं विज्ञायते । अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्
दर्शयितुमाह शालयोऽस्य सन्ति शालिक इत्यादि । शीर्षान्न इति । नञ्
उत्तरस्य शीर्षन्निवृत्तस्य प्रत्ययो भवति । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ।
अशीर्षी । अशीर्षिकः । अन्ये तु शीर्षन्निवृत्ति शब्दान्तरं पठन्ति । तस्य
तु पाठो भाषायामपि यथा स्यादित्येवमर्थः । अन्यथा शीर्षंश्चन्दसीति
(६।१।६०) विधानात् भाषायामशीर्षिकः अशीर्षवानिति न स्यात् ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलच्च ।

यथासम्भवं मतुबादिषु प्राप्तेष्विदमारभ्यते । चकारादिनिठनौ मतुप्
चेति । एतेन प्रत्ययचतुष्टयं तुन्दादिभ्यो भवतीति दर्शयति । अतएव

पिच्छादिषु तुन्दादयो न पठिताः । पिच्छादिभ्य इलज्मत्तुपावेव भवतः । तुन्दादिभ्यस्त्विनिठनावपि । स्वाङ्गादिह्रस्वाविति । स्वाङ्गादिह्रस्वो वर्त्तमानात् प्रत्ययो भवति । ह्रस्वो महान्तौ कर्णावस्य स्तः । कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् ।

११८ । एकगोपूर्वाट् ठञ् नित्यम् ।

भतुबादिषु प्राप्तेषु ठञ् विधीयते । स च समानाधिकरणतत्पुरुषादेक-पूर्वाद भवति । नतु सर्वत एकपूर्वात् । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । एकश्च तच्छतञ्चेकशतम् । तदस्यास्तीत्यैकशतिकः । षष्ठीतत्पुरुष एकशतवान् । कथमित्यादि । यद्यत (५।२।११५) इत्येतदनुवर्त्तते गोशकटीशब्दाच्च सिध्यति । तस्यानकारान्तत्वादिति भावः । ततो भविष्यतीति । तदस्ताद् भविष्यतीत्य-भिप्रायः । एषोऽर्थः । एकगोपूर्वाददस्तात् प्रातिपदिकाट् ठञ् विधीयत इति सामर्थ्याल्लभ्यते । अथवा ततो हेतोर्भविष्यतीत्यदोषः । अवश्यञ्चेत्यादि । असत्यां ह्यत इत्यनुवृत्तौ हन्वोपतापगर्ह्यादिषु (५।२।१२८) योगेषु (५।२।११५) चित्रकललाटिकादिशब्देभ्योऽपि प्रत्ययः स्यात् । नित्यग्रहणमित्यादि । अस्मिन् हि नित्यग्रहणेऽन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्मसुच्चयार्थं सर्वत्रानुवर्त्तत इति मतुवपि स्यात् । तस्माद् बाधनार्थं नित्यग्रहणम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? यदि नित्यग्रहणं मतुव्वाधनार्थमेवं नञ्कोकद्रव्यवत्त्वादित्यतैकपूर्वाद द्रव्यशब्दान् मतुप् सिध्यतीति मन्यते । एकेनेत्यादि । एकशब्दस्य द्रव्यवत्त्वादित्यनेन सप्तसुपेति समामं कृत्वा साधुत्वमस्य प्रतिपादनीयमित्यर्थः ।

११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

तदाहतमुच्यत इति । आहतमाहनं ताडनमित्यर्थः । अतो निष्पन्नं पुरुषादिरूपम् । तदपि कार्यं कारणोपचारादाहतमित्युच्यते । यत्प्रकरण इति । यत्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यमिति । अनेनास्य तु तुल्यत्वात् तद्वदेव व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । चकारस्त्विह शतसहस्रान्ताच्च निष्कादित्यतो (५।२।११९) नुवर्त्तते ।

१२१ । अस्मायामेधासजो विनिः ।

यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी । तसौ मत्वर्थ इति (१।४।१८) भत्वम् । अतो भत्वाज् जश्त्वं न भवति । जश्त्वेन सकारस्य दकारः प्राप्नोति । स न भवति ।

१२२ । बहुलं कृन्दसि ।

हयोभयहृदयानीत्यादि । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् । हयादीन्धेव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । नेतराणि । स्वत एव दीर्घत्वात् । तदेतत् सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यत इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः ।

१२३ । ऊर्णाया युस् ।

ऊर्णायुरिति । पदत्वेन भसंज्ञाभावाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

अथ मिनिरेव कस्मान्नोच्यते ? जश्त्वे कृते वाग्गमोति (१) सिध्यति । ननु च यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको (८।४।४५) वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । नैष दोषः । व्यवस्थितविभाषा विज्ञास्यते । एवं तर्हि गकारमधिकं कुर्वन्नेतत् सूचयति ग्मिनिरयमिति । यः सम्यग् बहु भाषते तत्रापि वक्ष्यमाणावालजाटचौ बाधित्वा ग्मिनिरेव भवति । एवं ह्यधिकं भवति यद्यपवादविषयेऽपि क्वचिन्नवति । नान्यथा । एवञ्चालजाटचौ कुक्षितं यो बहु भाषते तत्रैव पारिशेष्याद् भवत इति वेदितव्यम् ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

कुक्षित इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः । वक्तव्यमिति । कुक्षितं यो बहु भाषते तत्रालजाटचौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं पूर्वसूत्र एव कृतम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।

एकाच इति रसादिषु पाठास्तुपि प्राप्त इदमारभ्यते । ऐश्वर्य्यवाचिन

इति । धनवचनोऽयं स्वशब्द ऐश्वर्यवाचो । तथाच धनयोगादैश्वर्यं तदु-
च्यते । स्ववानिति । आत्मादावर्धाम्भरे स्वशब्दो वर्त्तते ।

१२७ । अर्शआदिभ्योऽच् ।

यथासम्भवं मतुबादिष्वच् विधीयते । आकृतिगणधायमिति । अतु-
क्तत्वात् । आदिशब्दधायं प्रकारे । स्वाङ्गाङ्गीनादिति । हीनस्वाङ्गहृतेः
प्रातिपदिकादञ् भवति । खञ्जः पादोऽस्तीति खञ्जः । काणश्चक्षुरस्तीति
काणः । वर्णादिति । वर्णवाचिभ्यः शुक्लादिभ्योऽञ् भवति । शुक्लोऽस्या-
स्तीति शुक्लम् । ननु च शुक्लशब्दो गुणवचनः । तत्राभेदोपचारेणाप्येतत्
सिध्यति । एवं तर्हि द्रव्यवृत्तेरपि वर्णवाचिनः प्रातिपदिकाद् यथा स्यादि-
त्येवमर्थं वर्णग्रहणं कृतम् । शुक्लगुणयुक्ताः प्रासादाः शुक्लाः । तस्मिन् सन्ति
शुक्लं नगरम् । प्रत्ययस्वरैणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽर्शाऽस्यास्तीति स्वरितो
वानुदात्ते ऽपदादाविति (८।२।६) स्वरितबाधनार्थः ।

१२८ । इन्द्रोपतापगर्हात् प्राणिस्थादिनिः ।

तद्विषयेभ्य इति । तच्छब्देनोपतापगर्हावेव परामृश्यते । ते उप-
तापगर्हे विषयो येषामिति बहुव्रीहिः । प्राणिस्थवाचिनां सर्वेषामेव इन्द्रा-
दीनामिदं विशेषणम् । प्राण्यङ्गाज्ञेयत इति । कथं पुनरिण्यमाणोऽपि न
भवति । चकारानुवृत्तेः सिद्धे प्रत्यय इति । अत इनिठनावित्यनेनैव (५।२।१२) ।
ठनादिबाधनार्थ इति । इनिरेव यथा स्यात् । ठनादिर्मा भूदित्येवमर्थं पुन-
र्वचनम् । आदिशब्देन मतुव् गृह्यते । इत ,उत्तरे योगा नियमार्था
वेदितव्याः ।

१२९ । वातातिसराभ्यां कुक् च ।

वातातिसाराभ्यामिति । यद्यपि पञ्चमी तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामो
भवति । आगमसम्बन्धे षष्ठीभाषिन विपरिणम्यते । अतएवाह तत्सन्धि-
योगेन च तयोः कुगागम इति । अथ प्रत्ययस्यैवागमः कस्माच्च भवति ?
कुगागमवता प्रत्ययेनार्थस्यानभिधानात् । स्वरूपं न सिध्यतीति च ।
पिशाचाच्चेति वक्तव्यमिति । पिशाचशब्दादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं

व्याख्येयमित्यर्थः । तत्तेदं व्याख्यानम् । बहुलं हृन्दसीत्यतो (५।२।१२२)
बहुलयङ्गणमनुवर्त्तते । तेन पिशाचशब्दादपि भविष्यति ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योत्य इति । कथं पुनर्वयो द्योत्यते ? यदि पञ्चमादयः शब्दाः
काले वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । अतएव तेषां काले हस्तिं दर्शयितुमाह
पञ्चमो मासोऽस्यास्तीति । सिद्धे सतीत्यादि । पूरणप्रत्ययानामकारान्तत्वा-
दिनिः सिद्ध एव । तस्मिन् सिद्धे पुनरिदं वचनं नियमाथे ज्ञायत इति ।
इतिरेव भवतीति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इतिप्रत्ययो नियम्यत इति । पूर्ववन्नियमो वेदितव्यः । तदिहेत्यादि ।
यस्मिन् व्रीक्षादिषु मालाशब्दः पठ्यते तस्माद् यदिह क्षेपे मालाशब्दस्य पुन-
र्वचनं तन् मत्तुपो बाधनार्थम् । नतु ठनः । सुखादिभ्य इति नोच्यत इति ।
अनेनैव निवर्त्तितत्वात् । मालाशब्दो हि शिखादिषु । तत्रान्तर्भाविनः क्षेपाद-
न्यत्वेनिर्भवत्येव । शिखादित्वात्तत्तुप् च । मत्तुपस्तस्यान्यतरस्यांग्रहणेन
समुच्चितत्वात् । माली । मालावानिति ।

१३२ । धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।

१३३ । हस्ताज् जातौ ।

हस्तेन हस्तमात्रं प्रतीयते । नतु जातिः । पुरुषशब्दप्रयोगात् पुरुष-
जातिर्गम्यते ।

१३४ । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।

समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यत इति । एतेन समुदायोपाधित्वं ब्रह्म-
चारिणो दर्शयति । विद्याग्रहणार्थं यदोपनीयते ततः सेवितव्यो यो नियम-
विशेषस्तद् ब्रह्म । तच्चरति ब्रह्मचारी । आवश्यक्ते णिनिः । तत्र नियमविशेष-
चरणे ब्राह्मणादीनामेव त्रयाणां वर्णानामधिकारः । न शूद्रस्येत्याह
ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेत इति । त्रिषु वर्णेषु भवस्तत्त्वान्तर्भूतत्वात्
त्रैवर्णिकः । किं पुनः कारणं स एवाभिप्रेत इत्याह सहीत्यादि ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

इह कस्मान्न भवति पुष्कराणि पद्मान्यस्मिन् देशे सन्तीति ? इति-
करणानुवृत्तेः । अर्थाच्चासन्निहित इति । असन्निहितग्रहणे तस्य चास्तित्वेन
विरोधः । यदि ह्यसन्निहितोऽर्थो न नाम विद्यते । यदि विद्यते कथमसन्नि-
हितः ? तस्माद् विशेषणोपादानादस्तीत्येतद् विशेषणमुत्सृज्यासन्निधानो-
पाधिकादर्थात् प्रत्ययो विधीयते । अभिधानशक्तिस्वाभाव्याश्च । अर्थीति ।
अभिलाषवानेवोच्यते । न सर्वोऽसन्निहितोऽर्थः प्रत्ययान्तेन तद्विमर्शादसन्नि-
हितवान् । अतः प्रत्ययो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । कथं पुनरनुच्यमानो लभ्यते ।
बहुलं छन्दसीत्यतो (५।२।१२२) बहुलग्रहणेन यथा ऽष्टामेखलादयोभय-
हृदयादीनां (५।२।१२२, वा) दीर्घश्लेषमादिकं कार्यं सम्पाद्यते तथेदमपि ।
तदन्ताच्चेत्यादि । असन्निहितमित्यनुवर्त्तते । असन्निहितोपाधिकादर्थादिनि-
प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु कृतप्रायम् ।

१३६ । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।

यदन्यतरस्यांग्रहणेन प्रत्ययो विकल्पयते बलादिभ्यो मतुब्विकल्पो
भवतीति ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनावपि स्याताम् । इतिरेव
चेयते । स कथमितिरेव लभ्यते ? यदन्यतरस्यांग्रहणेनेतिः समुच्चीयते ।
न मतुब्विति विकल्पेनेत्येवं चेतमि कृत्वाह अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि । ननु
यदीनिठनौ हावपि स्यातां सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यात् । विनाप्यनेन प्रत्ययस्य
मिहत्वात् । तस्मात्पुनरुपाऽपि विकल्पस्यानेन दोषः । 'नेतदस्ति । आरम्भ-
सामर्थ्यादिनिठनोरन्यतरो भवतीतिप्रबोऽर्थां लभ्यते । नत्विनिरेव । तस्मादिनि-
मसुच्चयार्थमेवान्यतरस्यांग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

प्रथिमिनी । दामिमिनीति । प्रथिमिन् दामिन् इतिप्रताभ्यामितिः ।
न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपः । ऋभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप् ।
अत्रापि संज्ञाग्रहणमिति करणस्यैव प्रपञ्चः ।

१३८ । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ।

उदकसुखयोर्वाचकाविति । यथासंख्यं कमितुदकस्य वाचकः शमिति सुखस्य । शंयुरिति । मोऽनुस्वारः (८।३।२३) । तस्य वा पदान्तसेति (८।४।४६) परसवर्णः । मस्यानुनासिको यकारः । तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवत इति । तयोः पदाधिकारी विधानात् । यदि पुनः पदसंज्ञा न स्यात् ततस्तस्यामसत्वां पदनिबन्धनयोरनुस्वारपरसवर्णयोरभावात् कभ्युः शम्युरित्वनिष्ठं रूपं सम्पद्यते ।

१३९ । तुन्दिवलिवटे भः ।

तुन्दिशब्दात् तुन्दादिषु स्वाङ्गादिद्वयादिति पाठादिलचीनिठनोर्मतुपि ग्रामे वलेः पामादिपाठान्ने मतुपि वटेर्मतुष्वेव भो विधीयते ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

अहमिति । शब्दान्तरमिति । अस्मदस्वाहौ साविति (७।२।८४) त्यदाद्यत्वे च (७।२।१०२) कृते यच्छब्दरूपं सम्पद्यते तस्मादन्य एवाहमव्युत्पन्नः शब्दः । नतु तदित्येवं शब्दान्यत्वं दर्शयित्वाथान्तरं दर्शयितुमाह अहङ्कारे वर्तत इति । अहंयुः शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥५॥२॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ । प्राग्दिशो विभक्तिः ।

विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति । विभक्तिरित्येष शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननुच विभक्तिशब्दः सुप्तिङां संज्ञा । संज्ञा च प्रदेशवाक्येषु-
च्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति सुप्तिङामेव संज्ञात्वं प्राप्नोति । न विभक्ति-
शब्दस्य स्वाभिधेये गुणीभूतस्य । नैष दोषः । एवं सति सुप्तिङां विभक्ति-
संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । यथा वृद्धिशब्दः स्वाभिधेये लोकिनेऽर्थे गुणीभूतोऽ-
प्यादैच् प्रति संज्ञात्वमनुभवति तथा विभक्तिशब्दोऽपि तसिलादीन् प्रति संज्ञा-
त्वेन वेदितव्यः । अथ तत्रैव कस्मान्नोच्यते सुपो विभक्तिश्च प्राग्दिशश्चेति । एवं
सति पुनर्विभक्तियङ्गणं कर्त्तव्यं न भवति । नैवं शक्यम् । एवं हि न्याये
सति कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति न ज्ञायते । किञ्च दिगादिभ्यो यत्
(४।३।५४) तेनैकदिगिति (४।३।११२) चानेकं शास्त्रे दिग्ग्रहणमित्यवधिरपि
संदिह्येत । किंसर्वनामबहुव्य (५।३।२) इत्येवमादेश कार्यस्वावधिदर्शार्थं
पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेव साधु । ततो यत्
इति । अष्टन आ विभक्तावित्यनुवर्त्तमाने (७।२।८४) त्यदादीनाम (७।२।१०२)
इत्यत्वम् । न विभक्तौ तुस्मा (१।३।४) इति सकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः ।
तद्धितयासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वाद् (१।१।३८) विभक्तेर्लुक् । कुत इति । कु
तिञोरिति (७।२।१०४) किमः कुभावः । त्यदादिविधय इति । त्यदादयोऽत्र

विभक्तिनिबन्धनाः । तत इति । त्वदादिविधेरत्वस्योदाहरणम् । इहेति । इदमो विभक्तिस्वरस्य । इदमः सप्तम्यन्तादिदमो ह इति (५।३।११) हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः (५।३।३२) । ऊङिदंपदाद्यप्पूर्वरैद्युभ्य इति (६।१।१७१) इदमः परस्योदात्तत्वं विभक्तित्वे सति सिंहं भवति । अत्र तु प्रत्ययस्वरिणैव सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । तस्माच्चोदाहरणदिगियम् प्रदर्शिता । इदन्त्वोदाहरणं युक्तम् । इत इति । इदमस्तसिल् । पूर्ववदिश्व । अत्र ह्यसति विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । तस्मिंस्तुङ्गिदमित्यादिनेदमः (६।२।१७१) परस्य तस आद्युदात्तत्वं सिंहं भवति । ननु च सत्यपि विभक्तित्वे परत्वाजित्स्वरिण भवितव्यम् । नैष दोषः । लित्तीत्यत्र (६।१।१८३) ह्यङ्गिदमित्यादिकं (६।१।१७१) सूत्रमनुवर्त्तिष्यति लित्स्वरबाधनार्थम् । नन्वेवमपि नैव विभक्तोरुदात्तत्वं सिध्यति । तत्र हि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्यत (६।१।१६८) स्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते । न च तस्मिन्नादयस्तृतीयादिग्रहणेन गृह्यन्ते । तृतीयैकवचनमारभ्या पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान् प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञः सर्वोऽसौ तृतीयादिः । अतः परमित्यादि । सामर्थ्यं हि नाम सम्बन्धार्थता । सा च प्रतियोगिनमपेक्षतएव येन सहैकार्थीभावो भवति तस्मिन् प्रतियोगिनि सति । नान्यथा । प्राथम्यमपि प्रतियोग्यपेक्षमेव । द्वितीयं हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य प्रथममितुच्यते । इत उत्तरं प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ एव भवन्तीति न तद्विधौ द्वितीयस्य प्रतियोगिनः सम्भवः । तदभावात् सामर्थ्यप्राथम्ययोरपि नास्त्येव सम्भवः । तयोः प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । यतश्चेतदेवं ततः सामर्थ्याधिकारः प्रथमग्रहणञ्च नोपयुज्यत इति इयमपि निवृत्तम् । यद्येवं वावचनस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति । एकयोगनिर्दिष्टत्वादित्यत आह वावचनं तु वर्त्तत एवेति । तस्य स्वरितत्वादिति भावः । तेन विकल्पेनेत्यादि । तेनोत्तरसूत्रे वाच्यहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः ।

कुत्रेति । सप्तम्यास्त्रल् । पूर्ववत् कुभावः । प्रकृतिपरिसंस्थानमिति । प्रकृतिपरिगणनम् । वैयाकरणपाश इति । याव्ये पाशप् (५।३।४७) ।

अयञ्चावधिः परो वक्ष्यत इत्यन्याभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो भवति । सर्वनामत्वादेव सिद्ध इति । सर्वनामत्वं किमः सर्वादिषु पाठात् । किमो ग्रहणमित्यादि । किंशब्दोऽयं द्वादिषु पठ्यत इति तस्य द्वादिभ्य इति पर्युदासः क्रियते । तस्मात् सर्वनाम्नोऽपि स्वशब्देनोपादानम् । यद्येवं द्विशब्दात् पूर्वं किंशब्दः पठितव्यः । एवं हि तस्य पृथग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव भवति । सत्यमेतत् । न सूत्रकारस्यैव गणपाठ इति नासावुपालम्भमर्हति । अपि च त्यदादीनां यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इति किमः सर्वैरेव त्यदादिभिः सह विवक्षायां शेष इष्यते । त्वञ्च कश्च कौ । भवाञ्च कश्च कौ । स चैवं पाठे न मिथ्यतीति यथान्यासमेवास्तु । बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति । कथमिह सर्वनामसंज्ञया सर्वादयः संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । तस्मात् तैः सह निर्देशाद् बहुशब्दस्यापि बहुगणादि-(१।१।२३) सूत्रेण यस्य संख्यासंज्ञा विहिता तस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं विज्ञायते । बहोः सूपादिति । अत्र वैपुल्यवाची बहुशब्दः ।

३ । इदम द्रुश् ।

शकारः सर्वादेशार्थ इति । अस्मिन् हि तस्मिन्मूलोऽन्तस्य (१।१।५२) स्यात् । तत्तद्द्रूपस्य हलि लोपे (७।२।११३) कृत आदृगुणे (६।१।८७) चैत एहंत्यनिष्टं रूपं स्यात् । ननु (३।१।८७) चेदमस्त्वदाद्यत्वे (७।२।१०२) कर्तुं ऽतां गुणे (६।१।८७) पररूपत्वे चेद्रूपलोपे चान्यस्याप्यादेश इत इहिति मिथ्येत्येव । सिध्येद् यदि प्राक् त्यदाद्यत्वं लभ्येत । नतु तल्लभ्यम् । इत्त्वमेव हि तावदन्तरङ्गं स्यात् । इत्त्वं हि तसिलादिप्रत्ययमात्रमपेक्षत इत्यन्तरङ्गम् । त्यदाद्यत्वमङ्गसंज्ञा परस्य प्रत्ययस्य विभक्तित्वञ्चापेक्षत इति बहिरङ्गम् । तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः ।

४ । एतेतौ रथोः ।

रथोरिति । वर्षयोरिदं ग्रहणम् । तत्र यस्मिन् विधिं स्तदादावल्-ग्रहण इति (१।१।७२, वा) रेफादौ यकारादौ च कार्यं विज्ञायत इत्याह रेफादावित्यादि । रेफस्याकार उच्चारणार्थ इति कथं ज्ञायते ? इदमः परस्य प्राग्दिगीयस्याकारवतो रेफस्याभावात् ।

५ । एतदोऽश् । (A)

शकारः सर्वादेशार्थ इति । ननु चान्यस्य स भवन् यदि तावदकृते त्वदाद्यत्वे भवति ततो दकारस्य भवन्ननर्थकः प्रसज्येत । त्वदाद्यत्वेनापि हि तस्याकारो लभ्यत एव । अथ त्वदाद्यत्वे कृते ऽकारस्य स्थाने भवन्ननर्थक एव प्रसज्यते । नञ्कारस्याकारवचने प्रयोजनमस्ति । कृतवांश्च । तत्र वचनादस्यपि शकारे सर्वादेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? अतोऽत्रेत्यत्र यो ऽन्यः प्राप्नोति स मा भूदिति । कः पुनरसौ ? लिति प्रत्यगात् पूर्वस्योदात्तः । तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः । यमुः पुनरुपसंख्येय इति । तस्याविद्यमानत्वात् । उपसंख्येय इति प्रतिपाद्य इत्यर्थः । तत्वेदं प्रतिपादनम् । एत एव थकारादावादेशवचनं ज्ञापयति भवत्येतदस्यमुरिति । कुतो नु खल्वेतद् ? ज्ञापकात् । यमुर्भविष्यति । न पुनर्येवासौ प्रकारवचने थालित्यविशेषविहित (५।३।२३) स्थकारादि स्तस्मिन्नेवादेशः स्यात् । नैष दोषः । इदम् स्थकारादिविशेष इष्यते । एत इत्यत्रापि हीदम् इत्यनुवर्त्तते । तच्च नादेशविधानार्थम् । आदेशस्य पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मात् प्रत्ययविशेषणं विज्ञायते । तत एतेन थकारादिं विशेषयिष्याम इदम् इत्येवं यो विहित इदमशब्देनैव यो विहित स्थकारादिरिति । यमुरेव चैवं विहितः । न थालिति युक्तमुक्तमादेशवचनं ज्ञापयति भवत्येवैतदस्यमुरिति ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दीति । दकारादियं सप्तमी । तत्र दकारमात्रस्य प्राग्दिशीयस्याभावाद् यस्मिन् विधिसूतादावलग्रहण इत्यतो (१।१।७२, वा) दकारादौ विधिर्ज्ञायत इत्याह प्राग्दिशीये दकारावित्यादि । सर्वदा ब्राह्मणीति । अतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । ततश्चाप् ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

तसिल् प्रत्ययो भवतीति । आदेश एवामौ तसिलादयः । पञ्चम्या

दीनां स्थाने कस्मान्न क्रियन्ते ? एवं हि विभक्तिसंज्ञा न कर्त्तव्या भवति ।
 अथक्वा एत आदेशाः कर्त्तुम् । आदेशत्वे ह्येषामव्ययात् त्यपि (४।२.१०४)
 ततस्थो यतस्थ इत्यत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४.७१) लुक् ।
 लभन्ते हि स्थानिवद्भावेन सुवादेशाः सुवाच्यं कार्यम् । तत इति ।
 अनुदात्तो सुप्पितावित्यनुदात्तः (३।१.४) । कुत इति । चेर्ङितीति
 गुणः (७।३।१०२) । एतर्ङीति सुपि चेति (७।३।१०३) दीर्घः । तत्रेति ।
 बहुवचने (७।३।१५) भव्येदित्येत्वम् । कुत्रेति । अथ घेरित्यौस्वम् (७।३।११८) ।
 ततस्तत्रेति । डसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति (७।३।१५) स्मात्स्मिनी । तस्मान्
 नादेशा अमी क्रियन्ते । यद्येवं तसु डपञ्चय इत्यस्मात् तस्यन्नित्यत्र धातुरूपस्य
 पञ्चम्याः परस्य तमेष्वेति (५।३.८) तसिलादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
 स्वार्थिकविज्ञानान्न भविष्यति । स्वार्थिका ह्येत तसिलादयः । तन्मध्ये
 तमिलादेशो विधीयमानस्तथा विज्ञायते यथा स्वार्थं क्रियमाणः स्वार्थिकत्वं
 नातिक्रामति । अपादाने चाङ्गीयरुङ्गोरित्यनेन (५।४।४५) विहितस्तस्य
 स्वार्थिकस्य स्थाने भवंस्तमिलपि स्वार्थिक एव भवति । धातुस्तु प्रातिपदि-
 कादर्थान्तरे वर्त्तत इति तदादेशो भवंस्तमिल् स्वार्थिको न भवति ।

८ । तसेच्च ।

कुत आगत इति । अपादाने चाङ्गीयरुङ्गोरिति (५।४।४५) परत्वात्
 तसो कृते तस्थानेन तसिल् । ननु च कृतेऽपि तसिलि तदेव रूपम् । तत्
 किमर्थमादिश्यत इत्याह तमे स्तमिल्वचनमित्यादि ।

९ । पर्यभिभ्याञ्च ।

सर्वाभियार्थं वर्त्तमानाभ्यामिष्यत इति । तेनेह न भवति । परिपिच्यति ।
 अभियातीति । अत्र चानभिधानं हेतुः । अथवा सर्वस्येत्यादेः (५।१।६)
 सूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित विभाषा । तेन सर्वाभियार्थं
 एव वर्त्तमानाभ्यां भवति । नान्यत्र ।

१० । सप्तम्यास्त्रल् ।

११ । इदमो ङः ।

१२ । किमोऽत् ।

क्वेति । क्वातीति (७।२।१०) किमः क्वादेशः । न विभक्तौ तुस्मा इति (१।३।४) प्रतिषेधस्येदमस्यसुरित्युकारेणातित्यत्वस्य (५।३।२४) ज्ञापितत्वादित्संज्ञा तकारस्य । दानीमस्तु प्रतिषेधान्नास्तीत्संज्ञा । प्रयोजनाभावाच्च ।

१३ । वा ह च च्छन्दसि ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति । तदनन्तरमितरशब्दस्य ज्ञातत्वात् । अथ दृशिग्रहणं किमर्थम् ? यावतेतराभ्योऽपीत्येतावतैव सिद्धमित्याह दृशिग्रहणमित्यादि । प्रायिको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं दृशिग्रहणम् । तस्मिंस्तु सति शिष्टप्रयोगेऽनुगम्यमाने यत् दृश्यते तत् भवति नान्यत्वेत्येषोऽर्थो लभ्यते । तेन प्रायिकत्वं विधेः सिध्यति । तेनेत्यादि । दृशिग्रहणे तु सति यत्नेतराभ्यः शिष्टप्रयोगो दृश्यते ताभ्य एव तसिलादिभिर्भविष्यत्यम् । भवदादियोग एवेतराभ्यो दृश्यन्ते । तेनेतरत्वेव तद्विधानम् । यदि ह्यन्येभ्योऽपि तसिलादयो भवन्ति पूर्वं पञ्चमीसप्तमीभ्यां विधानमनर्थकम् । नैतदस्ति । नियोगतो हि ताभ्यामिष्यते । इतराभ्यो भवदादियोगः । एतच्च पूर्वस्मिन् विधावास्मिंश्च सत्युभयं लभ्यत इति कुत आनर्थक्यम् ?

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

सप्तम्या इत्यनुवर्त्तत इति । तस्याः स्वरितत्वात् । नत्वितराभ्य इति । तद्विपर्ययात् । तलादेरपवाद इति । यथासम्भवम् । तत् किमुशब्दात् किमोऽदिति (५।३।१२) प्राप्तस्यात्प्रत्ययस्यापवादः । केषाञ्चिन्मतेन तलोऽपि । तच्छब्दादपि तयोर्दार्ढ्यलौ च च्छन्दसीति । शिष्यस्तु तलः । कदेति । किमः क्वादेशः ।

१६ । इदमो हिंल् ।

इस्यापवाद इति । इदमो ह इति (५।३।११) प्राप्तस्य । लकारः स्वरार्थ इति । लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । ननु च यथेत इत्यतो-

डिदमित्यादिना (६।१।१७१) विभक्तिस्वरो भवति तथेहापि तेनेव भवितव्यम् ।
नेतदस्ति । तथाहि युक्तमित इत्यत्र यद् विभक्तिस्वरो भवतीति । तस्मिन्
लित्वस्य परितोऽभित इत्यत्र चरितार्थत्वात् । अस्य तु हिंलो लित्करणम-
कृतार्थम् । तद् यदि विभक्तिस्वरेण बाध्येत तस्यानर्थक्यं स्यात् । तस्माद्विभक्तिस्वर
एव भवति ।

१७ । अधुना ।

१८ । दानीञ्च ।

दानीञ्चेति । योगविभाग उभयार्थः । तदा दा चेत्त्र (५।३।१८)
दानीमेव यथा स्यात् । पूर्वसूत्रविहितः प्रत्ययो मा भूदिति ।

१९ । तदो दा च ।

अनर्थकमिति । वंचितार्थम् । अन्यस्याभावादनर्थकं वचित्वेन सार्थक-
मेव । विहितत्वादिति । सर्वकान्येत्यादिना (५।३।१५) ।

२० । तयोर्दाहिंलौ च क्कन्दसि ।

इदा । इदम इय् (५।३।३) । तथा वर्णव्यत्ययेन ढकारस्य धकारः ।
इदानीं तदानीमिति । दानीप्रत्ययस्योदाहरणम् ।

२१ । अनद्यतनं हिंलन्यतरस्याम् ।

तस्मिन्नादिषु प्रामेषु हिंन्प्रत्यया विधायनं । कर्हीति । किमः कः
(७।२।१०३) । कदा यदा तदेति । सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा (५।३।१५) ।

२२ । सदाः परुत्परार्थ्यपमः परद्रव्यद्वयपूर्वद्वयन्यद्वय-

तरद्वयस्तरिद्वयपरद्वयध्वरद्वयभयद्वयकृतरद्वयः ।

समानेऽहनि सद्य इति । निमित्तनिमित्तिनाः समाने साधारणेऽहनि
निपातनमेतत् । तद्यथा सद्यः प्राणहरणं मर्मणि ताडनमिति । यस्मिन्ने-
वाहनि मर्मणि ताडनं तस्मिन्नेवाहनि प्राणहरणमित्यर्थः । उदारी चेति ।
उच्च आरिञ्चेति उदारी । परभ्रादेत्येति । परभ्रादेत्यविप्रत्ययो भयव्य-
ह्न्यभिधेये ।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति । यथा ब्राह्मण इति सामान्यम् । तस्य विशेषा माठरादयः प्रकारा इति । ईदृशमेव लक्षणमिति । तत् पुनः प्रकारवचने जातीयरित्येतत् (५।३।६८) । स तु स्वभावादित्यादिना तुल्यलक्षणविहितयोर्विशेषं दर्शयति । अतएव विषयभेदाद् विशेषविहितेनापि थाला सामान्यविहितो जातीयर् न बाध्यते । तेन किञ्चातीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

२४ । इदमस्यमुः ।

२५ । किमश्च ।

योगविभाग उत्तरार्थः । या हेतौ चेति (५।३।२६) वक्ष्यति । स किम एव यथा स्यात् । इदमो मा भूदिति ।

२६ । या हेतौ च च्छन्दसि ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्य इति । कथं पुनर्ये दिशां शब्दा स्ते देशं काले वर्त्तन्ते ? स्वभावात् । यथैव हि ते दिशि स्वभावादेव वर्त्तन्ते न हेलन्तरात् तथा देशकालयोरपि । यद्येवं त्रिषु वर्त्तमानाः कथं दिशा व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य इति ? कथन्तर्हि व्यपदेश्यम् ? दिग्देशकाल-
शब्देभ्य इति ? नैतदस्ति । एवं हि व्यपदेश्येतत् फलमैन्द्र्यां दिशि निवसतीत्यत्र मा भूदिति । एतच्चान्यतमेनापि लभ्यत इत्यनेनैव व्यपदेशो युक्तो येन व्यपदेशाल्लघु सूत्रं भवति । दिशा च व्यपदेशे लघु भवति दिक्शब्दस्याप्यात्तरत्वादिति दिशां तेन व्यपदेशः । एवमपि दिक्-
शब्दस्य दिशि वृत्तेः विशेषणमटुक्तम् । अवश्यं हि दिक्शब्दो दिशि वर्त्तते । तत्रैवं कर्त्तव्यं देशकालयोरिति । नैतदस्ति । एवं ह्युच्यमाने सत्पु-
लक्षणमेव हि दिक्शब्दः स्यात् । प्रत्ययस्तु देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात् ।

न दिग्बृत्तिभ्यः । दिग्ग्रहणे तु तेभ्योऽपि भवति । इह तिस्रो विभक्तयः ।
 त्रयश्चार्था दिगादयः । तत्र साम्याद् यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद्
 भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तामपाकर्त्तुमाह यथासंख्यमत्र नेषत इति । तत्
 कथमिहैकवचननिर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननिर्देशः ? प्रत्येकं दिगादिबृत्तेर्बहुन-
 विभक्त्यन्तात् प्रत्ययः कर्त्तव्य इति सूचनार्थः । एवञ्चायं बहुनविभक्त्यन्तात्
 प्रत्ययः कृतो भवति यदि दिग्बृत्तेरपि सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादेव भवति ।
 देशबृत्तेरपि कालबृत्तेरपि । अथवा या हितो (५।३।२६) चेत्यतश्चकारोऽनु-
 वर्त्तते । स च श्रुतिमेव समुच्चिनोति । तेन दिगादिबृत्तेः प्रत्येकं सप्तमी-
 पञ्चमीप्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति । न यथासंख्यम् । यथासंख्ये हि समुच्चयो
 विरुध्येत । अथवा स्वरितत्वे सति यथासंख्यं भवतीत्युक्तम् । न चेद् यथा
 संख्यायै स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तेन यथासंख्यं न भवित्यति । परस्ताद-
 धस्तादिति । पूर्वाधरगच्छाभ्यामस्तातिः । अस्ताति चेति (५।३।३०) वक्ष्यमाणेन
 यथासंख्यं पुर अध इत्येतां पूर्वाधरगच्छयोरादेशो । ऐन्द्र्यां दिशि वसतीति ।
 ऐन्द्रीगच्छः सामान्येनेन्द्रमस्वत्विवत्पुमावमाचष्टे । दिक्गच्छमत्रिधा तु दिशि
 वर्त्तते । तेन दिक्गच्छ इति लोके न प्रमिद इति न भवत्यतः प्रत्ययः । पूर्वं
 ग्रामं गत इति पूर्वगच्छोऽत्र ग्रामस्य देशात्मकत्वाद् देशे वर्त्तते । नत्व सप्तम्या-
 दिविभक्त्यन्तः । किं तु द्वितीयान्तः । पूर्वस्मिन् गुरो वसतीति । पूर्वगच्छोऽत्र
 दिगाद्युपनक्षिते गुरो वर्त्तते । न दिगादिषु ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् । ,

अकारो विशेषणार्थ इति । यद्यत्राकारो न क्रियते तदा पक्षी तमर्थं
 प्रत्ययेनेति (२।३। ०) सूत्रं कर्त्तव्यम् । एवञ्च सति तस्मिन्लोऽपि ग्रहणं स्यात् ।
 ततश्च ततो हेतुर्नित्यत्वापि तृतीयां बाधित्वा पक्षी स्यात् । तस्मादकारो
 विशेषणार्थः कर्त्तव्यः । अथ यदा दक्षिणोत्तरगच्छो दिशि वर्त्तते तदा टाप्-
 श्रवणं सा भुदित्येवमर्थोऽकारः कस्मान्न भवति ? सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पञ्चज्ञाव
 इति (२।२।२६, वा) एवंद्ववर्चनेनैव टापो निवर्त्तितत्वात् । ननु चामत्यकारो
 प्रत्ययस्वरणे सिद्धत्वाच् चकारोऽपि नैव कर्त्तव्यः । तत्रैकानुबन्धग्रहणे तु न

द्वानुबन्धकस्येति तसिलो ग्रहणं न भविष्यति । एवमपि प्रतियोगे पञ्चम्या स्तसिः (५।४।४४) । तेनैकदिक् (४।३।१४४) । तसिखेत्यन्यतरग्रहणं (४।३।१।१३) स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थश्चकारः कर्त्तव्यः ।

२६ । विभाषा परावराभ्याम् ।

३० । अञ्चैर्लुक् ।

दिक्शब्दादित्यधिकारात् केवलस्य चाञ्चतेरदिक्शब्दत्वाद् अञ्चैरित्यञ्चूत्तर पदस्य निर्देशोऽयम् विज्ञायते । अतएवाह अञ्चत्यन्तेभ्य इति । दिक्शब्देभ्य इति । प्राग् वसतीति । प्रपूर्वादञ्चतेर् ऋत्वितिगत्यादिना (३।२।५६) सूत्रेण किन् । अञ्चतेद्योपसंख्यानमिति (४।४।१०८) ङीप् । अच इत्यङ्गोपः (६।४।१०८) ; चाविति दीर्घः (६।३।१२८) । प्राची इति स्थिते ऽस्तातिः । तस्य लुक् । किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वम् (८।२।६२) । प्रत्यगिति । प्रतीची-शब्दात् प्रत्ययः । स तु पूर्ववदुपपाद्यः ।

३१ । उपय्युपरिष्ठात् ।

रिल्रिष्ठातिलौ च प्रत्ययो निपात्यते इति । अस्तातेरपवादो ।

३२ । पश्चात् ।

आतिथ्य प्रत्यय इति । अयमप्यस्तातेरपवादः । दक्षिणपश्चादुत्तर-पश्चादिति । दक्षिणापरस्यां दिशि वसतीति दक्षिणपश्चात् । एव सुत्तरपश्चात् । अर्द्धोत्तरपदस्य चेति । अपरस्येति सम्बध्यते । विनापि पूर्वपदेन पश्चादुभावो वक्तव्य इति । अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । अत्र सर्वत्र वक्तव्यशब्दो व्याख्यानं वर्त्तते । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रात् सिंहाव-लोकितेन चकारोऽत्रावर्तिते । स चानुक्तसमुच्चयाद्यैः । तेन दिक्पूर्वपदस्या-परशब्दस्य पश्चाद्भाव इत्येवमादिकं कार्यं सिद्धं भवति ।

३३ । पश्च पश्चा चच्छन्दसि ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

उत्तरदक्षिणाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् (५।३।२८) । एनबन्धुतरस्यामदूरे-ऽपञ्चम्याः (५।३।३५) । दक्षिणादाच् । आङि च दूरे । उत्तराच्चे (५।३।३६-८)

धेभिर्योगितरसुजादिषु प्राप्तेष्वधरादप्यस्तातावातिर्विधीयते । तस्यास्तातिर्बाध्यत
एव । अतसुजादयस्तु वचनात् पक्षे भवन्तोऽव । अत्र च यद्यप्युत्तरादीनां समस्या-
दीनाञ्च विभक्तीनां दिगादीनाञ्चोपाधीनां त्रित्वं तथापि यथासंख्यं न भवति ।
कुतः ? तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानात् । लघुत्तरस्याधरगञ्दस्यापूर्वे
निपाताल्लक्षणव्यभिचारचिह्नादास्य लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्य-
लक्षणमिह नापेक्ष्यत इति सूचयति । तेन विभक्तिभिः स्तावद् यथासंख्यं न
भवति । उपाधिभिस्तु दक्षिणगञ्दस्य कालवृत्त्यसम्भवाच्च ।

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवतीति । कथं पुनरदं विंशपां लभ्यते ? यावता
सूत्रेऽवधिगञ्दो न श्रूयते । नाप्यवधिमान् । दिक्गञ्दानामवधेर्पञ्चा प्रवृत्ति-
र्भवति । अवधिमानप्यवधि मपेक्ष्य भवतीति सामर्थ्यादनुक्ताऽप्येव विंशपां
लभ्यत इति । अधस्ताद् वसतीति । अस्ताति चेति (५।३।१४०) वक्ष्यमाण-
नास्तातो परतोऽधरगञ्दस्यादेशः । प्रागमेरिति । अमिपुर्ध्वव्येषामिति
(५।३।३६) वक्ष्यमाणः । केचिद् दिक्गञ्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्ते इति तेषां
मतेन पूर्वेण वसतीत्याद्यापि भवति । यदि दिक्गञ्दमात्रात् प्रत्ययो भवती-
त्यञ्जल्यन्तादपि स्यात् । भवतु । अञ्जेलुगिति (५।३।३७) लुग भविष्यति ।
नेतदस्ति । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त (प, ६) इत्यस्तातेरेवात्मानं
लुक् । नान्यस्य । एवं तर्ह्यन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषणम् । तेनाञ्जल्यन्ताच्च
भविष्यति । पकार एनपा द्वितीयेति (२।३।३१) विंशपणार्थः स्वरार्थश्च ।

३६ । दक्षिणादाच् ।

चकारो विंशपणार्थ इति । अस्मिन् हि तस्मिन् पथागञ्द आकारात्तो
निपातित इति तेनापि योगं पञ्चमी स्यात् । स्वरार्थस्य चकारो नापपद्यते ।
प्रत्ययस्वरणैव सिद्धत्वात् ।

३७ । आहि च दूर ।

३८ । उत्तराच्च ।

आजाही प्रत्ययो भवत इति । ननु चानन्त्यादाहिरैव प्राप्नोति । न ।

चकारोऽत्र क्रियते । स हि व्यवहितमप्याचं समुच्चिनोति । तेनाजपि भविष्यतीति ।

३६ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पूर्वादिस्तातो प्राप्ते ऽस्ताताववरादपि विभाषातसुचीदमारभ्यते । अथेषा-
मिति किमर्थमिदमुच्यते ? यावता येयं पूर्वादिषु षष्ठी सैव प्रत्ययं विधाय
स्थाने षष्ठी विज्ञायते । सम्बन्धभेदाच्च पठार्थभेदः । सत्यमेतत् । तथापि सुख-
प्रतिपत्त्यर्थमेषामित्युक्तम् ।

४० । अस्ताति च ।

ननु चासिना बाधितत्वात् पूर्वादिभ्योऽस्तातिना न भवितव्यमित्याह
इदमेवेत्यादि । गतार्थम् ।

४१ । विभाषाऽवरस्य ।

४२ । संख्याया विधार्थं धा ।

प्रकारवचने च जातीयरिति । तस्यायमपवादः । विधा प्रकार इत्युक्तः
प्रकारवचने यालित्यत्र (५।३.२३) । स च द्रव्यगुणविषयोऽप्यस्ति । तत्र यदि
सोऽपि गृह्येत द्रव्यगुणयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगाद्वा प्रत्ययान्तमलिङ्गमसंख्यञ्च न
स्यात् । एवञ्च तस्याव्ययत्वं न स्यात् । तच्चेष्टम् । तथाहि धाप्रत्ययोऽव्ययेप्य-
पठ्यते तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति । क्रियाविषये तु तस्मिन् गृह्यमाणे
न दोषः । क्रियायाः सर्वदा लिङ्गसंख्याभ्यामयोगादित्येतच्चेतसि कृत्वाह
स चेत्यादि । क्रियाधातुवाच्यो विक्लेदनादिरर्थः । स च विषयोऽस्य स
तथोक्तः । कथं पुनः सामान्योक्तौ विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते ? अर्थग्रहणस्य
ह्येतदेव प्रयोजनम् प्रकारविशेषणं यथा स्यादिति । अन्यथा हि विधाया-
मित्येवं हि ब्रूयात् । यदि तर्हि प्रकारः क्रियाविषयो गृह्यते नवधा द्रव्यं
नवधा गुण इत्यत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्रापि क्रियाध्याहर्त्तव्या ।
नवधा द्रव्यं नवधा गुण उपपाद्य विगृह्यते चेति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

४४ । एकाद्घो ध्यमुजन्यतरस्याम् ।

ऐक्यं कुर्विति । अधिकरणविचाल उदाहरणम् । ऐक्यं भुङ्क्त इति । विधार्थे । अत्र धायहणमनुवर्त्तते । न च तत्र विध्यर्था वृत्तिर्युक्ता । पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मादनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्थानित्वं धाप्रत्ययस्य विज्ञायत इत्याह प्रकरणादेव लब्ध इति । धाप्रत्ययस्य स्थानिवत्त्व इति शेषः । 'वि' पुनः कारण-ममति धायहणे विधार्थे विहितस्य न भवतीत्याह अनन्तरस्यैव हीत्यादि । अमति हि पुनर्धायहणे ऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो (प, ३) वेल्यधिकरण-विचालार्थे यो विहितस्तस्यैव स्यात् । नतु विधार्थे यो विहितस्तस्य । पुनर्धा-यहणे तु सति धामात्रस्यादेशः सिद्धो भवति ।

४५ । द्वित्योश्च धमुञ् ।

हेधानीति । ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्माननुवर्त्तन्ते इति लिङ्ग-संख्याभ्यामत्र न भवितव्यम् । नैप दोषः । अतिवर्त्तन्ते हि कदाचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्मान् यथा चत्वार एव वर्णायात्त्वैर्गण्यमिति ।

४६ । एधाच्च ।

४७ । यापि पाशप् ।

याप्यशब्दाऽयं गमयितव्ये वर्त्तते यासान्तरात् याप्य इति । अस्त्यशक्य-प्रतीकारे याप्यो रोग इति । अस्ति कुस्मितं याप्योऽयमिति । कुस्मित इति गम्यते । पाशप्रत्ययान्तात् कुस्मित एव प्रतीयत इति तदभिधायिन एव याप्य शब्दस्येदं यज्ञं युक्तम् । अतएवाह याप्यः कुस्मित इत्युच्यत इति । याप्यस्ते ऽपनीयन्ते तस्माद् गुणा इति याप्यः । कल्यल्लुटो बहुलमित्यपादानं (३।३।१३) कल्यः । तत्र कस्मान्न भवतीति ? यद्यप्यर्धो व्याकरणे प्रवीण स्थापि दुःशील-त्वाद् भवितव्यमेव तत्रेत्यभिप्रायः । अस्येत्यादि । गुणो विगणनम् । द्रव्यं विगण्यम् । तत्र द्रव्ये यद्यपि बहुवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावे द्रव्ये शब्दो निविशते वर्त्तते प्रत्यामत्तेस्तस्यैव कुत्सायां शब्देन भवितव्यम् । नतु वैयाकरणस्य दुःशीलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं तर्हि ? व्याकरणस्य परिज्ञान-मध्ययनं वा । नचेह दुःशीलत्वेन भवितव्यं प्रत्ययेन ।

४८ । पूरणाद् भागे तौयादन् ।

पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति । तस्य पूरणे ङङिति (१।२।४८) पूरणाधिकारे विहितत्वात् । पूरणाभिधेयत्वाद्वा । उपचारेण प्रत्ययोऽपि तीयः पूरण इत्युच्यते । भाग इत्यंश इत्यर्थः । किमर्थं पुनरिदम् ? यावता कृतेऽप्यनि रूपं तदेवेत्याह स्वार्थं वचनमिति । विभागे नित्स्वरेणाद्युदात्तं यथा स्यात् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र पूरणप्रत्ययान्तात् प्रत्ययो यथा स्यात् । तस्य च व्यवच्छेदाय क्रियमाणं पूरणमिहाप्यर्थवत् स्यात् । स च नास्तीति नेहार्थता तस्योपपद्यते । ननु च मुखपार्श्वतमोरीयः (४।३।६०, वा) पार्श्वतीय इत्यपूरणोऽपि सोऽस्तीत्यत आह मुखतीयादिरनर्थक इति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया (प, १५) । अर्थवानिह तीयो गृह्यते । न च मुखतीयादिरर्थवान् । अतो सत्यपि पूरणग्रहणे तस्य ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽङ्कन्दसि ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

यथासंख्ये हि षष्ठादन्यथा प्राप्तश्चेत्यन् । न च पूर्वेष्वेव मिङ्ग इति षष्ठग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुभाभ्यामुभयं भवति ।

५१ । मानपञ्चङ्गयोः कल्लुको च ।

चकाराद् यथाप्राप्तश्चेति ।

५२ । एकादाकिनिच्चासहाये ।

आकिनिचः कनो वा लुग् विज्ञायत इति । प्रत्यासत्तेः । ननु प्रकरणान्तरविहितस्य । विप्रकर्षात् । स चेत्यादि । यदि नित्यः स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विधानसामर्थ्यात् पक्षे भवति । किं पुनः कारणमसहायग्रहणम् ? संख्याशब्दनिरासार्थं क्रियत इत्याह तदुपादाने हीत्यादि । असत्यसहायग्रहणे संख्यावाचिनोऽप्येकशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तस्मिंस्तु सति द्विवहोर्न स्यात् । नहि द्वयोर्बहुषु वा चैकत्वसंख्या विद्यते । असहायता तु शतस्यापि भवति । तुल्यजातीयान्यस्याभावात् । शतमसहायमिति । तनासहायार्थस्य ग्रहणे द्विवहोरपि प्रत्ययः मिष्यति । अथ कस्मादाकिनिच् विधीयते ? न

अकनिजित्वोच्येत । अत्रापि सर्वर्णदोषत्वेनेष्टं सिध्यत्येव । न सिध्यति ।
अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वं यस्येति (६।१।१४८) लोपश्च प्राप्नोति ।
अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यकारोच्चारणस्य
प्रयोजनम् । किम् ? भसंज्ञायामन्यः पदसंज्ञानिबन्धनोऽवगृह्यो मा भूदिति ।
तस्मादाकनिजेव विधेयः ।

५३ । भूतपूर्वं चरट् ।

किमर्थं पुनरेतौ समानार्थौ शब्दावुपदिश्येते ? नान्यतर एवोपदिश्येत ।
नैवं शक्यम् । इह चातिक्रान्तकालविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रत्ययग्रहणमिष्यते ।
स चातिक्रान्तः कालोऽन्यतरोक्तौ नैव गृह्यते । तथाहि भूतशब्दो वर्त्त-
मानेऽप्यर्थे वर्त्तते यथा भूतवानिति । पूर्वशब्दस्तु दिग्देशयोरपि ।
तस्मादन्यतरोक्तावतिक्रान्तकालो न प्रतीयते । अतएवाह भूतपूर्वशब्दोऽति-
क्रान्तकालवचन इति । अथ चकारस्य चुटू इतीक्ष्णा (१।३।७) कस्मान्न
भवति ? अनित्यत्वात् तस्य विधेः । अनित्यत्वन्तु तत्रैव प्रतिपादितम् ।

५४ । षष्ठ्या रूपश्च ।

इह षष्ठ्यन्तं यत् तद् विशेषणं परार्थत्वादप्रधानम् । इतरत् पुनस्तोभे-
वोपक्रियमाणत्वाद् विशेष्यं प्रधानम् । प्रधानेन च कार्यसंप्रत्यय इति यथा
षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययविधाने संप्रति षष्ठ्यन्तप्रतियोगिनि प्रधाने प्रत्ययो विज्ञायते
न प्रकृत्यर्थे तथा भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव ज्ञायते न प्रकृत्यर्थस्येत्येतदानीयाह
षष्ठ्यन्तादित्यादि । प्रत्ययार्थस्तु षष्ठ्यन्तस्य यः प्रतियोगी स वेदितव्यः ।

५५ । अतिशयने तमविष्ठनौ ।

अतिशयनमिति लुप्तम् । यद्यपि गतिः केवलः स्वप्ने वर्त्तते तथाप्यति-
पूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः । अतएवाह प्रकर्ष इति । ननु चातिशयनमिति
भवितव्यमित्याह निपातनाद्दीर्घत्वमिति । निपातनं त्वतिशयनशब्दस्य
कथम् ? साधुत्वं विज्ञायत इत्येवमर्थम् । प्रकृतिविशेषणश्चैतदिति । प्रत्ययाशङ्कां
निराकरोति । प्रकृत्यर्थविशेषणं स्वार्थिकानां द्योत्यं भवतीति न वाच्यम् । तस्य
प्रकृतिवाच्यत्वात् । पठिष्ठः । लघिष्ठ इति । तुरिष्ठमेयःसु इति (६।१।१५४)

टिलोपः । गरिष्ठ इति । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुर्वित्यादिना (६।४।१४७) गुणशब्दस्य गरादेशः । प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रत्ययेन न भवितव्यम् । एकेनैव प्रत्ययस्य द्योतितत्वादिति यो मन्यते तं प्रत्याह यदा चेति । यत्र प्रथमे प्रकर्षयातिशायनिको विहितस्तत्र तेनैव द्योतितत्वाद् द्वितीयो मा भूत् प्रकर्षप्रत्ययः । प्रकर्षान्तरत्व आतिशायनप्रत्ययान्ताद् युक्तमेवापरेणातिशायिकेन प्रत्ययेन भवितुम् । तदद्योतितत्वादिति भावः । इष्टनि परतः प्रशस्यस्य अः (६।१।८७) । पूर्वेण सङ्गाद् गुणः (६।१।८७) । इष्टन्प्रत्ययान्तात् तमप्-प्रकर्षप्रत्ययः । अत्र प्रतियोग्यपेक्षो यः प्रकर्षः पूर्वस्मात् प्रकर्षात् स प्रकर्ष इष्टन्-प्रत्ययेन द्योतितः । ननु च नास्यातिशायिकस्य विधायकं वाक्यमस्ति येन तस्मिन् विहिते तदन्तादपरः प्रकर्ष आतिशायनिको विधीयते । इदमेव ह्येकं वाक्यम् । तत्रानेनैव विधीयमाने प्रकर्षप्रत्यये तदन्तायाः प्रकृतेरसम्भव इत्युक्त आतिशायिकादपरस्यातिशायिकस्य भावः । नैष दोषः । इह विधीयमानप्रत्ययभेदाद् द्वे एते वाक्ये । तत्रैकेनैष्टन् विधीयते ? अपरेण तु तदन्तात् तमप् ।

५६ । तिङश्च ।

पचतितमामिति । किमेतत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्ष इत्याम् (५।४।११) । गुणवचन इत्यादि । इष्टनोऽनुदाहरणे हेतुः । अजादी गुणवचनादेवेति (५।३।५८) नियम इति । तत एव तेन भवितव्यम् । न च तिङन्तो गुणवचनः । अतो नासावुदाह्रियते ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयमुनौ ।

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्य ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि हि पारिभाषिकं द्विवचनं गृह्येतास्माकञ्च देवदत्तस्य देवदत्तोऽभिरूपतर इत्यत्र प्रत्ययो न स्यात् । पारिभाषिकस्य द्विवचनस्याभावात् । अन्वर्थस्य तु ग्रहणे सति भवति द्वयर्थतोपपदस्य । तथाहि अस्माकमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते । एकस्मिन्नेवाथेऽस्मदो द्वयोश्चेति (१।२।५८) बहुवचनस्य विधानात् । देवदत्तस्येत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थ

यत इति । भवत्येव तदन्वर्थद्विवचनमुपपदम् । तदेवमन्वर्थस्य ग्रहणे सर्वत्र
 ॥ध्यतीति तस्येदं ग्रहणं युक्तमिति मन्यते । विभक्तव्य इति । पृथक्
 क्तव्य इत्यर्थः । यः पुनरतिशय्यमानस्तस्योपपदत्वम् । नातिशयितुः ।
 तः प्रत्ययविधानात् । ननु च ऋहलोर्णदिति ख्यति (३।१।१२४) कृते
 भाग्य इति भवितव्यम् । कथं विभज्य इति निर्देश उपपद्यत इत्याह
 ॥पातनाद् यद् भवतीति । इह हे उपपदे । एवं प्रकृती च । प्रत्ययावपि
 । एव । ततश्च यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् ।
 तस्तन्निरासार्थमाह यथासंख्यमित्यादि । कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न
 वति ? विभज्यशब्दस्याल्पाक्षरस्यापूर्वनिपाताल्लक्षणस्य व्यभिचारचिह्नात् ।
 हि लक्षणात्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्यलक्षणमपीह नापेक्षेति
 च्यति । पटीयानिति । पूर्ववद्विलोपः । अत्रस्तस्य चाधातोरिति
 ६।४।१४) दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तनोपी (६।१।६८, ८।२।२३) ।
 ॥धुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढातरा इति । पञ्चमी विभक्त इत्यनेन (२।१।४२)
 चमी । पाटलिपुत्रकेभ्य इत्येतदत्र विभज्योपपदम् । पाटलिपुत्रका हि
 ॥धुरेभ्यो विभज्यन्ते पृथक् क्रियन्ते । ननु चेत्तदपि द्विवचनोपपद इत्येव
 नहम् । अस्ति ह्यत्र द्विवचनमुपपदम् । तथाहि माधुराणामेको राशिः ।
 परः पाटलिपुत्रकाणाम् । तौ च द्विवचनेनोच्येते । तस्माद् विभज्यग्रहण-
 नर्थकम् । नैतदस्ति । यद्यप्यत्र राश्यपेक्षा द्वार्थतास्ति तथापि नाम्ना
 येनोपादीयते । किं तर्हि ? अवयवभेदः । अतएव माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य
 ति बहुवचनम् । इह राश्यपेक्षापि द्वार्थता नास्तीति साङ्गाश्रयैः
 ॥टलिपुत्रकेभ्यश्च माधुराः सुकुमारतरा इति । तस्माद् विभज्यग्रहणमपि
 र्त्तव्यम् ।

५८ । अजादी गुणवचनादेव ।

पाचकतर इति । कर्तृशक्तिमतो द्रव्यस्याभिधानाद् द्रव्यवचनोऽयं पाचक-
 तः । अथैवकारः किमर्थः ? यावता सिद्धे विधिरारभ्यमाणो विनापि
 न नियमाधी भवतीत्याह एवकार इत्यादि । अमति ह्येवकारे विपरीत-

मवधारणं विज्ञायतेऽजादीएव गुणवचनादिति । ततश्च यत एवकार स्ततोऽ-
न्यत्रावधारणमिति प्रकृतिनियमः स्यात् । एवञ्च गुणवचनस्याजाद्योर्नियत-
त्वात् ततस्तारबादि न स्यात् । एवकारे तु प्रकृत्यनन्तरमुच्चार्यमाणे सति
प्रत्ययार्थनियमोऽयं भवति न प्रकृतिनियम इति पटुतरः पटुतम इति
सिद्धम् भवति । एतयोरपि सिद्ध्यर्थं गुणवचनादीष्टनीयमुनाविति सूत्रं न
कृतम् । तदा विध्यर्थत्वादेतौ तरपतमपोरपवादत्वाद् बाधकाविति तयोरभावे
पटुतरः पटुतम इति न सिध्येत् ।

५६ । तुच्छन्दसि ।

करिष्ठ इति । कर्तृशब्दात् लक्षणादिष्ठन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति (६।४।२५४)
लृशब्दलोपः । दीष्टीयसीति । दोग्ध्रीशब्दात् लक्षणादीयसुन् । लृशब्दस्य
लोपे कृते निमित्ताभावाद् घत्वादिर्निवर्त्तते । उगितच्चेति (४।१।६) ङीप् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

ननु चाजादी इति प्रथमान्तम् । तत् कथमजाद्योः परत आदेशो
लभ्यत इत्याह अजादी इति । तद्विषय इति । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य
स तद्विषयः । अजादी गुणवचनादेवेत्यनेन (५।३।५८) यो नियमः स
तद्विषये न प्रवर्त्तत इति दर्शयति । एवमुत्तरेष्वपीति वृद्धस्य चेत्येवमादिषु
(५।३।६२) । अयमनयोः श्रेयानिति द्विवचनोपपद ईयसुन् । अयमस्मात्
श्रेयानिति विभज्योपपदे । पूर्वत्र निर्धारणे षष्ठी (२।३।४१) । उत्तरत्र
पञ्चमी विभक्त इति (२।३।४२) पञ्चमी ।

६१ । ज्ञ च ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । उत्तरार्थश्च । उत्तरत्र वृद्धशब्दस्य
ज्यादेशएव यथा स्यात् । आदेशो मा भूदिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

वृद्धशब्दस्येति । वृद्ध इत्येतस्य शब्दस्येत्यर्थः । एतेन वृद्धस्येति स्वरूपग्रहणं
दर्शयति । ननु च वृद्धशब्दस्य संज्ञा कृता-वृद्धिर्यस्याचामादि स्तद् (१।१।७३)
वृद्धमिति । अतस्तत्प्रत्यायितस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं न स्वरूपस्य । स्वं रूपं

शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१११।६८) वचनात् । नैष दोषः । प्रशस्यस्येत्येत-
दिहानुवर्त्तते । तेन वृहशब्दो विशेष्यते प्रशस्यस्य वृहस्येति । स्वरूपग्रहणे
वयोऽधिके गुणाधिके च शब्दार्थे प्रशस्यता युज्यते । न पारिभाषिकग्रहणे ।
अथवा स्थानेऽन्तरमपरिभाषया (१११।५०) ज्यशब्दस्य योऽन्तरतमः स एव
स्थानी विज्ञायते । अन्तरतमश्च तस्य वृहशब्द एव । तेन तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।
तयोश्चेत्यादि । यथा प्रशस्यस्य अ इत्यत्र (५१३।६०) नियमाभावेनाजायोः
प्रत्यययोः सत्त्वं ज्ञापितं तथेहापि ज्ञाप्यते । नियमाभावस्त्वजायोः परतः
पूर्ववदादेशविधानादेव वेदितव्यः ।

६३ । अन्तिकबादयोर्निर्देशाधौ ।

निमित्तयोरित्यादि । निमित्तो प्रत्ययो । तयोः परत आदेशविधानात् ।
कस्मात् पुनरिच्छमाणो न भवति । अन्त्याचतरस्य बादशब्दस्य परनिपातात् ।
स हि लक्षणान्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन यथासंख्यलक्षणमपीह नापेक्ष्यते ।
यद्येवं स्थान्यादेशयोरपि यथासंख्यं न प्राप्नोति । सा भृदु यथासंख्यम् ।
आन्तरतम्याद् व्यवस्था भविष्यति । ननु च व्यवस्थाकारि चेन्नक्षणान्तरं
नापेक्ष्यते । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषापि (१११।५०) न प्राप्नोति । नैतदस्ति ।
निर्देशान्यथात्वं हि निर्देशकता व्यवस्था नास्तीत्येतदेव बाधयति । या
त्वर्थकता व्यवस्था तां न निवर्त्तयति । अपि चादेशप्रतिपत्तये षष्ठी स्थानं
योग्येतेषां (१११।४८) परिभाषा नियोगतोऽपेक्षणीया । तच्छेषभूता स्थाने-
ऽन्तरतम इति परिभाषा (१११।५०) कथं शक्या नापृच्छितुम् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अत्रापि निमित्तयोर्यथासंख्यं नैष्यते । तस्य ह्यभावोऽत्राद्यदन्तमित्यल्प-
शब्दस्य (२।२।३३) पूर्वनिपातं परनिपाताल्लक्षणानपेक्षाच्चिह्नाल्लभ्यते । युवेति
स्वरूपग्रहणमिष्यते । न जीवत्त्वं वंशस्य । कस्मात् ? इहापि प्रशस्यस्येत्येतदनु-
वर्त्तते । तेन युवशब्दो विशेषयितव्यः प्रशस्यस्य युन इति । स्वरूपग्रहणे सर्व-
लोकाभिमतयौवनाख्यवयःसम्बन्धे शब्दार्थे प्रशंसोपपद्यते । न पारिभाषिक-
ग्रहणे । अथवा स्थानेऽन्तरमपरिभाषया (१११।५०) कन्नित्यस्यादेशस्य योऽन्तर-

तमः स एव स्थानीति विज्ञायते । अन्तरतमश्च युवशब्द एव । तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम् । अन्यतरस्यां ग्रहणमिहाल्पशब्द एव प्रयोजयति । न युवशब्दः । तस्य विनापि तेन विकल्पः सिद्ध एव । स्थूलदूरयुवकस्वस्तिप्र-
क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुण इति (६।४।१५६) वचनात् । नहि नित्य आदेशे यणादेः परस्य लोपः संभवति । नापि पूर्वभागो गुणभाक् । यविष्ठः यवीयानिति । स्थूलदूरादिसूत्रेण (६।४।१५६) यणादेः परं लुप्यते । पूर्वस्य च गुणो भवति ।

६५ । विन्मतोलुक् ।

मनुष्या साहचर्यात् मत्वर्थीय एव विनिप्रत्ययो गृह्यते । तपः सहस्राभ्यां विनीनी (५।२।१०२) अस्मायामेधास्त्रजो विनि (५।२।१२१) रिति । आभ्याञ्चैतदेव लुग्वचनमजाद्योर्भावं ज्ञापयति । स्वर्गिण इति । अस्मायादि-
सूत्रेण (५।२।१२१) विनिः । स्वर्जिष्ठ इति । प्रकृत्यैकाजिति (६।४।१६३) प्रकृतिभावाद्भिलोपाभावः ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्वार्थिकाद्येत्यादि । प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसादि । तस्य द्योतकाः स्वार्थिका भवन्ति । नत्वर्थान्तरस्य वाचकाः । यदि प्रशंसायां वर्त्तमानाद्रूपम् विधीयते निन्दायां वर्त्तमानान्न प्राप्नोति हषलरूपोऽयं चौररूपोऽयमिति । हषलादयो हि शब्दाः सदा निन्दावचना न कदाचित् प्रशंसायां वर्त्तन्ते यथा काकादयः शब्दा इत्यत आह प्रकृत्यर्थस्येत्यादि । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं परिपूर्णत्वम् । तस्मिन् सति प्रशंसा भवति । एवञ्च यदा हषलादिशब्दानामपि पदार्थस्य परिपूर्णता भवति तदा ते प्रशंसायां वर्त्तन्ते इति तेष्वपि प्रत्ययो भवति । पलाण्डुभक्षणेन सुरापाणेन च प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतां दर्शयति । हषलशब्दस्य हि शूद्रो वाच्यः । स यदा पलाण्ड्वादिकमपि साधुजनगर्हित-
मभ्यवहरति तदा परिपूर्णत्वं तस्य शूद्रत्वम् । शूद्रः सर्वांशो सर्वविक्रयीति । चौरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तवस्त्रपहारेण परिपूर्णता भवति । ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतिती लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते इति प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गवचने ते

स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्यापि भवत इति भावः । ततश्च पचनोरूपम् पचन्ति-
रूपमित्यत्र द्विवचनबहुवचनाभ्यां भवितव्यमित्यत्र आह क्रियाप्रधानमित्यादि ।
आख्यातस्य यद्यपि क्रिया साधनञ्चोभयं वाच्यं तथापि तस्य क्रियैव
प्रधानमर्थः । यश्च प्रधानं प्रकृत्यर्थस्तस्यैव लिङ्गवचनं स्वार्थिकैरनुवर्तयितुं
युक्तम् । क्रियाप्रधानमेकैव च क्रिया । तेन रूपप्रत्ययान्तादाख्याताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गमपि तर्हि न स्यात् । क्रियाया
अलिङ्गत्वादित्यत्र आह नपुंसकलिङ्गं त्वित्यादि । तत्रैव हेतुमाह
लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति । यदि तर्हि श्लोका क्रिया पचतः पचन्तीति
द्विवचनबहुवचने न सिध्यतः । नैष दोषः । यद्यपि श्लोका क्रिया साधनं
ह्यनेकम् । अतस्तदाश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । रूपप्रत्ययान्तात्
तर्हि स्याताम् । तिङन्तेनोक्तत्वान् न भविष्यतः । एकवचनन्तु भविष्यति ।
तस्यौत्सर्गिकत्वात् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति वचनात् ।

६७ । ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षेऽश्वदेशीयरः ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् परस्तात् तु ।

विभाषाग्रहणेनैह बहुच् सम्बध्यते । न परस्तादित्येतत् । तेन बहुचः
पूर्वत्वं न विकल्प्यत इति नित्यमेव तद् भवत्यत एवाह स तु परस्तादेवेति ।
एवकारेण तुशब्दस्यावधारणार्थतां दर्शयति । यदि पुनस्तुशब्दोऽवधारणार्थो
न क्रियेत ततो न ज्ञायते किं विभाषाग्रहणेन बहुच् सम्बध्यतेऽथ परस्तादि-
त्येतदिति । तुशब्देन त्ववधारणार्थेन परस्तादित्येतन्मिन् नियमितं पारि-
शेष्याद् विभाषावचनेन बहुजेवाभिसम्बध्यत इति विज्ञायते । चित्करण-
मन्तोदात्तार्थमिति । कस्य पुनरन्तोदात्तत्वं चित्करणाद् भवति ? न प्रकृतः ।
समुदायस्य चितः सप्रकृतैर्बहुजकजर्थमिति (६।१।१६३, वा) वचनात् । यद्येवं
पटव इति सुबन्तादुत्पत्तौ जम उदात्तत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । बहुच्युत्पत्ते
सत्यर्थवत् प्रातिपदिकमिति (१।२।४५) प्रातिपदिकमन्त्रायां कृतायां सुपो धातु-
प्रातिपादिकयोरिति (२।४।७१) सुबलुक् तावत् क्रियते । तस्मिन् कर्तृ पञ्चादु-
दात्तत्वं क्रियमाणं पटुशब्दे य उकारस्तस्य भवति । यस्मिन् पुनः प्रातिपदिक-

संज्ञायां कृतायां सुब्लुकि च कृते ऽन्यो जम् उत्पद्यते तस्योदात्तत्वं नाशङ्क-
नीयम् । न ह्यसौ प्रकृत्येकदेशः । ननु चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं
नियमार्थमिति बहुचूर्णस्य प्रातिपदिकसंज्ञया न भवितव्यम् । नैष दोषः ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कथं तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः ।
कथञ्चाजातीयकानां समासः ? भेदसंसर्गवताम् । भेदसंसर्गौ च पृथगर्थाना-
मेव भवतः । द्योतकानाञ्च पृथगर्थवत्ता न सम्भवति । अथ कस्मात्
सुब्लुक् तावत् क्रियते ? पञ्चादन्तोदात्तत्वम् ? यावता परत्वादन्तोदात्त-
त्वेनैव पूर्वं युक्तं भवितुम् । नैतदस्ति । नित्यो हि लुक् । कृताकृत-
प्रसङ्गित्वात् । स हि कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोति । अकृतेऽपि । अन्तोदात्त-
त्वन्वयस्य लुकि कृते प्राप्नोति । अन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो
भवति । तस्मान्नुगेव तावत् क्रियते । बहुगुडा द्राक्षेति । कथं पुनरत्तेषद-
समासिः ? यावता गुडशब्देन गुडजाति रच्यते । तदाधारो वा द्रव्यम् ।
तत्र जातिस्त्वावदेका निरवयवा चेति सर्वस्मिन्नाश्रये समाप्ता । द्रव्यमपि यत्
तथा सम्बद्धं तत् सर्वतः पूर्णत्वात् समासमेव । तस्मादोषदसमाप्तिरयुक्त
मिह विशेषणम् । असम्भवात् । सामानाधिकरण्यञ्च बहुगुडा द्राक्षेति
द्राक्षाशब्देन न प्राप्नोति । तस्यार्थान्तरत्वात् । स्त्रीलिङ्गमपि स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्त इति नोपपद्यते । नैष दोषः । इह शब्दा-
दुच्चारिताद् हयं प्रतीयते । शब्दोऽर्थो जातिर्द्रव्यञ्च । अभिधेयसम्बन्धेना-
शब्दार्थभूता अपि गुणाः । यत्नैतदुभयमस्ति तत्र समासिः । यत्र त्वन्यतर-
न्नास्ति तत्रैव गुडशब्दो गुडजातिहीने माधुर्मादिगुणहीने वा द्रव्ये वर्तते
इत्युपपद्यते ईषदसमासिः । सामानाधिकरण्यमप्युपपद्यत एव । कथम् ?
यदा तावज्जातिहीने केनचित् साधर्म्येण द्राक्षाशब्दाभिधेये वर्त्तिता गुडशब्दः
प्रत्ययमुत्पादयति तदा द्राक्षाशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति । उभयोरेकार्थ-
वृत्तित्वात् । यदा तु गुणहीने गुडजातीय एव तदापि सामानाधिकरण्यं
गौर्वाहीक इति यथा । तथा भविष्यति गुणहीनोऽपि गुडशब्दः । गुणो बहु-
गुडशब्देनोच्यते । तेन च तुल्या द्राक्षेति सापि बहुगुडशब्देनाभिधायिष्यते ।
स्त्रीलिङ्गमपि चोपपद्यते । तस्य लोकाश्रयत्वात् । अपिच स्वार्थिकाः

प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते इति प्रायिकमेतत् । तेन कदाचिदतिवर्त्तन्तेऽपि यथा कुटीरः शमीर इति । कुटीरशमीशुण्डाभ्यो र इति (५।३।८८) स्वार्थिकश्च । विभाषावचन इत्यादिना विभाषाग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । असति हि विभाषाग्रहणे तिङन्तेषु कृतावकाशः कल्पबादयो बहुचा सुबन्ताद् विशेषविहितेन बाध्येरन् । तस्मिंस्तु सति पक्षे तैऽपि भवन्ति । ननु च भिन्नदेशेन बहुचा नास्ति तेषां विरोधः । तत् कुतो बाधा ? असत्यां वा बाधायां कृतेऽपि बहुचि तैर् भवितव्यमेव । परदेशस्यानवष्टव्यत्वात् । नैतदस्ति । नष्टवश्यं देशकृत एव सामान्यविशेषयोर्विरोधो भवति । किं तर्हि ? अर्थकृतोऽपि । बहुचश्च कल्पबादिभिः समानोऽर्थ इति बहुचा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कल्पबादयो न भविष्यन्ति । नहि द्योतितं पुनर्द्योतनमस्ति यथाभिहितेनाभिधातव्यम् । अथ सुव्यहणं किमर्थम् ? यावता प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्तते । न च प्रातिपदिकात् सुबन्ताद्वा बहुच उत्पत्तौ कश्चिद् विशेषोऽस्ति । अत आह सुव्यहणमित्यादि । असति हि सुव्यहणे तिङ्द्येति (५।३।५६) प्रकृतत्वात् ततो हि प्रत्ययः स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सुव्यहणम् ।

६६ । प्रकारवचने जातीयर् ।

तस्य वचन इति । उक्तौ द्योतन इत्यर्थः । प्रकारवति चायमित्यादिना याल्जातीयरोर्विषयभेदं दर्शयति । विषयभेदे मति विशेषविहितेनापि यान्ता जातीयरो बाधनं न भवति । याल्प्रत्ययान्तात् जातीयर् मिहो भवति कथञ्चातीय इति ।

७० । प्रागिवात् कः ।

तिङ्न्तादयं प्रत्ययो नेष्यते । अकजिष्यत इति । कथं पुनरेतयोर्भावाभावो लभ्येते इत्याह तिङ् (५।३।५६) श्येत्यनुवृत्तावित्यादि । उत्तरत्वेवैव्यवधारणेन त्विहानुवृत्तमपि कप्रत्ययेन सम्बन्धनीयमिति दर्शयति । तच्च पूर्वसूत्रावचनग्रहणेऽप्यनुवर्त्तमानेन यत् उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाज्ञातादेरर्थस्य वचनं भवति तत्रैव तेन भवितव्यम् । न च तिङ्न्तादुत्पद्यमानेनापि कप्रत्ययेन सोऽर्थः शक्यते द्योतयितुम् । अकचा तु शक्यते । तस्मात् तिङ् (५।३।५६)

द्येतदनुवृत्तमुत्तरसूत्रेषाकचा सम्बन्धनीयम् । नेह कप्रत्ययेन । प्रागग्रहणमपि द्योतनार्थम् । इवग्रहणमवध्यर्थम् । अन्यथाधिकारपरिमाणं न ज्ञायते ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।

कस्यापवाद इति । ननु च भिन्नदेशत्वात् काकचोर्विरोधो नास्ति । न चासति विरोधे बाध्यबाधक भावः । तत् कथं कस्यापवादः ? नैष दोषः । नैवावश्यं देशकृत एव विरोधो भवति । अपित्वर्थकृतोऽपीत्युक्तम् । अकचप्रत्ययेन समानोऽर्थ इति । अकचा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कप्रत्ययो न भविष्यति । यद्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः कञ् विधीयते त्वयका मयकेत्यादि न सिध्यति । अथ सुप इति प्राक् टेर्विधीयते एवमपि युष्काभिरिति न सिध्यतीत्यत आह प्रातिपदिकात् सुप इति । इयमपीत्यादि । ननु च इयानुवृत्तावपि कचित् सुबन्तस्यैव प्राक् टेर्भवति । कचित् प्रातिपदिकस्येत्येषा व्यवस्था न लभ्यत इत्याह तत्रेत्यादि । वचनग्रहणं व्यवस्थार्थमिहानुवर्त्तते । तेन यत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः कृत्यद्यमानेनार्थद्योतनं शक्यते कर्त्तुं तत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेर्भवति । यत्र सुबन्तादुत्पन्नेनार्थद्योतनं शक्यं सम्पादयितुं तत्र सुबन्तस्यैव । अकचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । तद्धि सप्रकृतेः समुदायस्य । तथाच वक्ष्यति चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्थमिति (६।१।१६३, वा) । तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्य इति । यथासम्भवं कुत्सादिष्वर्थेषु । मकारो देशविध्यर्थः । शीले को मलोपश्चेति । शीलमिति न स्वभाव एवोच्यते । किं तर्हि नियमोऽपि । तथाहि शीलवान् भिक्षुरित्यभिधीयते । यः सम्यङ् नियममनुपालयतीति । तेन योऽपि नियमपरतया वाचं नियमयति सोऽपि तूष्णीक उच्यते ।

७२ । कस्य च दः ।

अकच्सन्नियोगिनेत्यादि । कथं पुनरकच्सन्नियोगिनेत्येष विशेषो लभ्यते । यावता न सूत्रे तदुक्तमित्याह चकार इत्यादि । चकारस्यैतदेव प्रयोजनम् । अकच्सन्नियोगिन ककारस्य दकारो यथा स्यादिति भावः ।

७३ । अज्ञोते ।

अज्ञातविशेषोऽज्ञात इति । यदि यस्यात्यन्तमज्ञानं सोऽज्ञातः स्यादेवं सति सर्वथा वस्तुविज्ञानाभावे प्रकृतिरेव न स्यात् । नहि सर्वथा-
ऽविज्ञातोऽर्थः प्रयोगमर्हति । तस्मात् स्वेन रूपेण ज्ञातस्य यस्य धर्मात्स्न्यत्वम-
ज्ञातं स इहाज्ञातोऽभिमत इति ज्ञायते । अविज्ञातविशेषोऽज्ञात इति ।
अस्यैवार्थं विसृष्टीकर्तुमाह स्वेनेत्यादि । स्वरूपमश्रत्वादि । विशेषरूपं स्वस्वामि-
सम्बन्धादि ।

७४ । कुत्सिते ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

कारुण्येनेत्यादि । अभ्युपपत्तिरनुग्रह एव । स्वपितृक श्रमिताकीति ।
रुदादिभ्यः सार्वधातुकश्चट् (७.२।७६) । अदादित्वाच्छपो लुक् (२।४।७२) ।

७७ । नीतौ च तदयुक्तात् ।

सामदानादिरूपायो नीतिरिति । आदिशब्देन भेददण्डयोर्ग्रहणम् ।
तौ त्वनुकम्पायां न सम्भवत इति सामदानादिकेव नीतिर्गृह्यते । एवकीति ।
इण आङ्पूर्वाङ्गोणमध्यमपुरुषैकवचनस्य से ह्यपिञ्चेति (३।४।८७) हिरादेशः ।
नतु पूर्वैणैवात्रापि प्रत्ययः सिद्धः । अत्राप्यनुकम्पा गम्यत एव । तत् किमर्थं
मित्याह पूर्वैणैवेत्यादि । प्रत्यासन्नोऽनुकम्पासम्बन्धो यस्यानुकम्पामानस्य
स तयोक्तः । प्रत्यासन्नत्वं तु सम्बन्धस्यानुकम्पामानं प्रति । तदाश्रयत्वादनु-
कम्पायाः । अनुकम्पायां विधीयमानः प्रत्यासत्तेर्यस्यानुकम्पया प्रत्यासन्नः
सम्बन्धस्तत एव युक्तो विधातुमिति पूर्वैणानुकम्पमानादेव प्रत्ययो विहितः ।
नतु व्यवहितात् पुनर्धानादेः । अतः सम्प्रति ततोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थ-
मिदम् । व्यवहितादिति । विप्रकृष्टादित्यर्थः । विप्रकृष्टत्वमतदाश्रयत्वा-
दनुकम्पायाः । नहि तस्यां धानादिराश्रयः । किं तर्हि ? अनुकम्पामानो
देवदत्तादिः ।

७८ । बद्धचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

देविक इति । यज्ञिक इति । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच इति (५।३।८३)
दत्तशब्दस्य लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र
क एव वेदितव्यः । मद्रबाहुक इति । मद्रौ बाह् यस्य स मद्रबाहुः । नेदं
मनुष्यनाम । किं तर्हि ? विशेषणम् । मनुष्यग्रहणं किमर्थम् ? देव-
हस्तको हस्तीत्यत्र मा भूत् । नामग्रहणं किमर्थम् ? सृगको मत्स्यक
इत्यत्र मा भूत् ।

७९ । घनिलचौ च ।

देविय इति घन् । पूर्ववक्तोपः । देविल इति इलच् । देविक इति ठन् ।
देवदत्तक इति कः ।

८० । प्राचामुपादेरडज्वचौ च ।

उपङ् इत्यादा उपेन्द्रदत्तशब्दात् प्रत्ययः । विकल्पार्थं प्राग्रहणं कस्मात्
भवतीत्याह वेत्यत्र ह्यीत्यादि । अत्र हि वेत्यनुवर्त्तते । तस्मात् तैव विकल्पस्य
सम्मादितत्वात् तदर्थं प्राग्रहणं नोपपद्यते ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

नामग्रहणमित्यादि । असति हि नामग्रहणे जातिस्वरूपग्रहणं स्यात् ।
अतः स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं जातिग्रहणम् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति । व्याघ्रस्याजिनं व्याघ्राजिनम् । व्याघ्रा-
जिनमिवाजिनं यस्येति व्याघ्राजिनः । समस्युपमानपूर्वाद्बहुव्रीहिरुत्तरपद-
लोपश्चेति (२।२।२४, वा) बहुव्रीह्यावुत्तरपदलोपे कृते व्याघ्राजिन इत्येष शब्दः
सम्पद्यते । अथाजिनलोपश्चेत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? किमुत्तरपदग्रहणेन ? नैवं
शक्यम् । व्याघ्रमहाजिनो नाम कश्चित् । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रक इत्यत्रा-
जिनशब्दस्य लोप उच्यमाने महच्छब्दस्य निवृत्तिर्न स्यात् । उत्तरपदस्य तु
लोपे विधीयमाने भवति । तस्माद् यथान्यासमेवासु । महदजिनं महाजिनम् ।

व्याघ्रस्य महाजिनमिव महाजिनमस्येति पूर्ववदुत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ।
ततः कन् ।

८३ । ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः ।

अस्मिन् प्रकरणे इत्यादि । अनेनास्मिन् प्रकरणे यो विहितो ठाजादो
तत्र लोपो भवति । यो तु प्रकरणान्तरे तत्र न भवतीति दर्शयति । एतच्च-
तत्प्रकरणविहितयोऽठाजाद्योरिहानुवृत्तेर्लभ्यते । अथोर्द्ध्वग्रहणं किमर्थम् ?
यावता द्वितीयादच इति पञ्चमो । तस्मादन्तरेणाप्यूर्द्ध्वग्रहणं तस्मादित्युत्तर-
स्येत्पूर्द्ध्वं (१।१।६७) यच्छब्दरूपं तस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह उर्द्ध्वग्रहण-
मित्यादि । असत्यूर्द्ध्वग्रहण आदेः परस्येति (१।१।५४) द्वितीयादचो यः परस्त-
स्यादेर्लोपः स्यात् । तस्मिन् सति सर्वं निवर्त्तते । अतः सर्वस्य लोपो यथा
स्यादित्येवमर्थमूर्द्ध्वग्रहणम् । अथ उग्रहणं किमर्थम् ? यावता ठस्येकादेशे कृतं
ऽजादावित्येव मिहमित्यत आह उग्रहणमित्यादि । उक्तो द्वितीयत्वे मत्यक्त
एवेकादेशे ठावस्यायामेव द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे कृत इत्युक्तान्तात् क इति
(१।३।५१) कविधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं उग्रहणम् । तत्रैतत् स्यात् चोद्यम् ।
इकादेशे कृते ऽजादिलक्षणे च द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे स्यानिवज्ञावाट् उग्रहणेन
ग्रहणात् कादेशो भविष्यतीत्याह अजादिलक्षणे हीत्यादि । इहादेशविधौ तत्र
उग्रहणं वर्णग्रहणं स्यात् । संघातग्रहणं वा । तत्र वर्णग्रहणे ऽन्विधित्वात्
स्यानिवज्ञावो नोपपद्यते । संघातग्रहणे यद्यप्युपपद्यते तथापि सन्निपातलक्षणे
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये (प, ८६) त्यजादित्वसन्निपातकृतसुकः उपत्यये-
नानन्तर्यमिति तदजादित्वविघातं न कुर्यात् । ततश्च यथा मथितं पण्यमस्य
मायितिक इत्यत्र यस्येति (६।४।१४८) लोपे मत्यपि तकारेण ठस्यानन्तर्यं का-
देशो न भवति तथा वायुदत्तो वायुक इति न स्यात् । तस्मादुक्तो द्वितीयत्वे
कविधानार्थं उग्रहणम् । उवर्णात् इति । तस्य च लोप इत्यर्थः । स
चादेरेव भवति । न सर्वस्य । अथवा ल इत्यादेश एवायं सर्वलस्य विधीयते ।
स चानेकाल्त्वात् सर्वस्यैव भवति । द्वितीयादच इति । द्वितीयलोपे कर्त्तव्ये
सन्ध्याखरस्य द्वितीयत्वं भवति यदा तदादेः गच्छरूपस्य लोपो भवतीति

वक्तव्यम् । सन्ध्याक्षरादूर्ध्वस्य लोपेऽपि प्राप्ते सन्ध्याक्षरस्यैकाक्षरपूर्वपदाना-
मित्यादि । द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोप उक्तः । तदपवादः । एकाक्षरेति ।
अक्षरशब्दश्चायमप्यपि वर्तते । एकाक्षरमेकाच् पूर्वपदं येषां ते । तेषामुत्तर-
पदलोपो वक्तव्यः । वागाशीरिति । वाठाशीरस्येति कृत्वा वैयधि-
करणे बहुव्रीहिः । अनुकम्पितो वागाशीरिति विरुद्धं ठचि कृते द्वितीया-
दच ऊर्ध्वस्य लोप स्यात् । तस्मिन् सति वाच् आ इक इति स्थिते यस्येति
(६।४।१४८) लोपे कृते तस्याचः परस्मिन् पूर्वविधिविति (१।१।५६) स्थानि-
वद्भावात् पदसंज्ञा न स्यात् । तस्मात् तस्यान्तर्धर्षिणीं विभक्तिमाश्रित्य
पदसंज्ञा । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । वागिक इति स्यात् । आशी-
शब्दस्य तस्य परलोपे कृते तस्यानजादेशत्वात् स्थानिवद्भावो नास्तीति भसंज्ञा
भवत्येव । ततस्तया पदसंज्ञायां निषिद्धायां पदनिबन्धनकुत्वादि न भवतीति
वाचिक इति सिध्यति । कथमित्यादि । यद्येकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य
लोप उच्यते षड्विक इति न सिध्यति । अत्राप्युत्तरलोपे कृते भसंज्ञायामुप-
जातायां पदसंज्ञायां बाधितायां भलाञ्छशोऽन्त इति (८।२।३८) षषः प्रकारस्य
जश्वे कृते षड्विक इति न सिध्यति ।

८४ । शिवलमुपरिविशालवरुणार्थ्यमादीनां तृतीयात् ।

स चाकृतसन्धीनामिति । यदस्वरसन्धौ लोपो भवत्येवं सिध्यति ।
नान्यथा । तस्मादकृतस्वरसन्धीनामेव शिवलादीनां लोपो भवतीति वक्तव्यम् ।

८५ । अल्पे ।

८६ । ऋस्वे ।

दीर्घप्रतियोगी ऋस्व इति । स पुनर्यमपेक्ष्य दीर्घो भवति स वेदितव्यः ।
ननु च दीर्घत्वापचये सति ऋस्वो भवति । यत्र दीर्घत्वापचयस्तत्राल्पतास्तीति
पूर्वेणैव सिद्धम् । न सिध्यति । नह्ययं नियोगो यत्र दीर्घस्यापचयस्तत्राल्पत्वेन
भवितव्यमिति । तथाहि सत्यप्यपचये मङ्गस्वगुणयुक्तं यदस्य तदमङ्गदेव भवति ।
नचाल्पम् ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

८८ । कुटीशमौशुण्डाभ्यो रः ।

कुटीरः । शमौर इति । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते इति प्रकृतिगतेनैव स्त्रीलिङ्गेन भवितव्यम् । न पुल्लिङ्गेनेत्यत आह स्वार्थिकत्वेऽपीत्यादि ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

९० । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।

९१ । वत्सोच्चाप्रवर्षमेभ्यश्च तनुत्वे ।

यदि तनुत्वे वत्सादि शब्देभ्यः प्रत्ययो विधीयते ये शरीरे कृशा वत्सादयस्तत्राप्यविशेषणं प्रत्ययः प्रसज्यते विशेषानुपादानादित्यत आह यस्य गुणस्येत्यादि । गुणो विशेषणम् । विशेष्यं द्रव्यं वत्सादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं वयोविशेषादि । यस्मिन् मति वत्सादयः शब्दा द्रव्ये विगद्ये निविशन्ते प्रवर्त्तन्ते तस्यैव वत्सादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्वे प्रत्ययो भवति न तनुत्वमात्रे । तत् पुनः प्रत्यामत्तेः । वत्सादिभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्यये विधीयमाने अन्यत् प्रवृत्तिनिमित्तं न प्रत्यामन्नम् । ततस्तस्यैव तनुत्वे युक्तं प्रत्ययेन भवितव्यम् । तस्य तनुत्वं द्वितीयवयसः प्राप्तिरिति । तृतीयवयःप्राप्तिकाले द्वितीयस्य वयसः । उक्तशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य निश्चितं तनुत्वमवशिष्यते । तस्य तनुत्वमन्यपि त्कर्तव्यम् । गर्हभपित्तकर्तव्यार्थः । तर्हि गर्हभादश्चायामुत्पन्नोऽश्वतर इत्युच्यते । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिर्भवति । भारोद्वहने प्रति यः समर्था न स्यात् स ऋषभतर इत्युच्यते । यदा तु तस्य भारोद्वहने सामर्थ्यं मन्दं भवति हीयते तदा तनुत्वं भवति ।

९२ । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरैकस्य उत्तरच् ।

निर्धार्यमाणेभ्यः प्रत्यय इति । निर्धार्यमाणवाचिभ्य इत्येतत् कुतो लभ्यते ? तत् एवोत्पत्तेः प्रत्यये निर्धारणस्य गम्यमानत्वात् । महाविभाषेत्यादि । समर्थानां प्रथमादित्यनुवृत्ता (४।१।८२) । निर्धारण इति विषये प्रत्ययो

यथा स्यात् । इयोरिति । समुदायान् निर्धारणविभक्तिरिति षष्ठी । सप्तमी वा । सा पुनस्तस्य यतश्च निर्धारणमित्यनेन (३।१।४१) । एकस्येति । निर्धार्यमाणनिर्देश इत्येकस्मिन्निर्धार्यमाणे यथा स्यात् । ननुच समुदायादेकदेशस्य पृथक् करणं निर्धारणम् । इयोरित्यवयवसमुदायो निर्दिष्टो यत एकदेशो निर्धारयितव्यः । स चैकादेशे निर्धारयितव्ये एक एव सम्भवति । अतोऽन्तरिणाप्येकग्रहणं मेकस्यैव निर्धारणं भविष्यतीति निष्कलमेकग्रहणम् । नैतदेवम् । असति हि तस्मिन् इयो रिति कर्मणि षष्ठो विज्ञायते । द्वौ चेन्निर्धार्येते कुतश्चिदिति । ततश्चेद्वापि प्रत्ययः स्यादस्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति । तस्मादेकग्रहणं कर्तव्यम् ।

६३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।

जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति । जातिपरिप्रश्नो यथासम्भवं विषयो येषां ते तथोक्ताः । कतमो भवतां कठ इति । गोत्रञ्च चरणैः सहेति तस्य जातित्वम् । सा च कठजातिः किंशब्देन परिपृच्छते । किंशब्दोऽत जातिपरिप्रश्नविषयो भवति । यतमो भवतां कठस्ततम आगच्छत्विति । यत्तच्छब्दाविह जातिविषयावेव । न परिप्रश्नविषयौ । असम्भवात् । नहि ताभ्यां परिप्रश्नः क्रियते । किं तर्हि ? किंशब्देन । अतएव वक्ष्यति परिप्रश्नग्रहणं किम एव विशेषणम् । न यत्तदोः । असम्भवादिति । वावचनमकजर्थमिति पक्षे ऽकजपि यथा स्यात् । यद्येवं वाक्यं न सिध्यति । यदा हि डतमज् न भवत्यकचैव भवितव्यमित्यत आह महाविभाषयेत्यादि । अत्र च महाविभाषा प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्तते । तथा प्रत्यये विकल्पिते पक्षे वाक्यमपि भविष्यति । जातिग्रहणन्तु सर्वैः सम्बध्यते इति । जातिः सर्वत्रैव भवति । तेन सर्वैरेव सम्बध्यते । जातिविषयेभ्यः । यद्येवं परिप्रश्नग्रहणमनर्थकम् । किंशब्दो हि परिप्रश्नद्वारेणैव जातिविषयो भवति । तत्र जात्यादिना किंशब्दे विशेष्यमाणे सामर्थ्यादेव तस्य परिप्रश्नविषयत्वं लभ्यते । नैतदस्ति । स हि छेपेऽपि वर्तते । तत्रासति परिप्रश्नग्रहणे यदा जातौ छेपे वर्तते तदा प्रत्ययः स्यात् ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

स्वस्मिन् विषय इति । आत्मीये विषये । तत्र हयोरेकस्य निर्धारणं
इतरचो विषयः । बह्वनामेकस्य निर्धारणं इतमचः । चकारोऽनुकर्षनार्थः ।
असति हि तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) इतमजेव
स्यात् । हयोर्निर्धारणे हयोरेकस्य इतरजित्यनुवृत्तेः । बह्वनां निर्धारणे इतमजि-
त्यनुवृत्तेः । विकल्पार्थं प्राग्यहणं कस्मान्न भवतीत्याह विकल्पोऽनुवर्त्तत एवेति ।
विकल्प इत्युक्तम् । अनन्तरसूत्राद्देत्यनुवर्त्तत एवेति विकल्प इत्युक्तम् । तेनेव
प्रत्ययविकल्पः सिद्धः । तस्मात् पूजार्थमेव प्राग्यहणम् । न विकल्पार्थम् ।

६५ । अवक्षेपणे कन् ।

व्याकरणकेनेत्यादि । कथं पुनर्व्याकरणमवक्षेपणम् ? तस्याध्ययनं शास्त्र-
विहितम् । वेदाङ्गत्वात् । सत्यमेतत् । तथापि यताश्रये तदवक्षेपणमुप-
संहरति तं प्रति तस्यावक्षेपणत्वमुपपद्यते । दोषहेतुत्वात् । परस्येत्यादिना
कुत्सित (५।३।७४) इत्यवक्षेपणे कन्नित्यस्य विभागं दर्शयति ।

६६ । द्वे प्रतिकृतौ ।

तद्विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति । प्रतिकृतिविषयं यत् सादृश्यं तत्
प्रयोगो यथा स्यात् । गौरिव गवय इत्यत्रास्ति सादृश्यम् । नतु प्रतिकृति-
विषयम् । नहि गौर्गवयप्रतिकृतिः । पाठादिमयं हि यत् प्रतिच्छन्दकं तत्
प्रतिकृतिरुच्यते ।

६७ । संज्ञायाञ्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

चक्षेति । लणपुरुष उच्यते । सादृश्याच्च मनुष्यश्चा । लुपि युक्तवद्-
व्यक्तिवचने इति (१।२।५१) प्रकृतिगतमेव लिङ्गं भवति । ननु च मनुष्यलुपि
प्रतिषेध इति (१।२।५२, वा) वचनाद् युक्तवद्भावो न प्राप्नोति । नेतदस्ति ।
विशेषणानां हि दर्शनीयादीनां प्रतिषेधः । न लुबन्तस्य ।

६६ । जीविकार्थं चापण्ये ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

देवपथ इति । देवानां पन्था इति षष्ठोसमासः । ऋक्पूरित्यादिनाकारः
(५।४।७४) समासान्तः । कन् । तस्य लुप् ।

१०१ । वस्तेढञ् ।

इतः प्रभृतीत्यादि । तत्र प्रतिकृताविवे प्रतिकृताविति (५।३।८६) कनि
प्राप्त इतः प्रभृतिप्रत्यया भवन्ति । अप्रतिकृतौ त्वसंज्ञायाम् । वाक्येनैवाभिधाने
प्राप्ते । संज्ञायां तु प्रतिकृतावप्रतिकृतौ च । ढञेव । वस्तिर्दृतिविकारः ।
वास्तेयीति । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् ।

१०२ । शिलाया ढः ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

१०५ । कुशाग्राच्छः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्थविषयात् समासादिति । इवशब्दस्यार्थं इवार्थः सादृश्यं विषयो
यस्य स तथोक्तः । यदि इवार्थविषयात् समासाच्छो विधीयते शस्त्रीश्यामा
पुरुषव्याघ्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नञ्चत समास इवार्थे वर्त्तते ।
किं तर्हि ? पूर्वपदमुत्तरपदं वा । शस्त्रीव श्यामा । पुरुषोऽयं व्याघ्र
इवेति । अथाप्येकदेशस्त्रेवार्थे वर्त्तमानत्वात् समासोऽपीवार्थ उच्यते तथापि
समासेनैवोक्तत्वाच्च भविष्यति । यस्तु समासः स क इवार्थे वर्त्तते ? समासा-
र्यादपर इवार्थो यत्रास्ति तत्रायं प्रत्यय उक्तः । परस्मिन्निवार्थ एवेति । इव
इत्यधिकारात् (५।३।८६) । अतर्कितोपनतमिति । अद्विपूर्वमुपस्थितमित्यर्थः ।
चिञीकरणमिति । विस्मयकरणमित्यर्थः । तत् कथमिति ? केन प्रकारेण-
तर्कितोपनतं चिञीकरणमिति ? इममर्थं पृच्छति तत् कथमित्यादि ।
समासश्चायमित्यादि । यदेतदिवार्थविषयात् समासात् प्रत्ययविधानमतएव

ज्ञापकादवसीयते समासो भवति । कथं पुनरेतज् ज्ञापकमिति ? न ह्यस्येत्यादि । इवार्थविषयस्य समाससामान्यस्य लक्षणं नास्तीति । तस्माद् यदेतत् ततः प्रत्ययविधानम् । एतदेव तद्भावस्य ज्ञापकमुपपद्यते । अथवा किं पुनः कारणं ज्ञापकेन तद्भावः प्रतिपाद्यत इत्याह न ह्यस्येत्यादि । स चैवं विषय एवेति । इवार्थविषय एवेत्यर्थः ।

१०७ । शर्करादिभ्योऽण् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ।

१०९ । एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ।

अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि । पूर्वसुत्रेण विहितत्वाद् ठर्गवानन्तरः । अन्य-
तरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । अतस्तेनानन्तरस्य विधिवो भवति प्रतिषेधो वेति
(प, ६२) स एव प्राप्यते ।

११० । कर्कलोहितादौकक् ।

१११ । प्रतपूर्वविश्वेमात् थाल् कृन्दसि ।

इमथेति । इमेतीदमा समानार्थम् प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत इदं प्रत्यय-
विधानम् ।

११२ । पूगाञ् जगोऽग्रामणीपूर्वात् ।

पूर्वादिति । पूर्वशब्दोऽवयववाची । ग्रामणीः पूर्वं यस्य तत् ग्रामणी-
पूर्वम् । प्रतिषेधेन च स्वरूपग्रहणं भवतीति विज्ञायते । पूगशब्देन स्वरूपे
गृह्यमाणे ग्रामणीपूर्वतः प्राप्तिरेव नास्ति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः
प्रतिषेधात् (प, ३२) । लोहध्वजा इति । अगदयस्तद्गजा इति (५।३।११८)
तद्गजसंज्ञा । तेन तद्गजस्य बहुष्वित्यादिना (२।४।६२) लुक् । देवदत्तका इति ।
स एषां ग्रामणीरिति (५।२।७८) कन् । अतः देवदत्तशब्दः पूर्वग्रामणीरवयव
इति न प्रत्ययः ।

११३ । व्रातच्छफओरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिभ्य इति । अथ स्वरूपस्यैव ग्रहणं कस्माच्च भवति ? च्फ-

ओरण्यात्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणान्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन स्वं रूपं (१।१।६८) शब्दस्येत्येतदपीह नापेक्ष्यत इति न भवति स्वरूपग्रहणम् । कौञ्जायन्य इति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् (१।१।६८) । कौञ्जायनीति । जातेरस्त्रीविषयादिति (४।१।६३) ङीष् । जातित्वन्तु गोत्रञ्च चरणैः सहेति ।

११४ । आयुधजीविसंघाज् अग्रङ् वाहीकेष्वब्राह्मणराज-
न्यात् ।

वाहीकेष्विति । निर्धारणे सममी । वाहीकेषु मध्ये य आयुधजीविसंघ इति । निर्धारणञ्च समानजातीयस्यैव भवतीत्यायुधजीविसंघोऽपि वाहीक-
एव विज्ञायते । अथवा देशवाचिनो वाहीकशब्दादधिकरण एवैषा सममी । वाहीकदेशविशेष आयुधजीविसंघो वसतीति ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? अतएव प्रतिषेधात् । यदि स्वरूपग्रहणं स्याद् ब्राह्मणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति । ब्राह्मणशब्द आयुधजीविसंघो वाहीकेषु न विद्यत इति किं ब्राह्मणप्रतिषेधेन ? ब्राह्मणविशेषवाचिनस्तु ये गोपालप्रभृतयः शब्दास्तद्वाच्या आयुधजीविसंघा वाहीकेषु भवन्ति । तत्र यदि प्रतिषेधो न क्रियेत तदा तेभ्योऽपि स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थोऽर्थवान् विशेषग्रहणे प्रतिषेधो भवति । तस्माद् ब्राह्मणे तद्विशेष ग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणमेवेति । तद्वाच्यस्यायुधजीविसंघस्य वाहीकेषु सत्त्वात् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) वचनाच्च । तेनेत्यादि । यस्माद् ङीबर्थोऽत्र टकारः कृतस्तेनास्त्रियामिति (५।३।११३) नानुवर्त्तते । तदनुवृत्तौ अग्रट्प्रत्ययात् स्त्रियां न भवतीति ङीबर्थे टित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्माद-
स्त्रियामिति निवृत्तम् । अतः स्त्रियामपि भवति । कौण्डीहसी । चौडूकीति । हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यकारलोपः ।

११५ । वृकाट् टिग्यण् ।

यदि वाहीकेषु वृकशब्दस्य वाच्य आयुधजीविसंघो भवति ततो अग्रटि प्राप्तेऽन्यत्राप्राप्त एव कस्मिंश्चित् प्रत्ययविधानं वेदितव्यम् । वृकाविवेति । वृकशब्दोऽत्र जातिवचनः ।

११६ । दामन्यादिविगर्त्तषष्ठाक्षः ।

तेषु चेयं स्मृतिरिति । विगर्त्तषष्ठाः स्मर्यन्ते । स्मर्यन्ते ज्ञायन्तेऽनयेति स्मृतिः । सा पुनराहुस्त्रिगर्त्तषष्ठानिति । अयमेवाप्तप्रणीतश्लोकः । एषु च त्रिगर्त्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ शिवाद्यस्तौ (४।१।११२) । शेषास्त्रिजन्ताः । केचिदतद्वितान्तमेव पञ्चमं पठन्ति । तेषां ब्रह्मगुप्तशब्दादेव च्छे भवति ।

११७ । पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणजौ ।

किमर्थं पुनरिह द्यौधेयादयः पठ्यन्ते ? यावता लुक्प्रतिषेधार्थं चतुर्थं (B) द्यौधेयादयः समान्ता एव । त एव चेह गृह्यन्ते । सत्यमेतत् । विचित्रा हि गणानां कतिर्गणकारस्येति पुनः पठिताः । पश्वादिषु सत्वच्छब्दो पठ्यते । स च सत्वच्छब्दप्रकृतिर्मतुप्रत्ययान्तो वेदितव्यः ।

११८ । अभिजिद्विदभृक्कालावच्छिखावक्कमौवदूर्णावक्कु-
मदणो यज् ।

अभिजितोऽपत्यमित्यर्णति । प्राग्दीव्यतोऽणित्योत्सर्गिकः (४।१।८३ ।) एवमुत्तरत्रापि गोत्रप्रत्ययस्याणो ग्रहणमिष्यत इति । तत् कथं जातिनाम् इत्यनुवर्त्तते । तेनाणन्तं यज्जातिनाम् तदेव ग्रहीष्यते । यद्य गोत्रेण विहित-स्तदन्तमेव जातिनाम् भवति । गोत्रञ्च चरणैः सहति जातित्वात् । आभि-जितो मुहूर्त्तः । आभिजितः स्थालोपाक इति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल (४।२।३) इत्यण् । अपरत्र सास्य देवर्तति (४।२।२४) ।

११९ । जगदयस्तद्राजाः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजर्नम्बुहिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ५।३ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमोऽध्यायः चतुर्थः पादः ।

१ । पादशतस्य संख्यादेर्वीक्षायां वृत्तौ पञ्च ।

प्रातिपदिकादिति वर्त्तते । तस्य विशेषणं पादशतस्य ग्रहणम् । विशेषेण तदन्तविधिर्भवतीत्याह पादशतान्तस्येति । आदिशब्दोऽवयववचनः । न च संख्याशब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यते । पृथग्भावादनारम्भकत्वात् । नहि पृथग्भूत मनारम्भकं शब्दान्तरस्यावयवो युज्यते । यथा षट्शब्दः षट्शब्दस्य । विपरीते तु युज्यते । यथा षट्स्य समुदायात्मनः तत्त्वादिकारणं समदेशमवयवमाहुः । तस्मात् संख्यादेरित्येतदपि प्रातिपदिकस्य विज्ञायते । न पादशतशब्दयोरित्याह संख्यादेरित्यादि । आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी यथा गापो ष्टगिति (३.२।८) । गापो ष्टक्प्रत्ययो भवतीत्यनन्तरमिति शेषः । तत्सन्नि-योगेन चेति । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात् । अन्तस्येति । अलोऽन्तपरिभाषया (१।१।५२) । पुनरित्यादि । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वाद् ठञ् (४।३।६०, वा) । न नैमित्तिकोऽनैमित्तिकः । लोपः स्यादित्येवमर्थं पुनर्लोप-वचनम् । वुनापि सह लोपो विधीयमानः परनिमित्तं नापेक्षत इत्यनैमित्तिको भवति । यस्येति लोपः (६।४।१४८) । परनिमित्तक इति । ईति तद्धिते च परस्मिन्निमित्ते विधानात् तस्य स्थानिवद्भावात् । अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) लोपस्य स्थानिवद्भावेन पाच्छब्दस्य विहितत्वात् । अनच्को हि पाच्छब्दः स्थान्युपासः । तस्य चानच्त्वं स्थानिवद्भावे सति हीयते । अस्य त्वनैमित्तिकत्वान् न स्थानिवद्भाव इति-पद्भावो भवतीति भावः । द्वौ द्वौ पादाविति वीक्षायां द्विर्चनं भवति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

दमनं दण्ड (A) इति । ननु दण्डशब्दोऽयं यष्टादावपि वर्त्तते । सत्यम् । तथापीह दमने वर्त्तमानस्य ग्रहणं युक्तम् । दमनस्यैव प्रत्ययान्तेन गम्यमानत्वात् । दानं व्यवसर्ग इति । यद्येवं तत् पूर्वयोग उदाहृतं दत्तं तदा चोपपद्यते यद्ययं योगोऽधिकविधानार्था भवति । नत्वपवादः । तस्माद्वार्थाऽनेन योगिनेत्यत आह अवीप्सार्थ इत्यादि । तेन दानमात्रेऽनेन वृत् । दानवोऽस्यां पूर्वयोगेन पुनर्भवत्येव ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

जातीयोऽपवाद इति । एतेन यथा प्रकारवचने विधीयमानो जातीयः प्रकारवति न प्रकारमात्रे तथायमपीति दर्शयति । अन्यथा हि जातीयोऽयं विषयभेदादपवादो नोपपद्यते । अथ किमर्थं प्रकारवचने जातीय इत्यस्यैवानन्तरं स्थूलादिभ्यः कन् न विधीयते ? किं कृतं भवति ? कन् प्रकारवचनं न वक्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । स्थूलादीनां हि प्रकारस्याज्ञातादीनाञ्च युगपद्विज्ञायां परत्वात् के कृते कन्न स्यात् । शब्दान्तरत्वात् । अथापि स्यात् ? एवमपि स्थूलकक इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । इह तु कनो विधाने परत्वात् कनि कृते ततः क इत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धं भवति । चञ्चद्दृष्टोरित्यादि । स्थूलादिषु चञ्चद्दृष्टोरपाठात् तत्र प्राप्नोति । तस्मादुपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वमूलादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन चञ्चद्दृष्टोरपि भविष्यतीति । स्थूलाणुमापेक्षिति । केचिदेताञ्चतस्त्रः प्रकृतय इति वर्णयन्ति । स्थूलकः । अणुकः । माषकः । इषुकः । अपरे तु स्थूलाणुशब्दो प्रकृती मापेक्षित्ययं तूपाधिनिर्देश इत्याहुः । अन्ये त्वानन्तर्यादणुशब्दस्यैव माषग्रहणं विशेषणमाचक्षते । आद्यमेव दर्शनं न्याय्यम् । तथाहि स्थूलकादयः पटादिष्वपि दृश्यन्ते । स्थूलकोऽणुकः पट

इति । कृष्णात् तिलेष्विति । कृष्ण इति प्रकृतिः । तिलेष्विति तद्विशेषणम् । कृष्णकार्शिलाः । यव व्रीहिष्विति । यव इति प्रकृतिः । व्रीहिष्विति तद्विशेषणम् । यवको व्रीहिः । पाद्यकालावदाताः सुरायामिति । केचिद् वर्णयन्ति पाद्यादीनां त्रयाणामपि सुरायां ग्रहणं विशेषणमिति । पायिका । कालिका । अवदातिका सुरेति । अपरे पुनरानन्तर्यादवदातशब्दस्य सुराग्रहणं विशेषणं पाद्यकालयोर्न विशेषणत्वं भवतीत्याहुः । गोमूत्रादाच्छादन इति । गोमूत्रशब्दः प्रकृतिः । आच्छादन इति तद्विशेषणम् । गोमूत्रप्रकारमाच्छादनं गोमूत्रकम् । सुराहाविति । सुरेति प्रकृतिः । अहाविति विशेषणम् । सुरा-वर्णोऽङ्घ्रिरिति सुरकः । जीर्णशालिष्विति । जीर्ण इति प्रकृतिः । शालिष्विति विशेषणम् । जीर्णप्रकाराः शालयो जीर्णका इति । पत्रमूले समस्तव्यस्ते इति । पत्रमूले इत्येते शब्दरूपे समस्तव्यस्ते प्रत्ययमुत्पादयतः । पत्रमूलकम् । पत्रकम् । मूलकम् ।

४ । अनत्यन्तगतौ ज्ञात् ।

अशेषसम्बन्ध इति । अशेषस्य स्वेन सम्बन्धिना भेदनादीनां व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । नतु यस्याशेषस्य भेदेन सम्बन्धोऽपित्वेकदेशस्य तद्भिन्नकमित्युच्यते । भिन्नमित्यत्राशेषसम्बन्ध एव गम्यते । यद्यशेषं भिद्विज्याव्याप्तं घटादि तद् भिन्नमित्यभिधीयते ।

५ । न सामिवचने ।

सामिवचन इति । साम्युच्यते येन तत् सामिवचनम् । सामिकृतमिति । बहुव्रीहिविशेषणसमासो वा । प्रकृत्याभिहितत्वादिति प्रतिषेधानर्थक्ये हेतुः । अनत्यन्तगतिं गमयितुं कन् विधीयते । सा च सामिशब्देनैव गमितेति कनःप्राप्तिरेव नास्ति । अतोऽनर्थकः प्रतिषेधः । स्वार्थमात्रेणैव कनो विधायकं लक्षणमस्तीति मन्यमान आह केन पुनरित्यादि । यदेतत् प्रतिषेधवचनमेत-देव ज्ञापयति भवति स्वार्थिक इति । अन्यथा प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अर्हकृतम् । नेमिकृतम् ।

६ । वृहत्या आच्छादने ।

कञ्जनुवर्त्तत इति । स्वरितत्वात् । न प्रतिषेध इति विपर्ययात् । वृहति-
केति (B) । केऽण इति ऋस्वः (७।४।१३) ।

७ । षडङ्क्षाशितङ्गलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

अविद्यमानानि षडङ्क्षीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति । ततो बहुव्रीहौ
सक्यगणोरिति (५।४।११३) षच् । राजशब्दात् सप्तमी । राजन्यधीति
विण्ठस्य सप्तमी शौण्डैरिति (२।१।४०) समासः । तमबादय इति । अतिशयने
तमबिष्ठनावित्येवमादयः (५।३।५५) । प्राक् कन इति । युवाल्पयोः
कन्यतरस्यामित्ययम् (५।३।६४) । ज्ञादय इति । पूगाञ् अगोऽग्रामणीपूर्वा-
दित्यादयः (५।३।१११) । प्राग्वुन इति । पादगतस्येत्यादिसूत्रेण (५।४।१)
विहितत्वात् । आमादय इति । किमेत्तिङ्ब्ययघादिष्वित्येवमादयः (५।४।११) ।
प्राङ् मयट इति । तत्प्रकृतवचने मयङित्यतः (५।४।२१) । वृहती जात्यन्ते
(५।४।८) ति । वृहत्या आच्छादन इत्येतत् सूत्रं (५।४।६) कनसुपलक्षयति ।
जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ बभ्रुनीत्येतत् (५।४।१८) । बहुवचननिर्देशो
ऽषडङ्क्षादिसूत्रविहितस्य परिग्रहार्थः ।

८ । विभाषाच्चैरदिक् स्त्रियाम् ।

९ । जात्यन्ताच्छ बभ्रुनि ।

१० । स्थानान्ताद् विभाषा सस्यानेनेति चेत् ।

स्थानेनेति । करणे तृतीया । सस्यानेन स्थानवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण
स्थानान्तं यद्यर्थवद्भवत्येवं प्रत्ययो भवति । नान्यथा । कथं पुनः स्थानशब्देन
तुल्यत्वमुच्यत इत्याह समानमित्यादि । यस्य समानं स्थानं स सस्यानइत्युच्यते ।
यद्येवंविधं स यदपेक्षं तस्य समानं स्थानं स तेन तुल्यो भवतीति पितृस्थानीय
इति । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति सप्तम्युपमानेत्यादिनोत्तरपदस्योपौ
(२।१।२४, वा) बहुव्रीहिः । गोस्थानमिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । भवति

ह्येतत् स्थानान्तम् प्रातिपदिकम् । नतु स्थानेन तुल्यार्थेनार्थवतः । यथा स्थानान्तात् प्रत्ययो भवति तथा तत्पुरुषेणापि स्वस्थानशब्देनार्थ उपस्थापिते तेनार्थेनार्थवतः स्थानात् प्रत्ययेन भवितव्यम् । विशेषानुपादानात् । ततश्च तुल्यञ्च तत् स्थानान्तं प्रातिपदिकं स्थानवाच्येनार्थेनार्थवदिति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इति । इतिकरणो ह्यत्र विवक्षार्थः क्रियते । तेनायमर्थो लभ्यते ततश्चेद् विवक्षा भवतीति । बहुव्रीह्यर्थेनार्थवतः स्थानान्तात् प्रत्ययोत्पत्तौ लोकस्य विवक्षा भवति । न तत्पुरुषार्थेनार्थवतः । तस्मात् स्थानान्तस्यार्थं सुत्पादयितुम् । बहुव्रीहिरेव स्थानशब्दार्थं सुत्पादयति । नतु तत्पुरुषः । तेन न भवत्यतिप्रसङ्गः । चेच्छब्दः सम्बन्धार्थ इति । स्थानान्तस्य सम्बन्धस्यो यथा स्यादित्येवमर्थं चेच्छब्दः । अन्यथा प्रत्ययं प्रति पञ्चम्या स्थानान्तस्य निर्देगात् स्थानान्तस्य सम्बन्धो न स्यात् । नहि पञ्चम्यन्तेन तस्य सम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । चेच्छब्दे तु स चेत् स्थानेनार्थवद् भवतीत्युपपद्यते । न तु सम्बन्धः । इयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्यविधय इति । यदि नित्या न स्युः पूर्वैव विभाषोत्तरत्वानुवर्त्तिथत इत्युत्तरं विभाषायङ्गमनर्थकं स्यात् ।

११ । किमेतत्तद्व्ययघादाद्द्रव्यप्रकर्षं ।

अद्रव्यप्रकर्ष इति । ननुच द्रव्यस्य न प्रकर्षोऽस्ति । तथाच भाष्ये उक्तम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति । अतः प्रतिषेधोऽनर्थक इत्यत आह यद्यपीत्यादि । दृश्यते चाधेयधर्मस्याधार उपचारो यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति । तस्मादाधाराधेययोः क्रियागुणयोर्धर्मः प्रकर्षः । स यदाधारद्रव्य उपचर्यते तदासौ द्रव्यधर्मत्वादुपचारेण द्रव्यधर्मा भवति । अतोऽयं प्रतिषेधः क्रियते । क्रियागुणयोरेवेत्यादि । क्रियाया गुणस्य प्रकर्षो यदा द्रव्ये नोपचर्यते क्रियागुणयोरेव प्रकर्षः । तत्रैव प्रत्ययः । यदि तु द्रव्ये उपचर्यते ततो द्रव्यप्रकर्ष इति वचनात् । किन्तरामिति । वस्तुनो बहवो विशेषाः । तत्र अग्नः किंशब्दार्थः । पूर्वाह्नेतरामिति । चकालतन्नेषु कालानाम् (६।३।१०) इति सप्तम्या अलुक् । ननुच पूर्वाह्नः कालः । कालश्च द्रव्यम् । द्रव्यप्रकर्षं प्रत्ययेन न भवि-

तव्यम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति प्रतिषेधात् । नैष दोषः । नञ्चत प्रातिपदिकार्थः प्रकर्षे वर्तते । किं तर्हि ? विभक्त्यर्थः । स च गुणएव । द्रव्यशक्तिस्वरूपत्वात् कारकाणाम् । अथवा वचनसामर्थ्यात् कालप्रकर्षे भवति । नहि कालादव्य-
स्मादेकारात् परो षो भवति । कालनाम्नामिति परतः सप्तम्या अलुग्-
विधानात् । उच्चैस्तरामिति ।

१२ । अमु च क्कन्दसि ।

१३ । अनुगादिनष्ठक् ।

अनुगदतीत्यनुगादीति । ग्रहादित्वाग्निनिः । आवश्यक्ते वा । ताच्छीले
वा । अस्मादेव निपातनाच्च ।

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

व्यावक्रोशीति । कुश आह्वाने इत्यस्मात्पणञ् । लघूपधगुणः । णञ्ज्ञप्तादञ् ।
स च कृद्ग्रहणपरिभाषायां (प, २८) सगतिकाद् भवति । तेन सगतिकमेवेष्ट
प्रातिपदिकसंज्ञां प्रतिपद्यते । न कर्मव्यतिहार इति (७।३।६) प्रतिषेधादेव
द्विप्रतिषेधयो रादिद्विरेव भवति । टिड्ढाणञिति ङीप् (४।१।१५) ।
व्यावहायीति । अतउपधाया इति (७।२।१) द्विः । तत इति । णञ्ज्ञप्तादिति
यावत् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्नुवर्त्तन्ते इति क्त्वा । एवं
तर्हीत्यादिना स्त्रीग्रहणं ज्ञापकं दर्शयति । तेनैत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनम् ।
अतिवर्त्तन्तेऽपीति । व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः । अपिगश्चादनुवर्त्तन्तेऽपीति । यदि
स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवर्त्तन्त्यव्यभिचारो ज्ञाप्यते तदा गुडादिभ्यः
पुंलिङ्गाद्यनुगतैभ्यश्च स्वार्थं कल्पवादयो भवन्ति । तेषां पुंलिङ्गवचनञ्च तदैव
भवेत् । ततश्च गुडकल्पा द्राव्यैवमादि नापपद्यते । तस्मिन् ज्ञापिते
लिङ्गात्तरश्च भवतीति । तेन सर्वमेतदुपपन्नं भवति । आदिगश्चेनापि
तैलकल्पा चातुर्वर्ष्यं त्रैलोक्यमित्येवमादीनां ग्रहणम् ।

१५ । अस्मिनुणः ।

साराविष्णमिति । रुशब्द इत्येतस्मादिनुण् । अचो अ्णित्तीति (७।२।११५)

वृद्धिः । इतुस्तन्मादण् । स च पूर्ववत् सगतेरेव भवति । इन्नश्चनपत्य इति (६।४।१६१) प्रकृतिभावः । सांस्कृटिन मिति । कूट दाह इति । मृजुष् शुद्धौ । मृजेर्वृद्धिः । शमित्यष्टाभ्यो (३।२।१४१) घिनुण् । घकारे तुते यद्यपीनुण् भवति तथापि तस्मादण् न भवति । स्थानान्ताद्विभाषित्यतो (५।४।१०) विवक्षार्थस्थितिकरणस्यानुवृत्तेः ।

१६ । विसारिणो मत्स्ये ।

विसारीति । पूर्ववक्षिनिः । विसारिण इति पूर्ववत् प्रकृतिभावः ।

१७ । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच' ।

पौनःपुन्य मभ्यावृत्तिरिति । पौनःपुन्येनात्र साहचर्यादेककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां सोपलक्ष्यते । अत एवाह एककर्तृकाणामित्यादि । एक-कर्तृकाणामित्यत्र हि संख्येयानुक्तं उपसंख्यातगुणस्तन्मात्रे वर्तते । संख्याशब्देऽतएव व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । क्रियागणनमभ्यावृत्ति-र्भवत्येव । पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति । क्रियायाः पञ्चोत्पत्तीः करोतीत्यर्थः । भूरीन् वारान् भुङ्क्त इति । यदि संख्याग्रहणं न क्रियेत ततो यथा पञ्चादिभ्यः संख्याशब्देभ्यः प्रत्ययो भवति तथा भूर्यादिभ्योऽपि स्यात् । संख्याग्रहणाच्च भवति । अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतीत्यादि । ननु च द्रव्यगुणयोरपि सम्भवति पुनः पुनर्दण्डी पुनः पुनः स्थूल इत्यादि । नैतदस्ति । अत्र सामर्थ्यात् क्रियाभ्यावृत्तिः । पुनः पुनर्दण्डी भवति । पुनः पुनः स्थूलो भवतीति । तस्मादभ्यावृत्तिः क्रियाया एव सम्भवति । न द्रव्यगुणयोरपि सम्भवति पुनः पुनर्दण्डीति । अत्र सामर्थ्यात्तभ्या क्रियेति क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम् । एकस्य सकृच्चैत्येत्यादि । एकशब्देन द्वौकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते । न चैकस्यां क्रियाव्यक्तावभ्यावृत्तिः सम्भवति । किं तर्हि ? अनेकासु क्रियाव्यक्तिषु । तथाच प्रागुक्तम् । एककर्तृकाणा-मित्यादि । तस्मादेकस्य सकृच्च क्रियैव गण्यते । नाभ्यावृत्तिः । तस्मादसति क्रियाग्रहण एकशब्दात् क्रियागणने प्रत्ययो न लभ्यते । तस्मादुत्तरार्थं क्रिया-ग्रहणं कर्तव्यम् । पञ्च पाका इति । क्रियागणन इत्येतावत्युच्यमानेऽत्रापि

स्यात् । अस्ति ह्यत्र क्रियागणनम् । अभ्यावृत्तिर्हि भिन्नकालानां क्रियाणां भवति । इह त्वभिन्नकाला एव पाका गच्छन्त एव । अतस्तद्भाष्येति । ननु च क्रियाप्यत्र नास्तेष्वेव । धात्वर्थस्य सिद्धताख्यो यो धर्मस्तस्मिन् च ग्री विधानात् । नैष दोषः । सापि सिद्धता क्रियाप्रदेशेषु क्रियाग्रहणेन गृह्यत एव । धर्मधर्मिणोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा कारकस्य गतिः कारकस्य प्रत्येत्यत्र तुमुण् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (३।१।१०) ण्वल् न स्यात् । अक्रियमाण इत्यादि । द्विविधाः संख्याशब्दाः । केचित् संख्यानि वर्तन्ते । केचित् संख्ये । तत्र यदि गणनग्रहणं न क्रियेत तदा क्रियाभ्यावृत्तौ संख्ये वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतं वारान् भुङ्क्ते शतकृत्वो भुङ्क्ते इति । अत्र सोऽयमित्यभिसम्बन्धेन क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येय शतशब्दो वर्तते । अतएव सामानाधिकरण्यम् । शतं वारानिति संख्यानि वर्तमानेभ्यो न स्यादिति दर्शयितुमाह इह न स्यादिति । कुत एतदित्याह संख्यानमात्र- हतित्वादिति । मात्रशब्दः संख्येयं विहाय शतं वारानामिति स्यात् ।

१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

चतुर्भुक्तमिति । रात् सस्येति (८।२।२४) सकारलोपः । चकारः स्वरार्थ इति । प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । प्रत्ययस्य तु चकारः स्वरार्थं नोपपद्यते । तत्स्थानचकत्वात् । चतुःशब्दमेव प्रकृतिं प्रति चकारस्य स्वरार्थत्वम् । नोत्तरयोः । तयोः उदात्तत्वात् । चतुः शब्दस्तु चतेश्वरित्युत्तरप्रत्ययान्तत्वान् (उण्, ५।०।११) नित्स्वरिणाद्युदात्तः ।

१९ । एकस्य सकृच्च ।

सकृद् भुक्तमिति । संयोगान्तस्येति (८।२।२३) प्रत्ययसकारलोपः । चकारो-
ऽन्तोदात्तार्थः । असति तु तस्मिन्निष्पीकाश्रयतिमर्चिभ्यः कश्चित् (उण्
३।३।२३) कन्प्रत्ययान्तत्वान् नित्स्वरिणैकशब्द आद्युदात्त इति स्थानिवद्भावादा-
देशोऽप्याद्युदात्त एव स्यात् । चित्त्वादन्तोदात्तो भवति । अष्टैकः पाक इत्यत्र कश्चाक भवति । अस्ति ह्यत्र क्रियागणनमित्याह एकः पाक इत्यादि ।

२० । विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृतकाले ।

बहुशब्दोऽपि सामान्य एव । प्रकारेऽपि हस्तेः । तत्रानेकक्रियाभ्याहस्तेर-
विप्रकर्ष एव तावन् न्यायः । प्रकरणाद्यपेक्षश्च । कत्वसुजपि न शक्नोत्यस्मिन्
विषये वर्तितुम् । तस्माद् विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यम् ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति । कुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते ? यावता
प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दः । वचनग्रहणादिह प्रकृत इति वक्तव्ये वचनग्रहणं
यादृशस्य लोके प्रकृतस्य मयटो वचनं प्रत्ययान्तेन दृष्टं तत्रैव मयड् यथा
स्यादित्वेवमर्थम् । लोके च मयट्प्रत्ययान्तैरन्तमयादिशब्दैः प्रकृतस्य प्राचुर्य-
मुच्यत इति वचनग्रहणादेष विशेषो लभ्यते । अपरे त्वित्यादि । अत्र प्रकृत्यर्था-
दर्शान्तर एव प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन प्रस्तुतमात्रमुच्यते । नतु प्राचुर्यविशिष्टं
प्रकृतमित्येष विशेषः । उभयथेत्यादि । उभयथाप्यस्मिन्नर्थे सूत्रस्य प्रणयना-
दित्यर्थः ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

मौदकिकमिति । यथा समूहे ऽचित्तहस्तिधेनोऽगिति (४।२।३७) ठग्
मोदकादिभ्यो भवति तथेहापि च मोदकशब्दात् । स्वार्थवाचिनः पुंलिङ्गाच्च ।
स्त्रीलिङ्गादिभ्यः स्वार्थे ठग् विहितः । ततश्च स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यनुवर्त्तन्ते इति प्रकृतिगतेनैव लिङ्गादिना भवितव्यम् । तत् कथमिदं
प्रत्ययान्तरस्य नपुंसकलिङ्गं वचनान्तरत्वेत्यत आह अतिवर्त्तन्तेऽपीत्यादि ।
एतच्च णचःस्त्रियामित्यत्र (५।४।१३) ज्ञापितम् ।

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जाः ।

उपदेश पारम्पर्येण वर्त्तत इति । इतिह उपाध्यायः कथयति । इतिह
अपि पिता कथयतीत्यत्रैव प्रयोगदर्शनात् ।

२४ । दैवतान्तात् तादर्थ्यं यत् ।

चतुर्थी समर्थादिति । तादर्थ्यं चतुर्थी । उपसंख्यानात् । चतुर्थी तदर्थार्थ
इति (२।१।३६) चतुर्थी भवतीति ज्ञापकाद्वा । तादर्थ्यं चतुर्थ्या भवितव्यमिति

चतुर्थीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । तदर्थ एव तादर्थ्यमिति स्वार्थे ष्यञं दर्शयति । कथं पुनः स्वार्थे ष्यञित्याह चातुर्वर्ण्यादीत्यादिना । चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थं स्वार्थे ष्यञ उपसंख्यानं कृतम् (५।१।१२४, वा) । अयन्तु चातुर्वर्ण्यादिवात् स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवताया इति । अग्निश्चासौ देवता चेति विशेषणसमासः ।

२५ । पादार्घ्याभ्याञ्च ।

हृन्दस्य इति । सप्तदशाक्षरसमाहाराभिधायिनश्छन्दःशब्दात् स्वार्थे य-प्रत्ययो भवति । द्वितीयाबहुवचनस्यालुगिति । अप्शब्दाद्वितीया बहुवचनास्ताद् यति कृते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७?) सुपो लुकि प्राप्तेऽलुग् भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति कृत्वा । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानमिति । विभक्तेरलुगर्थमेतदुपसंख्यानान्तरम् । न प्रत्ययार्थम् । आमुष्यायणमित्यमुष्यशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फकि कृते विभक्तेर्लुकि प्राप्तेऽलुग् वक्तव्यः । नडादिषु सविभक्तिकस्य पाठसामर्थ्यादलुग् भविष्यति । अमुष्यपुत्रिकेत्यत्र त्वमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिषु पठ्यते इति विभक्तेर्लुकि प्राप्तेऽलुग् वक्तव्यः । मनोज्ञादिषु पाठाद्वा सिद्धमिति न वक्तव्यम् । उभयत्रादसोऽसिर्दादुदो (८।२।८०) म इति मत्वोत्वे ।

२६ । अतिथेर्जः ।

२७ । देवात् तल् ।

२८ । अवेः कः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

ऋतावित्यादि । उष्णशीते शब्दरूपे कनमुत्पादयत ऋतावभिधेये । उष्णक ऋतुः । शीतक ऋतुः । अन्यत्र उष्णः शीत इत्येव भवति । पशौ लूनविद्यते । लूनविद्यते शब्दरूपे कनमुत्पादयतः पशावभिधेये । लूनकः पशुः । विद्यातकः पशुः । पशोरन्यत्र लूनम् । विद्यातम् । अणु निपुण इति । अणुशब्दो निपुणार्थः कनमुत्पादयति । अणुको निपुण इत्यर्थः । अन्यत्राणुरित्येव भवति । पुत्रः कृत्रिम इति । पुत्रशब्दः कृत्रिमार्थे कन-

मुत्पादयति । पुत्रकः । अन्यत्र पुत्रः । स्नात वेदसमाप्ताविति । स्नातशब्दः कनमुत्पादयति वेदसमाप्तौ विवक्षितायाम् । यस्य वेदः समाप्तः स स्नातक इत्युच्यते । वेदसमाप्ताविति किम् ? नद्यां स्नातः । शून्य रिक्त इति । शून्य-शब्दः कनमुत्पादयति रिक्ते तुच्छेऽभिधेये । शून्यकस्तुच्छ इत्यर्थः । अन्यत्र शून्यम् । दान कुक्षित इति । दानशब्दः कुक्षिते कनमुत्पादयति । कुक्षितं दानं दानकम् । अन्यत्र तु दानम् । तनु सूत्रे इति । तनुशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति सूत्रे । तनुकम् । अन्यत्र तनुः । ईयस्येति । ईयस्प्रत्ययान्तात् कन् भवति । त्रेयस्कः । कुमारीक्रीडनकानि चेति । कुमारीणां यानि क्रीडनकानि तानि कनमुत्पादयन्ति । (C)

३० । लोहितान्मणौ ।

३१ । वर्णं चानित्ये ।

लोहितकः कोपेनेति । लोहितशब्दवाच्यो वर्णः कोपे सति भवति । स्थित एव च देवदत्ते कोपविगमे गच्छतीत्यनित्यो भवति । अथ वर्णग्रहणं किमर्थम् ? यावता लोहितशब्दो वर्ण एव वर्त्तते । नैतदस्ति । मणि-निमित्तोऽप्ययं द्रव्येऽपि वर्त्तते एव । तत्रासति वर्णग्रहणे द्रव्यस्याप्यनित्यग्रहणं विशेषणं विज्ञायेत । ततश्च लोहितकाः पार्थिवाः परमाणव इति प्रत्ययो न स्यात् । तेषां नित्यत्वात् । वर्णग्रहणे तु सति वर्णस्यैवानित्यग्रहणं विशेषणं भवतीति नित्ये प्रत्ययः सिद्धो भवति । अपि च लोहितशब्दो वर्णनिमित्त एव रुधिराख्ये वर्त्तते । तच्च सर्वत्रैवानित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यादनित्ये कार्यविशेष उच्यते । स पुनः सत्येवाश्रये कदाचिद् भवति । कदाचिन्नेति । तेन यदेतत् स्त्रीणामार्त्तवं लोहितं तत्रैव स्यात् । तस्माद्दर्शग्रहणं कर्त्तव्यम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरमित्यत्र यावदाश्रयस्तावदवस्थानादनित्यो वर्णो न भवति । ननु चायमप्याश्रयविनाशेन विनाशादनित्य एव । सत्यमेतत् । सर्वे एव हि वर्ण ईदृशः । उच्यते चेदमनित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् । तेन प्रकर्षेण योऽनित्य इति विज्ञायते । स पुनः सत्येवाश्रये ऽभूत्वा भवतीति यो

भूत्वा प्रतिगच्छति स एव भवितुमर्हति । लोहिताक्षिण्णबाधनमित्यादि ।
 लिङ्गाधिकारे यो विहितः प्रत्ययः स उपचाराक्षिण्णशब्देनोक्तः । तस्य लोहित-
 शब्दाद् बाधनं भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्य वर्णानित्यस्य युगपद्विषयायां
 लोहितशब्दाद् वर्णादनुदात्तासोपधासो न इति (४।१।३८) यो ङीप् प्राप्नोति
 स कना नित्यं बाध्येत । तस्य हि हरितवर्णादिरवकाशः प्राप्नोति । तत्र कनि
 क्तं तदन्ताद् टापि लोहितकेत्येव स्यात् । लोहितकेत्येवं तु न प्राप्नोति ।
 तस्माद्दि लिङ्गबाधनं कर्त्तव्यम् । एवं लोहितशब्दाद् वर्णादनुदात्तादिना
 (४।१।३८) ङीपि तकारस्य नकारे तताऽनेन कन् । केऽण इति (७।४।१३)
 ङ्रस्त्वत्वे कृते लोहितिकेति सिद्धं भवति ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्त इति । ननुच लाक्षादिना य आधीयते लोहितो वर्ण
 सत्स्यानित्यत्वात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् । यदा हि तेन योगविशेषेण तथाविधं
 स्वर्यमुत्पद्यते यतः स्वाश्रयं न जहाति तदा नित्यत्वात् प्राप्नोति । तदर्थमिदं
 मुच्यते ।

३३ । कालाच्च ।

३४ । विनयादिभ्यष्ठक् ।

उपायाद् ङ्रस्त्वच्चेति । उपायशब्दकमुत्पादयति । ङ्रस्त्वच्च प्रतिपद्यते ।
 औपयिकः । (D)

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

व्याहृत इति । उक्त इत्यर्थः । अन्येनेति । संदिष्टा । नहि पूर्वं सा वाक्
 संदिष्टा । तेन हि पूर्वं सन्दिगता सन्देशवाक् भवति । यथा सन्दिष्टोऽर्था-
 ऽभिधायते सा च सन्देशवागुच्यते ।

३६ । तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ।

कर्मशब्दादित्येतेन कर्मण इति स्वरूपस्य ग्रहणम् । निष्पिततमस्येति
 दर्शयति । ननुच कर्मशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वादोष्पिततमस्यैव ग्रहणं युक्तम् । न

स्वरूपस्येति । नैतदस्ति । इह हि स्थानान्तादित्यादेः (५।४।१०) सूत्रादिति-
करणोऽनुवर्त्तते । तेनायमर्थो लभ्यते ततश्चेद्विवक्षा भवतीति । कर्मशब्दाच्च
प्रत्ययोत्पत्तौ लोके विवक्षा भवति । नेप्सिततमात् । नहि तत उत्पन्नेनाणा
व्याहृतार्थवाचा युक्तं कर्म शक्यते द्योतयितुम् । कर्मशब्दात् तूत्पन्नेन शक्यते ।
तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम् । कार्मणमिति । अन्निति (६।४।१६०)
प्रकृतिभावः । तथैवेति । यथैव व्याहृतार्थया वाचा प्रतिपादितमेवं कर्त्तव्य-
मिति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । अणुप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य
प्रतिपादनमर्थः । तत्वेदं प्रतिपादनम् । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् कुलालादय-
स्तत्रैव द्रष्टव्याः । तेन प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् (५।४।३८) भविष्यतीति । यद्येवं
भाषायामपि स्यात् । नैष दोषः । विभाषा बहोरित्यादि (६।४।२०) सूत्राद्
विभाषेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । हृन्त्येव भविष्यति न
भाषायामिति । सान्नायेत्यादि । सान्नायानुजावरानुषूकानुष्टुभचातुष्ट्याश्रया-
च्चोन्नवैयातवेकतवारिवस्तुताद्यायणाग्रहायणसान्तपनाश्वत्सि भाषायाञ्चेत्यन्ते ।
तस्मात् सान्नायादयः । एषां प्रकृतयः प्रज्ञादिष्वेव द्रष्टव्याः । अत्र चाग्रायणा-
ग्रहायण इत्यत्रेकारान्ताभ्यामाग्रायणग्रहायणीशब्दाभ्यामन्यत्राकारान्तेभ्यो-
नुजावरादिभ्यः प्रत्ययः । सान्नायशब्दस्य चेहान्तोदात्तार्थं ग्रहणम् । रूपन्तु
पायसान्नायेति (३।१।१२८) निपातनादेव सिद्धम् ।

३७ । औषधेरजातो ।

औषधं पिवतीति । फलादौ वर्त्तमानादौषधिशब्दात् प्रत्ययः । स च
जातिर्न भवति । आकृतिग्रहणा जातिरित्यादेर्लक्षणस्याभावात् । औषधयः
क्षेत्रे रुद्धा भवन्ति । अत्र फलपाकान्ता जातिः । तत्रौषधिशब्दो वर्त्तते ।

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

प्रजानातीति प्रज्ञ इति । इगुपधज्ञाप्रतीकरः कः (३।१।१३५) । ननु
च यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्तीति प्रज्ञाशब्दार्चावृत्तिभ्यो ण इति (५।२।१०१)
मत्वर्थेनैव णेन सिद्धम् । तत् किमर्थं प्रज्ञाशब्दादण् विधीयत इति ? अस्य
चोद्यस्य निराकरणाय स्त्रियां विशेषं दर्शयन्नाह स्त्रो प्राचीत्यादि । विदेः

शत्रन्तस्य ग्रहणमिति । नतु विदेः शतुर्वसुरित्यादि (७.१।३६) । श्रोत्र शरीर इति । शरीरेयः श्रोत्रशब्दो वर्तते तस्मादण् भवति । श्रोत्रम् । अन्यत्र श्रोत्रम् । जुह्वदिति । जुह्वश्शब्दात् कृष्णसृगे वर्त्तमानादण् भवति । जीह्वतः । जुह्वदित्येवान्यत्र । अन्ये कृष्ण सृग इति पृथक् पठन्ति । कृष्ण-शब्दादण् भवति सृगेऽभिधेये । काष्णीं सृगः । कृष्ण एवान्यत्र । जुह्वच्छब्दादविशेषिणास्मिन् पाठे प्रत्ययः । सत्वन्त्विति । सच्छब्दो यो मतुप्प्रत्ययान्तः स सत्वानेव सात्वतः । प्रज्ञादिरयमाकृतिगणः । तामेवास्याकृतिगणतां बोधयितुमनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः कृतः । तेन कुलालकुङ्कुटादिभ्यां ण् सिद्धो भवति ।

३६ । सृदस्तिकन् ।

किमर्थं पुनस्तिकन् विधीयते । न तत्क्षेत्रे विधीयते । नित्यश्च स्त्री-प्रत्ययोऽयम् । तत्र टापि कृते प्रत्ययस्यात् कादिच्चेनैव (७।३।४४) मिहम् । यत्र तर्हि लुग्भावः क्रियते तत्र न सिध्येत् । प३भिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिक इति । तत्र ह्यध्वर्षपूर्वदिगोरित्यादिनार्हयस्य (५।१।२८) ठको लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । तत्र यदि तत्कन् विधीयते तदा टापि भावादिकारो न श्रूयते । प्रक्रियागोरवश्च स्यात् । इकारस्य शास्त्रान्तरेण विधीयमानत्वात् ।

४० । सस्त्री प्रशंसायाम् ।

४१ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च क्कन्दमि ।

४२ । बह्वल्पाध्याक्कम् कारकादन्यतरस्याम् ।

इत्येवमादीनीति । आदिशब्देनापादानाधिकरणविषयोटाहरणपरिभाषा-ग्रहणम् । बहुभ्यो ह्यस्त्रागच्छति बहुश आगच्छताति । अल्पश आगच्छतीति । बहुशो निदधाति । बहूनां स्वामीत्यत्र शेषस्य विवक्षितकारकाभिधायो बहुशब्दो न भवति । अर्थग्रहणादित्यादि । अस्मिन् ह्यर्थग्रहणं बह्वल्पाध्याभ्यामिव प्रत्ययः स्यात् । तस्मिन् सति पठ्यादिभ्योऽपि भवति । बह्वल्पाध्यादित्यादि । बह्वल्पाध्यात् प्रत्यये विधातव्ये मङ्गलवचनं कर्तव्यम् । मङ्गलवचनं चेह

व्याख्यानं मुच्यते व्याख्यायते तेनेति क्त्वा । कथं पुनः कारणस्य मङ्गलवचनं कर्त्तव्यमित्याह यत्नेत्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम् । इह प्रशंसाग्रहणमनुवर्त्तते । प्रशंसायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । तच्चाभुदधिकेषु । बहुशो ददाति । नास्पृशः । एवं प्रशंसा भवति । इदमेव वचनमाभुदधिकेषु बहुशो लोके दानविषयेषु । अन्यथा तेनास्यग्रहणानुवृत्तेर्मङ्गले गम्यमाने प्रत्ययो न भवतीति । अथवेहापीति करणानुवृत्तेर्मङ्गल एव भवति । नान्यत्वेति । शसः सकारस्येत् संज्ञा न भवति । प्रयोजनाभावात् ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीष्मायाम् ।

नित्यवीष्मयोरिति (८।१।४) द्विवचनेन तदपवादः शस् विधीयते । एकोऽर्थ उच्यते । येन तदेकवचनमित्येतेन सहार्थैकवचनान्तादित्यभिप्रायः । ननु चान्वर्थग्रहणेन च प्राप्नोत्येव । भवति ह्येकवचनम् । एकार्थवृत्तित्वात् । नैष दोषः । नहि वाक्यस्येकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । किं तर्हि ? वृत्तिस्था । न वृत्तौ च निवृत्तायां विभक्तौ घटादयः एकशब्दा एकवचनान्ता भवन्ति । जातिशब्दत्वात् । जातिशब्दा हि नैकस्यामेकजात्याधारभूतायां व्यक्तौ वर्त्तन्ते । किं तर्हि ? अनेकस्यामपि । तदेषामेकार्थवृत्तित्वं वाक्य एव विभक्तिसंख्याश्रयणे प्रतीयते । न वृत्तौ । विभक्तेर्निवृत्तत्वात् । कार्षापणादयश्चेत्यादि । कार्षापणादयः शब्दाः परिमाणा इत्युक्तम् । परिमाणस्य विशेषस्य वाचका इत्यर्थस्याधिक्ये तेषां वृत्तिर्न सम्भवति । वाक्ये तु तेषां प्रयोगेऽनेकार्थ-प्रतीतिः कार्षापणौ कार्षापणा इति । सा विभक्तिर्न तेभ्यः । वृत्तौ तु सा विभक्तिर्नास्तीति तैनेकार्था भवन्ति । वृत्तिस्यैकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । न वाक्यस्येत्युक्तमेतत् । घटं घटं ददातीति । घटादयः शब्दा वृत्तावेकार्था न भवन्ति । एतच्च प्रतिपादितम् । यदान्वयः प्रकरणादिसहिता घटादयोपि जातिशब्दा एकार्था भवन्ति तदा भवितव्यमेव शसा । अन्यथा जसशसोः शिरित्यत्र (७।१।२०) यद् वक्ष्यति जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणमित्यत्र न भवति कुड्वशो ददाति शतशः प्रविशतीति तद्वशाज्ज्यते । कुड्वादि-शब्दस्यापि जातिशब्दत्वात् ।

(E) In the printed काशिका is the reading शसो ग्रहणादिह न भवति । कुड्वशो ददाति वनशः प्रविशतीति ।

४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।

प्रश्नो वासुदेवतः प्रतीति । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति (२।३।११) पञ्चमी । ततस्तसिः । तसेरिकारो सुखसुखार्थः । ननु च सकारस्येत्संज्ञा मा भूदित्येवमर्थः स्यात् । नैतदस्ति । प्रयोजनाभावादेव हि तस्येत्संज्ञा न भविष्यति । आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति । आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानमिति प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन आद्यादिभ्यस्तसिर्भविष्यतीति । अनुक्तसमुच्चयार्थत्वे चकारस्य तस्यादित उदात्तमर्धद्वयमिति निर्देशः (१।२।३२) ।

४५ । अपादाने चाहीयरुहोः ।

ग्रामादागच्छतीति । ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा (१४२४) । चोरेभ्यो बिभेतीति । भीतार्थानां भयहेतुरिति (१।४।२५) । अध्ययनात् पराजयत इति पराजेरसोढ (१।४।२६) इति । सार्थाङ्गीयत इति । षोडशकृत्यागे । लः कर्मस्थान्तनेपदम् । यक् । ध्रुमस्यादिसूत्रेणत्वम् (६।४।६६) । ननु चाकर्त्तृकं कर्म नास्ति । कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेति (१।४।७५) वचनात् । सार्थस्यात्र न कर्म । किं तर्हि ? अपादानम् । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां हि कर्त्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थम् । कुत एतत् ? क्रियाविशेषणत्वात् । कर्त्तरि च ह्यमस्ति । स्वातन्त्र्यं कर्त्तृसंज्ञा च । तत्र संज्ञायाः क्रियाविशेषणत्वं नोपपद्यते । यच्च तस्याः कारणं तेनैव सा युक्ता विशेषयितुम् । न च तस्याः कर्त्तृसंज्ञा कारणम् । किं तर्हि ? ' स्वातन्त्र्यम् । तस्य कर्त्तृस्वरूपत्वात् । भवति क्रियां प्रति यदा कारणभावः कर्मणा च नैव क्रिया विशेष्यते तदायमर्थो भवति स्वातन्त्र्यस्य क्रियाया यदीप्सिततमं तत्-कर्मसंज्ञं भवतीति । सार्थस्यापि देवदत्तेन तस्याभिधानम् । तस्य तस्मिंस्व-सत्यपादानमपि न स्यादेव । तस्माद्देवदत्तः कर्म । जहातेरेव सार्थ-स्यापादानेन भवितव्यम् । तत्रापादानस्यापि मतः सार्थस्य ज्ञानक्रियायां यत् स्वातन्त्र्यं तत्क्रियाविवक्षयैव देवदत्तस्य कर्मसंज्ञा भवति । अथ किमर्थं यत्र निर्देशः क्रियते ? न ह्यारुहोरित्येवोच्येत्यत आह विकारनिर्देश इत्यादि ।

विक्रियते तस्मिन् रूपमिति विकारः । स पुनरिह यगेव । हीयेति । तत् हि घुमास्यादिसूत्रेणकारस्य (६।४।६६) विधानाद् विक्रियते जहाते रूपम् । अथवा विक्रितिविकारः । तेन विकारेण निर्देशः । कथं नाम ? जहातेः प्रति-
पत्तिर्यथा स्यात् । जिहीतेर्मा भुदित्वेवमर्थम् (F) । अन्यथा हि जिहीतेरपि ग्रहणं स्यात् । विकारनिर्देशे तु यस्येदृशं रूपं तस्यैव ग्रहणं भवतीति न भवतीत्येव प्रसङ्गः । भूमित उज्जिहीत इति । जिहीतेरिहाग्रहणात् तत् सम्बन्धिनीप्सादानाद् भवत्येव । हाडो डिच्वादात्मनेपदम् । भुजामित्येव भ्यासस्येत्त्वम् (७।४।७६) । ई हल्यघोरिति धातोरीत्त्वम् (६।४।११३) । कथं मन्मो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति ? यदाह जहातेः प्रतिषेधः क्रियते । ततस्तस्मिन् प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । नैषा पञ्चमीति । पञ्चम्या अविहितत्वात् । उपचारेण तसिः । नैषा पञ्चमीत्युक्तम् । किं तर्हि ? तृतीया । अत्रापि तृतीयाया विहितत्वात् । तृतीयेत्युक्तस्तसिः । तेनैतत् सूचयति । नायमि हस्तसिरनेन सूत्रेण पञ्चम्या विहितः । किं तर्हि ? अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयाया इत्यनुवर्त्तमाने (५।४।४६) हीयमानपापयोगाच्चेति (५।४।४७) तृतीयाया इति । सा च तृतीया हेतौ करणे वा द्रष्टव्या । (G)

४६ । अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिक्रम्येति । अनेनातिशब्दोऽत्रातिक्रमे वर्त्तत इति दर्शयति । अचलन-
मव्ययनमिति । व्यय भयचलनयोरिति पठ्यते । तस्येह चलने हस्तिमाचष्टे
हस्तेनेति हेतौ करणे वा तृतीया ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

हस्तेन हीयते । हस्ततः पाप इत्यत्र हस्तस्य हीयमानेन पापेन च योगं
तृतीया हेतौ करणे वा । क्षेपविश्रान्तायामिदमुदाहरणं कस्मान्न भवतीत्याह-
क्षेपस्य चेत्यादि ।

(F) जिहीतेरिति तिङानुकारणं बोध्यम् । श्रुतिर्घो डिच्वाभावाज्जिहातेरिति हि स्यात् । काश्चि
काश्चाच्च जिहीतेरित्येव प्रयोगः ।

(G) तेन स्वरैव वर्णेन वा विवक्षितादर्थाङ्गेन इत्यर्थः सम्यग्यते ।

४८ । षष्ठ्या व्याश्रये ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

प्रवाहिकात् इति । प्रवाहिकाशब्दात् प्रतीकारापेक्षया षष्ठी । ततस्तमिः ।

५० । अभूततद्भावे कृत्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः ।

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्येति । कारणं प्रकृतिस्तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारः । तेन विकाररूपेणाभूतस्याजातस्येत्यर्थः । कुतः पुनरयं अभूततद्भावविशेषो लभ्यते ? अभूतग्रहणादिह हि भावो जन्म मत्ता वा । यदि हि मत्ता भावः स्याद् भवतिभ्यामेव सम्बन्धः स्यात् । न करोतिना । नहि यत् क्रियते सा मत्ता । धातुत्रयोपादाने च सति यस्मिन्वर्धे गृह्यमाणेतिभिरपि धातुभिर्योगोऽस्ति स एवाश्रयितुं युक्तः । स च जन्मैव । न मत्ता । कृग्रहणादेष विशेषो लभ्यते । तदात्मना भाव इति तच्छब्देन विकारः परास्मृश्यते । स एव विकारः । आत्मा स्वभावः । तेन विकारात्माऽभूततद्भावः । अपितु लब्धसत्ताकस्यैव कारणस्य प्रागप्रतिपन्नविकारस्योत्तरकालविकारभुमावाप्तिरभूततद्भाव इत्युक्तं भवति । तेन यत्र प्रकृतिर्न विवक्ष्यते तत्र प्रत्ययो न भवति यथा शक्ने करोतीति प्रत्युदाहरणे । नहि प्रकृतावत्र विवक्षितायामेवंविधोऽभूततद्भावो गम्यते । तच्छब्देन प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षा प्रतिपाद्यते । तेन यत्र प्रकृतिविकाररूपमापद्यमाना तस्मादभिन्ना विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययो भवति । नतु यत्र कारणतः कार्यस्य भेदो विवक्ष्यते । यत्र तु भेदो यथा पटं करोतीति न तत्र । सम्पद्यतः कर्त्ता सम्पद्यकर्त्तिति । कथं पुनस्तिङन्तेन समासः ? कथञ्च तिङो लोपः ? मोलत्वादिदेशस्य । सत्त्वात् सर्वसिद्धमुपपद्यते । अथवा भंप्रवात् पदेरत एव निपातनाद् यत्प्रत्ययः । तदन्तस्यायं विशेषणममामः । तत् तिङन्तस्य वृत्तिकरणेत्यर्थप्रदर्शनमात्रं कृतम् । न पुनरेतद् विग्रहवाक्यम् । मम निरिति वक्तव्ये सम्पद्यकर्त्तरीत्युक्तं वैचित्त्यार्थम् । शक्तीकरोतीति । अस्य द्वावितीत्ये (९।४।३२) द्वाविति (९।४।२६) दीर्घत्वम् । च्युतस्याव्ययत्वात् मोलापः । नात्र प्रकृतिर्विवक्षितेति । विकारमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यत्र च प्रकृतिर्न

विषय्यते नात्राभूततद्भावो गम्यत इति न भवति प्रत्ययः । अभूततद्भावे सामर्थ्यात् लब्धमेवेत्यादि । यो हि ह्यविकाररूपेण भूतो विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत् सामर्थ्यात्-स्वरूपान्तरेण सम्पद्यते । तत् कर्त्तृसंज्ञकमेव भवतीति नायं नियोगत इत्यभि-प्रायेणाह कारकान्तरसम्पत्तौ मा भूदिति । अदेवगृह इत्यादि । अत्र देवगृहस्य देवताराधनत्वेनाभूतस्य प्रागुत्तरकालं देवताधेयसम्बन्धेन तदात्मकत्वमापद्यमानस्य भवत्ययमभूततद्भावः । स त्वधिकरणस्य । न कर्त्तुः । तथाहि तद्रूपान्तरमापद्यमानमपि न कर्त्तृसंज्ञम् । किं तर्हि ? अधिकरणसंज्ञमेव । अन्यथा सप्तमी न स्यात् । चाविकार उच्चारणार्थः । चकारः प्रकृतेरन्तोदात्तार्थः । वकारस्य वेरपृक्तस्येति (६।१।६०) लोपः ।

पू१ । अरुमनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

अत्र विशेषणसम्बन्धादित्यादि । अभूततद्भावादीनि सर्वाणि विशेषणा-नीह पूर्वसूत्रादनुवर्तन्ते । तस्मात् सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्वणैवाहुः प्रभु-तिभ्यः प्रत्ययः सिद्ध इति नासौ विधीयते । लोपसात्' तु न प्राप्नोति । अतस्तदर्थं वचनम् । यदि पुनरनेनेव प्रत्ययविधिः स्याद् दुर्मनीकरोती-त्यादौ प्रत्ययो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । पूर्वेण तु तदन्तादपि भवति । तत्र ग्रहणवत्प्रातिपदिकस्याभावात् । उन्मनीकरोत्येवमादौ बहुव्रीहेः प्रत्ययः ।

पू२ । विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।

विभाषाग्रहणं च्चुः प्रापक मिति । समुच्चयार्थत्वात् । समुच्चयार्थत्वं त्वनेकार्थत्वान्निपातस्य । यद्येवं चकारएव कस्मादोक्तः । वैचित्र्यात् सूत्र-कृतेः । अथ प्रत्ययविकल्पार्थमेवेति विभाषाग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह प्रत्ययविकल्पास्त्वित्यादि ।

पू३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

स तु कृत्वस्तिभिरेव योगे भवतीति । कृत्वस्तिभिरित्येव योग इत्यनेन सम्बन्धस्येव तस्येहानुवृत्तेः । अभिविधेः कार्त्स्न्यास्य चावश्यं विशेषेण भवि-

तव्यम् । अन्यथा सूत्रद्वयारम्भो निष्फलः स्यात् । एकैर्नैव सिद्धत्वात् । स च विशेषो न ज्ञायत इत्यतस्तत् पृच्छति अथाभिविधेरित्यादि । यथास्मां सेनायामित्यादि । अथ शिष्याणां शस्त्राणामिकदेशेन ह्यात्मना सम्बन्धमात्रं विवक्षितम् । न सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । अत्रापि सर्वासां लवणव्यक्तीनामेकदेशेनोदकात्मताविकारेण सम्बन्धमात्रं विवक्षितम् । न त्वेकस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । कार्त्तृस्त्रीत्वित्यादि । यत्र ह्येकस्यापि द्रव्यस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिर्न त्वेकदेशेन तत्र कार्त्तृस्त्री भवति । तत्र यदि पूर्वा योगो नारभ्येत यत्तैकद्रव्यविशेषविषयं कार्त्तृस्त्री तत्र प्रत्यययोगो न स्यात् । अभिविधेरभावात् । अद्यायं नारभ्येत यत्र सर्वाः प्रकृतय एकदेशेन विकारमापद्यन्ते तत्र न स्यात् । तस्मादुभयमारब्धव्यम् ।

५४ । तदधीनवचने ।

तदधीनं तदायत्तमिति । तस्यायत्तं तदायत्तम् । तच्छब्देन स्वामिसामान्यमुच्यते । अधीनशब्देनापीगितव्यसामान्यम् । अनन्तरोक्तमेवार्थं विस्मष्टीकर्तुमाह तत्स्वामिकमित्यर्थः । स स्वामी यस्य तत् तत्स्वामिकम् । अत्राप्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद् बहुव्रीहिः । ईगितव्यस्य चान्यपदार्थत्वात् तस्य प्रधानभावः । स्वामिनस्तदुपलक्षणत्वाद् गुणभावः । स्वामिसामान्यमित्यादि । स्वामिसामान्यमीश्वरसामान्यमीगितव्यसामान्यमित्येतदुभयं तदधीनशब्देनोच्यते । कथं कृत्वा ? इहाधिरीश्वर (१।४।८७) इत्यधिगच्छस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्वरेति (२।१।८) च सममी । स चेश्वर ईगितव्यापेक्षित इति सामर्थ्यादीगितव्याभिधानमधिगच्छेन योगि भवति । अधिशब्दार्थं शौण्डादिषु पठ्यते । तत्र सममी शौण्डैरिति (२।१।४०) समामि कृते पूर्वपदस्य स्वामिसामान्यमर्था भवति । उत्तरपदस्य ऐगितव्यसामान्यम् । अषड्ज्ञादिमूत्रेण (५।४।७) स्वप्रत्ययं कृते स एवायमर्था भवति । तस्य तत्स्वामिकत्वादित्येवञ्च कृत्वा । स्वामिसामान्यमीगितव्यसामान्यं तदधीनशब्देनोच्यते । तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः । ईगितव्यसामान्यं तु प्रत्ययार्थं इत्यत आह स्वामिविशेषवाचिन इत्यादि ।

५५ । देये ता च ।

राजसाद् भवति राष्ट्रमिति । पूर्वेण सातिरेव भवति ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम् ? यावता विभाषा साति कार्त्तम् (५।४।५२) इत्यात्र विभाषाग्रहणं मनुवसिष्यत एव । विकल्पेन प्रत्ययो भविष्यतीत्याह बहुलग्रहणादन्यत्रापि लभ्यत इति । तस्माद्विभाषायां प्रकृतायां यद्बहुलवचनं कृतं तदन्यत्रापि यथा स्यादित्यभिप्रायः ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्वाजवरार्द्धादनितौ डाच् ।

अव्यक्तस्यानुकरणं मव्यक्तानुकरणं मिति । यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषो रूपिण न प्रकाशते तथापि ध्वनेः समानतया तस्मात्सादृश्येन स त्वनुक्रियत इति तस्याप्यनुकरणमित्युच्यते । डाच् अवरमर्द्धं यस्येत्यर्द्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव । यस्येत्यादि । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठून् द्वाजर्द्धं भवति तस्मात् प्रत्ययो भवति । यस्य न ततोऽपि न्यूनतरमेकाज् भवति । यद्यकृते द्विवचने यस्य द्वाजवरार्द्धता ततो डाज् भवतीति ज्ञायते ततः पटदित्यादेर्न स्यात् । नञ्चात्र द्वाजवरमर्द्धम् भवतीत्येतच्चेतसि कृत्वाह यस्य चेत्यादि । नन्वेवं सति डाचि परस्मृते तदाश्रये द्विवचने कृते द्वाजवरार्द्धता भवति तस्याच्च सत्यां डाजितीतरैतराश्रयः प्रसजति । इतरैतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्प्यन्त इत्याह डाचि बहुलमित्यादि । यद्येषा परसप्तमी स्यात् स्यादेष दोषः । न चैषा परसप्तमी । किं तर्हि ? विषयसप्तमी । पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दाद् डाचि विवक्षिते विषयभूते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव पूर्वं तावद्विवचनम् पटच्छब्दस्य क्रियते । तस्मिन् कृते द्वाजवरार्द्धतायामुपजातायां डाचि टिलोपः । नित्यमास्तेडिते डाचीति (५।४।५७) पूर्वस्य तकारस्य पररूपत्वम् । दमदमाकरोतीति । दमच्छब्दस्य पूर्ववद्विवचनम् । ततो डाच् । दृषत्करोतीति । अत्रापि द्विवचने कृते द्वाजवरार्द्धता भवतीति । नाव्यक्तस्येदमनुकरणम् । अत्करोतीति । भवत्येतदव्यक्तानुकरणम् । न द्वाजवरार्द्धम् । कृतेऽपि ह्यत्र द्विवचन एकाजवरमर्द्धं सम्पद्यते । खरटखरटा करोतीति । खरटदित्ये-

तस्यानुकरणस्यात् पटदित्येतस्यानुकरणस्येव पूर्ववद् द्विर्वचनम् । ततो डाच् ।
 यदि द्राजर्हादित्येतावदुच्येतह प्रत्ययो न स्यात् । न ह्यत्र द्राजर्हतास्ति । अवर-
 ग्रहणे तु सतीहापि भवति । तत्र हि द्वचोऽर्हाद् यस्य नूनतरमर्हं तत एव प्रत्ययेन
 भवितव्यम् । अन्यतस्तु सर्वतो भवितव्यमेव । अन्यथाऽवरग्रहणमनर्थक एवेति
 द्राजर्हादित्येवं ब्रूयात् । पटिति करोतीति । अव्यक्तानुकरणस्यात् इतावित्य-
 च्छब्दस्य (६।१।८८) पररूपत्वम् । यद्यत्र डाच् स्यात् तस्य डाजन्तस्य परमिति
 शब्दमुच्चार्य करोतिरनन्तरः स्यादिति । न च तत्परम् । तच्चानिष्टम् । अथ
 चकारः किमर्थः ? यावतास्तीदास्तत्वं कृत्वादस्य प्रत्ययस्वरणेव मिहमित्यत आह
 चकार इत्यादि । पटपटा असि इति स्थितं तिङ्ङितिङ् (८।१।२८) इत्यसि-
 शब्दस्य निघाते कृते स्वरितो वानुदासे पदादाविति (८।२।६) स्वरित एका-
 देशः प्राप्नोति । न च स्वरित इत्यतः । तदर्थं चकारः । स्वार्थिको विज्ञेय
 इति । व्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावात् । केन पुनः स्वार्थिको यकारः ? अनेनेव
 निपातनेन ।

५८ । कृजो द्वितीयतृतीयशस्ववीजात् कृषो ।

ननु कृभस्त्रियोग इत्यतः करोतिरनुवर्तते । तत् किमर्थं कृज्यग्रहण-
 मित्याह कृज्यग्रहणमित्यादि । धातुत्वयं प्रकृतम् । तत्रामति कृज्यग्रहणं यथा
 कृजो योगो भवति तथा भवत्योरपि स्यात् । तस्मात् कृजो ग्रहणं भस्त्रि-
 निवृत्त्यर्थम् ।

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

संख्याया इति सामीप्यसम्बन्धे पठो । गुणान्ताया इति प्रत्ययविधौ
 संख्यावाचिनः शब्दस्येत्यनेन संख्याशब्दस्य पष्ठप्रस्तां दर्शयति । अन्तगच्छो
 ऽवयववचनोऽप्यस्ति । तस्येह ग्रहणे संख्याशब्देन सम्बन्धो न स्यात् । नहि
 संख्याशब्दस्य गुणशब्दोऽवयव उपपद्यत इति मत्वा सामीप्यवचनोऽयमन्तगच्छ
 इति दर्शयन्नाह गुणशब्दोऽन्ते समीप इति । यत्नेति । अनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते ।
 सेत्यादि । सा प्रकृतिः संख्या गुणान्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । गुणशब्दोऽन्ते यस्य
 स तथोक्तः । तादृशादित्यादिना तथाभूतात् संख्याशब्दात् सामीप्यवर्ति-

गुणशब्दादित्यर्थः । ननु च सामीप्यवचनान्तशब्दे संख्यायाः पूर्वः परो वा गुण इति विशेषो नावधार्यते । तथाच यत्राप्यसौ पूर्वस्तत्रापि स्यात् । नैष दोषः । सामीप्येऽयं वर्त्तमानो नियतदेशमेव पराश्रयं वा यत् सामीप्यं तदाचष्टे । न सामीप्यमात्रम् । यथावयवे वर्त्तमानो नावयवमात्रमभिधत्ते । किं तर्हि ? विशिष्टदेशमेवावयवम् । द्विगुणं विलेखनं करोतीति ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

६१ । सपत्रनिष्पत्तादतिव्यथने ।

सह पत्रेण सपत्रः । निर्गतं पत्रं यस्मान्निष्पत्तः । अतिपीडनमति-
बाधनम् ।

६२ । निष्कुलान्निष्क्रोषणे ।

निष्कुलं करोतीति । निर्दिष्टं कुलं यस्येति स निष्कुलः । कुलशब्दोऽत्र
बन्धुषु वर्त्तते ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

आराध्यचित्तानुवर्त्तनमिति । आराध्याः स्वाभ्यादयः । तेषामभिमत-
करणानामभिमतवर्जनेन वा यच्चित्तस्यानुवर्त्तनमाराधनमानुलोभ्यं तत्र प्राणिधर्म
एव वेदितव्यम् ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

स्वाभ्यादेश्चित्तपीडनमिति । स्वाभ्यादेरनभिमतानुष्ठानेनाभिमतानु-
ष्ठानेन वा चित्तस्य पीडनं दुःखं प्रातिलोभ्यम् । तदपि प्राणिधर्मएव ।

६५ । शूलात् पाके ।

शूलाकरोति मांसमिति । पचतीत्यर्थः ।

६६ । सत्यादशपथे ।

६७ । मद्रात् परिवापणे ।

मद्राकरोतीति । मङ्गलशम्भूवं मुण्डनं करोतीत्यर्थः । मद्राच्चेति वक्तव्य-

मिति । भद्रशब्दाच्च डाञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्वेदं व्याख्या-
नम् । समयाच्च यापनायामित्यतः (५।४।६०) शकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमु-
च्चयार्थः । तेन भद्रादपि भविष्यतीति ।

६८ । समासान्ताः ।

समासान्ता इत्ययमधिकार इति वक्ष्यमाणेन बहुव्रीहौ संख्येय उजबहुगणा-
दित्यादिना (५।४।७३) बहुव्रीह्यादित्वेन समासविशेषाद् विधास्यन्ते । यत्रापि
बहुव्रीह्यादिग्रहणं नास्ति तत्र संघातः प्रकृतित्वेन निर्दिश्यते । यथाच प्रत्यन्वव-
पूर्वात् सामलोन् इति (१।४।७५) । ततश्च सामर्थ्यादेव समासान्ताः प्रत्यया विज्ञा-
स्यन्ते । तत् किं समासग्रहणेन ? यत्नेतदुभयं नास्ति यथा ऋक्पूर्व धूःपथा-
मानच्च इति (५।४।७४) तदर्थं समासान्तग्रहणं क्रियते । अन्तशब्दोऽयं सामीप्य-
वचनोऽप्यस्ति । यदि तस्येहग्रहणं स्यात् प्रत्ययपरत्वेनैव उजादीनां सामीप्यस्य
सिद्धत्वादन्तशब्दोऽनर्थकः स्यादिति मत्वाह अवयववचनोऽयमन्तशब्दो गृह्यत
इति दर्शयन्नाह अवयव इति । अस्य पर्यायेण वृत्तिं कर्तुमाह एकदेशा इति ।
एकदेशशब्दमिहाययता प्राक्समासविधेः समासार्थादुत्तरपदात् वक्ष्यमाणाः
प्रत्यया भवन्ति । पश्चात् समास इत्युक्तम् भवति । एवं हि ते समासस्यैकदेशा
भवन्ति यदि प्राक् समासवृत्तेः स्यात् । समासान्तान् कृत्वा पश्चात् तदन्तेन
समासः क्रियते । एवञ्च तैः सह समाससंज्ञा भवतीत्युपपद्यते उजादीनां
समासावयवत्वम् । अतश्चैतदेवं विज्ञेयम् । योऽभिमन्यते समामे कृतं उजादिभि
र्भूतव्यमिति तस्य न कपीत्यत्र (७।४।१४) यद् वक्ष्यति वृत्तिकारः समासार्थं
ह्युत्तरपदे कपि कृतं पश्चात् समासेन भवितव्यमिति तद्विरुध्यते । ननु च
समासार्थादुत्तरपदाद् उजादिषु कृतेषु पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियत
इत्यस्मिन्नपि पक्षे समानो दोषः । यतः पथो विभाषत्येवमादिषु (५।४।७२)
नञः परो यः पथिञ्शब्दस् तदन्तात् तत्पुरुषादिभाषा समासान्तो भवतीत्येव-
मादयो निर्देशा विरुध्यत एव । नैतदस्ति । तद्विरोधस्य व्याप्तातिपदिकादि-
त्यत्र (४।१।१२) प्रतिपादितत्वात् । तद्वग्रहणेन गृह्यत इति । तच्छब्देन समासः
प्रत्यववृत्त्यते । समासावयवत्वे सति तेषामपि तदनुप्रवेगो भवति । अतस्ते

समासग्रहणेन गृह्यन्ते इति । अथ समासावयवत्वे प्रत्ययस्य किं प्रयोजनमित्याह प्रयोजनमित्यादि । अधिराजमुपराजमिति । यथाक्रमं विभक्त्यर्थे सामीप्येऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (५।४।१०७) अनञ्चेति (५।४।१०८) टजन्तस्याव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणान्नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्या इति (२।४।८४) विभक्तेर्लुगमन्तभावश्च भवति । द्वे पुरी समाहृते इति तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः । स च संख्यापूर्वी द्विगुरिति (२।१।५२) द्विगुमञ्जः । ऋक् पूरब्धूः पथामि (५।४।७४) त्यकारप्रत्ययान्तस्य द्विगुग्रहणेन ग्रहणादकारान्ताद् द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् सिद्धो भवति । कोशनिषदिनीति । कोशश्च निषच्चेति समाहारद्वन्द्वः । द्वन्द्वाच्चुदघान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) टच् । तस्य द्वन्द्वग्रहणेन ग्रहणात् कोशनिषदमस्या अस्तीति द्वन्द्वोपतापगङ्गात् (५।२।१२८) प्राणिस्थादिनिर्भवति । ऋन्नेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप् । सूक्तत्वचिनीति । पूर्वेण तुल्यम् । विधुरः प्रधुर इति । विगतो धुरः प्रगतो धुर इति कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) प्रादितत्पुरुषसमासः । पूर्ववदकारस्येह तत्पुरुषग्रहणेन ग्रहणात् तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादीत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति । पूर्वपदं पुनरत्र निपात आश्रुदात्तः । असति तु समासान्तत्वे प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तता स्यात् । उच्चैर्धुरो नीचैर्धुर इति । उच्चैर्धूरस्येति । नीचैर्धूरस्येति बहुव्रीहिः । पूर्ववदकारप्रत्ययः । तस्य बहुव्रीहिग्रहणेन ग्रहणाद् (६।२।२) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्वितान्तोदात्तः । सनुतरुच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथगित्येते सनुतरप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः । स्वरादिषु पाठात् ।

६६ । न पूजनात् ।

सुराजातिराजिति । शोभनो राजा । अतिशयितः राजिति विगृह्य कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । सुगौरिति पूर्व्ववत् समासः । अत्र गोरतद्धितलुकीति (५।४।८२) टच् प्राप्नोति । अस्माद्वचनात् भवति । परमराजः । परमगव इति । सस्माद्वित्यादिना (२।१।६१) समासः । सुसक्थ इति । बहुव्रीहौ सक्थल्लभोः स्वाङ्गात् यजिति (५।४।८३) षच् ।

७० । किमः क्षेपे ।

किंराजिति । निन्दितो राजेति विगृह्य किं क्षेप इति (२।१।६४) समासः । किंराज इत्यत्र प्रश्ने किंशब्दः । न क्षेपे । षष्ठीसमासः । ननु लक्षणप्रतिपदीकृतयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति (प, ११४) प्रतिपदोक्तो यः किमः समासः किं क्षेप इत्यनेन (२।१।६४) विहितः स एव ग्रहीष्यत इति क्षेपग्रहणमनर्थकम् । एवं तर्हि क्षेपग्रहणेनैतदेव ज्ञापयति । इयं परिभाषा नावतिष्ठत इति । तेन बहुव्रीह्यावपि प्रतिषेधः सिद्धो भवति । निन्दिता धूरस्य किञ्चुरं शकटम् । निर्धुरं शकटमिति ।

७१ । नञ स्तत्पुरुषात् ।

अराजिति । तत्पुरुषोऽयम् । अन्वचो माणवकः । अधुरं शकटमिति । दावपि बहुव्रीहौ । पूर्ववदकारः ।

७२ । पथो विभाषा ।

अपथमित्यत्र पूर्ववदकारः । अपथं नपुंसकमिति (२।४।३०) नपुंसकनिङ्गता ।

७३ । बहुव्रीहौ संख्येय उजबहुगणात् ।

बहुव्रीह्याविति सुब्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सममी । संख्ययाव्ययामन्त्रेत्यादिना (२।२।२५) यो बहुव्रीहिसु तस्येदं ग्रहणमिति । तस्यैव संख्येये त्रिणिः । यत्तर्हि वार्थं वर्तते द्विधाः पञ्चषा इति यद्य सुत्रार्थं द्विदशा स्त्रिदशा इति तत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । तावपि संख्येये वर्तत एव । संख्येयतयेव वार्थस्य सुत्रार्थस्य चाभिधानात् । दशानाञ्च समीप उपदशाः । विंगतः समोप उपविंशाः । ति विंगतेर्द्वितीति तिलोपः (६।४।१४२) । हयोरप्यकारयोरतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । दशानामासन्ना आसन्नदशाः । दशानामदूरा अदूरदशाः । दशानामधिका अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्विधाः । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः । सर्वत्र संख्ययाव्ययामन्त्रेत्यादिना (२।२।२४) बहुव्रीहिः । चित्रगुरिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋत्नः । ननु च नञिवयुक्त-

न्यायेन बहुगणप्रतिषेधात् तत्सदृशविज्ञानेन संख्योत्तरपद एव बहुव्रीहिर्विज्ञास्यते । एवञ्च चित्तगुप्रभृतिषु प्राप्तिरेव नास्तीति किं संख्येयग्रहणेन ? स्यादेतदेवं यदि बहुगण्यः संख्येयपदमेव स्यात् । स च वैपुल्यवचनोऽप्यस्ति । तेनासति संख्येयग्रहणे संख्योत्तरपदग्रहणं न स्यात् । उपबहवः । उपगणा इति । पूर्ववद् बहुव्रीहिः । अत्रेत्यादि । उपगणा इत्यत्र सत्यसति वा डचि रूपं प्रति विशेषो नास्तीति । स्वरे तु विद्यते । डचि हि सत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । तस्मिन्नसति पूर्वपदप्रकृतिभावेनाद्युदात्तं भवति । संख्याया इत्यादि उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्पुरुषस्य संख्यावाचि यदुत्तरपदं ततो डचः प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । संख्यायाश्च गुणान्ताया (५।४।५८) इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन संख्यायास्तत्पुरुषस्य डच् भविष्यतीति । निस्त्रिंशाद्यर्थमिति । आदिशब्दः प्रकारे । निस्त्रिंशा इति । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) तत्पुरुषः । डचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययस्य समामैकदेशत्वात् प्रत्ययस्वरो बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते ।

७४ । ऋक्पूरवधूःपथामानजे ।

सामर्थ्यादिति । यस्य येन सम्बन्धोऽस्ति तत् तस्य विशेषणं भवति । धुर एव चाक्षेण सम्बन्धोऽस्ति । नेतरेषाम् । अतः सामर्थ्यात् तस्यैवानञ्च इत्येतद् विशेषणं विज्ञायते । न ऋगादीनाम् । अनञ्च इति च षष्ठ्यर्थे सप्तमो सुब्यत्ययेन । अतएवाह अनञ्चसम्बन्धिनीत्यादि । अक्षेण सम्बन्धोऽवयवावयविलक्षणः सोऽस्या अस्तौत्यञ्चसम्बन्धिनी । सा धूर्यस्यां तस्या न भवति । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते ? अञ्चे ऽभिधेये न भवतीति । अशक्यमेवं विज्ञातुम् । एवं हि विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्याद् दृढा धूरस्याञ्चस्य दृढधूरञ्च इति । इह तु न स्यात् । अञ्चस्य धूरञ्चधूरिति । एवं तर्हि विज्ञायते । अञ्चे पूर्वपदे न भवतीति । एवमप्यशक्यं विज्ञातुम् । तथाहोषं विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्यादञ्चधूरिति । इह तु न स्यात् । दृढधूरञ्च इति । यथा स्तुतिकारेण व्याख्यातं तथोऽभ्युपगम्य भवति । अञ्च-

सम्बन्धिनी या धू स्तदन्तत्वात् समासस्य । अर्धर्च इति । ऋचोऽर्धमित्यर्थं
 नपुंसकमिति (२।२।२) समासः । अर्धर्चाः पुंसि चेति (२।४।३१) नपुंसक-
 लिङ्गता च । बहुवच इति । बहव ऋचोऽस्य सन्तीति बहुव्रीहिः । ललाटपुर-
 मिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । अथवा ललाटं पूरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभि-
 रित्यादिना (२।१।५६) समासः । नान्दीपुरमिति । षष्ठीसमासः । यशस्य-
 कारान्तेन पुरशब्देन समासे कृत एतत् सिध्यति तथापि व्यञ्जनान्तेन
 प्रशब्देन यदि समासः क्रियते तदा व्यञ्जनान्तस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं
 पुरोयङ्गणम् । द्वीपमिति । अन्तरीपमिति । समीपमिति । दिग्गता आपो-
 ऽस्मिन्नन्तर्गता आपोऽस्मिन् सङ्गता आपोऽस्मिन्नेति बहुव्रीहिः । हास्तरूप-
 संगंभ्योऽप ईदित्वम् (६।३।८७) । राजधरेति । षष्ठीसमासः । महाधुर
 इति बहुव्रीहिः । आन्महत इत्यात्वम् (६।३।४६) । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना
 (६।३।३४) पुंवङ्गावः । स्थलपथः । जलपथ इति । षष्ठोसमासः । सप्तमीति
 (२।१।४०) योगविभागात् सप्तमीसमासो वा । ऋगन्तस्य यो बहुव्रीहिर्नञ्-
 पूर्वपदस्तस्य माणव एवाभिधेये प्रत्यय इत्यतः । यो बहुपूर्वपदो बहुव्रीहि
 ऋगन्तस् तस्य चरणाख्यायामेवेत्यत इति दर्शयति । अन्चो माणवको ज्ञेय
 इत्यादि । एतच्च षष्ठो विभाषेत्यन्तो (५।४।७२) विभाषाग्रहणानुसृत्यैवस्थित-
 विभाषात्वञ्चोपलभ्यमिति वेदितव्यम् । अन्चः । बहुच इति । शेषादिभाषेति
 कप् । चोः कुरिति कुत्व (८।२।३०) चकारस्य ककारः ।

७५ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ।

प्रतिसाममिति । प्रतिगतं साम प्रतिसामम् । प्रादिसामासः । प्रतिगतं
 वा सामास्येति बहुव्रीहिः । गतशब्दो गतार्थत्वाद् वृत्तौ न प्रयुज्यते । अथवा
 साम प्रतीति यथार्थे ऽव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) ऽव्ययीभावः । अनुगतं
 सामेत्यनुसामम् । प्रादिसमासः । अनुगतं सामानमेति बहुव्रीहिर्वा ।
 अवसाममिति । पूर्वेण तुल्यम् । अनुलोममित्यादौ पूर्वेण तुल्यम् । अनुलोम-
 मित्यादि । पूर्ववत् प्रादिसमासादयो वेदितव्याः । छणोदकपाण्डुपूर्वाया
 इत्यादि । छणोदकपाण्डुशब्दाः पूर्वं यस्या भूमे स्त्रिया अच्प्रत्ययः कृतः ।

कृष्णा भूमिरस्मिन् देशे कृष्णभूमौ देशः । उदीची भूमिरस्मिन् देशे उदग्-
भूमः । पाण्डुभूमिरस्मिन् पाण्डुभूमः । गोदावर्याश्च नद्याश्चाष्टप्रत्ययः
कृतः । ते चैवदीगोदावर्यौ संख्याया उत्तरे भवतः । पञ्चानां गोदावरीणां
समाहारः । नदीभिश्चेति (२।१।२०) समाहारेऽव्ययीभावः । पञ्चगोदावरम् ।
पञ्चनदम् । भूमेरपीत्यादि । न केवलं नदीगोदावरीभ्यामपि तु भूमेरपि
संख्यापूर्वाया इष्यते । द्विभूम इत्यादौ सर्वत्र बहुव्रीहिः । तदित्यादि । एतत्
कृष्णभूमाद्यपि योगविभागं कृत्वा ऽचार्याः साधयन्ति ।

७६ । अक्षोऽदर्शनात् ।

अदर्शनादिति प्रतिषेधः क्रियते । कवराक्षंगवाक्षमिति रुदिशब्दावेतौ ।
नात्रावयवार्थे ऽभिनिवेशः कार्यः । कवराक्षं गवाक्षमिति न सिध्यतीत्यभि-
प्रायः । स्यादेतत् । दर्शनप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् । दृश्यतेऽनेनेति । न
दर्शनम् । नच कवराक्षेण दृश्यते । नापि गवाक्षेणेत्यत्र आह तेनापीत्यादि ।
दर्शनशब्दोऽयं चक्षुषि प्राण्यङ्गे प्रसिद्धः । तथाहि दर्शनं प्रयुङ्क्ते । चक्षुर्ग्राह-
मपि । तस्मात् प्रसिद्धिर्वाचनं चक्षुष्यर्थ्यायो दर्शनशब्दः । स इहाश्रीयते ।

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसाम-
वाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाह-
र्दिवसरजसनिःश्रेयसपरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्ग्यजुषजातोक्षम-
होक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

समासे व्यवस्थापीत्यादि । समासव्यवस्था समासनियमः । क्वचिद्
बहुव्रीहिरिव क्वचिद् इन्द्र इत्येवमादिका निपातनादेव वेदितव्या । व्यवस्था-
भेदस्यान्यस्याभावात् । अपिशब्दादन्वदपि टिलोपादि कार्यं निपातनादेव
वेदितव्यम् । सप्तम्यर्थेऽस्योरित्यादिना हि सप्तम्यर्थेऽस्योरित्ययोरार्थ-
प्रधानयोः समासो विद्यते । तस्मान्निपातनादेव च भवतीति वेदितव्यम् ।
अपिशब्दात् समासोपि निपातनादेव । अहर्दिवमिति । रोऽसुपीति
(८।३।१६) नकारस्य रीफः । ननु चेत्यादि । अहर्दिवमर्थो हि शब्दप्रयोगः ।

पर्यायाणाञ्चैकेनैवार्थस्योक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगो न सम्भवति । अहर्दिवा-
शब्दौ पर्यायी । तत् कथमनयोर्द्वन्द्वः ? न कथञ्चिदिति भावः । वीष्मा-
द्योतनार्थमुक्तस्यापि प्रयोगो न विरुध्यत इति मन्यमान आह वीष्माया-
मित्यादि । चार्थ उत्पद्यमानो द्वन्द्वो वीष्मायां न प्राप्नोतीत्यतो निपात्यते ।
एकोऽव्ययीभावः । साकल्यमिति । अव्ययं विभक्तौत्यादिना (२।१।६) ।
सरजसमिति । अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८२) सहस्य सभावः ।
निःश्रेयसमिति । प्रादिसमासः । निश्रेयस्कमिति । निश्चितं श्रेयोऽनेनेति
बहुव्रीहिः । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । ऋग्यजुर्मुग्ध इति ।
य उन्मुग्धत्वाद्बुधो यजूंषि मन्यते स ऋग्यजुर्गिति बहुव्रीहिणोच्यते । ततो-
व्ययीभाव इति । अव्ययं विभक्तौत्यादिना (२।१।६) । सामीप्ये टिलोपाभाव
इत्यादि । उपशुन इत्यत्र न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपाभावो निपात-
नादेव । श्वयुवमचोनामतद्धित इति (६।४।१३३) तद्धितादन्यत्र संप्रसारण-
सुच्यमानं तद्धिते न प्राप्नोतीति तदेव निपातनादेव भवतीति । चतुरोऽप्-
प्रकरण इत्यादि । त्रिशब्दादुपशब्दात् परो यश्चतुरशब्दस्तस्मादत्र उपसंख्यानं
प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत् पूर्वमेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।
तयो वा चत्वारो वा त्रिचतुरा इति । चतुर्णां समीप उपचतुराः ।
संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः । तत्र बहुव्रीहौ संख्येयं
उजबहुगणादिति (५।४।७३) उचि प्राप्तेऽच् विधीयते ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसमिति । पष्ठोसमामौ । वर्चःशब्दोऽयं दीप्ति-
वचनः । पत्न्यराजशब्दाभ्यामेति वक्तव्यम् । पत्न्यशब्दाद्राजशब्दाच्च परो यो
वर्चस्शब्दस्तस्माच्चाज्भवतीत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानश्चास्य
पूर्वमेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

७९ । अवसमन्त्रेभ्यस्तमसः ।

अवतमसमिति । अवह्नीनं तमसा । अवह्नीनं वा तम इति प्रादि-
समासो वाच्यम् । एवं सङ्कृतं तमसा । सङ्कृतं तमः । सस्तमसम् । अन्धं

करोतीति णिङ् । तदन्तात् पचाद्यच् । अन्वयतीत्यन्वम् । अन्वञ्च तत्
तमञ्चेति अन्वतमसम् । यदन्वञ्च तमः करोतीति तदेवमुच्यते ।

८० । श्वसो वसीयःश्रेयसः ।

श्वोवसीयम् । श्वःश्रेयसमिति । श्वो वसीयः स्वःश्रेय इति विग्रह
मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेत्यादि । यद्यपि श्वःशब्दोऽन्यत्र
कालविशेषे वर्तते तथापीह समास उत्तरपदार्थस्य प्रशंसान् स्तुतिमाशीर्विषयां
भक्त्यादयति । कुतः ? स्वभावात् । शब्दानां ह्यर्थाभिधानं स्वाभाविकम् ।
तत्र स्वभाव एवात्र हेतुः । श्वोवसीयसमित्यस्यैवायं पर्याय इति । अस्त्येत्यनेन
च श्वःश्रेयसमित्येव शब्दो निर्दिश्यते ।

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः ।

अनुरहसमिति । रहःशब्दोऽयमप्रकाशे वर्तते । अनुगतं रहसा ऽनु-
गतं रह इति वा प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । अव-
रहसमिति । अवह्नीनं रहसा ऽवह्नीनं रह इति वा प्रादिसमासः । अवह्नीनं
वा रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । तप्तञ्च तद्रहस्येति तप्तरहसम् । विशेषण-
समासः । यदुत्पन्नं रहो लोके न केनचिदवगम्यते तत् तप्तरहसमित्युच्यते ।
तप्तमिव तप्तम् । यथैव ह्यग्निना तप्तं न केनचिदवगम्यते तथेदमिति ।

८२ । प्रतेकरसः सप्तमीस्थात् ।

सप्तमीस्थादिति । सप्तम्यां तिष्ठतीति सप्तमीस्थः । सुपि स्थ इति
(३।२।४) कप्रत्ययः । यच्च सप्तम्यर्थे वर्तते । एवं स सप्तमीस्थो भवतीत्याह
सप्तम्यर्थे वर्तते इति । प्रतिगतमुरः प्रत्युर इति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीययेति (२।२।१८, वा) समासः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

आयामे ऽभिधेये । आयामो दैर्घ्यम् । मत्वर्थीयाकारान्तश्चायम् ।
आयामे चेत्यभिधेय इत्यर्थः । अन्यथानुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न
स्यात् । यानमायामः । अनुगवं यानमिति गङ्गा यथा तथा नानमायात-

मित्यर्थः । गवां पञ्चादिति । अथयं विभक्तीत्यादिनाव्ययीमावः (२।१।६) । पञ्चादर्थे च । पूर्ववद् गोशब्दस्य ऋस्वः । अनुशब्दात् प्रत्यये विधातव्ये यदनु-
गवमिति निपातनं तत्प्रसिद्धपसंग्रहार्थम् । तेन यद् गवा वाङ्मं गोभिश्च
तुल्यायामं तत्रैव भवति । नान्यत्र ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

टिलोपस्तावतीशब्दस्य । यस्येति लोपे कृते (६।४।१४८) तावच्छब्दस्य
टिलोपो निपात्यते । समामञ्चेति द्वित्रिशब्दयोर् निपात्यते । सापेक्षं तु यावत्तौ-
शब्दपेक्षत्वात् । यावत् प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य फलं दर्शयति ।
प्रकृतिविकृतिशब्दौ कार्यविशेषवचनौ । कर्मविशेषे हि कश्चिद् यागाख्यः
प्रकृतिशब्देनोच्यते । कश्चिद्विकृतिशब्देन ।

८५ । उपसर्गाद्ध्वनः ।

प्राध्वमिति । प्रादिसमासः । तत्र प्राध्वमित्यत्यादयः क्राप्ताद्यर्थं द्वितीय-
येति (२।२।१८, वा) समासः । निष्क्रान्त मध्वन इति । निरादयः क्राप्ताद्यर्थं
पञ्चम्येति (२।२।१८, वा) । अत्यध्वमिति । प्राध्वमित्यनेन तुल्यमेतत् । उप-
सर्गाच्च न गत्युपलक्षणम् । कुतएतत् ? क्रियायोगाभावात् ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।

मात्रस्य लोप इति । प्रमाणे ह्ययमत्रित्यादिना विहितस्य । निरङ्गुल-
मिति । निरध्वमित्यनेन तुल्यमेतत् । अत्यङ्गुलमिति, एतदप्यत्यध्वमित्यनेन
तुल्यम् । पञ्चाङ्गुलिरिति बहुव्रीहिः ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

अहर्ग्रहणं हन्वार्थमिति । इष्टिरियम् । न तत्पुरुषार्थम् । मुख्यार्थं तत्-
पुरुषस्यासम्भवात् । हन्वार्थं पदार्थं प्रत्याश्रयः । तथाहि यस्यहर्गुणा रात्रिरहः
शब्देनोच्यते रात्रिगुणं वाहो रात्रिशब्देन गोण्या कल्पनया तदाहस्य रात्रि-
येति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः सम्भवत्येव । तस्मादिष्टिरियम् । एतावदुक्तं
स्याद् हन्व इत्यत इति । अथ च आपकं हेमन्तशिग्रिवावहोरात्रे च च्छब्द-

सीति (२।४।२८) । इन्हे समासात्स्य रात्रिशब्दस्य निपातनम् । अहोरात्र इति । रात्राङ्गाहाः पुंसौति (२।४।२९) पुल्लिङ्गता । अहन्निति (८।२।६८) रूपरात्रिरथस्तरेषूपसंख्यानमिति (८।२।६८, वा) नकारस्य रुत्वाद गुणः । सर्वरात्र इति । पूर्वकालैकसर्व्वेत्यादिना (२।१।४९) समानाधिकरणस्तत्पुरुषः । द्विरात्र इति । तद्वितार्थान्तरपदेत्यादिना (२।१।५१) समाहारे द्विगुः । द्विगुश्चेति (२।१।२३) तत्पुरुषसंज्ञा । अतिरात्र इति । अत्यध-
मिष्यन्नेन तुल्यमेतत् । नीरात्र इति । रो रिति (८।३।१४) रेफलोपः । द्रुलोपे पूर्वदीर्घः (६।३।१११) ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

राजाहःसखिभ्यश्चजिति (५।४।८१) टच्प्रत्ययं वक्ष्यतीति । अथ प्रकृत एवाचि कस्मादादेशो न विज्ञायते ? अशक्यस्तत्रायं विज्ञातुम् । नङ्गाहः-
शब्दास्तात् तत्पुरुषात् केनचिदज्ज्वितः । तत् कथमादेशस्य निमित्तं स्यात् । अथाजिति (५।४।७५) योगविभागेनाज्ज्विधीयते ? एवमप्येतद् वचनमनर्थकं स्यात् । अचि कृते ऽङ्गोप (६।४।१३४) इत्यनेनाङ्गादेशस्य सिद्धत्वात् । न च टिलोपः प्राप्नोतीति मन्तव्यम् । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमात् । तस्मादप्येव टिलोपापवादीऽयम् । आदेशोऽयमयुक्तः । किं पुनस्तत् सामर्थ्यम् ? यतोऽहःशब्दः पूर्वत्वेन नास्तीयत इत्याह नङ्गाहःशब्दादित्यादि । इङ्गाह इति । इयोरङ्गोर्भव इति तद्वितार्थ इत्यादिना (२।२।५१) समासः । तत्र भव इत्यण् (४।३।५३) । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८) लुक् । अत्यङ्ग इति । अत्यध्ववत् समासः । निरङ्ग इति । अत्रापि निरध्ववत् समासः । सर्वाङ्ग इति विशेषणसमासः । प्रतिषेधं वक्ष्यतीति । उत्तमैकाभ्याश्चेति (५।४।८०) ।

८९ । न संख्यादेः समाहारे ।

इङ्गाह इति । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः ।

९० । उत्तमैकाभ्याम् ।

पुण्याहमिति । विशेषणमित्यादिना (२।१।५०) समासः । इङ्गाह इति ।

पत्रापि पूर्वकालैकेत्यादिना (२।१।४६) । कथं पुनरुक्तमेकाभ्यामित्युक्तमाने
पुण्यशब्दात् प्रतिषेधो लभ्यत इत्यत आह उत्तमशब्दोऽन्त्यवचन इत्यादि । अहः-
सर्वेकदेशेत्यादौ (५।४।८७) सूत्रे पुण्यशब्दस्यान्ते निर्दिष्टत्वात् । अन्य इति ।
उत्तमशब्दोऽपि प्रतिषेधेयं इहाख्यवचन उपात्तः । तस्मात् पुण्यशब्दाच्चे ।
अथ पुण्यग्रहणमेव कस्मान्न कृतम् । लघु ह्येवं सूत्रं भवतीत्याह पुण्यग्रहणमेवे-
त्यादि । वैचित्त्रं हि सूत्रकर्तरिष्यते । तच्चोत्तमग्रहणे सति सम्पद्यते । यस्माद्
वैचित्त्रार्थमुत्तमग्रहणं कृतम् । न पुण्यग्रहणम् । केचिदित्यादि । पुण्यग्रहणे
कर्त्तव्ये यदुत्तमग्रहणं कृतं तत् प्रयोजनमुत्तमशब्दस्यापि संख्यातस्य प्रतिषेध-
प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवं केचिद्वर्णयन्ति । भवति तत्सामीप्यात् ताच्छब्दम् ।
गङ्गायां घोष इत्यादि । तस्माच्छक्त उत्तमशब्दः सामीप्यादुत्तमशब्दमभि-
धातुमिति तेषामभिप्रायः । तेनेत्यादिना प्रतिषेधस्याप्योत्तमशब्दप्रतिपत्तेः फलं
दर्शयति ।

६१ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

परमाहः । उत्तमाहः । सम्प्रदादित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयः । मद्र-
राज इति षष्ठीतत्पुरुषः । कथं पुनराजशब्दग्रहणे राज्ञीशब्दस्य प्राप्नोतीत्यत
आह लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेत्यादि । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणं भवतीत्येषा (प, ७२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा । लघुत्वरस्येति सवर्णदीर्घा
र्थः प्रयोजनं यस्य प्रथमप्रयोगस्य स तथोक्तः । अत्र लघुत्वं पूर्वं निपततीति
सस्युरङ्गो वा पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽहःशब्दस्य परनिपातः स राजशब्दस्य सवर्ण-
दीर्घार्थः । प्रयोगस्तु क्वचिन्नेतज्ज्ञापयति । अकारवत् एव राजशब्दादहः
भवति । ईकारात्ताव । ईकारस्याकारेण सवर्णदीर्घास्तस्यामभवात् ।

६२ । गोरतद्धितलुक् ।

पञ्चगवमिति । तद्धितार्थेति (२।१।५१) समाहारे द्विगुः । पञ्चगुरित्यत्रापि
तद्धितार्थः । राजगवमिति । षष्ठीसमामः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति
(२।४।७१) सुपो लुक् । राजगवीयतीति । सुप आत्मनः क्यप् । (१।१।८) सुप्-
लुक् । क्वचि चेतीत्यम् (७।४।३३) । अन्यत्र लृक् । न तु सुपः । न तद्धितस्य ।

परव्यत्ययेनात्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी । कुत एतत् ? पञ्चम्यन्तेन गौशब्देन सामाना-
धिक्यरण्यात् ।

६३ । अश्वोरसमिति ।

स चेदुरःशब्दोऽग्रस्याख्या भवतोत्यनेन दर्शितम् । अश्वोरसमिति षष्ठी-
समासः । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । हस्त्युरसम् । रथोरसमिति ।

६४ । अनोश्मायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः ।

उपानसमिति । उपगतमन इति प्रादिसमासः । महानसमिति । महदन
इति सन्महदित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयसमासः । अमृताश्वः पिण्डाश्व
इति विशेषणसमासौ । एवं कलायमं लोहितायममिति । मण्डूकसरसं जल-
सरसमिति । षष्ठीसमासौ । सटन इति महानमवत् समासः ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्चाः ।

बहूनां साधारण इत्यर्थं इति । ग्रामशब्दस्य जनपदसमुदाये त्वत्तेः ।
कौटतच्चेति । पूर्ववत् समासः ।

६६ । अतः शुनः ।

अतिश्व इति । प्रादिसमासः ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

आकर्षश्च इति । अत्र श्वा उपमानम् । अश्वा (II) लोष्ट इति ।
अत्राश्वशब्दोऽप्राणिनि लोष्टे वर्तते । नतूपमानम् । वानरश्चेति । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति (२।१।५६) समासः । अत्र प्राणिनि वानरश्चेति शब्दो वर्तते ।

६८ । उत्तरसृगपूर्वाच्च सकथ्यः ।

उत्तरसकथमिति । उत्तरं सकथ्य इति । पूर्वापरादिसूत्रेण (२।१।५८)
समासः । अथवोत्तरं सकथ्येति विशेषणसमासः । सृगसकथमिति षष्ठी-
समासः । पूर्वसकथमिति । उत्तरसकथमित्यनेन तुल्यमेतत् । फलकसकथ
मिति विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः ।

(II) अत्रेति तु गजसत्पुरुषादित्यनेन (५।४।७१) समासात्तावर्हमिदं पदम् । तस्मान्निःश्वा लोष्ट इति
प्रत्युदाहृतं व्युत्पन्नम् ।

६६ । नावो द्विगुः ।

दिनावम् । दिनावमिति । तद्वितार्थोत्तरपदेत्यादिना (२।१।५) द्विगुः ।
दिनावधन इति । हे नावो धनं यस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः पदयोः स्तेनैव
सूत्रेणोत्तरपदे द्विगुः । पञ्चनावप्रियमिति । पूर्वेण तुल्यमेतत् । दिनाव-
रूप्यम् । दिनावमयमिति । तेनैव सूत्रेण तद्वितार्थे द्विगुः । पूर्ववद्रूप्यमयटौ ।
राजनौरिति । षष्ठीसमासः । पञ्चनौरिति । आर्ह्यस्य ठकोऽध्यर्धपूर्वत्यादिना
(५।१।२८) लुक् ।

१०० । अर्द्धाच्च ।

अर्धनावमिति । ननु च परवज्जिह्वं हन्ततत्पुरुषयोरिति (२।४।२६)
स्त्रीलिङ्गेनाव भवितव्यमिति । अत आह परवज्जिह्वं न भवतीत्यादि ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

दिखारीति । तिखारीति । पूर्ववदुपसर्जनञ्चस्वः । कचिदर्थखारीति
पाठः । अत्रेचोरुपसर्जनञ्चस्वत्वे कृते सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येक इति (४।१।४५, वा)
बद्धादिपाठान् ङीष् ।

१०२ । द्विविभ्यामञ्जलेः ।

द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो ह्यञ्जलिरिति । पूर्ववदार्ह्यस्य लुक् । ह्यञ्जलि-
प्रिय इति । पूर्ववदुत्तरपदे द्विगुः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

इस्तिचर्म इत्यादयः षष्ठीसमासाः । सूत्रासाणमिति । गोभनम्त्वामा इति
प्रादिसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) पूर्वपदस्य दीर्घः ।
द्वितीयैकवचनम् । सर्वनामस्थाने (६।४।८) चेत्यादिनोपधादोर्ध्वत्वम् । अट्-
कुप्पाङित्यादिना (८।४।२) णत्वम् । अनेहममिति । अनेहःशब्दात् पुंलिङ्गात्
षष्ठीबहुवचनम् । वावचनमित्यनुवर्त्तत इति शेषः । वावचनगर्भेनैव प्राग्वह्यं
विषयितम् । तेन विकल्पा उच्यन्ते । प्रत्याख्यते प्रत्ययोऽनेनेति क्त्वा । तदेतदुक्तं
भवति । खार्याः प्राचामित्यतः (५।४।१०१) प्राग्वह्यमनुवर्त्तत इति ।

प्रागग्रहणानुवृत्तौ तु यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । ब्रह्मसाम इति । देवच्छन्द इति । उभयत्र षष्ठीसमासः ।

१०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

जानपदाख्यायामिति । भावप्रधानोऽत्र जानपदशब्दः । अतएव वृत्तावाह समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायत इति । भवति हि भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशः । यथा क्षेत्रयोर्द्विवचनैकवचने इति (१।४।२२) । कथं पुनर्ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यं विशेषयितुम् ? यावत्तैकमिह ब्रह्मग्रहणम् ? तेन च समासो विशेषितः । नैतदस्ति । नन्वेण द्वौ ब्रह्मशब्दावुच्चारितौ । तत्रैकेन समासो विशेष्यते । अपरेण जानपदत्वम् । यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदम् । पूर्ववत् समासः ।

१०५ । कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।

१०६ । इन्द्राक्षुदप्रहान्तात् समाहारे ।

वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । स्नुक् च त्वक् च स्नुक्त्वचम् । श्रीश् स्त्रक् च श्रीस्त्रजम् । वाक् च ऊक् च वागूर्जम् । समिच्च टप्च समिट्टपदम् । सम्पच्च विपच्च सम्पदुविपदम् । वाक् च त्विट् च वाक्त्विषम् । वाक् च विप्रुट् च वाग्विप्रुषम् । कृतञ्च उपानञ्चच्छतोपानहम् । धेनुश्च गोधुक् च धेनुगोधुहम् । पञ्चवागिति । समाहारे द्विगुः । वाक्समिदिति । धकारात्मोऽयम् । धकारस्य भलां जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्वं दकारः । वावसान इति (८।४।५६) चत्वं तकारः ।

१०७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

उपशरदमिति सामीप्येऽव्ययीभावः । शरद आभिमुख्ये प्रतिशरदम् । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः (२।१।१४) । उपविपाशम् । प्रतिविपाशमिति । पूर्ववत् । अत्र ये भयन्ताः पठ्यन्ते तेषां किमर्थं ग्रहणम् ? यावता भय इति (५।४।१११) वक्ष्यमाणेन तदन्तात् प्रत्ययः सिध्यतीत्यत्र अत्र ये त्वत्वेत्यादि । यद्यत्र ते न अत्रोरंस्ततो भय इति (५।४।१११) विवक्षितेन

टच् प्रसज्येत । तस्मान्नित्यं यथा स्यादिति । एवमर्थं भयस्तानां पृथग्
ग्रहणम् । जराया जरसश्चेति । जराशब्दाट् टज् भवत्यव्ययीभावे जरसादेशश्च ।
जरायाः समीपमुपजरसमिति । प्रतिपरसमनुभ्योऽत्तण इति । अक्षिण्यब्दात्
प्रति पर सम् अनु इत्येतेभ्यः परस्माट् टज् भवति । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् ।
परोक्षे लिङ्गिति (३।२।११५) निपातनादुत्त्वम् । समक्षम् । अवक्षम् ।

१०८ । अनश्च ।

उपराजम् । प्रतिराजमिति । उपशरदं प्रतिशरदमितिवदव्ययीभावः ।
अध्यात्ममिति । आत्मन्यधीति विभक्त्यर्थे । प्रत्यात्ममिति पूर्ववदाभिमुख्ये ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

११० । नदीपोर्णमास्यग्रहायणीभ्यः ।

नदीग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते । न भङ्गा । यदि संज्ञा गृह्येत पौर्णमास्य-
ग्रहायणीग्रहणं न कुर्वीत । ननु च नियमार्थमेतत् स्यात् । ईकारान्त-
स्यापि नद्योः पौर्णमास्यग्रहायणीरेव भवतीति । नैतदस्ति । यद्येतत्
प्रयोजनं स्यात् पौर्णमास्यग्रहायणीत्वेवं ब्रूयात् । तस्मात् स्वरूपग्रहणमिति ।
उपनदीति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋत्वः ।

१११ । भयः ।

११२ । गिरेश्च सेनकस्य ।

अन्तर्गिरमिति । गिरेश्चरति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अन्तःशब्दो हि
समस्यर्थवृत्तित्वाद् विभक्त्यर्थं वर्त्तते । विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं कस्मान्न
भवतीत्याह विकल्पोऽनुवर्त्तते एवेति । विकल्पार्थत्वात् । विकल्पार्ते वानेन सः ।
अन्यतरस्याग्रहणं विकल्पइत्युक्तम् । तदिह नपुंसकादन्यतरस्यामित्यतोऽनु-
वर्त्तते (५।४।१०८) । तस्मात् तेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् पूजार्थमेव सेनक-
ग्रहणमुक्तम् । न विकल्पार्थम् । ननु च विभाषयोर्द्वयोर्मध्ये नित्या विधयो
भवतीति पूर्वस्य विधेर्नित्यतां सम्पादयितुं विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं स्यात् ।
नैवदस्ति । यदि हि पूर्वा विधिर्नित्यः स्याज् भयस्तानां शरत्प्रभृतिषु पाठो-

ऽवर्थकः स्वात् । भय इत्यनेनैव (५।४।१११) सिद्धत्वात् । तस्मान्न विकल्पार्थं
खेनकग्रहणम् । पूजार्थमेव ।

११३ । बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।

अद्वयं मूर्त्तिमदित्यादिना पारिभाषिकं यत् स्वाङ्गं तदिह गृह्यते ।
दुःस्मिष्टविभक्तीति । दुःखेन कष्टेन स्मिष्टाः सम्बन्धा विभक्तयो येषु तानि
दुःस्मिष्टविभक्तीनि । तथाच प्रत्ययसम्बन्धेन षष्ठ्या भवितव्यम् । यथा
तत्पुरुषस्याङ्गुलैरिति (५।४.८६) । सकथ्यक्षिग्रहणेन चेह तदन्तया बहुव्रीहे-
र्विशेषयितुमिष्टत्वात् । बहुव्रीहौ यद् विभक्तिवचनं ततोऽपि तेनैव भवितुं
युक्तम् । इह तु बहुव्रीहौ सप्तम्येकवचनम् । सकथ्यक्षिग्रह्याभ्यां तु षष्ठीद्विवचनं
सप्तमीद्विवचनं वा । स्वाङ्गग्रहणं सकथ्यक्ष्णोरिह समानाधिकरणं विशेषणम् ।
ततश्च सकथ्यक्षिग्रह्याभ्यां या विभक्तिस्तद्विभक्तिकं समानाधिकरणविशेषण-
मुपपद्यते । एवंविधविभक्तिभिः पदैः कश्चिद् दुःखेन कृच्छ्रेण युक्तो
यामाश्रित्य विभक्तिमेवार्थं प्रतिपद्यते । तस्मात् तानि दुःस्मिष्टविभक्तीनि ।
किमर्थं पुनस्तानि पदानि कृतानि ? वैचित्र्यार्थम् । दीर्घसकथि शकटम् ।
स्युक्ताक्षरिचुरिति (I) । अत्र सकथ्यक्षिग्रह्यौ स्वाङ्गं न भवतः । शकटस्य
कश्चिदवयवस्तथेत्तोश्च तथाभिधीयते । नतु तत्राद्वयं मूर्त्तिमदित्यादिकं स्वाङ्ग-
लक्षणमस्ति । ननु च एवापि प्रकृतेन सर्वमेतत् सिध्यति । तत् किमर्थं
वर्जति प्रत्ययान्तरमुपास्यमित्याह एचि प्रकृत इत्यादि । दीर्घसकथी स्त्री । एचि
ङीबनुदात्तः स्यात् । षचि तु सति षिद्गोरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीषुदात्तः
सिद्धो भवति । ननु च ङीप्यनुदात्त उदात्तनिवृत्तिस्त्ररेणोदात्त एव भवति ।
अतः स्वरार्थमपि नैव प्रत्ययान्तरमुपादेयमित्याह सकथ्यञ्चाक्रान्तादिति ।
विभाषोत्पुच्छ इत्यतो (६।२।१८६) विभाषेत्यनुवर्त्तमाने सकथ्यञ्चाक्रान्तादिति
(६।२।१८८) विकल्पेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते । यस्मिन् पञ्च उदात्तं
भवति तत्र ङीपि परतो यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारस्योदात्तस्य लोपे

(I) स्युक्ताक्षरिचुरित्यत्र लृङ्गोऽदशनादिति (३।४.७६) भवितव्यमत्र । समासोक्तविधेरनिल्लाभेति
समाधेयम् । एवञ्च वर्जयति चेत् स्युक्ताक्षरिचुरिति स्यात् । स्युक्ताक्षरिचुरिति तापि अनेन प्रत्ययार्थ इत्येव ।

कृते ऽनुदात्तस्य च यतोदात्तलोप इति (६।१।१६१) ङीप्पुदात्तत्वेन भवितव्यम् । अतो नास्ति ङीपि विरोधः । यस्मिन् पक्षे उदात्तं न सम्भवति तस्मिन् ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो नास्ति । उदात्तस्याश्रीयते ।* ङीपि तु सति सर्वतोदात्तः सिद्धो भवति । ङीष्प्रत्ययस्वरिणात्तोदात्तत्वात् ।

११४ । अङ्गुलीदारुणि ।

द्व्यङ्गुलिमिति । हे अङ्गुली यस्य तद् । दारुणि समासार्थं मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धस्तत्र नोपपद्यते । तस्मात् सामर्थ्याद् द्व्यङ्गुलिसदृशेषु दार्वयवेष्वङ्गुलिशब्दो वर्त्तमानः समास आश्रीयत इति मत्वाह अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि । ननु च हे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यादौ मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धः । तत्र मुख्याङ्गुलिभिः सम्बन्ध इति मुख्ये सम्भवति । अतो गौणस्य ग्रहणमटुक्कमित्याह यस्य त्वित्यादि । बहुव्रीहि-ग्रहणानुवृत्तेरिह बहुव्रीहिः प्रत्ययो विधीयते । हे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्येकार्थ-विषयायां तद्विधायं तत्पुरुषः कर्त्तव्यः । तस्मिन् कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरित्यत्र (५।४।८६) भवितव्यमेव । यद्य गौणोऽङ्गुलिशब्दः स एव सामर्थ्यादेव योगस्य विषय इत्युक्तं भवति ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

अथ किमर्थं षः प्रत्ययान्तरं विधीयते ? न प्रकृतः पञ्च विधीयते । विकल्पेनात्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । विभाषोत्पुच्छ (६।२।१८६) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्तमाने द्वित्रिभ्यां पाठदन्मूर्धसु बहुव्रीहा (६।२।१८७) इति नकारान्तस्य मूर्धन्शब्दस्य निर्देशाद् द्वित्रिभ्यामुत्तरो यत्र नकारान्तो मूर्धन्शब्दस्तत्र बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वं पाक्षिकं विधीयते । अन्यथा ऽकारान्तमूर्धन्शब्द उत्तरपदोदात्तत्वं विधीयते । कृतसमासान्तमेव निर्दिशेत् । तत्र यदि षप्प्रत्ययो विधीयते ततः पाक्षिकमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा चित्करणसामर्थ्यादित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । विभाषान्तोदात्तवचनस्य तु यत्र समासान्तो नास्ति सोऽवकाशः । अस्मिन् प्रत्ययान्तरसमासान्तो कृते विकल्पेनात्तोदात्तत्वं सिध्यति । ननु च नकारान्तनिर्देशान् नकारान्त एव हि मूर्धन्शब्दः । उत्तरपदे विभाषा-

न्तोदात्तेन भवितव्यम् । तत् कथं समासान्ताद् भवेत् । नैष दोषः । वक्ष्यति यत्रापि समासान्तः क्रियते तत्रापि बहुव्रीहिकार्यत्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति । अथ किमर्थं बहुव्रीहौ द्वित्रिभ्यामुत्तरो मूर्धन्-शब्दो नकारान्तः सम्भवति ? यावता नित्यं समासान्तेन भवितव्यम् । नहि सूत्रे विभाषाग्रहणमस्ति । नैष दोषः । स एव हि नकारान्तनिर्देशो ज्ञापयति विकल्पेन समासान्तो न भवतीति ।

११६ । अप् पूरणीप्रमाण्योः ।

पूरणप्रत्ययान्त इति । तस्य पूरणे (५।२।४८) डङित्येवमादिना प्रकरणेन ये पूरणार्थे विहितास्ते तत्साहचर्यात् पूरणशब्देनोच्यन्ते । पूरणप्रत्ययोऽन्ते येषां ते पूरणप्रत्ययान्ताः । अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति । अपि प्रत्यये विधातव्ये प्रधाना या पूरणी तस्या ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत एव प्रयोगो यथा स्यात् । अन्यतो मा भूत् । क पुनरस्याः प्राधान्यमित्यत आह यत्नेत्यादि । यत्राभिधेयत्वेनान्यपदार्थेन पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वर्त्तिपदार्थस्यैव (१) समासावयवभूतस्य पदार्थस्य तत् पूरणाः प्राधान्यम् । यथा कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । अत्र हि न केवलमवयवेन विग्रहः क्रियते रात्रयएव प्रत्ययेनाख्यायन्ते । सहपञ्चमीकाः । सह पञ्चम्या समुदितोऽन्यपदार्थः । न तु ताभिरारब्धमर्थान्तरम् । यथा कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति । अभिन्नावयवः समासार्थः । किं तर्हि ? तदर्थारब्धः समुदायः पञ्चाख्यः । पूरणी तु समासावयवभूता नाभिधीयत इति । अन्यपदार्थेनानुप्रवेशादप्राधान्यमिह तस्याः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपीत्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु स्त्रियाः पुंवद्भाषित पुंस्कादनुङित्यादिना (६।१।३४) सूत्रेण पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपीत्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु स्त्रियामिति प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह त्वित्यादि । अप्रत्ययः पुंवद्भावप्रतिषेधः कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र न भवति । शेषादिभावेति (५।४।१५४) कप् । नेतुरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । नञ्चत्वे यो नेतृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद् बहुव्रीहिरपः

प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनस्तृत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
तामाश्रित्य कर्त्तव्यम् । देवदत्तनेटकः । नद्युतयेति (५।४।१५३) कप् ।
छन्दसीत्यादि । मासादित्यादि । अत्यर्थं यो विहितः प्रत्ययः स भूति-
साहचर्याद् भूतिरित्युच्यते । भूतिः प्रत्ययो यस्य तद् । भूतिप्रत्ययम् पूर्वपदं
यस्य बहुव्रीहेः स भूतिपूर्वपदः । तस्मान् मासशब्दात् ठचो विधिः
चित्करणं बहुव्रीहिस्वरवाधनार्थम् । पञ्चास्य मासस्य भूतयः सोऽस्यांशवस्त-
भूतय इति (५।१।१६) संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२) । पञ्चकः ।
पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । अपः पितृकरणं यत्र बहुव्रीहा-
नुत्तरपदान्तोदात्तत्वमारभ्यते तत्र तद्वधाधनार्थम् । शोभना पञ्चमी आसां
रात्रीणां सुपञ्चमाः । अविद्यमाना पञ्चमी आसां रात्रीणामपञ्चमा इत्यत्र
ह्यसति पितृकरणे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं (६।२।१७२) स्यात् ।

११७ । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोभः ।

११८ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् ।

संज्ञायामिति । समुदायोपाधिरित्येतेन यदि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः
कस्यचित् संज्ञा भवत्येवं प्रत्ययो भवति नान्यथेति दर्शयति । दृगस इति ।
पूर्वपदात् संज्ञायामग इति (८।४।३) णत्वम् । वर्धं भवा च स्त्री ब्राध्नी ।
सा नासिका यस्य स वार्ध्नीम इति । त्वनिमित्तस्य च तद्वित्तसारक्त-
विकार इति (६।३।३८) पुंवङ्गावप्रतिषेधः । गोरिव नासिकास्य गोमसः ।
अचञ्चित्करणं बहुव्रीहिस्वरवाधनार्थम् । खुरणाः खुरणा इति । अस्त्र-
सन्तस्य चाधातोर्निति (६।४।१४) दीर्घः । गितिर्नासिकास्य गितिनाः ।
अहिरिव नासिकास्याहिनाः । अर्चं (K) नासिकाया अर्चनाः । व्याधीः
संज्ञाच्छन्दोर्विदुनमिति (६।३।६३) ऋत्वः ।

११९ । उपसर्गाच्च ।

उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणार्थम् । नासिकां प्रति क्रियायां गाभावात् ।

वर्गीयवक्तव्य इति । विशब्दात् परस्य नामिकाया ग्रशब्द आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । विग्रहः । प्रत्ययोऽजिव । (L)

१२० । सुप्रातमुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रेणीपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

* टिलोपादिकमित्यादिशब्देन सुगन्धश्च कर्मविशेषणं गृह्यते । शोभनं प्रातरस्येति । शोभनमित्येतदिह कर्मणो विशेषणम् । शोभनं प्रातःकाले कर्मास्थेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि शोभनमित्येतत् कर्मणो विशेषणं वेदितव्यम् ।

१२१ । नजदुःसुभ्यो हलिसकृष्टोरन्यतरस्याम् ।

अकारान्तोऽपि हलगन्धोऽस्ति । तत्र यदा तेन समासस् तदा हल इति भविष्यति । यदा त्विकारान्तेन तदा हलि रिति । तदनर्थकं हलग्रहणम् । नानर्थकम् । भिन्नार्थत्वात् । तेन यो महल्लं हलिस् तस्मिन् विषये विवक्षिते हल इति न सिध्यति । अहल इति यदाकारान्तेन समासः क्रियते । पूर्ववत् प्रकृतिभावेनायुदात्तत्वं चेष्टते । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) काप् प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं हलग्रहणम् ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

एवं तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि सूच्यत इति । ग्रन्थाधिकादर्थ्याधिक्यम् भवतीति क्त्वा । असिचश्चित्करणं दुष्प्रजा दुर्मधा इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्नात् । अप्रजाः सुप्रजा इत्यादौ तु नार्थश्चित्करणेन । नजसुभ्यामित्यने-
(५।१।१७२) नैवोत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । बहुप्रजाश्कुन्दसि ।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् ।

असमस्त इति । असमासः क्रियत इत्यर्थः । परमस्वधर्म इति ।

(L.) यद्यहं नाद्य नायास्यं विनसा हतवाच्यवेति भट्टिप्रयोगे तु विगतया नामिकथोपलक्षितेति व्याख्या-
कस्मिन् भट्टोजिः । सेवेयस्ताह "केचिन्नासिकापर्याये नसाशब्दमिच्छन्ति । तथाच वराहमिहचक्रपुरुषप्रकाशे
नसाशब्दः प्रयुक्तः । भट्टिकाव्येऽपि विनसा हतवाच्यवेति दृश्यते । "नसासावुपसर्गाच्चेति (५।३।११८) नसादिभि-
रुपसर्गैः । वर्गीयवक्तव्य इति आदेशेन नाचितत्वा"दिति (धातुप्रदीपे) ।

स्वशासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः । परमशासौ स्वधर्मश्चेति परमस्वधर्मः । यद्येव-
मित्यभिदि । यदि केवलग्रहणेन धर्मो विशेष्यते परमस्वधर्मश्चेति न । परमस्वधर्मेति
स्यात् । केवलात् पूर्वपदादिति । धर्मस्य असहायात् पूर्वपदादित्यर्थः । न पदसमु-
दायादिति । परमो धर्म इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अत्र व्याख्याने त्रिपदे बहुव्रीहौ
न भवति प्रसङ्गः । पदसमुदायादि परमो धर्मशब्दो न केवलात् पूर्वपदात् ।
अनिच्छित्करणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऽस्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् ।

१२५ । जम्भा सुहरितटणसोमेभ्यः ।

जम्भवचनेन टणमिव जम्भोऽस्य सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यमिति ।
ननु टणं जम्भोऽस्य सोमो जम्भोऽस्येत्येवं विग्रहीतव्यम् । नहि टणं जम्भो न
च सोमः । अभ्यवहार्यवचने तु टणं जम्भोऽस्य सोमो जम्भोऽस्येत्येवमेव विग्रहः
कार्यः । टणसोमयोरभ्यवहार्यत्वात् ।

१२६ । दक्षिणोर्मा लुब्धयोगे । १२७ । इच् कर्मव्यतीहारे ।

तत्र तेनेदमिति मरुप इत्ययं (२।२।२७) बहुव्रीहिर्यद्वात इति । अस्मैव
कर्मव्यतीहारे वृत्तेः । किशकिगि । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७)
दीर्घः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावभङ्गा । अव्ययीभावश्च
समासोऽव्ययभङ्गो भवतीति । तेन सुब्लुग् भवतीति भावः । इच्छित्करणं
विशिषणार्थम् । यदि ह्यत्र चकारो न क्रियते तदा तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वपोकारमात्रं
पठ्यते । तदेकारमात्रस्यापि ग्रहणं स्यात् ।

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

द्विदण्डादिभ्य इति तादर्थ्य एषा चतुर्थीत्यादि । द्विदण्डादयो हि
प्रातिपदिकेष्विच्प्रत्ययान्ता एव पठ्यन्त इति । तैभ्यः पुनरिज् विधातुं न
शक्यते । विधीयमानोऽपि निष्प्रयोजनं स्यात् । तस्मान्नेयं पञ्चमो । किं
तर्हि ? तादर्थ्यं चतुर्थी । द्विदण्डाद्यर्थमिच्प्रत्ययो भवतीत्यनेन तादर्थ्यं
दर्शयति । अस्मैवार्थं विस्मयीकर्तुमाह तत् तथा भवतीत्यादि । एवं
ब्रह्मणेन द्विदण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति न द्विदण्डादिभ्य इत्युक्तम् । एवं ते
सिध्यन्ति । नान्यथा । अथ क्रियते समुदायानां निपातनशेषा एव प्रकृतौः

प्रातिपदिकेषु पठित्वा ततः प्रत्ययो विधीयत इत्यत आह समुदायनिपातनं चेत्यादि । प्रातिपदिकेषु प्रकृतीः पठित्वा ताभ्यः प्रत्ययमात्रं विधीयते । ततो नियमः स्यात् । समुदायनिपातनाद् यत्रार्थे विशेषे ते प्रसिद्धास्तत्रैव विश्लेष्यन्ते । तत्रैव भवन्तीत्यर्थः । द्विदण्डि प्रहरतीति । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे । इह न भवतीति । द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपमत्रार्थे साधुर्न भवतीत्यर्थः । बहुव्रीह्याधिकारिः पौत्यादि । अत्रापि समुदायनिपातनमित्ययमेव हेतुः । असति हि समुदायनिपातने बहुव्रीह्याधिकारात् तत्पुरुषाच्च क्वचित् प्रत्ययविधानं स्यात् । समुदायनिपातनात् तु क्वचित् तत्पुरुषादपि भवति । यदा प्रत्ययस्य लोपो भवत्यव्ययीभावसंज्ञा तदा न प्राप्नोतीत्यत आह प्रत्ययस्य लक्षणनेत्यादि ।

१२६ । प्रसंभ्यां जानुनोर्नुः ।

आनुशब्दस्यादेशो भवतीति । कथं पुनर्ज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यदि प्रत्ययः स्याज् जानुन इत्येकवचनेनैव निर्देशं कुर्यात् । षष्ठी-द्विवचनेनैव निर्देशः कृतः । तस्मादादेशोऽयं न प्रत्यय इति विज्ञायते । षष्ठी-द्विवचनेन निर्देशोऽसन्देहार्थः कृतः स्थानषष्ठीत्वमसन्दिग्धं यथा विज्ञायेतेति । जानुन इत्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमियं षष्ठुगत पञ्चमीति ।

१२० । ऊर्द्धाद्विभाषा ।

१२१ । ऊर्ध्वसोऽनङ् ।

अनङादेशोऽयं भवतीति । कथं पुनर्विज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यद्येष प्रत्ययः स्यान् डित्करणमनर्थकं स्यात् । आदेशे ह्यस्मिन्नन्यादेशार्थं डित्त्वमर्थवद् भवति । तस्माद् डित्त्वादेवायमादेशो भवतीति विज्ञायते । कुण्डोप्तीति । अनङि कृते ऽतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । बहुव्रीहिरूपधसो ङीषिति (४।१।२५) ङीष् । अङ्गोपोऽनः (६।४।१३४) । स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यमिति । स्त्री गृह्यते येनाभिधेयनित्यत्वेन ततः स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथा स्त्रियामभिधेयायामनङ् भवतीति । तत्रेदं व्याख्यानम् । ऊर्द्धाद् विभाषेत्यतो (५।४।१३०) विभाषायङ्ग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्त्रियामेव भवति । नान्यत्रेति । अनङोऽकारादित्वमुत्तरार्धम् । इह विनापि तेन सिध्यत्येव ।

१३२ । धनुषश्च ।

शार्ङ्गधन्वेति । अनङि कृते यणादेशः । सर्वनामस्थाने चेति (६।४।८) दीर्घः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् । १३४ । जायाया निङ् ।

निङादेशो भवतीति । आदेशत्वमस्य पूर्ववद् ङित्वादेव विज्ञायते । युवजानिरिति । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यलोपः । स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) पुंवद्भावः ।

१३५ । गन्धस्येदत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

इकार आदेशो भवतीति । कथं पुनर्ज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? गन्धस्येति षष्ठ्या निर्देशात् । यदि हि प्रत्ययः स्यादसन्दिग्धार्थं गन्धादिति पञ्चम्या निर्देशं कुर्यात् । षष्ठ्या तु निर्देशः । तस्मादादेशोऽयमिति विज्ञायते । गन्धस्येत्त्वं इत्यादि । गन्धो द्विविधः । गुणो गन्धः । सोऽन्यपदार्थस्यैकान्तो न भवति । यस्तु शोभनो गन्धोऽस्येति सुगन्ध आपणिक इति तत्र द्रव्यगन्धो गन्धशब्देनोच्यते । तच्चापणिकस्यैकदेशो भवति । तत्र गुणगन्धे यथा स्याद् द्रव्यगन्धे सा भूदित्येवमर्थं गन्धस्येत्त्वे विधेये तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । तदित्यनेन बहुव्रीह्यर्थः सामर्थ्यान्निर्दिश्यते । तस्यैकान्त एकदेशो वा धर्माऽवयवः । तदेकान्तः संगृह्यते । येन तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । तादृशं व्याख्यानं कर्त्तव्यं येनैवविधाविद् गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशात् तत्र आश्रयितव्य इति । तत्त्वेदं व्याख्यानम् । वा संज्ञायामित्यतो (५।४।१३३) वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यत्र गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशभूतस्तत्त्वेवेत्त्वं भवति नान्यत्वेति । अथवाख्यं गन्धशब्दो द्रव्यवचनो गन्धान् विक्रीणीत इति । अस्ति गुणवचनो यथा गन्धवती पृथिवी । तत्र गुणवचनस्येदं ग्रहणम् । न द्रव्यवचनस्य । तस्माद् द्रव्यवचनो बहुवचनात् एव द्रव्ये वर्त्तते गन्धान् विक्रीणीत गन्धाः पण्यमस्येति । इह गन्धस्येत्येकवचनेनैव निर्देशः । तस्मादवसीयते गुणवचनस्येदं ग्रहणमिति । गुणवचनस्य तु ग्रहणे तत्र गुणो गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशो भवति । तेन तदेकान्तभूतस्यैव गन्धस्येत्त्वं भवति ।

१३६ । अल्पाख्यायाम् । १३७ । उपमानाच्च ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ।

लोपो भवति समासान्त इति । किं पुनः स्यात् । समासान्तो न स्यात् ।
आदेः परस्येत्यादेरेव (१।१।५४) स्यात् । समासान्तत्वे सत्यन्तशब्दोऽयं नियत-
देशमेवावयवमाचष्ट इत्यन्तस्यैव भवति । एवञ्च समासान्तो भवति यद्यन्तस्य
भवति नान्यथा । ननु च लोपस्याभावरूपत्वात् समासान्तो नोपपद्यत इत्याह
स्थानिहारेणेत्यादि । स्थानिनोऽकारस्य समासान्तत्वादुपचारेण लोपोऽपि
समासान्त उच्यत इति दर्शयति ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यन्ते इति । यद्येवं
कथमिदं नेतव्यमित्याह तत्रैवमित्यादि । तत्र तेषु कुम्भपदीप्रभृतिषु कृतपाद-
लोपेषु पठितेष्वेवं व्याख्येयमित्यर्थः । कुम्भपद्यादिविषय इति विषयग्रहणेन
कुम्भपदीष्विति विषयसमन्वेति दर्शयति । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्तीति ।
यत्तदोर्निर्त्यसम्बन्धात् तथैत्यनुच्यमानमपि प्रतीयते । तदायमर्थः । पादस्य
तथा लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये यथा कुम्भपद्यादयः सम्भवन्तीति । किमर्थं
पुनः समुदाया एव पठ्यन्ते ? न कुम्भपदादीन् शब्दान् प्रातिपदिकेषु पठित्वा
तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेतित्याह समुदायपाठस्य चेत्यादि । यदि
कुम्भादिभ्यः परस्य पादस्य स लोप उच्येत कृतपादलोपाः समुदाया एव न
पठेयमिति नियमो न लभ्येत । तत्र स्त्रिष्वपि लिङ्गेषु स्युः । स्त्रियामेव
चेष्टन्ते । समुदायपाठे सति स्त्रियां ङीप्प्रत्यय एव विषयभूतः भवति ।
नान्यदेति । कुम्भपदीति । पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीपि विषयभूतः
पादस्य लोपः । ततो ङीप् । तस्मिन् पादः पदिति (६।४।१३०) पङ्गावः ।
यद्येहोपमानपूर्वमिति । कुम्भपदी जालपदीत्येवमादि । संख्यापूर्वपदञ्चेति ।
एकपदी शतपदीत्येवमादि । तस्य सिद्ध इति । उपमानपूर्वस्य पूर्वेष्वेव सिद्धे
संख्यापूर्वस्य तूत्तरेण । अष्टापदीत्यस्मिन् पठ्यते । तत्र निपातनं दीर्घत्वार्थम् ।
अष्टनः संज्ञायामिति (६।३।१२५) वा ।

१४० । संखासुपूर्वस्य ।

अनुपमानार्थमिदम् ।

१४१ । वयसि दन्तस्य दन्त ।

द्विदन्ति । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वादुगिदचामिति (७।१।७०) नुम् ।
इल्ङ्यादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) । सुदन्तो दाक्षिणात्य इति ।
शोभनत्वमिह गम्यते । न वयः ।

१४२ । कृन्दसि च ।

अवयोऽर्थमसंख्यापूर्वपदार्थञ्च वचनम् । उभयतोदत इति शमन्तमेतत् ।

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् ।

अच्छन्दोऽर्थमेतत् । अय इव दन्ता अस्या अयोदती । उगितश्चेति (४।१।६) डीप् ।
समदन्तीति । नामिकोदरेत्यादिना (४।१।५५) डीष् ।

१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।

स्त्रियामिति निवृत्तम् । रोकी रोचनं दीप्तिः । रुच दीप्ती । भावे घञ् ।
चजोः कुक्षिस्थितोरिति (७।१।५२) कुत्वम् । अविद्यमानो रोकोऽस्येत्यरोक-
शब्दस्य व्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा तस्यार्थं दर्शयितुं माह अरोकी निर्दीप्तिरिति ।

१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

कालादिकर्तन्ति । आदिशब्देनाहारादयो गृह्यन्ते ।

१४७ । त्रिककुत् पर्वते ।

अनवस्थार्थमिदं । पर्वतेऽन्यपदार्थं मुख्यं ककुदं न संभवति । उच्यते
चेदं त्रिककुत् पर्वत इति । तत्र सामर्थ्यात् ककुदाकारे पर्वतशिखरे
सादृश्यात् ककुदशब्दो वर्तते । तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते । अत एवाह
ककुदाकारमित्यादि । यद्येवमिदमिति । यस्य कस्यचित् पर्वतस्य त्रीणि
ककुदाकाराणि शृङ्गाणि तस्य सर्वस्य त्रिककुदभिधानं प्राप्नोति । अत एवाह
नचेत्यादि । उच्यते इति प्रकृतेन सम्बन्धः । संज्ञेपेत्यादि । एतेन यस्येधा

संज्ञा त्रिककुच्छेदोच्यते इति तद् दर्शयति । एतच्च निपातनात् स्त्रियां संज्ञायामित्यतः (५।४।१४३) संज्ञाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । ननु चाभिधेयनियमोऽपि तत्र एव लभ्यत इति पर्वतग्रहणं न कर्त्तव्यम् । नैतदस्ति । शैलीय माचार्यस्य यत् प्रसिद्धेष्वपि नित्यतरेष्वभिधेयनिमित्तमाचष्टे यथा पुण्यसिद्धौ नैवम् इति (३।१।११६) । किं पुनर्यत्र प्रसिद्धिर्नास्ति । सा तु लौकिकी ।

१४८ । उद्बिभ्यां काकुदस्य ।

उत्काकुत् । विकाकुदिति । अन्त्यस्य लोपे कृते वावसान इति (८।४।५६) चूर्त्वम् । ननु चादेः परस्येत्यादि (१।१।५४) लोपेन भवितव्यम् । तत् कथमन्त्यस्य भवति ? अन्त्यवचनो ह्यवयववचनोऽपि । स नियतदेशावयवमाचष्ट इत्युक्तम् । तत्र यद्यादेः स्यात् समासान्तता नोपपद्यते ।

१४९ । पूर्णाद्विभाषा ।

१५० । सुहृद्दुर्द्धदौ मित्रामित्रयोः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

शेषाद्विभाषेति (५।४।५४) कपि सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । प्रियसर्पिष्क इति । इणः ष इति (८।३।३८) विसर्जनीयस्य षकारः । अवमुक्ते उपानहौ येन सोऽवमुक्तीपानत्क इति । नहो ध इति (८।२।३४) विहितस्य धकारस्य भलां जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्त्वं दकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं तकारः । किं पुनरेतद् विभक्त्यन्तानां पाठे प्रयोजनमित्याह तत्रेत्यादि । तत्रेत्यनेन विभक्त्यन्तानां पाठः प्रत्यवसृज्यते । अर्थान्न इति । नञ्परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिः कश्च भवति । नास्त्यर्थोऽस्येत्यनर्थकः ।

१५२ । इनः स्त्रियाम् ।

इदमपि पूर्ववत् कपि सिद्धे नित्यार्थमेव । बहुदण्डिकेति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः ।

१५३ । नह्यतश्च । १५४ । शेषाद् विभाषा ।

शेषः कवपिचो वा स्याद् यस्माद् बहुव्रीहिः कम् न विहितः स शेष इति ? समासान्तापिचो वा यस्माद् बहुव्रीहिः समासान्तो न विहितः स शेषः ।

इति ? तत्र यदि कबपेक्षः शेषः स्यादनृषो व्याघ्रपात् सुगन्धिरित्य-
त्रापि स्यात् । नञ्गतः केनचित् कम् विहित इति कबपेक्षे शेषे दोषं दृष्ट्वा
समासान्तापेक्षया शेष इति दर्शयन्नाह यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न
भवति स शेष इति । कथं ज्ञायते समासान्तापेक्षः शेष इति ? शेष-
ग्रहणात् । तत्र यदि कबपेक्षः शेषः स्यात् शेषग्रहणमनर्थकं स्यात् । आरम्भ-
सामर्थ्यादेव हि शेषविषय एव विकल्पो भविष्यति । अन्यथा यदि यतोऽपि
पूर्वेर्विधिवान्नैः कम् विहित स्ततोऽप्यनेन विभाषा विधीयते विधिवान्ना-
मानानर्थक्यमापद्येत । तस्माच्छेषग्रहणात् समासान्तापेक्षः शेषो विज्ञायते ।
बहुखट्टक इति । आपोऽन्यतरस्यामिति (९।४।१५) ऋस्वः । बहुखट्ट इत्थं त्रापि
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) । कथमित्यादि । यदि समासान्तापेक्षः
शेषोऽनृकं साम बहुकं सूक्तमित्यत्र कम् न सिध्यतीत्यभिप्रायः । विशेषे
स इत्यत इति । स ह्यकारः समासान्तो विशेषे माणवे चरणाख्यायाश्चेत्यत
इति । तच्चाकारो विहितः । न चापि तत्रैव विशेषे कम् विहितः । किं
तर्हि ? विषयान्तरे । सामनि सूक्ते च । तत्र बहुव्रीहेः समासान्तापेक्षः
शेषः । तेन च प्रियपथः प्रियधुर इति ऋक्पूर्वधूरित्यादिना (५।४।७४)
ऽकारः समासान्तः । अथ किमर्थं शेषग्रहणम् ? यावता याभ्यः प्रकृतिभ्यः
समासान्ता विहितास् ताभ्यस्त एव बाधका भविष्यन्ति । नैतदस्ति ।
निरवकाशा हि विधयो बाधका भविष्यन्ति । सावकाशाश्च समासान्ताः ।
कोऽवकाशः ? प्रतिपदोपात्तप्रकृतयो याभ्यः समासान्ता अर्थविशेषे समास-
विशेषं प्रति प्रतिपदमुपादाय विहिताः सोऽवकाशः । विशेषप्रकृतिभ्यः प्रसङ्गे
सत्युभयप्राप्ती परत्वात् कप्रत्ययः स्यात् । तस्माच्छेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

१५६ । ईयसस्य ।

सर्वी प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति । नन्वनन्तस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति (प, ६२) शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । कबचानु-
वर्त्तते । न शेषादिति । तेनायं कस्माच्चस्य प्रतिषेधो भविष्यति । बहुवः श्रेयांस
इति । द्विवचनविभक्त्योपपदेत्यादिनेयसुन् (५।१।५०) । प्रशस्यस्व अ इति

(५।३।६०) अः । ऋस्वत्वमपि न भवतीति । गोस्त्रियोरुपमर्जनस्येति ऋस्वं
(१।२।४८) प्राप्नोति । तदपि न भवति । कस्मान्न भवतीत्याह ईयसो बहुव्रीहे-
रित्यादिना । नात्र पुंवद्वचनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिरभिप्रेता । किं तर्हि ?
ऋस्वत्वप्रकरणात् तदभावः । एतदुक्तं भवति । यथा पुंवद्भावे सतीकारस्य
ऋस्वो न भवत्येवमीयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्यापि न भवति ।

१५७ । वन्दिते भातुः ।

नद्यृतस्येति (५।४।१५३) प्राप्तस्य कपोऽयं प्रतिषेधः । वदि अभिवादन-
सुख्योरिति । यद्यपि वदिरभिवादने वर्त्तते तथापीह सुतावेव वर्त्तमान
आश्रीयते । अतएवाह वन्दिते सुत इति ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

अयमपि पूर्ववत् प्राप्तस्य कपः प्रतिषेधः ।

१५९ । नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे ।

अयमपि नद्यृतस्येति (५।४।१५३) प्राप्तस्य कपः प्रतिषेधः । स्वाङ्गमिह
पारिभाषिकं गृह्यते । बहुनाडिरिति । पूर्ववदुपमर्जनऋस्वत्वम् । बहुतन्त्री-
रिति । अत्र ऋस्वत्वं न भवति । कृतः स्त्रियाः प्रतिषेधो वक्तव्य इति
(१।२।४८, वा) वचनात् । तथाचोक्तम् (M) स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यति ।

१६० । निष्प्रवाणिश्च । (N)

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिमेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ५।४ ॥

समाप्तोऽयं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(M) गोस्त्रियोरित्यत्र (१।२।४८) भाष्ये ।

(N) In preparing the press Copy of the fifth Adhyaya of the Nyasa, the editor had chiefly the MS. (ख) at his disposal. For some accounts of this MS., See notes on p. 331 and p. 366, vol. I.

वरेन्द्र-चनुसन्धान-समिति-ग्रन्थमाला

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

THE
KASIKA VIVARANA PANJIKA
(THE NYASA)
A COMMENTARY ON VAMANA-JAYADITYA'S KASIKA
BY
JINENDRA BUDDHI.

EDITED
WITH INTRODUCTION AND OCCASIONAL NOTES

BY
SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.
READER OF SANSKRIT, DACCA UNIVERSITY.

Vol. II. Part II.
(Adhyaya 6).

PUBLISHED BY
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

1924

[All rights reserved].

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

षष्ठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:—

१ । एकाचो हे प्रथमस्य ।

इह केचित् स्वार्था एव विधयो भवन्ति । न परार्थाः । तद्यथा टेलिकाया इति (४।४।१८) कुटिलिकाशब्दादण् विधीयमानः स्वार्थो भवति । केचित् पुनः स्वार्थाः परार्थाश्च । तद्यथा पदरुजविशस्यशो भवति (३।३।१६) पदादिभ्यो घञ् विधीयमानः स्वार्थो भवति । स्वरित-
ङ्गासङ्गादुत्तरेषु योगेष्वनुवर्त्तमानः परार्थश्च । केचित् पुनः परार्था एवा-
कारा भवन्ति । न स्वार्थाः । यथा समर्थानां प्रथमादेति (४।१।८२) ।
[किमयं स्वार्थ एव ? अथोभयार्थ एवाधिकार उत परार्थ एवेति सन्देहाप-
नाय परार्थतामेवास्व दर्शयितुमाह एकाच इति चेत्यादि । एतद् ग्रन्थकं
थमस्य चेत उत्तरमित्यादि विवरणम् । सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वत्राप्यवि-
राणामनुवृत्तिर्भवति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमित उत्तरमित्युक्तम् । प्रागि-
रेनाधिकाराणामवधिं दर्शयति । इतस्त्ववधेरुत्तरत्वानुवृत्तिरस्वरितत्वाद्
ज्ञेया । कस्य पुनरेकाचो हे भवत इत्येवं तद् वेदितव्यमित्यत आह
प्रतीत्यादि । धातोरित्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणा षष्ठी स्यात् ?
धिकरणा वा ? तत्र यथार्थं धातोरेव समानाधिकरणा षष्ठी स्यात् तदा
आदीनामेव द्विवचनं स्यात् । न जागर्त्यादीनाम् । नहि तत्रैकाच
न मन्यमानो नैवेकाच इति समानाधिकरणा षष्ठी धातोरेकाच इत्यपित्व-

वयवयोगा धातोर्गोऽवयव एकाच इति दर्शयितुमाह धातोरवयवस्येति ।
जजागारेत्यत्र जागित्येतद् द्विरुच्यते । पपाचेत्यत्र पच्छब्दः । पूर्वत्राचो
ञ्णितीति (७।३।११६) वृद्धिः । उत्तरत्र अत उपधाया (७।२।११६) इति ।
इयायेति । इण् गतौ । अचो ञ्णितीति (७।३।११६) वृद्धौ कृतायां द्विवचने-
ऽचीति (१।१।५८) स्थानिवद्भावादिकारो द्विरुच्यते । आयादेशः । अभ्यासस्या-
सवर्ण इतीयङ् (६।४।७८) । आरेति । ऋ गतौ । ऋ इत्येतस्य द्विवचनम् ।
उरदित्यस्त्वम् (७।४।६६) । रपरत्वम् । अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घः ।
सवर्णदीर्घत्वञ्च । एकाच इति तत्पुरुषोऽयं वा स्यादेकव्यासावच्चेति एकाच ।
बहुव्रीहिर्वा ? एकोऽज् यस्येति ? तत्र यद्ययं तत्पुरुषः स्यादिणादीनामेव
द्विरुक्तिः स्यात् । इयाय । आरेत्येवमादौ । पचादीनान्तु पपाचेत्यादौ न
स्यात् । तेषामजभ्लसमुदायात्मकत्वादित्येतन् मनसि कृत्वाह एकाच इति
बहुव्रीहिर्निर्देशोऽयमिति । बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यार्थस्य निर्देशः कथनम् ।
बहुव्रीहेर्निर्देशः कथनमुच्चारणं वा बहुव्रीहिर्निर्देशः । कुतः पुनरेतदवसितम्
बहुव्रीहेर्निर्देशोऽयमिति ? हलादिशेषः (७।२।६०) शर्पूर्वाः खय (७।४।६१)
इत्येवमादिलिङ्गात् । ननु च तत्पुरुषस्यापि लिङ्गमस्ति । दीर्घ इणः
कृतीतीणोऽभ्यासस्य (७।४।६८) दीर्घविधानम् । नेतदस्ति । बहुव्रीहा-
वपि ह्यस्मिन् व्यपदेशिवद्भावादिणो द्विवचनेऽभ्यासस्य दीर्घविधानमुपपद्यत
एव । ननु तत्पुरुषेऽस्मिन् हलादिशेषादिकार्यमुपपद्यते । पचादीनामज-
भ्लसमुदायानां द्विवचनानुपपत्तेः । तस्माद् बहुव्रीहेरेव लिङ्गमस्ति । न
तत्पुरुषस्येति बहुव्रीहिर्निर्देश एवायम् । यद्येवं बहुव्रीहेरेवान्यपदार्थप्रधान-
त्वादुपलक्षणविनिर्मुक्तस्य शुद्धस्यैवान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिणाभिधानादवावयवेन
य उपलक्षितोऽन्यपदार्थस्तस्यैवानच्कस्य द्विवचनम् प्राप्नोति । नतूपलक्षण-
भूतस्यापि । नह्युपलक्षणं कार्योपयोगि भवति । तथाहि यथा चित्रगुरा-
नीयतामित्युक्ते यस्य चित्रा गावः सन्ति स एवानीयते । नतूपलक्षणभूता
गावोऽपि । अतएव तस्य निरासाय तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति
दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि । समुदायः समासार्थ इति । सह तेनोपलक्षणभूतेना-
वावयवेन समुदाय एवान्यपदार्थ इत्यर्थः । अभ्यस्तरेत्येति तदन्तर्भूत इत्यर्थः ।

चशब्दोऽवधारणे । अभ्यन्तर एवेत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
समुदाये समासार्थेऽवयवोऽभ्यन्तरो भवति तस्मात् साच्चास्यैव द्विवचनं भवति ।
लोकेऽपि क्वचिदुपलक्षणस्य समासेऽन्तर्भावात् कार्यापयोगित्वं दृष्टमेव ।
यथा शुक्लवाससमानयेतुक्ते सहेव शुक्लेन वाससानीयते । पजित्यच
येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽप्यच्छब्दः पशब्दश्चेति । ततश्चावय-
वानामपि प्रत्येकं द्विवचनं प्राप्नोति । यथा येनैव हस्तेनावयवेन बाहुर्हस्तवान्
भवति तेनैव देवदत्तोऽपि हस्तवान् भवति तथा पचती धातौ येनैवाकारेण
पच्छब्दः समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽप्यच्छब्दः पशब्दश्चेति । ततश्चावय-
वानामपि प्रत्येकं द्विवचनं प्राप्नोत्येव । द्विवचनञ्च कार्यापयोग्य एकाचः । सामान्येन
निर्देशात् । एवञ्च समुदायस्य तदवयवानाञ्चेकाचां पृथग् द्विवचने कृते-
ऽनिष्टं रूपं स्यात् । अत एतद् हेत्यमपाकर्तुमाह तत्रेत्यादि । तेषु समु-
दायेष्चेकाचु मध्ये पृथगवयवैकाचो न हिरुच्यन्ते । किं तर्हि ? समुदायै-
काजेव । अवयवैकाजिति कर्मधारयः । समुदायैकाजित्ययमपि कर्मधारय
एव । कुतः पुनरयं सामान्याभिधाने विशेषो लभ्यत इत्यत आह तथा-
हीत्यादि । यद्यपि समुदायोऽवयवयैकाच् तथापि यस्य द्विवचने कृते
सर्वेषामनुग्रहो भवति तस्यैव द्विवचनं युक्तम् । एवं हि शास्त्रहानिर्न
भवति । सर्वेषामेव शास्त्रविहितकार्यस्य निष्पत्तिः । अयमेवानुग्रहो या
शास्त्रविहितकार्यस्य निष्पत्तिः । समुदायस्यैव द्विवचने कृते सर्वेषामनुग्रहो
भवति । यथा वृत्तः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तथैकयैव शास्त्रप्रवृत्त्या
समुदायो हिरुच्यमानः सहावयवैर्हिरुच्यते । नहि विनावयवैः समुदायो
द्विवक्तुं शक्यते । तस्य तदात्मकत्वात् । अवयवानां तु द्विवचनं नैकया प्रवृत्त्या
सर्वेषां कर्तुं शक्यते । न तद्विरुद्धो सर्वेषामनुग्रहो भवति । कथम् ?
सर्वेषां हि तेषां मेकाज्यपदेश एकोऽजिति साधारणो हेतुः । तत्र यदा
येनाचैकोऽवयव एकाजिति व्यपदिश्यते तदा तेनैव तस्याभिमतवान् न
शक्यतेऽपर एकाजिति व्यपदेशम् । ततश्चैकस्य द्विवचने विधिक्षिते तदेदानीं
तेनाचा य एकाच् कश्चिदवयवस्तस्यैव द्विवचनं स्यात् । नेतरस्य । अनच्-
कत्वात् । अत्रैतत् स्यात् । एकाच इति सर्वेषां पठ्या निर्दिष्टत्वात् सर्वेषा-

मेव तेषां द्विर्वचनं कर्तव्यम् । न च तद् युगपत् सम्भवति । अत एकस्य तावत् क्रियते । एकस्मिन् कृते पुनः प्रहृत्यन्तरेणापरस्यापि करिष्यत इति तच्च न । यस्य ह्यवयवस्य पूर्वं द्विर्वचनं कृतं तेनैव सहाचो द्विरुक्तत्वान् न युज्यते पुनस्तस्यावयवान्तरेण द्विर्वचनं कर्तुम् । अकृतद्विरुक्तस्य हि द्विर्वचनं क्रियते । न द्विरुक्तस्य । अन्यथा ह्यनवस्था स्यात् । अनभ्यासस्येति (६।१।३) वचनाच्चायुक्तमेवैकस्मिन्नवयवे द्विरुक्तेऽपरस्य द्विर्वचनं कर्तुम् । अतो नावयवद्विर्वचने सर्वेषामनुग्रहः सम्भवति । तत्र यस्य द्विर्वचनं न सम्भवति तस्य शास्त्रहानिः स्यात् । तदयुक्तमवयवानां प्रत्येकं द्विर्वचनम् । अथेषां युगपदवयवानां द्विर्वचनन्न सम्भवतीति प्रयोगान्तरे पर्यायेण करिष्यते पूर्वोक्तदोषपरिहारार्थम् । एवमपि यदा पचैरप्शब्दस्य द्विर्वचनं स्यात् तदा पपाचेतिवमादि न सिध्येत् । किञ्च णिजिर् शोचपोषणयोरित्यस्मान्नट् भि । शप् । तस्य जुहोत्यादित्वात् झुः । स्नाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । तत्र यदि निशब्द-मात्रस्य द्विर्वचनं क्रियते तदा निजां त्रयाणामिति (७।४।७५) गुणः । अत्रे दानीमदभ्यस्तादित्यदादेश (७।१।४) इष्यते नेनिजतीति रूपं यथा स्यादिति व-मर्थम् । स च न प्राप्नोति । जकारेण व्यवहितत्वात् । नहि जकारस्याभ्यस्त-संज्ञा । किं तर्हि ? निशब्दस्य । द्विरुक्तत्वात् । जकारस्य चाद्विरुक्तत्वात् । अनेनिजुरिति । अत्र लडादेशस्य भेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) जुस् न प्राप्नोति पूर्वस्मादेव हेतोः । नेनिजदित्यत्र नाभ्यस्ताच्छतुरिति (७।१।७८) नुम्प्रतिषेधो न स्यात् । अतएव हेतोः । न च शक्यते वक्तुं वचनमामर्थ्याद् व्यवधानोऽपि भविष्यतीति । यदा समुदायस्य द्विर्वचनं तदा वचनस्य सावकाश-त्वात् । यदा त्विदिकारसहितस्य जकारस्य द्विर्वचनं तदा नेनिजतीत्यादिकं रूपमेव न स्यात् । तस्मादयुक्तमवयवानां द्विर्वचनम् । अतः समुदाय एव द्विर्वक्तव्यः । अथ पपाचेत्यत्र कथं द्विर्वचनम् ? यावत्तैकाचो द्वे प्रथम-स्येत्युच्यते । नचात्रैकाचः प्रथमव्यपदेशोऽस्ति । प्रथमशब्दो ह्यप्रथमापेक्षो भवति । सम्बन्धिशब्दत्वात् । सत्स्वनेकेषु यस्मात् पूर्वा नास्ति स प्रथमः । यः पुनरेक एव नासौ प्रथमव्यपदेशं लभते । एकधात्रैकाच् । तेनात्र द्विर्वचनं न स्यात् । जकारागारेत्यादादेव स्यात् । इयायारेत्यापि कथं

द्विवचनम् ? यावत्तैकाचस्तदुच्यते । न चैकाचत्वमस्ति । अज्यतिरिक्तस्यानच
एकाज्यपदेशहेतोरभावादित्यत आह पपाचेत्वेत्यादि । एकसंख्याव्यवच्छिन्न-
स्वरसम्बन्धहेतुको व्यपदेशः । स गस्यास्ति स व्यपदेशी । जागर्त्यादिषु
धातुषु जागित्येवमादिः । तेन तुल्यं वर्त्तते (५।१।११५) इति व्यपदेशिवत् ।
तस्य भावो व्यपदेशिवद्भावः । एकाचत्वमपीत्यपिशब्दाद् द्वितीयत्वमपीति ।
ततोऽनेन जजागारेत्यत्र यथा वास्तवे प्रथमत्वे जागर्त्येतस्य प्रथमस्यैकाचो
द्विवचनं भवति तथा परमार्थतो सत्यपि प्रथमत्वे प्रथमस्यैकाचो द्विवचनं
भवति । व्यपदेशिवद्भावेन । पपाचेत्यत्र पच्छब्दस्य । इयायारेत्यत्राप्यसति
वास्तव एकाचत्वे द्वितीयत्वे च व्यपदेशिवद्भावेन द्विवचनं भवति । यथाटिटि-
षतीत्यत्र वस्तुत एवैकाचो द्वितीयस्य टिशब्दस्येति । नचैतद् वक्तव्यम् ।
यस्मादप्रथमस्यापि पज् इत्येवंप्रकारस्य व्यपदेशिवद्भावेन द्विवचनं भवतीति ।
अत्र लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति वचनं (६।१।१७) ज्ञापकम् । असत्यपि वास्तव
एकाचत्वे द्वितीयत्वे च पुनर्व्यपदेशिवद्भावेन चण्प्रभृतीनां द्विवचनं भवतीति ।
अत्राभ्यासस्य दीर्घविधानार्थं दोर्घ इणः कृतीति (६। १६८) वचनं
ज्ञापकम् । इहा दशभ्यः संख्याः संख्येयं वर्त्तन्ते । नतु संख्यानमात्र
इति दिशब्दोऽत्र संख्येये वर्त्तते । तच्च संख्येयं शब्दरूपं वा स्यादुच्चारणं वा ?
तत्र यदि शब्दरूपं संख्येयं स्यात् तदा हे इत्यनेन दिशब्दरूपे भाव्यमानतया
निर्दिश्येते इति । अत एकाच इत्यस्य च स्थाने योगलक्षणः सम्बन्धो
भवति । अतः स्थाने द्विवचनमित्येष पक्षो भवति । तदैकाच इति स्थान-
पृष्ठी जायते । अथ पुनरुच्चारणं संख्येयं तदा स्थानादेशसम्बन्धा न भवति ।
उच्चारणं नाम शब्दानुगतो धर्मः । यद्यसावादेशो विधीयते तदा निवृत्ति-
धर्मा स्थानी भवतीति शब्दस्य स्थानिनो निवृत्त्या भवितव्यम् । ततश्चोच्चारण
मपि न स्यात् । तस्य तर्हर्मत्वात् । तस्मादुच्चारणे संख्येये स्थाने द्विवचनं
न सम्भवतीति द्विष्ययोगो द्विवचनमित्येष पक्षो भवतीति । तदैकाच इति
कर्तृकर्मणोः कृतीति (२।१।६५) कर्मणि पृष्ठी । स ह्येकाजुच्चारणक्रियया
व्यामुमिष्टतमत्वात् कर्म भवति । तत्र यदि स्थाने द्विवचनमित्येष पक्ष
आश्रीयेत तदा जिघांसतीति वृत्तेः कुत्व' न स्यात् । ममुदायस्य हि मन्त्रस्तस्य

समुदायः सन्नन्त आदेशः । तत्र कृत एतन्नास्ति । अयं प्रत्यय इयं प्रकृतिरिति सन्दिग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य हन्तिर्नष्टो भवतीत्यभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वं हन्ति हकारस्य न स्यादिति स्थाने द्विवचनपक्षे दोषं दृष्ट्वा द्विष्प्रयोगो द्विवचनमिति पक्षमाश्रित्याह द्विष्प्रयोगश्चेत्यादि । चकारोऽवधारणे । द्विष्प्रयोग एवेत्यर्थः । न स्थाने द्विष्प्रयोग इत्यर्थः । अथ द्विष्प्रयोगद्विवचने कथमयं दोषो न भवतीत्याह आह्वसिसंख्या होत्यादि । पुनः पुनरुच्चारणमाह्वसिः ! तत् पुनः संख्याव्यवस्थितस्यैव धातोर्विधीयते । तेनेत्यादि । यस्मादाह्वसिः संख्या-व्यवस्थितस्यैव धातोर्विधीयते तेन स एव शब्दो व्यवस्थित एव हिरुच्चार्यते । नतु तस्य स्थाने शब्दान्तरं विधीयत इति कुतः पुनः पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः ? यदि तर्हि द्विष्प्रयोगो द्विवचनमिति पक्ष आश्रीयत एवञ्च सति वस्वेकाजाद् (७।२।६७) घसामित्यत्रादिवान् आशिवान् पेचिवाञ् शेकिवान् इतुप्रदा-हृत्य यद्वक्ष्यति धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृत एवाभ्यासलोपयोः कृतयोः कृत-द्विवचना एत एकाचो न भवन्तीति तन्न युज्यते । अकृतोऽपि धात्वभ्यासयोरेका-देशे ऽकृतयोरपि चैवाभ्यासलोपयोः कृतद्विवचनानामप्येषामिकाच्त्वात् । स्थाने द्विवचने हि शब्दान्तरं भवानेकाजादिश्रुत इति स्यादेषां कृतद्विवचना-नामनेकाच्त्वम् । नतु द्विष्प्रयोगपक्षे । तत्र हि स एव शब्दो हिरुच्चार्यते । न चासौ शतकृत्वोऽप्युच्चार्यमाण एकाच्त्वं जहाति । किं पुनर्हिरुच्यमानः । यदपि नियमस्य व्यवच्छेदं दर्शयितुं विभिन्नानित्यादि तत्रोपन्यसिष्यति तदप्य-युक्तमेव । भिदिर्प्रभृतीनामेव यथोक्तादेव हेताः कृतद्विवचनानामप्येकाच्त्वात् । यदप्यादग्रहणमनेकार्थमित्यभिधास्यति तदप्ययुक्तमेव । ततएव हेतोराका-रान्तानां कृतद्विवचनानामप्यनेकाच्त्वानुपपत्तेः । तस्मात् स्थाने द्विवचन-पक्षोऽप्यङ्गीकर्तव्यः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । इह पक्षद्वयं पूर्वोक्तं सम्भवति । तत्र किं द्विष्प्रयोगो द्विवचनमित्येष पक्ष आश्रीयत उत स्थाने द्विवचनपक्ष इति प्रश्नावसर इदमाह द्विष्प्रयोगश्च द्विवचनमिति । चकारः स्थाने द्विवचनमित्यसुमर्थं श्रुतयति । ननु च षष्ठोऽस्थाने योगेति (१।१।५८) वचनात् स्थाने द्विवचनपक्षे नात्र भवितुं युक्तं तत् । कथं द्विष्प्रयोगपक्षोऽप्युपपद्यत इत्यत आह आह्वसिसंख्या होत्यादि । यदि शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते

तदा स्थान्यादेशसम्बन्धे प्रतिस्थाने द्विवचनमित्येष पक्षो जायत इत्युक्तम् । यदा त्वावृत्तिसंख्या विधीयते तदेतरः पक्षो भवतीति । एतदपि प्रतिपादितम् प्राक् । तस्मात् द्विष्ययोगपक्षो यदाङ्गीकर्त्तुमिष्यते तदावृत्तिसंख्या हे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो हिरुच्चार्यते । नतु शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते । तस्माद् द्विष्ययोगद्विवचनपक्षोऽप्यङ्गीकर्त्तव्यः । अथ कथं स्थाने द्विवचनमित्येषोऽपि पक्ष आश्रीयते ? यावता जिघांसतीत्यत्र हन्तेर्हकारस्य कुत्वं न प्राप्नोतीत्युक्तम् । नैष दोषः । उच्यते चेदमभ्यासाच्च हन्तेः कुत्वं भवतीति । न च तस्य स्थाने शब्दान्तर एवादेशे कृते हन्तिरस्ति । तत्र वचनसामर्थ्यादादेशैः देशे हन्तिस्वरूपके (A) हन्तिशब्दो विज्ञास्यते । अन्ये त्वनयोः पक्षयोर्दोषा य आशङ्कन्ते ते भाष्य एवोत्तन्निष्य प्रतिक्षिप्ताः । इह त्वतिविस्तरग्रन्थभयान्न लिख्यन्ते ।

२ । अजादेर्द्वितीयस्य ।

प्रथमद्विवचनापवादोऽयमिति । ननु चैकावो द्वे प्रथमस्येत्यनेन (६।१।१) प्रथमस्यैकावो द्विवचनं विधीयते । अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य । तत् कथमन्यस्योच्यमानमिदमन्यस्य बाधकं स्यात् ? सति खलु सम्भवे बाधकं भवति । अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । स्यादेतत् । धातोरित्येषा षष्ठी । तस्या द्वितीयेनैकावा प्रथमेन च सम्बन्धो नोपपद्यते । अतो नास्त्युभयसम्भव इति । एतच्च नास्ति । अन्यच्च वाक्यम् प्रथमद्विवचनस्य विधायकम् । अन्यच्च द्वितीयद्विवचनस्य । तत्र वाक्यभेदे च सति किमिति सम्बन्धो नोपपद्यते ? तस्मात् कृतेऽपि द्वितीयद्विवचनं प्रथमद्विवचनं सम्भवत्येवेत्युक्तं बाधनम् । नैष दोषः । इह द्वीपमन्तरीपमित्यत्र हान्तरूपसर्गंभ्योऽपईदितोत्त्व (६।३।३७) मनोऽन्यस्येत्य (१।१।५२) नेनान्तस्यालः प्राप्तमादेः परस्येत्यनेनादे (१।१।५४) विधीयते । तत्र यथा सत्यपि सम्भवेऽनन्यविकारोऽन्यविकारं बाधते तथा द्वितीयद्विवचनं प्रथमद्विवचनं बाधियते । यदि तर्हि प्रथमस्यैकावो द्विवचनमनेन बाध्यते

(A) हन्तिप्रतिरूपक इति मङ्गलपुराणे पाठः ।

व्यञ्जनस्यापि प्रथमद्विर्वचनसम्बन्धिनो द्विर्वचनं बाधेत । तद् यथाभूतस्यैव प्रसङ्गस्तथाभूतस्यैव द्विर्वचननिवृत्तिर्भवति । किञ्भूतस्य च प्रथमद्विर्वचनस्य प्रसङ्गः ? सव्यञ्जनस्य । तत्र यथा प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं न भवतेऽव-
मेकाज्ज्यपदेशिनो व्यञ्जनस्यापि न स्यात् । नैष दोषः । यदयं नम्नाः संयोगादय इति (६।१।३) प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति व्यञ्जनस्य द्विर्वचननिवृत्तिर्न भवतीति । अन्यथा हि नदराणां द्विर्वचनप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्रास्यभावात् । अटितिषति । अग्निशिषतीति । अटेशेष सनीटि कृते टिष्णद्ः शिष्णद्श्च द्विरुच्यते । अरिरिषतीति । अर्त्तेः सन्निङ्-
गुणरपरत्वेषु कृतेषु रिष्णद्दो द्विरुच्यते । स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । सन्युडोरित्यनेन (६।१।८) सन्नस्तस्य द्विर्वचनमुच्यते । इदं च सन्भक्तः । तस्मादसौ द्विर्वचनस्य निमित्तमित्यभिप्रायः । स्थानिवद्भावे च सति रेफरहित-
स्येषो द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे चारीषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात् । कार्यीति । द्विरुक्तिरेव कार्यम् । तदस्यास्तीति कार्यी । स्यादेतत् । यद्यप्यसौ कार्यी तथापि कार्यं प्रति निमित्तमेवेत्याह नचेत्यादि । कथं पुनर्ज्ञायत एतत् कार्यी निमित्तत्वेनाश्रयते इति ? अत आह तथाहोत्यादि । तथाहोति यस्मादित्यर्थः । इतिकरणः प्रकारः । यस्मात् क्ङिन्निमित्तयोः गुणवृद्धयोः किङ्ति चेति (१।१।५) प्रतिषेधो विधीयमानः श्रयित्वेवंप्रकारविषये न भवति ततो ज्ञायते नहि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रयत इति । यदि ज्ञाश्रयित तदा शीङो ङित्तात् तन्निमित्ताच्च गुणवृद्धयोः किङ्ति चेति (१।१।८) विधीयमानः श्रयित्वेत्यत्र गुणः प्रतिषेधश्च स्यात् । शायक इत्यत्र वृद्धिः प्रतिषेधश्च । ननु च येन विना यन्न भवति तत् तस्य निमित्तम् । यथा वृष्टेर्मेषः । यथाच प्रत्ययेन विना गुणवृद्धी न भवतस्तथा कार्यिणापि । तत् कथं शीङो गुण-
वृद्धिप्रतिषेधो नैव भवतीत्यत्र आह नहि कार्यिण इत्यादि । अज्ञाश्रयित इत्यध्याहार्यम् । सत्यम् । कार्यपि शीङ्निमित्तम् । तस्य गुणं प्रति वृद्धिश्च प्रति यस्मान्निमित्तभावो नाश्रयते तेन श्रयित्वेत्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधो न भवति । गुणग्रहणमुपलक्षणार्थं वृत्तौ द्रष्टव्यम् । इतिकरणोऽनन्तरोऽस्य प्रतिविधानस्य स्वरूपं दर्शयति । कथं पुनर्ज्ञायते नहि कार्यी निमित्तत्वेना-

श्रीयत इति ? दीधीवेवीटामिति (१११६) दीधीवेव्योर्गुणप्रतिषेधात् । यदि हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयेत दीधीवेव्योर्ङित्वात् किन्निमित्तत्वाच्च गुणवृद्धोः किङ्ति चेति (१११५) प्रतिषेधः सिद्ध एवेति तयोर्गुण-प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमी-मिच्छन्तीति । अच्चासावादिस्येत्यजादिः । तस्मादजादेरिति । एवं वर्णयन्तः कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति । यदि तर्हि कर्मधारयादियं पञ्चमी तेषां द्वितीयग्रहणमनर्थकम् । यस्मात् तृतीयस्य प्राप्तिरेव नास्ति । येषां बहुव्रीहेरियं षष्ठाभिमतता तेषामक्रियमाणे द्वितीयग्रहणे तृतीयस्यापि द्विर्वचनं प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं युक्तं द्वितीयग्रहणम् । येषाञ्च कर्मधारयादियं पञ्चम्यभिमतता तेषां द्वितीयग्रहणमनर्थकम् । तस्मादित्युत्तरस्थेत्यनेनानन्तरस्थैव (१११६७) द्वितीयस्य भविष्यति । न तृतीयस्य । व्यवहितत्वादित्यत आह तेषामित्यादि ।

३ । नन्द्राः संयोगादयः ।

तदन्तर्भावादिति । अवयवानां समुदायाभ्यन्तरत्वात् तदन्तर्भावः । अवयवभूता इति । आदिशब्दस्य नियतदेशावयववाचित्वाद् विशिष्टदेशावयव-भूता इत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । उन्दिदिपतीति । उन्दी क्लेदने । सनीटि च कृते दिष्णब्दस्य द्विर्वचनम् । अङ्ङिडिपतीति । अङ्ङ अभियोग इत्यत्र यः संयोगः स दकारादिः । तस्य एत्वेन दकारस्य डकारः । एत्वं च द्विर्वचनेऽसिद्धम् । तेन सनीटि कृते दिष्णब्दो द्विरुच्यते । ततः एत्वंम् । अर्चिचिषतीति । अर्च पूजायाम् । चिष्णब्दस्य द्विर्वचनम् । ईचिचिषत इति । ईच दर्शने । सनीटि च कृते क्षिप्णब्दस्य द्विर्वचनम् । ह्लादिः शेषः (७१४६०) । कुञ्जोच्चुरिति (७१४६२) चुत्वम् । प्राणिनिपतीति । श्वस प्राणने । अत्र च । प्रपूर्वः । दिद्रासतीति । द्रा कुक्षितायाङ्गतो । केचिदजादेरित्यादि । तेषां मर्तनाजादेरुत्तरे ये नकारादयः संयोगादिभूतास्तो न हिरुच्यन्त इति सूत्रार्थः । किं पुनस्तदनुवर्त्तनस्य प्रयोजनमित्यत आह तस्येत्यादि । दकारस्तु हिरुच्यत एवेति कर्मधारयपञ्चम्यन्तानुवृत्तौ हि

तस्मादि- (१।१।६७) तुत्सरस्येतानन्तराणामेव नकारादीनां द्विर्वचनप्रतिषेधेन भवितव्यम् । निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । दकारस्तत्र यद्यपि रेफ-दकारयोरेयः संयोगस्तदादिभूतस्तथापि नकारेण व्यवहितः । तस्माद्दकारोऽपि द्विरुच्यत एव । इन्द्रिणीयिषतीति । इन्द्रशब्दात् क्वचि कृते क्वचि (७।४।३३) चेतीत्त्वम् । क्वजन्तात् सन् । इट् । अतो लोप (६।४।१४८) इत्यकारलोपः । उञ्जिजिषतीति । उञ्ज आर्जवे । यदा बकारोपध उञ्जिरूप-दिश्यत इति । प्रतिषेधस्य विषयं दर्शयति । इह केचिद्दकारोपधमिमं धातुं पठन्ति । उञ्जितत्वेवमादिरूपं (B) यथा स्यात् । केचिच् च दकारोपधमभ्युहः समुह इति यथा स्यात् । तत्र यदा बकारोपध उञ्जिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । नन्दा इत्यनेनैव (६।१।३) सिद्धत्वात् । बलन्तु तदा दकारस्य विधातव्यमिति । उञ्जिता उञ्जिजिषतीति यथा स्यात् । तदपि बलमकुलविषये विधातव्यम् । अन्यथाऽभ्युहः समुहः इति न सिध्येत् । दकारोपधस्यैव युक्तः पाठः । बलमात्रं वक्तव्यम् । तदपि न वक्तव्यम् । तत्र भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोरिति (७।३।६२) निपातनादेव लिङ्गाद्वत्वं लभ्यते । नचाभ्युहः समुह इत्यत्रापि प्रसज्येत । अकुलविषयत्वान् निपातनस्य । यत्र कुलं नास्ति तत्रैव बलं विज्ञायते । नतु कुलविषये । यकारपरस्येत्यादि । यकारः परो यस्मात् तस्य प्रतिषेधो न स्यादित्येतदर्थ-रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्र कैश्चिदेवं व्याख्यायते । बहिरङ्गो रेफः । गुणोऽर्त्ति-संयोगाद्योः (७।४।२८) । यङि चेति (७।४।३०) गुणोऽङ्गस्य विधीयमानो यङि भवति बहिरङ्गः । तदाश्रितो रेफोऽपि बहिरङ्ग एव । ततश्च सोऽन्तरङ्गे प्रतिषेधे-ऽसिद्धः । तस्मात् तस्य द्विर्वचनप्रतिषेधो न भवतीति । यद्येव मिन्द्रिदिष-तीति तुमोऽपि प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्यति ह्येतत् । तुम्विधासुपदेशिवद्वचनमिति । नैयायिकास्त्वन्यथा वर्णयन्ति नन्दाः संयोग-दय इति । तैः किमुक्तम् ? संयोगात् पूर्वं नकारादयो न द्विरुच्यन्ते स चेद् भवति यकारान्तः संयोग इति । तेनारार्थत इत्यत्र संयोगस्य यकारान्तत्वात् प्रतिषेधो न भवतीति । अरार्थत इति । यङि चेति (७।४। ०) गुणे रपरत्वे च

यंशब्दस्य द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । दोर्घोऽकित इति (७।४।८६) दीर्घः । ननु चाक्षरहलादित्वाद् यङा न भवितव्यम् । स हि धातोरिकाच (३।१।२२) इत्यादिना हलादेरेव धातोर्विधीयत इत्याह अक्षरित्यादि । व्यञ्जनस्येति । ईर्यते-व्यञ्जनं यदेकाच् तस्य द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् । तच्च व्यञ्जनं यकारः । तस्येति कृते साच्कस्यैव द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् । एकाच इति । सनः । स ङीटि कृते तृतीय एकाच् भवति । तस्य द्विर्वचने कृते सन्यत (७।४।७८) इतीत्वम् । पूर्वं पूर्वमिणमाश्रित्य सर्वसकाराणां षत्वम् । कण्डूयियिषतीति । असूयियिषतीति । कण्डूश्च । असूजिति कण्डूदिषु पठ्यते । ततः कण्डूदिभ्यो यक् (३।१।२७) । वा नामधातूनामिति । सुधातुर्नामधातुरभिधीयते । अश्लीयियिषतीति । अश्वशब्दात् क्वजन्तात् सनीटि च कृते यिष्शब्दस्य द्विर्वचनम् । अशिशीयिषतीति । श्वीशब्दस्य द्विर्वचनम् । ऋस्त्वम् । हलादिशेषः । यथेष्टमिति । प्रथमादीनामन्यतरस्य यस्येष्ट्यते तस्य कर्त्तव्यमिति ।

४ । पूर्वाभ्यासः ।

अभ्यासशब्दोऽयमावृत्तिवचनो लोके प्रसिद्ध एव । सा चावृत्तिः प्रथमस्य नास्तीत्यभ्यासप्रदेशेषु परस्य ग्रहणे प्राप्ते पूर्वस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं तस्याभ्याससंज्ञा विधीयते । पूर्वशब्दोऽवयववचनः । यथा पूर्वं कायस्य पगोरिति । अवयवाश्चावयविनो भवन्ति । स चेह यद्यपि न निर्दिश्यते तथापि हे (६।१।१२) इत्यनुवृत्तेस्तद्वाच्यस्यैवार्थस्य पूर्वा विज्ञायत इत्याह हे इति यदनुवर्त्तत इत्यादि । ननु च हे इति प्रथमान्तमनुवर्त्तते । षष्ठ्यन्तेन चेहार्थः । न ह्यन्यथा पूर्वशब्देन सम्बन्धः शक्यते दर्शयितुमित्यत आह तदर्थादित्यादि । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति । तदिह षष्ठ्यन्तं जायत इत्यर्थः । अथ पुनरत्रावयवावयविलक्षणा षष्ठो भवति यथा वृत्तस्य शाखेति ? एवमपि यदि हे इत्यनुवृत्तेर्हयो र्यः पूर्वस्तस्याभ्याससंज्ञा विधीयते तदा सर्वस्य हे (८।१।१२) इत्यत्रापि प्रकरणे ये हे विहिते तथोक्तः पूर्वस्तस्याप्यभ्याससंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह तत्रेत्यादि । पूवाऽवयव इति । पूर्वशब्दा व्यवस्थावचनोऽप्यस्ति । अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमवयवग्रहणम् । पपाचेत्यत्राभ्याससंज्ञायां सत्यां ऋत्व इत्यभ्यासस्य

(७।४।५८) ऋस्त्वम् । हलादिशेषः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति चत्वम् । पिपक्षतीति । सन्यत (७।४।७८) इतोत्त्वम् । पापच्यत इति दीर्घा-
ऽकित इति (७।४।८३) दीर्घत्वम् । जुहोतीति पूर्ववहकारस्य चुत्वम् ।
तस्याभ्यासे चर्च इति (८।४।५४) जकारः । अपीपचदिति । पचेर्णन्ताच्
चोश्चङ् णिलोपः । णौ चङ्युपधाया (७।४।१) ऋस्वः । द्विर्वचनम् ।
सन्वल्गुनीतीत्वम् (७।४।८३) । दीर्घा लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । सर्वा-
ण्यभ्याससंज्ञायाः प्रयोजनान्येतानि ।

५ । उभे अभ्यस्तम् ।

इह उभेग्रहणं संज्ञनिर्देशार्थं क्रियते । स च संज्ञनिर्देशो हे (६।१।१२)
इत्यनुवृत्तेरन्तरिणाप्युभेग्रहणं प्रकल्प्यत एव । तत् किमर्थं हे इत्यनुवर्त्तमान उभे-
ग्रहणं क्रियत इत्यत आह हे इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । यद्युभेग्रहणं न क्रियेत
तदा प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञा प्रवर्त्तते । प्रत्येकमपि हि तयोः प्रवर्त्तमानासी प्रवृत्तैव
भवति । तथाहि हावानीयेयातामित्युक्ते प्रत्येकमप्यानयनेन तावानीती
भवतः । तस्मात् समुदाये संज्ञायाः प्रवृत्तिर्यथा स्यादेकैकस्य मा भृदित्येवमर्थ-
मुभेग्रहणम् । समुदित इति । सहिते समुदायभृते इत्यर्थः । ननु च यत्रा-
भ्यासः श्रूयते तत्रैव यथा स्याद् यत्र तु न श्रूयते तत्र मा भृद् । ईप्सन्ति ईप्सन्
ऐप्सन्नित्यादौ विषये मा भृदित्येवमर्थमुभेग्रहणं स्यात् ? नैतदस्ति ।
अभ्यासग्रहणं ह्यनुवर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । हे अभ्यस्तसंज्ञे भवतः ।
अभ्यासश्चेदस्तीति । एवञ्च सति विनाप्युभेग्रहणं यत्राभ्यासः श्रूयते तत्रैव
भविष्यति । नान्यत्र । तस्माद्भृत्तिकारोपदर्शितमेवोभेग्रहणस्य प्रयोजनं युक्तम् ।
ददतीति । ददतिर्लोट् । भि । शप् । जुहोत्यादिभ्यः (२।४।७५) श्रुः ।
ज्ञाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । अत्राभ्यस्तसंज्ञायां सत्यां आभ्यस्तयोरात
(६।४।२१२) इत्याकारलोपः । अदभ्यस्तादिति (७।१।४) भिरदादेशः ।
दधात्विति । लोट् । एकरितुस्त्वम् (३।४।८३) । समुदाय उदात्तत्वं यथा
स्यादिति । उभेग्रहणे ह्यसति प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञा स्यात् । तस्मादभ्यस्ताना
मादिरित्याद्युदात्तमपि (६।१।१८८) प्रतीकं स्यात् । अथाप्यनुदात्तं । इमेक-

वर्जमिति (६।१।१५८) नास्ति योगपद्यसम्भवः । एवमपि पर्यायेण स्यात् १
तस्मादभ्यस्तानामादिरितेतत् कार्यं (६।१।१८८) समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं
पर्यायेण वा मा भूदितरेष्वमर्थमुभेग्रहणम् ।

६ । जक्षित्यादयः षट् ।

जक्षित्यादय इतिप्रश्न निर्देशो जक्षेः श्रुतिवन्तस्यादिशब्देन बहुव्रीह्यावपि
कृतं भवति इन्द्रेऽपि । यदा जक्षेरनजन्तस्येत्यादिशब्दस्य च इन्द्रः क्रियते
वाक्येऽपि यदानयोरनन्तरोक्तयोरुभयोरपि प्रयोगो भवति तदा तत्र बहुव्रीहौ
गृह्यमाणे यदि तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिराश्रीयेत तदा वेवीडो ग्रहणं न
स्यात् । अथातद्गुणसंविज्ञानोऽयं तदा जक्षेर्न स्यादतीतं बहुव्रीहिराश्रयणे दोषं
दृष्टेतरयोः पक्षयोरन्यतरमाश्रित्याह जक्षित्ययं धातुरित्यादयश्चेत्यादि । अत्रेति-
शब्दोऽतिक्रान्तप्रत्यवमर्शी । जक्षित्ययं धातुरनन्तरमतिक्रान्त इति स एव तेन
प्रत्यवमृश्यते । इति रादिर्येषां त इत्यादयो जक्षादय इत्यर्थः । ते पुनर्जागृ-
प्रभृतयो वेवीड्पर्यन्ताः (C) । सेयं समानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञेति । जक्षितेत-
दुपलक्षितानां जागर्त्तिप्रभृतीनां षणां जक्षितिरित्येतस्य च सप्तमस्य । तभ्यः
पृथग्निर्दिष्टस्य । ननु च दीध्यते वेव्यत इत्यादादेश आत्मनेपदेष्वनत
इत्यनेनैव (७।१।५) मिहः । शेषश्चाभ्यस्तकार्यमाकारलोपादिकम् । तच्च
दीधीवेव्यो न सम्भवतीति । तत्राकारलोपस्तावदाकारस्याभावान्न सम्भवति ।
जुम्भांवीऽपि भ्रमभावात् । जुम्प्रतिषेधोऽपि डित्त्वादात्मनेपदित्वाच्छतुः ।
तत् किमर्थमनयोरभ्यस्तसंज्ञा विधीयत इत्याह दीध्यते वेव्यत इत्यादि ।
दीध्यदिति च गतरतीत्यादिना प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति । आत्मनेपदित्वा-
दनयोर्व्यत्ययेन विना गता न सम्भवतीति व्यत्ययग्रहणम् ।

७ । तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य ।

आदिशब्दोऽयमस्यैव व्यवस्थायाम् । अस्ति च प्रकारः । तत्र यदि
व्यवस्थायां वर्त्तमानो गृह्येत तदा तुज पित्र हिंसायामित्यत आरभ्य ये
पठितास्तेषामेव ग्रहणं स्यात् । एवञ्च भोत्राणां गणान्तरपठितानाञ्च दीर्घा

(C) अत्रिश्रावद्विश्राणा चकारं; शामोरिव च । दीधीवेव्याय समानां जक्षित्यादावप्ययः ॥ १ ॥

न स्यादित्येतदालोच्य ह तुजादीनामित्यादि । प्रकार आदिशब्द इति । स च प्रकारोऽनिर्दिष्टत्वात् ज्ञायत इति पृच्छति कश्च प्रकार इति । तुजो दीर्घत्वमित्यादिना प्रकारार्थत्वं दर्शयति । ये तथाभूता इति । अनन्तरक्त-प्रकारमापन्ना इत्यर्थः । दीर्घः साधुर्भवतीति । एतेन सत एव दीर्घस्य साधुत्वमात्रमनेन क्रियते । नत्वपूर्वो दीर्घ इति दर्शयति । तूतुजान इति । लिट् । एतच्च प्रकारवाचिन आदिशब्दस्य परिग्रहात्कथ्यते । तस्य कानच् । मामहान इति । मह पूजायाम् । शेषं पूर्ववत् । दाधान इति । डुधाञ् धारणपोषणयोः । मीमायेति । डुमिञ् प्रक्षेपणे । लिट् । णल् । दाधारेति । धृञ् धारणे । तूतावेति । तु इति सौत्रो धातुः । तुरुस्तुगम्यम् (७।३।८५) इत्यादिसूत्रे पठितत्वात् । दीर्घश्चेष्टामित्यादिना यस्य सत एव साधुत्वमनेन क्रियते स च दीर्घश्चन्दस्वेव दृश्यते । न भाषायाम् । तत्रापि च्छसि विषये प्रत्ययविशेषे कानजादौ । न प्रत्ययमात्रे । ततोऽन्यत्र न भवतीति । यथोक्ताद् विषयादन्यत्र न भवतीत्यर्थः । तुजेच्छन्दसि कानचि दृष्टः । ततोऽन्यत्र भाषायां छन्दस्यपि णलादौ प्रत्ययान्तरे न भवति । डुमिञ् छन्दसि णलि दृष्टः । ततोऽन्यत्र भाषायां छन्दस्यपि कानजादौ प्रत्ययान्तरे न भवति । यच्चैवं तेनास्यान्यत्राध्यापारः । सत एव दीर्घस्य साधुत्वमात्रमनेन विधीयते । नचान्यत्र दीर्घास्ति यस्यानेन विधीयते साधुत्वम् । एतच्च प्रकारवाचिन आदिशब्दात्कथ्यत इति । तुतोजेति भाषायां प्रयोगः । यदि तर्हि च्छन्दसि सत एव दीर्घस्य साधुत्वमनेन विधीयते व्यत्ययो बहुलमित्यनेन (३।१।८५) सुव्यत्ययस्य विहितत्वादपार्थक्यमेतत् । नापार्थक्यम् । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

एकाचो हे प्रथमस्येति (६।१।१) । अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) चानुवर्त्तते । धातोरित्ववयवयोगा षडौ । सामानाधिकरण्ये हि प्रथमस्य द्वितीयस्येति च सम्बन्धो नोपपद्यते । अनभ्यासस्येति च प्रतिषेधाच्च । सामानाधिकरण्ये हि प्रतिषेधोऽनर्थः स्यात् । नञ्भ्यासवानेकाज् धातुः सम्भवति । यथायोगमिति । जलादेः प्रथमस्यैकाचोऽवयवस्याजादेस्तु द्वितीयस्येत्येष यथायोगार्थः । प्रोर्णना-

वेति । जर्णुञ् आच्छादने । अजादेहितीयस्येति (६११२) नृगन्धस्य
 द्विर्वचनम् । रेफस्य तु नन्दा इति (६११३) प्रतिषेधात् भवति । ननु
 चोर्णोतिरिजादित्वादिजादेशे गुरुमनोऽनुच्छ (३११३३) इतराणि कृत आम्
 इति (२१४१८२) लेलेक् । कञ्चानुप्रवृज्यते लिटोति (३११४०) कञो लिट्पर-
 स्यानुप्रयोगः । ततश्च प्रोर्णुवाञ्कारेति भविष्यति । तत् कथं प्रोर्णुनावेति ।
 अत आह वाच्य जर्णोरित्यादि । नृवक्त्रावेन यथा नीते राम् न भवति
 तथोर्णोतिरप्येति दर्शयति । विशृण्वर इति । श्रु श्रवणे लिट्सम्भयोरेशिरे-
 जितीरेच् (३१४१८२) । छन्दसुभयथेति (३१४११७) लिटः सार्वधातुकत्वम् ।
 ततः श्रुवः श्रुवेति (३१७४) श्रुः श्रुभावश्च । कुश्रुवोः (६१४८७) सार्वधातुक
 इति यथादेशः । सुन्विरे इति । सुञ् अभिप्रवे । धातुग्रहणादिह विकरणस्य
 द्विर्वचनं न भवति । यस्तत्र धातुस्तस्य विकरणेन व्यवहितत्वात् भवतोत्पत्तेः ।
 छान्दसत्वादित्यपरे । सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्पास्त इति । एतच्च व्यत्ययो
 (३१८५) बहुलमितरस्माद्बहुलग्रहणात्कम्यते । एवञ्छात्वा द्विर्वचनप्रकरणे
 छन्दसि वेत्येतन्न कर्त्तव्यं भवति । नोनावेति । नु सुतौ । यङ् । द्विर्वचनम् ।
 गुणो यङ् लुकोरिति (७४१२८) गुणः । नोनूय इति स्थिते यङोऽचि चेति
 (२१४७७) यङो लुक् । लिट् । अमन्त्र इति (३११३५) निषेधादात्त भवति ।
 संमिमिक्षुरिति । मिह मेचने । अतः सम्पूर्वात् सन् । हो ढइति (८२१३१)
 ढत्वम् । षढोः कः मीति (८२१४२) कत्वम् । एकाच इत्यादिनेट्प्रतिषेधः
 (७१२१०) । हलन्ताच्चेति (११२१०) कित्त्वादगुणः । द्विर्वचनम् । षत्वम् ।
 संमिमिक्ष इति स्थिते लिट् । अमन्त्र इति (३११३५) प्रतिषेधादाम् न भवति ।
 भि । तस्य उम् । अतो लापः । जागारेति । लिट् । दातोति । श्रुः वेति
 वचनात् पक्षे अजागार ददातोत्यपि भवति ।

६ । सन्यङोः ।

सन्यङोरिति सप्तम्यन्तमिदं वा स्यात् षष्ठ्यन्तं वा ? तत्र यदि सप्तम्यन्तं
 स्यात् तदायमर्थः स्यात् सन्यङोः परत इति । ततश्चेष्टः सन्भक्तत्वात्
 सन्यग्रहेण ग्रहणात् सन्यङेह द्विर्वचननिमित्तत्वात् निमित्तस्य च कार्य्यो-

ऽयोगादिटो द्विर्वचनं न स्यात् । ततश्चाटिषतीत्यादि न सिध्येत् । षष्ठ्यन्ते त्वस्मिन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त उपस्थापिते सत्ययमर्थो जायते । सन्नन्तस्य यङन्तस्य च यः प्रथम एकाज् द्वितीयो वा । तेनेटो द्विर्वचनं भवतीति । तथा चाटिषतीत्यादि सिध्यतीत्येतदालोच्याह सन्यङोरिति षष्ठ्यन्तमेतदिति । अत्र च ज्ञापको योगविभाग इति । यदि हि सन्यङोरिति सप्तम्यन्तं स्याच् झुसन्यङ् इत्येकमेव योगं कुर्यात् । ननु चासत्यपि प्रयोजने ज्ञापकमस्ति । अस्ति चेह योगविभागस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? सामर्थ्याद् यथासंख्यं यथा स्यात् सनि प्रथमस्य यङि द्वितीयस्येति । नैतदस्ति । यदि ह्यत्र यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात् तदा नीगवञ्चित्यादिना (७।४।८४) वञ्चुप्रभृतीनामभ्यासस्य यङ्लुको नीगागमविधानं नोपपद्यते । यथासंख्ये हि सति यद्येषां द्विर्वचनं नास्तीति नीगागमं न विदध्यात् । तस्माद् योगविभागात् षष्ठ्यन्तमेतदित्यवसीयते । अटाव्यत इति । यङ्विधौ सूचिसूचि-मूत्राव्यर्थशूणांतीनामुपसंख्यानमिति (३।१।२२, वा) यङ् । प्रोर्णानूयत इति । अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घः । जुगुष्मिषत इति । गुपे गुप्ति-जकिदभ्यः सन्निति (३।१।५) सन् । तदन्ताद् धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि-त्यादिनेच्छायां (३।१।७) पुनः सन् । लोलुयिषत इति । यङन्तात् सन् ।

१० । श्लो ।

श्लो परत इति । ननु च प्रत्ययादर्शनं श्लुः । तच्चाभावरूपम् । नचाभावे षोर्वापर्यमस्ति । तदयुक्तमुक्तं श्लो परत इति । स्थानिनः परत्वात् तस्यापि तद्धारिण षोर्वापर्यमौपचारिकं गृहीत्वैव युक्तमुक्तमित्यदोषः ।

११ । चङि ।

अपीपचदित्यादि । पचादिभ्यो ण्यन्तेभ्यो लुङ् । अङ्गागमः । चि । णिञ्शीत्यादिना (३।१।४८) चैश्चङ् । अत्रेदानीं द्विर्वचनं प्राप्नोति णिलोपश्च । ह्योरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । ततश्चोभयोलुक्त्वबलत्वात् परत्वात्सि-लोपः । आटिटदिति । अत्रापि णिलोपे कृते णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विर्वचनम् भवत्येव । स्थानिवद्भावस्तु द्विर्वचनेऽचीत्यनेन (१।१।५८) । णिलोपोऽपि नित्यः ।

अकृतेऽपि द्विर्वचने तेन भवितव्यम् । कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः ।
 द्विष्ययोगो द्विर्वचनं भवतीति कृत्वा स्थाने द्विर्वचनं त्वत् न स्वीक्रियते ।
 लक्ष्यानुरोधात् । तत्तद्विभयोस्तुल्यबलयोः परत्वाच्चिलोपः । तत्र कृते द्विर्वचनं
 प्राप्नोतुपधाङ्गस्त्वत् । तयोरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । द्विर्वचनमपि
 ह्यकृते ऋस्त्वत्वे प्राप्नोति । कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः । एकदेशविकृत-
 मनन्यवद्भवतीति (प, ३८) वचनात् । ऋस्त्वत्त्वमपि कृते द्विर्वचने प्राप्नोत्य-
 कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः । स एव शब्दो हिरुच्यत इति कृत्वा । स्थाने
 द्विर्वचनं त्वत् नाश्रीयते । लक्ष्यानुरोधात् । तत्तद्विभयोस्तुल्यबलयोः परत्वाद्
 ऋस्त्वत्त्वम् । ततो द्विर्वचनेन सन्वद्भुनीति (७।४।८४) सन्वद्भावादित्यम् ।
 दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घ इत्येतानि कार्याणि कर्तव्यानि । अतएवाङ्
 ह्रस्वो पचादीनामित्यादि । किं पुनः कारणं तथा शास्त्रप्रवृत्तिः क्रियते
 यथेषां कार्याणामयं प्रवृत्तिक्रमो भवतीत्याह तथा चेत्यादि । ऋस्त्वत्
 स्थानिवद्भावान् न प्रतिषिध्यत इति । तस्याभावादिति भावः । हेतौ चेयं पञ्चमी ।
 यथा तदश्विं संज्ञाप्रमाणत्वादिति (१।२।५३) । अतः हि सन्वद्भुनीत्यादिना
 (७।४।८४) लघुनि धात्वक्षरे परे सन्वद्भावो विधीयमानो ऋस्त्वत् स्थानिवद्भावा-
 द्हेतोः प्रतिषिध्यते तस्मिन् सति लघुता निवर्त्तते इति कृत्वा । स चास्मिन्
 क्रमे सति स्थानिवद्भावो न सम्भवतीति सन्वद्भावो न प्रतिषिध्यते । प्रतिषन्ध
 हेतोरभावात् । कथं पुनरस्मिन् क्रमे सति कार्याणां स्थानिवद्भावो न सम्भवती-
 त्याह यो ह्यनादिष्टादित्यादि । अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यत्र (१।१।५७) यो
 ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिम् प्रति स्थानिवद्भावो भवतीत्येव सूत्रार्थो
 व्यवस्थितः । न चास्मिन् क्रमे सत्यत्राभ्यासोऽनादिष्टादचः पूर्वा भवति ।
 किं तर्हि ? आदिष्टादेव । तेन तस्य विधौ कर्त्तव्ये ऋस्त्वत् स्थानिवद्भावो
 न भवतीति लघुत्वान् निवर्त्तते । ततश्च सन्वदित्यादिना लघुनिमित्तकः
 सन्वद्भावो (७।४।८३) विधीयमानो न व्याहृत्यते । यदि पुनर्द्विर्वचनं कृत्वा
 ऋस्त्वादिकार्यं विधीयते ततोऽनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासः स्यात् । ततश्च तस्य
 विधौ कर्त्तव्ये ऋस्त्वत् स्थानिवद्भावः स्यादेव । एवं दीर्घश्चति (१।४।१२)
 लक्ष्यभावया गुह्यसंज्ञया लघुसंज्ञया निरस्तायां सन्वद्भावोऽन्यत्र सावकाश

इह न स्यात् । कः पुनस्तस्यावकाशः ? अशीशमदित्यादि । अतश्च णौ परभूते प्रागेव मितां ऋत्वि (६।४।८२) विधीयते । यदि तद्वर्त्यं कार्यक्रम आटिटदित्यत्र णिलोपे कृते द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य द्विवचनं न प्राप्नोति । तदभावादित्यत्र आह आटिटदित्यत्र द्विवचनेऽचीत्यादि । अथ किमर्थमेतानि त्रीणि सूत्राणि पृथक् क्रियन्ते ? लिटि धातोरनभ्यासस्य (६।१।३) श्लो (६।१।१०) चङीति (६।१।११) । न लिट्शुचल्लु इत्येक एव योगः क्रियताम् । तत्राप्यशमन्तार्थः । पुनःपुनर्विभक्तिर्नाञ्चारयितव्या । लिटि श्लो च द्विवचनम् । तदनित्यमिति ज्ञापनार्थम् पृथग् योगकरणम् । तेन यो जागार तस्यचः कामयन्ते । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणीत्यत्र न भवति द्विवचनम् । ततश्च द्विवचनप्रकरणे कृन्दसि वेत्येतन्न (६।१।८, वा)कर्त्तव्यं भवति ।

१२ । दाश्वान् साह्वान् मौढ्वांश्च ।

अविशेषण निपात्यन्त इति । विशेषानुपादानात् । अनिट्त्वञ्चेति । वस्त्रेकाजादघसा (७।२।६७)मितौट् प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपात्यते । ननु च कृतद्विवचनानामेकाचामिड् विधास्यते । अयञ्चाकृतद्विवचनमेकाञ् भवति । अकृतद्विवचनत्वात् । तदयुक्तमनिट्वनिपातनम् । नैतदस्ति । लिटि हि श्रूयमाणैकाञ्पलक्षणार्थं तत्र कृतद्विवचनग्रहणं कृतम् । अस्ति चात्र लिटि श्रूयमाणैकाञ्त्वमिति कान्नायुक्तता ? परस्मैपदमिति । सहैरात्मनेपदित्वात् परस्मैपदं न प्राप्नोतीत्यतस्तन्निपात्यते । किं पुनः सामर्थ्यमित्याह हलादिशेष इत्यादि । यदि हलादिशेषः स्यादेवञ्च सत्यामाकारादेशमेव कुर्यात् । नहि हलादिशेषे सत्यागमस्यादेशस्य वा विशेषोऽस्ति । णिलुक् चेति । णेरनिटीति (६।४।८१) णिलोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणोपधा-वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थम् । लोपे हि सति प्रत्ययलक्षणोपधावृद्धिः स्यात् । लुकि तु न लुमताङ्गस्तेति (१।१।६३) प्रतिषेधान्न भवति ।

१३ । ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।

सम्प्रसारणमिति यणस्यानिकस्येक एषा संज्ञा विहिता । वाक्यार्थस्य च । इग्यण इति (१।१।४५) योऽयं वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणस्तस्य तत्र

चेदमुक्तमनुवादे वर्ण उपतिष्ठते विधौ तु वाक्यार्थ इति । विधिषाय
मती वाक्यार्थस्यैवोपस्थानमित्याह यणः स्थान इत्यादि । ततश्चापि
विहित इति । यङञावित्यनेन (४।१।७४) । इभ्यापुत्र इति । इभमर्हतीति
दण्डादिभ्यो (५।१।६६) यः । क्षत्रियापुत्र इति । क्षत्रस्यापत्यमिति
क्षत्रात् घ इति (४।१।१३८) घः । षड् इति प्रत्ययग्रहणमिदम् । तत्र
प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया उपस्थानाद् यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति
तदादितदन्तग्रहणयिज्ञेय स्यात् कारीषगन्धीपुत्र इति । इह तु न स्यात्
परमकारीषगन्धीपुत्र इति । कारीषगन्धशब्दाच्च षड् विहितः । न
परमकारीषगन्धशब्दात् । अत इदं हेयमपाकर्तुमाह षडिति स्त्रीप्रत्यय-
ग्रहणमिति । स्त्रिया (४।१।३) मित्यधिकृत्य विहितत्वात् । स्त्रीत्वं स्थानिवद्भावेन
च प्रत्ययत्वं षडः । नहि तस्यान्यथा स्त्रीप्रत्ययत्वमुपपद्यते । आदेशपक्षस्य
च तत्राश्रितत्वात् । यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणमेतत् ततश्च किमिति ? तदादि-
नियमो न भवति यतोऽधिकस्याप्यत्र ग्रहणं स्यात् । अतिप्रसङ्गो वा ।
असति हि नियमे यथेह भवति परमकारीषगन्धीपुत्र इति तथेहापि स्याद्
अतिकारीषगन्धपुत्र इत्यत्र आह न स्त्रीप्रत्यये चेत्यादि । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषाया न स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जन इत्ययमपवादः कृतः । तेन यत्रानुप-
सर्जनः स्त्रीप्रत्ययस्तत्रैषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तदादिनियमो
नास्ति । तेन परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र भवत्येव । अत्र हि परमा चासा
कारीषगन्ध्या चेति सम्बन्धदित्यादिना (२।१।६१) समासः । स्त्रीप्रत्ययस्य
प्राधान्यम् । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) पुंवद्भावः । यत्र तूपसर्जनं
स्त्रीप्रत्ययस्तत्रानुपसर्जन इति वचनादुपतिष्ठत एवैषा परिभाषा । तेन
भवत्येवात्र तदादिनियमः । तेनेह न भवति । अतिकारीषगन्धपुत्र
इति । अत्र हि कारीषगन्ध्यामतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । अत्र
योऽसावतिक्रान्तः स प्रधानम् । कारीषगन्ध्या तूपसर्जनम् । अतएव
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋसो भवति । पुत्रपत्योः संप्रसारणे
तदादावतिप्रसङ्गः । इहापि प्राप्नोति कारीषगन्धपुत्रकुलमिति । तथाहि
पुत्रपत्योरिति सप्तमी कार्यिण आनन्तर्यमाचष्टे । एतच्च शुद्धयोस्तदादी

चाविशिष्टम् । अथापि कथञ्चित् तदादौ न स्यादेवमपि येन विधि-
स्तदन्तस्थेति (१।१।७२) तदन्ते ऽतिप्रसङ्ग इहापि प्राप्नोति । कारीषगन्ध्रा-
परमपुत्र इति । विधिविधानविधिभाजां त्रयाणां सन्निधाने तदन्त-
विधिर्भवति । ते चेह सन्ति । विधिः संप्रसारणम् । विधिभाक् षड् ।
विधानं पतिपुत्रशब्दौ । इह च तत्पुरुषेणाव्यभिचारात् सन्निधापितं
यदुत्तरपदं तत् पुत्रपतिशब्दाभ्यां विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीति
पुत्रशब्दान्ते पतिशब्दान्ते चोत्तरपदे संप्रसारणं भवतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात् । अतस्ताद्विराक्तुमाह पुत्रपत्योरित्यादि । एवं मन्यते । तत्-
पुरुषोऽत्र पुत्रपत्योः षड्वाधिकरणभूतको निर्दिश्यमानस्तत्पुरुषावयवत्वं
पुत्रपत्योः ख्यापयति । तद्यथा वृक्षे शाखेति । वृक्षः शाखाया अधिकरण-
त्वेन निर्दिश्यमानः शाखाया वृक्षावयवत्वं बोधयति । तत्र प्रत्यासत्तेः । यत्र
तत्पुरुषे षड् कार्यभागवयवः स्थितस् तस्यैव तत्पुरुषस्य यावयवौ पुत्रपती
तयोरेव ग्रहणम् । नतु पुत्रपत्यादावुत्तरपदे यौ पुत्रपतिशब्दौ तौ तस्यैव
षड्ः पूर्वपदस्य तत्पुरुषस्यावयवौ । अपि तु तत्पुरुषस्यान्तरस्यापि पुत्र-
कुलशब्दस्य पतिकुलशब्दस्य च । तस्मात् तदादौ तावन् न भवत्यतिप्रसङ्गः ।
तदन्तेऽपि न भवत्येव । यस्मादिह पुत्रपतिग्रहणं यच्च तत्पुरुषेण सन्निधा-
पितमुत्तरपदं तयोर्विशेषणविशिष्यभावं प्रति कामचारः । तत्र यदीहोत्तरपदं
पुत्रपतिशब्दाभ्यां विशिष्येत तदा स्यात् तदन्तविधिः । विशेषणेन तदन्त-
विधिर्भवतीति कृत्वा । न चेह ताभ्यां तद्विशिष्यते । अपि तु तावेव तेन ।
ततश्च तदन्तविधेरभावात् केवलयोरेवेदं विशेषणं भवतीति कुतस्तदन्ते ऽति-
प्रसङ्गः ? नतु च यद्युत्तरपदेन पुत्रपती विशिष्येते तेन तयोस्तदन्तता विज्ञा-
यते । ततश्चोत्तरपदपदान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् । न केवलयोः । एवञ्च
तदादावतिप्रसङ्गः । नैतदस्ति । नहि पुत्रपतिशब्दावुत्तरपदान्तौ सम्भवतः ।
यस्मादयमन्तशब्दोऽवयववचनः । न च पुत्रपतिशब्दयोरुत्तरपदमवयवः । किं
तर्हि ? समासस्य । न च तौ समासौ । तस्मान्नैवं विज्ञायत उत्तरपदान्तयोः
पुत्रपतिशब्दयोरिति । किं तर्हि ? पुत्रपत्योरेवोत्तरपदयोः केवलयोरिति ।
येन विधिरुदन्तस्थेति (१।१।७२) तदन्तविधिनात्र षडन्तस्य संप्रसारणं

विज्ञायते । ततश्च वाराहीपुत्र इत्यत्र वकारस्यापि संप्रसारणं प्राप्नोतीत्यत आह
अङ्गुले चेत्यादि । तत्रैव कारणमाह निर्दिश्यमानस्येत्यादि । संप्रसारण-
ग्रहणमुत्तरार्थम् । अतो हीकारग्रहणेनापि सिध्यत्येव । ताश्चोत्तरार्थतां
तत्रैव दर्शयिष्यामः । तामेवोत्तरार्थतां सूचयन्माह संप्रसारणमित्यादि ।

१४ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ।

बन्धुनीति नपुंसकनिर्देश इत्यादि । बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसक-
लिङ्गेन निर्देशः कृत इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायत इत्याह
पुंलिङ्गाभिधेयोऽयमित्यादि । ननु बन्धाविति पुंलिङ्गेनैव निर्देशः कस्मान्न
कृतः ? पर्यायेषु मा भूत् । एवं हि क्रियमाणे ऽर्थप्रधानोऽयं निर्देश
इत्यादिः स्यात् । ततश्च पर्यायेष्वपि प्रसज्येत । अर्थप्रधाने हि निर्देशे
स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्युक्तम् । मातजित्यादि । ननु च मातजिति
शब्दरूपं नास्त्येव । नञ्चास्य स्वतन्त्रस्य कचित् प्रयोगो लभ्यते । कथं तत्र
संप्रसारणं कर्त्तुं शक्यमित्यत आह अस्मादेवेत्यादि । तत्रेत्यादि । यदि च
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) बहुव्रीहिस्वरः स्याच् चित्कारण-
मनर्थकं स्यात् । तस्मान्मा भूत् तस्यानर्थत्वमिति चित्कारणसामर्थ्याद् बहु-
व्रीहिस्वरं चित इत्यन्तोदात्तत्वं (६।१।१६३) विधीयमानं बाधते । ननु च
मातृशब्दो बहुव्रीह्यानुत्तरपदं न सम्भवत्येव । नद्युतयेति (१।४।१५४) नित्यं
कपा भवितव्यम् । तत् कथं तत्रोत्तरपदे बहुव्रीहौ अङ्गः संप्रसारणमुपपद्यत
इत्याह मातृमातृकयोश्चेत्यादि । यदि च नित्यं कप् स्यान् मातृमातृकयोर्भेदे-
नोपादानं न कुर्यात् । कृतश्च । तस्माद् भेदेनोपादानात् कब् विकल्पोन
क्रियते । न केवलं मातृजादेश इत्यपिशब्दस्यार्थः ।

१५ । वचिस्वप्नियजादौनां किति ।

आदिशब्दोऽयं यजिनेव सम्बध्यत इति । न वच्चादिभिः प्रत्येकम् । यदि
हि प्रत्येकमभिसम्बन्धोऽभिमतः स्याद् वच भाषण इत्यधीत्य जित्स्वप् शय
इत्यधीयताम् । तत्र वच्चादीनामित्येवं स्वपेरपि सिध्यतीति पृथगुपादानं
न कर्त्तव्यं जायते । नन्वेवं रुदश्च पश्यथ्य (७।३।८८) इत्यत्र स्वपेर्यङ्गणे न स्यात् ।

नैष दीर्घः । शक्यते हि रुदादीनामादौ स्वपिमधीत्य स्वपश्च पञ्चभ्य इत्येवं
 सूत्रं प्रणेतुम् । तस्माद् युक्तसुक्तं यजिनैव सम्बध्यत इति । वचेः स्वपिना
 साहचर्याद् धातुनिर्देशार्थं इकारो न विशेषणार्थः । तेन च ब्रूवादेशस्त्वैव
 ग्रहणं भवतीति ग्राह्यं वच भाषणे । ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) चेति । उक्तमिति ।
 संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । इष्टमिति । ब्रथादिना (८।२।३६)
 षत्वम् । ततः टुत्वम् । जड इति । हो ढ इति (८।२।३१) ढत्वम् । टुना
 (८।४।४१) टुरिति टुत्वम् । ढो ढे लोप इति (८।३।१३) ढकार लोपः ।
 द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाण्येति (६।३।१११) दीर्घत्वम् । उषितमिति ।
 शासिषसिघसीनाच्चेति (८।३।६०) षत्वम् । संवीत आहृतः शून इति ।
 हल इति (६।४।२) दीर्घः । शून इत्यतौ दितच्चेति (८।२।४४) निष्ठानत्वम् ।
 अथेह कस्मान्न भवति ? वाचमिच्छति वाचा तरतीति ठक् । वाचति वाचिक
 इति । यद्यपि वचेः क्तिवचिप्रच्छायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घाः संप्रसारणाच्चेति
 (३।२।१७८, वा) दीर्घः कृतस्तथाप्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवती- (प, ३८)
 त्यस्ति प्राप्तिरित्याह धातोरित्यादि । यत्र धातुः सामान्यवाचिना धातुशब्देन
 नोपादीयतेऽपितु स्वशब्देनैव तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः
 प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते । एतच्च ओणहत्येति निपातनं कुर्वञ् ज्ञापयति ।
 तद्धितत्वार्थं निपातनम् । यदि च धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यय एव कार्यं
 न विज्ञायेत तत्वं निपातनमनर्थकं स्यात् । हनस्तोऽचिण्लोरि (७।३।३२)
 ल्यनेनैव तत्त्वस्य सिद्धत्वात् । वाचति वाचिक इतरत् यद्यपि क्तिवन्ता धातुत्वं
 न जहतीति (प, ७८) तथापि धातोरित्येवं नासौ प्रत्ययो विहितः ।
 तथाह्येकत्र सुप इत्येवं प्रत्ययो विहितः सुप आत्मनः क्यजिति (३।१।८) ।
 इतरत् च प्रातिपदिकात् । इत्येवं ज्ञापप्रातिपदिकार्धकारात् (४।१।१२) ।
 तस्मादिह वचेः स्वरूपग्रहणात् तत्प्रत्यय एव कार्यसंविज्ञानं न भवति ।

१६ । ग्रह्णिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृक्कतिभृज्ज-
 तीनां ङिति च ।

गृहीतमिति । ग्रहोऽलित्तीति (७।२।३७) दीर्घः । जरीगृह्यत इति ।

यङि संप्रसारणं द्विवचनम् । रीगृदुपधस्येति (७।४।८०) रीगागमः । वयि-
 रयमस्येवात्मनेपदी । अय वय गतौ । अस्ति च परस्मैपदी वेजो वयिरिति
 (२।४।४१) । तच्च यच्चादिभिरनात्मनेपदिभिः साङ्गचर्यादनात्मनेपदी गृह्यत
 इत्याह वयिलिटीत्यादि । तस्माच्च परस्य लिटोऽसंयोगाक्षिप्त् किदिति
 (१।२।४) किञ्चन भवितव्यमित्यत आह तस्येत्यादि । यद्येवमिति । यदि
 वेजादेशस्य वयैर्यङ्गणमित्यर्थः । यजादिषु वेज् पठ्यत इति । ततश्च पूर्व-
 सूत्रेणैव तस्य स्थानिवद्भावात् संप्रसारणं सिद्धमित्यभिप्रायः । नैवं शक्यमिति ।
 विज्ञातुमिति शेषः । नानयोपपत्त्या वयिग्रहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः ।
 किं कारणमित्याह लिटि तस्येत्यादि । स्यादेतत् । विधिप्रतिषेधयोर्विरोधा-
 देकत्र विधिरेव भविष्यति न प्रतिषेध इत्यत आह अत्र यथैवेत्यादि ।
 यदि विरोधादेकतासम्भवः पर्यायोऽस्तु । नतु हयोरन्यत्र चरितार्थत्वा-
 देकेनैव भवितव्यम् । नापरणेत्येषोऽर्थो लभ्यत इति भावः । नैष दोष इति ।
 कथं नैष दोष इत्यत आह लिटीत्यादि । लिटि वयो य इति (६।१।३८)
 यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधो लिङ्गं विधौ वेजोग्रहणेन वयिग्रहणम् भवती-
 त्यस्यार्थस्य । असति विधोग्रहणे प्राप्तेरसम्भवात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
 वेज इत्यत्र प्रतिषेधे वयैर्यङ्गणं न भवतीति । अत्राप्येतदेव प्रतिषेधवचनं लिङ्गं
 सति हि वेज्यग्रहणे वेज इत्यनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् पुनर्लिटि वयो य
 (६।१।३८) इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तदेतस्माक्षिप्ताद् वयैर्यङ्गणं
 प्रतिषेधे चाग्रहणमित्यनुमास्यते । सत्यमेतदिति । अनन्तरोक्तमर्थमभ्यनुजा-
 नाति । यदि सत्यमेतत् तर्हि किमर्थं वयिग्रहणमित्याह एष एवेत्यादि । तेन
 स्पष्टीकरणार्थं वयिग्रहणमित्याचष्टे । विध्यतीति । दिवादिवाच्यम् । उष्ट
 इति । तसक्तमेतत् । अदादिवाच्यो लुक् । ब्रथादिसुवेण (८।२।३६) पत्वम् ।
 षुत्वम् । विचतीति । तुदादिवाच्यः । हक्ण इति पूर्ववन्नत्वम् । स्कोरिति
 (८।२।२८) सलोपः । भलादिर्निष्ठा न भवतीति तेनात्र पत्वं न भवतीति
 भावः । भलादौ हि तद् विधीयते । भलो भलीत्यतो (८।२।२६) भल्-
 ग्रहणानुवृत्तेः । कुत्वे तु कस्ये तदमिह मेवेति । नहि यथा पत्वादौ
 निष्ठादेशस्य सिद्धत्वमुच्यते तथा कुत्वेऽपि । तेन तत् प्रवर्त्तत एव । ह्यतीति ।

पूर्ववच्छः । वरीहृष्यत इति । रीगृत्वत इति वक्तव्यमिति (७।४।८०, वा) रीगागमः । पृष्ट इति । पूर्ववत् षत्वम् । यजयाचेत्यादिना (३।३।८०) नङि विहिते प्रश्न इत्यत्र संप्रसारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह नङित्यादि । भृष्ट इति । पूर्ववत् षत्वम् । भृज्जतीति । पूर्ववच्छः । वरीभृज्यत इति । पूर्ववद् षीक् । सकारस्येत्यादि । ननु स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।३८) तस्य लोपेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । भलि पदान्तं च स उच्यत इति ।

१७ । लिङ्यभ्यासस्योभयेषाम् ।

उच्यधेति । क्तादिनियमादिद् प्राप्त उपदेशेऽत्वत इति (७।२।६२) प्रतिषिद्धः । ऋतो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमात् पुनर्भवति । ग्रहेर- विशेष इति । यस्मात् सति संप्रसारणे हलादिशेषेण रेफनिवृत्तौ जप्राहेति ग्रहेर्यद्रूपं भवति सत्यपि संप्रसारण उरत्वरपरत्वहलादिशेषेष्वपि कृतेषु तदेव भवति । जिज्याविति । आत औ णलः (७।१।३४) । जिज्यधेति । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । हृश्यतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेष इति । यद्यन्यार्था योग आरभ्यते न हृश्यत्यर्थस्ततो हृश्यत्यर्थमेतद्वचनं न भवतीति सत्यप्येतस्मिन्नन्यार्थवचने हृश्यतेरभ्यासस्य नैव संप्रसारणेन भवितव्यम् । नह्यसति तदर्थे वचने केनचित् प्रकारेण संप्रसारण- सुपपद्यत इत्यभिप्रायः । ततश्चासत्यस्मिन् योगे वन्नश्चेति यद्रूपं भवति सत्यपि तदेवेति नास्ति हृश्यतेर्विशेषः । एतच्च ह्रस्विकारमतेनोक्तम् (D) । भाष्यकारमतेन त्वाह योगारम्भ इत्यादि । तस्यायम्भावः । सति वचनेऽन्यार्थे क्रियमाणे तस्य हृश्यत्यर्थतापि भवति । हृश्यतेरपि ग्रह्यादिष्वन्तर्भावात् । एतच्च तदर्थोऽप्ययं योगारम्भ इति तदभ्यासस्यापि संप्रसारणेन भवितव्यमिति । तुशब्दे ह्रस्विकारमताद्विशेषं दर्शयति । यदि संप्रसारणमकृत्वेत्यादि । ननु

(D) Who is this ह्रस्विकार ? The commentator is speaking of the काशिकाकार as putting in the opinions of both the ह्रस्विकार and the भाष्यकार. Hence this ह्रस्विकार is not clearly the काशिकाकार । According to हरदत्त, he appears to be the वार्तिककार ; though it is said that there was another ह्रस्विकार, called कृषि or चूर्ण ? It is also clear that भर्तृ हरि the भावह्रस्विकार is not meant here.

दर्शयति । यदि संप्रसारणमकृत्वेतरादि । ननु चोभयग्रहणस्य प्रयोजनं
 वक्ष्यति हलादिशिषं परमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । तत्
 कुतोऽस्य पक्षस्य सम्भवः ? उभयग्रहणरहिते योगे सतीतप्रभिप्रायः । अथ
 रेफस्येत्यादि । उभयग्रहणसहिते योगे सतीति भावः । उरत्वस्य स्थानि-
 वद्भावादिति । केन पुनः स्थानिवद्भावः । अचः परस्मिन् पूर्वविधा इति
 (१।१।५८) । कः पुनरसौ ? प्रतयो ऽचः परो यन्निमित्तमोरत्वं स्यात् ।
 अङ्गस्य योऽभ्यास इति विज्ञायमाने सामर्थ्यात् प्रतय आश्रितो भवति । विना
 तेनाङ्गव्यपदेशाभावात् । वृत्तिकारमतं चेपितव्यम् । अन्यथा तत्रोभयग्रहणा-
 भावाद् हलादिशिषेण प्रागेव संप्रसारणाद् रेफे निवर्त्तिते वकारस्य संप्रसारणं
 स्यात् । ततश्च उत्रयेतरानिष्टं रूपं स्यात् । पृच्छति भृङ्गल्योरविशेष इति ।
 ग्रहेरिव वेदितव्यः । अकिदर्थमित्यादि । किं पुनः कारणमकिदर्थमिदं व्याख्येय-
 मित्यत आह कितीत्यादि । यस्मात् किति परत्वात् संप्रसारणे कृते कृत-
 मसंप्रसारणस्य पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचने कृतेऽस्तराणाद्येतद्वचनमूचतु-
 रित्यादि मिह्यतेऽयम् । तस्मान्नेदं किदर्थम् । अपित्वकिदर्थमेवेति । अथ
 किमर्थमुभयेषामित्युच्यते ? यावता स्वरितलिङ्गासङ्गादेवोभयेषामित्यस्यानु-
 वृत्तिर्भविष्यति ? न चानुवृत्तौ सत्यां ङिति वच्चादीनामपि संप्रसारणं
 प्राप्नोतीत्येतच्च नाशङ्कनोयम् । यदि वच्चादीनामपि ङिति संप्रसारणं
 स्याद् योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । मण्डूकप्रुतिन्यायेन वा वच्चादीनामनु-
 वृत्तिर्भविष्यति । तत् कुतोऽस्य दोषस्यावसर इत्याह अधिकारादेवेत्यादि ।
 अधिकारादेवोभयग्रहणे मिहे पुनरुभयेषां ग्रहणात् पुनः श्रुतिर्भवति । तस्याच्चेत-
 देव प्रयोजनम् । यत् संप्रसारणञ्चान्यच्च प्राप्नोति तत्र संप्रसारणमेव यथा स्यात् ।
 भा भृदन्यदिति । तेन विव्याध विव्यधित्यत्र हलादिशिषं परमपि बाधित्वा
 संप्रसारणमेव भवति । अन्यथात्र परत्वात् प्राक् प्रवर्त्तमानेन हलादिशिषेण
 यकारस्य निवृत्तौ कृतायां वकारस्य संप्रसारणमापद्येत । ततश्चोव्याधो-
 व्यधिषेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ।

१८ । स्वापेच्चङि ।

स्वापेरिति । आप्त् व्याप्तावित्यस्यापि सुपूर्वस्येका निर्देशः सम्भवति ।

अतस्तदग्रहणाग्रहानिराकरणायाह स्वपेक्ष्यन्तस्य ग्रहणमिति । अन्तस्य ग्रहणं चङ्ग्रहणाद् विज्ञायते । न ह्यण्यन्ताच् चङ् सञ्चरति । असूषुपदिति । हेतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । द्विवचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणमिति । परत्वात् । स्वाप्यत इति । कर्मणि लकारः । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) ! स्वापितमिति । निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) णिलोपः । ननु च ग्रह्यादि-सूत्रात् (६।१।१६) ङित्तीत्यनुवर्त्तते । न च स्वापेक्ष्यङोऽन्यो ङिदस्ति । तत्र सामर्थ्याच्चङेव भविष्यतीति न कर्त्तव्यमेव चङ्ग्रहणमित्यत आह ङित्तीति । केवलमित्यादि । ग्रह्यादिसूत्रे (६।१।१६) ह्युभयं सन्निहितं किद्-ग्रहणं ङिद्ग्रहणञ्च । ततोभयोरविशेषेण सन्निधाने ङिद्ग्रहणमेवानुवर्त्तते । न किद्ग्रहणमिति मन्दधिया दुर्बोधम् । अतः सुखप्रतिपत्तये मन्दबुद्धे चङ्ग्रहणं क्रियत इति भावः ।

१६ । स्वपिस्थमिव्येजां यङि ।

स्वप्नगिति । स्वपिहृषो नैजिङ् (३।२।१७२) ।

२० । न वशः ।

२१ । चायः कौ ।

अथ किमर्थं दीर्घाच्चारणं यावता ङस्वादेशोऽप्यङ्गत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वेन चेकीयत इति सिध्यत्येवेत्याह दीर्घाच्चारणमित्यादि । कथं नर्यङि चेत्पुन्यमान (७।४।३०) आदेशो यङ्लुकि स्यात् ? प्रत्ययलक्षणैर्न स्यात् । अथापि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिध्यते ? एवमप्यङ्मादेव दीर्घाच्चारणाद् यङ्लुकि भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तदपार्थक्यं स्यात् ? चेकीत इति । तसन्तमेतत् । यङोऽचि चेति (२।४।८४) यङो लुक् ।

२२ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।

स्फातिरिति । स्त्रियां क्तिन् (६।३।८४) । क्तिन् यस्त्रोपः (६।१।६६) । स्फातो-भवतीति । स्फायते निष्ठान्ताच् कृतेऽस्य ङ्गावितीस्त्वे (७।४।३२) सतीदं रूपं

भवतीति मन्यमानो यच्चोदयेदथ कथं स्फातीभवतीत्येतद्रूपं यावताऽपि निष्ठायामस्मिन्नादेशे स्फातीभवतीत्येवं भवितव्यमिति तं प्रत्याह स्फाती-
भवतीत्येतदपीत्यादि । एतदपि स्फातिशब्दात् क्षिप्तान्ताच्चो कृते चो चेति
(७।१।२६) दीर्घत्वे च क्षिप्तान्तस्यैव रूपम् । अतो न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।

२३ । स्थः प्रपूर्वस्य ।

सामान्येन ग्रहणमिति । द्वयोरप्यास्वे कर्तृ पूर्वस्य धात्वादेः षः स
(६।१।६४) इति सत्वे समानत्वाद् रूपस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
(प, ११४) च नेहोपतिष्ठते । उभयोर्लक्षणिकत्वात् । अथात्र संयोगादे रातो
धातोर्येष्वत इति (८।२।४३) निष्ठानत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आह संप्रसारण
इत्यादि । नत्वस्य पूर्ववासिहत्वात् पूर्वं संप्रसारणं क्रियत इति । तत्र
कर्तृ च यष्वत्ता नास्तीति नत्वं न भवति । प्रस्थ इत्येवं सिद्ध इति ।
ननु चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि संप्रसारणं स्यात् । ततश्च पृथ्वीत इति रूपं
स्यात् । तत् किमुच्यते प्रस्थ इत्येवं सिद्ध इति ? अनन्यविकारो-
ऽन्वयस्येति (प, १०४) न भवत्येष दोष इति मन्यते । इहापि यथा
स्यादिति । कस्मात् पुनर्न प्राप्नोति ? संग्रहेन व्यवहितत्वात् । किं
पूर्वग्रहणे क्रियमाणे शब्दार्थ एव तथाविधो भवति येनात्रापि भवति ? अथ
ग्रन्थाधिक्यादर्थधिक्यं सूचयतीत्यभिप्रायेणाह तत् कथमिति । प्रथम-
कल्पं दर्शयन्नाह प्रपूर्वस्येति । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति पूर्वशब्दोऽयमवयववचन
इति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्भवति । अवयववाचिनि पूर्वशब्दे धातुरन्यपदार्थां नोप-
पद्यते । नहि धातोः प्रशब्दोऽयमवयवो भवति । अपि तु धातूपसर्गसमुदायस्य ।
तस्मात् स एवान्यपदार्थां युक्त इत्याह प्रः पूर्वी यस्मैत्यादि । तदवयवस्येति ।
तस्यावयवस्यदवयव इति षष्ठीसमासः । तच्छब्देन धातूपसर्गसमुदायः परा-
सृज्यते । व्यधिकरणषष्ठ्याविति । प्रपूर्वस्येति । स्वावयवापेक्षया षोऽयमवयवा-
वयविसम्बन्धस्तत्र षष्ठी । स्यइतिप्रा तु यणवयवापेक्षया यः सम्बन्धस्तत्र । तेन
भिक्षाभिधेयत्वात् स्थः प्रपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यो । स्यादेवम् । प्रसंस्तोत
इत्यत्र प्रपूर्वसमुदायावयवः स्यादशब्दो न सम्भवतीतिरात्र आह तत्रेतादि ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्रयः ।

द्रवमूर्त्तिं द्रवकाठिन्य इत्यनेन द्रवमूर्त्तिशब्दस्यार्थमाचष्टे । द्रवावस्थाया उत्तरोऽवस्थाविशेषः काठिन्याख्योऽत्र द्रवमूर्त्तिशब्देनोच्यते । स्पर्शं चेति । रूपादिसहचरितो गुणः स्पर्श इत्युच्यते । शीतो वायुः (E) । शीतमुदकमिति । कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यम् ? यावता शीतशब्देन गुणविशेषोऽभिधीयते । वाय्वादिशब्देन तु द्रव्यविशेष इत्यत्र आह गुणमात्र इत्यादि । यथा शुक्लादिशब्दाः कदाचिद् गुणमात्रे वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्ल इति । कदाचित्तु तद्वति द्रव्ये सोऽयमित्यभेदसम्बन्धत्वान् मतुब्लोपान् मत्वर्थीयाकारप्रतयास्तत्वाद्वा शुक्लः पट इति तथा शीतशब्दोऽपि । तेन यदा तद्वति द्रव्ये वर्तते तदोभयोरैकद्रव्ये निवेशितत्वादुपपद्यते सामानाधिकरण्यमिति भावः । संश्रयान इति । संयोगादेरित्यादिना (८।२।४३) नत्वम् ।

२५ । प्रतेश्च ।

२६ । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ।

स्यमुभयत्र विभाषेति । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविषये पूर्वण प्राप्ते , अन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? न विभाषाऽभ्यवाभ्यामित्येवोच्यते । अत आह पूर्वग्रहणस्येत्यादि । क्रियमाणे पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह न किलेत्यादि । अयं हि द्विविधोऽपि समुदायो नाभिपूर्वः । नाप्यवपूर्वः । किं तर्हि संपूर्वः । तेन पूर्वग्रहणादत्र न भवति । क्रियमाणेऽपि पूर्वग्रहणे प्राप्नोत्येवेति मन्यमानः किलशब्दमरुचिसूचनायं प्रयुक्तवान् । तामिव प्राप्तिं दर्शयन्नाह योऽस्तेत्यादि । संगच्छात् परो यो धातूपसर्गसमुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति ? भवति ह्यसावभ्यवपूर्व इत्यस्ति प्राप्तिः । अत आह यन्नान्तरमास्थेयमिति । विभाषाग्रहणमिह क्रियते । साच व्यवस्थित-विभाषा विज्ञायते । तेनेह न भवतीति यन्नान्तरम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यमिति । तत् पुनरभिसंशोनम् अभिसंश्रयानमवसंशोनमवसंश्रयान

मितत्रापि विकल्पो यथा स्यादित्येवं तद् वेदितव्यम् । एतच्च पूर्वाग्रहे क्रियमाणे यथोपपद्यते तथा स्यः प्रपूर्वस्येतरत्वं (६।१।३३) प्रपूर्वस्येति पष्ठार्थे बहुव्रीहिरित्यादिना व्याख्यातम् ।

२७। शृतं पाके ।

आ पाक इत्यस्य धातोरिति । आ पाक इत्यदादौ पठ्यते । घटादौ च मित्संज्ञार्थम् । कैश्चिचुरादावपि । अत्र पाक इति भादौ । तत्वेहा- विशेषेण ग्रहणं प्राप्तम् । आयेतेरपि हि कृतात्वस्यैतद्रूपं भवत्येव ! निपातनाच्च । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रतिबन्धं न करोति । ण्यन्तस्याण्यन्तस्य चेति । विशेषानुपादानात् । तथाचोक्तम् । आश्रयोः शृतमिति । यदि विभाषेत्यनुवर्त्तते क्षीरहविषोरपि पक्षे आणं श्रपितमिति स्यात् । ताभ्यामन्य- त्वापि पक्षे शृतमिति प्रसज्येत्यत आह व्यवस्थितविभाषेयमिति । यदा- पीत्यादि । प्रयोजकव्यापारः प्रेषणाध्येषणादिः कार्यं कारणोपचारं कृत्वा प्रयोजकशब्देनोक्तः । स हि प्राकृतादर्थाहास्यो भवति । तत्र तस्यानन्तर्भावात् । तत्र यदा हेतुमिति चेति (३।१।२३) द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि क्षीर- हविषोरपि निपातनमेतन्नेष्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव । तथाचोक्तं अपिः शृतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुमन्मिचोऽन्यत्वेत्यर्थः । द्वितीयग्रहणं यदैक मेव भवति तदेष्टत्वाच्च श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति तत्प्रयोजको हेतु- चेति (१।४।५५) चकाराद् देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृमञ्जाविधानादुभयत्रापि कर्त्तरि तृतीया । श्रपितमिति । आनेर्णिचि कृते ऽस्तिञ्जीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । मितं ऋस्वः (६।४।८२) । क्षीरं स्वयमेव याति स्म । तद् यदा देवदत्तेन प्रयुज्यते स्म तदा हेतुमिति चेति (३।१।२६) प्रथमो णिच् । सोऽपि श्रपयन् यदा यज्ञदत्तेन प्रयुज्यते स्म तदा द्वितीयः । गेरनिटोति (६।४।५१) पूर्वस्य गेलोपः । ततः क्षीरे प्रयोज्ये कर्मणि निष्ठा । शृतमिति । ण्यन्तस्याण्यन्तस्य चेति । निपात्यत इति प्रतिज्ञाते मति युक्तं ण्यन्तस्याप्येतन्निपातने येषां आतिचुरा- दावपि पठ्यते इत्यभ्युपगमः । येतु चुरादावस्य पाठं न प्रतिजानते तेषां कथं ण्यन्तस्येतन्निपातनं युज्यते ? न च शक्यते वक्तुं तेषामपि हेतुमन्त्यन्त- स्येतन्निपातनम् । युज्यते । अपिः शृतमन्यत्र हेतोरिति भाष्यकारवचनादिति

यद्योदयेत् तं प्रत्याह आतिरयमित्यादि । कर्मभावापन्नेऽपि योऽर्थः सौकर्यात् स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते स कर्मकर्ता कर्म भूत्वा कर्ता भवतीति कृत्वा । कर्मचासौ कर्ता चेति विशेषणसमासः । स यस्य विषयः स कर्मकर्तृविषयः । अर्थहारकं चेदं विशेषणं पक्षेः कर्मकर्तृविषयत्वं वेदितव्यम् । तस्य योऽर्थः पञ्चमानकर्तृकत्वं विज्ञेदन्मात्रं तत्रायमकर्मकः आतिर्वर्त्तते । यदा तु स स्थानो भवति तदा प्राक्तनं पच्यर्थमाह । प्रकृतौ भवः प्राक्तनः । स पुनर्यः प्रकृत्यन्तस्य पच्यर्थः पञ्चकर्तृको विज्ञेदन्नोपसंहारादिः स इह वेदितव्यः । देवदत्तादिपञ्चकर्तृकं प्राक्तनं पाकाख्यं पच्यर्थमाहेत्यर्थः । तत्र द्वयोरपि श्रुतमिष्यत इति योऽस्थान्तः आतिः कर्मकर्तृविषयेण पचिना समानार्थस्तत्रापीष्यते । योऽपि स्थान्तः प्राक्तनं पच्यर्थमाह तत्रापीष्यते । तत्र श्रुतं क्षीरं स्वयमेवेति प्रथमस्योदाहरणम् । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेनेति द्वितीयस्य । ननु च अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति भाष्य उक्तम् । तत् कथं द्वयोरपीष्यते । एवं मन्यते । यदिदं भाष्य उक्तं अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति तत्रान्यत्र हेतोरित्यनेन सर्वस्य हेतुमस्मिन् पर्थ्युदासो न विधित्सितः । अन्यथा विप्रतिषिद्धमिदं स्यात् । असति हि आतेद्युरादौ पाठे यदि अपेः श्रुतमिति निपात्यते कथमन्यत्र हेतोरिति पर्थ्युदासः ? अथान्यत्र हेतोरिति पर्थ्युदासो न तर्हि अपेः श्रुतमिति निपातनमुपपद्यते । नहि आतेद्युरादावसति पाठे आतेहेतुमस्मिन् त्यक्त्वा ऽन्यस्ततो णिजस्ति । तस्माद् यस्य हेतुमस्मिन् न केनचित् प्रकारेण स्वार्थिकत्वमुपपद्यते स एव भाष्यकारस्य पर्थ्युदासविषयत्वेनाभीष्टः । स पुनर्यो बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते स विज्ञेयः । यस्य तु केनचित् प्रकारेण स्वार्थिकत्वमुपपद्यते स एव भाष्यकारस्य पर्थ्युदासविषयत्वेन न प्रकल्प्यते । तस्यैतन्निपातनमिष्टमेव । स पुनर्यस्मिन्नुत्पन्ने आतिः प्राक्तनं पच्यर्थमाह स विज्ञेयः । शक्यते हि तस्य पचिना प्रकृत्यर्थेन समानार्थत्वात् स्वार्थिकत्वमुपचारेणाभिधातुमिति । तदेवमिह पाठेऽपि चुरादौ आते स्थान्तस्याप्येतन्निपातनं युज्यत एवेति ।

२८ । प्यायः पी ।

पीनमिति । चोदितचेति (८।२।५४) निष्ठानत्वम् । इयमपीत्यादि ।

अपिशब्देन न केवलं पूर्वसूत्रे या विभाषा सैव व्यवस्थितविभाषा आपित्वेषा-
पीति दर्शयति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । सीपसर्गस्य तु नैव
भवतीत्यस्यापवादमाह आङ्पूर्वस्येत्यादि । नित्यसायमभूधसोः (F) पीभावः ।
व्यवस्थितविभाषैव ।

२६ । लिङ्यङोश्च ।

विभाषेति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषायहणात् । अन्यथापीद-
मेव तत्रानुवर्त्तिष्यत इति तत्र कुर्यात् । अतएवोच्यते द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये
विधयस्ते नित्या भवन्तीति । प्यायः (६।१।२८) पीत्येतच्चशब्देनानुक्रियत इति ।
इतरथाहि संप्रसारणस्य प्रकृतत्वान्निङ्यङोः प्यायः संप्रसारणं विज्ञायेत ।
चशब्दे तु सत्यनन्तरिणैव पीभावेन सम्बन्धः सुखमवसोयते । नाप्राप्ते द्विवचने
पीभावो विधीयते । तेन तस्य बाधकं प्राप्नोतीति कस्यचिदाशङ्का स्यात् ।
अतस्ताद्विराकर्तुमाह परत्वादित्यादि । विरोधे हि सति बाधा स्यात् । इह
तु विरोधो नास्ति । अतः परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्ध-
(प, ५०) मिति द्विवचनं भवतीति ।

३० । विभाषा प्रवेः ।

शुशावेति । लिटि णलि संप्रसारणं कृतं वृद्धायादेशौ । शिञ्जायेति ।
यदा न संप्रसारणं तदा वृद्धायादेशौ । शुश्रुवतुः । शिञ्जियतुरिति । यदा
संप्रसारणं तदोवङ् । अन्यदेयङ् । अप्राप्तमिति । केनचिद्विहितत्वात् ।
लित्वाभ्यासस्योभयेषामित्यत्रो (६।१।१७) भूयग्रहणादयत् कार्यं प्रवर्त्तमान-
मपास्याभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यादित्येतदुभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
ततश्चेममपि विकल्पं बाधित्वा नित्यं संप्रसारणमेव स्यादिति कस्यचिद्भ्रान्तिः
स्यात् । अतस्ताद्विराकर्तुमाह यदा चेत्यादि । अत्र श्रूयतेर्विभाषा संप्रसारण-
मुच्यते । यदि कदाचिद् धातोर्न संप्रसारणं भवति तदाभ्यासस्य स्यात् ।
ततश्च श्रूयतेः संप्रसारणं पाक्षिकं न कृतं स्यात् । स्यादेतत् । लिट्परस्य
श्रूयतेरिदं विकल्पेन कार्यं विधीयते । तस्य च तदस्येवेति । असम्भवेतत् ।

द्विष्ययोगे हि द्विर्वचने क्रियामात्रम् भिद्यते । न धातुरूपम् इति कुतः पूर्वपरयोः कार्यसम्बन्धं प्रति भेदः ? तस्माद् यदा धातोर्न भवति तदाभ्यास-
स्यापि न भवत्येव ।

३१ । णौ च संश्रुडोः ।

णौ च संश्रुडोरिति । भिन्नाधिकरणे समस्यौ । संश्रुडोः परतो यो
णिस्तस्मिन् णौ परतो यः श्रयतिरिति । शुभावयिषतीति । श्रयतेर्णिच् ।
सन् । संप्रसारणम् । वृद्धिवादेशः । शुद्धित्येतस्य द्विर्वचनम् । अशूश्रवदिति ।
लुङ् । ष्वेष्टङ् । संप्रसारणादिकम् । पूर्ववन्मिलोपः । णौ चङीति (७।४।१)
ऋत्वः । द्विर्वचनम् । दीर्घां लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । ननु च
श्रयतेर्णिचि तदन्ताच्च सनि कृते चङि चान्तरङ्गत्वात् पूर्वं वृद्धायादेशाभ्यां
भवितव्यम् । ततः संप्रसारणेन । तथाच सति शूश्रयिषतीति सन्परे णौ
भवितव्यम् । चङ्परे त्वशूश्रयदिति । तत् कथं शुभावयिषति अशूश्रव-
दिति चोदाहृतमित्याह संप्रसारणमित्यादि । आदिशब्देनायादेशः परि-
गृह्यते । संप्रसारणाश्रयं पुनरत्र संप्रसारणाच्चेति (१।१।१०८) परपूर्वत्वम् ।
तेनापि वृद्धादिकं बाध्यत इति । नन्वेवमपि वृद्धावादेशयोः कृतयोः शावि-
त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । नहि केनचित् णौ स्थानिवद्भावो विहित इत्यत
आह ओः पुण्यज्यपर (७।४।८०) इत्यादि । यत् चैतज्ज्ञापकं तथा तस्यैव
वृत्तावुपपादयिष्यामः ।

३२ । ह्रः संप्रसारणम् ।

जुहावयिषतीति । अत्रापि पूर्ववद् बलीयस्त्वाद् वृद्धादेः प्राक् संप्रसारणं
भवति । अभ्यासस्य जुहो श्रुरिति (७।४।६२) चुत्वम् । हकारस्य भक्तारः ।
तस्याभ्यासे चर्ष इति (८।४।५४) जश्त्वं जकारः । अथात्र कस्मात् साच्छा-
शाच्चेत्यादिना (७।३।३७) प्रागेव संप्रसारणाद् युगागमो न भवतीत्याह
संप्रसारणस्येत्यादि । ननु च संप्रसारणग्रहणमनुवर्त्तत एव । तत् किमर्थं
पुनः संप्रसारणमित्युच्यत इत्याह संप्रसारणमितीत्यादि । पूर्वकं हि संप्रसारण-
ग्रहणं विभाषित्यनेन सम्बन्धमतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्माद्

विभाषित्यस्य निवृत्तये पुनः संप्रसारणमित्युक्तम् । अथ कस्माद् योगविभागः क्रियते ? यावता ह्यः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेत्येकयोगेऽपि जुहावयिषतीत्यादि सिध्यतेऽयम् । अत्रापि ह्यतिरभ्यस्तस्य कारणत्वेन सम्बन्धी भवत्येव । तथाचैकाचो हे प्रथमस्येति (६।१।१२) स एव द्विरुच्यमानोऽभ्यासस्य कारणं भवतीत्येवाह ह्यः संप्रसारणमित्यादि । एकयोगिनैव सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तस्य निमित्तं यः प्रतयो न भवति तेन व्यवधाने संप्रसारणं न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थम् । तेन जिज्ञायाकीयिषतीत्यत्र ण्वुला क्वचा च व्यवधाने न भवति । यदि पुनः पृथग्योगकरणेनायमर्थो न ज्ञाप्येत तदा स्यादेवात्र संप्रसारणम् । भवति ह्यत्रापि ह्यतिरभ्यस्तस्य निमित्तम् । ज्ञायकशब्दाण् ण्वुलन्तात् क्वच् । क्वचि (४।४.३३) चेतीच्चम् । क्वजन्तात् सन् । इट् । अतो लोपः (६।४।१४८) । द्विर्वचनम् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

चकारो ह्य इत्यनुकर्षणार्थः । अत एवाह ह्य इत्यनुवर्त्तते इति । यदि ह्य इत्येतन्नानुवर्त्तते ततोऽभ्यस्तमात्रस्य स्यात् । तत्र ह्य इत्यनुवर्त्तमानस्याभ्यस्तस्येत्यनेन यदि सामानाधिकरण्यं स्यात् तदा द्विर्वचने कृते ऽभ्यस्तसंज्ञायामुपजातायां संप्रसारणं स्यात् । एवञ्च न संप्रसारणे संप्रसारणमित्यभ्यासस्य (६।१।३७) संप्रसारणं न स्यात् । यद्यपि परेण ह्यरूपेण व्यवधानं तथापि समानाङ्गग्रहणात् तस्य व्यवधानेऽपि प्राप्नोत्येवात्र प्रतिषेधः । यथा यूनेत्येतेतीमं पक्षे सामानाधिकरण्ये दोषं पश्यन्नाह तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति । भिन्नाभिधेयमित्यर्थः । , अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरित्यादिना सम्बन्धलक्षणां पक्षीं ख्यापयं स्तदेव व्यधिकरण्यं दर्शयति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । जुहावेति । संप्रसारणे ह्यज्ञावादेशयोः स्थानिवत्त्वात्वेन हु इत्यस्य द्विर्वचनम् ।

३४ । बहुलं कृन्दमि ।

३५ । चायः की ।

निचिक्कुरिति । एरनेकाच इत्यादिना (६।४।८२) यणादेशः । निचाय्येति ।

त्यबन्तमेतत् । दीर्घाच्चारणं चिकीवानित्यत्र दीर्घस्य श्रवणार्थम् । इदं कक्षी रूपम् ।

३६ । अपस्पृधेयामान्चुरान्हुस्त्रिच्युषेतित्याजश्रुताः श्रितमाशौराशौर्ताः ।

अकारलोपश्चेति । धातोरवयवो योऽकारस्तस्य निपातनालोपः । अपास्पृधेयामिति । अपाकारस्याटश्चेति (६।१।८०) सर्वर्णदीर्घत्वम् । विषय-विभागमिच्छन्तीति । स च निपातनसामर्थ्यात्तन्मध्यत इति वेदितव्यम् । यदि क्वचिदप्येकस्मिन् आभावो दृश्यते तदर्थं तर्हि यन्नान्तरमाख्येयम् । नहि श्रुता इत्यनेनैतदपि सिध्यति । सूत्रे बहुवचननिर्देशात् । अत आह भवेत्यादि ।

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

येषां संप्रसारणमुक्तं तेषां यावन्तो यणः सम्भवन्ति तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणं प्राप्तमिति प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । ननु चालोऽन्यपरिभाषयाऽ (१।१।५२) न्यस्यैव भविष्यति । नानन्यस्य । नैतदस्ति । नञ्चानया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । वचिस्वपियजादीनामन्यस्य यणोऽसम्भवात् । एवं तर्ह्यनन्यविकारेऽन्यसदेशस्येत्यन्यसदेशस्य (प, १०४) कार्यं भविष्यति । अन्तःसदेशो यो यण् तस्यैव कार्यं भविष्यति । नेतरस्य । नैषास्ति परिभाषा । प्रयोजनाभावात् । यदाह तस्याः परिभाषाया न सन्ति प्रयोजनानीति । तस्मात् कर्त्तव्यमेतत् सूत्रम् । ननु च पूर्वपरयोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणम् । ततो यदि तत् परस्याभिनिर्वृत्तं तदा पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव । (G) न चाभिनिर्वृत्तस्य निवृत्तिः शक्यते कर्त्तुम् । नाप्यनभिनिर्वृत्तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं युज्यते । ततोऽस्मादेव प्रतिषेधवचनात् तत् परस्य तावत् क्रियते । तत्र कृते तु

(G) अतःपरं—“न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधः शक्यते कर्त्तुम् । यो हि सुकृत्वन् ब्रूयान् सा शुक्ला इति किं तेन कृतं स्यात् ? अथ पूर्वस्याभिनिर्वृत्तम् परस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव । एवं सत्यसतः प्रतिषेधं प्रति-निमित्तत्वेनाश्रयो गोपयत इत्याह एकयोगलक्षणेत्यादि । यदि युगपद् द्वयोरपि स्यादित् वचनमनर्थकं स्यात् । इत्यधिकः मञ्जीश्वरपुस्तके पाठः ।

पूर्वस्यापि प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अथ संप्रसारणमित्यनुवर्त्तमाने पुनः सम्प्रसारणग्रहणं किमर्थमित्याह संप्रसारणमित्यादि । असति पुनः संप्रसारणग्रहणेऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) प्रकृतस्येव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यात् । न विदेशस्यस्य । तस्माद् विदेशस्यस्यापि भिन्नप्रकरणविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः संप्रसारणग्रहणम् । यूनो यूनेति । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे कृते चाकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) । ननु च क्रियमाणेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणे तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । सवर्णदीर्घत्वस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्युकारव्यवहितत्वात् । अत आह संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यादि । यदि स्थानिवद्भावः स्यादनर्थकं पुनः संप्रसारणग्रहणं स्यादित्यभिप्रायः । अभ्युपेत्य पुनः परिहारान्तरमाह । सति वेत्यादि । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेवात्राश्रूयमाणोऽपि शास्त्रान्तरणस्थानिवद्भाव सापन्नो योऽज् व्यवधानं करोति तस्मात्त्रेण व्यवधानं नाशयिष्यते । मा भूत् संप्रसारणग्रहणमनर्थकमिति । ननु च यूनश्च कुत्सायाम् (४।१।१६७) । वृद्धो यूनेति (१।२।६५) निपातनादेव यूनो यूनेत्यत्र संप्रसारणं न भविष्यति । तत् क्रमेतन्निवृत्तार्थं पुनः संप्रसारणग्रहणेन ? नेतदस्ति । अत्राधकान्यपि निपातनानि भवन्तोत्तुक्तम् । अपि चैतद्विषयमेव निपातनं विज्ञायते । तथाच यूनो यूना यूनीत्यत्र संप्रसारणं स्यादेवेति । आरेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । संप्रसारणे कृते आद्गुणः (६।१।८७) । छन्दसीर इति वत्वम् (८।२।१५) ।

३८ । लिटि वयो यः ।

वयेर् ह्यो यणौ । तत्र पूर्वण वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते यकारस्थानेन संप्रसारणं लिटि प्रतिषिध्यते । तत्र प्रतिषेधे यकारः संप्रसारणभाग् न भवतीति वकारस्य संप्रसारणं भवति । धातोर्भ्यामस्य च । तत्र धातोर्ग्रन्थादिस्थलेण (६।१।१६) । (H) अभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यनेन (६।१।१७) । अथ किमर्थं लिङ्ग्रहणम् ? यावता वयेरादेशस्य लिटोऽन्यत्र

सम्भवो नास्ति । तद्विधौ लिट्यन्यतरस्यामित्यतो (२।४।४०) लिङ्यङ्गणानु-
वृत्तेः । तत् सामर्थ्यादेव लिटि भविष्यतीत्यत आह लिङ्यङ्गणसुप्तरार्थमिति ।
वेज इति (६।१।४०) प्रतिषेधो लिटि यथा स्यादित्येवमर्थे लिङ्यङ्गणम् ।

३८ । वक्ष्यान्यतरस्यां किति ।

४० । वेजः ।

४१ । ल्यपि च ।

४२ । ज्यश्च ।

४३ । व्यश्च ।

योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र व्यञ एव विभाषा संप्रसारणं
यथा स्याज् ज्ञा इत्यस्य मा भूदित्येवमर्थं योगविभागः ।

४४ । विभाषा परः ।

४५ । आदेच उपदेशे ऽशिति ।

धातोरिति वर्त्तत इति । लिटि धातोरेनभ्यासस्येत्यतः (६।१।८) । तस्य च
धातोरेवैच इति विशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह एजन्तो यो
धातुरिति । उपदेश इति । आद्युच्चारणे गणपाठ इत्यर्थः । चेता स्तोतेति ।
ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्र न भविष्यति । तत् किमुपदेशग्रहणेन ?
एवं तद्गुपदेशग्रहणमेतज् ज्ञापयति । अनित्येषा परिभाषेति । एतेनार्त्ति-
क्रीत्यादि (७।३।३६) सूत्रे लाक्षणिकस्याप्याकारस्य ग्रहणे सति क्रापयतीत्या-
दावपि पुक् सिद्धो भवति । श इद् यस्य सोऽयं शिदिति । यश्च लिटस्तुभयोरे-
शिरिजित्येयादेशः (३।४।८१) स शिद् भवति । ततश्च शिति प्रतिषेधे क्रियमाण
एष्यप्यास्त्वं न प्राप्नोति । अत्रायादेशे कृते स्थानिवद्भावेन ग्ले इत्यस्य द्विर्वचने
जिग्लाय इत्यनिष्टं रूपं स्यादिति मन्यमान आह कथमित्यादि । ग्ले इत्यादा-
वातो लोप इटि चेत्वाकारलोपः (६।४।६४) । नैवमित्यादिना परिहारः ।
श एव इत् शिदिति विज्ञायमाने सत्यल्यङ्गणमेव भवति । तच्च यस्मिन्

विधिस्तदादावल्ग्रहणपरिभाषया [प, ३४) शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नचैश् शिदादिः । किं तर्हि शिदन्तः । शिदन्तस्त्रैवोच्चारणात् । तस्मादत्रैश्च प्रतिषेधो न भवति । अग्नितीति पर्युदामो वा प्रमज्यप्रतिषेधो वा । तत्र यदि पर्युदासस्तदा शितोऽन्यदात्त्वनिमित्तमाश्रितं स्यात् । एवञ्च यावदात्त्वस्य निमित्तं न भवति तावदात्त्वेन न भवितव्यमिति । अनाकारान्तत्वात् । सुगल इत्यादावाकारान्तलक्षणः कप्रत्ययो न स्यादित्येतच्चेतमि कृत्वाह अशितोत्यादि । तेन किं सिंहं भवतीत्याह तेनेत्यादि । प्रमज्य-प्रतिषेधे ह्यात्त्वस्य शिति प्रतिषेधः क्रियते । नतु किञ्चिन्निमित्तमाश्रीयत इति । तदनैमित्तिकं भवति । अतः प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वं भवतीत्याकारान्तलक्षणः प्रत्ययः सिध्यति । तेन सुस्त्र इत्यादि सिंहं भवति । आदिशब्देन सुगल सुगला इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्र हि स्त्रियामातश्चोपसर्गं (६।३।१०६) इत्यङ् ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्यञ् संवरणे । अशालिटीति कस्मान्न जायते ? तुल्या हि संज्ञिता । नैतदस्ति । यदि ह्येवं स्यात् लिटि व्य इति नियम एव कृतः स्यात् । लिटेश्चात्त्वम् । नान्यत्रेति । लक्ष्यस्थित्या च विपरीतनियमो भविष्यति । द्विवचनबहुवचनयोः संप्रसारणे पूर्वरूपत्व आत्वे च सत्यमिति वा नास्ति विशेष इत्येकवचनान्तमुदाहृतम् । संविध्ययिष्येति । शलि वलादिलक्षणस्यैक एकाच इत्यादिना (७।२।१०) प्रतिषेधः । पुनरपि क्रादिनियमार्थः प्राप्तः । सोऽप्यचस्तास्वदित्यादिना (७।२।६१) प्रतिषिद्धः । पुनरुक्तो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमादिकल्पे प्राप्त इङ्कर्त्तव्ययतीनामिति (७।२।६६) नित्यं क्रियते ।

४७ । स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि ।

विस्फारो विस्फाल इति भावे घञ् । झलथेति (३।३।१२१) करणाधिकरणयोर्वा ।

४८ । क्रीड्जीनां णौ ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जि जये । अनुपदेशार्थं आरम्भः ।
 क्रापयतीत्यादावाच्चे कृते ऽर्त्तिङ्गीत्यादिना (७,३।३६) पुक् । किमर्थमिद-
 मुच्यते ? न क्रप कुत्सायां गतौ । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । आम्नू व्याप्ता-
 वित्यस्य चाधिपूर्वस्य णिचि कृते क्रापयतीत्यादिकं रूपं सिद्धम् । अनेकार्थत्वाद्
 धातूनां क्रीणात्याद्यर्थं क्रापादयो वर्त्तिष्यन्ते । उच्यते । क्रीणात्यादीनां णिचि
 प्रयोगान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अथ करोतेरीङ् गतावित्यस्य ग्रहणं कस्मान्न
 विज्ञायते ? उच्यते । करोतेस्त्वावन्न सम्भवति । एच इत्यधिकारात् ।
 अतएव वृत्तिकृतेषु इत्यनुवर्त्तितम् । वचनसामर्थ्याद्वा । तस्य हि वृद्धे-
 वाच्चं सिद्धम् । नैतदस्ति । नियमार्थं हि स्यात् । आत्त्वमेव । न पुना
 रपरत्वमिति । नैतदस्ति । विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायानिति
 क्रीणातेरेव ग्रहणम् । न करोतेः । तस्य नियमार्थत्वात् । क्रीणातेस्तु
 विध्यर्थत्वात् । ईङ् गतावित्यस्यापि ग्रहणं न सम्भवति । जयतिना ऋस्वा-
 न्तेन साहचर्यात् । इङ् ऋस्वान्तो ग्रहीष्यते । न दीर्घान्तः । शब्दपर-
 विप्रतिषेधात् । जयतिना साहचर्यम् । न क्रीणातिना । व्याख्यानतो वा
 विशेषोऽवसेयः ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

अन्नं साधयतीति । अन्नं निष्पादयतीत्यर्थः । अत्र हि सिद्धिः
 पारलौकिकेऽर्थे ज्ञानविशेषे वर्त्तत इति । अस्यार्थं तापसः सिध्यतीत्यादिना
 स्पष्टीकरोति । उपसंहरन्निति निष्पादयन्नित्यर्थः । इह कस्मान्न भवती-
 त्यादि । एवं मन्यते । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेण योऽन्नं साधयति
 स जन्मान्तरे भवन् फलमभ्युदयलक्षणं प्राप्नोति । तस्मात् पारलौकिकेऽर्थे
 सिद्धिरत्र वर्त्तत इति पर्युदासेन भवितव्यमिति । सिध्यतेरन्वार्थो निष्पत्ति-
 रित्यादिनेहलोकार्थतां त्वस्य दर्शयति । तस्याः प्रयोजनमन्नमित्यन्न-
 मुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मैत्यन्नस्य न पुनः सिद्धिरिवेतीति । अर्थान्निवृत्तिपरि-
 णामं कृत्वा न पुनः सिद्धिरिव पारलौकिकीति सम्बन्धनीयम् । सिद्धि-

निष्पत्तिरित्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सिद्धौ धातुर्वर्त्तते । अत्र सिद्धिः पारलौकिकी न भवति । तस्मात्तन्नात्वं पर्थ्युदस्यते । स्यादेतत् । यद्यपि साक्षाद् धातुः परलोकार्थी न भवति पारम्पर्येण तु भवत्येव । तस्माद् भवितव्यमेव प्रतिषेधेनेत्याह साक्षादित्यादि । यदि साक्षादव्यवधानेन परलोकार्थी यः सिध्यतेरर्थस्तत्रापि पारलौकिक इतोदं वचनं न कृतार्थं स्यात् तदा पारम्पर्येणापि यः परलोकार्थस्तत्र व्याप्रियेत । मा भूद् वचनवैयर्थ्यमिति । इदं तु ज्ञानविशेषे साक्षात् परलोकार्थं सिध्यत्यर्थं चरितार्थम् । ततो नोत्सहत एवं विधिविषयमवगाहितुम् । न शक्नोत्येवं प्रकारे विषये निषेधः प्रवर्त्तितुमित्यर्थः । अथ सिध्यतेऽश्वना निर्देशः किमर्थः ? न सिधेरित्येवोच्येत । एवं हि लघु सूत्रं भवतीत्याह सिध्यतेरित्यादि ।

५० । मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

उपदेश इत्यनुवृत्तेः प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वेन भवितव्यमिति । अत्र आत्वविधानकाले ल्यपः परत्वं न सम्भवतीति तस्मात्तन्नापीति विषयसममीयं विज्ञायत इत्याह ल्यपि विषय इति । एव इति । यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत् तथापीहोपदेशाधिकारान्मोनातिप्रभृतीनाञ्चोपदेशावस्थायामेवो-
ऽसम्भवात् सामर्थ्याद्विषयविशेषणं विज्ञायत इत्याह एवञ्च विषय इति । उपदेश इत्यस्य प्रागित्यादिनार्थमाचष्टे । प्रमायेति । समामेऽनञिति (७।१।३७) ल्यप् । कः पुनरुपदेशावस्थायामेवात्त्वविधानेऽर्थः सम्पद्यते ? यदर्थमुप-
देशावस्थायामात्त्वं क्रियत इत्याह उपदेश एवेत्यादि । इवर्णास्तलक्षण एरजित्यच् (३।३।५६) । आकारास्तलक्षण आतो युच् (३।३।१२८) । उपदाय इति । उपदेश एवात्त्वे कृते मत्यचो निमित्तं विहृतमित्युत्कर्ग एव भाव इति (३।३।५८) षच् सिद्धो भवति । आतो युक् चिण्कृतोरिति (७।३।३३) युक् । ईपदुपा-
दानमिति । उपदेशावस्थायामात्त्वे खलपवादो युच् सिद्धो भवति ।

५१ । विभाषा लीयते ।

तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्येत इति । आचार्यैः । अथ दैवादिकस्यायं श्वना निर्देशः कस्मात् विज्ञायते ? अतएव निर्देशात् ।

यदि देवादिकएवात्र निर्देष्टुमभीष्टः स्यादनुबन्धेन लीङ इति निर्देशं कुर्यात् । तस्मात् साधारणीनागन्तुकेन यकायमुभयोर्निर्देशः । ईषत्प्रमय इति । ईषद् दुःखित्यादिना (३।३।१२६) खल् । निमयो वर्त्तत इति । एरजित्यच् (३।३।५६) । अत्र तु लियो व्यवस्थितविभाषया विज्ञानात् सिद्धमिति । लिय इत्युपलक्षणमात्रम् । इतरयोरपि सिद्ध एव । विभाषाग्रहणस्य पूर्वेणापि सूत्रेण सम्बन्धात् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्य-मात्स्वं भवति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव । उल्लापयतेऽपलापयत इति । लियः सम्माननशालीनीकरणयोरित्यात्मनेपदम् (१।३।७८) ।

५२ । खिदेऽच्छन्दसि ।

चिखादेति । पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणे कृत आकारः । यदि खादिरपि खिदेरर्थे वर्त्तते ततोऽयं योगः शक्योऽकर्तुम् । खादेस्तु चखादेति भविष्यति । खिदेस्तु चिखेदेति ।

५३ । अपगुरो गामुलि ।

अपगारमपगारमिति । आभीक्ष्ण्ये हे भवत इति (८।१।१२, वा) हित्वम् ।

५४ । चिस्फुरो गौ ।

क्रीड्जीनां णावित्यत्र (६।१।४८) प्रदेश इदं नोक्तम् । नित्यं मा भूदित्येवमर्थम् ।

५५ । प्रजने वीयते ।

यदि वा गतिगन्धनयोरित्ययं धातुः प्रजने वर्त्तते ततः शक्यतेऽपि योगोऽ-वक्तुम् । वार्तेर्हि वापयतीति भविष्यति । वीयतेस्तु वाययतीति ।

५६ । बिभेते हेतुभये ।

हेतुभय इति । पञ्चमी भयेनेति (२।१।३७) पञ्चमीसमासोऽयमित्याह ततो यद्भयमिति । किं पुनस्ततो भयमित्याह स यस्य भयस्येत्यादि । अथात्वपक्षे पुगागमः कस्मान्न भवति ? अस्ति ह्यत्रापि प्राप्तिः । एकदेश-विज्ञतमनन्यवद् भवतीत्यतः (प, ३८) आह स चेत्यादि । भियो हेतुभये

बुगित्यत्र (७।३।४८) हि भी ई इति ईकारेण प्रस्निष्टस्य निर्देशः कृतः । ईकारान्तस्यैव षुग् यथा स्यात् । आकारान्तस्य मा भूदिति । तथा लियो ग्रहणम् । तस्याप्यात्वपक्षे लीलोर्नुक्लुकावन्यतरस्यां खेहविपातन इति (७।३।३८) नुङ् न भवति । ईकारप्रश्लेषनिर्देशादेवेति प्रसङ्गेन व्युत्पादितम् ।

५७ । नित्यं स्मयतेः ।

भयशब्देन धात्वर्थसाम्यादित्यादि । यश्च विभेतेरर्थो यश्च स्मयते स्तो हावपि सदृशौ । चित्तविकारस्वभावतया । हावपि तौ चित्तसंचोभलक्षणौ । अतो द्वयोरपि यत् सामान्यं तत् सादृश्यम् । तस्माद् भयशब्देनात्र स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । दृश्यते हि सादृश्यादर्थान्तरेऽपि शब्दानां वृत्तिः । यथा सिञ्चो माणवक इति । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायत इत्याह नहीत्यादि । हेतुभय इत्यनुवर्त्तते । उच्यते चेदं विशेषणम् । नच मुख्ये भये स्मयते हेत्तिरस्ति । तत्र सामर्थ्यात् केनचित् सादृश्येन स्मयत्यर्थ एव भयशब्देनात्राभिधीयत इति विज्ञायते ।

५८ । सजिदृशोर्भाल्यमकिति ।

स्वप्ना द्रष्टेति । अमागमे कृते यणादेशः । त्रयादिसूत्रेण (८।२।३६) पत्वम् । लघूपधगुणापवादोऽयमित्यादि । ननु चासति सम्भवे बाधनं भवति । अस्ति सम्भवो यदुभयं स्यादिति । तत्र गुणे कृतेऽमागमो भविष्यति । नैतदेवम् । सामान्यविहितो गुणो विशेषविहितस्त्वमागमः । सामान्यविहितस्य च विशेषविहितो बाधको भवति यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कोण्डिन्यायेति । यथा सामान्यविहितस्य दधिदानस्य विशेषविहितं तत्तदानं बाधकं भवति तथेहापि युक्ताऽमागमेन गुणस्य बाधा । अस्त्राक्षीत् । अद्राक्षीदिति । चार्देशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) पत्वम् । अस्तिमिचोऽपृक्त (७।३।६८) इतीदृ । वदव्रज-हलन्तस्याच इति (९।२।३) वृद्धिः । पठाः कः सोति (८।२।४१) कत्वम् । वहिरमि कृते भवतीति । अथ प्रागेव वृद्धिः कस्मान्न भवतीत्याह पूर्वन्तु बाध्यत इति । यथैव हि विशेषविहितत्वादमागमेन सामान्यविहितो गुणो बाध्यते तथा वहिरपि सामान्यविहितैवामागमे कृते पश्चात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्

(प, ४०) सिद्धमिति सापि भवति । गुणस्वमागमे कृते न भवति । निमित्तस्य विवृतत्वात् । न ह्यमागमे कृत उपधा लघ्वी गुणभावित्युपपद्यते । अथेह कस्मान्न भवति ? रज्जुसृङ्भ्यां देवदृग्भ्यामिति । सत्यपि धात्वधिकारं क्तिबन्ता धातुत्वं न जहतीति भ्याम्रत्ययमन्तितमाश्रित्यामागमः प्राप्नोतीत्यत आह धातोरित्यादि ।

५६ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

उपदेश इति वर्त्तत इति । अनुदात्तस्य विशेषणार्थम् । तेन त्रमेत्यत्र यद्यपि ढणि विहिते नित्स्वरेण धातोरुदात्तत्वं तथाप्युपदेशावस्थायामनुदात्त इत्यमागमः सिद्धो भवति । इहच वर्द्धेति यद्यपि ढचि कृते धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशावस्थायान्नायमनुदात्त इत्यमागमो न प्रवर्त्तते । किमर्थम् पुनरनुदात्तस्थेलुच्यते ? अनिट इत्येव नोच्येत । एवं लघु सूत्रं भवतीत्याह तप प्रीणन इत्यादि । ढप्यतिढप्यत्यो रधादिभ्यश्चेतीट् (७।२।४५) विकल्परते ततो यद्यनिट एवोच्येत तदा पाक्षिकेणैतावनिटाविति तयोरमागमो न स्यात् । अथ पाक्षिकेणैव भावेन तयोरनित्त्वादमागमो भवति । तथाच सति वृह उद्यम इत्यस्यापि स्यात् । अयमप्युदित्त्वात् पाक्षिकेड्भावादनित् भवति । तस्मान्न शक्यतेऽनित् इति वक्तुमित्यभिप्रायः । यदि तर्ह्यनयोरित् विकल्परते तदानुदात्तोपदेशः किमर्थः ? स हेतवमर्थः क्रियते । अनुदात्तादित्तीट् (७।२।१०) प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तर्ह्यनयोरित् विकल्परते किं तेनेत्यत आह अनुदात्तोपदेशः पुनरेवमर्थ एवेति । वर्द्धेति । हो ढः (८।२।३१) । घुना घुः (८।४।४६) । ढो ढे लोपः (८।३।१३) । यदाप्युदात्तोपदेशस्तदेकत्र प्राप्नोतीत्याह ऊदित्त्वादित्यादि । स्वरतिसूती (७।२।४४) त्यादिनास्त्रीऽदित्त्वादित् विकल्परते । ततस्तेन सत्युदात्तत्वे पक्ष इडभावो न भवति । चकारोऽमनुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्र तस्यानुवृत्तिर्न भवति ।

६० । शीर्षं ऋन्दसि ।

किं पुनः कारणमादेशो नेष्यत इत्याह सोऽपि ह्रीत्यादि । यतः शिरः-शब्दोऽपि ऋन्दसि प्रयुज्यते ततो नायमादेशः प्रयुज्यते । आदेशे हि सति

शिरःशब्दस्य च्छन्दसि विषये प्रयोगो न स्यात् । निवृत्तिधर्मत्वात् स्थानिनः ।
यद्यन्यतरस्यां ग्रहणमिहानुवर्त्तते तदादेशेऽप्यदोषः । शीर्षा इति । नोपधाया
इति (६।४।७) दीर्घः । क्वचित् शीर्ष्णेति पठ्यते । तत् तृतीयात्सं द्रष्टव्यम् ।
अक्षोपोऽन इत्यकारलोपः (६।४।१३४) । शीर्ष्ण इति । षष्ठेऽकवचनात्समेतत् ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यदि यकारादावपि तद्धिते प्रकृत्यन्तरं विज्ञायते ततो यदि शिरःशब्दाद्
यकारादिस्तद्धित उत्पद्यते तदा तस्य अवणमापद्येत । न चेत्थत इत्यत
आह आदेशोऽयमिष्यत इति । स्थानिनोऽनुपादानादिहाप्यादेशो न युज्यत
इत्यभिप्रायेणाह स कथमिति । तद्धित इति होत्यादि । यस्मादिह
यकारादिस्तद्धितः परमिमिसमुपादीयते न चानुपादाय प्रकृतिं तद्धित उत्-
पद्यते । न च शीर्षज्शब्द एव प्रकृतिर्युक्ता । तस्य भाषायामसम्भवात् ।
सहि च्छन्दसि निपातितः । भाषायाच्चेदम् । तस्मात् प्रकृत्यन्तरादुत्पन्ने
यकारादो तद्धिते विधीयमाने या तेन प्रकृतिराक्षिप्ता तस्या आदेशोऽयं
विज्ञायते । आदेशोऽपि हि विज्ञायमानो न यस्य कस्यचिद्विज्ञायते । अपि तु
शिरःशब्दस्यैव । यतः स तद्धितस्तदनुकृपां तस्यादेशस्य शब्दतत्त्वार्थतयात्सरतमां
प्रकृतिं शिरःशब्दमेवाक्षिपति । शीर्षण्य इति । अट्कुप्पादिना णत्वम् (८।४।२) ।
शिरस्यतीति । सुप आत्मन क्वच् (३।१।८) । वा केशेष्विति । केशेष्वभि-
धेयेषु शिरःशब्दस्य शीर्षन्नित्यादेशो वा वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
तेन शिरसः केशेषु वा शीर्षन्नादेशो भविष्यतीति ।

६२ । अचि शीर्षः ।

स्थूलशीर्ष इति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । किमर्थं पुनरादेशान्तरं
विधीयते । न प्रकृत एव शीर्षन्नादेशो विधीयताम् ? तत्रापि न स्तद्धित
इति (६।४।१४४) टिलोपे कृते सिध्यत्येवेष्टमित्याह शीर्षन्भाव इत्यादि ।
अडादेशे कृत इत्यादि । अणिञोरनार्षयोरित्यादिना (४।१।७८) । तस्य शीर्षस्य
शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणमिति स्थानिवद्भावेन शीर्षन्नादेशः प्राप्नोतीति । ये च

तद्धित इत्यनेनैव (६।१।६१) । तत्रेत्यादि । प्रकृतिभावप्राप्तिस्तु ये चाभावकर्मणो-
रित्यनेन (६।४।१६८) । हास्तिशीर्षन्या हास्तिशीर्ष्येति । यङ्श्चाविति
(४।१।७४) चाप् । तत् कथमिति हास्तिशीर्ष्येति । कथमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः ।
कर्त्तव्योऽत्र यत्र इति । स पुनर्यत्रः शिरस्याः केशा इत्यस्य सिद्धये य एव
प्रकृतः स एव वेदितव्यः । व्यवस्थितविभाषयैव हि शीर्षशब्दस्य शिरःशब्देन
ग्रहणाच् शीर्षन्नादेशो न भविष्यतीति । तेन हास्तिशीर्ष्येत्येवं भवति । न
हास्तिशीर्ष्येति । अणिजन्तादेत्यादि । अणिजोरनार्धयोरित्यत्र (४।१।७८)
सूत्रे द्वौ पक्षौ । अणिजोः स्थान आदेशः षड् विधीयत इत्येकः पक्षः ।
अणिजन्तात् परः षड्प्रत्ययो भवतीति द्वितीयः । तत्रादेशपक्षेऽयं दोष
आपततीतअणिजन्तात् परः षडाश्रयितव्य इति प्रत्ययपक्ष आश्रयितव्य
इत्यर्थः । आदेशपक्षे यत्रो वा कर्त्तव्य इति विकल्पार्था वाशब्दः । अथ
तत्रापि प्रत्ययपक्ष आश्रीयमाणे शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः कस्मान्न भवतीत्याह
तत्रेत्यादि । यदा प्रत्ययः षड् तदा तस्मिन् परतो योऽसाविजो यस्येति
चेति (६।४।१४८) लोपस्तस्य पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् ।
अतो यकारादेः शीर्षन्नादेशनिमित्तस्य तद्धितस्य व्यवधानादादेशो न
प्राप्नोतीति भावः ।

६३ । पदत्रोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्चकन् दन्ना-
सञ्चसंप्रभृतिषु ।

इहापि शसंप्रभृतयो निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । ते च प्रकृत्या विना
नोपपद्यन्ते इति भावः । तेषु प्रकृत्यन्तरादिहितेषु विधेयमानाः पदादय
आदेशा विज्ञायन्ते । न च स्थानिनोऽनुपादानादनियमेनादेशप्रसङ्गः । यतस्ते-
ष्वादिश्रयमानेषु शसंप्रभृतयोऽनुरूपमेव पादादिकां स्वार्थिकीं प्रकृतिमाचि-
पन्तीत्याह पाददन्तनासिकेत्यादि । पदित्याद्युदाहरणेषु पदो दत्त इति शसन्ते ।
यूष्णो दोष्णो यज्ञः शक्त इति षष्ठ्यैकवचनान्तानि । अज्ञोपोऽन (६।४।१३४)
इत्यकारलोपः । मासि निश्चासनीति सप्तम्यैकवचनान्तानि । आसनीत्यत्र
विभाषाङ्शिथोरिति (६।४।१०६) पक्षेऽकारलोपो न भवति । शेषाणि

तृतीयैकवचनान्तानि । पादौ नासिके इति प्रथमा द्विवचनान्ते । कस्मात् पुनरन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्तीत्याह तेन पादादयोऽपीत्यादि । यस्मात् पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते तस्मादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तयन्ति । व्यवस्थावाचिनि प्रभृतिशब्द आश्रीयमाणे शस्प्रभृतिभ्योऽन्यत्रादेशो न सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति । दोषणो इति । केचिदाहुः प्रथमाद्विवचने दोषन्नादेशः । औडः ग्रीभावः । अन्ये त्वाहुः दोषणीति डीवन्तमेतत् । डीपि विषयभूते दोषन्नादेशः । तत ऋन्नेभ्यो डीप् (४।१।५) । नस्यमिति । हितार्थे शरीरावयवाद्यत् (५।२।६) । नस्त इति । अपादाने चाह्वीयरुहोरिति (५।४।४५) तसिः । नःकुट्ट इति । नासिका कुट्टा यस्येति बहुव्रीहिः । नासिक्यो वर्ण इति । भवार्थे शरीरावयवादिति (५।१।६) यत् । नासिक्यं नगरमित्यत्र हितार्थे यत् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

सिञ्चतीति । शे मुचादीनामिति नुम् (७।१।५८) । षोडश इति । षट् वा दश वास्येति संख्ययाव्ययेत्यादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः । संख्येय उजित्यादिना समासान्तो (५।४।७३) डच् । षोडशिति । (१) षट् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । वयमि दन्तस्य दह इति (५।४।१३) दन्तशब्दस्य दत्तादेशः । षष उत्त्वं दहदशसूत्ररपदादेः शुत्वञ्चेति (६।३।१०८ वा) षष उत्त्वम् । उत्तरपदादेश्य शुत्वम् । उकारः । पण्ड इति । प्रातिपदि कान्तमेतदव्युत्पन्नम् । पङ्क्ति इति । अनुकम्पितः पङ्क्तुलिदत्त इति बहुव्रीहिः समनुष्यनाम्नष्ठजिति (५।४।१४१) ठच् । ठाजादावृद्धं द्वितीयादय (५।६।८३) इत्यङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपः । ननु च लिटि धातारित्यतो- (६।१।८) ऽत् धातुग्रहणमनुवर्त्तिष्यते । तदिह किं पुनर्धातुग्रहणेन ? एवं तद्धेतुज्ज्ञापयति तन्निवृत्तमिति । तस्य ह्यनुवृत्तो लोपो व्यावर्त्तनीत्ययमपि (६।१।६६) लोपो धात्ववयवस्यैव विज्ञायते । क्रुयोक्तः क्रुतः । स्माथीक्तः स्मात् इत्यत्रैव स्यात् । गौधिरः पञ्चरत्नित्यत्र न स्यात् । नन्वेवमपि धातु-

(१) षोड इति च कश्चिन् पाठः । नत षोडशमात्रे इति लिटि कृते टिलोपः पञ्चाशत्तमस्य ।

ग्रहणमनर्थकमेव । यस्मादुपदेश इति वर्त्तत एव । न च प्रातिपदिकानामुपदेशः । केषां तर्ह्युपदेशः ? धातूनाम् । नैतदस्ति । उपदेशाधिकारिऽप्युपदेश-ग्रहणेन प्रकारो विशिष्यते । षष्ठ्य प्रकार उपदेशो भवति । षष्ठ उच्चं ददृश-सूत्तरपदादेरिति सूत्रे (६।३।१०८ वा) पाठात् । तस्माद् धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । कथतीति । भवादौ कषमिधेत्यादिर्ङ्हिंसार्थो धातुवर्गे पठ्यते । लषतीति । लष कान्तौ । अनयोरादिग्रहणाच्च भवति । ननु चोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यतीति । अन्यथा ह्रस्वपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नैतदस्ति । अस्ति ह्रस्वपदस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेश (८।४।१८) इत्यत्र कषेर्ग्रहणं मा भूत् । लषे लेषतु लेंषुरिति षत्वं यथा स्यात् । किमर्थं पुनः षादयो धातव उपदिष्टाः ? न सादयो ह्रस्वपदिश्येरन् ? एवं ह्येतत् सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीत्यत्र आह आदेशप्रत्यययो रित्यादि । षत्वव्यवस्था षत्वनिग्रहः । आदेशप्रत्यययोरित्यनेन (८।३।५८) सहादीनामेव षत्वव्यवस्था यथा स्यादित्येवमर्थम् । षादयः केचिदुपदिष्टाः । अन्यथा सहादीनां षत्वार्थं यत्रान्तरे कर्त्तव्यं स्यात् । तच्च गुरु भवतीत्यभिप्रायः । यद्यपि प्रकारादिषु सन्देहो न भवति सकारादिषु च भवत्येव । अत्र हि न ज्ञायते किं षोपदेशा एव सन्तो धात्वादेः षः स इत्यनेन कृतसत्त्वा उच्चारिता उत सकारादय एवेति सन्दिग्धं पृच्छति के पुनस्त इति । ये तथा पठ्यन्ते इति । षादयो ये तथा पठ्यन्ते सन्निधानात् तएव षोपदेशा अवगन्तव्याः । अज्दन्त्यपरा इत्यादि । अज्दन्त्यौ परौ येषामिति ते ऽज्दन्त्यपराः । परशब्दोऽत्रावयवे वर्त्तते । तच्चाज्दन्त्योः परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञायमानं सन्निधानात् सकारापेक्षं विज्ञायते । स्मिस्विदिस्वस्त्रिष्वप्यथेति । स्मिङ् ईषहसने । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ष्वन्ज परिष्वङ्गे । जिष्वप् शये । एते स्वरूपेणाख्यायन्ते । मकारवकारयोरज्दन्त्यत्वाभावात् । केचित् स्मिस्विदिस्वस्त्रिष्वप्यथेति स्विदिस्थाने स्विदिं पठन्ति । तेषां स्वद स्वर्द आस्वादन इति स्विदिरपि षोपदेश एव । सृपिसृजिस्तृस्तृसेक्तृवर्जमिति ! गन्ध, सृष्ट, गतौ । सृज विसर्गं । स्तृष् आच्छादने । स्थै स्थै शब्दसंघातयोः । सेक्त सेक्त अकि स्तृक् गतार्थाः । सृ गतौ । एतान् वर्जयित्वा ये

ऽज्जदन्त्यपरा स्ते षोपदेशाः । सुब्धात्वित्यादि । सुब्धातुः क्वजाद्यन्तः ।
 छिवु निरसने । षक्क वुक्क मक्क तिक्क टीक्क वगि लगि गतरथाः । एषां
 प्रतिषेधो व्यक्तव्यो व्याख्येय इतरथः । तत्तेदं व्याख्यानम् । सुब्धातो तावत्
 षोड्डीयतीतयादौ नैव धात्वादित्थः प्रकारः । तथा ह्यादिरवयवः । आरम्भक-
 चावयवो भवति । सुब्धातुः सुवन्तेन क्वचा चारभ्यते । न च प्रकारेणापि
 वर्णान्तरेणेति कुतस्तस्य प्रकारादित्वम् ? सङ्गादयस्तु प्रकारादिभिरेव वर्णरार-
 भ्यन्त इति युक्तं तेषां प्रकारादित्वम् । छिवेरपि निपातनाच्च भवति । किं
 तन्निपातनम् ? छिवुक्कसुचमां शितीति (७।३।७५) । यस्य हि सत्वं भवति
 तमयं प्रदेशेषु कृतसत्वमेवोच्चारयति यथा प्रदेशे स्थाघोरिञ्चेति । षक्केरप्यज्-
 दन्त्यपरा इत्यनेन निवर्त्तितवान् न भवति । वकारस्य दन्त्योष्ठत्वादज्जदन्त्य-
 ग्रहणेन न गृह्यते । अथवा यादित्वात् छिवुष्वक्को न भविष्यति । यकारस्तु
 लुमनिर्दिष्टत्वान्न श्रूयते (१) । अथवान्यतरस्याग्रहणमतानुवर्त्तते । सा च
 व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन सुब्धात्वादोनां न भवतीति । श्लोच्यतीति ।
 छिवुक्कसुचमां शितीति (७।३।७५) दोर्घः । षक्कत इति । अनुदात्तेत्वादात्मने-
 पदम् । अथ छिवो द्वितीयवर्णः किं ठकार इत्यत उत थकारः ? यदि ठकार-
 स्तदा सिद्धं तेष्टीव्यत इति । न सिध्यति तेष्टीव्यत इति । अभ्यामे चर्च इति
 (८।४।५५) ठकार एवान्तरतमठकारस्य स्थाने प्राप्नोतीति कृत्वा । अथ थकार-
 स्तदा सिद्धं तेष्टीव्यत इति । एतन् न सिध्यति तेष्टीव्यत इति । आन्तरतस्याद्
 विधीयमानस्थकारस्य स्थाने तकार एव प्राप्नोतीत्यत आह छिव इत्येतस्येत्यादि ।
 अभ्यासस्य द्वैरूप्यं यथा स्यादिति । केचिदाचार्य्येण शिथ्याठकारोऽयमित्युप-
 दिष्टाः । अपरेण पुनस्थकारोऽयं ह्रस्वेन ठकारः श्रूयत इतीममर्थं याहिताः ।
 उभयश्चेतत् प्रयोजनम् । अन्ये पुनराहुः छिवुर्दिवादिष्वपि पुनरधीयते ।
 तत्रैकस्य द्वितीयस्थकारः । अपरस्य तु ठकार इति । तेष्टीव्यत इति शर्पूर्वाः
 खयः शेषः (७।४।६१) ।

६५ । गो नः ।

सुब्धातोरयमपि नेष्यत इति । पूर्वस्मादेव हेतोः । उपसर्गादसमानेऽ-

(१) लोपो व्योर्वन्तीति (६।१।६६) लोपान् ।

पीत्यादि । अत्र पूर्वानुसारेण पूर्वपक्षो विज्ञेयः । तृतीनन्दीत्यादि । तृती
गात्रविधेः । टुनदि समृद्धौ । नई गई शब्दे । नक्क वक्क नाशने । नट
अवस्यन्दने । चुरादिणिजन्तः । नाथु नाधु याचुजोपतापैश्चर्याशीःषु । नृ नये ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

लिटि धातोरित्यस्य (६।१।८) धातुग्रहणस्य दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिहाप्य-
नुवृत्तिरिति मन्यमानस्य धातोरेवायं वलि व्यलोपो विधीयत इति कस्यचिद्
भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह धातोरिति यत् प्रकृतमित्यादि ।
दिदिवानिति । दिवेः कसौ रूपम् । जयीति । जयी तन्तुसन्ताने । क्रुयीति ।
क्रुयी शब्दे । गौधेर इति । गोधाया द्रक् (४।१।२८) । ठस्यैयादेशः ।
यकारलोपः । पचेरन्निति । सीयुड्यकारस्य लोपः । जीवेरिति । जीव
प्राणधारण इत्यस्य । स्त्रिवेरिति । स्त्रिवु गतिशोषणयोरित्येतस्य । आस्त्रेमाण-
मिति । औदादिकोऽयं मनिन् । कथं पुनरेतदिहोदाहरणम् ? यावता परत्वाद
वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति बलीयस्त्वाच् च्छ्वोः शूङनुनासिके (६।४।१०)
चेत्यादिनोठादेशेनात्र भवितव्यमित्यत आह उणादयो बहुलमित्यादि ।
बहुलग्रहणस्य सर्वविधिव्यभिचारार्थत्वान् न भवत्येष दोषप्रसङ्ग इति ।
पञ्चाक्षोपग्रहणे क्रियमाणे पकारात् परेणाध्यर्द्धमात्रोच्चारयितव्या भवति ।
अकारो हि मात्रा । विसर्जनीयस्त्वर्द्धमात्रः । पूर्वन्तु लोपग्रहणे क्रियमाणे
मात्रादयमुच्चारयितव्यं जायते । ओकारस्य द्विमात्रिकत्वात् । तत्र लाघवार्थं
पञ्चादेव लोपग्रहणं कर्तुं युक्तम् । तत् किं पूर्वं क्रियत इत्यत आह
पूर्वमित्यादि । अन्यस्तु पूर्वं कार्त्विनिर्देशो युक्तः । पञ्चात् कार्यनिर्देश इति
पूर्वं व्योर्ग्रहणे कर्त्तव्ये किमर्थं लोपग्रहणं क्रियत इति पूर्वपक्षं वर्णयन्ति ।
स चायुक्तो । लुगणिजोरित्यत्र (४।१।८) कार्यस्यापि पूर्वं निर्देशात् ।
वेरष्टललोपादित्यादि । कण्ठ्यतेर्लालूयतेश्च किपि कृते वलि लोपात् परत्वात्
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च पूर्वं वेरष्टललोप एव स्यात् । अस्मिंश्च सति
निमित्ताभावाद् वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावाद् वलि लोपो न स्यात् । तस्मात्
पूर्वं लोपग्रहणं क्रियते वलि लोप एव पूर्वं यथा स्यात् । पूर्वं लोपग्रहणे

द्वयमर्थः सृज्यते वरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोप एव कर्तव्यमिति । कण्ठूरिति ।
 षतो लोप (६१८१८८) इत्यकारलोपः । किलुगुणधात्वचङ्परनिर्झासषत्व-
 कुत्वेषु न स्थानिवदित्यकारस्य (१११५८, वा) स्थानिवद्भावो न भवति । वलि
 लोपः । अथ व्रश्चको व्रश्चन इत्यत्र रेफे वलि परतो वकारलोपः कस्मात्
 भवतीत्याह व्रश्चादीनामित्यादि । यद्येषामपि लोपः स्याद् वकारोच्चारण
 मनर्थकं स्यात् । अतश्चोच्चारणसामर्थ्याद् व्रश्चादीनां वलि लोपो न भवति ।
 स्यादेतत् । वृश्चति वप्रश्चेत्यत्र संप्रसारणे ह्लादिशेषे च वकारस्य श्रवणं यथा
 स्यात् । तत् कुत उपदेशस्य वैयर्थ्यम् ? अत आह वृश्चतीत्यादि । यथा
 व्रश्चक इत्यादौ लोपस्य प्राप्तिरेवं वृश्चतीत्यादावपि संप्रसारणादौ कार्यं कृतेऽपि ।
 तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । तत्र संप्रसारणं डित्प्रत्ययापेक्षत्वात् बहिरङ्गम् ।
 ह्लादिशेषोऽभ्यासापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । वलि यलोपस्तु वर्णमात्राश्रय-
 त्वादन्तरङ्गः । तस्मात् सर्वत्रैव व्रश्चेर्वकारलोपः प्राप्नोति । क्रियते चास्योप-
 देशः । अत उपदेशसामर्थ्यान्न भविष्यतीति तदेवावस्थितम् ।

६७ । वरपृक्तस्य ।

वरित्यादि । किवादेरन्यस्य वरपृक्तसंज्ञकस्याभावात् किवादय एव
 गृह्यन्ते । कथं पुनर्वरित्युच्यमाने किवादोनां सामान्येन ग्रहणमुपपद्यते ?
 यावता पकारादयस्तेषां विशेषा अनुबन्धाः सन्तीति चोद्यनिरासायेदमुक्तं
 विशेषाननुबन्धानुत्सृज्येति । ब्रह्महा भ्रुणहेति । सो चेति (६१८१११)
 दीर्घः । घृतसृगिति । किन्प्रत्ययस्य कुरिति (८२१६२) कुत्वम् । अर्हभा-
 गिति । चोः कुरिति (८२१३०) कुत्वम् । दर्शित्यादावुणादयो बहुलमिति
 (१११११) बहुलग्रहणादेव लापो न भवतीति शक्यते वक्तुम् । अतः प्रपञ्चार्थं
 वैचित्रार्थं वाऽपृक्तग्रहणम् ।

६८ । हल्ङावभ्यो दीर्घात् मुतिस्यपृक्तं हल् ।

यदि लोप इतीहानुवर्तमानं शास्त्रीयेणार्थनैवार्थवत् स्यात् तदा तेन
 हलित्यस्य प्रथमास्तस्य सामानाधिकरण्येन सम्बन्धो नोपपद्यते । शास्त्रीयस्य
 हि लोपशब्दस्यार्थो दर्शनाभावोऽदर्शनम् । न च हलदर्शनं भवति । न च

हल्ङ्याव्भ्य इति पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति ।
 सामर्थ्याद्वा हलित्यस्य षष्ठान्ततया विपरिणामो भविष्यति । अतः षष्ठान्तस्य
 लोपशब्देन सम्बन्धो भविष्यतीति शक्यं प्रकल्पयितुम् । अकृतार्थत्वात्
 प्रथमायाः षष्ठीभावस्यानुपपत्तेरित्येतदालोच्याह तदिहेत्यादि । लुप्यत इति
 लोपः । कर्मणि घञ् । एतेन लौकिकार्थेनार्थवत्त्वं लोपशब्दस्य दर्शयति ।
 लुप्यत इति निरुध्यत इत्यर्थः । लौकिकेनार्थेनार्थवता कर्मसाधनेन लोपशब्देन
 हलित्येतस्य विशेषणविशेष्यभाव उपपद्यते । लोपशब्देन हि लुप्यमानं
 वर्णमात्रमुच्यते । सुतिस्यपृक्तं हलिति । अनेन च तदेव विगिष्यते ।
 दीर्घादित्येतच्च व्यापारेव विशेषणम् । सम्भवाव्यभिचारात् । ननु हलन्तस्य ।
 असम्भवात् । उखास्त्रत् । पर्णध्वदिति । स्त्रन्सु ध्वन्सु अधःपतने । उखायां
 स्त्रंसते पर्णानि ध्वंसत इति क्तिप् । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) ।
 वसुस्त्रंसुध्वन्सुडुहान्द इति (८।२।७२) दकारः । तस्य वावसाने (८।४।५६)
 चत्वं तकारः । कुमारीति । वयसि प्रथम इति (४।१।२०) डीष् । गौरीति ।
 षिदुगौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) डीष् । शार्ङ्गरवीति । शार्ङ्गरवाद्यञो डीन्
 (४।१।७३) । खट्वेति । अजायतष्टाबिति (४।१।४) टाप् । बहुराजेति ।
 डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति (४।१।१३) डाप् । कारीषगभ्येति । यङ्ङाप्
 (४।१।७४) । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्चेति । ननु व्याबन्तादित्येव-
 कारेण दर्शयति । नहि व्याबन्तात् परो तिसी सम्भवतः । धातोरेव
 परस्य लकारस्य तयोर्विधानात् । अबिभर्भवानिति । गुणे रपरत्वे च कृतं
 तिलोपः । अजागर्भवानिति । जाग्रोऽविचिण्णलङित्स्विति (७।३।५८)
 गुणः । भवानित्यनुप्रयोगस्तिशब्दाभिव्यक्तये । अभिन इति । भिदेर्लङ् । दधेति
 (६।१।११३) रुत्वम् । अतो रोरप्पुतादप्पुत (६।१।८७) इत्युत्त्वम् । अमोऽकारेण
 सङ्गादगुणः । एङः पदान्तादतीति (१।६।१०८) पूर्वरूपत्वम् । गामणीरिति ।
 ग्रामं नयतीति सत्सृद्धिपेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । निष्कौशास्त्रिरिति ।
 निर्गतः कौशास्त्रा इति प्रादिसमासः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४७)
 ऋस्त्वम् । अतिखट्व इति । खट्वमतिक्रान्त इति पूर्ववत् समासे
 कृतं ऋस्त्वः । अमैस्तीदिति । वदव्रजेति (७।२।३) वृद्धिः । अपृक्त ईट् ।

ननु सीति सामान्येन निर्देशात् सिचोऽपि ग्रहणम् । अतो न युक्तमिदं प्रत्युदाहरणम् । अत आह तिसहचरितस्येत्यादि । तिङ्तिशब्देन साहचर्यात् तिङ् एव से ग्रहणम् । न सिच इति किमत्रायुक्तम् ? विभेदेति । णलोऽकारोऽत्र भवत्यष्टकः । ननु हल् इति नासौ लुप्यते । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिति । राजेत्यादिकमुदाहरणमिति शेषः । कथं पुनर्न सिध्यतीत्यत आह राजा तच्चेत्यादि । यथा पचन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान् नलोपो न भवति तथा राजा तच्चेत्यादावपि न स्यात् । संयोगान्तलोपासिद्धत्वञ्चात्र पारम्पर्येण हेतुः । तस्मिन् सति हि सौ परतः पूर्वस्य पदसंज्ञा न भवति । असर्वनामस्थान इति (१४।१७) प्रतिषेधात् । तस्याश्चासत्यां पदस्येत्युच्यमानो नलोपो न स्यात् । नलोपे चासति राजेत्यादिकं रूपं न सिध्येत् । दत्वमिति । न स्यादिति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । दत्वमपि हि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादसत्यां पदसंज्ञायां न स्यात् । अथवा संयोगान्तलोपोऽत्र न प्रवर्त्तत एव । तस्य स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२८) संयोगादिलोपोऽपवादभूत इति स एव स्यात् । यथा काष्ठं तन्नोतीति काष्ठ-तडित्व । तस्मिन् सति विभक्तिसकारस्य क्वत्विसर्गौ स्यातामिति कुतो दत्वम् ? उत्वमिति । न स्यादित्यपेक्षते । एतदपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । अलभ्यपदव्यपदेशस्य न स्यात् । राक्स्येति (८।२।२४) नियमादिति । संयोगान्तस्य लोप (८।२।२३) इत्यनेनैव सिद्धेः । राक्स्येति (८।२।२४) नियमार्थमिदम् । राक्स्यैव लोपो यथा स्यान्नान्यस्येति । ततश्चाविभर्भवानित्यत्र तकारस्य लोप एव न स्यात् । तस्मात् संयोगान्तलोपेन न सिध्यतीति हलन्तालोप उच्यते । असौवार्थस्य सुलोपग्रहणार्थं संयोगान्तलोपे 'हीत्यादि संग्रहश्लोकस्योपन्यासः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् संयोगान्तलोप आश्रीयमाणे नलोपादिकं कार्यं न सिध्यतीति किञ्च ते तव (K) भवतः संयोगान्तलोपवादिनो राक्ष रेफान्तु

(K) In the संग्रहश्लोक the printed काशिका has the reading रात् न ते नैव ii तिरिति तिप्रत्ययस्येत्यर्थः । But the व्यासकार takes up the reading रात् न ते नैव and explains ते as तव भवत इति । ii तव संयोगादिलोपवादिन इत्यर्थः ।

परस्य तकारस्याविभर्भवानजगर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात् तस्माद्वलन्तात्
सुतिसीनां लोपो विधीयते ।

६६ । एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः ।

हलिति चेति । वर्णत इत्यपेक्षते । यदि हलिति नानुवर्त्तत तदा हे कुण्ड
सुइति स्थिते लोपात् परत्वादम्भावे कृत आदेः परस्येतत्कारलोपे (६।१।५४)
सुपि चेति (७।३।२०२) दीर्घत्वे च हे कुण्डामित्यनिष्टं रूपं स्यादित्यभिप्रायः ।
अपृक्तमिति नाधिक्रियत इति । यदि ह्यपृक्तमिहानुवर्त्तत तर्हि हे कुण्डेत्यत्र
लोपो न स्यात् । अपृक्तसंज्ञाया अभावादिति भावः । कथं पुनर्ज्ञायते ?
अपृक्त इह नानुवर्त्तत इत्याह तथा चेत्यादि । तथा चेति हेतौ । यस्मात्
पूर्वसूत्रेऽपृक्तग्रहणं कृतमतोऽवसीयते नात्र प्रकरणेऽपृक्तग्रहणस्यानुवृत्तिरस्तीति ।
अन्यथा हि वेरपृक्तस्येत्यत्र (६।१।६७) एवापृक्तग्रहणमनुवर्त्तिष्यत इति । पुनर-
पृक्तग्रहणं पूर्वसूत्रे न क्रियेतेति । स चेत् सम्बुद्धेर्भवतीति । यदि सम्बुद्धेः
सम्बुद्धी भवतीत्यर्थः । एतेन सम्बुद्धेरित्यस्यावयवषष्ठ्यन्ततां दर्शयति । हे अग्ने
हे वायो इति । ऋस्वस्य गुणः (७।३।१०८) । हे नदि हे वध्विति । अस्वार्थन-
योऋस्व (७।३।१०७) इति ऋस्वत्वम् । हल्मात्रस्य मकारस्य लोप इति ।
हलित्यनुवृत्तेः । हे कतरदित्यत्रैकादेशे कृते ऋखात् सम्बुद्धेर्हल् भवतीति तस्य
लोपः कस्मान्न भवतीत्याह हे कतरदित्यादि । अट्टुडतरादिभ्य इत्यत्र
(७।१।२५) ह्रिडकारनिर्देशाद् डिच्छब्द आदेशो भवतीति डित्वाट् टिलोपे
ऋस्वो नास्तीति न भवति लोपः । अथैङ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता हे अग्ने
इत्यादावपि प्रागेव सम्बुद्धिगुणाद् ऋखादित्येवं लोपेन भवितव्यमित्यत
आह एङ् ग्रहणमित्यादि । नित्यत्वात् परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो बलीयानिति
तेनेव तावत् भवितव्यम् । तत्र कृते ऋखात् परः सम्बुद्धेर्हल् न सम्भवतीति
लोपो न प्राप्नोति । अत एङ्ग्रहणं क्रियते । ननु च विहितविशेषणं
विज्ञास्यते । ऋखाद् विहितायाः सम्बुद्धेरिति । नैतदस्ति । एका हीयं
पञ्चमी । तत्र यदि ऋखाद् विहितविशेषणं विज्ञायते तदैङ्स्तादपि विज्ञायते ।
तथाच हे नौरित्यत्रापि स्यात् । तस्मादैङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

७० । शिञ्छन्दसि बहुलम् ।

जस्यसोः शिरिति (७।१।२८) यः शिरादेशस्तस्यायं लोपो विधीयते ।
या चेत्ता या वना इति । शि लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य भलच इति
(७।१।७२) तुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धा इति (६।४।८) दीर्घः । नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति (८।४।७) नलोपः । वेति कर्त्तव्ये बहुलग्रहणं सर्वविधि-
व्यभिचारार्थम् । तेन सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पास्त इत्युपपन्नं भवति ।

७१ । ऋस्य पिति कृति तुक् ।

कृताच्च प्रत्ययेन धातुरपस्थाप्यते । ऋस्वेन च स एव विशेष्यते । विशेषणेन
च तदन्तविधिर्भवतीत्यतो ऋस्वान्तो धातुरागमी विज्ञायत इत्याह ।
ऋस्वान्तस्य धातोरित्यादि । अग्निचिदिति । अग्नौ चेरिति (३।१।८१) क्तिप् ।
सोमसुदिति । सोमे सज् इत्युभयलोपपदसमासः (३।२।८०) । प्रकृत्येत्यादी
प्रादिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यबिति ल्यप् (७।१।३७) । अथ ग्रामं
नयतीति ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यत्र नपुंसकऋसत्वे कृते ऋस्वाययस्तुक्
कस्मान्न भवतीत्याह ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यादि । ऋसत्वं हि नपुंसकार्थं
वृत्तिप्रातिपदिकमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । अन्तरङ्गम् तुग् । वर्णमात्रापेक्षत्वात् ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ४६) तुङ् नात्र भवति ।

७२ । संहितायाम् ।

संहितायामिति विषयसममीयम् । तेन यदि कार्यनिमित्तयोः संहिता
विषयभूता भवति तर्ह्येवं वक्ष्यमाणं कार्यं भवति । नान्यथेति वेदितव्यम् ।

७३ । छे च ।

छे इति । यद्यप्यकारवतश्चकारादेशा सममी तथापि च्छकार एव
केवलस्तुको निमित्तम् । अकारस्तूच्चारणार्थः । एतच्चेजादेशे गुरुमतोऽनृच्छ
(३।१।३६) इत्याम्प्रतिषेधादवसीयते । यदि छकारमहितश्चकारस्तुको निमित्तं
स्यात् तदा ऋच्छेस्तुगभावादसति गुरुमस्त्व ग्रामः प्रसङ्गा नास्तीति प्रतिषेधं
न कुर्व्यात् । इच्छतीति । इष्टुगमियमाच्छः (७।३।३७) । तुक् । चुत्वम् ।

पूर्वस्मिन्सुग्विधौ ऋस्वान्त आगमी । अतः स एवात्रागमीति कस्यचिदभ्रान्तिः स्यात् । अतस्ताविराकर्तुमाह ऋस्व एवेत्यादि । एवमन्येते । ऋस्वान्त-कर्षणार्थचकारोऽत्र क्रियते ऋस्व एवागमी यथा स्यात् । तदन्तो मा भूदित्येवमर्थम् । अन्यथा स्वरितत्वादनन्तरत्वाच्च पूर्वसूत्रे य आगमी स एवेहापि विज्ञास्यत इत्यनर्थकश्चकारः स्यात् । ऋस्व एवागमिनि सति किमिष्टं सिध्यति यतस्तदर्थोऽयं यत्नः क्रियत इत्याह तेनेत्यादि । यदि ऋस्वान्तस्य तुक् स्यात् तदा चिच्छिदतुरित्यादौ तस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाह-लादिशेषेण निवृत्तिः स्यात् । ऋस्वे त्वागमिनि नायमभ्यासस्य हलिति न भवत्येष दोषः । कथं पुनर्ऋस्व आगमिनि तुगभ्यासग्रहणेन न गृह्यत इत्याह नावयवावयव इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मादवयवस्य योऽवयवः स समुदायस्यावयवो न भवति । तस्मात् ऋस्व एवागमिनि तुकोऽभ्यासग्रहणेन न ग्रहणं भवति । नावयवावयवः समुदायस्यावयवो भवतीत्यत्र चैतत् सूत्र-विहितसुगित्यभिप्रायो वेदितव्यः । यदि ह्यविशेषेणावयवावयवः समुदाया-वयवो न स्यादेवं सति गिरत इत्यत्र रुडागमः सार्वधातुकस्यावयवस्य भादेग-स्यातोऽवयव इति सोऽपि समुदायस्य सार्वधातुकस्यावयवो न स्यात् । ततः ग्रीडः सार्वधातुके गुण इति (७।४।२१) गुणो न स्यात् । रुडा सार्वधातुकस्य व्यवहितत्वात् स ह्यवयव उक्तस्तमेव व्यवदध्यात् । स समुदायन्तु न व्यवद-धात्वैव । तस्मात् पूर्वांक्ति एवाभिप्रायो वृत्तिकारस्य वेदितव्यः । कस्मान् पुनरेतत् सूत्रविहितोऽवयवावयवः समुदायस्यावयवो न भवति ? ऋस्वान्त-कर्षणार्थचकारकरणसामर्थ्यात् । नहि चकारो ऋस्वान्तकर्षणार्थ एवमर्थः क्रियते ऋस्वमात्र आगमिनि तुकोऽभ्यासग्रहणेनाग्रहणाहलादिशेषेण निवृत्ति-र्मा भूदिति । यदि चैतत्सूत्रविहितोऽप्यवयवावयवः समुदायावयवः स्यात् तदा ऋस्वेऽप्यागमिनि तुकस्तु तदवयवस्याप्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणाहलादिशेषेण निवृत्त्या भवितव्यमिति चकारो ऋस्वान्तकर्षणार्थो निष्फलः स्यात् । तस्मादयमेव तुगवयवावयवः समुदायावयवो न भवति । अन्यस्तु भवत्येव । युक्तश्चैतत् । तथाहि बाह्योर्योऽवयवो हस्तः स देवदत्तस्याप्यवयवो भवत्येव । अन्यथा हस्तवान् देवदत्त इति प्रयोगो न स्यात् ।

७४ । आङ्माडोश्च ।

अत्राकारो ङिदुपात्तः । स चेष्टदादावर्थे वर्त्तत इत्याह आङित्यादि ।
माशब्दोऽपि ङिदुपात्तः । सोऽपि निषेधे वर्त्तत इत्याह माडश्च प्रतिषेध-
वचनस्येति । आच्छादयतीत्यादि । ह्रद अपवारणे । चौरादिकः । अत्र
च्छादनक्रियाङा विशिष्यत इति स क्रियायोगे वर्त्तते । आच्छायाया इति
मर्यादायामाङ् । छायां मर्यादां परिवृत्येत्यर्थः । आङ्मर्यादावचन (१।४।८८)
इत्याङश्च कर्मप्रवचनीयसंज्ञकस्य योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (३।३।१०)
पञ्चमी । आच्छायमिति । छायामभिव्याप्येत्यर्थः । आङ्मर्यादाभिविध्यो-
रिति (२।१।२३) पञ्चम्यक्तेनाव्ययीभावः । नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्या इति
(२।४।८३) विभक्तौर्लुगम्भावश्च । मा च्छिददिति । इरित्वाङ्गुरेङ् । आछाया
आच्छायेति । अत्राकारः स्मरणे वर्त्तते । तत्र चास्य ङित्त्वं नास्ति । वाक्य-
स्मरणयोरङिदिति वचनात् । तेनात्र पदाक्ताहेति विकल्पो (६।१।७६) भवति ।
प्रमाहृन् इति । माङ् माने । प्रपूर्वः । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् (३।३।१०६) ।
स्त्रियामजाद्यतष्टाप् (७।१।४) । ननु च लार्त्तणिकत्वादेवात्र न भविष्यति ।
नैतदस्ति । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति (प, १२७) वचनात् ।

७५ । दीर्घात् ।

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति । दीर्घादिति पञ्चम्याञ्च
इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) च्छकार-
स्यैव तुक् प्राप्नोतीति कस्यचिदुभयान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह दीर्घात्
परो यञ्छकारस्तस्मिन् परतः पूर्वस्येत्यादि । एवं मन्यते । तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र
(१।१।६७) तस्मादिति योगविभागः कर्त्तव्यः । पूर्वस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ।
तेन दीर्घादित्यादौ सत्यपि पञ्चमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति । नोत्तरस्य ।
न चातिप्रसङ्गो योगविभागादिष्टमिहेरिति । ङोच्छतीति । ङोच्छ लज्जायाम् ।
ङोच्छतीति । ङोच्छ अव्यक्तायां वाचि । अपचाच्छायत इति । ङो ह्येदने ।
आदेच उपदेशेऽगतितीत्यात्वम् (६।१।४५) । यङ् । दीर्घाङ्कित इत्य-
(७।४।८३)भ्यामस्य दीर्घः ।

७६ । पदान्तादा ।

कुटीछायेति । षष्ठीसमामः । असमासो वा । विश्वजनादीनामित्यादि । विश्वजन इत्येवमादीनां छन्दसि विषये विकल्पेन तुग्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानं सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पान्त इति प्राक् प्रतिपादितमेतत् । तेन विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुग् भवतीति ।

७७ । इको यस्मिचि ।

इको यणादेशो भवतीति । इकां यणाञ्च साम्यात् यथासंख्यं भवतीति वेदितव्यम् । यच्च सवर्णोऽच् तत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादसवर्णोऽचि यणादेशो विज्ञायत इति । इक इति किम् ? वागतेत्यत्र कुत्वादेव सिद्धत्वाद् यणादेशो मा भृदिति । अचीति किम् ? दधि करोति । पुनतपूर्वस्येति । पुनतः पूर्वो यस्मात् स पुनतपूर्वः । वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इको यस्मिचि तन्त्रेण ही योगावुच्चारितो । तत्रैको यणादेशार्थः । अपर-स्त्विकः पुनतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनायां भविष्यतीति । भो ॥ यिदम् । भो ॥ इ इदमिति स्थिते गुरोऽनृतोऽनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यनेन (८।२।८६) दूराद्भूते ऽर्थे भोशब्दस्य पुनतः कृतः । ततः सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते यणादेशः ।

७८ । एचोऽयवायावः ।

कथेते यथेत इति । के एते ये एत इति स्थितेऽयादेशः । वायाववरुणश्चीति । वायौ अववरुणश्चीति स्थित आवादेशः ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

यीति वर्णग्रहणम् । तेन यस्मिन् विधिस्तदादावल्यग्रहणइति (प, १०७) यकारादौ प्रत्यये कार्यं विज्ञायत इत्यत आह यकारादौ प्रत्यय इति । यद्यपीह स्थानी न निर्दिष्टस्तथाप्यवादेश ओकारस्य स्थान आवादेशोऽप्यौकारस्य स्थाने भवतीति वेदितव्यम् । कथम् ? पूर्वयोगे हि यदहर्मा वान्त आदेशो दृष्ट इहापि तदहर्मेवानुवर्तते । कश्च पूर्वयोगे तदहर्मा दृष्टः ? अवादेशस्यौ कारस्य स्थानित्वम् । आवादेशस्याप्यौकारस्य स्थानित्वम् । अत इहापि स्वधर्ममजहृतोऽनुवृत्तस्य

वान्तादेशस्य पूर्वक एव स्थानी विज्ञायते । बाभ्रव्य इति । बभ्रुशब्दादपत्येऽर्थे मधुबभ्रोर्बाभ्रणकौशिकयोरिति (४।१।१७६) यञ् । ओर्गुण इति (६।४।१८६) गुणः । माण्डव्य इति गर्गादिभ्यो यञिति (४।१।१०५) यञ् । शङ्खव्यमिति शङ्खशब्दाद् तस्मै (५।१।५) ह्रितमित्युगवादिभ्यो यदिति (५।१।२) यत् । नाव्य इति । नावा तार्थ्यत इति नौवयोधर्मविषेत्यादिना (४।४।८१) यत् । रैयतीति । सुप आत्मनः क्यजिति (३।१।८) क्यप् । गोयानमिति षष्ठी-समासः । गोर् युतो छन्दसीत्यादि । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । तत्रेदं व्याख्यानम् । वान्तो यीति योगविभागोऽत्र क्रियते । तेन गोशब्दस्य युतो परतश्छन्दसि विषयेऽवादेशो भवति । अथपरिमाणे चेति । गोर्युताविति वर्त्तते । तत्रापि वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः । व्याख्यान-मपि तदेव । इदञ्च सामान्येन वचनम् । तेन भाषायामप्यथपरिमाणे भवति ।

८० । धातो स्तन्निमित्तस्यैव ।

पूर्वेष्व सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तन्निमित्तस्येति तच्छब्देन यकारादि-प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते । स निमित्तं यस्य स तथोक्तः । लव्यमिति । अचो यदिति (३।१।८७) यत् । तमेव यकारमाश्रित्य सार्धधातुकार्धधातकयोरि-त्योकारो (७।३।८४) विधीयमानस्तन्निमित्तो भवति । अवश्यलाव्यमिति । ओरावश्यक इति (३।१।२५) ण्यत् । मयूरव्यंमकादयश्चेति (२।१।७२) समासः । लुप्तेदवश्यमः कृत्य इति मकारलोपः । अत्रापि ण्यतमाश्रित्याचो ज्ञितीति (७।२।११) विधीयमान ओकारस्तन्निमित्तो भवतीति । प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूदिति । असति हि धातुग्रहणे प्रातिपदिक-स्यापि नियमः स्यात् । ननु च प्रातिपदिकस्यापि नियम एतन्निमित्तस्यैव भवति नातन्निमित्तस्येत्ययमर्थः स्यात् । तथाच पूर्वसूत्रस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । निर्विषयत्वात् । नैष दोषः । यो हि धातोरिति किमिति पृच्छति स पूर्वयोगस्यारम्भं पृथङ् नेच्छत्येव । स ह्येवं मन्यते । वान्तो यिप्रत्यये तन्निमित्तस्यैवेत्येको योगः कर्तव्य इति । तत्र को दोष इति प्रातिपदिक-

नियमे सति यदि कश्चिद् दोष आपद्येत ततस्तन्निवृत्तये क्रियमाणं धातुग्रहणं शोभत इत्यभिप्रायः । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यादिति । एचस्तन्निमित्तत्वात् । इह तु न स्यात् गव्यं नाव्यमिति । अतन्निमित्तत्वादेचः । उपोयत इति । वेञ एव आत्वे कृत उपपूर्वाकृत् । भावकर्मणो (३।१।१२) रित्यात्मनेपदम् । सार्वधातुके यगिति (३।१।६०) यक् । यजादित्वात् संप्रसारणम् । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घं (७।४।२५) इति दीर्घः । उपाकारेण सहादगुणः (६।१।८७) । औयत इति । तस्यैव धातोर्लङ् । पूर्ववदात्मनेपदादि । आङ्जादीनामित्याट् (६।४।७) । आट्-चेति वृद्धिः (६।१।८०) । अयमौकारः पूर्वक ओकार एतदुभयमप्यतन्निमित्तम् । एतस्य मा भूदित्येवमर्थं तन्निमित्तग्रहणम् । ननु चान्तरङ्गो यणादेशो वर्णमात्राश्रयत्वात् । बहिरङ्गस्त्वेकादेश उभयपदाश्रयत्वात् । ततश्चासिङ्गं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिङ्गत्वादेवात्र (प, ५१) न भविष्यति । एवं तेर्ह्यतज्ज्ञापयति । नेयमिह परिभाषोपतिष्ठत इति । तेनाक्षयूरित्यत्र बहिरङ्गोऽप्युडादेशोऽन्तरङ्गे यणादेशे कर्त्तव्ये नासिङ्गो भवति । अन्यथा यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत तदाक्षेदीयतीति किपि कृते च्छ्रोः शृङ्गुनामिके चेत्युडादेशे (६।१।१८) कृतं तस्यासिङ्गत्वाद् यणादेशो न स्यात् । लीयमानिरिति । नूयमानस्यापत्यमित्यर्थे ऽत इजितीञ् (४।१।८५) । तद्विर्तव्यचामादेरिति (७।२।१७) वृद्धिः । सा च तद्वितनिमित्ता । नतु यकारादिप्रत्ययनिमित्ता । सिङ्गे हि विधिरारभ्यमाणः विनाप्येवकारकरणं नियमार्थो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह एवकारः किमिति । इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारकरणं क्रियत इति दर्शयन्नाह धात्ववधारणमित्यादि । एवकारे तन्निमित्तशब्दानन्तरमुच्चार्यमाणे यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणार्थमिति धात्ववधारणं भवति । असति ह्रैवकारकरणे धातोरेव तन्निमित्तस्येति तन्निमित्तावधारणमप्यनिष्टं विज्ञायेत । तस्माद् धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारकरणम् । किं पुनर्धात्ववधारणे सतीष्टं रूपं सिध्यति यतस्तदित्यत इत्यत आह तन्निमित्तस्य हीत्यादि । धात्ववधारणे हि सति तन्निमित्तस्यानियतत्वाद-धातोश्च भवति बाभ्रव्य इति । धातोश्च भवति लव्यमवश्यलाव्यमिति । यदि तन्निमित्तावधारणं कृतं स्यात् तदा धातोरेव तन्निमित्तस्येति । ततो

बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात् । नहि बभ्रुशब्दो धातुः । तस्माद्वात्वधारण-
मितीष्यते ।

८१ । क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ।

क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोरिति । क्षिग्रहणेन क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः
क्षिप् हिंसायामित्येतेषां ग्रहणम् । जिग्रहणे तु जि जये इत्येतस्य । ननु च
निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यनया परिभाषया (प, ८२) क्षिप्
हिंसायामित्यस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । निपातनाद् भविष्यति ।
किं हि निपातनान्न लभ्यते ? यथैव हि ततोऽन्यदलक्षणिकं कार्यं किञ्चिद्
भविष्यति तथेदमपि स्यात् । अर्थग्रहणं कर्मण्यपि यथा स्यात् । अन्यथा
शक्रेरकर्मकत्वाद् भाव एव निपातनं विज्ञायेत क्षय्यं देवदत्तेनेति । कर्मणि
तु न स्यात् क्षयो व्याधिरिति । नह्यकर्मकेभ्यः कर्मणि कृत्यप्रत्यय
उपपद्यते । अर्थग्रहणेन तु कृत्यार्थे उपलक्ष्यते । कृत्याश्च कर्मण्यपि
विहितः । तेन तत्रापि निपातनाद्विज्ञायते ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

क्रय्य इति । अत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते । कर्मणि कृत्यविधानात् ।
प्रकृत्यर्थश्च विनिमयः । क्रीणातेर्विनिमयार्थत्वात् । तत्र प्रत्ययार्थः
प्रधानम् । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सङ्गं ब्रूत इति कृत्वा । प्रकृत्यर्थस्तूप-
सर्जनम् । प्रत्ययार्थविशेषणमिति कृत्वा । तत्र यदि प्रधानत्वात् तदित्यनेन
प्रत्ययार्थो निर्दिश्येत तदायमर्थः स्यात् स क्रय्योऽर्थो यस्य शब्दस्य स तदर्थः ।
तस्मिन्नाभिधेये क्रय्य इत्येष शब्दो निपात्यत इति । अयुक्त्यायम् । नह्यत्र
क्रय्यशब्दस्य क्रय्यार्थः कश्चिच्छब्दोऽभिधेयोऽस्ति । ततस्तस्याप्रतीतेः ।
अथैवं विज्ञायेत स एवार्थस्तदर्थ इति ? एवमपि तदर्थग्रहणमनर्थकम् ।
अवश्यमेव हि क्रय्यशब्दो यत्प्रत्ययात्स्तस्मिन् यत्प्रत्ययार्थं वर्त्तते ।
तस्मात् तच्छब्देन प्रधाननिर्देशं सति तदर्थग्रहणस्यानर्थक्यम् । अतो गुण-
भूतोऽपि प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यत इति मत्वाह तदर्थं क्रयार्थं यत् तस्मिन्नाभिधेय
इति । तस्मै इदं तदर्थम् । क्रयार्थमित्यनेन क्रीणात्यर्थस्तच्छब्देन निर्दिश्यत

इति दर्शयति । क्रयणं क्रयो विनिमय इत्यर्थः । क्रयार्थमित्यत्रापि चतुर्थी-
समास एव । क्रयाय इदं क्रयार्थम् । क्रयार्थं यः प्रसारित इति । विनिमयार्थं
य उपन्यस्त इत्यर्थः । क्रयं नो धान्यमिति । क्रेतव्यं ग्रहीतव्यं स्वीकर्त्तव्य-
मित्यर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति । नचात्र क्रयार्थमुपन्यस्तं धान्य-
मस्तीत्यर्थः ।

८३ । भयप्रवय्ये च क्कन्दसि ।

वी इत्येतस्येति । गतिप्रजनादिषु यो वी पठ्यते तस्य । अजेर्ब्रह्मणो-
रित्यजे र्यी (२।४।५६) वी आदेश तस्य वा । क्कन्दया आप उपसंख्यानमिति ।
उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । क्कन्दया इत्यस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चातुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन क्कन्दया इत्यपि भविष्यतीति ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ? यावतादुगुण (६।१।८७) इत्यादावादिलेषा
पञ्चम्यचीत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यतीति । तस्मादित्युत्तरस्येति
(१।१।६७) वचनात् । तथाचीत्येषा सप्तम्यादित्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं
प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (६।१।६६) वचनात् । तन्नाम्नरे-
णापि पूर्वपरग्रहणं पूर्वपरयोर्द्वयोरपि भविष्यतीत्याह पूर्वपरग्रहणमित्यादि ।
किं पुनः कारणमसति पूर्वपरग्रहणे द्वयोरपि युगपदादेशो न सिध्यतीत्यत
आह एकस्यैव हीत्यादि । एवं मन्यते । अचोत्येषा सप्तमी यणादेशादिविधौ
चरितार्था । आदित्येषा तु पञ्चमी न क्वचिच्चरितार्था । अतः सा सप्तम्याः
षष्ठीत्वं प्रकल्पयेत् । तत्रासति पूर्वपरग्रहणे ऽच एव स्थाने गुणः स्यात् । वहिरे-
चीत्यत्र (६।१।८८) च गुणविधावादिति पञ्चमी कृतार्थेति तस्या एचीति सप्तम्य-
कृतार्था षष्ठीत्वं प्रकल्पयेत् । एवञ्च वहिरवर्णस्यैव प्रसज्येत । उपसर्गादिति
धातावित्यत्र (५।१।८१) द्वयोरपि पञ्चमीसप्तम्योरकृतार्थत्वात् पर्यायेण परस्परं
षष्ठीप्रकल्पनेति पर्यायेणैव वहिः स्यात् । यत् पुनः परस्याभिमतं पञ्चमी
सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति सप्तम्यपि पञ्चम्यास्ततोऽन्तरेणापि

पूर्वपरग्रहणं द्वयोरप्यादेशो भविष्यतीति तच्चिरासायाह नोभे इत्यादि । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति । श्रूयमाणश्च च षष्ठीप्रकल्पनं प्रति निमित्त-
भावः । कथञ्च पूर्वपरौ निवर्त्तयताम् ? षष्ठीप्रकल्पनञ्च प्रति निमित्तभाव-
मुपगच्छेताम् ? अतएवानिवृत्तेर्निमित्तभावस्य चासम्भवाच्चोभे सप्तमीपञ्चम्यौ
युगपत् प्रकल्पिते भवतः । तस्मादेकस्येव स्थानोभयोः । अथैकग्रहणं
किमर्थम् ? यावता भ्रसृजो रोपधयो रमन्त्यतरस्यामित्यत्र (६।४।४६) विनाप्येक
ग्रहणमेक एव रश्भवति तथाप्यत्रैकग्रहणेन विनाप्येक एव भविष्यतीत्याह
एकमित्यादि । रमागमेन हि भित्वास्मिदचोऽस्यात् पर (१।१।४७) इत्यचोऽ-
स्यात् परेण भवितव्यम् । न च द्वयो रमोर्भृज्जातावचोऽस्यात् परेण सम्भवीऽस्ति ।
ततो युक्तं तद्विनाप्येकग्रहणम् । एक एव रम् भवतीति गुणादिस्वादेशः ।
सम्भवति च स्थानिभेदे सत्येकैकस्य स्थानिनो गुणादिः पृथगादेशः । तच्चा-
सत्येकग्रहणे पृथगादेशः स्यात् । तस्मात् पूर्वपरयोरद्वयोः स्थानिनोः पृथगादेशो
मा भूदित्येवमर्थमेकग्रहणम् । असति पुनरेकग्रहण आदेशश्च द्वयं प्राप्नोती-
त्यमुमर्थं सोपपत्तिकं प्रतिपादयितुमाह स्थानिभेदाद्वीत्यादि । यथा रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति (८।२।४२) स्थानिभेदाद्वतोर्भिन्नं क्षिप्रमित्येव-
मादिषु हावेवादेशो भवतस्तथा खट्वेन्द इत्येवमादिष्वपि हावादेशो स्याताम् ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

अन्तादिवदित्युक्ते न ज्ञायते कोऽस्यातिदेशस्यार्थ इत्यतस्तत्परिज्ञानायाह
यथेत्यादि । इत्येषोऽतिदेशस्यार्थ इति , इतिगच्छोऽतिस्मान्तप्रत्ययमर्थी ।
अतिदिश्यतेऽनेनेत्यतिदेशः । स पुनरन्तादिवक्ष्येत्येष एव योग इत्येषोऽन्त-
रोक्तीऽस्यातिदेशस्यार्थ इत्यर्थः । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नैव्यत इति ।
कथमेतज्ज्ञायत इत्याह तथाहीत्यादि । अतो भिम (७।१।८) ऐसित्यकार-
वर्णाश्रयो विधिस्तत्र कर्त्तव्ये खट्वाभिरित्यत्र मवर्णोदीर्घत्वं पूर्वस्यान्तवन्न भवति ।
आत औ गल (७।१।३७) इत्याकारवर्णाश्रयोऽयं विधिः । तत्र कर्त्तव्ये वर्णाश्रये
जुहावित्यत्राभ्यस्तस्य चेति (६।१।३३) ह्यतः संप्रसारणे कर्त्तं यत् पूर्वपत्यमा-
कारस्य तच्चादिवद्भवति । एङः पदान्तादतीत्येष (६।१।१०८) विधिरिवर्णा-

अयः । तत्र कर्त्तव्येऽस्यै अक्ष इत्यादि (६।१।८०) टश्चेति वृद्धिः परस्यादिवक्ष्य भवति । तदभावादायादेशः । लोपः शाक्यस्येति (८।३।१८) यकारलोपः । तत् किमेतद् वक्तव्यं वर्णाश्रये नान्तादिवदिति ? नवक्तव्यम् । कथम् ? अताद्रूप्याति-
 देशात् । नेह ताद्रूप्यमिति दिश्यते । रूपाश्रयश्चेति विधयः । तेनाद्रूप्यान्
 भविष्यन्ति । किमर्थं पुनरयमन्तादिवद्भावो विधीयते ? यावता पूर्वपरा-
 वृक्ताविकादेशस्य स्थानिनी । अत्र स्थानिवद्भावादेव तदाश्रयं कार्यं भविष्य-
 तीत्यत्र आह पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानीति । कथं ज्ञायत इत्याह
 होत्यादि । येन हि यो निवर्त्येत आदेशेन स तस्य स्थानीति । तद् यथा
 अस्तेभूरिति । अत्र भुवो ऽस्तिः । समुदायश्चेहेकादेशेन निवर्त्येत इति
 स एव तस्य स्थानी । न पूर्वपरी समुदायिनो । स्यादेतत् । अवयवस्य
 समुदायाभ्यन्तरत्वात् समुदाय आदेशेन निवर्त्यमाने ऽवयवावपि निवर्त्येत ।
 तस्मात् तयोरपि स्थानित्वमित्यत्र आह तत्रेत्यादि । इतिकरणौ द्वावपि
 हेतौ । तत्र समुदाये स्थानित्ववयवयोर्यत् स्थानित्वं तदानुमानिकं । समुदाय
 एकादेशस्य आदेशेन निवर्त्यमाने तयोरपि निवर्त्तनं नान्तरीयकमिति कृत्वा ।
 नहि विनावयवनिवर्त्तनेन समुदायः शक्यते निवर्त्तयितुम् । तस्य तदात्मकत्वात् ।
 समुदायस्य तु प्रत्यक्षं स्थानित्वम् । पूर्वपरयोरिति । स्थानवष्टान्तस्य साक्षाच्
 अक्षणाच् श्रुतानुमितयोः श्रौतः सम्बन्धो गरीयानिति (प, १।४) स्थानिवदा-
 देशोऽनल्विधावित्यनेन (१।१।५६) यस्य प्रत्यक्षं साक्षाच् श्रुतं स्थानित्वं
 तदाश्रयमेव कार्यमादेशे विधीयते । अवयवयोश्चानुमानिकं स्थानित्वं न
 प्रत्यक्षमतस्तदाश्रयं कार्यं नातिदिश्यते । तेन तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादेशे
 न प्राप्नोति । इष्यते च । तदर्थमयमन्तादिवद्भावो विधीयते ।

८६ । षत्वतुकोरसिद्धः ।

इहासिद्धवचनेनैकादेशस्याभावो वा क्रियते ? तत्कार्यसामर्थ्यं वा प्रति-
 पाद्यते ? सिद्धमपि हि वस्तु सिद्धकार्यं कर्त्तुमसामर्थ्यादसिद्धमित्युच्यते ।
 यथा पुत्रकार्यकरणेऽसामर्थ्यात् पुत्रोऽप्यपुत्र इति । तत्र यद्यनेनैकादेशस्याभावः
 क्रियते तदाधीत्येतत् तद् न स्यात् । नहीह ऋखोऽस्ति । एकादेशेन

निवर्त्तितत्वात् । नचासिद्धवचनेनैकादेशे निवर्त्तिते ऋत्स्वस्य प्रादुर्भावो भवति ।
 नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवतीतीममाद्ये पञ्चे
 दोषं दृष्ट्वा कार्यासामर्थ्यैकादेशस्यासिद्धत्वश्रुत्या प्रत्याख्यत इति दर्शयन्नाह
 सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थ इति । सिद्धस्य निष्पन्नस्य यत् कार्यं तदेकादेशः
 सिद्धो निष्पन्नाऽपि न करोतीत्ययमस्य वचनस्यार्थः । असिद्धवचनमित्या-
 दिना सूत्रस्य प्रयोजनमाचष्टे । आदेशे च कृते यत्कार्यं तद्धेतुकं प्राप्नोति
 तदादेशलक्षणम् । आदेशो लक्षणं निमित्तमस्येति कृत्वा । तस्य प्रतिषेधो
 यथा स्यादित्येवमर्थमसिद्धवचनम् । उत्सृज्यते निवर्त्त्यते इत्युत्सर्गः स्थान-
 भिधीयते । उत्सर्गो लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम् । तद्भावो यथा स्यादि-
 त्वेवमर्थस्यासिद्धवचनम् । कोऽसिचदिति । सिचेर्लुङि धिः । लिपिसिचिञ्चेति
 (३।१।५३) चुरङ् । किंशब्दात् परस्य सकारस्य रुत्वम् । अतो रोरभुतादभुत
 इत्युत्त्वम् (६।१।११३) । आदगुण इति (६।१।८०) गुणः । एङः पदान्ताद-
 तीति (६।१।८०) परपूर्वत्वम् । परं प्रत्यादिवङ्गावादित्यादि । असिचदित्यत्र
 योऽकारस्त' प्रत्येकादेशस्यान्तादिवच्चेतानेनादिवङ्गावः (६।१।८८) । अयश्चा-
 पदादित्वे हेतुः । असिद्धत्वात् भवतीति । अमिहत्वे हि मति सकारोऽन्तादिश्च
 पदस्य भवति । तेन सात्वदाद्योरिति (८।३।१११) पत्वप्रतिषेधो भवति ।
 कोऽस्येति । इदमः पश्चकवचनम् । तदादीनाम इतरत्वम् (७।२।१०२) ।
 टाडसिङ्सामिनाख्या इति (७।१।१२) स्यभावः । हलि लोप (७।२।१२०)
 इतीद्रूपस्य लोपः । शेषं पूर्ववत् । एतदादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणम् । उत्सर्ग-
 लक्षणभावस्य त्वधोऽप्येत्येति । ननु च बहिरङ्ग एकादेशो हिपदाश्रयत्वात् ।
 अन्तरङ्गावेव पत्वतुको । एकपदाश्रयत्वात् । तत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग
 इत्यनया (प, ५१) परिभाषयैवात्रासिद्धत्वं भविष्यतीति निरर्थकमिदं वचनम् ।
 एवं तर्हि सैव परिभाषात् प्रकरणे पत्वतुको निर्गम्यते । तेनाक्षयूरित्यत्र बहि-
 रङ्गलक्षणोऽप्युदादेशाऽन्तरङ्गयणादेशे कर्त्तव्ये नामिहो भवति । संप्रसारण
 इत्यादि । संप्रसारणे डो इटि च य एकादेशस्तस्यामिहत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः
 ब्रह्महूष्विति । ब्रह्माणं ह्वयतीति क्तिप् । यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् ।
 संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हल इति (६।३।२) दीर्घः । सप्तमी-

बहुवचनम् । परिवीथ्विति । वेजः परिपूर्वस्य पूर्ववत् क्तिबादिषु कृतेषु रूपम् ।
अपचेच्छन्नमिति । पचेर्लङ्यत्तमपुरुषैकवचनमिट् । कर्त्तरि शबिति (३।१।६८)
शप् । आद्गुण इति (६।१।८७) गुणः ।

८७ । आद्गुणः ।

तवष्कारः । खट्पूर्वकार इति । कथं पुनरत्र लपरत्वमित्याह लृकारस्य
स्थान इत्यादि । एतच्च लृकारऋकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्येत्युप-(१।१।८, वा)
संख्यानादुरणु रपर (१।१।५१) इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणात्प्रभ्यते । उक्तं
ह्यक्षरसमाख्याये हकारादिषु वर्णेष्वकार उच्चारणार्थं लकारे त्वनुनासिक
इत्संज्ञकः प्रतिज्ञायत इति । तत्र रेफादारभ्य लणकारिण प्रत्याहारे सति
लृकारस्य ऋकारग्रहणेन गृहीतस्य स्थानेऽण् विधीयमानो लपरः सम्पद्यते ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

८९ । एत्थंधत्यूट्सु ।

सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति । तौ च सम्भष-
व्यभिचारावेतावेव धातौ स्तः । नेतरत्वेत्याह तदेतदेज्यग्रहणमित्यादि । प्रष्टौह
इति । प्रष्टं वृद्धतीति च्छन्दसि सह इति (३।२।६३) वृद्धयेति (३।२।६४)
ण्विप्रत्ययः । वाह ऊङित्यूट् (६।४।१३२) संप्रसारणसंज्ञकः । संप्रसारणाच्चेति
(६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । ततो वृद्धिः । एत्थंधत्योरेडि पररूपापवाद इति
वृद्धिर्विधीयत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अथौमाडोश्चे (६।१।८) त्यस्याप्याडि
पररूपापवादो वृद्धिः कस्मान्न भवति । नाप्राप्ते हि पररूप इयं वृद्धिरारभ्यत
इति सा यथैडि पररूपं बाधते तथाडि पररूपमपि बाधते । ततश्चेह्यपि स्यात् ।
आ इत एतः । उप एत उपेत इत्यत आह ओमाडोश्चेतदित्यादि । अत्रैव
कारणमाह येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति (पा, ५८) ।
नाप्राप्त एडि पररूप इयं वृद्धिरारभ्यत इति युक्तं यत् तस्य बाधिका भवति ।
आडि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते चैषा वृद्धिरारभ्यते । आइत एतः । प्रएतः प्रेतः
परेत इत्यत्र प्राप्त आडि पररूपे । उप एति उप्तेतीति । अत्र त्वप्राप्ते ।
तस्मादेषा वृद्धिराडि पररूपत्वं न बाधते । पुरस्तादपवादा इत्यादिना परीक्षा-

रान्तरमाह । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते (प, ६०) नोत्तरा-
 निति । इयञ्च वृद्धिः पुरस्तादपवादः । अस्याद्यैङि पररूपमेवानन्तरम् ।
 अतस्तदेव तथा बाध्यते । नाङि पररूपम् । तस्यानन्तरत्वात् । अच्चादि-
 त्वादिति । व्याख्येयेत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रे
 चकारोऽधिकविधानार्थः । तेनाक्षयव्यादूहिनीशब्दे परतो वृद्धिर्भवतितीति ।
 एव मुत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यार्थो व्याख्यानमध्येवमेव वेदितव्यम् । अच्चाणामूहः ।
 सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय इति । ऋन्नेभ्यो ङीविति (४।१।५) ङीप् । अच्ची-
 हिणी । खैरमिति । ईर गतो । ईरणमीरः । भावे घञ् । स्वस्य ईरः खैरः ।
 क्रियाविशेषणत्वात् खैरमिति वृत्तौ नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः । क्रिया तु
 काचिदत्राध्याहर्त्तव्या । अथवा स्व ईरो यस्य कुलस्य तत् खैरं कुलम् ।
 नपुंसकस्य कुलादेरन्यपदार्थत्वात् नपुंसकलिङ्गत्वम् । खैरीति । स्वमीरितुं
 शीलमस्येति । सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्य इति णिनिः (१।२।७८) । ऊङ्
 ऊङ्गिरिति शब्दो निष्ठात्तिवन्तौ । प्रेष इति । इष गतिर्हिंसादानेषु । इषु
 इच्छाया मिति वा । आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां यदा घञ् तदा प्रेषः । यदा तु
 ख्यत् तदा प्रैष्य इति । सुखार्त्त इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति
 (२।१।३२) समासः ।

६० । आठस्र ।

ऐक्षतेति । ईक्ष दर्शन इति लङ् । ऐक्षिष्टेति । लुङ् । ऐक्षित
 इति । लृङ् । औष्ठीदिति । उभ उभ पूरण इति लुङ् । इट् । अस्ति
 सिचोऽपृक्त (७।१।८६) इतीट् । इट् ईटोति (८।२।२८) सिचो लोपः । औगिज-
 दिति । उज्ज आर्जवे । आर्ज्जदिति । ऋध् वृद्धा इति लङ् । स्वादिभ्यः
 श्रुरिति श्रुः (६।२।७३) । चकारोऽधिकविधानार्थ इति । नतु वृत्तेरनुकषणार्थः ।
 तदनुवृत्तेः स्वरित्वादेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । अधिकविधानार्थ इत्यस्यार्थं
 वाक्यान्तरेण विस्पष्टोक्तुमाह उभ्योमाङोद्येति । पररूपबाधनार्थ इति । असि
 ओमि आङि च यत् पररूपं प्राप्नोति तद्बाधनार्थ इत्यर्थः । चकारिष हि द्विर्द्वि-
 विधानं विज्ञापयति । तत्र यद् द्वितीयं विधानं तद् बाधकबाधनार्थम्

भवति । तेनोत्पदान्तादिति (६।१।८६) यत् पररूपं प्राप्नोति यस्मैमाडोद्येति (६।१।८७) तदपि बाधित्वा दृष्टिरेव भवति । औस्त्रीयदोङ्कारीयदिति । उत्स-
शब्दादोङ्कारशब्दाच्च सुप आत्मनः क्वजिति (३।१।८) क्वच् । क्वचि चेतीत्वम् (७।४।३३) । क्वजन्तालुङ् । आट् । उत्पदान्तादिति (६।१।८६) पररूपे बाधके
प्राप्ते चकारस्याधिकविधानार्थत्वादृष्टिरेव भवति । ओढीयदिति । ओढा-
शब्दात् क्वजन्तालुङ् । आढागमे कृत ओमाडोद्येति (६।१।८५) पररूपे
बाधके प्राप्ते चकारस्याधिकविधानार्थत्वादृष्टिरेव भवति ।

६१ । उपसर्गादिति धातौ ।

उपार्हतीति । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । प्रगता ऋच्छका
अस्माद्देशात् प्रच्छको देश इति । अत्र यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति
गल्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति गमिं प्रति प्रशब्दो गतुपसर्गसंज्ञकः । न ऋच्छतिं
प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणमिदम् । वा सुप्यापिशलेरिति (६।१।८२) विकल्प-
स्यादिति । एतेनोत्तरार्थतां तपरकरणस्य दर्शयति । अथ धातुग्रहणं
किमर्थम् ? यावता सम्बन्धिशब्दा हि नियतं प्रतियोगिन सुपस्थापयन्ति ।
तद् यथा पुत्रादिशब्दाः । उपसर्गश्चायं धात्वपेक्षत्वात् सम्बन्धिशब्दः ।
ततोपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणं सिध्यत्यत्र आह उपसर्गग्रहणादेवेत्यादि । यदि
धातुग्रहणं न क्रियेत तदा परार्च्छतीत्यत्र ऋत्यक इति (६।१।१२) परत्वाच्छा-
कस्य मतेन प्रकृतिवद्भावः स्यात् । तस्मात् तस्य शाकस्य प्रकृतिवद्भावस्य
निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं क्रियते । कथं पुनः क्रियमाणे धातुग्रहणे शाकस्य
प्रकृतिवद्भावनिवृत्तिर्लभ्यते ? योगविभागकरणात् । सति हि धातुग्रहणे
योगविभागः क्रियते । उपसर्गादिति वृद्धिर्भवतीति । ततो धाताविति ।
इहोपसर्गादिति वर्त्तते । ततो द्वितीयो योगो बाधकबाधनायां विज्ञायते ।
अथोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्र (५।१।११२) यथा प्राद्युपलक्षणार्थमुपसर्ग-
ग्रहणं विज्ञायते तथेहापि कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यत्वात् । उपसर्गा-
च्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्र हि धातोरुपस्थानं न सम्भवतीति युक्तं प्राद्युपलक्षणार्थं
मुपसर्गग्रहणम् । इह हि धातोरुपस्थानं सम्भवतीत्युक्तम् ।

६२ । वा सुप्यापिशलेः ।

धातावित्यनुवर्त्तते । सुपीति चोच्यते । नच सुबन्तो धातुरस्ति । तत्र सामर्थ्याहात्वेकदेशे वर्त्तमानं सुपीत्येतदिह विशेषणं विज्ञायत इत्याह सुबन्तावयवे धातावित्यादि । उपात्कारीयतीति । कथं पुनरुच्यतीत्युच्यमाने लृकारे ह्रिः प्रवर्त्तत इत्याह ऋकारलृकारयो रित्यादि । ऋकारलृकारयोः सर्वर्णसंज्ञा विहितेति ऋकारो गृह्यमाण लृकारमपि यादयतीति तत्रापि ह्रिर्भवति । आपिशलिग्रहणं पूजार्थं मिति । अथ विकल्पार्थं कस्मान्न भवतीत्याह वेत्तुच्यत एवेति । यद्यप्याचार्यग्रहणेनैव पूजा विकल्पसोभयं सम्पद्यते तथाप्याचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजां स्थापयितुं वाग्रहणं कृतमिति भावः ।

६३ । औतोऽमृशसोः ।

गाम्पश्येति । कथं पुनरेतदुदाहृतम् ? यावता गीतो णिदिति णित्वे (७।१।८०) सति परत्वाद् ह्रस्वात् भवितव्यमित्यत आह योशब्दोऽप्योकारान्त इत्यादि । तत्परकरणं हि वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धं मिति । गीत इति तत्परनिर्देशो प्रोकारान्तोपलक्षणायां विज्ञायते । ततश्च योशब्दादपि परं सर्वनामस्थानं णिङ्भवति । यद्येवं तत् किमिति ह्रिर्नात्र भवतीत्याह तेनेत्यादि । यदि योशब्दात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वं न स्यात् ततो यां पश्येत्यत्र सावकाशमात्त्वं गां पश्येत्यत्र परत्वाद् ह्रस्वात् बाध्येत । यदि तु योशब्दादपि परं सर्वनामस्थानं णिङ्भवतीति तदा यां पश्येत्यत्र ह्रिः प्राप्नोति । ततो ताप्राप्तायां ह्रस्वादिदमात्त्वं विधोयमान मनवकाशत्वाद् ह्रिं बाधते । ततश्च ऋक्मेव गां पश्येत्तत्तदुदाहरणम् । अथेहाप्यचिन्तयमसुनवमित्यत्र चिन्तेति नोतिश्च लङ्गि मिति विकरणस्य गुणे कृते मित् स्तस्यस्यमिपामित्यादिनाम्नावे (३।४।१०१) चौकारस्यात्त्वं कस्मान्न भवतीत्याह अमोत्यादि । शसा णिङ्चर्यात् सुवधिकाराद्वा सुप एवाम इदं ग्रहणम् । अतो नात्रात्त्वस्य सङ्गः । चित्रगुं पश्येत्यत्र तु ऋस्वत्वे कृत औकाराभावादनन्विधाविति (१।१।५६) स्थानिवद्भावप्रतिषेधादात्त्वं न भवति

६४ । एङि पररूपम् ।

उपेक्षयतीति । इल प्रेरणे । चुरादिणिच् । प्रोक्षयतीति । उख नखे-
 तुप्रखिर्गल्यर्थी भ्रादौ पठ्यते । यदि वा सुपीत्यनुवर्त्तयन्तोऽयं सति तेन
 सहास्यैकवाक्यतायां सुवधातोरेवानेन विकल्पेन पररूपं क्रियते । असुपि तु
 पररूपं न स्यादेवेत्याह तच्चेत्यादि । एकवाक्यत्वे हि सतेऽथ दोषः
 स्यात् । न चात्रैकवाक्यता । किं तर्हि ? वाक्यभेदः । तेन तदिहानुवर्त्त-
 मानं सुवधातावेव विकल्पं करोति । इतरत्र तु नित्यमेव पररूपं प्रवर्त्तते ।
 तत्रावर्णान्तादुपसर्गादसुवन्तावयवे धातावेडादौ परपूर्वयोः पररूपमेकादेशे
 भवतीतिरक्तं वाक्यम् । अवर्णान्तादुपसर्गात् सुवन्तावयवे धातावेडादौ
 पूर्वपरयोर्वा पररूप मेकादेशो भवतीति द्वितीयम् । तत्र पूर्वेण वाक्येना-
 सुवन्तावयवे धातावुपेक्षयतीत्यादौ नित्यं पररूपं विधीयते । द्वितीयेन
 तु सुवन्तावयवे धातावुपेक्षयतीत्येवमादौ विकल्पेन पररूपं विधीयते ।
 वाक्यभेदश्चेङि पररूपमिति तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणात्प्रसिध्यते । सूत्रद्वये
 तूच्चार्यमाणे सतेऽक एव वा सुप्यापिश्लेरितेऽतदनुवर्त्तमानमपि (६।१।८२)
 लक्ष्यानुरोधात्प्रसिध्यते । द्वितीये तु सम्बध्यत एव । तेन वाक्यद्वयं
 पूर्वाक्तं सम्पद्यते । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
 उत्तरसूत्रे चकारोऽधिकविधानार्थः । तेन शक्यादिषु पररूपं भविष्यतीति ।
 उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमर्थः व्याख्यानञ्चैतदेव वेदितव्यम् । एव
 चानियोग इति । नियोगो नियोजनम् । व्यापारणमित्यर्थः । न नियोगो-
 ऽनियोगोऽनवकृतिः । तत्रैवशब्दे पररूपं वेदितव्यम् । एवशब्दोऽनियमे वर्त्तते ।
 यदा तमेव केवलं नियमं व्यापारेणाविशिष्टं ब्रूते तदा पररूपं भवति । यदा तु
 व्यापारेण विशिष्टं तदा वृद्धिरिव । विम्बोऽतीति । नासिकोदरौऽहेति (४।१।१५)
 ङीष् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्येति वाक्यमेतत् । न तु समासः । देवदत्तशब्दादेऽ-
 ङ्गत्वात् सम्बुद्धेरिति (६।१।८८) सोर्लोपः ।

६५ । ओमाङीञ् ।

अथोदेति । अथ ओङ् । ननु चादगुण (६।१८७) इत्यनेनाङो निवर्त्ति-

तत्वादिदमाह उदाहरणं न युज्यते । आङ्माङोरिकादेशस्वाङ्ग्रहणेन गृह्यत इत्यदोषः । पूर्वमेव ह्रीदमुक्तं द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यो भवति सभते ऽसावन्यतरव्यपदेशमिति । किमर्थं पुनराङ्गो ग्रहणं यावता प्रागेवाङ्गः पूर्वेषु सहाकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घत्वे कृते ततः परेण सहादगुण (६।१।८७) इति गुणे चाद्योढेत्यादि सिद्धमेव । न सिद्धं इति । यतो धातूप-सर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वमादगुणेन भवितव्यम् । तथाच सति वृद्धिः स्यात् । अत आङ्गोऽपि ग्रहणं कर्तव्यम् । इह त्वकः सवर्णे दीर्घत्वं बाध्यत इति । अस्य विधेर्विशेषविहितत्वात् । अकः सवर्णे दीर्घस्य च सामान्य-विहितत्वात् । विशेषविहितोऽपि सामान्यविहितस्य बाधको भवतीति प्रति-पादितमेतत् ।

६६ । उख्यपदान्तात् ।

भिन्दुरिति । भिर्देर्लिङ् । भि । यासुट् । भर्जुसिति (३।४।१०८) जुस् । अम् । असोरलोप इत्यकारलोपः (६।४।१११) । लिङ् : सलोपोऽनन्तरस्थेति (३।४।७८) सकारलोपः । भिन्द्या उंसिति स्थिते ऽनेन पररूपत्वम् । अदुरिति । ददाते लुङ् । भि । आत इति (३।४।११०) भर्जुस् । गातिस्थेति (२।४।७७) सिचो लुक् । अदा उंसिति स्थिते ऽनेन पररूपत्वम् । कोस्त्रा कोषितेति । ननु चात्रैकस्मिन् प्रत्ययदाहरेण ऽर्थवदग्रहणे नानर्थकस्येत्यनया (प, १५) परिभाषयैव न भविष्यति । उस्त्राशब्दो हि समुदायोऽर्थवान् । न तृसित्येष तदवयवः । द्वितीये तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं (प, ११४) नतु लाक्षणिकस्येत्यनया परिभाषयाऽपि न भविष्यति । लाक्षणिको हि तत्रोस् । तथाहि वसेर्भिन्नायां वसतिशुधोरिट् (७।१।५२) । यजादित्वात् संप्रसारणे कृत उपितेति । तत्र पररूपं न सम्पद्यते । तत् किमपदान्तादित्यनेन ? एवं तद्धन्तदतिरिच्यमाणमपदान्तग्रहणमर्थ-वदनर्थवत्त्वादिकं विशेषमनपेक्ष्योस्मात्त्रे पररूपं भवतीत्युभयं द्योतयति । तेन नानर्थक उख्यपदान्तादित्येतद् भवति । भिन्दुरित्यत्र हि यासुङादिः समुदायोऽर्थवान् । नतु तदवयव उम् । लाक्षणिकेऽपि भवतीति बभूवः

पश्येति । भा दीप्तौ । लिटः कसुः । शस् । वसोः संप्रसारणमिति (६।४।१३१) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् (६।१।१०८) । बभा उस् अस् इति स्थिते ऽनेन पररूपत्वम् । एतत् सार्वधातुकपक्ष उदाहरणं वेदितव्यम् । आर्धधातुकपक्षे ह्यकारलोपेनैव सिद्धम् । सानु-बन्धकेऽपि भवति । अदुरधुरिति । क तर्हि स्यात् ? बभुरिति । ननु चानर्थक्ये सत्यपदान्तग्रहणस्यायमर्थः परिकल्प्येत । अस्ति चास्योक्तसूत्रे प्रयोजनम् । किं तत् ? अपदान्ताद् यथा स्यादिह मा भूदिति दण्डायमिति । नैतदस्ति । यद्येतदेव प्रयोजनमभिमतं स्यात् तदोत्तरसूत्र एवेदं कुर्यात् । इह करणात् तु यथोक्तार्थप्रतिपादनपरतैव तस्यावगम्यते । अधिकाराच्चोत्तरार्थतापि भवतेष्व । कोषितेत्यत्र वसतिक्षुधोरितीट् (१।२।५२) । शासिवसिघसीनाच्चेति (८।३।६०) षत्वम् । तस्य चासिद्धत्वात् पररूपत्वप्राप्तिर्वेदितव्या । चक्रुरिति । कञो लिटुसि रूपम् । अविभयुरिति । जिभी भये । लङ् । शप् । जुहो-त्यादिभ्यः झुरिति (२।४।७५) झुः । द्विर्वचनम् । मिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८) भेर्जुस् । जुसि चेति (७।३।८३) गुणः ।

६७ । अतो गुणे ।

पक्षे यज इत्यत्र वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धिः प्राप्नोति । तेन तस्या एव पररूपत्वमपवाद इत्यभिप्रायः । आदुगुण इत्यत्र (६।१।८७) आदित्यनुवर्त्तत एवेति मन्यमान आह अत इति किमिति ? दीर्घनिवृत्त्यर्थं इह तपरस्याकारस्य निर्देशः क्रियत इति दर्शयितुमाह यान्ति वान्तीति । अपच इति । लब्ध्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचन इट् । अत्रादुगुणः (६।१।८७) । पररूपे तु सति स गुणे न लभ्यते ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति । अपरिस्फुटा अव्यक्ता अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यत्र तत् तथोक्तम् । यद्येवं तदनुकरणेनापि तथाविधेन भवितव्यम् । सदृशं ह्यनुकरणं भवति । नत्वसदृशम् । ततश्चानुकार्यं इवानुकरणेऽपि नैवाच्छब्दोऽवधार्यते । अनवधारितस्य च कथं शक्यते

पररूपत्वं विधातुं मित्यत आह तदनुकरण मित्यादि । यदि तर्हि तदनुकरणं परिस्फुटवर्णं मेवं सति तत् तस्यानुकरणं मेव न स्यात् । नहि विसदृशमनुकरणं भवति । तेनानुकर्तुमशक्त्वात् । अतिप्रसङ्गो वेत्यत आह केनचिदित्यादि । तत् पुनः सादृश्यं ध्वने सुल्यता । उभयोरपि तयोः समानो ध्वनिः । तेन यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषा अवधार्यन्ते तथापि ध्वनेः समानतया तदव्यक्तमप्यनुकार्यमनुकरोति । पठितीति । ननु चालोऽन्यस्येत्यनया (१।१।५२) परिभाषयान्त्यस्य भवितव्यम् । तत् कथं सर्वस्यैवाच्छब्दस्य भवति ? नैष दोषः । नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरिति (प, १०५) । अथवा यदर्थं नाम्नेऽङितस्यान्यस्य तु (६।१।८८) वेत्यत्रान्यग्रहणं करोति ततोऽवसीयते नात्रालोऽन्यस्यैषा परिभाषा प्रवर्तत इति । कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादनं भवति ? कुतश्च न भविष्यति ? नृनत्वात् । नैष दोषः । यथैव हि व्यक्तवर्णमपि तस्य केनचित् साधर्म्येण प्रतिपादकं भवति तथा नृनमपि भविष्यतीति । अनेकाच इति वक्तव्यमिति । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य पररूपं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रे वाग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषः । सा च व्यवस्थित-विभाषा विज्ञायते । तेनानेकाच एव भविष्यति । न त्वेकाच इति । कथमिति । तकारान्त मेतदव्यक्तमनुकरणमिति मन्यमानस्य प्रश्नः ।

६६ । नाम्नेऽङितस्यान्यस्य तु वा ।

यदा त्वित्यादि । यदा पठत्पठदित्येव शब्दः समुदाय एवानुकरणं तदा तस्यादिरुक्त्वात् परस्यावयवस्य पठच्छब्दस्यान्वेडितसंज्ञा नास्तीति पूर्वण पररूपं भवत्येव ।

१०० । नित्यमाम्नेडितं डाचि ।

डाच्परमिति । डाच् परो यस्मात् तत् तथोक्तम् । डाचि विहित इत्यादि । विहित इति । हि गतावित्यस्य विपूर्वस्य रूपमिदम् । अस्य च सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति विहिते विज्ञाते बुद्धिस्त एवेत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । तेनायमर्थो भवति डाचि विहिते बुद्धिस्तविषयभूत एवानुत्पन्ने डाचि बहुलं

हे इति (८।१।१२, वा) द्विर्वचन मिति । अवश्यश्चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा हि यदि डाचि विहिते कृत इत्येषोऽर्थः स्यात् तदा डाचि परभूते डाचि बहुलं हे इत्यनेन (८।१।१२, वा) द्विर्वचनं विधीयेत । तथाच यद्व्यति डाचीति विषय-सप्तमीयमिति तद् विरुध्यते । किं पुनः कारणं डाचि विहिते बुद्धिविषयीभूत एवानुत्पन्ने द्विर्वचनं विधीयत इत्याह तच्चेत्यादि । चशब्दो हेतौ । यस्माद् द्विर्वचनं टिलोपात् पूर्वमिष्यते तस्माद् डाचि विहिते बुद्धिस्थे विषयभूते एवानुत्पन्ने द्विर्वचनं विधीयते । न परभूते । एवं तट्टिलोपात् पूर्वं सिध्यति । नान्यथा । यदि हि डाचि परभूते द्विर्वचनं न क्रियते तदान्तरङ्गत्वाट्टिलोपे कृते पञ्चाष्टकारान्तस्य द्विर्वचनमापद्येत । तथाच पटपटेति न सिध्येत् । नच शक्यते वक्तुं नित्यमात्रेणितं डाचीत्येतद्वचनं ज्ञापकं पूर्वं द्विर्वचनं भवति ततट्टिलोप इति । यस्मात् पटदित्यादिकं टिलोपे कृते द्विरुच्यमानं यच्छब्दान्तं भवति तदर्थमेवेदं स्यात् । पटपटा करोतीति । अथवा डाचीति डाचि विहिते सति परसप्तम्यामदोष इति मन्यमानेन डाचि विहित इत्युक्तम् । डाचि विहिते सति डाचि बहुलं हे इत्यनेनोपसंख्यानानेन (८ । १ । १२, वा) द्विर्वचनम् । ननु चैवं सति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयानिति (प, १००) द्विर्वचनात् प्राक् टिलोपः स्यात् । तथाचानिष्टं रूपं प्रसज्येतेत्यत्र आह तच्चेत्यादि । कथं पुनट्टिलोपात् पूर्वमिष्यमाणमेतन्नभ्यते । बहुलग्रहणात् । अस्मिन्सु व्याख्याने विहित इति दधातेरेव तद् रूपं वेदितव्यम् ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

अन्वय इति । परत्वाद् घेडितोति (७।१।१११) गुणे कृते ऽगभावादत्र न भवति । दध्यन्तेति । ननु च यथादेशोऽत्र बाधको भविष्यति । तत् किमेतन्नि-
वृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेन ? इहापि तर्हि बाधकः स्याद् दधीन्द्रो मधूष्णमिति । तस्माद् विषयविभागार्थं सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । कुमारो शेत इति । अत्रेचुय-
शास्त्रालव्या इति । विवृतं करणमूष्णां स्वराणाञ्चेतीकारस्य सवर्णः शकारो
यद्यपि भवति तथाप्यज्यग्रहणानुवृत्तेर्न भवति । न च सावर्ण्यमप्यत्र नास्ति ।

नाज्भला (१।१।१०) विति प्रतिषेधादित्यत आह नाज्भलावित्यत्रेत्यादि । यदि नाज्भलावित्य (१।१।१०) त्राणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६८) इत्येतद् ग्रहणकशास्त्रमभिनिर्हसं स्याद् एवमिकारो गृह्यमाण ईकारस्यापि ग्राहको भवति । ततश्च सवर्णत्वमीकारशकारयोः प्रतिषिध्येत । न च नाज्भलावित्यत्र (१।१।१०) प्रतिषेधे कर्त्तव्ये ग्रहणकशास्त्रमभिनिर्हसम् । तस्य हि शास्त्रस्य सवर्णसंज्ञाङ्गं निमित्तम् । ततो यावत् सा न प्रवर्त्तते तावदङ्गवैकल्याद् ग्रहणकशास्त्रमनभिनिर्हसम् । एवं सवर्णसंज्ञापि यावदपवादो नाभिनिर्हसो भवति तावत् क्व मया प्रवर्त्तितव्यमिति स्वविषयमजानाना न प्रवर्त्तते । ततो नाज्भलावित्य (१।१।१०) स्यापवादस्यानभिनिर्हसत्वात् सवर्णसंज्ञा न प्रवर्त्तते । तेनाङ्गवैकल्याद् ग्रहणकशास्त्रमपरिनिध्यम् । अतोऽङ्कः सवर्णा गृह्यन्ते । तेनागृहीतसवर्णानामेव प्रत्याहारसन्निविष्टानामयं प्रतिषेधः । न चायमीकारोऽस्तु सन्निविष्ट इति नासौ नाज्भलावित्याजिति (१।१।१०) प्रत्याहारग्रहणेन गृह्यते । तेन सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् । होट् लृकारो होतृकार इति । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम् ? यावता ऋकारलृकारयोर्भिन्नस्यानत्वात् सवर्णसंज्ञा नास्तीत्यत आह ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिरुक्ता इति । ननु च ऋकारलृकारसमुदायोऽत्र स्थानीति तस्येव योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तमादेशेन भवितुम् । न च ऋकारलृकारान्तरतमस्तत् कथं स भवतीत्यत आह दोर्घपक्षे त्वित्यादि । समुदायान्तरतमस्याभावादिति । ऋकारलृकारसमुदायोऽत्र स्थानी । तस्य चान्तरतमो दोर्घो न सम्भवतीत्यवयवस्य योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तमादेशेन भवितुम् । तत्रापि लृकारस्य दीर्घा न सम्भवतीति ऋकारस्य योऽन्तरतमो दीर्घः स एव ऋकारो भवति ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमशब्दोऽयं सन्निवेशविशिषापक्षेऽभिधेयं वर्त्तते । परेष्वभिधेयानि यस्मात् पूर्वा नास्ति स प्रथमशब्दाभिधेयः । इह च प्रथमयोरिति सामान्येन निर्देशान् न ज्ञायते कयोः प्रथमयोरिति ग्रहणमित्यतस्तत्परिज्ञानायह

प्रथमाशब्द इत्यादि । प्रथमाशब्दोऽयमिह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढः
 सुपां यदायन्तिकं तत्र प्रसिद्धः । तथाहि सपूर्वयोः प्रथमयोर्विभाषा
 (८।१।२६) सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य (५।३।२७) इत्येवमादिषु निर्देशेषु प्रथमाशब्देन
 स एव विभक्तिविशेषो निर्दिष्टः । तस्माद् रूढिशब्दत्वादिह प्रथमाशब्दो विभक्ति-
 विशेषे वर्तते इति विज्ञायते । ननु च स्त्रीलिङ्गो यः प्रथमाशब्दः स इह शास्त्रे
 विभक्तिविशेषे रूढः । अस्य च स्त्रीलिङ्गतैव सन्दिग्धा । नैतदस्ति । प्रथम-
 शब्दोपादानादेव स्त्रीलिङ्गोऽयमुपास्य इत्यवसीयते । यदि हि पुंलिङ्गस्येद-
 मुपादानं स्यादेवं सति प्रत्ययग्रहणमेव स्यात् । यदि च प्रत्ययग्रहणमभीष्टं
 स्यात् तदौजसोरित्येवं ब्रूयात् । न चैवमुच्यमाने द्वितीयासम्बन्धिनोऽप्यौ-
 कारस्य ग्रहणप्रसङ्गः । इह जसा साहचर्यात् प्रथमासम्बन्धिन एवौकारस्य
 ग्रहणं विज्ञास्यते । तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्येदं ग्रहणमित्यसन्दिग्धमेतत् । ननु
 च यदि प्रथमाशब्दोऽयमिह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढ एव सति विभक्तिविशेष
 एक इत्येकवचनेनैव भवितव्यम् । तत् कथं प्रथमयोरिति द्विवचनमित्यत
 आह तत्साहचर्यादित्यादि । तेन प्रथमाख्येन विभक्तिविशेषेण साहचर्याद्
 द्वितीयापि विभक्तिः प्रथमेत्युक्ता । ततश्च द्वित्वाद द्विवचनमेव न्याय्यम् ।
 तदेतेन प्रथमयोरिति विभक्त्योरिदं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति दर्शयति । वृत्ताः
 प्रज्ञा इति । कथमिदमुदाहृतम् ? यावताऽतो गुण (६।१।८७) इत्यनेन
 पररूपिणात् भवितव्यम् । तच्च नाप्राप्ते विभक्त्यन्तर आरभ्यमाणं यथाऽकः
 सवर्णे दीर्घत्वं बाधते तथा प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वमपि बाधतेत्यत आह
 अतो गुण इत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह पुरस्तादित्यादि । इतिकरणो हेतो ।
 यस्मात् पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति तस्मादतो
 (प, ६०) गुणे पररूपमकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०) दीर्घत्वं बाधते । तस्यैव
 तदनन्तरत्वात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वन्तु न बाध्यते विपर्ययात् ।
 अग्नी इत्येतेत्यादि । असति पूर्वग्रहणे अग्नी इत्यत्र पूर्वपरममुदायः स्थानी ।
 तस्य चान्तरतमो दीर्घ आदेशो नास्तीत्यवयवान्तरतमो य स्तेन भवितव्यम् ।
 अवयवौ चात्र द्वौ पूर्वः परश्चेति । तत्र च पूर्वस्यैव भवितव्यमिति
 नियमो न लभ्यते नियमकरणाभावादिति तयोः पर्यायेण भवत्वादेशः

पक्षे परसवर्णी वा स्याद् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थे पूर्वग्रहणम् । सवर्णग्रहणन्तु विप्रतिषेधनिरासार्थम् । असति हि तस्मिन् दीर्घ इत्यनुवर्त्तमाने ऽग्नी इत्यत्र विप्रतिषिद्धत्वमापद्येत यदि पूर्वं न दीर्घः । अथ दीर्घा न पूर्वः । यदि च पूर्वशब्देन पूर्वाकृति रुच्येत दीर्घादनुवृत्तेः पूर्वस्येति षष्ठी वा क्रियेत । तथाच सवर्णग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । क्रियमाणं वा तत् सुखप्रतिपत्त्यर्थे वेदितव्यम् । दीर्घग्रहणं त्रिमात्रे स्थानिनीत्यादि । अग्निं चो इति स्थिते ऽसति दीर्घग्रहण एकादेशः क्रियमाणः स्थानिन आन्तरतम्यात् त्रिमात्रः प्राप्नोति । स्थानिन स्त्रिमात्रकत्वात् । तथाह्यग्निशब्दस्येकार एकमात्रः । औकारो द्विमात्र इत्येतत्समुदायात्मकस्यात्र स्थानी । तस्मात् त्रिमात्रे स्थानिन्यन्तरतमस्त्रिमात्र आदेशो मा भूदित्येवमर्थं दीर्घग्रहणम् । दीर्घग्रहणे हि सति तत्रादेशे विगिष्यमाणे त्रिमात्रस्यादेशप्रसङ्गो न भवति । द्विमात्रस्यैव दीर्घसंज्ञाविधानात् ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादिति । एतेन तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घा निर्दिष्ट इति दर्शयति । शसोऽवयवस्य सकारस्येति । अनेन शम इति सकारावयवापेक्षयावयवपृथोति पुंसोति प्रत्ययार्थस्येदं वा विगेषणम् । पुंसाच्चेद् बहुत्वे शस् उत्पन्न इति । प्रकृतिविगेषणं वा । पुंशब्दाच्चेत् परः शसिति । तत्र यदा प्रत्ययार्थस्य विगेषणं तदा सर्व एत इत्यादेरयं पूर्वपक्षः । त्वेनान् अग्नीनित्यादिकं यत्समुदाहरणम् । पुंसां बहुत्वेऽत्र शम उत्पन्नत्वात् । षण्डकान् षण्डकानित्येतदुदाहरणद्वयमयुक्तम् । नञ्चात्र पुंसां बहुत्वे शस् उत्पन्नः । किं तर्हि ? नपुंसकानामित्यत्र आह सर्व एत इत्यादि । सर्वग्रहणेन न केवलं त्वेनान् अदयः शब्दाः पुंलिङ्गेन सामान्यविशेषेण विशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्त्यपि तु षण्डकषण्डकशब्दावपीति दर्शयति । स्वार्थः पुंशेषां पुंस्त्वेन सामान्यविगेषेणावच्छिन्नं त्वेनान् अदयः इत्यम् । तदेवं यतः सर्व एत पुंलिङ्गविशिष्टार्थाभिधायिनस्तैर्नैतेभ्य उत्पद्यमानः शस् पुंसामेव बहुत्वे उत्पद्यत इति पूर्वपक्षा निराकृतो

भवति । यदा तु प्रकृतिविशेषणं तदायं पूर्वपक्षः । वृत्तानित्यादिक-
मित्युदाहरणमुपपद्यते । तत्र हि पुंशब्दात् परः शस् भवति । स्थूरान्
अररकानितीदमुदाहरणद्वयं नोपपद्यते । तथाहि स्थूराया अपत्यानि अररकाया
अपत्यानीति गर्गादिभ्यो यञिति (४।१।१०५) यञ् । तस्य यञञोञेति
(२।४।६४) लुकि कृते स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) लुक् ।
स्थूर अररक इतिताभ्यां स्त्रीशब्दाभ्यामुत्पन्नोऽत्र शस् स्त्रीशब्दाभ्यां परो
भवति । न नपुंसकशब्दाभ्यामित्यत आह सर्व एत इत्यादि । प्रकृतिरेव
ह्यत्र तद्धितलुगन्ता प्रत्ययार्थे वर्तते । स च प्रत्ययार्थः पुंलिङ्गेन विशिष्टः ।
तस्मान्न केवलं वृत्तादयः शब्दाः पुंलिङ्गेन विशिष्टं वृत्तादिकं स्वार्थं प्रतिपाद-
न्त्यपि तु स्थूराररकशब्दावपीति पूर्वपक्षः प्रतिक्षिप्तो भवति । अयं तर्हि
प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दोषः । चञ्चेव चञ्चाः पुमांस इति । इवे प्रतिकृतौ
कन् (५।३।८६) । लुम् मनुष्य (५।३।८८) इति लुप् । यदा लुबन्ताञ्चञ्चा-
शब्दात् पुंसां बहुल्वे शसु उत्पद्यते तदा चञ्चाः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोतीत्यत
आह इह त्वित्यादि । नैवं ह्यत्र पुंबहुल्वे शस् उत्पन्नः । किं
तर्हि ? स्त्रीबहुल्वे । पुंसोऽपि युक्तवद्भावेन स्त्रीत्वातिदेशात् । ततोऽत्र
नत्वं न भवति । दीर्घग्रहणं प्रकृतम् । तस्य चेहार्थवशेन पञ्चम्यन्त-
स्योपस्थाने सत्यन्तराणां तस्मादित्येतद् वचनं दीर्घादेवोत्तरस्य शसो नत्वं
भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति । किमिति । एतान् गाश्चरतः पश्येति ।
औतोम्शसो (६।१।८३) रित्यात्वम् । यद्यनन्तरदीर्घप्रत्ययमशीं तच्छब्देनोपा-
दीयेत तदाऽविशेषण दीर्घमात्रान्नत्वं विधीयमानमेतान् गाश्चरतः पश्येत्येतापि
स्यात् । भवति ह्ययमाकारो दीर्घः । तस्मात् तच्छब्दे तु न दोषः ।
न ह्ययमनन्तरसूत्रविहित आकारः ।

१०४ । नादिचि ।

खट्वे इति । औङ् आप इति (७।१।१८) शीभावः । कुण्डे इति ।
अत्रापि नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) । तत्र क्त आद्गुण इति (६।१।८७)
गुणः ।

१०५ । दीर्घाज्जसि च ।

आदिति नानुवर्त्तते । तेनायं दीर्घमात्रात् पूर्वसवर्णस्य प्रतिषेधः । अथ खट्वाइत्यत्र कथं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वम् । नैव ह्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति (६।१।१०२) दीर्घत्वम् । किं तर्हि तस्मिन् प्रतिषेधे ऽकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घत्वम् । दीर्घादिति वचनं स्पष्टार्थम् । ननु चासति तस्मिन् वृत्ताइत्यत्रापि स्यात् । नैतदस्ति । यदि ह्यत्रापि स्यात् तदा पूर्वसूत्र इचीत्येतदपार्थक्यं स्यात् । इह तर्हि स्याद् अग्नय इति । इष्टत्वाददोषः । अत्र हि परत्वाज्जसि चेति (७।३।१०८) गुण एव भवति । उत्तरार्थं तर्हि स्यात् । वा कृन्दसीति (६।१।१०६) दीर्घाद् यथा स्यात् । नैतदस्ति । वायव्यस्य तत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । दीर्घादेव भविष्यति । न ह्यस्यात् । जसि चेत्येतदपि (७।३।१०८) स्पष्टार्थमेव । ननुचासति जसि चेत्येतस्मिन् (७।३।१०८) युवतीः पश्य पश्यतीः पश्येत्यादौ ग्रन्थपि प्रतिषेधः स्यात् । ज्ञापकान्न भविष्यति । यदयं तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०३) पुंयङ्गणं करोति तज् ज्ञापयति शसि प्रतिषेधो न भवतीति । तच्च नपुंसके पूर्वसवर्णदीर्घत्वामभवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थमेव क्रियते । यदि च स्त्रियामप्ययं युवतीः पश्येत्यादौ प्रतिषेधः स्यात् तदा पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावान् नत्वस्य प्राप्तिरेव नास्त्येति किं पुंयङ्गणेन ? उत्तरार्थं तर्हि जरुयङ्गणम् । नैतदस्ति । वायव्यस्य तत्र व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानादेव जसोऽन्यत्र न भविष्यति ।

१०६ । वा कृन्दसि ।

मारुतीरिति । मरुद् देवता आसामिति । सास्य देवतेत्यण् (४।२।२४) टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । सवर्णदीर्घत्वम् । वाराहीरिति । वराहस्य विकार इति । अवयवे च प्राण्यौषधित्वेभ्य इत्यण् (४।३।२५) । पूर्ववद् ङीप् । उपानहीरिति । पिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीप् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वचनमिदम् । दीर्घ इति चेन्नानुवर्त्तते । अन्यथा

ह्रीदं वचनमनर्थकं स्यात् । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृतं यत् पूर्वग्रहणं तदेवेहानुवर्त्तित्यत इति । अत आह पूर्वग्रहणमित्यादि । यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक एव यथा स्यादित्येवमर्थं पूर्वग्रहणम् । एवकारेण यद्ग्रहच्छिन्नं तद् दर्शयितुमाह पूर्वसवर्णान्तरतमो मा भूदिति । पूर्वसवर्णस्यासावन्तरतमयेति कर्मधारयः । असति हि पूर्वग्रहणे यत् पूर्वकं पूर्वग्रहणं तेनैवानुवर्त्तितव्यम् । तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्तते । तथाच स्थानेऽन्तरतम इत्यनया (१।१।५०) परिभाषया पूर्वस्य यः सवर्णः स एव प्रसज्येत । किं पुनरेवं सत्यनिष्टं स्यात् ? वृक्षमित्यादौ हिमात्रस्य स्थानिनो हिमात्र एव स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । एवं हि वचनमिदमनर्थकं स्यात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्णं (६।१।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वादित्यत आह कुमारीमित्यत्र ह्रीत्यादि । कुमारीश्चन्द्रस्येकारो हिमात्रः । अमोऽकारो मात्रिकः । तत्समुदायात्मकस्यात्र स्थानो । तत्र पूर्वसवर्णां विधीयमानस्त्रिमात्रस्य स्थानिनोऽन्तरतमस्त्रिमात्र एव स्यात् । पूर्वग्रहणे तु सति यथाजातीयक एव पूर्वस्तथाजातीयक एव हिमात्रो भवति । वा च्छन्दसीत्येवेत्यादि । यदि तर्हि वा (६।१।१०६) च्छन्दसीत्यनुवर्त्तते तन सहास्यैकवाक्यतायां भाषायां परपूर्वत्वं न सिध्यति । नैतदस्ति । यस्मात् तदिहानुवर्त्तमानं पूर्ववद् वाक्यभेदेन च्छन्दस्येव विकल्पं करोति । न भाषायाम् ।

१०८ । संप्रसारणाच्च ।

संप्रसारणस्य यणादेशो मा भूदित्येवमर्थमिदं परपूर्वत्वं विधीयते । यदि चात्र यणादेशः स्यात् तदा संप्रसारणविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् संप्रसारणविधानसामर्थ्यादेव यणादेशो न भविष्यति । तत् किमर्थमिदं विधीयत इत्याह संप्रसारणविधानसामर्थ्यादित्यादि । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद् यणादेशो न भवतीति विगृहीतस्याकृतसंहिताकार्यस्य अवशं प्राप्नोति । तस्मान्मा भूदेष दोष इति परपूर्वत्वं विधीयते । वा च्छन्दसीत्येवेत्यादि । अत्रापि पूर्ववद् वाक्यभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा भाषायां न स्यात् । यज्यमान इति । परपूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशः । कथं पुनरत्र यणादेशः ?

यावता विगृहीतस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम् ? इदानीमेव द्रुतं संप्रसारण-
विधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्यैव ग्रहणे प्राप्ते परपूर्वत्वं विधीयत इत्यत आह
परपूर्वत्वविधान इत्यादि । अनारब्धेहि परपूर्वत्वे विगृहीतस्यैव ग्रहणं
प्राप्नोति । मा भूत् संप्रसारणस्य वैयर्थ्यमिति कृत्वा । सति तु परपूर्वत्वे
यत्र परपूर्वत्वमिष्टमित्यादौ तत्कार्यवत् संप्रसारणम् । अतः परपूर्वत्वाभावपक्षे
यणादेशो भवत्येव । अथेह कस्मान्न भवति शक्यं शक्यार्थमिति । अत्र
हि शकं ह्यतीति क्विप् । यजादित्वात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । तस्यान्ता-
दिवच्चेति (६।१।८५) संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणात् संप्रसारणासंप्रसारणयोरेका-
देशस्य संप्रसारणस्य व्यपदेशभावत्वात् । ओकारे ऽर्थशब्दे च च परतो व्यवस्थिते
संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वं प्राप्नोतीत्यत आह अन्तरङ्गे चाचीत्यादि ।
योऽयं ह्यन्तरैचःस्थाने विहित आकारः स संप्रसारणस्यान्तरङ्गः प्रत्यामन्नः ।
उभयोरप्येकधात्वन्तर्गतत्वात् । ओकारोऽर्थशब्दाकारश्च विप्रकृष्टः । विप्रकृष्टस्तु
देशतः कालतश्च यदाह बाह्य इति । यस्य धातोः संप्रसारणमवयवस्तत्वा-
नन्तर्भावाद् बाह्यः । कालतश्च यदाह पथात् सन्निपतित इति । पूर्वरूप-
विधानकालादुत्तरकालं सन्निहित इत्यर्थः । तत्र सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरचोः
प्रत्यासत्तेरन्तरङ्गो योऽच् तत्वेदं वचनं प्रवर्त्तते । तत्र चरितार्थमिति विप्रकृष्ट
ओकारादौ पथात् सन्निहितेन भवति ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

अग्नेऽत्रेति । सम्बन्धो चेति (७।३।१०६) गुणः ।

११० । डसिङसोश्च ।

एङ उत्तरयोरित्यादि । एङ उत्तरौ यो डसिङसो तयोः सम्बन्धवयवो
योऽत् तस्मिन् परत इत्यर्थः । अग्नेरागच्छतीति । वर्डितीति (७।३।१११)
गुणः । अथ कस्मादत्र यथाभंस्थं न भवति ? एडावपि हि हो । डसिङसावपि
होविवेति प्राप्नोति । नेष दीपः । नञ्चत्र डसिङसोः परतः कार्यं
विधीयते । किं तर्हि ? तत्सम्बन्धिन इति । स चैक एव । अथापि
सम्बन्धमेतेन भेदः स्यात् ? एवमप्यदोषः । चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते ।

एवञ्च समुच्चयो भवति यद्येकैकस्यैङो ङसिङ्ङोः प्रत्येकमपि परतः परपूर्वत्वं भवति । नान्यथा । ईदग्नेः सोमवरुणयोः (६।३।२७) । भोरावश्वक (३।१।२५) इति च निर्देशस्तदभावं ज्ञापयति । लक्षणव्यभिचारचिह्नेन वा । अस्याचूतरस्य ङसः परनिपातेन यथासंख्याभावोऽवसीयते ।

१११ । ऋत उत् ।

इयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थान इत्यादि । किं पुनर्होतुरित्यादावनिष्टं स्याद् यदि रपरत्वं न क्रियेत ? न किञ्चित् । न्यायतस्तु प्राप्नोति रपरत्वमपि । तदवश्यं कर्त्तव्यम् । तमेव न्यायं दर्शयितुं इयोः षष्ठी निर्दिष्टयोः स्थान इत्युक्तम् । ऋत इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । तेनोद्घोर्घः (३।३।२८) । प्रे स्त्रोऽयश्ने (३।३।३२) इत्यादौ न भवति । उदित्येतदपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव । आन्तरतम्याद् हिमात्रस्य स्थाने हिमात्र एव प्राप्नोति । ननु च भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति (प, २०) सवर्णानां ग्रहणं न भविष्यतीति तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? एवं तद्योतञ् ज्ञापयति । भवत्यत्र ह्यकारेण भाव्यमानेन सवर्णस्य ग्रहणमिति (प, २१) । तेनामू अभ्युध्यामित्यत्रादसोऽसिदांदुदोम इति (८।२।८०) दीर्घस्य स्थाने दीर्घजकारो भवति ।

११२ । ख्यत्यात्परस्य ।

ख्यत्येति । खिशब्दखीशब्दयो स्तिशब्दतोशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणमिति । यणादेशे कृते तुल्यं रूपमिति विशेषाभावात् । अथ कस्मादत्राकारान्तयोरेव ख्यशब्दत्यशब्दयो र्दिदं ग्रहणं न भवति ? केवलस्य ख्यशब्दस्य त्यशब्दस्यासम्भवादिति चेत् ? न । यदि केवलो न स्तस्तदन्तानां तर्हि मुख्यगोसंख्यादीनामपत्यगार्हपत्यादीनाञ्च ग्रहणमस्तु । नैतदस्ति । एवं हि सख्युरसख्युदो (७।१।८२) पत्युर्नो यत्तसंयोग इति (४।१।३३) निर्देशो नोपपद्येयाताम् । सङ्खेन वर्त्तत इति सख इति । तेन सहति तुल्ययोग इति (२।२।२८) बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति (६।३।८२) सङ्खस्य सभावः । सखीयतीति । क्वचि चेतीत्त्वम् (७।४।३३) । सखीरिति । क्षिप् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । लोपोऽर्थोर्वलोति (६।१।६६) यकारस्य च । लून

मिति । स्वादिभ्य इति (८।२।४४) निष्ठानत्वम् । ननुच नायं तीशब्दः । तत् कथं तस्येदमुदाहरणमित्यत आह निष्ठानत्वमित्यादि । अथेह कस्मान्न न भवति अतिसखेरागच्छति । सेनापतेरागच्छतीति ? अस्ति ह्यत्रापि खिशब्दः स्तिशब्दश्चेत्यत आह विकृतनिर्देशादित्यादि । योऽयं ख्यत्यादित्यागन्तुकेनाकारिण यथादेशं कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतस्तस्येतदेव प्रयोजनम् । यत्र यथादेश स्तत्रैव यथा स्यात् । नचात्र यथादेशोऽस्ति । अतो न भवति । अन्यथा हि विकृतनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । ननुच लघुर्थः स्यात् । अन्यथा हि खितिखीतीभ्य इत्युच्यमाने गौरवं स्यात् । एवं मन्यते । यदि यत्र यण् न भवति तत्रापि भवितव्यं तदा खीतीभ्यामितेयं ब्रूयात् । नचैवमुच्यमाने ऋस्वान्ताभ्यान् प्राप्नोति । खिशब्दात् सख्युर्यः (५।१।१२६) । तिशब्दात् पतुरर्ना यन्नसंयोग (४।१।३३) इति निर्देशाभ्यामेव सिद्धेः । अत्र हि सखिपतिशब्दयोर्यङ्गणम् । न सखीपतीशब्दयोः । नहीह पतीशब्दस्य यजेन संयोगोऽस्ति । नापि सह खेन वर्त्तत इत्यादिना प्रकारेण व्युत्पादितो यः सखोशब्दस्तत उत्पन्नो यः प्रत्ययः स प्रकृत्यर्थाभिधाने समर्था भवति यतोऽभिधानलक्षणा हि कृततद्धितसमासा भवन्ति । तस्माद् विकृतनिर्देशस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमिति । अथ स यथादेशोऽत कस्मान्न भवति यस्मिन् सतुपत्त्वेन भवितव्यम् ? वेडितीति (७।३।१११) गुणेन बाधितत्वादिति चेत् ? न । शेषो घ्यसखीति (१।४।७) घिसंज्ञाप्रतिषेधादिति चेत्यत आह सखीशब्दस्येत्यादि । अत्र च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति प्रतिषेधो (प, ३२) हेतुः । परस्येति किमर्थम् ? पूर्वपरयोर्मा भूत् । इतथारभ्य पूर्वपरयोरित्यतन्नानुवर्त्तते ।

११३ । अतो गोरप्लतादप्लुत ।

उकारानुवन्धकस्येति । यदि रुशब्दः समुदायः स्थानी स्यात् तदा महातरुवनमित्यत्रापि ह्यसि चेत्युत्वं (६।१।११४) प्रमज्यते । किञ्च मसञ्जुपोऽरित्युकारा-(८।२।६६) नुवन्धकरणमनर्थकं स्यात् । तत्र ह्युकारोऽस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः क्रियते । स इह समुदाये स्थानिन्यनर्थको जायते ।

तस्मात्कुकारानुबन्धवत् इदं ग्रहणम् । ननु चोत्त्वे कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति (८।२।१) रत्नमसिद्धम् । तदसतो रोः कथमुत्त्वं शक्यते विधातुमित्यत आह रत्नमप्याश्रयात् सिद्धमिति । यदि रत्नमसिद्धं स्यात् तदा स्थानित्वेन रोरश्रयणमनर्थकं स्यात् । कस्यचिदुकारानुबन्धविशिष्टस्य रोरसश्रवाद् । तस्मादाश्रयादेव रोरसिहत्वं नास्तीति । तस्यापीति । यत्राति परतो रोरत्नमुच्यते तस्य सुस्त्रोता ॥ अत्रेति दूराहूते चेति (८।२।८३) भुतः । देवदत्ता ॥ अत्रेति । अत्रापि गुरोऽनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यनेन (८।२।८६) । अथ किमर्थमभुतादभुत इत्युच्यते ? नञ्गतोऽतीति च तपर-
कारणस्य वर्णस्य निर्देशे क्रियमाणे भुतात् परस्य भुते वा परतः प्राप्नोतीध्वत आह भुतस्येत्यादि । ननु च सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु (I.) यदयं भुतः प्रष्टव्या अचीति (६।१।१२५) प्रकृतिभावं प्राप्ति । एवं मन्यते । प्रकृतिभाव एवैतज्-
ज्ञापकं स्यात् । अथापि कथञ्चित् स्वरसन्धिविषयं ज्ञापकं स्यात् । तथा रोरत्नं स्वरसन्धिर्न भवति । अथापि संहिताकार्यविषयं ज्ञापकं स्यात् तथापि रोरत्नं संहिताकार्यं न भवति । येन हि वर्णाः सन्धीयन्ते तत् संहिता-
कार्यम् । न चोत्त्वेन वर्णाः संहिता भवन्ति । पुनरप्याद् गुणान्य-
पेक्षणादिति ।

११४ । हशि च ।

पूर्वतातीत्यनुवृत्ते हंशुत्वमप्राप्तमेवानेन विधीयते । चकारोऽभुतादि-
त्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनेह न भवति । सुस्त्रोता ॥ देहीति ।

११५ । प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येति करणे तृतीया । अन्तःपादमिति सप्तम्यन्तमेतत् । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावं विधाय ततः सप्तमी । तस्यास्तुतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यभावः
(२।४।८४) कृतः । एङ् इत्यादि । पञ्चम्यन्तस्यैङः प्रकृत्या भवतीत्यनेन सम्बन्धो
नोपपद्यते । तस्मादिहार्थादिङ्ग्रहणं प्रथमान्तमुपजायते । प्रकृतिरित्यादिना

प्रकृतिशब्दस्यार्थमाचष्टे । प्रकृतिशब्दो हि लोके स्वभावे प्रयुज्यते यथा
दुस्वजा प्रकृतिरिति । कारणेऽपि यथा दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति ।
तदिहापि स एवार्थस्तस्य विज्ञायते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतमिति ।
अत एवास्तःपादमित्यव्ययीभावो भवति । पादशब्देनेत्यादि । कथं पुनर्ऋक्-
पादस्यैव ग्रहणं लभ्यते ? यावता पादशब्दः सामान्यवाची । एवं मन्यते ।
वा छन्दसीत्यत (६।१।१०६) ऋन्दोग्रहणमिह मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुवर्त्तते ।
तेन ऋक्पादस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । अथ सर्वत्र विभाषा गोरित्यतः (६।१।१२२)
सूत्रान् प्राक्छन्दस्येव कार्यं विज्ञायते । एवं हि तत्र सर्वत्रग्रहणमर्थवद् भवति
यदि छन्दसि पूर्वं विधानं भवति । एवमवयवानामर्थमाख्यायकारयकार-
इत्यादिना समुदायस्यार्थमाचष्टे । अवयवानामौ विकारयकारौ यस्य स तथोक्तः ।
स्वभावेनेत्यादि । यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तमानो गृह्यते तदायमर्थः ।
एङ् स्वभावेन भवति । स्वभावपरित्यागेन संहिताकार्यं नोपपद्यत इति ।
यदा तु कारणे वर्त्तमानस्य प्रकृतिशब्दस्य परिग्रहस्तदायमर्थः । एङ्
कारणात्मना भवतीति । कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्यैङ् । तस्य य
आत्मा स्वरूपं तेनैवात्मनैङ् भवतीत्येतदुक्तं भवति । प्राक् संहिता-
कार्याद् यदेङो रूपं तेनैव तदवतिष्ठत इति । अनन्तरोक्तमेवार्थं यं अष्टो-
कर्त्तुमाह । न विकारमापद्यत इति । एवं हि स्वभावेन भवति । यदि
स्वभावादव्ययलक्षणा विकारावस्था नोत्पद्येत तदैवं कारणात्मनापि भवति ।
यदि विकारभावं नोत्पद्यते । यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः । तो
चेन्निमित्तकार्यिणाविति । निमित्तं तत्परत्वविशिष्टोऽकारः । तत्र हि
परतः प्रकृतिभावो विधीयते । कार्यं त्वेङ् । तस्य हि कार्यं प्रकृतिभावा-
ऽस्ति । ते अग्रे अश्वमायुष्मन्नित्यस्य ऋक्पादस्य मध्ये य एङ् एकारभोग्दे
ऽयोगे च तस्य तदनन्तरे प्रकृतिभावादेङ् पदान्तादतीति (६।१।१०८) पूर्व-
रूपं न भवति । अयादेशश्च । उपप्रयन्तो अध्वरमिति । अत्रापि प्रयत्न इति
शब्दोकारस्येङोऽध्वरशब्दस्यानन्तरे प्रकृतिभावात् पूर्वरूपं न भवति ।
अयादेशश्च । एवं सुजाते अश्व इत्याद्यावपि प्रकृतिभावात् पूर्वरूपादि-
कार्यस्याभावां वेदितव्यः । एतेऽर्हयन्तीति । अन्तेऽग्रे य एङ् एकारः

स पदान्ते वर्तते । तदनन्तरस्वकारः पादादौ । न पादमध्ये । तेऽवदन्निति ।
 अत्र तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति । तदनन्तरस्यातो वकार-
 परत्वात् । अवदन्निति । वदतेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनान्तम् । तेऽयजन्निति ।
 अत्रापि तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति । तदनन्तरस्यातो
 यकारपरत्वात् । अन्वग्नौत्यादि । सर्वमत्रास्ति । नत्वनुशब्द उकार
 एङ् भवति । नास्य प्रकृतिभावः । केचिदित्यादि । यदि तर्हि नान्तः
 पादमव्यपर इति सूत्रं पठन्त्येवं सति परपूर्वस्यैव प्रतिषेधः कृतः स्यात् ।
 नायवोः । तथाहि परपूर्वत्वमेङोऽनन्तरविहितमित्यत आह ते संहिताया-
 मित्यादि । यदि परपूर्वत्वं संहिताकार्यं विशेषणमपेक्षायं प्रतिषेधः क्रियते
 तदायं दोषः स्यात् । यदा तु संहिताधिकारविहितं कार्यमात्रमपेक्ष्य प्रति-
 षेधो विधीयते तदा सर्वस्यैव संहिताधिकारविहितस्य कार्यस्य प्रतिषेधो युक्त
 इति तेषां भावः ।

११६ । अव्यादवद्यादवक्रमुरग्रतायमवन्ववस्युषु च ।

नो अव्यादिति । अस्मदो द्वितीया बहुवचनान्तस्य बहुवचनस्य (८।१।२१)
 वस्नसोरिति नसि कृत्वे ऽतो रोरप्पुतादप्पुत (६।१।११३) इत्युत्त्व आदगुण
 इति (६।१।८७) गुणे कृते नो इति भवति । अव रक्षण इत्यस्मादाशिषि
 लिङि यासुटि तिपीतथेतीकारलोपे (३।४।१८०) स्कोःसंयोगाद्योरन्ते चेति
 (८।२।२८) सकारलोपे च कृते ऽव्यादिति भवति । अवद्यादिति । अवद्यशब्दोऽयं
 पञ्चम्येकवचनान्तः । अवक्रमुरिति । अवपूर्वात् क्रमेर् लिट्प्रसि रूपम् एतत् ।
 अन्ये तु लुङि वर्णयन्ति । बहुलं कृन्दसीति (२।४।७६) चैः झुः । श्लाविति
 (६।१।१०) द्विवचनम् । जुस्भावश्चान्दसः । अवन्त्विति । अवते लोटि ।
 भिरन्तादेशः । एकरित्युत्वम् (३।४।८६) । अवस्यव इति । अवतेः सर्वधातुभ्यो
 ऽसुन्निति (उण् ४।६२८) असुन् । अवस् इति । ततः सुप आत्मनः क्वजिति
 (३।१।८) क्वच् । तदन्तात् क्वाञ्छन्दसीत्युप्रत्ययः (३।२।१७०) । ततो जम् ।
 जसि चेति (७।३।१०८) गुण ओकारः । एचोऽयवायाव इत्यवादेशः
 (६।१।७८) ।

११७। यजुष्युरः ।

उरो अन्तरिक्षमिति । उरःशब्दस्योत्वम् । आदुगुण इति (६।१।८७) गुणः । ओकारान्तसुरोशब्दं सम्बुद्धान्तमधीयत इति । उरुशब्दस्य सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) गुणे कृत उरो इति भवति ।

११८। आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वं ।

आपो इत्येवमादीनि सर्वाण्येतान्यनुकरणान्यविभक्तिकानि । सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) तेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्नुमत्वात् । अपापो इति प्रथमा बहुवचनान्तस्यानुकरणम् । जुषाणो इति । प्रथमैकवचनान्तस्य । वृष्णो इति । षष्ठैकवचनान्तस्य । वर्षिष्ठे इति । सप्तम्यैकवचनान्तस्य । अम्बे अम्बाले इति । द्वितीयादिवचनान्तस्य । अम्बिकेपूर्वं इति । एतत् तु प्रथमादिवचनमनुकरणमेव । अम्बे अम्बाले इत्येतयोर्विशेषणम् । अम्बिकेशब्दात् पूर्वं अम्बिके पूर्वं । अम्मादेव निपातनात् समासः । नन् वाम्बे इति सम्बुद्धान्तस्यानुकरणम् । ततश्चाम्बार्थनयोर्ङ्गस्व इति (७।३।१०७) ङस्तेनैत्वापवादेन भवितव्यम् । तत् कथमम्बे इत्येतैस्त्वमित्यत आह अम्मादेवेत्यादि । अम्बाले अम्बिके इत्येतयोस्तु युक्तमेवेत्त्वम् । वक्ष्यति हि ङस्त्वविधानेऽम्बार्थं हाचरं (७।३।१०७ वा) यदीति ।

११९। अङ्ग इत्यादौ च ।

अङ्ग इत्यादौ चेति । इतिकरणेनानन्तरोक्तोऽङ्गशब्दः प्रत्यवसृज्यते । तदादौ चाकार इति । समानाधिकरणं समर्थम् । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यवसर्गिनैतिकरणस्यार्थमाचष्टे तदादाधिति । अङ्गशब्दादावित्यर्थः । यः पृथं इति । एङिति सम्बध्यते । चकारोऽङ्गशब्दस्यादौ यऽकारस्तत्रापि परतः पूर्वस्येङः प्रकृतिभावो यथा स्यादिति समुच्चयार्थः क्रियते । तत् ह्यसत्यङ्गशब्दाकारे परतोऽङ्गशब्दस्य य एङ् तस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् । य स्वङ्गशब्दे परतोऽनङ्गशब्दस्येङ् तत्र न स्यात् । प्राणो अङ्ग इत्यादि । अत्र प्राणोशब्दे य एङ् अङ्गशब्दादावकारे प्रकृत्या भवति । अङ्गे अङ्गे अदीध्यदिति । अत्राङ्गशब्दे य एङ् तस्याङ्गशब्दादावकारोऽदीध्यच्छब्दादौ प्रकृतिभावो भवति ।

१२० । अनुदात्ते च कुधपरे ।

कुध पर इति । अकारविशेषणमेतत् । कुधौ परौ यस्मात् स तथोक्तः ।
 धकारेऽकार उच्चारणार्थः । अयं सो अग्निरिति । अग्निशब्दोऽङ्गेर्नि लोपश्चेति
 (उण् ४।५६०) निप्रत्ययान्तो व्युत्पादित इति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । शीषो-
 ऽनुदात्त इत्यकारस्यानुदात्तत्वम् । अयं सो अध्वर इति । अध्वरशब्दोऽपि प्राति-
 पदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तदादिरप्यकारोऽनुदात्त एव । आद्युदात्तो निपात्यत
 इति । ऋज्वेन्द्रायवष्वविप्रकुव्रचुवचुरखुरभद्रोगभेरभेलशुक्तशुक्तगौरवन्नेरा-
 मालाः (फिट् २।१८६) इत्यनेन । सोऽयमिति । अयंशब्दः प्रातिपदिक-
 स्वरेणान्तोदात्तः । तस्यादिरनुदात्तः ।

१२१ । अवपथासि च ।

यदुद्रेभ्योऽवपथा इति । अटः स्वरेणाद्युदात्तोऽयमवपथाशब्दः ।

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

१२३ । अवङ् स्फोटायनस्य ।

अतीति निवृत्तमिति । यद्यतीत्यनुवर्त्तत तदा गवोदनादौ न स्यात् ।
 तस्मादतीत्येतदस्वरितत्वाद् निवृत्तम् । ह्यपि तर्हि प्राप्नोतीत्यत आह अची-
 त्येतत् पुनरनुवर्त्तत इति । इको यणचोत्यतः (६।१।७७) सा पुनस्तस्यानुवृत्ति-
 र्मण्डूकप्लुतिन्यायेन वेदितव्या । नहि संप्रसारणाच्चेत्यतः (६।१।१०८) परेण
 ये योगा अस्माद् योगात् पूर्वं तेष्वतीत्यस्यानुवृत्तिरस्ति । तथाच पूर्वमुक्तमचीति
 चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) यावदिति । गवाग्रम् । गवाजिन-
 मिति । बहुव्रीहस्तत्पुरुषो वा । गवोऽमिति इन्द्रः । आद्युदात्तश्चायमित्यादि ।
 इह गावोः ऽयमस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च प्राप्नोति । अवङ्-
 देशश्च । तत्रान्तरङ्गादवङ् भवति । स च भवन् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तस्य
 गोशब्दस्य स्थान आन्तर्यतोऽन्तोदात्त एव स्यात् । तस्मिन् सति पश्चात् प्रकृति
 स्वरे कृतेऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदस्यापद्येत । आद्युदात्तश्चेत्यत तस्मादाद्युदात्तोऽय-
 मादेशो निपात्यते । यद्येवं तत्पुरुषादावपि स एव निपातनस्वरः प्राप्नोती-
 त्यत आह अन्यत्र त्वित्यादि । अन्यत्रेति । तत्पुरुषे इन्द्रे च । गोशब्दः

स्वायमादेश इति तत्सम्बन्धेयव शब्दान्तरं निपातनसूत्रेण बाध्यते । न समास-
सूत्रः । तस्माद् बहुव्रीहिरन्यत्र तत्पुरुषादौ समासात्कोदासत्वेन निपातन-
सूत्रो बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमिति । किं पुनः कारणं विकल्पायं
न भवतीत्याह विभाषेत्येव हि वर्त्तत इति । किमर्थं पुनरवङ् विधीयते ?
अगिव न विधीयेत । तत्रापि ह्यवादेशेन सिध्यत्येव । न सिध्यति । एङः
पदान्तादतीति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वं प्राप्नोतीति । ननु चास्मि विहितं
सति तदन्तो न भवति । आगमस्य तदग्रहणेन ग्रहणात् । नञोकारस्य प्राक्
प्रवृत्ता पदान्ताता नास्तीति शक्यं वक्तुम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

इन्द्रशब्दस्य इति । य इन्द्रशब्दे तिष्ठति स इन्द्रशब्दस्यः । स पुन यं
इन्द्रशब्दस्यावयवः स वेदितव्यः । पूर्व्वेण विकल्पः सिद्ध एव । तत्रारम्भ-
सामर्थ्यादेव नित्ये विधावस्मिन्नस्य नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

१२५ । भुतप्रगृह्या अचि ।

देवदत्ताः अत्र त्वसीति । दूराद्भूतं चेति (८।१।८४) भुतः । ननु च
पूर्व्वत्रासिद्धमित्य (८।२।१) सिद्धः भुतः । तदसत्तत्त्वस्य कथं शक्नोति प्रकृतिभावो
विधातुम् इत्यत्र आह आश्रयादित्यादि । आश्रयणमाश्रयः । तदेतत् प्रकृति-
भावकार्यं विधातुं भुतस्य कार्यिण आश्रयणम् । अस्मादेवात्र प्रकृतिभावे
कर्त्तव्ये सिद्धः भुतः । अन्यथा तस्य कार्यित्वेनाश्रयणमनर्थकं स्यात् । अग्नी
इत्यादि । ईदृदेद् द्विवचनमित्यादिनाच (१।१।११) प्रगृह्यसंज्ञा । अथाचोति
किमर्थम् ? यावताऽचोत्यनुवर्त्तत एवेत्यत्र आह एवेत्यनुवर्त्तमान इत्यादि ।
आदेशस्य निमित्तं योऽच् तस्य प्रकृतिभावनिमित्तत्वेन परिग्रहो यथा
स्थादित्यवमर्थं पुनरज्यहणम् । आदेशस्तत्र यत्राचि प्रकृतिभावो विधीयते
तमेवाश्रित्य यः प्राप्नोति स एव विज्ञेयः । कुत एतत् ? प्रत्यासत्तेः । तेनेह
न भवति प्रकृतिभावः । जानुच अस्य रजति । जानू अस्य रजतीति । नहि
जानुशब्दे य उकारो यस्य तदनन्तरः प्रगृह्यसंज्ञकस्तयो सवर्णदीर्घत्वं प्रति
प्रगृह्यसंज्ञकादुकारात् परस्वाकारस्य निमित्तभावः । इह च न भवति ।

जान्वस्य रुजतीति । तेन पूर्वपरयोरुकारयो र्य एकादेशः स यद्यप्यन्तादि वच्चे-(६।१।८५) त्यादिवङ्गावात् प्रगृह्यसंज्ञकोकारग्रहणेन गृह्यते तथापि यणादेशोऽकारि परतो भवत्येव । नञ्प्रत्ययकार एकादेशनिमित्तम् । यदि तु विशिष्टाक्षपरिग्रहार्थं पुनरग्रहणं न क्रियेत तदाऽञ्मात्रे प्रकृतिभावो विधीयमान इहापि स्यादेव । प्रगृह्यसंज्ञा पुनरकारपूर्वस्योकारस्य निपात एकाजनाडित्यनेन (१।१।१४) । नित्यग्रहणमित्यादि । यदि नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते तदाम्नो इतीत्यादा अस्य विधेः कृतार्थत्वाद् वायू अत्रेत्यादौ परत्वाच्छाकलो विधिः प्रसज्येत । तस्मात् प्रकृतिभाव एव यथा स्यादित्येवमर्थं नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते ।

१२६ । आङोऽनुनासिकच्छन्दसि ।

आङ इति । ङिद्विशिष्टस्याकारस्योपादानम् । ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य स्तस्यैव ग्रहणं यथा स्यात् । वाक्यस्मरणयोर्यस्तस्य मा भृदितिप्रमथम् । असति प्रकृतिभावे विहितोऽप्याङोऽनुनासिकत्वे स्यादेव स्वरसन्धिः । अनुनासिकविधानं त्वादेशस्य मानुनासिकत्वार्थं स्यादिति-तन्मनसि कृत्वाह न च प्रकृत्या भवतीति । आतरदिति । तरते राङ्पूर्वाङ्गम् । अङागमः । अटा सह सवर्णदीर्घत्वम् ।

१२७ । ङकोऽसवर्णं शाकल्यस्य ऋस्वस्य ।

ऋस्वस्य तस्येकः स्थाने भवतीति । यद्येवं प्रकृत्येत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यः । ऋस्वविधानसामर्थ्यादेव हि स्वरसन्धिर्न भविष्यति । अत्रैतत् स्यात् । दीर्घाणामेव ऋस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसन्धिर्न स्यात् । ऋस्वानान्तु स्यादेव । नहि तेषां ऋस्वा भवन्ति । प्रयोजनाभावादित्येतच्च नास्ति । ऋस्वानामपि हि स्वरसन्धिविधानार्थं ऋस्वो भवत्येव । वृत्तकारिणश्चिदं शास्त्रम् । पर्जन्यवत् । नाकृतकार । दहनवत् । एवं तर्हि चकारणे-तदाख्यायते । कचिद् ईषा अच्चादौ प्रकृतिभाव एव भवति । न ऋस्वत्वमिति । तेन यदुक्तमीषा अच्चादौ प्रकृतिभावमात्रमिति तन् न वक्तव्यम् ।

भवति । यणादेशेन सह विकल्पार्थं शाकल्यग्रहणं कस्मात् भवतीत्याह
 आरम्भसामर्थ्यादेव हीत्यादि । यणादेशस्य ह्यसवर्णं एवाज्जविषयः । सवर्णे
 त्वकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घविधानात् । अयमपि च शाकलो
 ऋसो विधीयते । अत एवास्मिन् विषय आरम्भसामर्थ्यादेवास्य विधेर्यणादेशेन
 सह विकल्पः सिद्ध इति न तदर्थमाचार्यग्रहणम् । सिन्नित्यसमासयोरित्यादि ।
 एकापि सप्तमी द्विधा भिद्यते । अपेक्षाभेदात् । सिद्धपेक्षया परसप्तमी ।
 नित्यसमासापेक्षया विषयसप्तमी । सिद्ध नित्यसमासश्चेति इन्द्रः । स इदं
 यस्य स सिद्धः । नित्याधिकारे विहितः समासो नित्यसमासः । शाकल्यास्यार्थं
 विधिः शाकलः । कणादिभ्यो गोत्र (४।२।१११) इत्यण् । यस्येति
 चेत्यकारलोपः । (६।४।१४८) आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति (६।४।१८१)
 यकारलोपः । शाकलस्य प्रतिषेधः शाकलप्रतिषेधः । वक्तव्य इति ।
 व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सर्वत्र विभाषा गोरित्यतो
 (६।१।१२२) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
 तेन सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो भविष्यतीति । ऋत्वय इति । ऋतुः
 प्राप्तोऽस्येति ऋतोरण् । (५।१।१०५) कन्दसि घसिति (५।१।१०६) घम् ।
 व्याकरणमिति । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । अत्र हि नित्यं
 क्रीडाजोषिकयो रित्यतो (२।२।१७) नित्यग्रहणानुवर्त्तते नित्यसमासोऽयम् ।
 कुमार्यर्थमिति । कुमार्या इदं कुमार्यर्थमिति । अर्थशब्देन सह समासवचनं
 सर्वलिङ्गता चेत्ययमपि (२।१।३६, वा) नित्यसमास एव । सर्वत्र शाकलविधौ
 प्रतिषिद्धे यणादेशो भवत्येव ।

१२८ । ऋत्वकः ।

सवर्णार्थमनिगर्थञ्च वचनमिति । अन्यत्र पूर्वमेव सिद्धत्वात् । यदि सवर्णार्थं
 वचनं कथं तर्हि खट्वर्ष इत्युदाहरणम् ? नञ्च सवर्णोऽन्तरः । नैतदस्ति ।
 अनिगर्थञ्चेति यदुक्तं तस्योदाहरणम् । अत एवाक इत्युपात्तम् सूत्रे । अन्यथेक
 इत्यनुवर्त्तनीयं मयात् । सतस्मिन् याम् सवर्णार्थोऽप्यकोऽन्येनैव युक्तो ऋत्व-
 प्रकृतिभावो परत्वादित्यस्योदाहरणस्योपन्यासः ।

१२६ । अमृतवदुपस्थिते ।

ऋषौ वेदे भव आर्षः । तस्मादन्वो लौकिकोऽनार्षः । समुदायादिति । वाक्यादित्यर्थः । कुत एतत् ? पदरहितस्य वाक्यस्याप्रयोगात् । वाक्यस्य च समुदायात्मकत्वात् । अवच्छिद्येति । पृथक् कृत्वेत्यर्थः । स्वरूपे व्यवस्थाप्यत इति । शब्दपदात्मकतायां व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अमृतवदिति । अमृतं न तुल्यं वर्त्तत इत्यमृतवत् । येन साधर्म्येणामृतवद् भवति तद् दर्शयितुमाह मृतकार्यमित्यादि । तदनेन मृतकार्यस्यायं प्रतिषेधो नतु मृतस्येति दर्शितं भवति । सुश्लोका ॥ इति । दूराद्भूते चेति (८।२।८४) मृतः । सुश्लोकेति । मृत-कार्यस्याकरणादेकादेशो भवत्येव । ननु चैकादेशेनापि न भवितव्यम् । तस्यापि मृतकार्यत्वात् । नैतदस्ति । एवं हि वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् मृतसंग्रहनेनैव मृतस्य यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधो न सर्वस्य मृतकार्यस्य । नचैकादेश एव विहितः । वत्करणं किमिति । इह कार्यमात्रस्य प्रतिषेधे मति मृतस्य श्रवणं यथा स्यादित्यत्र मर्थं वत्करणं स्यात् । सत्यपि च कार्यमात्रस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधेनैव मृतस्य श्रुत्या भवितव्यम् । एकादेशेन निवर्त्तितत्वात् । तत् कस्मात् मृतस्यैव प्रतिषेधो न क्रियत इत्यभिप्रायः । मृतप्रतिषेधे वक्ष्यमाणं दोषं चेत्तस्मि कृत्वाह मृत इत्युच्यमान इत्यादि । तत्र को दोष इति यो वत्करणे मति न भवतीति भावः । प्रगृह्याश्रय इत्यादि । प्रगृह्य आश्रयो यस्य तस्मिन् प्रकृतिभावे मति प्रगृह्यसंज्ञको यः मृतस्तस्य श्रवणं न स्याद् यदि मृत एव प्रतिषि-ध्येत । वत्करणे तु मति मृतकार्यस्यायं प्रतिषेधो भवति । न मृतस्यैव । तत्र मृताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषेधेऽपि प्रगृह्याश्रयस्याप्रतिषिद्धत्वादसत्येका-देश एष दोषो न भवति । अग्नी ॥ इतीति । ईदूदेद् द्विवचनमित्यादिना (१।१।११) प्रगृह्यसंज्ञा । गुरोरमृत इत्यादिना (८।२।८६) मृतः ।

१३० । ई (॥) चाक्रवर्म्मणस्य ।

अचि परत इति । एतन्नोपस्थित इत्येतन्निवृत्तम् । अस्वरितत्वादिति सूचयति । अस्य ही ॥ इति । असु क्षेपणे । लोट् (३।४।८७) सिप् । सेर्द्धापिष्वेति

सर्षिः । व्यत्ययेन श्रुः । क्षियाशीः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षमिति (८।२।१०५) श्रुतः । तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति । तत्र पूर्वेषामुपपत्तवद्भावस्य नित्यं प्राप्तत्वात् । अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति । तत्र केनचिदप्राप्तत्वात् । इकारादित्यादि । कथं पुनरिकारादन्यत्रापीथ्यमाणोऽप्येषोऽप्युपपत्तवद्भावो लभ्यते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्चेत्यतो (६।१।१२०) ऽनुवृत्तस्य चकारस्यानुवृत्तसमुच्चयार्थत्वात् ।

१३१ । दिवउत् ।

मानुबन्धकत्वादिति । कस्य धातोरनन्तरम् ? प्रकृतत्वात् तस्यैव । दीव्यतिर्धातुः मानुबन्धः । प्रातिपदिकन्तु दिवित्यन्तरानुबन्धकम् । निरनुबन्धकस्य च सूत्र उपादानम् । तस्मान्निरनुबन्धकस्य ग्रहणं न मानुबन्धकस्येति (प, ४२) प्रातिपदिकस्येदं ग्रहणम् । न धातोरिति । द्युकांम इति । दिवि कामोऽस्येति बहुव्रीहिः । दिवं कामयत इति वा । शीलिकामिभिश्चाचरिभ्यो णो वक्तव्य इति (३।२।१ वा) णप्रत्ययः । द्युमानिति । द्यौरस्यास्तीति । तदस्यास्यस्मिन्निति (५।२।८४) मतुप् । विमलद्यु दिनमिति । विमला द्यौरस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अन्नद्युभ्याम् । अन्नद्युभिरिति । अन्नशब्द उपपदे दीव्यतिर्धातोः क्तिप् । ऊोः शृङ्गनामिके चेत्यट् (६।४।१८) । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता यद्यपि ऋत उदित्यत्र (६।१।११) तपरकरणेन भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति ज्ञापितं तथाप्यत्रास्त्यतोऽर्हमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मातृक एव भविष्यति । न दीर्घ इत्यत्र आह तपरकरणमित्यादि । यद्यप्यनेन दीर्घा न प्राप्नोति लक्षणान्तरेण तु दुग्ध्यां द्युभिरित्यत्रोत् प्राप्नोति । अतः स मा भुटित्यत्रमर्थे तपरकरणम् । स्यादेतत् । ननु चोत्प्राप्तिरेव नास्ति । किं तन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेनेत्यत्र आह द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र होत्यादि । उत्त्वप्यावकाशो यत्र भ्रूलादिः क्तिप् परो न विद्यत विमलद्यु दिनमिति । उठाऽवकाशः अन्नद्युभ्यामिति । द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादूट् प्राप्नोति । तपरकरणादुत्त्वमेव भवति । यदि तर्हि प्राप्तस्योठा निवृत्त्यर्थे तपरकरणं क्रियत एवं सति ऊोः शृङ्गनामिके चेत्यत्र (६।४।१८) कथं दुग्ध्यां द्युभिरिति परेण

चोदितं यद्वक्ष्यलूठि कृते दिव उदिति (६।१।१३१) तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यतीति तद्विरुध्यते । तस्योठि कृतेऽभिनवृत्ते तस्य स्थाने मात्रा-कालो भविष्यतीति तद्विरुध्यते । तस्योठि कृते ऽभिनवृत्ते तस्य स्थाने मात्राकाल उकारो भविष्यतीत्यमर्थः । नास्ति विरोधः । ऊठि कृत इत्यस्य हि ग्रन्थस्य पूर्वेण चोद्यग्रन्थेन सह सम्बन्धः । नेतरेण परिहार-ग्रन्थेन । तत्र केचिदत्र किङ्तीति नानुवर्त्तयन्तीत्यस्मिन् दर्शनान्तर उपपन्नस्य कथं द्युभ्यां द्युभिरित्यलूठि कृतेऽतिदेश्यम् । तत्रायं चोदयितु-रभिप्रायः । यदि किङ्तीति नानुवर्त्तेत तदा द्युभ्यां द्युभिरित्यत्राप्युद्धेव कर्त्तव्यः । ततश्चोठि कृते कथं द्युभ्यां द्युभिरिति सिध्यति ? यावता द्युभ्यां द्युभिरिति भवितव्यमित्यस्य देश्यस्य दिव उदिति (६।१।१३१) तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यतीत्यत्र परिहारः । अत्राप्ययं परिहर्त्तुंरभिप्रायः । तपर-करणस्यैतदेव प्रयोजनम् । ऊण् मा भूदिति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तस्मादुत्त्वमेव कर्त्तव्यम् । नतूड्भाव इति । ये तु किङ्तीत्यनुवर्त्तयन्ति तेषां तपरकरणं विस्मयार्थम् ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

नञ्समासे न वर्त्ततेति । अनेन क्रियासम्बन्धं दर्शयन्ननञ्समास इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयति । पर्युदासे हि मति नञिवयुक्तन्यायेन (प, ७५) नञ्समासादन्यस्मिन् समासे वर्त्तमानयोः स्यात् । परमेष ददाति । परमस ददातीति । एष ददाति स ददातीत्यत्र तु न स्यात् । अथ स सम्प्रदान-मित्यादिकी (१।४।३१) निर्देशो ज्ञापयत्वसमासेऽपि भवतीति । उच्यते । एव मध्येतच्छब्दस्य न स्यात् । योगापेक्षे तु ज्ञापक आश्रीयमाणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादित्यभिप्रायः । तयो र्छः सुशब्द इति । एतेनैतत्तदोरिति सुशब्दा पेक्षया सम्बन्धलक्षणेयं षष्ठीत्याचष्टे । यद्येवं सुशब्दस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यं सति लोपशब्देन सह समासो नोपपद्यते । गमकत्वात् सापेक्षस्यापि समासो भविष्यतीत्यदोषः । अथवा ऽसमासनिर्देश एवायम् । षष्ठी तु सुपां सुलुगित्वने-नैव (७।१।३८) लुप्तत्वान्न श्रूयते । कथं तयोः सुशब्द इति । एवं मन्यते ।

आनन्तर्यलक्षणेन वा सम्बन्धेनैतत्तदोः सुशब्दः सम्बन्धी स्यात् । अर्थद्वारेण वा । तत्र हि पूर्वस्मिन् पक्षे सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणं स्यात् । भवति हि तदेतदोरानन्तर्यलक्षणेन सह सम्बन्धेन सम्बन्धी । इतरस्मिन्ननञ् समास इति प्रतिषेधस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । अनेषो ददाति । असौ ददातीति । अत्र हि समासद्वारेण सुशब्दः समासस्यैव सम्बन्धी । नत्वेतत्तदोरिति । ननु च सानुबन्धकत्वात् सप्तमीबहुवचनं नाशङ्कनीयमेव । नैतदस्ति । प्रथमैकवचनमपि हि तद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहौ सानुबन्धकमेव । तद्गुणसंविज्ञान इत्येकानुबन्धग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येत्यत्र (प, १२०) यदस्येकानुबन्धग्रहणं तदपेक्ष्य बोध्यम् । तत्रातद्गुणसंविज्ञानेऽङ्गीकृत एतद्वचनं न घटति । अनुबन्धं त्यक्त्वा सुशब्दो नास्ति । किं तर्हि ? सशब्दः । इयंस्तु विशेषः । एकस्य प्रकारोऽनुबन्धः । अपरस्य तृकार इति । तस्माद् द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात् सप्तमीबहुवचनमपि युक्त माशङ्कितम् । द्वितीये तु पक्षे यो दोषस्तमुत्तरत्र परिहरिष्यामीति चेत्तसि कृत्वाह यस्तदर्थं सम्बन्ध इति । एवं ब्रुवता प्रथमैकवचनं तयोः सम्बन्धीतुक्तम् भवति । कथं कृत्वा ? एतत्तच्छब्दो हि प्रातिपदिकः । त्रिकथ प्रातिपदिकार्थ इतीदमत्र दर्शनमाश्रितम् । तथाहि बहुषु बहुवचनमित्यत्र बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीत्यर्थः । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तानां वाच्यास्तदीय इति ब्रुवाणन (१।१।२१) संख्यायाः कर्मादीनाञ्च विभक्तिवाच्यत्वमिति दर्शितम् । अथात्र त्रिकत्वं स्वाद्येद्व्यलिङ्गात्मकं प्रातिपदिकार्थं इति तस्य प्रातिपदिकार्थस्य यदेकत्वं तत्र प्रथमैकवचनमेव भवति । न सप्तमीबहुवचनम् । तद् व्यधिकरणस्यैव बहुत्वे भवति । तस्माद् एतत्तदोरर्थद्वारकेषु प्रथमैकवचनमेव सम्बन्धम् । न सप्तमीबहुवचनम् । एष ददातीति । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति (०।२।१०६) सत्वम् । त्यदाद्यत्वम् । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।८) पत्वम् । एषक इति । अव्ययसर्वनाम्नामकम् प्राक् टेरित्यकम् (५।३।७१) । ननु चाकचावेतो भिन्नरूपत्वादेतत्तदो न भवतः । तत् किमकारिति प्रतिषेधेनैत्यत्र आह तन्मध्यपतित इत्यादि । तस्याश्च परिभाषाया अस्ति एष एकारिति प्रतिषेधः ज्ञापकः । नैदमदसोरका-

रिति (७।१।११) च । ननुच नञ्समासे कृते शब्दान्तरस्य सम्बन्धो
सुर्भवति । नेतत्तदोः । ततश्च प्रसङ्गो नास्तीति किमनञ्समास
इति प्रतिषेधेनेत्यत आह उत्तरपदार्थप्रधानत्वादित्यादि । यद्यपि
शब्दान्तरं नञ्समास स्तथापि तस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादेतत्तदो-
द्योत्तरपदत्वात् तत्सम्बन्धिन्यामेव संख्यायां सुशब्द उत्पन्न इति तयोरेव
सुर्भवति । तस्मादस्ति प्राप्तिरिति प्रतिषेधः क्रियते । समास इति किम् ?
वाक्ये प्रतिषेधो मा भूत् । नैष ददाति । न स पश्यतीति ।

१३३ । स्यस्कृन्दसि बहुलम् ।

स्य इति । त्यदः प्रथमैकवचनम् । तस्यानुकरणम् । तस्माच्च या
षष्ठ्युत्पन्ना तस्याः सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) लुक् । अनुत्पत्तिरेव
तस्याः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद् यथा गवित्ययमाहेति ।
उदाहरणे तु पूर्ववत् सत्वादिकार्यम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

सोऽचीति । पूर्ववत् तस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणम् । पादपूरणं
पादनिष्पत्तिः । ननुचारम्भसामर्थ्यादेवाचि विज्ञास्यते । हल हि पूर्वणैव
सिद्धत्वात् । तत् किमर्थमचीति क्रियत इत्याह अचीति विस्पष्टार्थमिति ।
केचिदिच्छन्तीति । ते च्छन्दोग्रहणं नानुवर्त्तयन्तीति ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

संस्कृतेति । सम्पुंकानां सत्वमिति (८।३।५, वा) वचनात् समः सुटीति
निर्देशाद्वा (८।३।५) समो मकारस्य सकारः । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति
(८।३।२) पूर्वाकारस्यानुनासिकः । अथ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? यावता
सुष्ठयमादिलिङ्गः । करोतिश्च ककारादिः । तत्रान्तरेणापि कात्पूर्वग्रहण-
माव्यन्तौ टकिताविति (१।१।४६) कात्पूर्वं एव सुट् भविष्यतीत्यत आह
कात्पूर्वग्रहणमित्यादि । किं पुनरभक्तत्वे सतीष्टं सिध्यतीति ।
अतस्तज्ज्ञापकं प्रति यत्नः क्रियत इत्याह तथाहीत्यादि । संस्कृषीष्टेति

प्राशिषि लिङ् । सीयुट् । आत्मनेपदम् । उच्येति (१।२।१२)
 किञ्चादगुणाभावः । सुट् तिथोरिति (३।४।१०७) तकारस्य सुङागमः ।
 कात्पूर्वः सुट् । स यदि करोतेर्भक्तः स्यात् ततस्तस्य करोतिग्रहणेन यङ्णत्
 कृजः संयोगादित्वं जातमिति ऋतश्च संयोगादेरितौट् (७।४।२०) प्रसज्येत ।
 संस्क्रीयत इति । लट् । कर्मण्यात्मनेपदम् । यक् । रिङ् शयग् लिङ् स्थिति
 (७।४।२८) रिङादेशः । तत्र यदि करोतिभक्तत्वं सुट् स्यात् ततश्च संयोगा-
 दित्वं करोतेर्जातमिति गुणोऽस्ति संयोगाद्योरिति (७।४।२८) गुणः स्यात् ।
 अभक्तत्वे तु सुटः संयोगादित्वाभावादिङ्गुणौ न भवतः । तिङ्ङितिङ्
 इत्यादि । यद्यभक्तः सुट् तदा संस्क्रीयत इत्यत्र समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्
 तिङ्ङितिङ् इति (८।१।२८) निघातो न मिष्यति । नच सुट एव पदस्य
 तिङो लभ्यते । पदादित्यधिकारात् (८।१।१७) । सट्थापदत्वात् । स्वर-
 विधावित्यादि परिहारः । ऋतश्च संयोगादेरित्यनेन (४।२।४३) ऋकारान्त-
 स्याङ्गस्य संयोगादेर्लिङि गुणो विधीयते । स चाभक्ते सुटि करोतेर-
 संयोगादित्वाद्योपपद्यत इति मन्यमान आह सस्करतुरित्यादि । गुणः
 कथम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । तन्मध्य इत्यादि । द्विवचने कृतं द्वौ करोती
 भवतः । तन्मध्ये चायं वर्त्तते सुट् । ततस्तन्मध्येपतितस्तदुग्रहणेन
 यङ्णत इति (प, ८६) करोतिग्रहणेन गृह्यते । ततो नास्य-
 संयोगादित्वं कृज इति भावः । ननु च द्विष्यपीगो द्विवचनमित्यस्मिन् पक्षे
 उच्चारणमात्रं भिद्यते । धातुस्त्वेक एव । तत् कथं करोतेर्हित्वम् । नैष
 दोषः । यद्यपि धातुरभिन्नस्तथाप्युच्चारणभेदादभेदस्तस्याश्रित इति ।
 यङ्भ्यासव्याचोऽपीति (६।१।१३६) वचनात् । अभेदे हि व्याय एव नास्ती-
 त्यभ्यासग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथापि कथञ्चित् स तदुग्रहणेन न गृह्यत
 एवमपि गुणो भवत्येवेति दर्शयन्नाह संयोगादित्वं संयोगोपधग्रहणे हि सति
 संयोग उपधा यस्येति संयोगोपधत्वेन ऋकारं विशेष्य पथात् तनाङ्गं विशेष्येत
 तदन्तस्याङ्गस्येति । तत्र यद्यपि करोतेरङ्गं संयोगोपधं न भवति ऋकारस्तु
 भवतीति गुणो भवत्येव । तद्वैभक्तः सुट् । टित्करणं किमर्थम् ?
 तद्धि तदादित्वात् तदभक्तता यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । अभक्तत्वेत् सुट्

तदा टित्करणस्य वैयर्थ्यमेवापन्नमित्यत आह टित्करणमित्यादि । सुट्
सुखञ्जामितुश्चमाने (८।३।७०) सुरेत्यादौ यः सुशब्दो यद्योपसर्गस्तस्यापि
ग्रहणं स्यात् । ततश्चातिसुरो ऽतिस्तुस्थित इत्यादावपि षत्वं प्रसज्येत ।
तस्माद् विशेषणार्थं टित्करणम् ।

१२६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

अङ्भ्यासव्यवायेऽपीति । व्यवायो व्यवधानम् । अपिशब्दाद-
व्यवायेऽपि । असत्यपिशब्दे व्यवाय एव स्यात् । समस्कारोदिति लङ् ।
समस्कारोदिति लुङ् । चिः । तस्य मिच् । मिचि वृद्धिरित्यादिना (७।२।१२)
वृद्धिः । इतश्चेतिकारलोपः (३।४।१००) । अस्तिसिचोऽपृक्ते इतोट् (७।३।८६) ।
सञ्ज्ञस्करतुरिति । लिट् । यदि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते तदा साधनाभिधायिनि
प्राग्लकारे कृते तन्निमित्ताभ्यामङ्भ्यामाभ्यां भवितव्यम् । ततश्च तद्व्यवधाने
सति सृण् न प्राप्नोतीति तदर्थं युज्यतेऽस्यारम्भः । न च पूर्वं धातुः साधनेन
युज्यते । किं तर्हि ? उपसर्गेण । यदि हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते
पश्चादुपसर्गेण ततोऽनुभूयते कस्वलौ देवदेत्तेनेत्यत्र कर्मणि लकारो न स्यात् ।
भवतेरकर्मकत्वात् । उपसर्गेण पूर्वं धातौ सम्बध्यमाने न भवत्येष दोषः ।
अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति । तस्मात् पूर्वं
धातुरुपसर्गेण युज्यते । ततश्च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् । तन्निमित्तयोर
धातूपसर्गयोरङ्भ्यासनिमित्तात् प्रत्ययविशेषात् प्रागेव संविधानात् । अङ्भ्यासो
तु बहिरङ्गो । उत्तरकालभाविप्रत्ययविशेषापेक्षत्वात् । धातूपसर्गकार्यञ्च सुट् ।
तन्निमित्तत्वात् । अतस्तेनान्तरङ्गत्वाद् धातूपसर्गयोरुपादानमनन्तरमेव
भवितव्यम् । नञ्सावुपजातनिमित्तो लकारस्य तावदुत्पत्तिं प्रतीकते । कुतः
पुनरङ्भ्यासावित्यभिप्रायेनाह किमर्थं पुनरिदमुच्यत इत्यादि । इतरस्तु नैवेदम-
प्राप्तस्य सुटः प्रापणार्थमारभ्यते । किं तर्हि ? कृतयोरङ्भ्यासयोस्तद्व्यवाये
कात्पूर्वः सुङ् यथा स्यादकृतयो र्मा भूदित्येवमर्थमिति दर्शयितुमाह पूर्व-
मित्यादि । इतिकरणो हेत्वर्थः । तत्र धातोः पूर्वमुपसर्गेण योगः ।
सुटोऽन्तरङ्गतायां हेतुः पूर्वं सुट्करणस्य । तदपि पश्चादङ्भ्यासाविति कर्त्तव्या-
विति शेषः । यतो धातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते तेन धातूपसर्गयोः कार्यं

नैव किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्याह अभक्तश्च सुडित्युक्त मित्यादि । पूर्वमेव ह्यभक्तत्वं सुटः प्रतिपादितम् । अतस्तस्य करोतिग्रहणेनायङ्गे सति पश्चाद् भवन्तो सकारात् परावङ्भ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । ततश्चेष्टरूपं न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अथ सत्यप्यस्मिन् कथमयं दोषो न भवतीत्याह एतस्मिंस्तु सत्यत एवेत्यादि । अत्र तु सूते सत्यत एव यावदङ्भ्यास-
व्यवायो न भवति तावत् सुटा भवितव्यमेव । तस्मात् पूर्वमङ्भ्यासौ कर्त्तव्यौ । तत स्तङ्गवाये सति कात् पूर्वम् सुडिति सर्वमिष्टं सिध्यति ।

१३७ । सम्पर्य्यपेभ्यः करोतो भूषणे ।

सम्पर्य्यस्य क्वचिदभूषणेऽपीष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणो लभ्यते ? संस्कृतं भक्षा (४।३।१६) इत्याचार्य्यप्रवृत्तेर् लिङ्गात् ।

१३८ । समवाये च ।

समवायः समुदाय इति । समवपूर्वादिषो भाव एरजित्यच् (३।३।५६) । समवाय इति संघात इत्यर्थः । समुदित इत्यर्थ इति । भावे निष्ठा ।

१३९ । उपात् प्रतियतवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

सत इत्यादि । लब्धसत्ताकस्वार्थस्य पूर्वात्पक्षेभ्यो गुणेभ्यो योऽन्यो गुणस्तद्गुणान्तरम् । तदाधीयत उत्पाद्यते येन तद् गुणान्तराधानम् । तत् पुनः किमर्थमित्याह आधिक्यायेत्यादि । किं तदित्याह समीहति । तदेवं विद्यमानस्य वस्तुन आधिक्याय वृद्धयं वृद्धस्य चैव तादवस्थाय तस्या वृद्धावस्थाया अपरिज्ञाणाय गुणान्तराधानं ययाधीयते समीहया चेष्टया स प्रतियत्न इत्युच्यते । विकृतमिति जातविक्रियमित्यर्थः । गम्यमानस्य वाक्यार्थस्य स्वरूपेणेति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः गन्धा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति प्रतीयमानोऽर्थः प्रकरणादिवाक्यस्येकदेशो वाक्यगन्धेनोक्तः । गम्य-
मानार्थस्यापि सुखप्रतिपत्तये स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः ।

१४० । किरतो लवने ।

लवनविषय इत्यादि । अनेन लवनं किरते नाभिधेयतया विशेषणम् ।

अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । केन पुनरत्र णमुल् ? यावता आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यादिना (३।१।२२) शास्त्रेण स आभीक्ष्ण्यदावप्यर्थे विधीयते । नचात्र सोऽर्थो विवक्षितः । नापि प्रतीयत इत्याह णमुल्लेख्यादि । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यतो (३।३।११३) बहुलवचनाद् भविष्यति ॥

१४१ । हिंसायां प्रतेश्च ।

हिंसायां विषय इति । एतेन किरतेर्नाभिधेयत्वेन हिंसाविशेषणम् । अपितु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । प्रतिस्कीर्णं मिति । ऋत इहातो रितीत्त्वम् (१।१।१८) । रपरत्वञ्च । रदाभ्यामित्यादिना निष्ठानत्वम् (८।२।४२) । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वम् । तथेत्यादिना किरतेरर्थस्य हिंसाविषयतां दर्शयति । अनुबध्नातीति । अनुगच्छतीत्यर्थः ।

१४२ । अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।

तस्मिन् विषय इत्यादि । अनेनाप्यालेखनं किरतेर्नाभिधेयतया विशेषणम् । अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । अपस्किरत इति । तुदादिभ्यः श इति शः (३।१।९७) । पूर्ववदित्वम् । रपरत्वम् । आलिख्येत्यादिना लेखनस्य किरत्यर्थस्य विषयतामुद्भावयति । आलिख्येति । आल्लेख्येत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिसाधनस्यालेखनस्य सामान्येनोपादानादिहापि प्राप्नोति । अपस्किरति श्वौदनपिण्डमाशित इति । अत इदमालेखनविशेषण माह हर्षजीविकेत्यादि । हर्षः प्रमोदः । जीविका प्राणधारणोपायः । कुलाय आश्रमः । किं पुनः कारणं हर्षादिष्वात्मनेपदं भवति । नत्विह प्रत्युदाहरण इत्याह हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेवेत्यादि ।

१४३ । कुम्भस्वरूणि जातिः ।

ननुच सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन निर्देशान्नपुंसकलिङ्गतायां फलजातावेव भवितव्यम् । नान्वलिङ्गतायाम् । औषधजातौ बहुवचन एव भवितव्यम् । नान्यत्र । बहुवचनेन निर्देशात् । तत् कथं कुम्भस्वरूपित्वं पुलिङ्गतायामेकवचने च भवतीत्यत आह सूत्रनिर्देश इत्यादि । नपुंसकग्रहण

मुपलक्षणमात्रम् । बहुवचनमपि ह्यतन्त्रमेव सूत्रे । तथाचोक्तं सूत्रे
लिङ्गवचनमतन्त्रम् । तस्याविवक्षितत्वादिति ।

१४४ । अपरस्वराः क्रियासातत्ये ।

अपरस्वरा इति । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः । सन्ततशब्दाद् भाव
प्रत्यय उत्पन्ने सान्त्वयमिति भवितव्यमित्यभिप्रायेणाह किमिदं मित्यादि
सततशब्दादेवायं भावप्रत्यय उत्पन्न इति दर्शयन्नाह सततस्य भाव
इत्यादि । कथं सततमिति ? एवं मन्यते । समो मकारलोपस्य लक्षणं
तावदिह शास्त्रे नास्ति । अथ सातत्य इत्येतदेव निपातनं ततश्चे परतः
समो मकारस्य लोपो भविष्यतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनं कल्प्येतैवं सति सन्तत
मिति न सिध्यतीत्यत आह समस्ततः विकल्पेनेत्यादि । अयमभिप्रायः ।
सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणप्रसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमप्याश्रितम् ।
अतस्तेन समो मकारस्यात्र लोपो विधीयते । एवञ्च कृत्वा अवश्यम्भृती-
नामपि कृत्यादिषु लोपः सिद्धो भवति । अतस्तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं
दर्शयति लुप्तेदित्यादि । अन्यमिति शेषः । अवश्यं शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्ते
परतो लुप्तेदन्त्यलोपमस्य कुर्यादित्यर्थः । अवश्यकर्त्तव्यम् । तुमुन्प्रत्ययान्त
स्याप्यन्त्यं लुप्तेत् काममनमोश्च शब्दयोः परतः । कर्त्तुं कामोऽस्येति
कर्त्तुकामः । ऋत्तुं मनोऽस्येति ऋत्तुमनाः । सम्शब्दस्य चान्त्यं लुप्तेद्
विकल्पेन हितततयोः शब्दयोः परतः । संहितम् । संहितम् । सततं
सन्ततम् । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समामः । मांशशब्दस्यान्त्यं लुप्तेत् ।
क ? पचि । डुपचप् पाक इत्येतस्मिन् धातौ । किंविशिष्टे ? युद्धञो
रिति । ल्युटि (M) घञि च प्रत्यये परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः । अत्रापि
वायव्यं सम्बध्यते । मांश्चनम् (N) मांश्चनम् । मांस्याकः मांश्पाकः ।
कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति (२।२।८, वा) समामः । समामेऽयं लोपः
पूर्वाचार्याणामभिप्रायः । संहितायाञ्च । तेन वाक्ये विच्छिद्य पाठे न
भवति ।

(M) युक्तिः ल्युटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । (N) कश्च मांश्पाकादिषु संयोगान्तस्य लोप (८।१।२९) इति न
मकारस्य भोपः ? अयस्ययादिनादित्येकं (१।४।१०) । मांश्चनम् 'उच्चाया' इति भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यद्वित्यर्थः ।

१४५ । गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

तस्य च षत्वमिति । अनादेशप्रत्ययसंस्कारत्वात् सुटः षत्वं न प्राप्नोतीत्यतस्तदपि निपात्यते । गावः पद्यन्त इत्यादिना देशस्य सेवितत्वं दर्शयति । असेवित इत्यादि । ननुच गोष्यदशब्दः सूत्र उपास्यः । तत् कस्मादसेविते ऽगोष्यदादीनीत्यादुदाह्रियत इत्याह असेवित इत्यादि । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम् । नच तत्र गोष्यदशब्दः सम्भवति । तस्मादसेविते ऽगोष्यदार्थं निपातनं विज्ञायते । यदेवमिति । यद्यसेविते ऽगोष्यदार्थं निपातनमित्यर्थः । नार्थ एतेनेति । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिध्यतीत्याह गोष्यदप्रतिषेधादित्यादि । सत्यमेवेतदिति । गोष्यदप्रतिषेधादित्यादि यदुक्तं तस्य सत्यतामाह नतु नार्थ एतेनेत्यस्यार्थः । यदि तर्हि सत्यमेवेतत् तत् किमर्थं सेवितग्रहणं मिह क्रियत इत्याह यत् नित्यादि । ननुसमासेऽगोष्यद इत्येष तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थमदृशं मर्थं गच्छेत् । अब्राह्मणवत् । ततश्च न गोष्यदमगोष्यदमिति तत्पुरुषे कृते यत् सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्यदमित्येतत् स्यात् । नतु यत्वात्यन्तासम्भव एव सेवितस्य तत्र । तथाहि स एव गोष्यददेशस्य सदृशो नेतरः । असेवितग्रहणात् तत्रापि भवतीति । अपिशब्दो न केवलं यत् सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्यदमित्यमुमर्थं व्योतयति । कस्मात् ? पुनरचासेवितग्रहणात् तत्रापि भवतीत्यत आह यानि हीदि । एवमिति । असेवितग्रहणार्थकः प्रकारः प्रत्यवसृज्यते । असेवितग्रहणे हि सति मा भूत् तस्य वेयर्थमिति बहुव्रीहिरयम् भावसाधनेनासेवितशब्देन विज्ञास्यते । अविव्यमानं सेवितमस्मिन्निति बहुव्रीहिः शाल्यन्ताभावेऽपि भवतीति येषु गवामत्यन्तासम्भव स्तान्यरण्यान्यासेवितशब्देनोच्यन्ते । ततश्च तत्राप्यगोष्यदमिति भवति । गोष्यदपूरमिति । वर्षप्रमाणं जलोपशालान्यतरस्यामिति णमुल् (३।४।३२) । ननुच गोष्यदमिति षष्ठीसमासोऽयम् । तस्य च गोसम्बन्धि पदमर्था नतु प्रमाणम् । तत् कथं गोष्यदमात्रं क्षेत्रमित्यादि ? कथं मुदाहरणं प्रमाणे युज्यत इत्यत आह

नात्रेत्यादि । नञ्चात्र स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव गोष्पदमित्युपादीयते । किं तर्हि ? वेदादेरियत्तां परिच्छेत्तुम् । तस्मात् वेदादेरियत्ता तेन परिच्छिद्यते प्रमीयत इति भवति प्रमाणम् । नचात्र प्रमाणशब्देनायाम उच्यते । किं तर्हि ? परिच्छेदमात्रम् । कुत एतत् ? निपातनसामर्थ्यात् । निपातनं हि वस्त्वप्रसिद्धमप्युपादत्ते ।

१४६ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

आत्मयापनायेति । आत्मयापनं प्राणधारणम् । तदर्थं यत् स्थापनं तत् प्रतिष्ठेत्तुच्यते । आस्पदमिति । आङ्ः परस्य पदस्य सुट् निपात्यते । आपदमिति । आङ् मर्यादावचन (१।४।८८) इत्याङ्ः कमेप्रवचनीयत्वम् । तद्योगे पञ्चम्यापाङ्परिभिरिति (२।३।१०) पञ्चमी । तदन्तेनाङ् (२।१।१३) मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावमसाम् ।

१४७ । आश्चर्य्यमनित्ये ।

यद्यनित्येऽशाश्वतिक आश्चर्य्यमिति निपात्यते ततो घटादिष्वपि स्यादित्येतं दोषं परिजिह्वीर्षुराह अनित्यतयेत्यादि । अङ्गुतं चित्रमित्युच्यते । यत्कान्ते ऽङ्गुतं तच्चित्रम् । तस्य भावोऽङ्गुतत्वम् । तस्य चान्यत्राभावादनित्यता विषयभूता । नहि तत्र ततोऽन्यत्र सम्भवति । तस्मात् तया विषयभूतया ऽङ्गुतत्वमुपलभ्यते । आश्चर्य्यं स यदि भुञ्जीतेति । अनवकृत्यमर्पयोरकिं ह्यस्तेऽपीत्यनवकृतावसम्भावनायां (३।३।१४५) लिङ् । भोजनं कस्यचिद् विगिष्ट-कालादावदृष्टपूर्वम् । अतस्तत्र भवत् तदङ्गुतं भवति ।

१४८ । वचस्केऽवस्करः ।

कुत्सितं वर्षः वर्षस्कमिति । कुत्सित इति (५।३।७४) कना निदेशो दीप्तौ मा भूदित्येवमर्थः । दीप्तावपि हि वर्षः शब्दा वर्त्तत इति तत्रापि स्यात् । यदि वर्षस्केऽवस्करशब्दो निपात्यते तदा तत्सम्बन्धिदेशे न प्राप्नोति । तत्रापि च लोकेऽवस्करशब्दः प्रयुज्यत इत्यत आह तत्सम्बन्धादित्यादि । यथा यष्टीः

प्रवेशयेति यष्टिसम्बन्धात् पुनश्च अपि यष्टिशब्देनोच्यन्ते तथावस्कारसम्बन्धादवस्कारशब्देन देशः ।

१४६ । अपस्करो रथाङ्गम् ।

रथावयव इति । अनेनादिशब्दस्यावयववचनमाचष्टे ।

२५० । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । (०)

ननु च विष्किरः शकुनावित्येतावतैव सुङ्विकल्पो सिद्धस्तत्र किमर्थं विकिरग्रहणमित्यत आह शकुनाविव विकिरशब्दस्य प्रयोगो यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थं विकिरग्रहणम् ।

१५१ । ऋस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे ।

पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडितुक्तम् । इह कात्पूर्वत्वं न सम्भवति । आगमलिङ्गस्यास्य टित्त्वमस्ति । तत आगम एव सुङ् विज्ञायत इत्याह सुङ्गागमो भवतीति । स च भवद्भयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बक्षीयानिति ऋस्वादिति पञ्चम्याश्चन्द्रोत्तरपद इति च सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चन्द्रशब्दस्यैव भवति । सुषन्द्र इति । प्रादिसमासः । सूर्याचन्द्रमसाविति । हन्तः । देवताहन्ते चेत्यानङ् (६।३।२६) अथेह कस्मान्न भवति ? शुक्लमसि चन्द्रमसीति ? अत्रापि ऋस्वात् परश्चन्द्रशब्द उत्तरपदमस्तीत्यत आह उत्तरपदमित्यादि । शुक्लमसि चन्द्रमसीति वाक्ये । तस्मादिह चन्द्रशब्दोत्तरपदग्रहणेन न गृह्यत एव । यस्मादुत्तरपदं समास एव प्रसिद्धम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

प्रतिगता कशां प्रतिकशोऽश्व इति । प्रादिसमासः । ननु च कशाशब्दोऽपि कशेरेव धातोः पचाद्यच सुत्पाद्य साध्यते । तदिहापि सुटा भवितव्यमित्यत आह यद्यपीत्यादि । कशेरेव धातोर्यदुपादानं तत् तस्यैव कशेयं उपसर्गः प्रतिशब्दस्तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । न च कशेः प्रतिरूपसर्गः । किं तर्हि ? गमेः । तेन धात्वन्तरोपसर्गाच्च भवति ।

१५३ । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषौ ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्राविति । प्रकष्टः कणोऽस्येति प्रस्कण्वः । हरिश्चन्द्रो
येति हरिश्चन्द्रः । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् कृतम् । न त्वत्रावयवार्थाऽस्ति ।
दिशब्दो ह्येतौ प्रत्यस्तमितावयवार्थौ कचिदेव ऋषिविशेषे वर्तते । ननुच
रिश्चन्द्रे ऋष्याश्चन्द्रोत्तरपद इत्यनेनेव (६११५) सट् सिद्धः । तत् किमर्थं
रिश्चन्द्रग्रहणमित्यत आह हरिश्चन्द्रग्रहण मित्यादि । प्रकण्व इति । प्रगतः-
तण्वो ऽस्मादिति प्रकण्वः । हरिरिव चन्द्रोऽस्येति हरिचन्द्रः ।

१५४ । मस्करमस्करिणो वेणुपरिव्राजकयोः ।

परिव्राजके त्विनिरपोति । निपात्यत इत्यपेक्षते । किं पुनः कारणं
न प्राप्नोतीति । मत्वर्थाभावात् । अविद्यमानमस्कारोऽपि परिव्राजको
मस्कारीत्युच्यते । मस्करिशब्दस्य तत्रैव रुद्धत्वात् । अच्प्रत्ययमपि निपा-
तयन्तीति । कर्त्तर्युच्यमानः करणे न प्राप्नोतीत्यच्प्रत्ययमपि निपा-
तयन्ति । यदि चेह वेणौ मस्करशब्दो निपात्यते तदा दण्डे न प्राप्नोति ।
तत्रापि चासौ लोके प्रयुज्यत इत्याह वेणुग्रहणमित्यादि । येन निवार्यते
तदुपलक्षणाद्यं वेणुग्रहणम् । दण्डेनापि निवार्यत इत्यत्रापि भवत्येव ।
कर्मापवादित्वादिति । सांसारिकं फलं कर्म । तदपवादितुं प्रतिषेधं
शीलं यस्य स कर्मापवादी । तस्य भावः कर्मापवादित्वम् । स ह्यीत्यादिना
तदेव कर्मापवादित्वं दर्शयति ।

१५५ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।

१५६ । कारस्करो वृजः ।

केचिदित्यादि । यदि तर्हि सूत्रमेतत् कचिन्नाधीयतं तत् कथं तेषां
कारस्करशब्दो वृजो सिध्यतीत्याह पारस्करप्रभृतियेवेत्यादि ।

१५७ । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।

पारस्करप्रभृतयो रुद्धिशब्दा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थं
प्रत्यभिनिवेष्टव्यम् । पारं करोतीति पारस्करः । कञो हेतुताच्छीत्यान्-

लोम्येष्विति टः (३।२।२०) । रथं पातीति रथस्या । आतीनुपसर्गे कः ।
 कार्यं करोतीति करोतेर्ङुः । कार्यस्य च किरादेशः । किष्कुः । किमप्यन्त-
 र्दधातीति दधातेः पूर्ववत् कः । किमो द्विवचनम् । पूर्वस्य च मकारस्य लोपः ।
 किष्किन्वा । तद्वृहत्तोरित्यादि । तद्वृहत्तोरित्यादि । तद् वृहत् इत्येत-
 योर्यथाक्रमं करपतिशब्दयोः परतश्चोरे देवतायाश्चाभिधेयायां सुङ् भवति ।
 अन्त्यस्य च तत्कारस्य लोपः । तत् करातीति किंयत्तद्वृहत्तुष्विज्विधान
 मित्यच् (३।२।२१, वा) । तत्कारश्चोरे । तत्करोऽन्यः । वृहतां पतिर्वृहत्स्यति-
 देवता । वृहत्पतिरन्यः । अथ किमर्थश्चोरे देवतयोरित्युपाधिरुपादीयते ?
 यावता संज्ञाग्रहणादेव तत्परिग्रहः सिद्धः । नह्यन्यस्य तत्कारवृहत्स्यतिशब्दो
 संज्ञा इत्यत आह संज्ञाग्रहणमित्यादि । प्राप्तुम्पतावित्यादि । तुप तुम्प
 तप्ताविति । अत्र परतः प्रशब्दात् परस्य सुङ् भवति गवि कर्त्तरि । प्रस्तुम्पति
 गोः । प्रतुम्पतिगव्यः । (१) यदुक्तमिति तु भाष्ये । यदि तर्हि पारस्कर-
 प्रभृतिराकृतिगणः प्रतिष्कशश्च कशेरित्यारभ्य पूर्वं सुत्वं न पठितव्यम् ।
 तस्याप्यनेनैव संग्रहात् । सत्यमेतत् । प्रपञ्चार्थं तु पठितव्यम् ।

१५८ । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।

एकवर्जमिति । एकं वर्जयित्वेत्यर्थः । द्वितीयायाच्चेति णमुल्प्रत्ययः
 (३।४।५३) । यद्ययमधिकारार्थः स्यात् ततः षाष्ठिक एव स्वरः संगृहीतः
 स्यात् । ये त्वन्ये स्वराः समानोदरे शयित आ चोदात्तः । अस्थिदधिसक्थ्य-
 द्गणामनङुदात्त इतिग्रवमादयः समाध्याय्यां ते न संगृहीताः स्युः । परि-
 भाषायान्त्वस्या स्तऽपि संगृहीता भवन्ति । सा ह्येकदेशे स्थितापि सकलं
 शास्त्रमभिज्वलयति यथा वेश्म प्रदीप इवेत्यालोच्याह परिभाषेयमिति ।
 विध्यङ्गशेषभूता चेयम् । परिभाषा हि कार्यवाक्यानां शेषभावगता । यस्य

(१) गवीति किम् ? प्रतुम्पति सेषः । कर्त्तराति किम् ? प्रतुम्पति गो षष्ठलः । तुम्पताविति न
 तिङन्तात्करणम् । अपि च धातुनिर्देशः । प्रस्तुम्पका इषः । प्रस्तुम्प गोः । लुङि प्राप्तुम्पोद गोः । पूर्वं
 धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात् सुट् । ततो द्विषम् । तेन लिटि प्रतुम्पति गोः । सति प्रतुम्पतिपति
 गोः । श्रुतिपा निर्देशाद यङ्स्तुकि न । प्रतीतुम्पति गोः ।

पदावयवस्य स्वरितं उदात्तो वा विधीयते तत्र शेषमनुदात्तश्चरति । स्वरविधि विषयेति । स्वरविधिर्विषयोऽस्या इति विग्रहः । यत्रान्य इति । अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । तत्रानुदात्तं पदमिति । ननु च नीचैरनुदात्त इत्यनुदात्तशब्दो (१।२।३०) विशिष्टगुणे ऽवसङ्गीतः । तत्राज्भललक्षणञ्च पदम् । पदशब्दस्यार्थस्तत् । कथमत्र सामानाधिकरण्यम् ? नेष दोषः । अनुदात्ताच्कमनुदात्तं पदमिहाभिमतम् । तेन पद एवानुदात्तशब्दो वर्त्तते । कथम् ? मत्वर्थीयाकारान्तत्वात् । अनुदात्ता अस्य सन्तीत्यनुदात्तम् । अशं आदेराकृतिगणत्वाद्वाच् । एकवर्जमित्युक्तम् । स त्वेको न ज्ञायते यो वर्जनीयः । तस्याभिव्यक्तये पृच्छति कथं पुनरित्यादि । यस्य चोदात्तः स्वरितो वा विधीयते स एवैको वर्ज्यते । यदि ह्यसार्वापि न वर्ज्यते तस्य तत् स्वरविधानमनर्थकं स्यात् । गोपायति । धूपायतीति । गुपू रक्षणे । धूप सन्तापे । गुपधूपेत्यादिनाय (३।१।२८) प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्ता धातव (३।१।३२) इति धातुसंज्ञा । धातो (६।१।१६२) रिति (६।१।१६२) धातोश्चातोदात्तत्वम् । आयप्रत्ययान्तस्यान्वयकाराकारस्य धातुस्वरत्वम् । धातुस्वरं आस्वरो बाधत इति । सतिशिष्टस्वरत्वात् । सति शिष्टस्य बलीयस्त्वात् । तथाद्युक्तं सति शिष्टस्वरो बलीयानिति वक्तव्यमिति (६।१।१५७, वा) । लुनातिपुनातीति । प्रादीनां ऋस्व(७।३।८०) इति ऋस्वः । आप्रत्ययस्य च प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । आस्वरमिति । बाधत इति सम्बध्यते । ननु परत्वात् तिवादिषु कर्तेषु विकरणैर् भवितव्यम् । अतः सति सर्वधातुकस्वरे आस्वरस्य गिथमाणत्वात् तस्य सति शिष्टत्वम् । एवञ्च आस्वरेणैव बाधा युक्ता तस्वरस्य । एवं मन्यते । यत् तास्यनुदात्तेन छिदुपदेशेत्यादिना (६।१।१८६) तामेः परस्य लसार्वधातुकत्वं शास्ति तज्ज्ञापयति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरेण बाध्यत इति । लुनीतः पुनीत इति । ई इत्यघोरितीत्वम् (६।४।११३) । तस्वरमाम्स्वर इति । बाधत इति सम्बन्धः । बाधकत्वे तस्य हेतुः सति शिष्टत्वमेव । लुनीतस्तुरामिति । तिङ्येति (५।१।५६) तसन्तात्तरप् । तदन्तात् किमेत्तिङ्येत्यादिनामुप्रत्ययः (५।४।१३) । किमर्थं पुनरयमेकवर्जपदस्वरो विधीयत इत्याह आगमस्येत्यादि । आगमसादीनां

पृथक् स्वरौ मा भूदित्यवमर्थमेकं वर्जयित्वा पदानुदात्तत्वं विधीयते । आगम-
स्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत इति । सत्यस्मिन्नेकवर्जं पदं स्वरः । असति त्वस्मिन्
प्रकृतेरागमस्य च पृथगेव स्वरः स्यात् । चत्वार इति । प्रकृतिस्वरः पुन-
राद्युदात्तत्वम् । तथाहि चतेरन्वितुग्रन् (उण् ५।७२६) प्रत्ययान्त-
श्चतुः शब्दो व्युत्पाद्यत इति स नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति । अनङ्गाह इति ।
अनुङ्गोऽप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । अन प्राणने । अस्मात् सर्वधातुभ्योऽसुन्निव-
सुन् (उण्, ५।६२८) प्रत्ययान्तत्वादनः शब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अगो
वहतीत्यनसि वहेः क्तिप् । उच्चानम इत्यनस्युपपदे वहेर्धातोः क्तिप् ।
अनश्चोकारादेशः । वहे र्यजादित्वात् संप्रसारणम् । उपपदसमासः ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मादनङ्गो
ऽप्येवं व्युत्पादितस्य स्यादाद्युदात्तत्वम् । विकार आदेशः । अनङ्स्वरः
प्रकृतेरिति । दध्यस्थिशब्दावाद्युदात्तौ । तथाह्यसु क्षेपणे । असिसञ्चिभ्यां
श्चिन्निति (उण्, ३।४३४) श्चिन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेणास्थिशब्द
आद्युदात्तः । दधिशब्दोऽपि किन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त एव । धाधातो-
राट्गमहनेति (३।२।१७२) किकिनौ लिट् चेति किन्प्रत्ययः ।
तत्र द्विवचने कृत आकारलोपे च दधीति भवति । अस्थिदधीत्यादिना-
नङि कृते (७।१।७५) तस्य यः स्वरः स च कर्त्तव्यः । तस्याप्यसत्यस्मिन्-
स्थिदधिशब्दयोरनङश्च पृथगेवोदात्तत्वं तु स्यात् । अस्मिन्सु सत्यनङ एव
भवति । प्रकृतरित्यादि । गोपायति धूपायतीति । अत्र प्रकृते
गुपिधूपेश्च धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् (६।१।१६२) आग्रप्रत्ययादेरप्याकारस्य
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गोपायधूपायशब्दयोरपि सनाद्यन्ता धातव इति
(३।१।३३) धातुसंज्ञायां कृतायां धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् (६।१।१६२) मेव
प्राप्नोति । एवं पृथक् स्वरप्रसङ्गे यकाराकारस्यैव धातुस्वरौ भवति । न
गुपिधूप्योर्नापि प्रत्ययाकारस्य । कर्त्तव्यमिति । धातोरन्तोदात्तत्वे
प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वे च प्राप्ते प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । नतु धातुस्वरः ।
अथानियमोऽस्वस्वरस्य वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति ? नञ्च सृते कश्चिद्
अवस्थाहेतुः प्रातः । नच विना व्यवस्थाहेतुना सा लभ्यत इत्याह पर-

नित्यान्तरङ्गेत्यादि । यत्र परादिस्वराः प्राप्नुवन्ति तद्विपक्षाच्च तत्र परादीनां बलीयस्त्वात् तत एव वर्ज्यं न । इतरे तु निवर्त्यन्ते । यत्र तु परनित्यान्तरङ्गा पवादेऽपि क्वचिदिष्टं न सिध्यति तत्र सति शिष्टेन व्यवस्था भवति । तस्य हि बलीयस्त्वमुक्तम् । अतः सति शिष्टेतरस्वरप्राप्तौ सति शिष्ट एव वर्ज्यते । नेतरः । कथं पुनः सति शिष्टेन व्यवस्थेत्यत आह यो हीत्यादि । कथमेतज् ज्ञायत इत्याह तथाहीत्यादि । गोपायतीति । अत्रायप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । स च स्वरो धातुस्वरस्यापवादोऽपि सन्नाय-प्रत्ययान्तस्य धातुसंज्ञायां कृतायां पुनस्तेन धातुस्वरेण सति शिष्टेन बाध्यते । कार्णात्तरासङ्गपुत्र इति । बहुव्रीहिं कृत्वा तत्पुरुषः कर्त्तव्यः । बहुव्रीहिस्वर इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिनोक्तः (६।२।१२) । पूर्वकं ज्ञापकं चेतसि कृत्वाह विकरणस्वरस्त्वित्यादि । विभक्तिस्वरेत्यादि । निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इति नञुदात्तः । तत्र तत्पुरुषसमामे कृते तत्पुरुषे तुल्या-र्थेत्यादिना (६।२।२) प्रकृतिस्वरादुदात्तत्वमेव भवति । यदा तु नञ्स्वराद् विभक्तिस्वरः प्राप्नोति नञ्स्वरथेष्ठते तस्माद् विभक्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । बलीयस्त्वे सति किं भवतीत्याह अतिस्र इत्येतेत्यादि । तिसृभ्यो-जस (६।१।१६६) इत्यनेन विभक्ते रुदात्तत्वं विधीयते । तद्वलीयस्त्वात् सति शिष्टमपि नञ्स्वरेण बाध्यते । विभक्तिस्वरस्य तु तिस्रः तिसृष्वित्येषो-ऽवकाशः । विभक्तिनिमित्तस्वराच्चेत्यादि । विभक्तिनिमित्तं यस्य स स्वरा विभक्तिनिमित्तस्वरः । यस्य विभक्तिनिमित्तमाम इति । आमो विभक्ति-निमित्तत्वं पथिमथोः सर्वनामस्थान (६।१।१८८) इत्यतः सर्वनामस्थान-ग्रहणानुवृत्तेः । तस्य यदुदात्तत्वमित्यादिना बलीयस्त्वस्य फलं दर्शयति । विभक्तिनिमित्तस्वरस्य चत्वारोऽनङ्गाह इत्येषोऽवकाशः । वाक्ये हीत्यादि । देवदत्तशब्द आसन्वितस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गोशब्दो हि प्रातिपदिकस्वरेणा-न्तोदात्तः । तस्योतोऽम् शमा (६।१।८३) गत्याकारोऽपि स्थानिवद्भावे-नोदात्त एव । तथा विभक्त्या सहैकादेशोऽपि । एकादेश उदात्तेनोदात्त (८।१।५) इति वचनात् । अभिशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य निपाता आद्युदात्ता उपमर्शा-द्याभिवर्ज (फिट्, ४।८०) मित्याद्युदात्तविधानं वर्जितत्वात् प्रातिपदिक-

स्वर एव भवति । आङ्पसर्गस्वरेणाद्युदात्तः । आजेत्येष तु लोङ्गन्तस्तिङ्ङ-
 तिङ्ङिति (८।१।२८) निघातेनानुदात्तः । शुक्लशब्दो हि प्रातिपदिक-
 स्वरैरान्तोदात्त इति तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इति टापा सङ्केका-
 देशे कृतेऽन्तोदात्त एव भवति । एवममिपूर्वत्वे (६।१।१०७) कृते वेदि-
 तव्यम् । तदेषं पदग्रहणाद् वाक्च एकैकस्मिन् पदे पृथगेव स्वरौ भवति ।
 यद्यनुदात्तं पदमेकवर्जं भवत्येवं सति यावत् पदमंज्ञा न भवति तावदेकं
 वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम् । ततश्च कुवल्या विकारः
 कौवलमित्यत्रानुदात्तादेशेत्यनेनाञ् (४।२।४३) प्रत्ययो न स्यात् । यतः
 कुवलशब्दोऽयं ग्रामादीनाञ्चेत्याद्युदात्तः (फिट्, २।३८) । गौरादित्वान् ङीषि
 विहितेऽपि पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्याह परिमाणार्थञ्चेद-
 मित्यादि । पदमत्र गौणमभिप्रेतम् । न मुख्यम् । अन्यथा पदाधिकारि सति
 पुनः पदग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुत्तरकालं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति
 तदिह पदमभिप्रेतमिति वेदितव्यम् । असति पदग्रहणे न ज्ञायते कियता-
 मचामनुदात्तत्वं भवतीति । पदग्रहणे तु सत्येकस्मिन् पदे यावन्तोऽच-
 स्तावतामनुदात्तत्वं भवतीत्येषोऽर्थो ज्ञायते । तस्मात् परिमाणार्थमिति । नतु
 सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा प्रतिपादनार्थम् । तेन प्रागेव पदव्यपदेशादनुदात्त-
 त्वेन भवितव्यमिति न भवति पूर्वाक्तदोषप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यद्यपि
 पदमित्यनेन मुख्यं पदं न प्रत्याप्यते तथापि पदाधिकारिण तदिह सन्निधायत
 इति तदवस्थ एव स दोष इत्यत आह पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति ।
 एतत् पदग्रहणं गौणमर्थं प्रतिपादयन् मुख्यपदाधिकारं निवर्त्तयति । तेन
 किमिष्टं भवतीत्याह तनेत्यादि । तथाचेति । एवञ्च सतीत्यर्थः । प्रागेव
 पदव्यपदेशात् स्वरविधानतुल्यकालमेव परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीति ।
 अमुमेवार्थं द्रष्टव्यं माह गर्भिणीत्यादि । गर्भाऽस्या अस्तीतीनिः । ऋन्नेभ्यो
 ङीबिति (४।१।४) ङीप् । गर्भशब्दोऽयं (९) कुवलशब्दवदाद्युदात्तः ।
 तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तत्वसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणी-
 शब्दस्यानुदात्तादित्वादनुदात्तादेरभित्वञ् (४।२।४४) प्राप्नोतीति तद्वाध-

नार्थं युज्यते तस्य भिन्नादिषु पाठः । तस्य तूत्तरकालं पदसंज्ञायामुप-
जातायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं स्यात् । एवं सति गर्भिणीशब्दः षाद्युदात्तः
स्यात् । ततश्चाणो बाधनार्थं भिन्नादिषु न पठ्यते । पठ्यते च । तस्मात्
ततो विज्ञायते प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं
भवतीत्यभिप्रायः । किं पुनः कारणं लभ्यायां पदसंज्ञायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वे
विधीयमाने कुवलीशब्दादङ् न सिध्यति ? कथञ्च गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादि-
लक्षणस्याजो बाधनार्थं भिन्नादिषु पाठः ? प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधि-
समकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापक इत्याह कुवलगर्भ-
शब्दादित्यादि । आद्युदात्तत्वे ह्यनयो र्यदि पदसंज्ञायां सत्यामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं
स्यात् कुवलीशब्दस्य च स्यात् । ततश्च कुवलीशब्दाद् विकारेऽर्थेऽङ् न स्याद् ।
गर्भिणीशब्दस्याद्युदात्तत्वादङ् प्राप्नोति । ततस्तद्बाधनार्थं भिन्नादिषु न
पठ्यते । पठ्यते च । तस्मादवसीयते प्रागेव पदव्यपदेशादवशिष्टस्यानुदात्तत्वं
भवति ।

१५६ । कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।

कर्षात्वत इति । कर्षयात्वाच्चेति कर्षात्वत् । समाहारह्रस्वः । आकारो-
ऽस्यास्तीत्यात्वान् । कर्षतेर्धातोरिति । कृष विलेखन इत्यस्याकारवत्तयेति
सम्बध्यते । कर्षतिना धातुना साहचर्यादात्वतोऽपि धातोरेव ग्रहणम् ।
घञ इति प्रत्ययग्रहणम् । अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यं
ज्ञायत इत्याह घञन्तस्येति । एतच्च कर्षद्वेरात्वतश्च समानाधिकरणं विशे-
षणम् । पाक इत्यादि । अत उपधाया (७।२।११६) इति ह्रस्वो कृतायां धातो-
राकारवत्त्वम् । दायो धाय इति । आतो युक् चिण् कृतोरिति (७।३।११)
युक् । किमर्थं पुनः प्रकृते विकृतस्य ग्रहणं क्रियते ? न कृषात् इत्येवो-
च्चेत्यत आह कर्ष इति विकृतनिर्देश इत्यादि । कृषिर्विलेखनार्थं भवादौ
तुदादौ च पठ्यते । तत्र यस्य विकरणे परतो गुणात्मको विकारो भवति
तस्यैव भोवादिकस्य ग्रहणमिष्यते । नेतरस्य । एतच्च विकृतनिर्देशे सति
लभ्यते । तस्मात् कृषतेस्तौदादिकस्य निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थो विकृत-

निर्देशः । कस्मात् पुनस्तीदादिकस्य निवृत्तिरिष्यत इत्यत आह तीदादिकस्य इत्यादि । (R) अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते ? न कर्षात् इत्येवोच्येत ? नैव शक्यम् । विहितविशेषणस्याकारस्य ग्रहणं विज्ञायेत । आकारान्ताद् यो विहित इति । तथाच दाय इत्यादादेव स्यात् । पाक इत्यादौ न स्यात् । मतुग्रहणे तु सति न दोषः । अन्तग्रहणमुत्तरार्थम् । इह ह्यलोऽन्तस्येति (१।१।५१) भविष्यति ।

१६० । उच्छादीनाञ्च ।

उच्छः । स्नेच्छः । जञ्जः । जल्प इति । उच्छि उच्छे । स्नेच्छ अव्यक्तायां वाचि । जज जजि युहे । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जञ्जेः कुत्वाभावो निपातनात् । जपो व्यध इत्यवन्ताविति । तत्र व्यधजपो रनुपसर्गं (३।३।६१) इत्यवन्तत्वम् । वधशब्दो हि जनश्च वध (३।३।७६) इति । तयोर्धातुस्वरः प्राप्त इति । धातो (६।१।१६३) रित्युदात्तत्वम् । व्यध इति । व्यध ताडने । अत्रापि व्यधजपोरित्यवन्तत्वम् (३।३।६१) । पूर्ववद्भातुस्वरः प्राप्तः । कालविशेष इति । कृतदापरादौ । रथाद्युपकरणे चेति । आदिशब्देन हलादेर् ग्रहणम् । गर इति । गृ निगरणे । ऋदोरवित्यवन्तः (३।३।५७) । विषमित्यनेन दूष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । अन्यत्राद्युदात्त एवेति । धातुस्वरेण । वेद वेग वेष्ट बन्धा इति । विद ज्ञाने । विचिर् पृथग्भावे । वेष्ट वेष्टने । (S) बन्ध बन्धने । परिष्टुदित्यादि । टुब् सुतौ । यु मिश्रणे । द्रु गतौ । एभ्यो यथायोगं पर्याद्युपसर्गपूर्वेभ्यः क्तिप् । प्रादिसमासः । अन्यत्र मध्योदात्त इति । वर्त्तनिशब्दो ह्यर्त्तिस्त्वृत्त्यतोऽनिप्रत्यये (उण् २।२।५८) ऽनु वर्त्तमाने वृत्तेश्चेत्यनेन (उण् २।२।६३) वृत्तु वर्त्तन इत्येतस्मादनिप्रत्यय सुत्पाद्य व्युत्पाद्यते । तस्मात् प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । दर इति । दृ विदारणे । ऋकारान्तत्वादवन्तः । साम्बतापौ भावगर्हायामिति । सहा-
म्बया वर्त्तत इति साम्बः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद मिति (६।२।१) प्रकृति

(R) अतः पर सङ्गीश्वरपुस्तके हस्तस्यति कदयोगे कैर्भैरि वप्रीति लिखितमस्ति । (S) मुद्रितकाशिकाग्रान्ते
वेष्ट इति पाठः ।

स्वरिण सङ्गशब्दस्य निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भावगर्हाया मन्तोदात्तत्वं विधीयते । साम्बो भिञ्जते (T) । भिञ्जन् मन्त्र भावगर्हा । तपनं तापः । तप सन्ताप इत्यस्माद् घञ् । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । तापो दस्यूनां धार्मिकेषु । भावगर्हयामिति किम् ? साम्बस्ति-
 ष्टिति । तापो महान् ग्रीष्मस्य । अनयोराद्युदात्तत्वमेव । उत्तमशब्दत्-
 तमाविति । एतौ तमप् प्रत्ययान्तौ । पिप्त्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वं उच्छब्दस्य निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इत्याद्युदात्तत्वमित्यत आद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं मुक्तमशब्दः पठ्यते । शब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरिणांन्तो-
 दात्तः । ततो मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमेव पठ्यते । सर्वत्रेति । भाव-
 गर्हयामन्यत्र च । भञ्ज मय्य इत्यादि । भञ्ज भञ्जणे । मय्य विलोडने । भुज कौटिल्ये । दिङ् उपचये । ननु भञ्जि शुरादित्वाण्यन्त इति । तत एरजि-
 त्यचा (३।३।५६) भवितव्यम् । तत् कथममो घञस्त इत्याह भञ्जिण्यन्तो-
 ऽपीत्यादि । अत्रैव कारणमाह एरजण्यन्तानामिति (U) ।

१६१ । अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः ।

कुमारोति । वयमि प्रथम इति (४।१।२०) डीप् । यस्येति (६।४।१८८)
 चेत्यकारलोपः । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरिण । एव सुस्तरत्रा-
 प्यन्तोदात्तता वेदितव्या । डीबिल्यनुदात्त इति । पिप्त्वात् । प्रासङ्ग्य इति ।
 तद् वङ्गतीत्यादिना (४।४।७६) प्राग्वृत्तीयो यत् । प्रसङ्गशब्द इत्यादि ।
 पनुज सङ्ग इत्यस्माद् घञ् मुत्पाद्य प्रसङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते । तस्य
 गतिकारकोपपदादिति (६।२।१३८) तत्पुरुष इति वर्त्तमाने याथघञ्
 क्ताजबिन्नकाणामित्यन्तोदात्तत्वं (६।२।१४४) विहितम् । अतोऽसावन्तोदात्तः ।
 नैतदस्तीति । उदात्तो लुप्यत इति यदुक्तं तस्य प्रतिषेधः । कस्माच्चैतद-
 स्तीत्याह स्वरितं ङीत्यादि । स्वरविधिममकानमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं
 भवतीति । प्रातिपादितं मेतत् । तस्मात् स्वरितं विधीयमाने परिशिष्ट-

(T) 'साम्बया सङ्ग भिञ्जण्य गङ्गितत्वादित्यर्थः ।

(U) एरजण्यन्तानामिति वार्त्तिके । 'यस्ये' लिट्प्रत्ययसङ्गः । एतद्विधे इरदत्त आह
 "यत्प्रत्ययं मेतद् वचनं सित्याह केचि भञ्जशब्दस्य पाठेप्रयोगेन मय्य" इति ।

स्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत् कुत उदात्तलोपः ? न कुतश्चिदित्यर्थः । तदेतदित्यादि । यस्मादेव मनुदात्तग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं न संभवति तस्मादननुदात्तग्रहणमेतदादेरनुदात्तस्योदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथा ह्यस्यानर्थक्यमेव स्यात् । किं पुनः कारणमादे रनुदात्तस्योदात्तो न सिध्यति ? यतस्तदर्थमनुदात्तग्रहणं क्रियत इत्याह अन्त इति हीत्यादि । अवधारणमात्रं द्रष्टव्यम् । अन्तस्यैव स्यान्नादेरित्यर्थः । न पुनरादेरुदात्तार्थमनुदात्तग्रहणं क्रियत इत्याह मा हि धुक्तामित्यादि । दुहेर्लुङ् । आत्मनेपदमातामाथाम् । ततश्च शलङ्गुपधादनिटः क्त (३।१।१५) इति च्नुः क्सादेशः । तस्यानुदात्तेत्यादिना (६।१।१८६) लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । क्सस्याची (७।३।७२) त्यकारलोपः । क्सस्याकारः प्रत्ययस्त्ररेणोदात्तः । दादेर्धातोर्धः (८।२।३२) खरि चेति (८।४।५५) चर्त्त्वम् । घकारस्य ककारः । षत्वम् । अत्रासत्यनुदात्तग्रहणं आतामाथामाकारस्यादिभूतस्यानुदात्तत्वं न स्यात् । सति त्वस्मिन्नाकारस्यादिभूतस्योदात्तत्वं स्यात् । हिशब्दस्य प्रयोगे हि चेति (८।१।३४) निघातप्रतिषेधो न स्यात् । निघाते हि तिङ्कृतस्यासत्युदात्तलोपो न स्यात् । माङ्प्रयोगोऽप्यटो न माङ्योग इति (६।४।७४) प्रतिषेधो यथा स्यात् । अटि हि तस्योदात्तत्वाच्छेषस्यानुदात्तत्वं स्यात् । तथाच सत्यनुदात्तस्याकारलोपः स्यात् । नोदात्तस्य भृगव इति । भृगोरपत्यानि ऋध्यन्त्यकृष्णीत्यादिना (४।१।११४) ऋध्यन् । तस्यात्रिभृगुकृतसेत्यादिना (२।४।६५) बहुषु लुक् । ननु चात्रापि विभक्तावुत्पन्नायामुदात्तस्य लोपः । तस्मादिहापि भवितव्यमेवेत्यत आह प्राक् सुवृत्तपक्षे रित्यादि । नहि गोत्रप्रत्ययस्य लुग्विधौ विभक्तिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते । तस्मात् प्रागेव गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । ततो नात्रानुदात्ते । वेदी । और्वीति । विदस्यापत्यमुर्वस्यापत्यमित्यनृथानन्तर्यं विदादिभ्योऽजित्यञ् (४।१।१०४) । जित्स्त्रेणाद्युदात्तः । टिट्ठाणञिति (४।१।१५) ङीप् ।

१६२ । धातोः ।

ऊर्णोतीति । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

१६३। चितः।

भङ्गुरमित्यादौ प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽन्तोदात्तत्वं विधीयते। कुण्डिना इति। अत्र तु स्थानिवद्भावः स्वरस्य। कुण्डिनौशब्दस्यायमादेशः। स च प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्त इति तदादेशोऽपि मध्योदात्त एव स्यात्। कुण्ड-मस्यास्तीतीनिः। तदन्तात् स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीविति (४।१।१४) ङीप्। कुण्डिन्ता अपत्यानि बह्वनीति गर्गादित्वाद् यञ्। तस्य बहुषु लुक्। परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः। चिति प्रत्यय इत्यादि। कथं पुनः प्रकृति-प्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं लभ्यते? यथा लभ्यते तथा ख्यायते। इह चित इति समुदायसम्बन्धेऽवयवादेशो षष्ठी। चितोऽवयवस्य यः सम्बन्धी यः समुदायस्तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः। अथवा चित इति मत्वर्थीयाच् प्रत्ययान्तमेतच् चिदस्यास्तीति चितः। तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः। तेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं सिध्यति। यदि तर्हि चित इति मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तमेतत् तर्हि षष्ठो प्राप्नोति। चितस्येति निर्देशेन भवितव्यम्। नैष दोषः। कृन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति सुव्यत्ययेन षष्ठ्याः प्रसङ्गे प्रथमा भविष्यति। बहुपटव इति। ईषदसमाप्ताः पटव इति विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् त्विति (५।३।६८) बहुच्। उच्चकैरिति। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच् (५।३।७१)।

१६४। तद्धितस्य।

कौञ्जायना इति। कुञ्जादिभ्यश्चफजिति (४।१।८८) च्फजन्ताद् व्रातच्फजोरस्त्रियामित्यागतस्य (५।३।१२३) जप्रत्ययस्य तद्वाजस्य बहुष्वित्यादिना (२।४।६२) लुक्। किमर्थमिति। पूर्वेष्वेव सिद्धमिति मन्थ-मानस्य प्रश्नः। परमपीत्यादि। च्फजो हि चकारो व्रातच्फजोरस्त्रिया-मित्यत्र (५।३।१२३) विशेषणैः चरितार्थः। अकारोऽपि ह्रस्वः। यद्येवं नोच्येत तदा परत्वान् अित्स्वरः स्यात्। तस्मात् तमपि बाधित्वान्तो-दात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते।

१६५ । कितः ।

प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽयम् । आक्षिपः शालाक्षिप इति । तेन दोष्यतीत्यर्थं
(४।४।२) ठक् ।

१६६ । तिसृभ्यो जसः ।

तिसृस्तिष्ठन्तीति । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति (७।२।८०)
तिस्रादेशः । अचि र ऋत इति (७।२।१००) ऋकारस्य रादेशः । उदात्त-
स्वरितयोरित्यादि । त्रिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति तदादेशोऽपि
तिसृशब्दोऽन्तोदात्त एव । तत्र तत्र ऋकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने विहितो
रेफ उदाहृत्य न भवति । ततः परस्य जस उदात्तस्वरितयोरित्यादिना
(८।२।४) स्वरितः प्राप्नोति । अतोऽस्यायमपवादः । अथ जस्यङ्गणं
किमर्थम् ? तिसृकेतयत्र मा भूदिति चेत् ? स्यादेतत् । त्रिशब्दात् संज्ञायां
कनि कृते तत्र च तिसृभावे कन्युपसंख्यान (७।२।८८, वा) मिति
तिस्रादेशे तिसृकेत्यत्रापि स्यात् । असति जस्यङ्गण इति । नैतदस्ति ।
नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते ।
स यथैवानुदात्तौ सुप्पितावित्येतत्स्वरं (३।१।४) बाधते तथा नित्स्वरमिति
चेत् ? नैतदस्ति । यस्माद् येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । नचाप्राप्ते
ऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिन् (३।१।४) तिसृस्वर आरभ्यते । नित्स्वरे
पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त (प, ६१)
इत्येव तिसृस्वरोऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतत् (३।१।४) बाधित्यते । न नित्-
स्वरम् । शसादिनिवृत्तार्थे तर्हि जस्यङ्गणमिति चेत् ? एतदपि नास्ति ।
शसि तावद् भवितव्यमेवान्तोदात्तेन । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति (६।१।४७४) ।
अन्यानि सर्वाणि बहुवचनानि हलादीनि । तत्र षट्त्रिचतुरभ्यो हलादिरिति
(६।१।७८) ऋतुपोत्तम (६।१।१८०) मितुयदात्तत्वेन भवितव्यम् । बहु-
वचनविषयत्वाच्च तिसृशब्दस्य द्विचचनैकवचने न स्तः । तत्रान्तरेण जस्य-
ङ्गणं जस एव भविष्यतीत्यत आह जस्यङ्गणमित्यादि । एके भाष्यकारादयः ।
असति जस्यङ्गणे तिसृ अतिक्रान्ताविति प्रादिसमासे कृते ऽतितिस्रा-

विलम्बापि स्यात् । तन् मा भूदित्येष दोष इत्युपसमस्तार्थं जस्यग्रहण-
मिच्छन्ति ।

१६७ । चतुरः शसि ।

चतुरश्चतुरारन्प्रत्ययान्तत्वा (उण्, ५।७३६) चतुःशब्द आद्युदात्तः ।
तस्य हि शसि परतोऽनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । अथेह कस्माच्च भवति
चतस्रः पश्येति ? चतस्रादेशेऽपि चतुरः कृते स्थानिवद्भावेन न प्राप्नोतीत्यत
आह चतस्रादेश इत्यादि । चतस्रादेशे कृत आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते ।
स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधक इत्याद्युदात्तत्वनिपातनाच्चतस्रः पश्ये-
तत्रायं स्वरो न भवति । अथवा परत्वादचिर ऋत इति (७।२।१००)
रादेशे कृत ऋकारस्य तावन्न भवितव्यम् । अकारस्याप्यवः परस्मिन् पूर्व-
विधाविति (१।१।५७) यणादेशस्य स्थानिवद्भावाद्वाटकारेण व्यवधाने सति
न भवितव्यमेव । ननु च न पदान्तद्विध्वननेत्यादिना (१।१।५८) स्वरविधौ
प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः । नैतदस्ति । उक्तं हि तत्र स्वरदीर्घयलोपिषु
लोपाजादेशो न स्थानिवदिति (१।१।५८ वा) । नचायं लोपाजादेशः ।

१६८ । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ।

साविति प्रथमैकवचनस्येदं ग्रहणं स्यात् सममीबहुवचनस्य वा ? उभयां
र्वा ? तत्र यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् त्वया त्वयीतऽत्रापि स्यात् ।
भवति हि युष्मच्छब्दस्य त्वाद्धौ साविति (७।२।८४) त्वादेशे कृते प्रथमैक-
वचने परत एकाचत्वम् । सामान्येनोभयग्रहणेऽप्येष दोषः । सममी-
बहुवचनस्य ग्रहणे नायं दोषः प्रसज्येत । युष्मास्वित्यत्र युष्मच्छब्दस्यानेकाच्-
त्वमित्यतः सर्वे हृदि कृत्वाह साविति सममीबहुवचनस्य ग्रहणमिति ।
याज्ञगामिति । याच्छब्दाच्छतन्तात् तृतीया । राज्ञ इति । भवति
राजज्ज्ञश्चो भसंज्ञके परतो लोपि कृत एकाच् । ननु सौ राज्ञस्त्विति ।
तत्रानेकाच्त्वात् । वाक्तरा वाक्त्वमिति । तरपुममिति भवति वा
तृतीयादिः । ननु विभक्तिः । अथ कस्मात् । सममीबहुवचनग्रहणमित्याह
सममीबहुवचनस्येत्यादि । त्वया त्वयीति । युष्मदन्तर्दोर्मपर्यन्तस्य (७।२।८१)

त्वमावेकवचन (७।२।८७) इति त्वादेशः । परिशिष्टस्य योऽचीति (७।२।८८)
यकारः ।

१६६ । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ।

यदि विग्रहाभावेन यो नित्यसमासः स इह नित्यसमासग्रहणेन गृह्येत
ततोऽवाचा ब्राह्मणेन सुवाचा ब्राह्मणेनेत्यापि विकल्पेन स्यादित्येतत्तत्सि
कृत्वाह नित्यशब्दः स्वर्थ्यत इति । स्वरितत्वमस्य क्रियत इत्यर्थः । तेन किं
भवतीत्याह तेनेत्यादि । स्वरितत्वेन ह्यधिकारगतिर्भवति । तेन नित्याधि-
कारे यो विहितः समासः स एव नित्यसमास इति । अत्र स च प्रति-
षिध्यते । परमवाचेति । सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः । स च
नित्याधिकारविहितसमासो न भवतीत्यनित्यसमासः । सुवाचेति । कुगती-
त्यादिना (२।२।१८) समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इति (६।२।२)
स पुनरुदात्तः । निपाताद्याद्युदात्ता उपसर्गाद्याभिवर्जमिति (फिट् ४।८०)
वचनात् । यथातोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं नास्थेवमनित्यसमासत्वमपि ।
कुगतीतयादावपि (२।२।१८) नित्यग्रहणानुवृत्तेः । एवं सति मयूरव्यंस-
कादयश्चेतर्नेनात्र ((२।१।७२) समासो द्रष्टव्यः । मयूरव्यंसकादेराकृति-
गणत्वात् । अन्यथा हीति । यद्युत्तरपदग्रहणं न क्रियेत तदैकाग्रहणं
समासविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः स्यादित्याह तत्रेत्यादि । ऊर्क-
शब्दः सम्प्रदादित्वात् क्तिबन्तः । अग्निचिता सोममुतेति । अग्नौ चेः
(६।२।८१) सोमे सुजः (१।२।८०) इति क्तिप् । अयं नित्याधिकारे
समासो विधीयत इति । तत्र नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यतो (२।२।१७)
नित्यग्रहणानुवृत्तेः । तत्रेत्यादि । गतिकारकोपपदात् कृदित्यनेनोत्तर-
पदस्य (६।२।१३८) प्रकृतिस्वरौ विधीयते । उत्तरपदश्च धातुस्वरेणात्तो-
दात्तम् । तेन चिच्छब्द उदात्तो भवति । एवं सोममुच्छब्दोऽपि ।
यस्त्वित्यादि । नित्यशब्दः स्वर्थ्यत इति यदुक्तं तस्यानेन प्रयोजनं दर्शयति ।
अवाचा सुवाचेति । अत्राकारेण पूर्वपदेन सुशब्देन च विग्रहो नोपपद्यते ।
तयोरिह प्रयोगाभावान्नित्यसमासावेतौ । नतु नित्याधिकारविधानात् ।

१७० । अच्चेष्टन्दस्यसर्वनामस्थानम् ।

इन्द्रो दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विगितगादिना (३।२।५८) क्तिन् ।
प्रनुनासिकलोपः । षष्ठेऽकवचनम् । अच इतरकारलोपः (६।४।१३८) ।
वाविति (६।३।१३७) दीर्घः । तृतीयादिरित्यादि । यदि सर्वनाम-
स्थानग्रहणं क्रियते तदा शसो न स्यात् । तस्यातृतीयादित्वात् । अथापि
तृतीयादिग्रहणं निवर्त्येतैवमपि सर्वनामस्थानेऽपि स्यात् । प्रतीच इति ।
पूर्वेण तुल्यम् ।

१७१ । ऊङिदंपदादाप्पुंरैदुग्भ्यः ।

प्रछौह इति । वहथेति (२।२।६४) णिः । वाह ऊङित्यूट् (६।४।१३२) ।
एत्वधत्तुट्स्थिति (६।२।८८) वृद्धिः । ऊटुपधायहणमिति । उपधाभूत
ऊङ् गृह्यते येन तदुपधायहणमिति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थ-
मित्याह इह मा भूदिति । तत्वेदं व्याख्यानम् । अन्तोदासादित्यादि
सूत्रादिना न्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते (६।१।६८) । सा च व्यवस्थितविभाषा
विज्ञायते । तेनोपधाभूतादेव भवितव्यमिति तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति ।
अक्षदुर्वेति । अक्षेर्दीर्घ्यतीति क्तिप् । च्छोः शूङ्नुनासिके चेति (६।४।१८)
वकारस्योऽः । यणादेशः । आभ्यामिति । इदमस्यदायत्वम् । हलि
लोप इतीदृशस्य (७।२।११३) लोपः । अथो आभ्यामिति । इदमोऽन्वा-
देशः शनुदात्तस्मृतीयादावित्वादेशः (२।४।३२) । निष्पर्यन्ता इह
गृह्यन्ते इति । एतदपि पूर्ववद् व्यवस्थितविभाषया लभ्यते । तस्यां हि
सत्यां निष्पर्यन्तेभ्य एव भवितव्यम् । तेषामेव ग्रहणं युक्तमिति तएव
गृह्यन्ते । निपद इति । शसि परतः पादस्य पदादेशः । दत्त इति ।
अत्रापि दन्तशब्दस्य ददादेशः । आसन्निति । अत्रासनशब्दस्य सप्तम्येक-
वचनेऽसन्नित्ययमादेशः । (U) उदन्निति । अत्राप्युदकशब्दस्योदकादेशः ।
अन्निरिति । पकारस्य तकारः । तस्य जश्च' दकारः । आभ्यामिति ।
रायो हलीत्यात्वम् (७।२।८५) ।

(U) आसन्नशब्दासन्नादेश इति न सिध्दं नित्यादयः ।

१७२ । अष्टनो दीर्घात् ।

अष्टन आ विभक्तावित्यात्वम् (७।३।८४) । अष्टस्त्रिति । ननुचात्रापि भवितव्यमेवात्वेन । नहि तद्विधौ विकल्पप्रतिपादकं वचनमस्ति । नापि प्रकृतमित्यत आह इदमेवेत्यादि । यदि हि नित्यमात्रं स्यादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्तनाभावात् । कृतात्वस्य च षट्संज्ञामिति । इदमेव हि दीर्घग्रहणं मष्टनो ज्ञापयति सम्बन्धनीयम् । कथं पुनर्ज्ञापयतीत्याह अन्यथा हीत्यादि । दीर्घग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते यत्रात्र नास्ति तत्रायं स्वरौ मा भूदिति । यदि कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात् तदात्वपक्षे षट्संज्ञायामसत्यां सावकाशो ऽष्टनः स्वरः । तत्रापि षट्स्वरः प्राप्नोतीति कृत्वा । ततश्च यदि दीर्घग्रहणं न क्रियेत तदानवकाशत्वाद् यदात्वपक्षे ऽष्टनः स्वरौ न भवति तदेतरस्मिन्नपि पक्षे स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणं क्रियमाणमर्थवद् भवति । कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञाया मष्टानामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेति (७।१।५५) नुट्सिद्धौ भवति ।

१७३ । शतुरनुमो नद्यजादौ ।

तुदति नुदतीति । तुदादित्वाच्छः । लुनती पुनतीति । आभ्यस्तयोरात् (६।४।१२) इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण शतन्तमिहान्तोदासं वेदितव्यम् । तस्येत्यादि । कथं पुनरिच्छमाणमपि न भवति ? न इत्यत्र नेति योगविभागात् । वृहन्महत्तोरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । ङाश्चन्दसीत्यतः (६।१।१७८) सिंहावलोकितन्यायेन बहुलग्रहणमुपतिष्ठते । तेन वृहन्महद्भ्यामपि भवतीति ।

१७४ । उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति (८।२।४) प्राप्ते वचनम् । तन्नन्तोऽयमाद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । बहुतितवेति । बहुवस्तिवो

(V) मुद्रितकाशिकायामत्र बहति नावा ब्राह्मण्येव्यपाठः । बहुतितवा ब्राह्मण्येति हि पाठः । ततोते उँउः सनवञ्चेति (उण्, ५।७३०) तितउशब्दः । चालनी तितउः पुमानित्यमरः । पदमङ्गल्यामपि बहुतितवति हि पाठः ।

यस्या इति बहुव्रीहिः । तथा बहुतितवेति । तितउशब्दोऽयं बहुर्नञ्
 वदुत्तरपदमृन्नीत्यन्तोदात्तः (६।२।१७५) । नकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति ।
 नकारो गृह्यते येन तन्नकारग्रहणं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्या-
 नम् । इहापि पूर्ववद् बहुलग्रहणं अनुवर्त्तते । तेनोदात्तस्य स्थाने यो नकार
 स्ततोऽपि न भविष्यतीति । अथवा नकारस्यात्र प्रक्षेपः । हल्पूर्वाब्जोऽ-
 धात्वोरिति (६।१।१७५) । तथाचायमर्थः भवति । उदात्तयण उदात्त-
 नकाराच्चेति । तेनोदात्तनकारादपि भविष्यतीति । वाक्पत्नीति । पति-
 शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषा सपूर्वस्येति (४।१।३४)
 नकारान्तादेशः । ऋन्नेभ्यो डोविति (४।१।४) डीप् ।

१७५ । नोड्धात्वोः ।

ब्रह्मबन्धेति । ब्रह्मा बन्धुरस्या इति विगृह्य बहुव्रीहिः । (४।१।६६)
 तस्मादूढुत (४।१।६६) इत्यूङ् । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति ।
 एकादेश उदात्तेनोदात्त इति (८।२।५) वचनात् । स्वर्थेति इति । स्वरितः
 क्रियत इत्यर्थः । कृदुत्तरपदेत्यादि । उकारोऽत्र धातुस्वरेणान्तोदात्तः । स
 गतिकारकोपपदादित्युदात्त (६।२।१३८) स्तिष्ठति । प्रकृतिस्वरेण ।

१७६ । ऋस्वनुड्भ्यां मतुप् ।

पितृत्वान् मतुपोऽनुदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विधिरारभ्यते । अक्षण्णतेति । अक्षम-
 स्यात्तीति मतुप् । कन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ् (७।१।७६) । अनो नुङिति
 (८।२।१६) नुङागमः । पूर्वस्य नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
 (८।२।८) लोपः । शीर्षण्णतेति । शीर्षन्निति । शीर्षञ्शब्दः शीर्षं च्छन्दसीति
 (६।१।६०) निपातितः । वसुशब्द आद्युदात्त इति । स हि भृशुशीतु
 चरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उरिति (उण्, १।७) वत्तेमाने धाव्ये
 निदित्यतो (उण्, १।८) निदृग्रहणे शृस्त्रिह्रिवप्यमिवमिहनिक्लिदिबन्धिमनि
 भ्यश्चेति (उण्, १।१०) व्युत्पाद्यते । तेन नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति ।
 अथेह कस्मान्न भवति ? मरुतोऽस्य मस्ति मरुत्वानिति ? मरुच्छब्दोऽपि
 मृशोरुतिरित्युत्तिप्रत्ययान्तत्वात् (उण्, १।८४) प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इत्यमरः

प्राप्तिः । अतो नकारेण व्यवधानान्न भवतीति चेत् ? न । तस्य तुलत्वात् ।
अथापि स्वरसिद्धौ नलोपस्यासिद्धत्वमेवमपि स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव-
दिति नास्ति (प, ८०) व्यवधानमित्यत आह स्वरविधावित्यादि । कथं
पुनर्ज्ञायते नाश्रीयत इति ? नुङ्ग्रहणात् । नुडागमो ह्ययं मतुप एव भक्त
इति तद्ग्रहणेनैव गृह्यते । यद्येषा परिभाषाश्रीयेत तदा नकारस्य व्यञ्जन-
स्वाविद्यमानाद् ऋस्वादित्येव सिध्यतीति नुङ्ग्रहणं न कुर्यात् । कृतञ्च ।
ततो ज्ञायते नेयमिह परिभाषाश्रीयत इति । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः ।
उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमेवार्थः । व्याख्यानं तु पूर्ववद् बहुलग्रहणानु-
वृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

१७७ । नामन्यतरस्याम् ।

नामिति । सनुट्कस्य षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् । किं पुनः कारणं मतुपा
ऋसो विशेषत इत्याह अन्यथा हीत्यादि । संप्रति भवः साम्प्रतिकः ।
अध्यात्मादित्वाट् ठञ् । तिसृणामिति । अत्र न तिसृचतस्त्रिति (६।४।४)
दीर्घत्वप्रतिषेधात् साम्प्रतिक एव ऋसो विद्यते । नतु साम्प्रतिके सति
भूतपूर्वगतिर्युक्ता । यत्र यदि मतुपा ऋसो न विशेष्येतेह नैव स्यादग्नीना-
मिति । नामीति (६।४।३) दीर्घत्वे कृते न स्यात् । ऋस्वाभावात् ।
तस्माद् भूतपूर्वेऽपि ऋसो यथा स्यादित्येवमर्थं मतुपा ऋसो विशेष्यते ।
धेन्वाम् । शक्यामिति । यदि सनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत तदानीं सप्तम्या-
देशस्याप्यामो ग्रहणं स्यात् । ततश्च धेन्वामित्यादावपि स्यात् । सनुट्कस्य
ग्रहणे तु न भवति । तस्मिन्नसति धेनुशकटिशब्दयोः प्रातिपदिकस्वरेणात्तो-
दात्तयोरन्त्यस्य यणादेशे कृत उदात्तयण इत्यादिनात्तोदात्तो (६।१।१७४)
नित्यो भवति । त्रपूणामिति । त्रपुशब्दो वसुशब्दवद् आद्युदात्तः ।

१७८ । व्याख्येयं बहुलम् ।

१७९ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ।

अतोदात्तादित्येतन्निवृत्तमिति । यद्येतदनुवर्त्तते पञ्चानां समानां

चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । पञ्चादीनां शब्दानां नृः संख्याया (फिट्, २।२८)
इत्युदात्तत्वात् । न इति रेफनकारान्तयोः संख्याशब्दयोर्ग्रहणम् ।

१८० । भक्त्युपोत्तमम् ।

त्रिप्रभृतीनामन्यसुप्तममिति । उत्तमशब्दस्याव्युत्पन्नस्येह ग्रहणम् । स च
स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमाहेति कृत्वा । तत्समीपे यत् तदुपोत्तममिति ।
अव्ययं विभक्तीत्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६) ।

१८१ । विभाषा भाषायाम् ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

१८२ । न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुदभ्यः ।

साविति । प्रथमैकवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणं वा स्यात् सप्तमीबहु-
वचनस्य वा ? तत्र यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं स्यात् केभ्यस्तेभ्य इत्यत्र न
स्यात् । नञि तत् प्रथमैकवचनम् । किंतुशब्दयोः सप्तमीबहुवचने
परतो नावर्णान्तत्वमुपपद्यते । कृतेऽपि त्यदाद्यत्वे बहुवचने भक्त्येदित्येव-
विधानात् (७।३।१०३) । प्रथमैकवचनस्य तु ग्रहणे सत्यत्रापि भवति ।
तस्मादसप्तम्या एव ग्रहणं युक्तमिति मत्वाह प्रथमैकवचने यदवर्णान्तमिति ।
अनन्तरमिह प्रतिषेधं न भवतीति सर्वस्य षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधोऽयं
विज्ञायत इत्याह इत्येतेभ्य यदुक्तं तन्न भवतीति । सुगुनेति । शोभना
गावोऽस्येति सुगुः । गोस्त्रियोरित्यादिना (१।२।४८) ऋत्वः । नञ्
सुभ्यामित्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् (६।२।१७२) । शुनेति । खयुवमघो-
नामतद्धित इति (६।४।३।१३३) सम्यगारणम् । पूर्ववत् प्राप्तिरिति ।
शुना श्वभ्यामित्यत्र सावेकाजित्यादिना (६।१।११८) प्राप्तिः । परम-
शुनेति । अत्राप्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तत्वं (६।१।१६८) तु
समासस्वरस्य । राजा । परमराजेति । अत्रापि पूर्ववत् प्राप्तिः । अक्षतिः
किन्नन्त इति । यथेवं तर्हि यत्र नकारलोपेन न भवितव्यं तस्यैव
सनकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । किमर्थं सनकारस्य ग्रहणमित्याह तस्येत्यादि ।
एतदपि किमर्थमित्याह यत्रास्येत्यादि । ननु च सर्वत्रैव लोपेन भवि-

तथ्यम् ? तत् कथं नलोपस्याभाव इत्याह नाच्चेरित्यादि । प्राञ्चेति । पूर्ववत् प्राप्तिः । प्राञ्चतीति क्तिन् । प्राचेति । पूर्ववत्तोपदीर्घत्वे । क्रुञ्चेति । क्रुच क्रुच्च कौटिल्याख्यीभावयोः । क्तिन् । क्रुञ्चेति निपातना नलोपाभावः । परमक्रुञ्चेति । समासस्वरिणान्तोदात्तत्वम् । परमकृतेति । अत्रापि । कृतिर्वेति । कृती छेदन इत्येषः ।

१८३ । दिवोभल ।

१८४ । नृ चान्यतरस्याम् ।

नृशब्दात् सावेकाच इति (६।१।१६८) न गोश्वन्साववर्ण इति (६।१।१८२) निन्दे प्रतिषेधे च प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते ।

१८५ । तित् स्वरितम् ।

चिकीर्षं जिहीर्षमिति । सन्नन्ताद् यत् । अतो लोपः (६।४।४८) ।

१८६ । तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात्तसार्वधातुकमनुदात्त-
मङ्गिडोः ।

तासिप्रभृतीनां समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । अदुपदेशादिति । उप-
दिश्यत इतुपदेशः । शास्त्रवाक्येषु खिलपाठे च यः प्रथममुच्चार्यते स
इत्यर्थः । अच्चासावुपदेशश्चेत्यदुपदेशः । कर्मसाधनस्योपदेशशब्दस्याश्रयणम् ।
भावसाधनस्य वा । नानेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । लसार्वधातुकमिति ।
षष्ठीसमासः । अदुपदेशादिति । पूर्ववत् कर्मसाधनेनोपदेशशब्देन कर्म-
धारयः । वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यकारान्तोपदेशादित्यर्थः ।
कर्त्तेति । करोतेर्लुट् । आत्मनेपदप्रथमपुरुषः । तस्य डतौरसः
(२।४।८५) । एकवचने टेलीपः । द्विवचनबहुवचनयो रिति चेति (७।४।५२)
सकारस्य । आस्त इत्येवमादिषु शित इत्येवं पर्यन्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक् ।
वस्त इति । वस आच्छादने । सूत इति । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ।
शित इति । शीङः सार्वधातुके गुण इति (७।४।२१) गुणः । तुदतः ।
नुदत इति । तसन्ते एते । एवं पचतः पठत इत्येते अपि । ननु च
व्यञ्जनान्तोऽयमुपदेशे शप् । नाकारान्तः । तत् कथमिहानुदात्तत्वं भव-

तीत्याह अनुबन्धस्येत्यादि । एकान्त एकदेशः । नैकान्तोऽनेकान्तः । तद् ग्रहणेन गृह्यत इति यावत् । अनेकान्तस्य भावोऽनेकान्तत्वम् । ततो हेतो-
रकारान्तोपदेश एव शब्दः । न व्यञ्जनान्तः । तेन पचत इत्यादावनुदात्तत्वं
भवतीति भावः । अकारान्तत्वं तु शब्दकारस्य व्यपदेशिवद्भावात् । पचमानो
यजमान इति । शानच् । कथं पुनरिहानुदात्तत्वम् ? यावता मुकाश्च
व्यवधानमित्याह यद्यत्रेत्यादि । सुगागमोऽयमकारमात्रस्य वा स्याद-
कारान्ताङ्गस्य वा ? तत्र यद्यकारमात्रस्य तदादुपदेशग्रहणेनैव तस्य गृहण-
मिति लसार्वाधातुकमदुपदेशादनन्तरमेव भवति । व्यवधानाभावात् । नहि
स्वावयवो व्यवधायको भवति । तेनान्तरङ्गत्वात् सिद्धो निघातः । अथेत्यादिना
द्वितीये पक्षे निघातस्यासिद्धत्वात् प्रतिपादयति तथापीति । एवमपीत्यर्थः ।
लसार्वाधातुकस्येत्यस्य सिद्धो निघात इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अस्मिन्-
इत्यस्यापि सुगित्यनेन प्रकृतेन । इतिकरणो हेतोः । तदयमर्थः । यस्मात्सार्वा-
धातुकानुदात्ते बहिरङ्गत्वादमुगसिहस्तस्मादेवमपि सार्वाधातुकस्यानुदात्तत्वम् ।
बहिरङ्गत्वं तु मुको बह्वपेक्षत्वात् । स ह्यकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति । आनञ्च
प्रत्ययविशेषम् । अङ्गावयवमदुपदेशं लसार्वाधातुकमात्रं निघातः । तस्माद-
सावन्तरङ्गः । स्वरविधित्वाच्च । उक्तं हि स्वरविधेर्भाष्येऽन्तरङ्गत्वम् । ननु
चाद्ये पक्षे मुकि कृते निघातो न सिध्यति । अदुपदेशादिति तपरकरणात् ।
मुकि च कृते कालस्यातिरिच्यमानत्वात् । नेप दोषः । यद्येवमपि कृतेऽर्ध-
मात्राधिका भवति तथाप्युपदेशग्रहणात् सिध्यत्येव । उपदेशे मात्रिकस्येवो-
च्चारणात् । चित्स्वरोऽप्यनेनेत्यादि । चित्स्वस्यावकाशश्चलनशब्दार्थादु-
कर्मकाद् युच् । (३।१।१४८) चलनं चोपनमिति । तास्यादिभ्योऽनुदात्तस्या-
वकाश आस्ते शेत इति । इहोभयं प्राप्नोति पचमानो यजमान इति ।
परत्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वमेव चित्स्वं बाधित्वा प्रवर्त्तते । चिनुतश्चित्त्व-
न्तीति । ननु सार्वाधातुकमपिदिति (१।२।४) गुरपि ङिदेव । तत् कथ-
मिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यत इत्याह ङिदयमित्यादि । सार्वाधातुकमपिदित्यनेन
(१।२।४) पूर्वस्य कार्यमतिदिश्यते । न परस्य । तथाचोक्तं मिदं तु पूर्वस्य
कार्यातिदेशादिति । तस्मात् पूर्वस्य कार्यं प्रति ङित्वं भवति ननु

परस्येति किमत्र नोपपद्यते ? इह चेत्यादि । पचावः पचाम इत्यत्र
 छातो दीर्घो यजोति (७।३।१८) दीर्घत्वे कृते न स्यात् । असत्युपदेशग्रहणे ।
 तस्मिंस्तु सति शबकारोऽपि मात्रिक एवोपदिष्ट इति । यद्यप्युत्तरकालं
 दीर्घत्वं भवति तत्रापि निघातो भवतीति । इह च मा भूदिति हतो
 इय इति । अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे (६।४।३७) संत्यु-
 पदेशात् परं लसार्वधातुकं भवति । तत्रासत्युपदेशग्रहण इहापि स्यात् ।
 अस्मिंस्तु सति न भवति । नहि हन्तिरवर्णान्त उपदिश्यते । किं तर्हि ?
 व्यञ्जनान्तः । पचमाना इति । ताच्छीव्ययोवचनशक्तिषु चानश् (२।१।१२८) ।
 न च स लादेशः । अपि तु प्रत्ययः । लसार्वधातुकत्वं त्वस्य न विद्यते ।
 शिष्य इति । ग्रीडो ह्यात्मनेपदे रूपम् । एरनेकाच इत्यादिना (६।४।८२)
 यषादेशः । लिट् चेत्यार्धधातुकमेतत् (३।४।११५) । शिष्याते इति ।
 लिट्यातामि रूपम् । नानुदात्तत्वम् । असार्वधातुकसंज्ञाविधानात् । कृत् ।
 यदधीत इति । ऋङ् अपनयने । इङ् अध्ययने । यच्छब्दस्य प्रयोगो
 निपातेर्यदयदीति (८।१।३०) निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

१८७ । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ।

मा हि कार्षीमिति । हे मांडूश्च प्रयोगे प्रयोजनपूर्वमेवोक्तम् । अपरो-
 ऽन्तोदात्त इति । प्रत्ययस्वरैण । अपरो मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरैव । ननु
 च वलादिरिह प्रत्ययः । इट् चागमः । आगमानाञ्चानुदात्तत्वं भवति ।
 तस्मादिहोप्यन्तोदात्तेनैव भवितव्यम् । तत् कथं मध्योदात्तत्वमित्याह
 सिचश्चित्करणदित्यादि । सिचश्चित्करणेनागमानुदात्तत्वे बाधिते चित्स्वर
 एव भवतीति युक्तं मध्योदात्तत्वम् । सिच आद्युदात्त इत्यादि । सिच
 आद्युदात्तत्वे कर्त्तव्येऽनिटो विद्यमाने सिचः परो यश्चित्प्रत्ययस्तस्योदात्तत्वं
 वक्तव्यम् । मा हि कार्षीमिति । पक्षे सर्वानुदात्तत्वं पदं मा भूदित्येवमर्थ-
 मिदम् । पक्षे तूदात्तत्वेन मुक्ते सर्वानुदात्तमेव पदं भवति ।

१८८ । स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ।

सार्वधातुकग्रहणमित्यादि । अचीत्येतत् सप्तम्यन्तं लसार्वधातुकस्य

समानाधिकरणं विशेषणम् । नच प्रथमान्तस्य समस्यन्तेन सामानाधिकरण्यं
मुपपद्यते । तस्मादचीत्यनेन सम्बन्धाद् विशेषणविशेष्यलक्षणान्मार्गधातुक-
ग्रहणादित्वाद् समस्यन्त उपजायते । स्वपादिरा तत्करणेति । यद्यप्येत-
देवं तथापि जिष्णु शये श्वस प्राणने अन च इत्येत एव ये तद्वह स्वपादि-
ग्रहणेन गृह्यन्ते । परेऽपि ये जज्ञित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञा स्तेषु परत्वादभ्यस्तानां
मादिरित्यनेन (६।१।१६८) नित्यमाद्युदात्तत्वं भवति । हिंससीति ।
तद्वह हिंसि हिंसायाम् । रुधादित्वाच् अम् । अमोरलोप इत्यकारलोपः
(६।४।१११) । आत्रलोप इति (६।४।२३) परस्य नकारस्य । स्वप्यादिति ।
लिङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । स्वपित इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुक
(७।२।७६) इतीति ।

१८६ । अभ्यस्तानामादिः ।

प्रत्ययस्वरणे प्राप्ते तदपवादोऽभ्यस्तानां धातूनामादेर्विधीयते । दधती-
त्यादौ आभ्यस्तयोरान्त (६।४।११२) इत्याकारलोपः । उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्त-
संज्ञा (६।१।५) । जज्ञति जायतीति । अत्रापि जज्ञित्यादयः षङ्गिति
(६।१।६) । सर्वत्रादभ्यस्तादिति (७।१।३) भेददादेशः । जज्ञित इति ।
पूर्ववदित् । अथादिग्रहणं किमर्थम् ? यावतादिः मिचोऽन्यतरस्यामित्यत
(६।१।१८७) आदिरित्यनुवर्त्तत इत्यत आह आदिरिति वर्त्तमान
इत्यादि । पूर्वकं ह्यादिग्रहणमन्यतरस्याग्रहणन सम्बन्धम् । अतस्तदनुवर्त्तो
तस्याप्यनुवर्त्तः स्यात् । तस्मान्नित्याद्यं पुनरादिग्रहणं क्रियते ।

१८७ । अनुदात्ते च ।

अनजाद्यर्थमिदम् । (IV) अजादौ त्वनुदात्ते पूर्वपदेव सिद्धम् । जिह्वीते
मिसीत इति । अत्र तास्यनुदात्तेदित्यादिना (६।१।१८६) लमार्गधातुकस्यानु-
दात्तत्वम् । भृशामिदित्यभ्यामस्येत्त्वम् (७।४।७६) । अनुदात्त इति ।
शास्त्रीयस्यानुदात्तस्यायं निर्देश इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यादतस्तन्निरासार्थ-

(IV) सुदृढकाशिकाशमनजाद्यर्थे आरभ्य इति पदमन्वयां दशमादशापवाद इति आचार्यबाल
शास्त्रिण उक्तिः । अनजाद्यर्थमिदं मिति हि मिश्रोक्तिः । त्वाम्,पि स एव पाठः । कथं नायं पाठो मूलोक्तं
एव विवर्तिगतिं प्रायते ?

माह अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देश इति । अविद्यमानमुदात्तमस्मिन्नित्यनुदात्तम् । किमर्थं पुनर्बहुव्रीहिनिर्देश इत्याह लोपयणादेशार्थ इति । लोपयणादेशयोः कृतयोरप्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्रेति । स्मशब्दस्य प्रयोगः स्मोत्तरे लङ् यथा स्यात् । अत्र यदि शास्त्रीयस्यायं निर्देशः स्यादित्येतीकारलोपे (३।४।१००) कृते यणादेशे चोदात्तं न स्यात् । शास्त्रीयस्यानुदात्तस्याभावात् । बहुव्रीहिनिर्देशे चात्रापि भवति । उदात्तस्येहाविद्यमानत्वात् ।

१६१ । सर्वस्य सुपि ।

इण्शीर्ष्यां वसिति (उण्, १।५०) प्रकृत्य सर्वनीध्रधरिष्वलष्वगिवपट् प्रक्षेप्या अस्वतन्त्र इति (उण्, १।१५१) सर्वशब्दोऽन्तोदात्तो निपातितः । तेन तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते । अन्तोदात्तत्वनिपातनं तु सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादेरञ् यथा स्यात् (४।२।४४) । प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि । कथं पुनरिच्छमाणोऽपि लभ्यते ? यावता सर्वस्तोम इत्यत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयो (२।४।७१) रिति लुप्तता लुप्तम् ? ततश्च न लुप्तताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम् ? नैष दोषः । पूर्वसूत्राश्रयकारोऽनुवर्त्तते । स च समुच्चयार्थः । तेन प्रतिषेधविषयेऽप्येष स्वरो भविष्यति । सर्वस्वरोऽनकच्कस्येत्यादि । योऽयं सर्वशब्दस्य स्वरो विधीयते स तस्याविद्यमानकच्कस्य भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यतो (६।१।१८०) ऽन्यतरस्याग्रहणमिह मण्डूकमुतिन्यायेनानुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनानकच्कस्य भवति ।

१६२ । भौक्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ।

अनुदात्ते चेत्याद्युदात्ते (६।१।१८०) प्राप्ते प्रत्ययात् पूर्वस्य भौक्रीभृत्तोना मुदात्तो विधीयते । बिभेति जिज्ञेतीति । जिभी भये । क्री लज्जायाम् । बिभत्तीति । बिभत्तेः पूर्ववदभ्यासस्येत्वम् । ममस्त्विति । मदी हर्षे । लट् । एङ् । (३।४।८६) । दिवादित्वाच्ञन् । तस्य शुः । जजनमिन्द्रमिति । जनेर्

लेट् । तस्य मिप् । इतश्चेत्यादिनेकारलोपः (३४।१००) । लेटोऽडाटावित् (३।४।८४) । जुहोत्यादित्वाच्छपः स्तुः । द्विर्ध्वचनम् । क्वचिज्जनदिति पठ्यते । तत् तिबन्तमेव वेदितव्यम् । दधनदिति । एतदपि पञ्चमे लकारे तिपि रूपम् (X) । पूर्ववदङादिकार्यम् विधेयम् । दरिद्रतीति । पूर्ववज्झरदादेशो विधीयते । पूर्ववच्चाकारलोपः ।

१८३ । लिति ।

लकारेत्संज्ञक इति । लकार इत्संज्ञको यस्य स तथोक्तः । चिकीर्षक इति । सन्नान्ताण्श्वल् । तच्चातो लोप (६।९।४) इत्यकारलोपे कृते ण्वल् । पूर्वस्येकारस्योदात्तत्वम् । भौरिक्विधिमिति । भौरिक्काद्येषुकार्यादिभ्यो-विधल्भक्तलाविति (४।२।५४) विधल् प्रत्ययः । भौरिक्विधियो देश इति । ऐषुकारिभक्तमिति । ऐषुकारि विधियो देश इति । पूर्वसूत्रेणैव भक्तल् प्रत्ययः ।

१८४ । आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ।

लित्स्वरे प्राप्ते णमुलि परत आद्युदात्तत्वं विकल्पेन विधीयते । तेन सुते पक्षे लित्स्वरोऽपि भवत्येव । अनेकाचक्ष धातवो विकल्पं प्रयोजयन्तीति । ये त्वेकाचक्षेष्ठां लित्स्वरेणानेन वा विशेषो नास्ति । लोलूयंलोलूयम् पोपूयं पोपूयमिति । यदन्ताण्मुल् तस्याभीष्टा हे भवत इति (८।१।१२, वा) द्विर्ध्वचनम् । अनुदात्तश्चेत्यास्नेहितस्यानुदात्तत्वम् (८।१।३) ।

१८५ । अचः कर्तृयकि ।

कर्तृवाचीति । सार्वधातुकं कर्तृशब्देनोक्तम् । अभिधानेऽभिधेयोपचारात् । तत्र यः कर्त्तरि यक् स कर्तृयक् । सममीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । लूयते क्तेदारः स्वयमेवेति । लुनाति क्तेदारो देवदत्तः । क्तेदारो लवनक्रियया व्याप्तमिष्टतमत्वात् कर्म । यदा तु मोक्षार्थात् तस्यैव कर्तृत्वं विवक्ष्यते तदासौ कर्त्ता भवति । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यति-देगात् (३।१।८०) । यगात्मनेपदञ्च । स्तीर्यत इति । स्तृ आच्छादनम् ।

(X) वृत्तिकारदेशे लिट्शब्दोऽप्रीत्यर्थक आसौदिवाहः । तसौ वज्रवायमस्मिन् वयम् पञ्चमलकार इति प्रकारात्तरञ्च निर्दिश्यते ।

ऋतद्रहातोः (७।१।१००) । हलि चेति (८।२।७८) दीर्घः । लसार्वाधातुक-
निघाते कृत इति । अदुपदेशभक्त्यक एव स्वरो भवतीति । प्रत्ययलक्षणः ।
अथेह कथं भवति जायते स्वयमेव सायते स्वयमेव खायते स्वयमेवेति ? यावता
ये विभाषेत्याच्चे कृते (६।४।४३) सत्युत्तरकालं जनादयोऽजन्ता भवन्ति ।
नतूपदेश इत्याह जनादीनामित्यादि । जनादीनां ह्यात्वविधावनुदात्तोपदेश-
ग्रहणमनुवर्त्तते । तेन तेषामुपदेश एवात्त्वं द्रष्टव्यम् । जायते स्वयमेवेति ।
कथं पुनरकर्मकर्त्ता ? यावता जनिरकर्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थः सकर्मको
भवतीत्यदोषः । लूयते केदारो देवदत्तेनेति । अत्र शुद्धकर्मण्यात्मनेपद-
विधानात् कर्त्तृयङ् न भवति ।

१८६ । थलि च सेटीङ्गन्तो वा ।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमाने वाग्रहणं कार्यिणो विकल्पार्थम् । अन्यतरस्या-
ग्रहणेन कार्यं विकल्प्यते । वाग्रहणेन तु कार्यिणः । तेनेङादयः पर्यायेण
कार्यं प्रतिपद्यन्ते । लुलविधेति । क्रादिनियमादिट् । यथाधेति । अच
स्तास्वत् यत्यनिटो नित्यमितो वा प्रतिषेधः (७।२।६१) ।

१८७ । ज्नित्यादिर्नित्यम् ।

वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येत्यर्थे वुन् । अथेह गर्गा बिदा
इति यञञोश्चेति (२।४।६४) बहुषु लुकि कृते चञेव चञेत्यत्र चेवे प्रति-
कृतावित्युत्पन्नस्य (५।६।८६) कनो लुम् मनुष्य इति (५।३।८८) लुपि कृते
कक्षात्र भवति ? लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यस्ति (१।१।६२)
प्राप्तिरित्यत्र षाह प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यत इति । तत् कथं पुनरिच्छमाणा न
भवति ? संज्ञायामुपमान (६।१।२०४) मित्यत्र वक्ष्यमाणाज्ज्ञापकात् । अथवा न
लुमताङ्गस्येत्यनेन (१।१।३३) यन्नाम किञ्चिदङ्गस्य कार्यमङ्गाधिकारे विहित-
मेव तेन प्रतिषेधादिह प्रत्ययलक्षणं स्वीकार्यं न भविष्यति । एवमुत्तरत्रापि
प्रत्ययलक्षणाभावो वेदितव्यः । यञि कञि च लुम् इति । चकाराद्
बिदाषञि च ।

१६८ । आमन्वितस्य च ।

देवदत्तेति । ददातेः क्तिच्ञौ च संज्ञायामित्याग्रिषि (३।३।१००)
 क्तः । दो दद् चोरिति (७।४।४६) धातोर्ददादेशः । दत्तशब्दस्य देव-
 शब्देन कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । सपिरागच्छेति ।
 स्वर्गोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) विभक्तौलुक् । सप्तागच्छेति । अत्रापि
 षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) च ।

१६९ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने ।

पथिमथिशब्दावित्यादि । गमेरिनिरित्यत (उण्, ४।४४६) इनि-
 प्रत्यये वर्त्तमाने मथ्य (उण्, ४।४४७) इतोनिप्रत्ययः । अतो मथिञ्-
 शब्दो व्युत्पाद्यते । परमे क्तिदित्यतः (उण्, ४।४५०) किदृषणानुवृत्तौ-
 र्मेत्येरनुनासिकलोपः । पतस्य चेति (उण्, ४।४५१) पथिञ्शब्दोऽपीनि-
 प्रत्ययान्त इति । तनेतौ प्रतीयस्वरेणास्तोदात्तौ । पत्या इति । पथि-
 मथ्यभुक्तामादित्याकारस्तादेशः (७।१।८५) । इतोऽन् सर्वनामस्थान
 इतोऽन्तरस्यात्त्वम् (७।१।८६) । थोय इति (७।१।८७) थस्य व्यादेशः ।
 पथः पथ्येति । भस्य टेलोप इति (७।१।८८) टिलोपः । तत्र कृतेऽनु-
 दात्तस्य च यतोदात्तलोप इत्यन्तोदात्तत्वम् (६।१।१५१) । पथिप्रिय इति ।
 पत्याः प्रियो यस्येति बहुव्रीहिः । वा प्रियस्येति (२।२।१६, वा) प्रियशब्दस्य पथे
 परनिपातः ।

२०० । अन्तश्च तदै युगपत् ।

कर्त्तृवा इति । कृत्यार्थं तथैकेनैक्यत्वेन इति (३।४।१४) तथैप्रत्ययः ।
 किं पुनः कारणं पथ्यायनिवृत्तये यत्नः क्रियत इत्याह एकवर्जमित्यादि ।

२०१ । जयो निवासे ।

जय इति । जि निवासगत्योरित्यस्येदं रूपमिति ।

२०२ । जयः करणम् ।

जय इति । जि जि अभिभव इत्यस्य जयते रूपमेतत् । जयो ब्राह्मणानां
 मिति । भाव एरच् (३।३।५६) ।

१०३ । वृषादीनाञ्च ।

वृषो अनी ज्वरी ग्रहो हयो गय इति । वृषु वृषु सेवने । जनी प्रादु-
भावे । ज्वर रोगे । ग्रह उपादाने । हि गतौ । कै गै शब्दे । सर्व एते-
ऽच्प्रत्ययान्ता इति । पचादित्वात् (Y) । एतेन चित्स्वरे प्राप्ते पाठ एषामिति
दर्शयति । नयस्तयो ऽयीं ऽशो वेदः सूदो ऽश इति । णीञ् प्रापणे । तायृ
सन्तानपालनयोः । क्वचित् तय इतस्य स्थाने चय इति पठ्यते । स चिनोते
र्द्रष्टव्यः । इण् गतौ । अथवाय वय मय चय इत्यादेः । अंश समाधाने ।
विद ज्ञाने । षूद क्षरणे । अश भोजने । सूद इगुपधेति कप्रत्ययान्त इति ।
एतेऽपोति यदुक्तं तस्यायमपवादः । गुहेति । गुहू संवरणे । समरणी
संज्ञायामिति । शमु उपशमे । अण रण इति शब्दार्थः । संज्ञाया अन्य-
जान्तादात्तावेव भवतः । सम्मतौ भावकर्मणोरिति । शमरणाविति वर्त्तते ।
सम्मतौवर्धे विवक्षिते समरणी भावकर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । मन्त्र
इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे । केचित्तु संमतौ भावकर्मणोर्मन्त्र इति पठन्ति ।
तस्य मन्त्रे विषयीभूत इत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । शान्तिरिति । शमु उपशमे ।
क्लिच् क्ली च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्लिच् । कामो याम इति । कमु
कान्ती । यम उपरमे । घञन्ताविति । कर्षालतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८)
इत्येतस्मिन् प्राप्तेऽस्य पाठः । कष्य इति । क्लू सामर्थ्ये । पाद इति ।
पद गतौ । वृषादिराकृतिगण इति । तदेव चाकृतिगणत्वं ज्ञापयितुं
चकारः कृतः ।

२०४ । संज्ञायामुपमानम् ।

यद्येवमिति । यदि कनो लुबित्यर्थः । कनोऽपि लुपि सत्यपि प्रत्यय-
लक्षणेनैव सिद्धमेषां हि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । तदपार्थक्यमित्यभिप्रायः ।
एतदेवेत्यादि । यदि हि क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं स्यात् कर्त्तव्यमेवेदं
वचनं स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सिद्धत्वात् । कृतञ्च । तस्मादेतज्ज्ञापयति
प्रत्ययलक्षणमिह स्वरविधौ न भवतीति । क्वचिद्वहणं क्वचित् भवतीति
प्रदर्शनार्थम् । तथाहि सर्वस्य सुपौल्लोक्तं (६।१।३८१) प्रत्ययलक्षणेना-

प्रयं स्वर इत्यत इति । तथाचेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । चम्बि-
मणिवक इति । भवत्यग्निशब्द उपमानम् । तथाह्यग्निरिविति गम्यते ।
नासौ माणवकस्य संज्ञा ।

२०५ । निष्ठा च द्वाजनात् ।

गुप्त इति । गुप् रक्षणे । बुद्ध इति । बुद्ध अवगमने । देव इति ।
देवशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । भीमशब्दोऽपि मगन्तत्वात् प्रत्यय-
स्वरेण । इषियुधीत्याद्यधिकृत्य (उण्, १।१४२) भियःपुंवेति (उण् १।१४५)
मक् प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । चिन्तित इति । चिति स्मृत्याम् । चौरादिकः ।
निष्ठायां सेटीति (६।४ ३२) णिलोपः । रक्षित इति । रक्ष पालने । त्रात
आप्त इति । त्रैङ् पालने । आपृ व्याप्तौ ।

२०६ । शुष्कधृष्टौ ।

शुष्क इति । शुष शोषणे । शुषः क इति क्तस्य कादेशः (८।२।५१) ।
धृष्ट इति । जिधृषा प्रागल्भ्ये । धृत्वम् । कत्वधृत्वयोरसिद्धत्वादिह
निष्ठान्तत्वं वेदितव्यम् । असंज्ञार्थ आरम्भ इति । संज्ञायां पूर्वेष्वेव
सिद्धत्वात् ।

२०७ । आशितः कर्त्ता ।

आशेरिति । अश भोजन इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तो निपात्यते । गत्यर्था-
कर्मकेत्यादिना (३।४।७२) । पूर्वयत् कर्मणि क्त इति । तयोरिवेत्यादिना
(३।४।७०) । उत्तरत्र भाव इति । नपुंसके भावे क्त इति (३।६।११४) ।

२०८ । रिक्ते विभाषा ।

रिक्त इति । रिचिर् विरचने । प्रत्ययस्वरे प्राप्त आदेशविभाषोदात्तत्वं
विधीयते । संज्ञायामित्यादि । निष्ठा च (६।१।३०५) द्वाजनादित्यस्याव-
काशो दन्तो गुप्त इति । अस्यावकाशोऽसंज्ञायां रिक्तो घट इति । यदा तु
रिक्तशब्दः कस्यचित् संज्ञा भवति तदोभयोःप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन निष्ठा च
द्वाजनादिति (६।२।२०५) नित्यमाद्युदात्ता भवति । न च पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः । परशब्दस्तेष्टवाचित्वात् ।

२०६ । जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ।

जुष्ट इति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अर्पित इति । अर्सेर्णिच् । अर्प्ति-
श्रीत्यादिना (८।३।३६) पुक् ।

२१० । नित्यं मन्वे ।

केचिदत्रेत्यादि । किं पुनः कारणं जुष्टशब्द एवानुवर्त्तयन्तीत्याह अर्पित-
शब्दस्येत्यादि । अत्रापि किं कारणमित्याह अन्तोदात्तोऽपीत्यादि । तमेवान्तो-
दात्तस्य पाठमन्त्रं दर्शयितुमाह तस्मिन् साकं त्रिशतेत्यादि । आरभ्य
सामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं विस्मयार्थमुत्तरार्थञ्च ।

२११ । युष्मदस्मदो ङसि ।

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते इति । युष्यसिभ्यां (Z) मदिगिति
(चण् २।१३६) मदिकप्रत्ययमुत्पाद्य तयोर्बुत्पादनात् । एतेन युष्मदस्मदोः
प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं दर्शयति । तव ममेति । युष्मदस्मदभ्यां ङसोऽग्रित्य-
शादेशः (७।१।७२) । तवममौ ङमीति (७।२।८६) युष्मदस्मदोर्मपर्थ्यन्तस्य
(७।१।८१) तवममौ । शेषे लोपे (७।२।८०) कृते ऽतो गुणे (६।१।८७)
पररूपत्वम् । युष्मदस्मदोरादेशस्य स्थानिवद्भावादन्तोदात्तत्वम् । एवञ्च यो
ङ्गादेशेन सहैकादेशः सोऽप्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त (८।२।५)
एवेत्यनेन क्रमेण विभक्तिस्वरं प्राप्त इदमुच्यते ।

२१२ । ऊयि च ।

तुभ्यं मङ्गमिति । ऊ प्रथमयोरमित्यन्भावः (७।१।२८) । तुभ्यमङ्गौ
ङयीति (७।१।८४) युष्मदस्मदो तुभ्यमङ्गावादेशौ । किमर्थं पृथगयं योगः
क्रियत इत्यत आह पृथग्यागकरणमित्यादि । एकयोगे हि कार्यिणो-
र्निमित्तयोश्च समानत्वाद् यथासंख्यमत्र भवितव्यमिति कस्मच्चिदाशङ्का स्यात् ।
अतः पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिरासार्थमिति प्रदर्शनायम् । ततश्चा-
स्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यति । आशङ्कतः कस्यचिन्नन्दबुद्धेः

स्यादिति तन्निरासार्थं पृथग्योगकरणम् । अयमपि पूर्ववदेव विभक्ति-
स्वरापवादः ।

२१३ । यतोऽनावः ।

कण्ठमोष्ठमिति । भवार्थे तद्धितः । नाव्यमिति । नावा तार्थ-
मित्यस्मिन्नर्थे नौवयोधर्मेत्यादिना (४।४।८१) यत् । अत्र वाक्तो यि प्रत्यय
इत्यवादेशे (६।१।७८) कृते व्यञ्जनस्य स्वरविधायविद्यमानत्वात् ततः
पूर्वस्य स्यादिति नावः प्रतिषेधः क्लियते । ललाव्यमिति । शरोरावयवाद्
यदिति यत् (५।१।६) ।

२१४ । ईड्वन्द्वशंसदुहां ग्यतः ।

ईड् सृजौ । वदि अभिवादनसृज्योः । वड् संभक्तौ । शंस सृजौ ।
दुह प्रपूरणे । एतेभ्यो धातुभ्य ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ग्यत् प्रत्ययः ।
कस्मिन् पुनः प्राप्त इदमारभ्यत इत्याह द्वानुबन्धकत्वादित्यादि । अथ कथं
पुनर्वार्यमितरात्र ग्यत्प्रत्ययः ? यावत्तेनिसृजास्त्रितरादिना विशेषविहितेन
क्यप्ता (३।१।१०८) भवितव्यमितराह वार्यमितरादि । ननु च वडोऽपि
क्यपेव भवितव्यम् ? तदिति सामान्यनिर्देशादितराह क्यव्विधो हीतरादि ।

२१५ । विभाषा वेण्विभानयोः ।

णुप्रत्ययान्त इति । तद्विधौ स्थो गुरितरातो (उण्, ३।३२०) ण-
यहणानुवृत्तेः । यदि चानयन्त इति । ताच्छीन्यवयोवचनशक्तिषु चान-
यित्यनेन (३।२।१२८) । अथ गानजन्त इति । लटः गल्लगानचावित्या-
दिना (२।१।१२४) । लसावधातुकनिघाते कृत इति । ताम्यनुदात्ते-
दित्यादिना (६।१।१८५) । इत्थान इति । अस्यानुदात्तत्वादुदात्तनिघात-
स्वरणेति । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलाप (६।१।१६१) इत्यनेन । वेणु-
रित्यादि । संज्ञायामुपमान (६।१।२०४) मित्यस्यावकाशश्चावभिनेति ।
अस्या विभाषाया अवकाशोऽनुपमानो वेणुगन्धः । शुष्को वने वेणुरिति ।
वेति । यदा वेणुरिवेत्युपमानवेणुगन्धः कस्यचित् संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुप-
मानमिति (६।१।२०४) तस्यानुदात्तत्वमिच्छते । तच्च पूर्वविप्रतिषेधाज्ज्ञाते ।

२१६ । त्यागरागहासकुहश्चठक्रयानाम् ।

कुह बिम्बापने । शठ श्वठ सम्यगवभाषणे । एतौ चौरादिकौ । अथ श्व
क्रय क्रय हिंसार्थाः ।

२१७ । उपोत्तमं रिति ।

२१८ । चञ्चन्यतरस्याम् ।

मा हि चीकरतामिति । सन्वक्तृषुनि चङ्परिऽनग्लोप (७।४।८३)
इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अटि प्रतिषिद्ध इति । यद्यटः प्रतिषेधो यस्य तस्यैव
स्वरः स्याद्वाक्यकारस्य हि चेति (८।१।३४) निघात इति । प्रतिषिद्ध
इत्यपेक्षते । यदि निघातो न प्रतिषिध्येत तदा चङन्त्यस्योदात्तस्याभाव
एव स्यात् । मा हि दधदिति । विभाषा घेऽश्चोरिति (१।१।४८)
चेच्चङ् ।

२१९ । मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियामिति ।

उदुम्बरावतीति । उदुम्बरा अस्यां सन्तीति चातुरर्थिको मतुप् । मतो
र्वक्तृचोऽनजिरादीनामिति (६।३।११८) दीर्घत्वम् । शरावतीति । अत्र
शरादीनाञ्चेति (६।३।१२०) । मतोरिति किम् ? गवादिनोति । मती-
रित्यस्मिन्ननुष्माने तत्सम्बद्धं पूर्वग्रहणमपि नोच्येत संज्ञाशब्दस्याकारमात्र-
स्योदात्तत्वं प्रसज्येत । पूर्वग्रहणंमतोरनन्तरस्यास्य यथा स्यात् । इह मा
भूत् सानुमतीति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चेहेव स्याच् श्यामावती ।
उदुम्बरावतीत्यादि न स्यात् । पूर्वग्रहणात् पूर्वमात्रस्य भवति ।

२२० । अन्तोऽवत्याः ।

अजिरवतीत्यादि । पूर्ववन्मतुप् । पिप्स्वादनुदात्तत्वं प्राप्तमिति । अत-
स्तस्यायमपवाद इति शेषः । अथावत्या इत्युच्यमाने राजवतीत्येतस्मात्
भवति । ह्येतदपि नलोपे कृतेऽवतोऽशब्दान्तमित्याह स्वरविधावित्यादि ।
कथमुदाहरणम् ? यावता मतोर्वत्वस्यासिद्धत्वादत्रावतीशब्दान्तत्वं नास्त्येत्याह
वत्वं पुनरित्यादि । पुनः शब्देन नलोपाद्विशेषं दर्शयति । लोपो ह्यसिद्धः ।
वत्वं पुनः सिद्धम् । कुतः ? आश्रयात् । आश्रयः स्वरविधौ निमित्त-

त्वेनोपादानमित्यर्थः । अक्षतीशब्दस्यान्तोदात्तत्वं ब्रुवता वत्वमाश्रितम् । तस्मादाश्रयात् तस्य सिद्धत्वम् । अन्यथैव वचनमनर्थकं स्यात् । नहि वत्वस्य सिद्धत्वमन्तरेणावतीशब्दान्तं किञ्चिदस्ति ।

२२१ । ईवत्याः ।

अयमपि पितृत्वानुदात्तस्यैवापवादः । अक्षीवतीत्यादि । शरादीनाञ्चेति (६।३।१२०) दीर्घः । संज्ञायामिति च (८।२।११) वत्वम् ।

२२२ । चौ ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरपवादोऽयमिति । दधीच इति । दध्यञ्चतीति क्तिन् । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपद (६।२।१३८) प्रकृतिस्वरेणाञ्चकार उदात्तः । विभक्तावजादावसर्वनामस्थानेऽच इत्यकारलोपे (६।४।१३८) कृते मत्यनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । अतस्तस्यायमपवादः । चावतद्धित इत्यादि । यदीदमञ्चेः पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते तदा तद्धितं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानञ्चेदम् । अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन तद्धिते न भविष्यतीति ।

२२३ । समासस्य ।

राजपुरुष इत्यादिषूदाहरणेषु समासपदानां तस्मिन्स्वरे प्राप्ते सतीदमारभ्यते । स आख्यायते । राजशब्दे नावत् कनिन् युवपितक्षि-राजीति (उण्, १।१५४) कनिन्प्रतयान्तत्वान् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । एवं पुरुषेऽपि । स हि पुरः कुषन्निति (उण्, ४।५।१३) कुषन् प्रतयान्तो व्युत्पाद्यते । ब्रह्मण इदमिति तस्येदमिति (४।३।१२०) ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः प्रतयस्वरेणान्तोदात्तः । कलस्तृपद्येति (उण्, १।१०४) तृषादिभ्यश्चित् (उण्, १।१०६) । बहुलवचनात् कमे ऋगिति (उण्, १।१०६, गणसूत्र) कम्बलशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायं चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः । अन्नरादयश्चेति (उण्, ४।५।५०) निपातयते । अथवा कनी दीप्तिकान्तिगतिष्वित्यस्मादृङलोर्ध्वदिति (३।१।१२४) अतः । कन्यायाः

कनीन चेति (४।१।११६) निपातनाद्वह्यभावः । तित्स्वरेणायमन्त-
स्वरितः सम्पद्यते । स्वनशब्दः स्वनहसोर्वेत्यवन्तत्वाद् (३।३।६२) धातु-
स्वरेणायुदात्तः । पठत् पठद् ध्वन्यत इति पठहशब्दः पृषोदरादित्वादन्तो-
दात्तः । शब्दशब्दः शाशपिभ्यां ददनाविति (उण्, ४।५।३७) दन् प्रत्ययान्त-
त्वान्नित्स्वरेणायुदात्तः । पचादिषु नदङिति पठ्यते । तेन टिड्ढाणञिति
(४।१।१५) ङीपि कृते तत्र च यस्येति चेत्यकारलोपे (६।४।१४८) कृत
उदात्तनिर्वातस्वरेणान्तोदात्तो नदोशब्दो भवति । घोषशब्दो घञन्तत्वान्
ञित्स्वरेणायुदात्तः । पृषत्समिच्छद्घौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तौ । अथ
राजपृषदुग्राह्यसमिदितत्र कथमन्तो भवति ? यावता योऽत्र समासस्यान्तो
नासौ स्वरभाक् । यस्तु तस्मात् पूर्वः स तकारेण व्यवहित इत्याह स्वरविधा-
वितऽदि । हलन्तेऽपीति समासस्येदं विशेषणम् । अन्तोदात्तत्वमिति ।
समासे येऽचः पूर्वे तदपेक्षया परस्याचोऽन्तत्वं वेदितव्यम् । तेन नानापद-
स्वरस्यापवाद इति । समासे हि पदानां पृथक् स्वरः भवति यदीदं
नोच्येत । ततो नाना पृथक् पदानां स्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादोऽय-
मुच्यते ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां षष्ठ्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ ६।१ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

षष्ठाध्यायस्य ।

द्वितीयः पादः ।

१ । बहुब्रोहो प्रकृत्या पूर्वपदम् ।

पूर्वपदग्रहणमित्यादि । प्रकृतिभावो ह्यत्र तस्य युज्यते विधातुं यस्या-
नुदात्तलक्षणो विकारः प्राप्नोति । नच पूर्वपदस्याङ्भक्तस्मृदायस्यासौ
प्राप्नोति । किं तर्हि ? स्वरितस्योदात्तस्य वा । तत्र यदीह पूर्वपदग्रहणं
पूर्वपद एव वर्त्ततेऽपार्थक्यमेवेदं वचनं स्यात् । तस्मात् पूर्वपदस्य स्वर उदात्ते
स्वरिते वा पूर्वपदग्रहणं वर्त्तत इति विज्ञायते । भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं
यथा मच्चाः क्रीशन्तीति । स्वभावेनावतिष्ठत इति । अनेन प्रकृत्या भवतो-
त्यस्यार्थमाचष्टे । तमेव वाक्यान्तरं स्पष्टीकर्तुमाह न विकारमनुदात्तत्वं
मापद्यत इति । कथं पुनरनुदात्तलक्षणो विकारः प्राप्नोति यन्निवृत्तये
प्रकृतिभावोऽयमारभ्यत इत्याह समामान्तोदात्तत्वे हि मतीत्यादि । समामान्तो-
दात्तत्वापवादोऽयमिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नावस्थात् । कृष्णो मृग इति । कृष्ण-
गुणत्वात् । आद्युदात्त इति । जित्स्वरेण । तत्र चेत्यादि । तत्र सुबो दीर्घयेति
(उण्, ३।३०५) दीर्घग्रहणमनुवर्त्तते । सुश्रुभ्यां निसेत्यसौ (उण्, ३।३०६)
निसेति च । तेनाद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । कृदुत्तरपदेत्यादि । ब्रह्मचारीति ।
व्रत (३।२।८०) इति णिनिः । उपपदममामः । तत्र गतिकारकोपपदात्
कृदिति (६।२।१३८) ब्रह्मचारीतिशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । स्नातकशब्दः
कन्प्रत्ययान्त इति । यावादित्वात् । यावादियु स्नात वेदममामाविति

पठ्यते । आद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । ओत्रियशब्दो निस्वादाद्युदात्त इति । ओत्रियंश्चन्दोऽधीत इति निपातप्रति (५।२।८४) । तेन नित्स्वरेणाद्युदात्तः । मनुष्यशब्दस्ति स्वरित (६।१।१८) मतीति । मनोज्ञतावज्यती पुक् वेति (४।१।१६१) यत्प्रत्ययान्तत्वात् । उदात्तग्रहणमित्यादि । तत्रोदात्तग्रहणं कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८) इत्यतोऽनुवर्त्तते । स्वरितग्रहणमिति । तित् स्वरित (३।१।१८५) मित्यतः । ततः किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । उदात्तस्वरितानुवृत्तेः ह्येतदेव प्रयोजनम् । यत्रोदात्तः स्वरितो वास्ति तत्रैव यथा स्यात् । समशब्दो हि सुनोतेर्द्धमिति डम्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन धातोष्टिलोपे कृते प्रत्ययस्य पितृत्वात् सर्वानुदात्तो भवति ।

२ । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ।

यतोऽनाव (६।१।२१३) इत्याद्युदात्त इति । नौवयोधर्मेत्यादिना (४।४।८१) यत्प्रत्ययान्तस्य तुल्यशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् । तुलया संमितं तुल्यमिति । सट्कशब्द इत्यादि । त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञेत्यत्र (३।२।६०) समानान्य-योश्चेति वक्तव्यमित्युपसंख्यानं कृतम् । तेन सट्कशब्दः कश्चनः । दृग्दृश-वतुष्विति (६।३।८८) समानस्य सभावः । सट्कशब्दोऽपीत्यादि । कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणेत्यपेक्षते । इकारः प्रत्यय इति । तत्राच इरित्यत (उण्, ४।५।७८) इकारप्रत्ययानुवृत्तेः । किदिति । भुजेः किञ्चेत्यतः (उण्, ४।५।८१) किद् ग्रहणानुवृत्तेः । सप्रत्ययान्तोऽजशब्द इति । अशेदेवन इत्यत्र (उण्, ४।६।३०) वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः स इत्यतः (उण्, ३।३।४२) सप्रत्ययानुवृत्तेः । नव्विषयस्येति । नपुंसकलिङ्गविषयस्येत्यर्थः । मध्योदात्तत्वञ्चेति । न्ययोधस्य च केवलस्येति (७।३।५) निपातनादित्यनेन सम्बन्धः । अत्राङ्गण इति । नञ्-समासः । कुत्राङ्गण इत्यादौ कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) । एतान्यव्यया-न्याद्युदात्तानीति । निपाताभाद्युदात्ता इति (फिट्, ४।७८) वचनात् । एषाञ्च निपातत्वात् । तत्र नञ्कुशब्दयोश्चादयोऽसत्त्व इति (२।४।५७) चादिषु पाठास्तिपातत्वम् । निरतिशब्दयोस्तु प्रादय इति (१।४।५८) तयोः प्रादिषु पाठात् । अव्यय इत्यादि । अव्यये पूर्वपदे प्रकृतिभावे कर्त्तव्ये नञ्

प्रभृतीनामेव भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । चङाद्यतर-
स्यामित्यतो (६।१।२१) ऽन्यतरस्यां गृहणं मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा ।
तेन नञ्कुनिपातानामेव भविष्यतीति । स्नात्वाकालक इति । मयूरब्ध-
सकादित्वात् समासः । क्तातोसुन्कसुन इति (१।१।४०) पूर्वपदस्याव्ययत्वम् ।
सुहृत्सुखमित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति (२।३।५) द्वितीया ।
सर्वरात्रशब्दोऽप्यक्षप्रत्ययान्त इति । सर्वा च रात्रिश्चेति पूर्वकालैकेत्यादिना
(२।१।४८) समासऽहः सर्वैकेत्यादिनाच् प्रत्ययविधानात् (५।४।८७) ।

३ । वर्णी वर्णध्वनेते ।

रहे थ लो वेतीति । अत्र (उण्, ३।३७१) ह्रस्वाभ्याप्रितन्नितीतना
(उण्, ३।३७३) ऽनुवर्त्तनात् । परमकृष्ण इति । अत्र समासान्तादास्तत्वमेव ।

४ । गाधलवणयोः प्रमाणे ।

शम्बगाधमिति । गाध्यत इति गाधः । गाध् प्रतिष्ठानिष्ठयोः । अर्ध-
र्वादित्वात् पक्षे नपुंसकत्वम् । अर्धिलूधूस् इति । अनेन सूत्रेकदेशेनार्ध-
लूधूमूखनसहचर इति (३।२।१८४) इत्येतत्सूत्रमुपलक्ष्यते । मधोदात्त
इति । प्रत्ययस्वरेण । अशूप्रुषीति । अशूप्रुषिलटिकणिघटिविशिभ्यः कन्त्रिति
(उण्, १।१।४८) सूत्रमुपलक्षयति । ननु आयामः प्रमाणम् । आयामस्तु प्रमाणं
स्यादिति वचनात् । नच शम्बगाध मित्यादि स्तत्पुरुषः प्रमाणवाची । किं
तर्हि ? इयक्तावाचीत्याह प्रमाणमित्यादि । इयतो भाव इयक्ता । सा परि-
च्छिद्यते येन स इयक्तापरिच्छेदः । स एवात्र प्रमाणं वेदितव्यम् । न
पुनरायाम एव । तत् कथम् ? प्रमीयतेऽर्नेनेति प्रमाणमिति क्रियाशब्दोऽत्र
प्रमाणशब्दो गृह्यते । नतु रूढिशब्दः । लक्ष्यानुरोधात् । तेन येनेयक्ता
परिच्छिद्यते तत् सर्वं प्रमाणम् । स्वरव्यङ्ग्यं चेति । अस्य स्वरे योऽयं प्रकृतिभावो
विधीयते तेन व्यङ्ग्यं व्योत्यमित्यर्थः । एतेषामिति । शम्बगाधदीनानाम् ।

५ । दायाद्यं दायादे ।

दायो भागः । अंग इत्यर्थः । दायमादत्त इति दायादः । मूलविभुजादि-

त्वात् कः । दायादस्य कर्म दायाद्यम् । किं पुनस्तत् ? दाय एव । स हि दायादिरादीयमानः कर्म भवति । उदात्त इति च तत् वर्त्तत इति । मन्त्रे ह्येत्यादेः (३।३।८६) सूत्रात् । ननुच निपूर्वः सूत्रे धातुरुदात्तः । तत् कथं केवलाद् भवतीत्याह बहुलवचनादित्यादि । अथेत्यादि । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तमाविष्कर्त्तुमाह यद्येवमित्यादि । यदि स्वामीश्वरे-दिना (२।३।३८) षष्ठी विधीयते । समस्येव हि विधातव्या । न षष्ठी । तस्याः शेष इत्येव (२।३।५०) सिद्धत्वादित्यत आह तस्यास्त्वित्यादि । यदि समस्येव विधीयेत ततोऽसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठ्या बाधिका विज्ञायेत । नत्वेवं विज्ञायेतेति पुनरनयेव शेषलक्षणषष्ठ्यभ्यनुज्ञायते । नत्वपूर्वा विधीयते । तेनाप्रतिपदविहितत्वाद् भवत्येव समामः । परमदायाद इति । अत्र पूर्वपदं पूजावाचि । न दायाद्यवाचि ।

६ । प्रतिबन्धिचिरकृच्छयोः ।

कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नाति विहन्तीति प्रतिबन्धि । ताच्छीत्य आवश्यकं वा णिनिः । विशेषणसमासे कृत इति । ननु च विशेषणसमासः सामानाधिकरण्ये भवति । नचेदं सामानाधिकरण्यम् । कथं पुनरत्र पूर्वपदं प्रतिबन्धि भवतीत्याह गमनमित्यादि । अचिरकालभाविनि गमने कार्य-सिद्धिर्निष्पद्यते । कृच्छयोगि चेति । कृच्छं दुःखम् । तदयोगिनि गमने गन्ता प्राप्यमर्थं दुःखेनाभिहत्यमानो न प्राप्नोति । तस्माच्चिरकालभावि कृच्छ-योगि वा यद् गमनं तत् कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ।

७ । पदेऽपदेशे ।

व्याज इति । कृद्घेत्यर्थः । मूलपदेनेति । मूलव्याजेनेत्यर्थः । इन्-प्रत्ययान्त इति । सिविमुच्योष्टेरुच्चेत्यत्र (उण्, ४।६०२) इब्रित्यस्यानुवृत्तेः । मूत्रयतेरिति । मूत्र प्रस्रवणे । उच्चारणशब्दोऽपि घञन्तः । याथादीत्यादि । घञन्तत्वात् ।

८ । निवाते वातवाणे ।

कुब्जादिहेतुक इत्यादि । कुब्जादिहेतुके वर्त्तन्ते कार्ये कारणोपचारात् ।

भवति कारणे कार्योपचारो यथा सर्वमिदं पुरातनं कर्म भुज्यत इति ।
कवतेरिति । कु शब्दे । आद्युदात्त इति । यतोऽनाव इत्यनेन (६।१।२।१३) ।
डाक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर इति । ते कवते डङ्गिति सूत्रमधोयत ।

६ । शारदेऽनार्त्तवे ।

रज्जुशारदं दृषच्छारदमिति । योगविभागात् समासः । शारद-
शब्दोऽयं प्रत्ययवाचीति । प्रत्ययमभिनवमचिरकालभावीत्यर्थः । एतेन
नानार्थवाचित्वं शारदशब्दस्य दर्शयति । नित्यसमास इति । मङ्गा-
विभाषायाः प्रकृताया अवस्थितविभाषात्वात् । अनुपहतमिति । रजोभिः ।
अनुपहतत्वं तु सद्य उद्धृतत्वात् । उप्रत्ययान्त इति । सृजैरसुम् चेत्यत्र
(उण्, १।१५) भृसृशीतृचरित्मरितनिधनिमिमस्जिभ्य उरित्यत्र (उण्, १।५)
उकारप्रत्ययानुवृत्तेः । आदिप्रत्ययान्त इति । ट्णार्तः पुग् क्खयेत्यत्र
(उण्, १।११८) शृट्भसोऽदिरित्यतो (उण्, १।१२०) ऽदिप्रत्ययानुवृत्तेः ।
परमशारदमिति । शरदि भवं शारदम् । सन्निवेनाद्युतुननवांभ्योऽणिति
(४।३।१६) सूत्रेणोत्पन्नोऽयं शब्दः ।

१० । अध्वर्युकषाययोजातो ।

जातिवाचिनो नियतविषया इति । नियतो विषया येषामिति विषयः ।
नियतविषयत्वं तु जातिविशेषत्व एव वर्त्तमानत्वात् । अध्वर्युप्रभृतीनां
गोत्रञ्च चरणैः सहति चरणत्वाज्जातित्वम् । यत्प्रत्ययान्त इति । शुप्राग-
पागुदक्प्रतीचो यदिति (४।२।१०१) । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादित
इति । कठ कृच्छ्रजीवन इत्यस्मात् । तदेवमिति । यस्मादेवं कालापगण्डो-
ऽणन्तस्तस्मात् प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तः । ठकि मत्यन्तोदात्त इति । कित
(६।१।१६५) इत्यनेन ।

११ । सदृशप्रतिरूपयोः सदृश्ये ।

पितृमदृश इति । तुल्यार्थेरित्यादिना (२।३।७२) पक्षो तृतीया च ।
पूर्वमदृशेत्यादिना (२।१।३१) समासः । पितृमादृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तो
निपातिताविति । नमृनेष्टृत्वष्टृहोतपोदभ्रादजामादमादपितृदृष्ट इत्यत्र

(उण्, २।२५२) । अथ सट्शग्रहणं किमर्थम् ? यावता माहसट्शः पितृसट्श इत्यत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थं (६।२।२) इत्येव सिद्धमित्यत्र आह षष्ठीसमासार्थञ्चेत्यादि । तुल्यार्थे हि प्रयोगे षष्ठ्यपि विधीयते । तत्र यदा माहसट्श इति षष्ठीसमासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सट्शग्रहणम् । सति त्वस्यारम्भे तृतीयासमासेऽपि परत्वादनेनैव सट्शग्रहणं कर्त्तव्यमित्यत्र आह इहेत्यादि । दास्याः सट्शो वृषत्याः सट्श इति । अत्र षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुकि (६।३।२१) कृते षष्ठीसमास स्तत्सट्शग्रहणं प्रयोजयति । अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्यमानत्वात् । यदि षष्ठीसमासार्थं सट्शग्रहणमिह क्रियते तृतीयासमासो न कर्त्तव्यः । विशेषाभावात् । नेतदस्ति । तत्रापि हि कर्त्तव्य एव यत् षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थः । यथा विद्यया सट्शो विद्यासट्श इति । नह्यत्र षष्ठ्यर्थो विद्यते । किं तर्हि ? तृतीयार्थः । विद्यया हेतुना सट्श इत्यर्थः । अत्रेत्यादि । तत्र दासीशब्दस्य डीबुदात्तनिवृत्तिस्वरणात्तोदात्तार्थः । दसि सेवन इति दंसेष्टनौ न आ चेति (उण्, ५।६८८) टप्रत्ययान्तो नकारस्य चाकारादेशः । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) डीप् । यस्येतिलोपः (६।४।१४८) । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्युदात्तत्वम् । वृषलीशब्दो जातेरस्त्रीविषयादिति (४।१।६३) डीषन्तोऽन्तोदात्तो भवति । प्रत्ययस्वरणम् ।

१२ । द्विगौ प्रमाणे ।

प्राच्यसप्तशम इति । षष्ठीसमासः । प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । यत् प्रत्ययान्तत्वात् । यतोऽनाव इति (६।१।२१३) । गात्रारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तो मध्योदात्तो वेति । कर्दमादीनाञ्चेत्य- (फिट्, ५८) तादिग्रहणञ्चानुवर्त्तते । तत्र यदादेरुदात्तो विधीयते तदाद्युदात्तो भवति । यदातु द्वितीयस्य तदा मध्योदात्तः । व्रीहिशब्द इति । षष्ठीसमासः । परमसप्तशम इति । सप्तानां (A) शमानां समाहारः सप्तशमम् । मूलोदाहरणे तु तद्वितार्थं द्विगोरुत्तरपदत्वम् ।

(A) मुद्रितकाविकायां सप्तशब्दो दन्तादिः । टीकायां तावत्यादिः । शससु चतुरङ्गस्य इति यादवः ।

१३ । गन्तव्यपण्यं वाणिजि ।

गमनीयं गन्तव्यम् । पण्यं व्यवहर्त्तव्यमिति । मद्रवाणिज इति । मद्रेषु यो व्यवहरति स एव मुच्यते । सममीषमास इति । सममीति (२।१।४०) योगविभागात् । रक्प्रत्ययान्तत्वादिति । स्क्रायितञ्चीत्यादिना (उण्, २।१७०) मदे रकं विधाय व्युत्पादितत्वात् ।

१४ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नर्पसके ।

तुल्यप्रमाणं वर्त्तत इति । तुल्यं प्रमाणं यस्येति विग्रहः । अस्वपदविग्रह इति । स्वपदविग्रहः कस्मान्न भवति ? तादृशं हि वाक्त्वं कर्त्तव्यं यथा समासार्थः प्रतीयते । भिन्नामात्रमिति । अस्य च भिन्नया तुल्यप्रमाण मित्येषोऽर्थः । नचायं स्वपदविग्रहेण शक्यः प्रतिपादयितुम् । मात्रशब्दस्य तुल्यप्रमाणवृत्तित्वात् । स हि समास एव तुल्यप्रमाणे वर्त्तते । न वाक्ये । अतएवोक्तं मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय इत्यादि । वृत्तिरिह समासवृत्तिरेव विषयः । अप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति । टापा सहेकादेश उदात्तेनोदात्तत्वात् । उप्रत्ययान्त इति । इषेः किञ्चेत्यत्र (उण्, १।१३) भृशुशीत्यादेः सूत्रादु- (उण्, १।५) प्रत्ययानुवृत्तेः ।

१५ । सुखप्रिययोर्हिते ।

तत्र सुखप्रियशब्दावित्यादि । तच्छब्देन सुखप्रिययोः प्रत्यक्षमर्थः । तयोः सुखप्रिययोः हेतुरायतनां जन्मान्तरे प्रीतिकरः । तत्र सुखप्रियशब्दो वर्त्तते । किं कारणमेवं व्याख्यात इत्याह तद्विहितमित्यादि । हि तथाचेतयः । तत्- पुरुषे प्रकृतिभावोऽयं विधीयते । एष हि तत्पुरुषो हितवाची भवति यदि सुखप्रियशब्दावुत्तरपदे हितहेतोर् वर्त्तते । हितञ्च किम् ? यदायत्नां प्रीतिं करोति । कथं पुनः सुखप्रियशब्दो तहेतोर् वर्त्तते ? कारणं कार्यपि- चाराद् यथा नड्वलोदकं पादरोग इति ।

१६ । प्रीती च ।

अथ प्रीती चेतीदं ग्रहणं किमर्थम् ? यावता सुखप्रिययोः प्रीत्य- अभिचारात् । एवं प्रीती गम्यमानायां भविष्यतीत्यत्र आह सुखप्रिययोः

प्रोत्थेत्यादि । प्रीतिग्रहणं मन्तरेणापि सिद्धे सुखप्रिययोः प्रीतप्रव्यभिचाराद् यदिह प्रीतिग्रहणं क्रियते तदतिशयिता या प्रीति स्तस्यां यथा स्यादित्येवमर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रतयस्वरैणान्तोदात्ताविति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः । छात्रशब्दश्छात्रादिभ्यो ण (४।४।६२) इति णप्रतयान्तः । कन्याशब्दः स्वरितान्त इति । (B) अन्नग्रादिषु तथाभूतस्यैव पाठात् । राजसुखं राजप्रियमिति । अत्र यद्यपि सुखप्रिययोः प्रीतप्रव्यभिचारित्वात् प्रीतिर्गम्यते तथाप्यतिशयेन या प्रीतिः सा न गम्यत इति भवति प्रत्युदाहरणम् ।

१७ । स्वं स्वामिनि ।

१८ । पत्यावैश्वर्ये ।

धान्यमन्तस्वरित इति । ण्यदन्तत्वात् तित्स्वरण । वृषल्या भर्त्तृत्वार्थ इति । वृषल्याः कामयितेति यावत् ।

१९ । न भूवाक्चिद्दिधिषु ।

भुवः संज्ञान्तरयोरिति (३।२।१७८) क्षिपा भूशब्दो धातुस्वरैणान्तोदात्तः । एवं वाक्शब्दः । वचः क्षिप्वचिप्रच्छीत्यादिना (३।२।१७८, वा) क्षिप् । चिदिति । चित्ती संज्ञान इत्यस्मादन्तेभ्योऽपि (३।२।१७८) दृश्यत इति क्षिप् । नृतिशृङ्घोः कूरित्यधिकृत्य (उण्, १।८१) अन्दूटश्चूजम्बुकफेलूकर्कभृदिधिषू रिति (उण्, १।८३) दिधिषूशब्दः कूपत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति ।

२० । वा भुवनम् ।

२१ । आशङ्काबाधनेदीयःसु सम्भावेन ।

शक्ति शङ्कायामित्येतस्मादगुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । केचित्सु घञन्तस्य शङ्कशब्दस्य ग्रहणमिति वर्णयन्ति । बाध् लोड्ण इत्यस्मादाङ् पूर्वाद् घञाबाधः । अत्यर्थमन्तिकं नेदीयः । अन्तिकशब्दस्यान्तिकवाङ्घो-र्नेदसाधावितीयसुनि (५।३।६३) परतो नेदादेशः । अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चय इत्यर्थः । गमनाशङ्कमिति । षष्ठीसमासः । क्रियाविशेषण-त्वात्पुंसकलिङ्गम् । लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य ।

२२ । पूर्वे भूतपूर्वे ।

आद्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाद्य आसीत् स एवमुच्यते । समासे गम्यमानार्थत्वाद् भूतशब्दो न प्रयुज्यते यथा दध्योदन इत्यत्रोपसिक्तशब्दः । परमपूर्व इति । अत्र सन्महदित्यादिना (१।१।६१) समासः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समास इति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । नतु परमो भूत इति । तुशब्दोऽवधारणे । परमो भूतपूर्व इति योऽयं वाक्यार्थः परमपूर्वकाललक्षणस्तस्मिन्नेवात्र समास इत्यर्थः । किं कारणमित्याह तथाचेत्यादि । चशब्दो हि हीतार्थः । अयं समासो न भवति । एवं सत्युदाहरणमेवेदं भवति । न प्रत्युदाहरणम् । पूर्वशब्दस्य भूतपूर्ववाचित्वात् । यस्तु प्रायेण पुस्तकेषु पाठोऽत्र परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विशदो नतु परमो भूतपूर्व इति स प्रमादपाठो वेदितव्यः । वाक्यद्वयेऽपि भूतपूर्वयोर्गम्यमानत्वात् ।

२३ । सविधसनीडसमर्थग्रादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ।

सह विधया सविधः । तेन सहिति तुल्ययोग (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति (६।३।८२) सहस्य सभावः । एवं सनीडादिष्वपि बहुव्रीहिभावश्च वेदितव्यः । मद्रसविधमित्यादयः पञ्चीसमासाः । नतु च सह विधयेत्येवमादावर्थं सविधादयः शब्दा व्युत्पाद्यन्ते । तत् कथमेषां सामीप्ये वृत्तिरित्याह सह विधयेत्येवमादिकेत्यादि । आदिशब्देन सह नीडेन सह मर्यादयेत्येवमादीनां ग्रहणम् । एवकारोऽवधारणार्थाभिधेयव्यवच्छेदं करोति । व्युत्पत्तिनिमित्तमेव नाभिधेयमिति । समीपवाचिनस्त्वेत इति । अत्रापि तुशब्दोऽवधारणार्थ एव । समीपवाचिन एव । नतु सह विधयेत्येवमादिवाक्यार्थवाचिन इति ।

२४ । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ।

विस्पष्टकटुकमिति । कटुशब्दात् संज्ञायां कन् । सुप्सुपेति समास इति । अथ विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति (२।१।५७) विस्पष्टकटुकमित्यत्र

विगृह्य कस्मात् कर्मधारय एव न क्रियत इत्याह विस्मष्टादयो ह्यत्रेत्यादि ।
 कर्मधारयो हि सामानाधिकरण्ये सति भवति । न चेह सामानाधिकरण्य-
 मस्ति । तस्माद् विस्मष्टादयोऽत्र कटुकादेः शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं
 कटुकत्वादि तस्य विशेषणम् । न तदुक्तो द्रव्यस्य । कटुकादिभिश्च शब्दैः
 कटुकस्यास्तिलक्षणे यस्यास्ति तद्गुणवद् द्रव्यमभिधीयते । ततो वैयधिकरण्ये
 नास्ति कर्मधारयः । तस्माद् यथोक्तेन विधिना समासोऽत्र कर्त्तव्यः ।
 विस्मष्ट इति । स्मश बाधनस्पर्शनयोरित्यस्य निष्ठायां दस्त्यष्टश्चनक्षता
 इति (७।२।२७) स्मष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गतिसमासः ।
 विचित्रशब्द इत्यादि । चित्र चित्रीकरणे । पुरादिः । तस्माद् घञ् ।
 विशेषेण चित्रं विचित्रम् । प्रादिसमासः । अव्ययस्वरूपेति । तत्पुरुषे
 तुल्यार्थ इत्यादिना (६।२।२) विहितेन । अव्ययं पुनरत्र विशब्दः । तस्य
 च निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ७८) इत्याद्युदात्तत्वम् । विचित्रशब्दमिति ।
 चित्ती संज्ञान इत्यस्य निष्ठायां चित्तम् । विगतं चित्तमस्येति बहुव्रीहिः ।
 बहुव्रीहिस्वरूपेति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (६।२।१) विहितेन । व्यक्तशब्द
 इत्यादि । अष्टोर्विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वर उदात्तः । तत्रेकारस्य स्थाने
 यो यण् स उदात्तयण् भवति । ततः परस्याकारस्यानुदात्तस्य स्वरितः ।
 सम्पन्नशब्द इत्यादि । पदेः संपूर्वस्य निष्ठायां सम्पन्नशब्दः कर्त्तरि चेति ।
 पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरूपेति । अन्तोदात्तग्रहणमेकवचनान्तं यत् प्रकृतं तस्य
 विपरिणामं कृत्वान्तोदात्ताविति सम्बन्धः कर्त्तव्यः । पाठयतेः फलिपाटि-
 नमिजनीनां गुक् पटिनाकिधश्चेतुप्रत्ययः (उण्, १।१८) । पटिशब्दादेशः ।
 पटुः । पडि गतौ । अस्मान्निष्ठायां पण्डितः । कुशल इति । कुशाङ्गान्तोति
 ला दान इत्यस्मादातोऽनुपसर्गे क इति (३।२।३) कः । उपपदसमासः ।
 गतिकारकोपपदात् कृदितुप्रत्तर- (६।२।१३८) पदप्रकृतिस्वरः । चपलशब्द
 चित्स्वरूपेति । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । कथमयमन्तोदात्तचित्स्वरूपेत्याह
 कलस्तूपधेत्यतः (उण्, १।१०४) कलप्रत्ययेऽनुवर्त्तमानि चुपेरश्चो- (उण्, १।१०८)
 पधाया इति चुप मन्दायां गतमवित्यस्मात् कलप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते ।
 तत्र ह्रस्वादिभ्य (उण् १।१०६) चिदित्यतश्चिदग्रहणमनुवर्त्तते । तेन चित्-

स्त्रेणान्तोदात्तः । निपुणशब्द इत्यादि । अन्तोदात्त इति प्रकृतेन सम्बन्धः ।
पुणेरिति । पुण कर्मणि शुभ इत्यादिगुपधानाग्रीकिरः क इति
(३।१।२३५) कप्रत्ययः ।

२५ । अज्जावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ।

गमनश्लेषमिति । ल्युट् चेति (३।३।११५) ल्युट् । विशेषणसमासः ।
अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयः । इष्टक्रीयसुनोः प्रशस्यस्य अ इति (६।३।६०)
आदेशः । वचनश्लेषमिति । अत्रापि तयोरेव प्रत्यययोः परतः प्रशस्य-
शब्दस्य ज्यादेशः । गमनकनिष्ठं गमनकनीय इति । इष्टक्रीयसुनोः परतो
युवशब्दस्याल्पशब्दस्य च युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यामिति (५।२।६४) कनादेशः ।
ननु च अन्यकनामिति कथम् ? इतिकरणो हेतौ । यस्माच्छ्रज्यकनामिहा-
देशानां ग्रहणं ते चाजादौ प्रत्यये प्रशस्यादीनां विधीयन्त इति केवलाना-
मसम्भवः । तस्मात् सामर्थ्यात् तदुत्तरपदं गृह्यते ।

२६ । कुमारश्च ।

कुमारश्चमणेति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
(प, ७२) । कुमारीशब्दोऽत्र समस्यते । एवं हि अमणाशब्देन स्त्रीलिङ्गेन
सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । नान्यथा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । कुमा२
क्रीडायामित्यस्मात् पचाद्यचि व्युत्पादितत्वात् । केचित् पुनरित्यादि । कथं
पुनर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायां सत्यामविशेषेणेति लभ्यते ? एवं मन्यते ।
चकारोऽत्र क्रियते । सचास्येव विधेः समुच्चयार्थः । तेन सर्वत्राविशेषेण
भवति । एवं हि समुच्चयो भवति । नान्यथेति । ये तु कुमारः अमणा-
दिभिः (२।१।७०) रित्यत्रैव समासमिच्छन्ति ते पूर्वविध्यपेक्षया चकारमिह
समुच्चयार्थं वर्णयन्ति ।

२७ । आदिः प्रतेग्रनसि ।

प्रतिगत एनसेति । अनेनावादयः कृष्टाद्यर्थं लतीययेति (२।२।१८, वा)
तत्पुरुषत्वं प्रत्येनःशब्दस्य दर्शयति । प्रतिगतमेनी वा यस्येति । अनेन
बहुव्रीहित्वम् । कुमारप्रत्येना इति । अत्वसन्तस्य आधातोरेति (६।४।१४)

दीर्घः । ननु च नेह सूत्र उदात्तग्रहणमस्ति । तत् कथमुदात्तस्वरो लभ्यत इत्याह उदात्त इत्येतदिहेत्यादि । किं पुनस्तत्सामर्थ्यमित्याह पूर्वपदेत्यादि । नहि प्रकृतिस्वरादन्य एव स्वर उच्यते । किं तर्हि ? प्रकृतिस्वर एव । यतः प्रकृत्येति (६।२।१) वर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । प्रकृतिभावेन कुमारशब्दस्य यः स्वरः प्राप्तः स आदे भवतीति । एवञ्च सामर्थ्यादुदात्तो लभ्यते । स एव हि कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन स्वरः ।

२८ । पूगेष्वन्यतरस्याम् ।

२९ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।

तद्वितार्थे द्विगौर्यबिति । मासादवयसोत्यनुवर्त्तमाने (५।१।८१) द्विगौर्यबिति यप् (५।१।८२) । ठञो लुगिति । प्राग्वतीयस्य । पञ्चकपाल इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इति संस्कृतं भक्षा इत्यण् (४।२।१६) तस्य द्विगोरित्यादिना (४।१।८८) लुक् । एते समासा इति । पञ्चकपाल इत्येवमादयो दशशरावपर्यन्ताः । कृताणप्रत्ययलोपा इति । कृतोऽणप्रत्ययलोपो येषां ते तथोक्ताः । पञ्चदशशब्दावत्र नः संख्याया इत्याद्युदात्तौ (फिट् २८) । पञ्चाशत् इति । तद्वितार्थे समासः । आर्द्धादगोपुच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । अर्धपूर्वेत्यादिना (५।१।२८) लुक् । पञ्चशराव इति । पञ्चशरावाण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अथेह कथं भवति पञ्चारत्नो दशारत्नयो इति ? यावता यणादेशे कृते गुणे च, नात्रेगन्तमुत्तरपदमित्याह पञ्चारत्न इत्यादि । यद् यण्गुणौ ह्यजादौ विभक्तौ परत इति ताविह बहिरङ्गौ । स्वरस्वन्तरङ्गः । प्राग् विभक्त्युत्पत्तेर्भावात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । तेन पञ्चारत्न इत्यत्रापि द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते । स्थानिवद्भावादेति । अचःपरस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) पूर्वस्वरे कर्त्तव्ये यो गुणः स्थानिवद्भावेनेगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते । ननु च स्वरविधौ न पदान्तेत्यादिना (१।१।५८) स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । नैतदस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदितुशक्त्वात् (१।१।५८, वा) । नचैव मिको यण् गुणौ लोपाजादेशौ । पञ्चारत्न इति । अरत्निशब्दोऽर्त्तकृदिकारादङ्गमः सर्वतोऽङ्गिन्नर्थोदित्येक

इति (४।१।४५ ग) बद्धादिषु पाठान् ङीषन्तः । इहापि पूर्ववत् तद्धितार्थे द्विगुः । मात्रचक्षु लोपः ।

३० । बह्वन्यतरस्याम् ।

पूर्वेणोगन्तादिषुत्तरपदेषु बहुशब्दस्यापि नित्यं प्रकृतिस्वरे प्राप्ते विकल्पोऽयमुच्यते । बहुरन्निरिति । पूर्ववत् समासादि । बहुमास्य इति । पूर्ववद् यप् । बहुकपालादयः समासा इहापि संस्कृतं भक्षा (४।२।१६) इत्यत्रापि तद्धितार्थे कृतेऽणप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । स हि कुभ्रयेत्यनुवर्त्तमाने (उण्, १।२२) बहिमङि ह्रस्वावित्यस्मान् लङ्निर्वृत्तोर्नलोपश्चेति (उण्, १।२८) कुप्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्यते । तेन प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तः । यत्र यणादेश इति । बहुरन्निरित्यत्र ।

३१ । दिष्टिवितस्थोश्च ।

अबह्वर्थोऽयमारम्भः । पञ्चदिष्टिरिति । पञ्चारन्निरित्यनेन तुल्यम् ।

३२ । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ।

साङ्गाश्रयसिद्ध इति । सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वेति (२।१।४१) समासः । साङ्गाश्रयकाम्यित्यशब्दो ष्यप्रत्ययान्तत्वादिति । वुञ्क्णित्यादिना (४।२।८०) सङ्काशादिलक्षणं चातुरर्थिकप्रत्ययं विधाय व्युत्पादितत्वात् । अकशब्द इत्यादि । कदाधारार्चिकलिभ्यः क (उण्, ३।३२०) इत्यधिकृत्य सृष्टभृशुपमुषिभ्यः कगिति (उण्, ३।३२१) कक्प्रत्ययः किद् विधीयमानोऽवन्तरपि भवतीति । तेनोक्तशब्दः कक्प्रत्ययान्तः । स्वरत्वरित्यादिना वर्त रुट् (६।४।२०) । निधानशब्दो निधाञः क्युप्रत्यये मध्योदात्त इति । निधानशब्दोऽयं कृपुवृजिमन्दि निधाञः क्युरिति (उण्, २।२३८) क्युप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । तेन गतिकारकोपदात् कृदिति (६।२।१३८) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे कृते मध्योदात्तो भवति । क्वचित् क्युप्रतिप्रत्ययान्त इति पाठः । तत्र सप्तम्येकवचन इको ऽचि विभक्ताविति (७।१।७३) तुमं कृत्वा शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गं वेदितव्यम् । क्युरित्येतस्मिन् शब्दरूपे प्रत्ययसङ्गक इत्यर्थः । कुम्भीकलसीशब्दो ङीषन्ताविति । तेनान्तोदात्ताविति भावः । ङीषन्ताता तु जातैरस्त्रीविषया-

दित्यादिना (४।१।६३) विहितेन ङीष्वा वेदितव्या । आष्ट्रशब्दः ष्ट्रन् प्रत्ययान्त इति । ष्ट्रन्निति (उण्, ४।५।८८) वर्त्तमाने भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्चेति (उण्, ४।५।८८) ष्ट्रन्प्रत्ययान्ततया व्युत्पादितत्वात् । चक्रशब्दोऽन्तीदात्त इति । कृजः के द्वे चेति (६।१।१२, वा) कप्रत्ययान्तत्वेन घुत्पादितत्वात् । चारकशब्दो ण्वुलन्तः । तेन लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी-स्वर इत्यादि । तत्पुरुष इत्यादिना (६।२।१२, वा) सप्तम्याः प्रकृतिभावेन यः स्वरः विधीयते स परत्वात् याथ (६।२।१४४) घञित्यादिना विहितेन स्वरिणांन्तीदात्तेन बाधितः । तेन पुनर्विधीयते ।

३३ । परिप्रतुत्रपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ।

परित्रिगर्त्तमिति । अत्र त्रिगर्त्तशब्दो वर्ज्यमानमुत्तरपदं त्रिगर्त्तान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरी वर्ज्जन इति परेः (१।४।१२, वा) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (२।३।१०) तदयोगे पञ्चमी । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति (२।१।१२) तदन्तेनाव्ययीभावः । परिसार्वसेनीति । सार्वसेनि-शब्देन समासः । प्रतिपूर्वाह्नमिति । लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्य इत्यव्ययीभावः (२।१।१४) । उपपूर्वाह्नमिति । अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) सामीप्ये । अपत्रिगर्त्तमिति । परित्रिगर्त्तमित्यनेन तुल्यम् । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ चेत्यादि । (६।२।२) तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पर्यादीना मव्ययत्वात् सिद्धम् । बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ प्रकृत्यादिना (६।२।१) । तेनाव्ययीभावे यथा स्यादितेप्रवमर्थोऽयमारम्भः । किं पुनः कारण मपपर्यारेव वर्ज्यमान उदाहरणम् ? नतु प्रतुत्रपयोरित्याह तत्रेत्यादि । तत्र तेषु पर्यादिषु मध्येऽपपरिशब्दविव वर्ज्जमाने वर्त्तन्ते । तेन तस्मात् तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तर-पदम् । अतस्तयोरेवात्रोदाहरणमुपन्यस्तमितग्रभिप्रायः । अथाहोरात्रावयवा अपि तयोरेवापपर्याः कस्मान्तीदाह्नियन्त इतयाह अहोरात्रावयवा अपीतयादि । वर्ज्यमानार्थयोरेवापपर्याः प्रयोग इति । यावत् किञ्चिदुत्तरपदं तेन सर्वेणैव वर्ज्यमानेन भवितव्यम् । अन्यथा तयो वर्ज्यमानार्थता न स्यात् । तस्मादहोरा-त्रावयवा अपि तयोर्वर्ज्यमानयोरेव भवन्ति । तेन त्रिगर्त्तादिभ्यो वर्ज्यमानेभ्यः पृथङ् नोदाह्रियन्ते । प्रत्यम्नीति । पूर्ववदाभिसुख्येऽव्ययीभावः । परिवनमित्य-

त्रेत्यादि । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमान इत्यस्यावकाशः परिनिगर्तमिति । वनं समास इत्यस्यावकाशः (६।२।१७८) प्रवणमिति । परिवनमित्यत्र वनं समास इत्येतद् (६।२।१७८) भवति । विप्रतिषेधेन ।

३४ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ।

राजन्यवाचीनि यान्यसमस्तानि बहुवचनान्तानि तदवयवकी यो द्वन्द्वः स राजन्यबहुवचनद्वन्द्व इत्युक्तः । श्वाफल्कचैत्रकरोधका इति । (C) श्वाफल्काश्च चैत्रकाश्च रोधकाश्चेति द्वन्द्वः । तत्र रोधकशब्दमपेक्ष्य चैत्रकशब्दस्य प्रसङ्गपदत्वम् । चैत्रकशब्दमपेक्ष्य श्वाफल्कशब्दस्य । तयोरपि प्रकृतिभावः । अतएव तयोरुद्दयोरपि स्वरं दर्शयितुमाह श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्चेत्यादि । शनिशब्द आद्युदात्त इति । सहि वीज्याज्वरिभ्यो निरिति (उण्, ४।४८८) निप्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने वह्निश्चिश्चयुद्गुलाह्लात्वरिभ्यो निदिति (उण्, ४।४८०) विधीयमाने ग्रीडोऽपि भवति । बहुलवचनाद् ऋस्त्वञ्च ततएव । तंनानुदात्तो भवति नित्स्वरेण । तदपत्येऽपि । तस्य शनिः क्षत्रियस्य यान्यपत्यानि तन्निवृत्त्यर्थः । अभेदेनेति । उपचारेणेत्यर्थः । हेमायना इति । यजिज्योयेति (४।१।१०१) फक् । ननु च राजन्यशब्दोऽयं क्षत्रियजातिवचनः । तथाचोक्तं राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति (४।१।१३७ वा) राजन्यो भवति । क्षत्रिययेदिति । यथाऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते द्वन्द्वः स तु क्षत्रियवाचिनामेव भवति । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वात् । ततश्च दैव्यहेमायना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणम् । अयमपि हि राजन्यवाचिनामेव द्वन्द्वः । अन्धकवृष्णिषु वर्त्तमानत्वादित्यत्र आह अन्धकवृष्णाय इत्यादि । अन्धकवृष्णिष्वित्यत्र तावन्तैव क्षत्रियग्रहणे मिते यद्वाजन्यग्रहणं क्षत्रियं तस्यैतत् प्रयोजनम् । विशिष्टा येऽभिषिक्तवंश्यास्तेषां ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंशः । इह तु जन्मना य एकलक्षणः सोऽभिप्रेतः । तत्र भवो वंशः । दिगादित्वाद् (४।३।५४)

(C) “श्वाफल्कचैत्रकरोधका इति प्रमादपाठोऽयम् । अत्र विपट्टे हि वनं यत् सर्वसंपत्त्य पुण्यपत्रं तस्यैव भवति । ततश्च चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनं मनुपपन्नं भवति । तस्मात् श्वाफल्कचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः । एकस्मिन् चैत्रकशब्दो लघ्वकोः पुनरुक्तिश्च यथा न्यक्त इति पदमन्वयश्च भवति । सा तु व्यासमतविश्ववर्तिन्यपमेव ।

यत् । तत्रैतत् स्यात् । द्वैप्यहैमायना अप्यभिषिक्तवंश्याएव क्षत्रिया इत्यत
आह एते चेत्यादि । संकर्षणवासुदेवाविति । संकर्षणश्च वासुदेवश्चेत्येक-
वचनान्तयोरयं द्वन्द्वः । वृष्णिकुमारा इति । तत्पुरुषोऽयम् । कुरुपञ्चाला
इति । अत्र सर्वमस्ति । तथाप्यन्यकवृष्णिग्रहणाच्च भवति । तत्रावृत्तेः ।

३५ । संख्या ।

एकादश इति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । द्वादश इति । द्वाष्टनः
संज्ञायामबहुव्रीह्याशीत्योरित्यात्वम् (६।३।४७) ।

३६ । आचार्योपसर्जनस्यान्तेवासी ।

आचार्योपसर्जनं प्रधानं यस्य स तथोक्तः । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी ।
गौणश्चायं निर्देशः । द्वन्द्वस्य यान्यवयवभूतानि तान्याचार्योपसर्जनवाचीनि ।
तस्मादन्तेवासिवाचित्वाच्चाभिधेय उपचारेण तान्याचार्योपसर्जनान्तेवासि
शब्दाभ्यामुच्यन्ते । तदवयवोऽपि द्वन्द्वावयवधर्मेणाचार्योपसर्जनान्तेवासीति
चोच्यते । आपिशलिराचार्य इति । अत इज् (४।१।८५) आपिशलेरेव
वा क्वात्वा आपिशला इति । पूर्ववदण् । उभयथेत्यादि । उभयप्रकारेणापि
व्युत्पत्तावाचार्योपसर्जनान्तेवासी भवति । तथाह्युभयत्र शिष्या एव
प्रधानभूता एवमुच्यन्ते । आचार्यसु तद्विशेषणत्वादुपसर्जनीभूतः ।
आपिशलशब्दोऽणन्तत्वात् प्रत्ययस्वरिणाक्तोदात्तः । पाणिनिना प्रोक्तमिति
वृद्धाच्छः (४।२।११४) । तदधीत (४।२।५८) इत्यण् । तस्य लुक्
(४।२।६४) पाणिनीयशब्दः प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तः । पाणिनीयरीढ़ीया
इति । रीढ़स्यापत्यं रीढ़ः । अत इज् (४।१।८५) रीढ़ेराचार्यस्य क्वात्वा
इतीजशैत्यणः (४।२।११२) प्राप्तस्य न द्वाच (४।२।११३) इति प्रतिषेधे
कृते वृद्धाच्छः (४।२।११४) । अथवा रीढ़िना प्रोक्तं रीढ़ीयम् । ततश्च
तदधीत (४।२।५८) इत्यण् । तस्य पूर्ववक्तुक् । रीढ़ीयाः । रीढ़ीय-
शब्दोऽपि पूर्ववक्त्रोदात्तः । काशक्तत्वेन प्रोक्तमित्यण् । तदधीयते
काशक्तत्वाः । पूर्ववदणो लुक्-। क्वात्सवैयाकरणा इति । भवत्ययमन्ते-
वासिना द्वन्द्वः । नत्वाचार्योपसर्जनः । अथ क्वान्तेवासिनएव क्वात्स-

वैयाकरणाभ्यामुच्यन्ते । नत्वाचार्योपसर्जनीभूतः । कुन्दोऽधीयतेच्छान्दसाः ।
व्याकरणमधीयत इति वैयाकरणाः । तत्र ते च यत्र आचार्यादधीयते
तस्यान्तेवासिनः । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे इति । आपिशलिना प्रोक्त-
मापिशलम् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । यत्र शास्त्रं प्राधान्येनोच्येत
तत्र प्रत्ययस्य विधानादाचार्यः प्रधानभूतः । तद्विशेषणत्वात् । आचार्यत्वं तस्येष्ट-
शास्त्रापेक्षम् । नद्याचार्यतास्तेवास्यपेक्षेव भवति । अपि तु शास्त्रापेक्षापि ।

३७ । कार्तिकौजपादयश्च ।

* असुन्तावेताविति । तेन प्रत्ययस्वरणास्तोदात्ताविति भावः । उत्तरत्रा-
प्यसुन्तस्यास्तोदात्तता वेदितव्या । सौवर्णिरिजस्त इति । जित्स्वरणाद्युदात्त-
इत्यभिप्रायः । एवमुत्तरत्रापीजस्तस्याद्युदात्तता वेदितव्या । माण्डूकीयशब्दे
ढक् च मण्डूकादिति (४।१।११८) ढगन्तः । अवन्तेरित्यादि । अवन्तेर-
पत्यानि बह्वनीति ब्रहेत्क्रोशनाज्जादाञ्ज्आडिति (४।१।१७१) आङ् ।
तस्य तद्वाजस्येत्यादिना (२।४।६२) लुक् । अवन्तीनां निवासो जनपदस्तस्य
निवास इति (४।२।६८) चातुरर्थिकोऽण् । तस्य जनपदे लुबिति (४।२।८१)
लुप् । अवन्तयः । तथाश्मका इति । यथावन्तय इति कृतस्थाश्मका
इत्यत्रापि । अत्र क्षत्रियवाचिनो जनपदवाचिनश्च शब्दाः । तद्धितेऽपत्येषु
यो बहुप्लुत्पद्यते तदन्ताच्च निवामे चातुरर्थिकः । तस्य लुप् कृतः ।
तथाश्मका इत्यत्रापि । एतावन्मात्रमतिदिश्यते । अश्मकस्यापत्यानि बह्वनि ।
मात्स्वावयवेत्यादिनेञ् (४।१।१७३) । तस्य लुक् पूर्ववत् । तेषां निवामेऽण् ।
तस्य पूर्ववल्लुप् । अवन्तिशब्दां घृतादित्वावन्तोदात्त इत्येके । चित्स्वरणेत्य-
परे । ते हि भुवो भिज् (उण्, ३।३३०) बहुलवचनादवन्तरपि भिज् भवतीति
वर्णयन्ति । युवद्वन्द्वोऽयमिति । युवमञ्जकप्रतयास्तयोरयं द्वन्द्वइत्यर्थः ।
पेल इति । पीलाया वेल्यण् (४।१।११८) । श्यापर्णशब्दे बिदादिरिति ।
तेन ततोऽपत्यविवक्षायामञ् भवतीति भावः । स्त्रीति । शार्ङ्गैरवाद् यजो
क्षीन् (४।१।७३) । श्यापर्णेय इति । स्त्रीभ्यो ढक् (४।१।१२०) ।
बहुवचनमन्तमिति । अविवक्षितत्वात् । तेनेत्यादिना बहुवचनाविवक्षायाः
फलं दर्शयति । कपिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरणे । तेनेत्यादि ।

यस्मात् कपिशब्दोऽयं लुगन्तस्तेन बहुवचनमत्राश्रयत एव । ऋष्यणिति ।
 ऋष्यन्त्येत्यादिना (४।१।११४) । यूनि य इजिति । अत इजित्यनेन
 (४।१।१२५) । पाञ्चालीति । जनपदशब्दात् ऋषियादजित्यञ् (४।१।१६८) ।
 तदन्तात् पूर्ववन् डोप् । पाञ्चालीति । पूर्ववङ् ढक् । एवं वार्चलेयी-
 त्यत्रापि । शाकल्य इति । गर्गादित्वाद् यञ् । शाकल्यशब्दो जित्-
 स्वरिणाद्युदात्तः । शणकबाभ्रवा इति । शणं करोतीति कै गे शब्द इत्यस्माद्
 धातोरातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । तेन प्रत्ययस्वरेण शणकशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 बाभ्रव इति । ओर्गुणः (६।४।१४६) । आर्चाभिन इति । प्रोक्तार्थे णिनिः ।
 तस्मादध्येतर्य्यण् । तस्य प्रोक्ताङ्गुणिति (४।२।६४) लुक् । एवमुत्तरत्रापि
 प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतप्रत्ययस्य लुग् वेदितव्यः । मुहलः कणादिरिति । गर्गाद्य-
 न्तर्गणः । तदपत्यस्येति । मौद्गल्यस्य । मौद्गला इति । मौद्गल्यशब्दात्
 कणादिभ्यो गोत्र (४।२।१११) इत्यण् । यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) ।
 आपत्यस्य च तदितेष्वनातीति (६।४।१५१) यकारस्य । आर्चाभिः शब्दः
 प्रत्ययस्वरिणाऽन्तोदात्तः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्येत्यादि । कम् कान्तावित्यस्मात्
 पूर्ववत् क्तिप् । बहुलवचनादुत्वम् । कुन्तिः । शोभनं राष्ट्रमस्येति सुराष्ट्रः ।
 कुन्तेरपत्यानि बह्विनि षष्ठत्कोशलाजादाञ्जङ् (४।१।१७१) । सुराष्ट्रस्या-
 पत्यानि बह्विनि । जनपदशब्दादिनाञ् (४।१।१६८) । तयोस्तद्राजस्ये-
 त्यादिना (२।४।६२) बहुषु लुक् । ततः कुन्तीनां निवासो जनपदः ।
 तस्य निवास इति (४।२।६८) चातुरर्थिकोऽण् । तस्य जनपदे लुबिति
 (४।२।८०) लुप् । कुन्तयश्च सुराष्ट्राश्च कुन्तिसुराष्ट्राः । एवं कुन्तेः
 सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे जनपदद्वन्द्वादयं भवति । कुन्तिशब्दश्चित्-
 स्वरिणाऽन्तोदात्तः । चित्सुराष्ट्रा इति । चित्तिशब्दोऽप्यन्तोदात्त एव ।
 सोऽपि चिति स्मृत्यामित्यस्मात् क्तिच्प्रत्ययान्तः । केचिदवन्तिकुन्तिशब्दौ
 क्तिच्प्रत्ययौ च संज्ञाया मिति (३।१।१७४) क्तिच्प्रत्ययान्तो व्युत्पादयन्ति ।
 पचाद्यच्प्रत्ययान्ताविति । तद्धि ताडन इत्यस्मात् केवलादवपूर्वाच्च पचाद्यच् ।
 वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योरुपसर्गयोत्रित्यवशब्दाकारस्य लोपः । यजो लुक्
 क्रियत इति । यजजोश्चेति (२।४।६४) । अविमत्तकामविद्या इति ।

मदी हर्ष इत्यस्माद्विपूर्वाविष्ठा । विमत्तः । न विमत्तोऽविमत्त इति ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्य प्रकृतिभावे कृते नञ्स्वरेणा-
द्युदात्तः । बह्वच इति । अनेन मूत्रैकदेशेन बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्वित्येतत्
सूत्रमुपलक्षयति (२।४।६६) । शलङ्कुः शलङ्कुश्चेति । नङादिष्वेतत् पठ्यते ।
अस्यायमर्थः । शलङ्कुशब्दः फकमुत्पादयति शलङ्कादेशश्चापद्यत इति ।
बाभ्रवदानच्युता इति । बाभ्रोरपत्यं बाभ्रवः । अश्वत्तः । दानच्युत-
शब्दादिजो बह्वचो लुगिति पूर्ववत् । कठकालापा इति । कठशब्दः
पचाद्यचि व्युत्पादितत्वाट्स्तोदात्तः । लोकाच्चस्यापत्यं लौकाक्षिः ।
तस्यच्छात्रा लौकाक्षाः । स्त्रीकुमारमिति । स्थायते (उण्, ४।६०५)
ङ्रुट् । तदस्ताद्विड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । तत्र प्रत्ययस्वरेणास्तो-
दात्ताकारस्य यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः । अनुदात्तस्य च यतोदात्त-
लोप इति (६।१।१६१) ङीप् उदात्तत्वे कृते स्त्रीशब्दो ह्युदात्तः । तस्य
च्छात्रा मोदा इति । इजश्चेत्यण् (४।२।११२) । तथा पैप्पलादा इति ।
पिप्पलादस्यापत्यं पैप्पलादिः । तस्य छात्राः पैप्पलादाः । वत्समजरदिति ।
वृत्तवद्विह्निकमिकपिभ्यः स इति (उण्, ३।३४२) वदेः सः । अनेन
वत्समशब्दोऽस्तोदात्तः । जीर्यतेरहन् (३।२।१०४) । जरत् । तयोर्हन् ।
सोऽयुतपार्थवा इति । सोऽयुतस्य छात्राः सोऽयुताः । पृथोश्छात्राः
पार्थवा इति । उभयत्र तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । जरासृत् इति ।
जृषित्वेत्स्मात् षिदभिदादिभ्योऽङित्यङ् (३।१।१०४) । जरा । तस्य
प्रत्ययस्वरेणास्तोदात्तत्वम् । म्रियतेर् भुजिसृङ्भ्यां युक्तुकाविति (उण्,
३।३०१) तुक् । मृत्युः ।

३८ । महान्ब्रीह्यपराङ्मुष्टीध्वासजाबालभारभारत-
हैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ।

महच्छब्दोऽस्तोदात्त इति । वर्त्तमाने पृषद्वृद्धन्महदित्यस्तोदात्तस्य
(उण्, २।२४१) तस्योणादिषु निपातनात् । अपेक्ष कस्मान्न भवति महतो
ब्रीहर्महद्दीहिरित्यत्र आह तस्येत्यादि । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया

लभ्यते । अथ किमर्थं प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ? यावता निष्ठान्तोऽसौ । तत्र कर्मधारयेऽनिष्ठेति (६।२।४६) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धमित्यत आह कर्मधारयेऽनिष्ठेत्यादि । तथैव हि परिभाषया श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति (२।१।५८) तेन प्रतिपदोक्तेनायं समासः । तत्र कर्मधारयेऽनिष्ठेत्यनेन (६।२।४६) प्रकृतभावस्याविधिः । नच महाप्रवृद्ध इत्ययं प्रतिपदोक्तेन निष्ठान्तेन कर्मधारयः । तत्र यदि प्रवृद्धशब्दोऽत्र न पठ्यते तत्र परतः प्रकृतिभावो न स्यात् । तस्मात् तस्येह पाठः क्रियते । योगश्चायं समास-स्वरस्यापवादः ।

३६ । क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।

क्षुधं लातीति क्षुल्ल इति । आतोऽनुपसर्गं क इति (३।२।३) कप्रत्ययः । तोलीति (८।४।६०) परसवर्णः ।

४० । उष्ट्रः सादिवास्योः ।

उष्ट्रेः इन्प्रत्ययान्त इति । सर्वधातुभ्यः इन्नित्यस्मात् (उण्, ४।५।८८) इन्नित्यनुवर्त्तमान उषिखनिभ्यां किदित्येवं (उण्, ४।६०१) व्युत्पादितत्वात् ।

४१ । गौः सादसादिसारथिषु ।

गोः साद इत्यनेन वाक्चर्षपेण गोसादशब्दस्य पक्षीसमासत्वं दर्शयति । गां सादयतीति चेति । एतेनाप्युपपदसमासत्वम् । सदेर्विशरणार्थत्वात् । गोशब्दे कर्मण्युपपदे कृते गोसाद इति भवति । गोशब्दो गमेर्डांसिति (उण्, २।२२५) डोस्प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदासः ।

४२ । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लौलहदरूपा पारे- वड्वा तैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च ।

अत्र कुरुगार्हपत इत्येवमादयः पण्यकम्बलपर्यन्ताः समस्ताः । तत्र कुरुगार्हपतरिक्तगुरु इत्येतावविभक्तिकौ । इतरे त्वसूतजरतीत्येवमादयः प्रथमैकवचनान्ताः । सा च प्रथमा सुब्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने वेदितव्या । दासीभाराणामिति बहुवचनं गणस्य सूचनार्थम् । अतएवाह दासीभारा-दीनाञ्चेति । कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्त इति । कुश्चैत्यतः (उण्, १।२२)

रित्यधिकृत्य कशोरुचेति (उण्, १।२४) कुप्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादित-
 वात् । कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यमिति । कुरुवृजिशब्दयोर्गार्हपतशब्द-
 उत्तरपदे प्रकृतिभावो भवतीतिप्रतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्वेदं
 व्याख्यानम् । कुरुशब्दस्य तावत् कुरुगार्हपत इति सूत्र एवोपादानाद्
 भविष्यति । वृजिशब्दस्यापि चकारस्येहानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति । वृजिशब्द-
 प्राद्युदात्त इति । वृजिर्न । इगुपधात् किञ्चेतेष्वं (उण्, ४।५५८)
 श्रुत्पादितत्वात् । रिक्तगुरुरिति । रिक्तगुरुशब्दस्य समानाधिकरणसमासतां
 दर्शयति । एवमसूता जरतीत्यनेनाप्यस्यासूतजरतीशब्दस्य । अश्लीला
 दृढरूपेत्यनेनाश्लीलदृढरूपशब्दस्य । न सूतेत्यसूताशब्दोऽपि न जस्वरणाद्यु-
 दात्तः । एवमश्लीलाशब्दोऽपि । न श्लीलाऽश्लीला । मिधादेराकृति-
 गणत्वान्नजिति । मिधादिभ्यश्चेति (५।२।८७) । प्राणिस्थादातो लज्जत्यतर-
 स्यामित्यतो (५।२।८६) लजित्यस्यानुवृत्तेः । कपिलकादित्वाच्च लत्वमिति ।
 कपो रोल इत्यत्र (८।२।१८) कपिलकादीनाञ्चोपसंस्थानमिति लत्व-
 स्योपसंस्थानात् । कथं पुनर्ज्ञायते श्रौर्यस्यास्ति तच्छीलशब्देनोच्यत इत्याह
 अश्लीलदृढरूपेत्यादि । न श्लीलमश्लीलमिति । अश्लीलशब्दस्यार्थः प्रतिषिध्यते ।
 तत्र यदि श्लीलशब्दस्य श्रौर्यस्यास्ति स इत्यर्थो न स्यादश्लीलदृढरूपेत्यत्र
 निःश्रौका नाच्येत । उच्यते च । ततो ज्ञायते श्रीमद्भक्तु श्लीलशब्देनोच्यत
 इति । संस्थानमात्रेण शोभनमिति । दृढत्वाच्च संस्थानस्य । श्रीरहितत्वाच्च
 संस्थानमात्रेण शोभना । मात्रशब्दः श्रीमत्ताया व्यवच्छेदकः । लावण्यरहित-
 त्यनेन निःश्रीकृत्यस्यार्थं विस्पष्टीकरोति । गारे वद्धेव पारिवर्द्धवति । केन
 पुनरत्र समासः ? नहीवार्थं समासस्य किञ्चिन्नक्षणमस्ति । अथापि
 कथञ्चित् समासः स्यादेवमपि सुपो धातुप्रातिपदिकयारिति (२।४।७१)
 विभक्तिलोपः कस्मान्न भवतीत्याह निपातनादेवेत्यादि । तितिलिनीऽपत्य-
 मिति । एतेनापत्यार्थं तितिलिन्शब्दात् तत्रितोत्पत्तिमिह दर्शयति ।
 क्वात्रा वेति । तितिलिन इत्यपेक्षते । एतेनापि तस्येदमित्यत्रार्थं (४।३।१२०)
 तैतिला इति । पूर्ववदुपसंस्थानाद्विलोपः । यदन्तत्वादिति । अवश्यपश्येति
 (३।१।१०१) यदन्तस्य निपातनात् । आद्युदात्त इति । यतोऽनाव

इतनेन (६।१।२१३) । पण्यकम्बलः संज्ञायां वक्तव्यमिति । पण्यकम्बल-
शब्दः संज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवतीतिप्रतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । पूगेष्वन्यतरस्यामित्यतो (६।२।२८) मण्डूकमुति-
न्यायेनान्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । संज्ञायामेव
पण्यकम्बलशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवति । नान्यत्वेति । अन्यत्र समामान्तो-
दास्तत्वमेवेति । ननु च पण्यशब्दोऽयं कृतप्रत्ययान्तः । तत्पुरुष इत्यादिना
(६।२।२) त्वस्मिन् पणित्ये पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरौव भवितव्यम् । तत् कथं
समामान्तोदास्तत्वमित्याह प्रतिपदोक्ते हीतयादि । कृतप्रत्ययाख्या अजातया
इति (२।१।६८) यः कृतप्रत्ययः प्रतिपदोक्तस्तत्र द्वितीया कृतया (६।२।२)
इति पूर्वपदस्य प्रकृतिभावो विहितः । नचायं प्रतिपदोक्तः समासः ।
विशेषणं विशेष्येणेति (२।१।५७) सामान्येन विहितत्वात् । कुत एतत् ?
कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वाद । द्वितीया कृतया (६।२।२) इतनेन सूत्रैक-
देशेन तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिकं (६।२।२) सूत्रमुपलक्षयति । दासीभार
इति । दासीशब्दः पूर्वमुक्तस्वरः । देवहूतिरिति । पचाद्यजन्तत्वादन्तोदास्तः ।
ओषशब्दो घञन्तत्वादिति । उष दाह इत्यस्य घञि व्युत्पादितत्वात् ।
चन्द्रे माडो (उण्, ४।६।६७) ङिदि तप्रतिप्रत्ययान्तोऽयम् । मिथुनेऽसिः
पूर्ववच्च सर्वमिति (उण्, ४।६।६२) इततोऽसिप्रत्ययस्यानुवृत्तेः । चन्द्र-
शब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादिति । स्फायितञ्जीतयादिना सूत्रेण (उण्, २।१७०)
रक्प्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादितत्वात् । स सर्वा दासीभारादिषु द्रष्टव्य इति ।
दासीभारादेराकृतिगणत्वात् ।

४३ । चतुर्थी तदर्थे ।

तदर्थ इति । तस्मै इदं चतुर्थ्यन्तं तस्य योऽर्थं तदर्थ इत्यर्थः । कथं
पुनर्यूपशब्द आद्युदास्त इत्याह कुयुस्यामित्यादि । पानीविषिभ्यः पइत्यतः
(उण्, ३।३०३) पइत्यनुवर्त्तमाने कुयुभ्याच्चेति (उण्, ३।३०७) यूपशब्दः
पप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र सुशृभ्यां निश्चेत्यतो (उण्, ३।३०६) निदिति
वर्त्तते । तेनाद्युदास्तो भवति । दीर्घत्वं तु सुषो दीर्घश्चेत्यतो (उण्, ३।३०५)

दीर्घग्रहणानुवृत्तेः । कलप्रत्ययान्त इति । हृषादिभ्यश्चिदित्यत्र (उण्, १११०६) कलस्तृपञ्चेत्यतः (उण्, १११०४) कलप्रत्ययानुवृत्तेः । रथशब्द आद्युदात्त इति । ह्रिन्कुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन्निति (उण्, २११५८) कथन्प्रत्ययान्तत्वात् । वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेणान्तोदात्त इति । ङोष्प्रत्ययस्तु गोरादित्वाद् वेदितव्यः । प्रकृतिविकारभाव इत्यादि । कथं पुनः सामान्येनोच्यमानः प्रकृतिविकारभावे लभ्यते ? पूर्ववदन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः । तस्य च व्यवस्थितविभाषात्वाद् वक्ष्यमाणज्ञापकात् ।

४४ । अर्थे ।

मातृपितृशब्दावन्तोदात्ताविति । नटृनेट्रित्वादी (उण्, २१२५२) ढजन्त्यो स्तयोर्निपातितत्वात् । लित्स्वरेण मध्योदात्त इति । देवात् तलिति (५१४, २७) तल्प्रत्ययान्तत्वात् । किमर्थं पुनरेतत् ? न चतुर्थी तदर्थ इत्येवं (६१२, ४३) सिद्धम् । अर्थशब्दोऽपि तदर्थमेवोत्तरपदं भवतीत्याह तदर्थविशेषा एवेत्यादि । एवं मन्यते । अर्थशब्दोऽपि द्विती विंशेषवाची भवतीति । युक्तञ्चेतत् । तदा मात्रार्थमितुक्ते मात्रादिभ्यो व्यावृत्तरूपं विशिष्टमेव मात्रार्थं वस्तु प्रतीयते । अश्ववास इत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति ।

४५ । क्ते च ।

अश्वशब्द आद्युदात्त इति । कन्प्रत्ययान्तत्वात् । मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरित इति । मनोजातावज्यतो षुक् चेति (४११, १६१) यत्प्रत्ययान्तत्वात् । परिशिष्टमन्तोदात्तमिति । तत् पुनर्गांशब्दस्तापसशब्दश्च । तत्र गमेर्ङांसिति (उण्, २१२२५) ङोष्प्रत्ययान्तत्वाद् गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तापसशब्दोऽप्यण्प्रत्ययान्तत्वात् । स हि तपःसङ्गस्राभ्यां विनिनी (५१२, १०२) । अण् चेत्यण् प्रत्ययान्तो (५१२, १०३) वृत्पाद्यते । अथ गोरक्षितमिति । कथमिदमस्योदाहरणम् ? यावता गोभ्यो रक्षितमिति तादर्थ्यं चतुर्थी । तत्र हि योगत उत्तरपदेन भवितव्यमित्यत आह गोभ्यो रक्षितमित्यादि । नञ्चात्र गवार्थं रक्षित इत्येषोऽर्थो विवक्षितः । किं तर्हि ? गोभ्यो रक्षितं दीयते इत्येतदध्याहार्यम् । तस्मात् सम्प्रदान एषा चतुर्थी । तत् कृतस्तादर्थ्यम् ?

४६ । कमधारयेऽनिष्ठा ।

श्रेणिकृता इत्यादि । श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति (२।१।५६) समासः । श्रेणिशब्द आद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । स हि वीज्याञ्जरिभ्यो निरित्यतो (उण्, ४।४८८) निरिति वर्त्तमाने वहिश्चिश्रुयुद्गुल्गाहत्वरिभ्यो निदि-
त्येवं (उण्, ४।४८९) व्युत्पाद्यते । तेनाद्युदात्तः । पूगशब्दोऽन्तोदात्त इति । सुदिशोर्गंगाविति (उण्, १।१२५) बहुलवचनात् पूजोऽपि गक् । तेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । कृताकृतमिति । कृतञ्च तदकृतञ्चेति क्लेन नञ्विविष्टेनानञिति (२।१।६०) समासः । एकदेशस्य कृतत्वात् कृतम् । तदेवैकदेशस्याकृतत्वादकृतम् ।

४७ । अहीने द्वितीया ।

हीनं त्यक्तम् । न हीनमहीनम् । कष्टशब्दोऽन्तोदात्त इति । क्तप्रतया-
न्तत्वात् प्रतयस्वरेण । कृच्छ्रगङ्गयोः कष इतीट्प्रतिषेधः (७.२।२२) । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त इति । त्रिशब्दो हि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र बहुव्रीहौ प्रकृतेति (६।२।१) प्रकृतिस्वरे कृते बहुव्रीहिस्वरेण त्रिशकलशब्द आद्युदात्तः । ग्रामशब्दोऽपि आद्युदात्तएव । तथाह्यमा अर्त्तिसुसुहृष्टधुञ्जी-
तप्रतो (उण्, १।१३७) मन्प्रतयेऽनुवर्त्तमानेऽवतेष्टिलोपञ्च (उण्, १।१३८) यसेरा चेति (उण्, १।४०) मन्प्रतयान्तो व्युत्पाद्यते । कान्तारातीत इति । कान्तारमतीतवांस्यक्तवानित्यर्थः । कान्तारातीतशब्दोऽत्र हीनगद्-
वाची । द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । द्वितीयान्तमनुपसर्गं क्लान्ते प्रकृतिस्वरं भवतीति तदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि तस्यैवान्य तस्यांगङ्गस्यानुवृत्तिं व्यवस्थितविभाषात्वञ्चाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

४८ । तृतीया कर्मणि ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थ (६।२।२) इत्येव सिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे च कृत्-
स्वरेण याथादिस्वरेण (६।२।१४४) बाधिते तत्प्रतिपादनार्थं वचनम् । अहिहत इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादित इति । आङ्पूर्वाङ्क्ते र्जनिघमिभ्यामिष्मिति

(उण्, ४।५।६८) वर्त्तमाने वार्तेर्द्धिञेति (उण्, ४।५।७२) ङिदिति चाङिञ्चिङ्निभ्यां ऋस्वश्चेत्यनेनाहिरिषन्तो (उण्, ४।५।७६) व्युत्पादितः । केचिदाद्युदात्तमिच्छन्तीति । ते समाने ख्यः स चोदात्त इत्युदात्तग्रहण- (उण्, ४।५।७५) मप्यनुवर्त्तयन्ति । रक्प्रत्ययान्त इति । स्क्रायितञ्ची- त्यादिना (उण्, २।१।७०) रक्प्रत्ययान्तत्वेन वृत्तुत्पादितत्वात् । महाराजष्टप्- प्रत्ययान्त इति । राजाङ्गःसखिभ्यश्चेति (५।४।८१) टच्प्रत्ययान्तत्वात् । दातृलूना इति । घः कर्मणि इन्नित्यनुवर्त्तमाने (३।२।१८१) दाम्नी- शसित्यादिना (३।२।१८२) इन्प्रत्ययान्तो दातृशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनाद्युदात्तः । सर्वत्र तयोरेव कृत्यक्तखलर्या इति (३।४।७०) कर्मणि क्तः ।

४६ । गतिरनन्तरः ।

प्रकृत इति । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । प्रादयोऽभि- वर्जिता आद्युदात्तगणे निपात्यन्ते । तेन प्रशब्द आद्युदात्तः । अभ्युद्धृतमित्य- त्वाभिगच्छन्त्यनन्तरस्य न भवति । अतोच्छब्दस्य क्तात्तेन समासं कृत्वा पश्चादभिगच्छन्त्योद्धृतशब्देन समासः कर्त्तव्यः । अथवा कुगतिप्रादय इत्यत्र (२।२।१८) सुव्यङ्ग्यस्य निवर्त्तितत्वादानेकस्यापि समासो भवति । समुदा- हृत इति । अत्रापि समुदारन्तरयोर्न भवति । कारकपूर्वस्य त्वित्यादि । दूरादागत इत्यत्राङो गतिसमासे कृतं मत्वनेन प्रकृतिस्वरः । तत उदात्तो भवति । ततो दूरादागत इति स्तोकास्तिकेत्यादिना (२।१।३८) पञ्चमी- समासः । तस्मिन् कृते गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३८) वर्त्तमाने थायघञित्यादिनोत्तरपदस्यान्तादात्तत्वं (६।२।१४४) विधीयते । स च गतिस्वरे सति विधीयत इति शिष्टत्वेन स एव भवति । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् (६।३।२) । अथ कथं समुद्धृत इत्यादि प्रत्युदाहरण- सुपपद्यन्ते ? यावता कृद्यङ्गणे गतिकारकपूर्वस्यापि यङ्गणमिति (प, २८) गतिरिह निष्ठाग्रहणेनैव गृह्यते । एवञ्चानन्तर एव समुद्धृत इत्यत्र समशब्दः । समुदाहृत इत्यत्रापि समुच्छब्दावित्यत आह अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादिति । अनन्तरग्रहणेन हेतवमर्थः क्लियते । समुद्धृतमित्यादौ मा भूदिति । यदि

परिभाषेयमिहाश्रीयेत तदा ह्युद्धृत इत्यादौ गतिरनन्तर एवेति व्याख्या-
भावादनन्तरग्रहणमपार्थक्यं स्यात् । प्रकृतः कटं देवदत्त इति । आदिकर्मणि
क्तः । कर्त्तरि चेति (२।२।१६) कर्त्तरि हि क्तप्रत्ययः ।

५० । तादौ च निति कृत्यतो ।

प्रकर्त्तुमिति । तुमुन् । प्रकर्त्तेति त्वन्त इति । त्वजन्ताशङ्कां निरा-
करोति । कृतस्वरबाधनार्थमित्यादि । अव्ययस्वरापवादो गतिकारकोप-
पदात् कृदिति (६।२।१३८) कृतस्वरः प्राप्नोति । अतस्तद्बाधनार्थं वचनम् ।
प्रजल्पाक इति । जल्पभिन्नेत्यादिना (३।२।१५५) षाकन् । त्वजन्त इति ।
त्वजन्ताशङ्कां निराकरोति । अथ निदृश्यणं किमर्थम् ? प्रकृत्यष्टमृत्तिका
प्रवृत्तिकाइत्यत्र मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । तथाहि यत्क्रियायुक्ताः प्रादय
स्त्वं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । मृत्तिकाशब्दश्चायं नामधेयत्वात् क्रियावाचो
न भवति । तेन तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्त्येवेत्यत्र आह कृदग्रहणमित्यादि ।
कृतीत्यनेन संज्ञासम्बन्धकालो लभ्यते । तेन कृतसंज्ञावेलायां यस्तादिरित्येषो-
ऽर्थः सम्पद्यत इति कृदग्रहणमुपदेशतादर्थ्यं भवति । कृतसंज्ञाप्रतिपत्ति-
कालस्योपदेशकालत्वात् । तस्मात् पुनरुपदेशे यस्तादिस्तदर्थं गतः क्रियत
इत्याह इहेत्यादि । यदि तदुपदेशग्रहणं तादर्थ्यं न क्रियेत तदा प्रलपितेत्यत्र
न स्यात् । इटा तादिताया विहृतत्वात् । यस्मिंश्च सतुपदेशएव तादिर्भवतीति ।
यद्यप्युत्तरकालं तादिता विहन्यते तथापि भवतीत्यत्र । आगन्तुरिति । सितनि-
गमिमसीत्यादिना (उण्, १।६८) तुन्प्रत्ययः ।

५१ । तवै चान्तश्च युगपत् ।

अन्त उदात्तो भवतीति । कथं पुनरुदात्तो भवतीति तेषो लभ्यते ?
नेकोदात्तग्रहणमस्ति । नञ्चापूर्वेष्वस्वरो विधीयते । किं तर्हि ?
गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३८) प्रकृतिभावेनादेर्यः स्वरः प्राप्नोति
सएव । तत् कथं प्रकृतेरिति वर्त्तते ? तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । तवे-
प्रत्ययान्तश्च यः प्राप्नोति सोऽन्त्यश्च भवतीति । स चोदात्त एवेति सामर्थ्या-
दुदात्तो लभ्यते । युगपदग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्वेतवा इति ।

अनुपूर्वादेतेः कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वन इति (३।४।१४) तवैप्रत्ययः । गुचः ।
परिपातवा इति । परिपूर्वात् पिवते । अभिचरितवा इति । अभिपूर्वाच्चरते ।
अभिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरूपेण ।

पृ२ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ।

वप्रत्यय इति । वकारः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तः । प्राङित्यादि ।
प्राञ्चतीति ऋत्विगादिना (३।२।५८) क्तिन्प्रत्ययः । स च वकारमात्र एव ।
ककारादीनामनुबन्धत्वात् । तेषाञ्चानैकान्तत्वात् । उगिदचामिति गुम्
(७।१।७०) । एकवचने हल्ङादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) ।
क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) नकारस्य कृत्वं ङकारः । द्विवचन-
बहुवचनयोस्तु स्तोत्रुना श्रुरिति (८।४।४०) श्रुत्वं ञकारः । उपसर्गाकारेण
सङ्गाकः सवर्णं दीर्घः (६।१।२०१) । पराङित्यादि । पराशब्द आद्युदात्तः ।
तेन स्वरितो वानुदात्तोऽपदादावितेष (८।२।६) विधिर्न भवति । प्रत्यङिति ।
अत्र प्रतिशब्दस्येगन्तत्वात् प्रकृतिभावो न भवति । ननु च यणादेशे कृते
सोऽप्यनिगन्तएव । स्थानिवद्भावादिगन्तव्यपदेशः । कृतेऽपि यणादेशे
भविष्यतीत्यदोषः । स्वरविधौ स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यत इति चेत् ? नैतदस्ति ।
स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् (१।१।५८, वा) । अन्त्यसु
स्थानिवदेवेतुप्रकृतमेतत् । उदञ्चन इति । लुगट् । अत्राप्युक्तं पदप्रकृति-
स्वरूप एव भवति । चोरनिगन्तोऽञ्चतावित्यादि । चोरित्यनेन चावित्यनेन
(६।१।२२२) यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदुपलक्षयति । चोरित्यस्यावकाशो
(६।१।२२२) दधीचो यत्र गतिर्न भवति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशो यत्राञ्च-
तेरकारनकारो न लुप्येत पराङ् पराञ्चाविति । इहोभयं प्राप्नोति पराचः
पराचेति । अनिगन्तः स्वरः भवति विप्रतिषेधेन । विप्रतिषेधशब्दस्तत्रा-
ध्याहार्यः ।

पृ३ । न्यधी च ।

ङगन्तार्थोऽयमारम्भः । उदात्तस्वरितयोरित्यादि । निबृदात्तः । उपसर्गा-
भाभिवर्जमिति (फिट्, ७८) । तेन तदिकारस्थाने यो यणादेशः स उदात्त

यण् । तेनोदात्तस्वरितयोरित्यादिना ततः परमञ्चतेरकारः स्वरितो भवति । अर्धङित्यादौ तु न भवति । आदेशाद्युदात्तत्वात् । यणादेश उदात्तयण् न भवतीति क्त्वा ।

५४ । ईषदन्यतरस्याम् ।

समासस्वरापवादोऽयं योगः । ईषत्कङार इति । ईषदकृतेति (२।२।७) समासः । यदायं प्रकृतिभावो न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । ईषदभेद इत्यवमादौ क्तस्वरएव भवतीति । परत्वादितिभावः । आदि-शब्देनेषत्कर इत्यादीनां ग्रहणम् । ईषददुःसुषित्यादिना (३।३।१२६) खल् ।

५५ । हिरण्यपरिमाणं धने ।

हिरण्यपरिमाणं परिमाणवद् हिरण्यमित्यर्थः । इह तु तद्वाचिशब्दरूपं गृह्यते । द्विसुवर्णधनमिति । सुवर्णशब्दो हिरण्यपरिमाणविशेषवाची । हे सुवर्णे परिमाणमस्येति तद्वितार्थ इति (२।१।५१) समासः । तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) प्राग्वतेशब् (५।१।१८) । तस्याध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना (५।१।२८) लुक् । ततो धनशब्देन सह कर्मधारयः । द्विसुवर्णशब्दः समास-स्वरीणान्तोदात्तः । बहुव्रीह्यावपीत्यादि । यद्वा द्विसुवर्णे धनं यस्येति बहुव्रीहिः । तदापि परत्वाद् विकल्पएव भवति । नतु बहुव्रीहौ प्रकृतेः तेष (६।२।१) नित्यो विधिः । प्रत्यधनमिति । अयमपि कर्मधारयः । बहुव्रीहिर्वा । प्रत्यशब्दो भवति परिमाणम् । नतु हिरण्यस्य । किं तर्हि ? धान्यादेः । काञ्चनधनमिति । यदि परिमाणग्रहणं न क्रियेत तदा हिरण्यमितेः प्रतावतुग्रथ-मान इहापि स्यात् । काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात् । हिरण्यवाच्यपि परिमाणवाची न भवतीति न भवतेष प्रसङ्गः । अयमपि समासस्वरापवादो योगः ।

५६ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ।

अचिरोपश्लेष इति । अचिरकालसम्बन्ध इत्यर्थः । अस्यैवायं प्रसिद्ध-तार्येन प्रदर्शयितुमाह अभिनवत्वमिति । प्रथमवैयाकरण इति । प्रथमश्च वैयाकरणश्चेति पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) समासः । तत्र यत् तद्

वेद्याकरणत्वं व्याकरणस्याध्येतृत्वम् । अनेनापि रकालसम्बन्धोऽध्येतुर्गम्यते । अभिनववैयाकरणादिनाऽचिरकालोपसम्पत्तिमुदाहरणे दर्शयति । आद्यो मुख्यो यः स इति । अनेनापि प्रत्युदाहरणविषयस्य प्रथमशब्दस्यान्यार्थताञ्च पक्षेऽचिरोपसम्पत्तेरभावश्च । अयमपि समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि ।

५७ । कतरकतमौ कर्मधारये ।

किंयतुतदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य डतरच् (५।३।८२) । वा बङ्गनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति (५।३।८३) कतरकतमशब्दौ व्युत्पाद्येते । तेन तौ चित्स्वरेणात्तोदात्तो । कतरकठ इति । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति (२।१।६३) समानाधिकरणसमासः । एतदर्थमपि कर्मधारयग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह इह त्वित्यादि । कतरकतमशब्दयो हि यः प्रतिपदसमासः स एव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विज्ञायते । स च कर्मधारयएव । तस्मात् प्रतिपदोक्तत्वादेवैतत्समासस्य कर्मधारयत्वम् । तस्मान्नैतदर्थं कर्मधारय-ग्रहणमुपपद्यते ।

५८ । आर्य्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।

आर्य्यब्राह्मण इति । आर्य्यशर्मो ब्राह्मणश्चेति विशेषणसमासः । आर्य्य-शब्दो ण्यदन्त इति । ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यति व्युत्पादितत्वात् । अन्तस्वरित इति । तित्स्वरेण । प्रत्युदाहरणे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।

५९ । राजा च ।

राजब्राह्मणमिति । पूर्ववत् समासः । प्रत्युदाहरणेऽपि पूर्ववत् । राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरो विधी राजशब्दस्यैव यथा स्यात् । आर्य्यशब्दस्य मा भूदिति ।

६० । षष्ठी प्रत्येनसि ।

राज्ञः प्रत्येना इति । षष्ठ्या आक्रोश इति (६।३।२१) विभक्तोरुक्तम् ।

६१ । त्ते नित्यार्थे ।

नित्यशब्द आभीक्ष्ण्ये । न कूटस्थे । कुत एतत् ? त्त इत्युच्यते । त्तश्च धातो विधीयते । धातुश्च क्रियावचनः । क्रियायाश्च कौटस्थ्यं नोपपद्यते । क्षणिकत्वात् क्रियायाः । तस्यास्तु पौनःपुन्याद्यपेक्षया युक्तमाभीक्ष्ण्यम् । काला इति (२।१।२८) द्वितीयासमासोऽयमिति । द्वितीया तु कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग (२।१।५) इति । अथवा कर्मण्येव । कर्मसंज्ञा तु कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति (१।४।५१, वा) वचनात् । नित्यशब्द इत्यादि । अनेन ध्रुव उपसंख्यानमिति (४।२।१०४ वा) ने नित्यशब्दो व्युत्पाद्यतेऽबन्तः । ततश्च त्यपः पितृत्वेनानुदात्तत्वात्त्वेषोदात्तत्वादाद्युदात्तो भवति । सततमिति । यदा कर्मणि त्त स्तदा थाथादिस्वरिणान्तोदात्त इति (६।२।१४४) । अयुक्तोऽयं पाठः । यदा हि कर्मणि त्त स्तदा गतिरनन्तर इति (६।२।४८) गतेः प्रकृतिभावे सत्याद्युदात्तेन सततशब्देन भावितव्यम् । तस्मात् सततमिति यदा भावे त्त स्तदा थाथादिस्वरिणान्तोदात्त (६।२।१४४) इत्ययं तत्त्वानवद्यः पाठो वेदितव्यः । तथाहि सततशब्दोऽपि थाथादिस्वरिणान्तोदात्तः (६।२।१४४) । भावे ह्यीयं निष्ठेति गतिस्वरो न भवतीत्युक्तम् । यदा तु कर्मणि त्त स्तदा तु गतिस्वरेण सततशब्द आद्युदात्त एव भवति । समो वा हितततयोरिति समो मकारलोपः । मुहूर्त्तप्रहसित इति । अत्र थाथादिस्वरपेव भवति । प्रहसित इति ह्रस्वरकर्मकत्वात् कर्त्तरि त्तः । समासस्वरे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधिते सति थाथादिस्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादो योगः ।

६२ । ग्रामः शिल्पिनि ।

सप्तमोर्निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । तेन शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्राम इति स्वरूपग्रहणमेव । ग्रामनापित इति । षष्ठीसमासः । समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरोऽपि ।

६३ । राजा च प्रशंसायाम् ।

कर्मधारय इत्यादि । राजनापित इति । कर्मधारयोऽयं वा स्यात् षष्ठीतत्-

पुरुषो वा ? तत्र यदा कर्मधारयस्तदा राजशब्दस्य नापित उपचारेण वृत्तिः । उपचारस्तु राजगुणारोपनिबन्धनः । अतस्तेनैवोत्तरपदस्य प्रशंसा भवति । कथं पुनर्नापितः षष्ठीसमासेन राजनापितशब्दे नोच्यत इत्याह राजयोग्यतया तस्येत्यादि । स हि स्वकर्मणि प्रवीणत्वाद् राजानं प्रति योग्यो भवति । अतोऽपि राजनापित इति षष्ठीसमासेनोच्यते । अत्र पक्षे तस्यैव योग्यतयोत्तरपदस्य प्रशंसा वेदितव्या ।

६४ । आदिनदात्तः ।

आदिरित्यादिनाद्यधिकारस्यावधिं दर्शयति । उदात्त इत्यादिनाप्युदात्ताधिकारस्य ।

६५ । सप्तमौहारिणो धर्म्येऽहरणे ।

हारीत्यावश्यकं णिनिः । सप्तमीत्यनेन साहचर्याद् हारीति स्वरूपग्रहणं न भवति । अतएवाह हारिवाचिपूर्वपदमिति । धर्म्य इत्यत्रापि स्वरूपग्रहणं न भवति । अहरण इति प्रतिषेधाद् । अतएवाह धर्मवाचिनीति । आचारनियतमिति । आचारे नियतमिति । ततोऽन्यत्वाभावात् । आचारे नियतमाचारेण वा नियतमाचारनियतम् । यदाचारवशादवश्यकर्तव्यं तदाचारनियतं भवति । कथं पुनराचारनियतं धर्म्यमुच्यत इत्याह धर्मो ह्यनुवृत्त इत्यादि । अनुवृत्त इति । व्यवस्थित इत्यर्थः । तस्मादिति । धर्मादनपेतमिति । अनुगतमित्यर्थः । तेनेति । धर्मेण । प्राप्तमिति । लभ्यमित्यर्थः । उभयथाप्यर्थे नो वयोधर्मत्यादिना (४।४।८१) यत् । इतिकरणो द्विशब्दश्च हेतो । यस्मादाचारविशेषो धर्म उच्यते यच्च तस्मादधर्मादनपेतं यथा तेन प्राप्यं तद्वर्त्यम् । तेनाचारनियतं धर्म्यमित्युच्यते । संज्ञाया मिति (२।१।४४) सप्तमीसमास इति । यद्येवं विभक्तौ लुक् प्राप्नोतीत्यत आह कारनान्नि चेत्यादि । याज्ञिकाश्च इत्यादौ तु षष्ठोसमासः । कश्चिदित्यादिना स्तूपेणाण इत्याद्युदाहरणेषु शाखादेर्देयस्याचारनियततां दर्शयन्नुत्तरपदस्य धर्म्यवाचित्वं दर्शयति याज्ञिकादीनामश्वादीति । कश्चिदयमाचारे व्यवस्थित इत्यनेन दातव्यमित्यनेन च सम्बन्धः । याज्ञिकादयो हि

हारिणः । ते देयमश्वादिकं स्वीकुर्वन्ति । स्तम्बेरम इति । स्तम्बकर्णयो
 रमिजपोरित्यच् (३।२।१३) । उपपदसमासः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
 (६।३।१४) विभक्तेरलुग् भवति । अत्र स्तम्बेरम इत्यत्र स्तम्ब इत्येतत्
 सप्तम्यन्तम् । नतु रमशब्दो धर्म्यवाची । कर्मकरवर्हितक इति । अत्र
 कर्मकरो हारी भवति । स हि वर्हितकं (D) स्वीकरोति । नतु वर्हितकशब्दो
 धर्म्यवाची । नहि कचिदयमाचारो व्यवस्थितः कर्मकराय वर्हितको दातव्य
 इति । वड्वाया अयं वाड्व इति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । वीज-
 निषेकादिति । गर्भाधानं वीजनिषेकः । अत्र वाड्वोऽश्वो हारी । स हि
 हरणं देयं स्वीकरोति । हरणं देयं धर्म्यम् । कचिदयमाचारो व्यवस्थितो
 येनाश्वेन वड्वायां गर्भ-आधीयते तस्य वीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपृष्ठार्थं
 योग्याशनादिकं दातव्यमिति । तेन हरणशब्दो धर्म्यवाची भवति । तथाप्य-
 हरण इति प्रतिषेधाद् न भवति । ततश्च कृत्स्नरे प्राप्तेऽनो भावकर्मवचन
 (६।२।१५०) इत्युत्तरपदं लुङ्स्तमन्तोदात्तं भवति । ननु च परत्वादेवायं
 स्वरो भविष्यति । तत् किमहरण इति प्रतिषेधेनेत्यत्र आह परोऽपीत्यादि ।
 तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । वाड्ववहार्थमिति । ऋहलो-
 र्ण्यदिति (३।१।१२४) हरतेर्ण्यद् हार्थम् । तत् पुनस्तदेव ग्रहणम् । वाड्वस्य
 हार्थं वाड्ववहार्थम् । तत्र यदि ज्ञापनार्थमनन्तरोक्तस्यार्थस्य हरणप्रतिषेधो न
 क्रियेत तदा परत्वाद् गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३६) कृत्स्नरेणो-
 त्तरपदस्यान्तस्वरितत्वं स्यात् । अस्मिंस्तु सत्यमेव हारिस्वरो भवति ।
 स्तूपेशाण इत्यादौ यत्र सप्तम्यन्तं पूर्वपदं तत्र समासस्यैवस्यापवादे (६।१।२२३)
 तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्ववदाद्युदात्त-
 मिदमुच्यते । पूर्वपदानि च प्रायेणान्तोदात्तानि । तथाहि स्तूप समुच्छ्राय
 इत्यस्य चौरादिकस्य पचाद्यचि स्तूपशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनासावन्तोदात्तः ।
 सप्तम्या सञ्ज्ञेकदेशे विकृतेऽन्तोदात्त एव भवति । एकादेश उदात्तेनोदात्त
 (८।२।५) इति । मकि मण्डन इत्येतस्मादुणादयो बहुलमित्युणादित्वम्

(11) वाङ्मतेन वाङ्मतेन विधीयते । स हि मूलं स्थानां गे मन्त्रादित्युः । According to some,
 it is a sort of what is commonly called मन्त्र ।

(३।३।१) नलोपश्च । तेन मकुटशब्द आद्युदात्तः । हल विलेखन इत्येतस्मात् खनो घ चेति (३।३।१२५) चित्करणेनान्यतोऽपि घो भवतीति ज्ञापितत्वाद् वप्रत्ययः । तेन हलशब्दोऽस्तोदात्तः । ट् विदारण इत्यस्मात् शृट्भसोऽदिरिति (उण्, १।१२७) ट्णातेः षुग् क्खश्चेति (उण्, १।१२८) ट्षक्शब्दो व्युत्पाद्यते । तेन सोऽप्यस्तोदात्तः । यान्निकाश्च इत्यादयः षष्ठीसमासाः । तत्र समासस्वरं प्राप्ते हारिवाचिनः पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । अत्र च पूर्वपदानामुत्तरपदानाञ्चासमासावस्थायाम् यः स्वरः स नाख्यायते । समासे कृते तस्य प्रयोगसमवायित्वात् । नापि समासे कृते तस्य प्राप्तिरस्ति । स प्रकृतिभावेन तस्मिन् प्राप्ते सतीदमारभ्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमाख्यायते । अतएव च पूर्वतापि नाख्यातः ।

६६ । युक्ते च ।

युक्तः समाहितः कार्यं तत्पर इत्युच्यते । गोवक्त्रव इति । अधिकारनाम । सोऽस्यास्तीति वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति (५।२।१०६, वा) वप्रत्ययः । गवां वक्त्रव इति षष्ठीसमासः । अत्रापि समासस्वरएव प्राप्ते पूर्वपदाद्युदात्तत्वं विधीयते । गोमणिन्द इति । मणिं ददातीत्यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) विभक्तेरलुक् । ततो गवां मणिन्द इति षष्ठीसमासः । अत्रापि समासस्वरएव प्राप्तेऽयं विधिः । गोसंख्य इति । गां सञ्चष्ट इति समि ख्य इति (३।२।७) कः । उपपदसमासः । गतिकारकोपपदादिति (६।२।१३६) क्तस्वरे प्राप्ते पूर्वपदस्योदात्तार्थमिहापि वचनम् । ननु च परत्वात् याथार्थ्यस्वरः (६।२।१४४) प्राप्नोति । तस्माद् गोवक्त्रवादी कथमिदं वचनमिति ? युक्तस्वरं क्तस्वरएव बाधेत । एवं तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । परशब्दस्येष्टवाचित्वात् । गोवक्त्रव इत्येवमादयः समासाः सर्वे युक्तवाचिन इति दर्शयन्नाह युक्त इति समाहित इत्यादि । अनेन युज समाधावित्यस्य निष्ठायां युक्त इत्येतद् दर्शयति ।

६७ । विभाषाध्यक्षे ।

अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येव । तत्र पूर्वेण नित्यमाद्युदात्तत्वे

प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । आद्युदात्तत्वेन मुक्ते समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।
गवामध्यञ्च इति षष्ठीसमासः ।

६८ । पापञ्च शिल्पिनि ।

पापमिति स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यत्रार्थग्रहणम् । अर्थग्रहणं
किमर्थम् ? यामशिल्पिनीत्यत्र शिल्पिग्रहणादर्थग्रहणं प्रसिद्धम् । अत इहाप्यर्थ-
ग्रहणं विज्ञायते । नित्यं समासस्वरं प्राप्ते विकल्पेन पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं
विधीयते । तेन मुक्ते समासस्वरएव भवति । अथेह कस्मान्न भवति पापस्य
नापित इत्यत आह पापशब्दोऽस्योक्तः । तस्मात् षष्ठीसमासे न भवति ।
प्रतिपदोक्ते हि समासे सति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४)
तस्यैव ग्रहणं भविष्यति । नान्यस्य ।

६९ । गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु चेपे ।

गोत्राधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणे लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्युक्तम् । लोके
चापत्यमात्रे प्रसिद्धम् । तेनेह तस्य ग्रहणम् । नतु पारिभाषिकस्यैव ।
अन्तेवासी शिष्यः । तत्रान्तेवासिग्रहणादर्थग्रहणं प्रसिद्धम् । अत इहाप्यर्थ
एव गृह्यते । न स्वरूपम् । माणवब्राह्मणयोः स्वरूपमेव । मनोरयं माणवः ।
अस्मादेव निपातनाणत्वम् । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे
मानव इत्यपि भवन्ति । ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणः । यस्त्वपत्ये कुत्सितं मृदं
मनोरौत्सर्गिकः स्मृत इति (४।१।१६१, वा) माणवकशब्दो व्युत्पाद्यते
यस्य ब्राह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इत्यर्थं ब्राह्मणशब्दस्तयोर्गात्रग्रहणेनैव सिद्धम् ।
क्षेपो निन्दा । जङ्घावात्स्य इति । सुप्सुपेति समासः । कथं पुनरत्र क्षेप
इत्याह यो जङ्घादानमित्यादि । जङ्घादानं किमप्याचारनियतं देयमुच्यते । तद्
देदान्धहमित्यतोऽभिप्रायेण वात्स्यः सम्पद्यते । वात्स्योऽहमित्यभ्युपगच्छति
यः स जङ्घावात्स्य इति त्रयं निन्द्यते (E) । अवात्स्यस्यापि सतो जङ्घादानं
प्रति वात्स्यत्वाभ्युपगमात् । वात्स्यशब्दोऽयं गर्गादिः । भार्यासौत्र्य इति ।

(E) आशादी यव वात्स्यानामेव पादप्रचालनौदिकं क्रियते तत्र यद्यवात्स्यः सन् वात्स्याहमिति
नृवाच सङ्गाभाष्य यस्तस्मै स एवं लिप्यते ।

सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यण् । भार्याप्रधानं सौश्रुतो भार्यासौश्रुतः ।
 समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान (२।१।६८, वा)
 सुसरपदलोपश्चेति समासः । सुश्रुतस्य भार्याप्रधानतयेत्यनेन समानाधिकरणे-
 नात्र समास इति दर्शयति । सुश्रुतोऽपत्यमित्यनेनापि सौश्रुतस्याणप्रत्ययान्त-
 त्वम् । वशाब्राह्मणकृत्य इति । तेनैवोपसंख्यानेन समासः । अत्रापि वशाप्रधान-
 तया ब्रह्मकृतापत्यस्य छेपः (F) । कुमारीदाज्ञा इति सुप्सुपेति समासः ।
 एवं कम्बलचारायणीया इत्यत्रापि । दाक्षिणा प्रोक्तं दाक्षं शास्त्रम् । इज-
 षेत्यण् (४।२।११२) । दाक्षमधीयते तद्वेत्तीति वा पुनरण् । तस्य
 प्रोक्ताङ्गुगिति (४।२।६४) लुक् । चरशब्दो नडादिः । चरस्यापत्यं
 चारायणः । तेन प्रोक्तं चारायणीयम् । वृहाच्छः (४।२।११४) । तदधीत
 इति (४।२।५८) पूर्ववदण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ततः
 पूर्ववदध्येत्यण् । तस्य च लुक् । कुमार्यादिलाभकामा इति । आदिशब्देन
 कम्बलौदनादीनां ग्रहणम् । अत्रापि सुप्सुपेति समासः । तेनैवोप-
 संख्यानेन वा कुमारीलाभकामा दाज्ञाः कुमारीदाज्ञाः (G) । भिक्षामाणव
 इति । पूर्ववत् समासः । भिक्षालाभकामो माणवो भिक्षामाणवः । दासी-
 ब्राह्मण इति । दास्याः कामयिता ब्राह्मणो दासीब्राह्मणः । एवं वृषली-
 ब्राह्मणः । भयब्राह्मण इति (H) । कर्षृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२)
 बहुलवचनादकृतापि समासः । तृतीयेति (२।१।६०) योगविभागाद्वा ।
 दासीश्रोत्रिय इति । दासीब्राह्मण इत्यनेन तुल्यम् । समासस्वरूपवादो
 योगः ।

७० । अङ्गानि मेरेये ।

अङ्गशब्दोऽयं कारणवाची । आरम्भकं यत् तदङ्गमुच्यते । अङ्गानीति
 बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । सुरावर्ण्यं मयं मेरेयमित्यभिधीयते ।

(F) वशा वस्या भार्येत्यर्थः ।

(G) दद्यादिप्रोक्ते धन्ये ग्रहायामसस्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र प्रवर्तन्ते त एवं कियन्ते ।

(H) यो ब्राह्मणः सन् समाज्यतिराजदम्भादिभयमेव ब्राह्मणाचारमनुतिष्ठति नतु श्रद्धया स एवं
 निन्द्यते ।

गुहमेरियो मधुमेरिय इति । षष्ठीसमासः । गुहविकारस्य मेरियस्य गुहोऽङ्गमिति । तत्कारणत्वात् । अयमपि समासस्वरापवादो योगः ।

७१ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।

आख्याग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । ननु च बहुवचनादेव स्वरूपविधिर्न भविष्यति । नैतदस्ति । बहुवचनं ह्येतदर्थस्यैव बहुत्वमाचक्षीत बह्वर्थवृत्तिर्या भक्तशब्द इति । अपिच बहुवचनेन स्वरूपविधौ बाधितेऽत्रादय एव ये भक्तशब्देन समासार्थपर्यायास्ते गृह्येरन् । ननु भक्तविशेषवाचिनो भिक्षादयः । आख्याग्रहणे तु स्वरूपविधौ बाधिते बहुवचनेन तद्विशेषाणां ग्रहणं सम्पद्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । तच्छब्देन भक्ताख्यानामर्थी निर्दिश्यते । भिक्षाकंस इत्येवमादयश्चतुर्थी तदर्थार्थ इति (२।१।३६) चतुर्थीसमासः । ननु च प्रकृतिविकृतिग्रहणं तत्र चोद्यते । नचेह प्रकृतिविकारभावः । सत्यमेतत् । इदमेव तु वचनं ज्ञापकं भक्ताख्यायां तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी समस्यत इति । समशनं समाश इति । अश भोजन इत्यस्मात् संपूर्वाद् भावे घञ् । क्रियामात्रमुच्यत इति । मात्रशब्देन भक्तव्यवच्छेदं करोति । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तमिति । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल (३।३।१०३) इति भिच्चेरप्रत्ययं क्त्वा व्युत्पाद्यते । आणाशब्दोऽपि यै पाक इत्यस्मात् क्तप्रत्ययम् । तेन हावापि प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तो । बहुव्रोहो प्रकृत्येति (६।२।१) प्रकृतिभावे नान्तोदात्ताविव भवतः । समासस्वरापवादो योगः ।

७२ । गोविडालसिंहसैन्यवेधूपमाने ।

उपमानशब्दोऽयं गवादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्यथैकवचनान्तस्य बहुवचनान्तेः समानाधिकरणेन विशेष्यविशेषणभावं न स्यात् । अथवा सुव्यत्यये बहुवचनस्यैव स्थान इदमेकवचनं द्रष्टव्यम् । धान्यगव इति । गोरतद्धितलुकीति (५।४।८२) टच् समासान्तः । अत्र चित्स्वरे प्राप्ते पूर्वपदस्यानुदात्तत्वं विधीयते । भिक्षाविडाल इत्येवमादौ समासस्वरे । उपमानार्थाऽपीत्यादि । योऽयमन्तोदाहरण उपमानार्थः स भवति स तत्र योजयितव्यः । यथाप्रसिद्धि चेति । यस्योपमानस्यार्थस्य च यथा लोके

प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रमुपमानार्थयोजनस्य दर्शयितु-
माह गवाकृति गौसंस्थानम् । तथा सन्निवेशितं गोयुतसंस्थानं तेन
सन्निवेशितं व्यवस्थापितं धान्यगवशब्देनोच्यते । तुल्याकृतित्वात् । एवमन्यत्रापि
यत् किञ्चित् सादृश्यं योज्यम् । यथा गोरचनाविशेषावयवानामिव यस्य
हिरण्यस्य तद्विरण्यं हिरण्यगवशब्देनोच्यते । यथा विडाला अल्पप्रमाणा
स्तथाहि भिक्षा । यथा वा विडालाः कचिद् भवन्ति न सर्वत्र तथा भिक्षापि ।
एवं आणविडालयोः सादृश्यमेवंजातीयकं योजयितव्यम् । सिंहकृत्या
सन्निविष्टं दणं दणसिंहः । यथा वा सैन्यं शुकमेवं सक्तः सक्तुसैन्यवः ।
एवं पानसैन्यवः ।

७३ । अके जीविकार्थं ।

अक इति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४)
तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह अकप्रत्ययान्त उत्तरपद इति । जीविका-
वाचिनोति । जीविका जीवकः । तद्वाचिनोत्यर्थः । जीविकाशब्दो ह्यर्गं
आदे राकृतिगणत्वान् (५।२।१२७) मत्वर्थीयाकारान्तः सूत्र उपात्तः ।
अतएव वृत्तो दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एवमुच्यन्त इत्याह ।
दन्तलेखक इति । लिखेर्बुल् । षष्ठीसमामः । षष्ठी पुनः कर्तृकर्मणोः
कृतीति (३।२।६५) कर्मणि । अवस्करशोधक इति । शुध शोधकर्मणीत्य-
च्चाष्पन्तासबुल् । रमणीयकारक इत्यत्रापि करोतः । रमणीयकर्त्तृति ।
पूर्ववत् समामः । अत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३८) प्रकृतिभावे-
नोत्तरपदमन्तोदात्तम् । इल्लुभक्तिकामित्यादि । पर्यायाहङ्गोत्पत्तिषु ण्वुजिति
(३।३।१११) भक्षयतेर्बुच् । अत्र षष्ठीति (२।२।८) समामन्तर्णैव समामः ।
अत्रापि पूर्ववदुत्तरपदमन्तोदात्तम् । कृत्स्वरापवादो योगः । एवमुत्तरत्रापि
योगाः । युक्तारोह्यादयश्चेत्यतः (६।२।८२) प्राक् कृत्स्वरापवादो वेदितव्यः ।

७४ । प्राचां क्रीडायाम् ।

प्राग्देशवर्त्तिनां क्रीडति । एतेन प्राग्ग्रहणमिह न विभाषाद्यं किञ्च
क्रियाविशेषणमिति दर्शयति । उद्दालकपुष्पभञ्जितेत्यादि । उद्दालकपुष्पादिषु

कन्दयोगे कर्मणि षष्ठी । जीवपुत्रप्रचायिकेति । अत्रापि प्रपूर्वाच्चिनोतेः संज्ञायां षुल् । पूर्ववत् समासः । लिट्स्वरेणोत्तरपदं मध्योदात्तम् । तव पुष्पप्रचायिकेति । षष्ठीत्यनेनैवात्र (२।२।८) समासः । चित्स्वरेणोत्तरपदं मध्योदात्तम् ।

७५ । अणि नियुक्ते ।

कृत्रधार इति । कर्मण्यण् (३।२।१) । किमर्थं पुनरिदम् ? यावता युक्तोऽभिमतः । तद्वाची न भवति । नियुक्तोऽधिकृत इत्यादि । युक्ते चेत्यनेन (६।२।६६) हि यः कर्त्तव्ये युक्तः समाहित स्तस्य पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् । तेनाधिकृतवाचिनि न सिध्यति । तस्मादधिकृतच्छत्रादिषु यः सहनियुक्तोऽभिप्रेतः स च कस्मिंश्चिच्छत्रधारणे तत्परो न भवति । तेनच्छत्रधार इत्यादि समासो यादृशो युक्ते चेत्यत्र (६।२।६६) युक्तोऽभिमत स्तद्वाची न भवति । नियुक्तोऽधिकृत इत्यनेन युजिर् योग इत्यस्य निष्ठायां नियुक्त इत्येतद्रूपमिति दर्शयति । काण्डलाव इति । अत्र काण्डलवनक्रियां प्रति कर्त्तृत्वमात्रं गम्यते । नाधिकृतत्वम् । तेनैष स्वरो न भवति ।

७६ । शिल्पिनि चाकृजः ।

अनियुक्तार्थं वचनम् । अकृज इति शिल्पिविशेषे प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्येवमर्थश्च । तन्तुवाय इति । वेष् तन्तुसन्तान इति । तन्तून् वयतीति ह्वावामथेत्यण् (३।२।२) । आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् (७।३।३३) । अयस्कार इति । अतः कृकमीत्यादिना (८।३।४६) विसर्जनीयस्य सकारः । प्रत्युदाहरणेषु कृत्स्वर एव भवति ।

७७ । संज्ञायाञ्च ।

७८ । गोतन्तियवं पाले । (I)

गोपाल इति । पा रक्षणे । पूर्ववदण् । अनियुक्तार्थं आरभ्य इति । नियुक्तेऽणि नियुक्त (६।२।७५) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । गोरक्ष इति । रक्ष पालने ।

(I) तन्निर्वात्सानां बन्धनरञ्जरित्यर्थः ।

७६ । णिनि ।

पुष्पहारीति । पुष्पाणि हरतीति हरतेर्घते (३।२।८०) बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति वा (३।२।८१) णिनिः । (J)

८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।

शब्दार्थप्रकृताविति । शब्दार्थः प्रकृति र्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । उपमानं नियम्यत इति । यत एवकार स्ततोऽन्यत्वावधारणं भवति । इह च शब्दार्थ-प्रवृत्तेरेवकारः । तस्मादुपमाननियमो भवति । अतस्तन्नियम्यते । उद्-क्रोशीति । क्रुश आह्वान इत्यस्मात् कर्त्तर्युपमान (३।२।७९) इति णिनिः । णिनिनैव सादृश्यस्योक्तत्वाद् वृत्ताविवशब्दो न प्रयुज्यते । ध्वाङ्गरावीति । रु शब्दे । पूर्वलक्षणाम्निनिः । खरनादीति । णद अव्यक्ते शब्दे । उपमानग्रहणमित्यादि । यद्युपमानग्रहणं न क्रियेत तदा पूर्वस्य योगस्यास्य च विषय-विभागो न ज्ञायेत । यदि योगविभागकरणसामर्थ्याद् विषयास्तरमस्य कल्पेत तथापीष्टो विषयविभागो न ज्ञायेत । उपमानग्रहणे तु सति पूर्वस्य सामान्यं विषयः । अस्य तु विशेष उपमानमिति विषयविभागो निश्चयते । तेन विषयविभागार्थमुपमानग्रहणम् । इकवञ्चीति । वञ्चु प्रलम्भने । इक-प्रेक्षीति । ईक्ष दर्शने प्रपूर्वः । अत्र कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिस्वर एवेत्यादि । यदि प्रकृतिग्रहणं न क्रियेत तदा शब्दार्थात् परो यो णिनि स्तदन्त उत्तरपद इत्येवं विज्ञायेत । ततश्च गर्दभोच्चारी कोकिलाभिव्याहारीत्यस्यापि स्यात् । भवति ह्यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात् परो णिनिः । अतस्तदन्त-सुत्तरपदम् । तस्मादिह मा भूदिति प्रकृतिग्रहणं क्रियते । तनेह न भवति । प्रकृतिग्रहणे सति यत्रोपसर्गनिरपेक्षा प्रकृतिरेव केवलः शब्दार्थस्तत्र भवि-तव्यम् । यश्चात्र धातुरपसर्गात् परो नामो शब्दार्थः । चरतेरुपसर्ग-निरपेक्षस्य गत्यर्थत्वात् । हरतेश्च हरणार्थत्वात् । यद्वा योऽत्र शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न तस्मात्सिने विधानम् । यदि पूर्वैर्णैव सिद्धे नियमार्थे

(J) 'पुष्पहारीत्युदाहरणं' मुद्रितकाशिकायां पराशरं नव दत्तम् । एतच्च मुद्राकरप्रसादादिवेति प्रतिभाति ।

वचनमेवं सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीत्यनर्थकमेवकारकरण-
मित्याह एवकारकरणमित्यादि । असति ह्येवकार उपमानएव शब्दार्थ-
प्रकृतावित्येवमवधारणं स्यात् । ततश्च शब्दार्थप्रकृतिरेव नियम्येत शब्दार्थ-
प्रकृतौ यदि भवत्युपमानएव भवति । नानुपमान इति । ततश्चानुपमाने न
स्यात् । तस्मादुपमानावधारणं यथा स्यादित्येवमर्थमेवकारः क्रियते । किं
कारणमित्याह शब्दार्थप्रकृतौ त्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । तस्मात् शब्दार्थ-
प्रकृतावुपमानमनुपमानञ्चाद्युदात्तं भवति । तस्मादुपमानावधारणार्थमेव-
कारकरणम् । उपमाननियमे हि सति शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात् तत्राविशेषेण
सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते । सिंहविनर्दीति । उपमानस्योदाहरणम् ।
पुष्कलजल्पीति । अनुपमानस्य । पुष्कलजल्पीत्यत्र व्रते (३।२।८०) बहुल-
माभीक्ष्ण्य इति (३।२।८१) वा णिनिः ।

८१ । युक्तारोह्यादयश्च ।

युक्तारोहीत्यादिषु यत्र कृदन्तमुत्तरपदं तत्र कृत्स्वरापवादो योगः ।
अन्तेषु तु समासस्वरापवादः । युक्तारोहीतेत्रमादिष्वागतप्रहारीत्येवंपर्यन्तेषु
रुह जम्बानि युध संप्रहारे वज्रु प्रलम्बने टुणदि समृद्धौ हृज् हरणे प्रपूर्वं इतिभ्यो
घातुभ्यो यथायोगं युक्तागतपूर्वेभ्यः सुष्यजाती णिनिस्ताच्छीत्य इति (३।२।७८)
णिनिः । यद्येते णिन्यन्तास्तात् किमर्थमिह पठ्यन्ते ? यावता णिनीत्यनेनैव
(६।२।७८) सिद्धमित्यत आह णिनीत्यस्योदाहरणार्थं (६।२।७८) पठ्यन्त
इति । पूर्वोत्तरपदेत्यादिना केषाञ्चिन्मतेन तेषामिह पाठस्य प्रयोजनान्तरं
दर्शयति । पूर्वोत्तरपदयोर्नियमोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । यत्र युक्तादीन्येव
पूर्वपदान्याराह्यादीन्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादितोह मा भूत्
ध्वाङ्कारोही वृक्षारोहीत्यत्रान्यत् पूर्वपदम् । युक्ताध्यायीत्यत्रान्यदुत्तरपदम् ।
इङ् अश्वयन इत्यस्माणिनिः । आगतमत्स्या इति । विशेषणसमासः ।
क्षीरहोतेति । क्षीरस्य होता । अस्मादेव निपातनात् षष्ठीसमासः ।
याजकादित्वाहा । हु इतिप्रतस्मात् हृच् । भगिनीभर्त्सेति । अयमपि
पूर्ववत् षष्ठीसमासः । भृजस्तृच् । ग्रामगोधुगिति । दुहः क्तिप् ।

दादर्धातोर्घः (८।२।३२) । एकाचो वशो भषित्वादिना (८।२।३७)
 दकारस्य धकारः । भ्रलाञ्छशोऽन्त इति (८।२।३८) घकारस्य गकारः ।
 तस्य वावसान इति (८।२।५६) चर्त्वं ककारः । त्रिरात्र इति । तिस्रो
 रात्रयः समाह्वता इति समाह्वारे द्विशुः । अहः सर्वैकदेश्यादिनाच् (५।४।१३७)
 समासान्तः । एकशितिपादिति । पादस्य लोपोऽहस्त्वादिभ्य (५।४।१३८)
 इत्यकारलोपः (K) । ननु चैकशब्दोऽयमिण्भोकापागत्यतिमर्चिभ्यः कश्चित्
 (उच्, ३।३२०) कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । तत्रैकः शितिः
 पादोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र कृते प्रकृतिभावेनैव (६।२।१) मिहमिहा-
 द्युदात्तत्वम् । ततो नार्थ इहास्य पाठेनेत्यत आह एकः शितिः पादोऽस्येति ।
 द्विपदे बहुव्रीह्यावेप दोषः स्यात् । नचायं द्विपदः । किं तर्हि ? द्विपदः ।
 अत्र पादशब्द उत्तरपदे परत स्तुतितायां उत्तरपद इति (२।१।५१) पूर्वपदयो
 रेकशितिशब्दयोस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति । यद्येवं ततः किमित्यत आह
 तस्येत्यादि । तस्येति तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकशितिशब्दस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति
 समासस्येत्यनेन (६।१।२२३) । इतिकरणो हेतो । यस्मात् तस्यान्तोदात्तत्वं
 प्राप्तं तस्मात् तस्याद्युदात्तत्वं विधीयते । ततो नापार्थक्य एकशिति-
 पाच्छब्दस्यैव पाठ इत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनस्तस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ?
 बहुव्रीहिस्वरेणैव हि परत्वादन्तोदात्तत्वं बाधित्वा युक्तं भवितुमित्याह
 निमित्तस्वरबलीयस्वादिति । निमित्तपदं द्विगुस्त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्र हि
 कृते द्विगुरुत्तरपदे परतः पूर्वपदयो भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति तत्
 तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तस्य बहुव्रीहिस्वरो निमित्तस्वरः । तस्माद्
 बलीयस्व' निमित्तस्वरबलीयस्वम् । पञ्चमीति (२।१।३७) योगविभागात्
 समासः । तदेतदुक्तं भवति । तस्माद् बहुव्रीहिस्वरात् समासान्तोदात्तत्वस्य
 बलीयस्वम् । तस्मात् तत् प्राप्नोतीति । बलीयस्व' तु तस्य सति शिष्टत्वात् ।
 तच्च बहुव्रीहिरेवाद्युदात्तत्वे सति भवति । तस्मात् सति शिष्टस्य बलीयस्व-
 मुक्तम् । वक्ष्यमाणप्रापकाद्वा निमित्तस्वरबलीयस्वम् । एवमपीत्यादि ।

वचनमेवं सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीत्यनर्थकमेवकारकरण-
मित्याह एवकारकरणमित्यादि । असति ह्येवकार उपमानएव शब्दार्थ-
प्रकृतावित्वेवमवधारणं स्यात् । ततश्च शब्दार्थप्रकृतिरेव नियम्येत शब्दार्थ-
प्रकृतौ यदि भवत्युपमानएव भवति । नानुपमान इति । ततश्चानुपमाने न
स्यात् । तस्मादुपमानावधारणं यथा स्यादित्वेवमर्थमेवकारः क्रियते । किं
कारणमित्याह शब्दार्थप्रकृतौ त्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । तस्मात् शब्दार्थ-
प्रकृतावुपमानमनुपमानश्चाद्युदात्तं भवति । तस्मादुपमानावधारणार्थमेव-
कारकरणम् । उपमाननियमे हि सति शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात् तत्ताविशेषेण
सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते । सिंहविनर्दीति । उपमानस्योदाहरणम् ।
पुष्कलजल्पीति । अनुपमानस्य । पुष्कलजल्पीत्यत्र व्रते (३।२।८०) बहुल-
माभीक्ष्ण्य इति (३।२।८१) वा णिनिः ।

८१ । युक्तारोह्यादयश्च ।

युक्तारोहीत्यादिषु यत्र कृदन्त सुत्तरपदं तत्र कृत्स्वरापवादो योगः ।
अन्तेषु तु समासस्वरापवादः । युक्तारोहीतेष्वमादिष्वागतप्रहारीत्येवंपर्यन्तेषु
रुह जन्मनि युध मंग्रहारे वज्रु प्रलम्बने टुणदि समृद्धौ हृज् हरणे पूर्व्व इतिगभ्यो
धातुभ्यो यथायोगं युक्तागतपूर्व्वेभ्यः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्य इति (३।२।७८)
णिनिः । यद्येते णिन्यन्तास्तत् किमर्थमिह पठ्यन्ते ? यावता णिनीत्यनेनैव
(६।२।७८) सिद्धमित्यत आह णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं (६।२।७८) पठ्यन्त
इति । पूर्व्वोत्तरपदेत्यादिना केषाञ्चिन्नतेन तेषामिह पाठस्य प्रयोजनान्तरं
दर्शयति । पूर्व्वोत्तरपदयोर्नियमोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । यत्र युक्तादीन्त्येव
पूर्व्वपदान्याराह्यादीन्त्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादितिह मा भूत्
ध्वाङ्कारोह्यो वृत्तारोहीत्यत्रान्यत् पूर्व्वपदम् । युक्ताध्यायीत्यत्रान्यदुत्तरपदम् ।
इङ् अथ्ययन इत्यस्माप्णिनिः । आगतमत्स्या इति । विशेषणसमासः ।
क्षीरहोतेति । क्षीरस्य होता । अस्मादेव निपातनात् षष्ठीसमासः ।
याजकादित्वाद्वा । हु इतिप्रत्त्यात् ऋच् । भगिनीभर्त्सेति । अयमपि
पूर्व्ववत् षष्ठीसमासः । भृजस्तृच् । ग्रामगोधुगिति । दुहः क्तिप् ।

दादर्शितोर्ध्वः (८।२।३२) । एकाक्षो वयो भवित्वादिना (८।२।३७)
 दकारस्य धकारः । भ्रूलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३८) चकारस्य गकारः ।
 तस्य वावसान इति (८।२।५६) चर्त्तं ककारः । त्रिरात्र इति । तिस्रो
 रात्रयः समाहृता इति समाहारे द्विगुः । अष्टःसर्वैकदेशेत्यादिनाम् (५।४।८७)
 समासान्तः । एकश्रित्तिपादिति । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य (५।४।१३८)
 इत्यकारलोपः (K) । ननु चैकशब्दोऽयमिन्भोकापागत्यतिमर्चिभ्यः कञ्जिति
 (उच्, १।३२०) कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । तत्रैकः श्रित्तिः
 पादोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र कृते प्रकृतिभावेनैव (६।२।१) मित्रमिहा-
 द्युदात्तत्वम् । ततो नार्थ इहास्य पाठेनेत्यत आह एकः श्रित्तिः पादोऽस्येति ।
 द्विपदे बहुव्रीह्यावेव दोषः स्यात् । नचायं द्विपदः । किं तर्हि ? त्रिपदः ।
 अत्र पादशब्द उत्तरपदे परत स्तद्धितार्थात्तरपद इति (२।१।५१) पूर्वपदयो-
 रेकश्रित्तिशब्दयोस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति । यद्येवं ततः किमित्यत आह
 तस्येत्यादि । तस्येति तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकश्रित्तिशब्दस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति
 समासस्येत्यनेन (६।१।२२३) । इतिकरणो हेतो । यस्मात् तस्यान्तोदात्तत्वं
 प्राप्तं तस्मात् तस्याद्युदात्तत्वं विधीयते । ततो नापार्थक्य एकश्रित्ति-
 पाच्छब्दस्यैव पाठ इत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनस्तस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ?
 बहुव्रीहिस्वरेणैव हि परत्वादन्तोदात्तत्वं बाधित्वा युक्तं भवितुमित्याह
 निमित्तस्वरवलीयस्वादिति । निमित्तपदं द्विगुस्त्वपदबहुव्रीहिः । तत्र हि
 कृते द्विगुरुत्तरपदे परतः पूर्वपदयो र्भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति तत्
 तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तस्य बहुव्रीहिस्वरो निमित्तस्वरः । तस्माद्
 बलीयस्त्वं निमित्तस्वरवलीयस्त्वम् । पञ्चमीति (२।१।३७) योगविभागात्
 समासः । तदेतदुक्तं भवति । तस्माद् बहुव्रीहिस्वरात् समामान्तोदात्तत्वस्य
 बलीयस्त्वम् । तस्मात् तत् प्राप्नोतीति । बलीयस्त्वं तु तस्य सति श्रित्तित्वात् ।
 तर्हि बहुव्रीहेराद्युदात्तत्वे सति भवति । तस्मात् सति श्रित्तिस्त्व बलीयस्त्व-
 मुक्तम् । वक्ष्यमाणज्ञापकाद्वा निमित्तस्वरवलीयस्त्वम् । एवमपीत्यादि ।

एवमपि त्रिपदे बहुव्रीहौ कल्प्यमानेऽपि । नार्थ एतेनेति । एकश्रिति-
पाच्छब्देनेह भवति नार्थः । कस्मादित्याह इगन्तेत्यादि । त्रिपदे हि
बहुव्रीहावेकश्रितिशब्दयोरुत्तरपदे यः समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति
(२।१।५२) द्विगुसंज्ञः स इगन्तश्च भवति । ततश्चेगन्ते द्विगावित्याद्युदात्त-
त्वं (६।२।२८) सिद्धम् । ततो नार्थ एतेन । एवं तर्हीत्यादिनैकश्रिति-
पाच्छब्दपाठस्य ज्ञापकत्वं दर्शयति । किं पुनस्तज्ज्ञापयतीत्याह एतदित्यादि ।
तेनेत्यादिना प्रयोजनं दर्शयति । यद्येषोऽर्थो न ज्ञाप्यते तेन द्वौ श्रितौ
पादावस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तत चीत्तरपदे परतः पूर्वपदयोर्द्विगो-
सतीगन्ते द्विगाविति (६।२।२८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते तिशब्दो द्विश्रिति-
पादित्यत्रोदात्तः स्यात् । अस्मिंस्त्वर्थे ज्ञापित इगन्ते द्विगावित्येष (६।२।२८)
स्वरो न भवति । तस्मिंश्चासति समासस्वरेण तिशब्द उदात्तो भवति ।
निमित्तस्वरबलीयस्त्व' न स्यात् । ततश्च त्रिपदे हि बहुव्रीहौ परत्वात्
समासस्वरं बाधित्वा बहुव्रीहस्वरएव भवति । ततस्तेनैव सिद्धत्वादेकश्रिति-
पाच्छब्दस्येह पाठो न क्रियेत । कृतश्च । तस्मात् स एव ज्ञापयति निमित्त-
स्वरबलीयस्त्वमिति ।

८२ । दीर्घकाशतुषभाष्टवटं जे ।

कृतस्वरापवादो योगः । कुटीज इति । कुट्यां जात इति सप्तम्यां
जनेर्ङ इति (३।२।८७) उपत्ययः ।

८३ । अन्यात् पूर्वं बद्धचः ।

अयमपि कृतस्वरापवादो योगः । दग्धजानीति । अत्र कृतस्वरएव
भवति ।

८४ । ग्रामेऽनिवसन्तः ।

निवसन्तशब्दोऽयमौणादिको गृह्यते । जृविश्रिभ्यां भजिति वर्त्तमाने
(उण् ३।४०६) तृभूवङ्गिवसिभासिसाघिगतिमण्डिजिनन्दिभ्यश्चेति (उण्,
३।४०८) वसेर्निपूर्वाज् भव् । निवसतीति निवसन्तः । केचिच्छत्रस्तस्य
वसच्छब्दनस्य यद्वर्णं वर्णयन्ति । मङ्गग्राम इति । षष्ठीसमासः । देवग्राम

इति । वाटकपरिचिन्ने गृहसमुदाये ग्रामशब्दो वर्त्तते । तस्माद् देवस्वामिक इत्यर्थः । एतेन स्वस्वामिभावसम्बन्धा या सात्र षष्ठी समस्यते । नतु क्रियावास-
सम्बन्धेति दर्शयति । अन्यथा देवशब्दः पूर्वपदं निवसन्तवाच्येव स्यादित्यभिप्रायः ।
दाक्षादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादिना प्रत्युदाहरणे पूर्वपदस्य निवसन्त-
वाचित्वं दर्शयति ।

८५ । घोषादिषु च ।

समासस्वरूपवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि । न भूताधिकसञ्जीवित्यादेः
(६।२।८१) सूत्राद् ये योगास्ते समासस्वरूपवादा द्रष्टव्याः । दान्तिघोष
इत्येवमादयः षष्ठीसमासाः । यान्यत्रेत्यादि । कथं पुनरेतन्नभ्यर्तते ? यावता-
ऽनिवसन्त इति प्रकृतमित्यत आह अनिवसन्त इति । अपर इत्यादि । तेषां
मतेन यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्युपादात्ता भवन्ति ।

८६ । क्रात्रादयः शालायाम् ।

यदा शालान्त इत्यादि । विभाषा सेनासुरेत्यादिना (२।४।२५)
शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम् । इह च शालाशब्दस्य
स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणम् । तत्र यथा समासो नपुंसकलिङ्गो न भवति तथा
तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्यनेन (६।२।२३) परत्वादुत्तरपदाद्युदात्तत्वेन
भवितव्यमिति कस्यचिदुभ्रान्तिः स्यात् । अतस्तन्निरासाय यदा शालान्त इत्यादे
रन्यस्योपन्यासः । यो नपुंसकलिङ्गः शालान्ततत्पुरुषो न भवति सोऽस्याव-
काशश्चात्रिशाला ऐलिशालेति । यश्च नपुंसकलिङ्गो न क्रात्रादिपूर्वपद
स्तत्पुरुषः स शालायां नपुंसक इत्यस्यावकाशः (६।२।२३) ब्राह्मणशालं
क्षत्रियशालमिति । इहोभयं प्राप्नोति च्छात्रिशालमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनाय-
मेव स्वरो भवति ।

८७ । प्रस्येऽष्टद्वयमकर्वादीनाम् ।

प्रत्ययशब्दो यदि व्युत्पाद्यते घञर्थं कविधानं स्यात्प्राप्यधिहनिष्यध्वर्य-
मिति (१।३।५८ वा) तदा यायादिस्वरे (६।२।१४४) प्राप्ते । अथ न
व्युत्पाद्यते तदा समासान्तोदात्तत्वे । इन्द्रप्रस्य इत्यादयः षष्ठीसमासाः ।

८८ । मालादीनाञ्च ।

८९ । अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ।

सुन्ननगरमित्यादयोऽपि षष्ठीसमासाएव । किमर्थं प्राचामित्वं नोच्येत । लघु हि प्राचामिति वचनमनुदीचामिति वचनात् । नैवं शक्यम् । मध्यदेशनगरे विराटनगरमित्यत्र न स्यात् । पूर्वपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । न समासएव भवति ।

९० । अर्मे चावर्णं द्वाचत्त्रच् ।

९१ । न भूताधिकसञ्ज्ञोवमद्राशमकञ्जलम् ।

मद्राशमयङ्गमित्यादि । उभयत्रापि द्वाच् त्रजिति च प्राप्तिरस्ति । तस्मात् सङ्घातार्थं विगृहीतार्थञ्च वचनम् । कथं पुनः संघातविगृहीतार्थत्वं लभ्यते ? एकशेषं कृत्वा मद्राश इति निर्देशात् । मद्राशमा च मद्राशमानौ चेत्येकशेषः । एकशेषे सति मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्रशब्दस्य च संघातस्य प्रतिषेध उपपद्यते । आद्युदात्तस्य प्रकरणमित्याद्युदात्तप्रकरणम् । प्रकृतात् तत्र दिवोदासादीनां कृन्त्याद्युदात्तो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु युक्ते चेत्येवमादौ (६।२।६६) येऽस्मिन् प्रकरणे चकारा स्तेषामन्यतमस्यानुक्तसमुच्चयार्थतामाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

९२ । अन्तः ।

९३ । सर्वे गुणकार्त्स्न्ये ।

गुणकार्त्स्न्य इति । गुणकार्त्स्न्यं गुणस्य सर्वत्र भावः । सर्वश्चेत इति । पूर्वकालैकेत्यादिना (२।१।४८) समानाधिकरणसमासः । अत्र समुदाय-गुणस्य सर्वत्र भावः । नतु तदवयवे तत्र सर्वशब्दो वर्त्तत इति गुणकार्त्स्न्यस्य वृत्तिर्भवति । परमश्चेत इति । कथं पुनरत्र गुणकार्त्स्न्ये परमशब्दो वर्त्तते ? यावतासौ प्रकर्षवाची । अन्यच्च प्रकर्षः । अन्यच्च गुणकार्त्स्न्यमित्यत आह आश्रयव्याप्तेरित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मादाश्रयव्याप्त्य परमत्वमुत्कर्षं भवति । नान्यथा । एवं हि तत्त्वोत्कर्ष उपपद्यते किं

सर्वमात्रयं व्याप्नोति । तस्माद् गुणकार्त्तुश्च इह परमशब्दो वर्त्तते ।
 सर्वसौवर्णः सर्वराजत इति । सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः । राजतस्य विकारो
 राजतः । नात्र गुणकार्त्तुश्चाम् । किं तर्हि ? जातियुक्तस्य विकारविषयं
 कार्त्तुश्चाम् । सर्वं हि विकारद्रव्यं प्रकृतिभावेन व्याप्नोतीति द्रव्यकार्त्तुश्चामिह ।
 तत्र च सर्वशब्दो वर्त्तते । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । अत्र गुणकार्त्तुश्चो ।
 कथं पुनरत्र समासः ? यावता पूरणगुणसुद्धितेत्यादिना (२।२।११)
 गुणवचनेन षष्ठीसमासः प्रतिषिद्धः । अथापि कथञ्चित् समासः स्वादेवमपि
 श्वेततरशब्देन समासे कृते सर्वश्वेततरमिति वक्तव्यमित्यत आह गुणात्
 तरेण समास इत्यादि । औपमंस्थानिकाविह समासतरलोपाविति दर्शयति ।
 समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि योगः । न ह्यस्तिनफलकमादेया
 इत्यतः (६।२।१०१) प्राक् समासस्वरापवादो वेदितव्यः ।

६४ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।

अञ्जनागिरित्वेवमादयः षष्ठोसमासाः । अञ्जनभञ्जनशब्दयोर्वनगिर्याः
 संज्ञायामिति (६।१।११७) दोर्घत्वम् । अपिण्डमोण्डिशब्दाविषयौ ।
 चिखिलिशब्दो मत्वर्थीयनिप्रत्ययान्तः ।

६५ । कुमार्या वयसि ।

वृद्धकुमारीति । विशेषणं विशेष्येणेति (२।१।५७) समासः । जरत्-
 कुमारीति । जरती चासौ कुमारी चेति पूर्वकालेत्यादिना (२।१।४८)
 समासः । उभयत्र पुंवत् कर्मधारयेत्यादिना (६।१।४२) पुंवद्भावः । ननु
 च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्त्तते । तथाहि वयसि प्रथम इति (४।१।२०)
 डीबत् विहितः । वृद्धाजरतीशब्दो चरमे वयसि वर्त्तते । तत्कथमिह
 सामानाधिकरण्यमित्यत आह कुमारीशब्दः पुंसा सहसंप्रयोगमात्रमुपप्रयुज्य
 इति । असंप्रयोगः असम्बन्धः । तस्मात्प्रवृत्तिनिवृत्तिसमुदायावयवः सामानं
 प्रवृत्तः । कुमारीशब्दो यथा वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनेर्विशिष्यते तदा ते
 सामानाधिकरणो भवति । वयोविशेषोऽन्त्ये वयः । कथं पुनर्विशेषवच
 सामान्ये वर्त्तते ? वयोवृद्धत्वसामर्थ्यात् । यदि वृद्धकुमारीशब्दः प्रथमे वयसि

वर्त्तते वयोग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्र कुमारीशब्दः प्रयुज्यते प्रथमवयोवाची तत्र नियोगतो वयो गम्यत एवेति किं वयोग्रहणेन ? तस्माद् वयोग्रहण-सामर्थ्याद् यथोक्तेन प्रकारेण वयःसामान्ये प्रवर्त्तते । वयोग्रहणेन हि तस्माद् विशेषादपनीयासौ सामान्यवृत्तिराश्रीयते । तच्च वय इह गृह्यत इति । यत्र वर्त्तमानो विशेषवचनैः सह समानाधिकरणो भवति तच्च वयो गृह्यते । चशब्दादन्यच्च यौवनाधीनकुमारत्वमेवेति । न प्रथमवय इत्यर्थः । परम-कुमारीति । अत्र समासात् पूज्यमानता । पूज्यमानत्वं तु दर्शनीयत्वात् । दर्शनीया कथेत्यर्थः । नञ्चत्त समासो वयोऽभिधानपरः । नापुनरुत्तरपदं वयःसामान्ये वर्त्तते ।

६६ । उदक्तेऽकीवले ।

मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंपृक्तमित्यर्थः । गुडमिश्रमिति । शाकपार्थि-वादित्वादुत्तरपदलोपिसमासः । शीतोदकमिति । विशेषणसमासः । पूर्व-पदमत्र गुणोपसर्जनमुदकं ब्रूते । उत्तरपदमपि जात्युपसर्जनम् । तथैव तेनैकमेव वस्तु जातिगुणाभ्यामुच्यत इति केवलोदकवाचिसमासः ।

६७ । द्विगौ क्रतौ ।

गर्गत्रिरात्रादयः षष्ठीसमासाः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रः । अहःसर्वकदेशेत्यादिनाच् (५।४।८७) समासान्तः । अतिरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः ।

६८ । सभायां नपुंसके ।

गोपालसभमित्येवमादयोऽपि षष्ठीसमासाः । सभाऽराजामनुष्यपूर्वेति (२।४।२३) (L) नपुंसकत्वम् । राजसभा ब्राह्मणसभेत्यत्रामनुष्यपूर्वेति प्रतिषेधाच्चपुंसकता न भवति । अथेह कस्मान्न भवति रमणीया सभास्य ब्राह्मणकुलस्य रमणीयसभमित्यत्र आह प्रतिपदोक्तमित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषया यत् प्रतिपदोक्तं नपुंसकं तदिह गृह्यते । नचेह तथाविधं

नपुंसकत्वम् । अत्र त्वभिधेयवस्तिवचनानि भवन्तीति ब्राह्मणकुलस्याभिधेयस्य
नपुंसकत्वात् समासस्य नपुंसकत्वम् । न तत् प्रतिपदोक्तम् ।

६६ । पुरे प्राचाम् ।

ललाटपुरमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः ।

१०० । अरिष्टगौड़पूर्वे च ।

अरिष्टपुरं गौड़पुरमित्येतावपि षष्ठीसमासावेव । पूर्वग्रहणं किमिति ?
एवं मन्यते । अरिष्टगौड़ादयोरिति वक्तव्यम् । एवमपुनश्चमानेऽरिष्टगौड़ादयोः
पुरशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तत्वं सिध्यत्येवेति । इहापि यथा स्यादिति । यदि
पूर्वग्रहणं न क्रियेत तदारिष्टं अत्रितस्तस्य पुरमरिष्टात्रितपुरमिति । गौड़ानां
भृत्या गौड़भृत्याः । तेषां पुरं गौड़भृत्यपुरमित्यत्र न स्यात् । अत्र पूर्वपद-
मरिष्टात्रितशब्दो गौड़भृत्यशब्दश्च । नत्वरिष्टगौड़शब्दो । पूर्वग्रहणे तु सति
बहुव्रीहिलभ्यते । अरिष्टगौड़ादी पूर्वी यस्मिन् समासे सोऽरिष्टगौड़पूर्व इति ।
तेनारिष्टात्रितपुरं गौड़भृत्यपुरमित्यत्रापि यदुत्तरपदं तस्याप्यन्तोदात्तत्वं
भवत्येव । अत्रापि ह्यरिष्टशब्दो गौड़शब्दश्च पूर्वः । पूर्वश्चायमवयववचनः ।

१०१ । न हास्तिनफलकमार्दयाः ।

१०२ । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ।

कुसूलबिलमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः । समासस्वरापवादो योगः ।
एवमुत्तरेऽपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यतः (६।२।१ ६) प्राग् योगाः
समासस्वरापवादा वेदितव्याः ।

१०३ । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाभ्यानचानराटेषु ।

पूर्वेषुकामगमीति । दिक्संबन्धे संज्ञायामिति (२।१।५७) समासः ।
एवमपरेषुकामगमीत्यत्रापि । पूर्वकृष्णसृत्तिकेति । पूर्वा चासौ कृष्णसृत्तिका
चेति पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) समासः । एवमपरकृष्णसृत्तिकेत्येव-
मादावपि । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । अधिकृत्य कृतं
ग्रन्थ इत्यण् (४।३।८७) । अथ यथा चानराटे रूपग्रहणं तथा ग्रामादिष्वपि
कस्माच्च भवति ? अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य । शब्दप्रधाने हि निर्देशस्य

स्वरूपग्रहणं भवतीत्युक्तम् । इह चानराट एव शब्दप्रधानो निर्देशः । यामादि-
व्यर्थप्रधान एव । अथ शब्दग्रहणं किमर्थम् ? न दिगित्येवोच्येतित्यत आह
शब्दग्रहणमित्यादि । असति हि शब्दग्रहणे पूर्वाधिरामम्पूर्वयायातमित्यत्र न
स्यात् । कस्मात् ? इह कालवाची पूर्वशब्दः । दिग्वाचिशब्दग्रहणे सति
दिक्शब्दमात्रग्रहणं भवति । तस्मात् कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहो
यथा स्यादित्येवमर्थं शब्दग्रहणम् ।

१०४ । आचार्योपसर्जनस्यान्ते वासिनि ।

आचार्योपसर्जनञ्चेति । सुपां सुर्भवतीति (७।१।३८) सप्तम्येकवचनस्य
स्नाने प्रथमैकवचनम् । एतच्चान्तेवासिविशेषणम् । आचार्योपसर्जनान्तेवासि-
वाचिन्तुत्तरपद इति । आचार्योपसर्जनं प्रधानं यस्यान्तेवासिनः स
तथोक्तः । आचार्योपसर्जनस्यान्तेवासी आचार्योपसर्जनान्तेवासी । तं वक्तुं
शीलं यस्मिन्तरपदस्य तदाचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि । पूर्वपाणिनीया इति ।
पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) समासः । पाणिनेराचार्यस्यान्तेवासिनः
पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्राधान्येनोच्यन्ते प्रत्ययान्तेन । आचार्यस्तु
तद्विशेषणत्वादुपसर्जनभावेनेत्याचार्योपसर्जनान्तेवासिवाच्युत्तरपदं भवति ।
पूर्वकाशकृत्स्ना इति । कशकृत्स्नस्येकाशकृत्स्नाः । औत्सर्गिकोऽण् ।
पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । अत्राचार्योप-
सर्जनशास्त्रवाच्युत्तरपदम् । नत्वाचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि ।

१०५ । उत्तरपदद्वयौ सर्वज्ञ ।

उत्तरपदद्वयविति । उत्तरपदाधिकारविहिता द्विहत्तरपदद्वयः ।
इह तु तद्वदुत्तरपदं गृह्यते । तमेवार्थं दर्शयितुमाह उत्तरपदस्येत्येवमित्यादि ।
कथं पुनरुत्तरपदद्वयवित्युच्यमान एषोऽर्थः शक्यते विज्ञातुम् ? तदुच्यते ।
उत्तरपदं स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते । तेनोत्तरपदस्येधिकृत्य या
विहिता द्विहस्तस्यास्तावद् ग्रहणं विज्ञायते । पूर्वपदस्येदमन्तोदात्तत्वं
विधीयते । पूर्वपदञ्च सम्बन्धिष्यत्वादुत्तरपदमुपस्थापयति । नच द्विहमात्र
उत्तरपदमुपपद्यत इति सामर्थ्याद् द्विहशब्दसाहचर्यादुत्तरपदं द्विहमुप-

लक्षयति । तेनोत्तरपदाधिकारे वृद्धिमत्युत्तरपद एष स्वरो भवतीति विज्ञायते । सर्वपाञ्चालक इति । पूर्वकालैक्येत्यादिना (२।१।४८) समासः । पूर्वपाञ्चालक इत्यादौ पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) । जनपदलक्षणो वृज्-प्रत्यय इति । धन्वयोपधाद् वृजित्यनुवर्त्तमाने (४।२।१२१) जनपदतदवध्यो-द्येत्यतो (६।१।१२४) जनपदग्रहणे चावृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यनेन (४।२।१२५) वृज् । सुसर्वाङ्गादित्यादि । सर्वपाञ्चालक इति । सुसर्वाङ्गा-जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१२) । पूर्वपाञ्चालक इत्यादौ तु दिशो-ऽमट्टाणामिति (७।३।१३) । एषा चोत्तरपदाधिकारविहिता । तत्र चोत्तर-पदस्येत्यनुवृत्तेः (७।३।१०) । किं पुनः कारणमुत्तरपदाधिकार उत्तरपद-ग्रहणेन लक्ष्यत इत्येवं विज्ञायत इत्याह अधिकारलक्षणादित्यादि । यद्युत्तर-पदग्रहणेनोत्तरपदाधिकारो लक्ष्येत तदा वृद्धिमात्रवत्युत्तरपदे वैतद् वृजो ह्युदात्तत्वं भवतीत्युक्तं स्यात् । तथाच सर्वभामः सर्वकारक इत्यत्रापि स्यात् । अधिकारलक्षणे तु न भवति । नञ्चोत्तरपदाधिकारविहिता वृद्धिः । भास्व दीर्घो । भासत इति भासः । पचाद्यच् । करोतीति कारकः । ण्वल् । अचो ज्ञीतीति (७।२।११५) वृद्धिः । सा चोत्तरपदाधिकारविहिता न भवति ।

१०६ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तमिति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिना (६।२।१) । विश्वे च ते देवा विश्वदेवा इति विश्वपणसमासः । तत्पुरुषो-ऽयम् । अत्र समामान्तोदात्तत्वमेव भवति । विश्वदेव इति । अत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वमेव भवति । विश्वगण्यस्य कन्प्रत्ययान्तस्य नित्-स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विश्वामित्र इति । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशो विश्वदेवो विश्वगण इति । संज्ञायां मित्राजिनयो- (६।२।१६५) रित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वस्यावकाशः कुलमित्वं कुलाजिनमिति । विश्वामित्रो विश्वामित्र इत्यत्रोभयं प्राप्नोति । संज्ञायां मित्राजिनयो- रित्येतत्सु भवति (६।२।१६५) । विप्रतिषेधेन ।

१०७ । उदराश्वेषु ।

हकस्योदरमस्य हकोदरः । दाम उदरे यस्येति दामोदरः । हरिरश्वो यस्येति हर्यश्वः । यौवनमेवाश्वो यस्य स यौवनाश्वः । शोभनो वर्णो रेषां ते सुवर्णाः । सुवर्णाः पुङ्खा येषामिषूणां ते सुवर्णपुङ्खाः । सुवर्णपुङ्खा इषवो यस्य स सुवर्णपुङ्खेषुः । महान्त इषवो यस्य स महेषुः । आन्महत इत्यात्वम् (६।३।४६) । अत्र पूर्वपदानां बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (६।२।१) प्रकृतिभावः । यत्र स्वरे प्राप्तेऽयं विधिरारब्धः स आख्यायते । छदाधारार्चिकलिभ्यः कङ्यतः (उण्, ३।३२०) कङ्यतुवर्त्तमानेऽजित्वरीभ्यो निष्- (उण्, ३।३१८) त्यतो निदग्रहणे सृष्टभृशुषिमुषिभ्यः कगिति (उण्, ३।३२१) कक्प्रत्ययान्तो हकशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । एवं दामञ् शब्दोऽपि । मनिन्प्रत्ययान्तत्वात् । हजित्वेतस्मात् सर्वधातुभ्य इन्निति (उण्, ४।५।५६) हरिशब्द आद्युदात्तः ।

१०८ । क्षेपे ।

कुण्डोदर इति । शक्तिशस्योर्निदिति (उण्, १।१०८) वर्त्तमाने कादिभ्यः किदित्यतः (उण्, १।११२) किदग्रहणे च कुङि दाह इत्येतस्मात् जमन्ताड्ड इति (उण्, १।१११) डप्रत्यये कुण्डमाद्युदात्तम् । घटोदर इति । घटशब्दोऽयं घट चेष्टायामित्यस्य पचाद्यचि व्युत्पादितादन्तोदात्तः । तस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेव सिद्धे सति त्वस्यान्यार्थ आरम्भेऽपवादत्वाद् पचाद्यजन्तादनेनैवात्तोदात्तत्वं युक्तमिति मन्यमानो वृत्तिकार एतदप्युदाहरति । कटुकाश्व इति । कटुकोऽश्वो यस्य स कटुकाश्वः । कटुशब्दात् संज्ञायां कन्निति (५।३।८७) कन् । तेन कटुकशब्द आद्युदात्तः । स्पन्दितोऽश्वोऽस्य स्पन्दिताश्वः । स्पदि किञ्चिच्चलन इत्यस्मात् क्तः । तेन स्पन्दितशब्दः प्रत्ययस्वरूपान्तोदात्तः । अनिघात इषुरस्येत्यनिघातेशुः । निहन्यतेऽनेनेति निघातः । हलश्वेति (३।३।२२१) घञ् । न निघातोऽनिघातः । तत्पुरुषे (६।२२) तुल्यार्थेत्यादिना व्ययप्रकृतिभावादनघातशब्द आद्युदात्तः । चलाचल इषुरस्य चलाचलेषुः । चल कम्पने । तस्य पचाद्यचि चरिचलि

पतिपदीनां वा द्वित्वमन्याक्वाभ्यासस्येति (६११।१२, वा) द्विर्वचनम् ।
अभ्यासस्यागागमश्च । एतेन चलाचलशब्दोऽन्तोदात्तः । अनुदर इत्यादि ।
उदराश्लेषु क्षेप इत्यस्यावकाशः कुण्डोदरो घटोदर इति । नञ्सुभ्या-
(६१२।१७२) मिल्युत्तरपदान्तोदात्तस्यावकाशोऽयवः सयव इति । इहोभयं
प्राप्नोति । अनुदरः सुदर इति । नञ्सुभ्या (६१२।१७२) मिल्येतद् भवति ।
विप्रतिषेधेन ।

१०६ । नदी बभ्रुनि ।

बभ्रुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा बभ्रुशब्दस्य
पुंलिङ्गत्वाद् बभ्राविति निर्देशं कुर्यात् । गार्गीबभ्रुर्वात्मीबभ्रुरिति ।
गर्गवत्पदशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद् यञ् । तदन्ताद् यञ्चेति (४।१।१६)
डोप् । गार्गीवात्मीशब्दो जित्स्वरेणाद्युदात्तो । ब्रह्मबभ्रुरिति । अत्र
प्रकृतिभावएव भवति पूर्वपदस्य । ब्रह्मशब्दधायं मनिन्नित्यनुवर्त्तमाने
वृहर्नाञ्चेति (उण्, ४।५८५) मनिन् प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेनाद्युदात्तः ।
गार्गीप्रिय इति । गार्गीशब्दोऽपि प्रकृतिभावेनाद्युदात्तएव भवति ।

११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।

प्रचालितपाद इति । चल शोचकर्मणि । अस्मात्प्रस्तात् क्तः । प्रचालित-
शब्दो गतिरनन्तर (६।२।४८) इत्याद्युदात्तः । प्रधोतमुखमिति ।
धातु गतिशुद्धोः । अस्मात् क्तः । च्छोः शूङनुनामिके धेतुट् । (६।४।१८)
एत्येधत्येद्विस्ति (६।१।८८) ह्रिः । यदि मुखशब्द इत्यादि ।
मुखशब्दोऽयं स्वाङ्गवाच्यपि । तत्र यद्ययमिह स्वाङ्गवाची तदानेन पूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वमेव । मुक्ते पक्षे मुखं (६।२।१६७) स्वाङ्गमित्तरपदाद्युदात्तत्वं
भवति । अत्र निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याग्रहणानुवर्त्तयदात्तोदात्तत्वं भवति
तदा गतिरनन्तर (६।२।४८) इति गतम् । तेन स्वाङ्गवाचिनि मुखशब्दे
त्रयः स्वरा भवन्ति । अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मुखं स्वाङ्गमित्यने-
(६।२।१६७) नोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गतिरनन्तर (६।२।४८) इति
प्रकृतिभावात् पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् । नचेत्यादि । यदि मुखशब्दोऽत्र

स्नाङ्गवाची न भवति तदा सुखं स्नाङ्गमित्यस्यायं (६।२।१६७) विषयो न भवतीति गतिरनन्तर इति (६।२।४८) विधिना मुक्ते प्रवर्तते । तेन स्नाङ्गवाचिनि सुखशब्दे हो स्वरौ भवतः पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वमन्तोदात्तत्वञ्च । प्रसेचकसुखमिति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति । प्रसिच्यत इति प्रसेचकः । कृत्यलुटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि ण्वल् । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२)ऽव्यय-प्रकृतिभावः । तेन प्रसेचकशब्द आद्युदात्त इति । शुष्कसुख इति । शुषः कइति (८।२।५१) निष्ठायां कादेशः । प्रत्ययस्वरण शुष्कशब्दोऽन्तो-दात्तः (M) । बहुव्रीहौ प्रकृतिभावेन नित्यमेवान्तोदात्तो भवति ।

१११ । उत्तरपदादिः ।

११२ । कर्णो वर्णलक्षणात् ।

वर्णं शुक्तादि । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम् । वर्णञ्च लक्षणञ्च वर्ण-लक्षणम् । इन्द्र एकवद्भावः । अर्थग्रहणञ्चेह वर्णलक्षणयोः । अर्थप्रधानत्वा-न्निर्देशस्य । श्वेतकर्णः कृष्णकर्ण इति । श्वेतकृष्णशब्दावन्तोदात्तौ । तथाहि श्विता वर्ण इत्यस्मात् पचाद्यचि श्वेतशब्दो व्युत्पाद्यते । कृष्णशब्दोऽपि इण सिञ्जिदीङ्युष्विभ्यो नगित्यनुवर्त्तमाने (उण्, ३।२८२) कृषेर्वर्ण इति (उण्, २।२८४) नक्प्रत्यये । दाताकर्ण इति । धः कर्मणि द्वन्विति (३।२।१८१) वर्त्तमाने दाम्नीगमित्यादिना (३।२।१८२) द्वन्प्रत्ययः । तेन दातशब्द आद्युदात्तः । शङ्खकर्ण इति । कृयोरुच्चेत्यनुवर्त्तमाने (उण्, १।२४) खरुशङ्खपीयुनीलङ्गुलिग्विति (उण्, १।३६) कुप्रत्ययान्तः शङ्खशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । धाष्टवस्यज्यतिभ्यो न इत्यधिकृत्य (उण्, ३।२८६) कृष्वृच्छसिद्धपन्थनिस्त्रिभ्यो निदिति (उण् ३।२८०) कर्णशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । लक्षणस्येति दीर्घत्वमिति । लक्षणस्येत्यनेन भूत्वैकदेशेन कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्त्रिकस्येति सूचमुपलक्षयति (६।३।११५) । श्वेतपाद इत्यादि । पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर

एव भवति । अथेह कस्मात् भवति स्थूलकर्ण इति । स्थूलेनापि हि कर्णेन लक्ष्यत एव । ततश्च लक्षणादित्येव सिद्धमित्यत आह पशूनां विभाग-
ज्ञापनार्थमित्यादि । तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवतीति भावः । कथं पुनः
सामान्येनोक्तो विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते ? वर्णग्रहणाज् ज्ञापकात् । यदि लक्षण-
मात्रस्येह ग्रहणमभिमर्त्य स्याद् वर्णग्रहणं न क्रियेत । वर्णो हि लक्षणं भवतेऽप्येव ।
तेनापि लक्ष्यत इति कृत्वा । कृतञ्च । तस्मात् तदेव ज्ञापयति विशिष्टमिह
लक्षणं गृह्यत इति । यत् पुनर्विशिष्टं व्याख्यानात् तद् विज्ञेयम् । श्वेतपाद
इति । श्वेता वर्ण इत्यस्मात् पचाद्यचि श्वेतशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनास्तो-
दास्तोऽयम् । कूटशब्द इति । कूट दाह इति । अस्मादिगुपधलक्षणः कः
(३।१।१३५) । तेन कूटशब्दोऽप्यन्तोदात्तएव । शोभनकर्ण इति ।
शुभ शुभ शोभार्थे । अस्मादनुदात्तश्च हलादेरिति (३।२।१४८) युच् ।
चित्स्वरिण शोभनशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादो योगः ।
एवमुत्तरेऽपि योगाः प्रागव्ययीभावसंगच्छनात् (६।१।१२१) । तेन सर्वत्र
प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रत्युदाहार्यः ।

११३ । संज्ञोपम्ययोश्च ।

कुञ्चिकर्ण मणिकर्ण इति । कुञ्चि शब्दे तारे । अण रण वण भण मणेति
मणिर्भादो पठ्यते । आभ्यां सर्वधातुभ्य इन् (उण्, ४।५।५६) । इगुपधात्
किदितीन्प्रत्ययः । किञ्च (उण्, ४।५।५८) । तेन कुञ्चिमणिशब्दा-
वाद्युदात्तो । गोकर्ण इति । गोरिव कर्णोऽस्येति विग्रहः । गोगब्द उक्तस्वरः ।
खरकर्ण इति । खरस्येत्यादि विग्रहः । खमस्यास्तीति रप्रकरणे खमुख-
कुञ्जेभ्य उपसंख्यानाद्गुप्रत्ययः (५।२।१०७, वा) । तेन खरशब्दोऽन्तोदात्तः ।

११४ । कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घ ।

कण्ठ इति (उण्, १।१०३) ठप्रत्ययान्तत्वात् कण्ठशब्दोऽन्तोदात्तः ।
डित्यपृष्ठगूययूथयोथा इति (उण्, २।१६८) पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।
ङ्गणशीर्षा वन्नित्यतो (उण्, १।१५०) वन्प्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने श्वेययङ्गजिज्ञा
ग्रीवापुमीवा इति (उण्, १।१५२) ग्रीवाशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

अत्यन्तं हन्ति गच्छतीति हन्तेर्यङ् । द्विर्वचनम् । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) नुक् । अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वम् । जङ्गन्य इति स्थिते पचाद्यच् । यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङो लुक् । टाप् । चित्-स्वरेण जङ्गाशब्दोऽन्तोदात्तः । अथवा हन्तेरच् । जङ्गचेति हन्तेरच्प्रत्ययो जङ्ग इत्ययमादेश इत्येवं वा जङ्गाशब्दो व्युत्पाद्यते । एषां कण्ठादीनां समाहारे दन्तः । शितिकण्ठ इति । सर्वधातुभ्य इन्निति (उण्, ४।५।५६) वर्त्तमाने क्लमितिमिश्रिडित्स्वामत इच्चेति (उण्, ४।५।६०) शितिशब्द आद्युदात्तः । नीलकण्ठ इति । नील वर्णः । अस्मात् घञ् । तेन नीलशब्दोऽप्याद्युदात्तः । खरकण्ठ इति । खरस्येव कण्ठोऽस्येति विग्रहः । खमस्यास्तीति रप्रकरणे खमुखकुञ्जोभ्य उपसंख्यानाद्द्रप्रत्ययः (५।२।१०७, वा) । तेन खरोऽन्तोदात्तः । उद्गकण्ठ इति । उद्गस्येव कण्ठोऽस्येति । दृन्निति (उण्, ४।५।६८) वर्त्तमाने उबिखनिभ्यां क्कितिति (उण्, ४।६।०१) उष दाह इत्यस्मात् ढ्रन् । किञ्च । तेनोद्गशब्द आद्युदात्तः । काण्डपृष्ठ इति । काण्डं पृष्ठमस्येति । काण्डशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । (फिट्, २।२६) नाकपृष्ठमिति । नास्याकमस्तीति न भ्राडित्यादिना (६।३।७५) प्रकृतिभावान्नलोपाभावः । नञ् सुभ्यामितुम्- (६।२।१०२) क्षरपदान्तोदात्तविधानान्नाकशब्दोऽन्तोदात्तः । गोपृष्ठमिति । गोरिव पृष्ठमस्येति । गोशब्द उक्तस्वरः । अजपृष्ठमिति । अजस्येव पृष्ठमस्येति । अज गतिक्षेपणयोः । अस्मात् पचाद्यच् । अजादिष्वजाशब्दस्य पाठाद् वीभावो न भवति । चित्स्वरेणाजशब्दोऽन्तोदात्तः । सुग्रीव इति । शोभना ग्रीवास्येति । निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।८०) इति सुगशब्द आद्युदात्तः । नीलग्रीव इति । नीला ग्रीवास्येति । नील वर्णः । अस्मात् घञ् । तेन नीलशब्द आद्युदात्तः । दशग्रीव इति । दशग्रीवा अस्येति । दशशब्दो नृः संख्याया (फिट्, २।२८) इत्याद्युदात्तः । अश्वग्रीव इति । अश्वस्येव ग्रीवास्येति । गोशब्दोऽश्वशब्दोक्तस्वरः । नारीजङ्ग इति । नारी जङ्गा यस्येति (N) । शार्ङ्गैरवादिषु नृनरयोश्चेति पठ्यन्ते । तेनाद्युदात्तः ।

तालजङ्घ इति तालो जङ्घा यमेति । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिः । तस्मात् पचाद्यच् । तेन तालशब्दोऽन्तोदात्तः । गोजङ्घ इति । गोरिव जङ्घा यमेति । अश्वजङ्घ इति । अश्वमेव जङ्घा यमेति । एणीजङ्घ इति । एणा इव जङ्घा यमेति । एणीशब्दोऽस्त्रीविषयादिति (४।१।६३) ङीष्न्तः । तेनान्तोदात्तः ।

११५ । शृङ्गमवस्थायाच्च ।

उद्गतशृङ्ग इति । गन्गम्ययोरित्यधिकृत्य (उण्, १।२०) भृजः किक्षुच्चेति (उण्, १।१२२) च शृणाते ऋस्वयेति (उण्, १।१२३) गन्-प्रत्ययान्तः शृङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । उद्गतशब्दः स्याद्यादि-स्वरेणान्तोदात्तः (६।२।१४४) । दृङ्गलशृङ्ग इति । हे अङ्गुली प्रमाण-ममेति तद्वितार्थं द्विगुः । प्रमाणे द्वयमजित्यादिना (५।२।३७) विहितस्य मात्रच आगतस्य लोपः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति (५।२।३७, वा) । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादे (५।४।८६) रित्यच् समामान्तः । तेन दृङ्गल-शब्दोऽन्तोदात्तः । दृङ्गलं शृङ्गममेति । त्रङ्गलशृङ्ग इति । पृथेण तुल्यम् । अत्रेत्यादि । आदिशब्देन दृङ्गलादिग्रहणम् । ऋथ्यशृङ्ग इति । ऋथ्यं शृङ्गं यमेति । अर्घ्यादयथेत्याद्युदात्तः ऋथ्यशब्दो निपात्यते । मेपशृङ्ग इति । मेपमेव शृङ्गो यमेति । मिप स्यर्ह्यामस्मात् पचाद्यच् । तेन मेपशब्दोऽन्तोदात्तः । स्थूलशृङ्ग इति । स्थूलशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

११६ । नञोऽजरमरमित्यमृताः ।

अजर इति जरणं जरः । ऋदोरप् (३।३।५७) । तेनायं धातुस्वरेणा-द्युदात्तः । अव्ययमानो ज्वरोऽमेति । अमर इति । मरणं मरः । कृत्यत्पुटो बहुलमित्यप् (३।३।११३) । तेनायमपि पूर्ववदाद्युदात्तः । अमित इति । अमिचिमिदिशमिभ्यः क्व इति (उण्, ४।६०३) मिदेः कवः । तेन मित्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अमृत इति । मृड् प्राणत्यागः । मरणं मृतम् । नपुंसके भावे क्तः । (३।३।११४) । तेन मृतशब्दोऽन्तोदात्तः । ब्राह्मणमित इति । ब्राह्मणशब्दोऽणान्तादन्तोदात्तः । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति ।

अश्वत्थुरिति । रुगातिभ्यां कृन्निति (उण्, ४।५४२) कृन्नन्तः शत्रुशब्द-
आद्युदात्तः । नञ् सुभ्या (६।२।१७२) मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापवादो योगः ।
एवमुत्तरस्यपि योगाः प्राक्कूलतीरतुल्यतः (६।२।१२१) सूत्राद् द्रष्टव्याः ।

११७ । सोर्मनसौ अलमोषसौ ।

सुकर्मति । कृट्चरिभ्यो मनिन् । सर्वनाम स्थाने चेति दीर्घः (६।४।८)
सुप्रथिमेति । पृथो भावः प्रथिमा । पृथादिभ्य इतीमनिच् (५।१।२२२) ।
रक्ततो हलादेर्लघो (६।४।१६१) रिति ऋकारस्य रेफः । सुपया इति ।
असुन्नति वर्त्तमाने (उण्, ४।६२८) पिवतेरिञ्चेति पयःशब्दो व्युत्पाद्यते ।
तेनायमाद्युदात्तः । अलसन्तसेति (६।४।१४) दीर्घः । सुयशा इति ।
अश भोजने । अशेर्देवने युच्चेत्यसुन्त्येव यशःशब्दो व्युत्पाद्यते । तेना-
यमाद्युदात्तः (उण्, ४।६३०) । पूर्ववद्दीर्घः । सुस्रोता इति । सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन्निति वर्त्तमाने (उण्, ४।६२८) स्तुरिभ्यां तुट् चेति (उण्, ४।६४१) ।
सुस्रत् सुध्वादिति । स्तन्सुध्वनुसुभ्यां क्तिप् । वसुसंस्त्रित्यादिना (८।२।७२)
दत्वम् । तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् । सुराजा सुतचेति । राजन् तच्चन्निति
कनिक्कन्तः । सुलोमेति । तुनातेर्मनिनि लोमेति । सूषेति । उष दाहः ।
मिथुनेऽसिरिति (उण्, ४।६६२) वर्त्तमान उषः किदिति (उण्, ४।६७३)
कित् । अथ कथं सुप्रथिमेत्यत्र सुस्रोताः सुस्रदसुध्वदित्येतेषु चोत्तरपद-
माद्युदात्तं भवति ? यावतार्थवतोर्मनसोरर्थवद्ग्रहणपरिभाषयेह ग्रहणम् ।
नचेह तावर्थवन्तावित्यत आह अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीति (प, १७) ब्रुवता वाक्चकारेणानिनस्मन्-
प्रभृतीनामनर्थकानामपि ग्रहणं भवतीत्युक्तं भवति । अन्यथाप्येतत् तदन्त-
विधेः प्रदर्शनार्थं स्यात् । कपि तु परत्वादित्यादि । सोर्मनसौ इति सूत्रस्या-
वकाशः सुकर्माः सुवयाः । कपि पूर्वं (६।२।१७३) मित्यस्यावकाशोऽयवकः
सुयवक इति । शेषाद्विभाषेति (५।४।१५४) कप् । इहोभयं प्राप्नोति सुकर्मकः
सुस्रोतस्क इति । कपि पूर्वं (६।२।१७३) मित्येतद् भवति । विप्रतिषेधेन ।

११८ । क्रत्वाद्यश्च ।

कृञः क्रतुः (उण्, १।७७) । तेन नित्स्वरेण क्रतुराद्युदात्तः । ह्रशीक-
प्रतीकशब्दावर्ध्यादयश्चेत्याद्युदात्तो । सुपूर्वस्य त्वरतेः क्तिन् । तादौ च
निति कृत्यताविति (६।२।५०) गतिस्वरेण प्रतूर्तिशब्द आद्युदात्तः । ज्वर-
त्वरेत्यादिनोट (६।४।२०) । जुहोति रचो यत् (३।१।८७) । यतोऽनाव
(६।१।२१३) इत्याद्युदात्तो भवति ह्रस्वशब्दः । भजेः खनो घ चेति
(३।३।२२५) घः । अत्र हि घित्करणेन ज्ञापितमन्येभ्योऽपि घो भवतीति ।
वषादित्वाद् भगशब्द आद्युदात्तः ।

११९ । आद्युदात्तं वृषक्कन्दसि ।

नित्स्वरेणाश्रयशब्दावाद्युदात्ताविति । अश्रयशब्दस्याशिपुषीत्यादिना
(उण्, १।१४८) कन्प्रत्ययान्तस्य व्युत्पादितत्वात् । रथशब्दस्यापि
ह्रनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्यन्निति (उण्, २।१५८) क्यन्प्रत्ययान्तस्य ।
बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणात्तोदात्त इति । कुम्भश्चेत्यतः (उण्, १।२२) कुरिति
वर्त्तमानेऽर्जिष्टशिकम्पिपशिषाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घकारणेति (उण्,
१।२७) कुप्रत्ययान्तस्य व्युत्पादितत्वात् । सुहिरण्य इति । हिरण्यशब्दो
नन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) ।

१२० । वीरवीर्यौ च ।

स्फायितञ्जीत्यादिना (उण्, २।१७०) ऽजे रक्प्रत्यये वीरशब्दो
व्युत्पाद्यते । तेनात्तोदात्तः । अथवा वीर विक्रान्तावित्यस्य पचाद्यधि
व्युत्पादितत्वात् । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तमिति । वीरे साधुः । तत्र
साधुरिति (४।४।८८) प्राग्हितो यत् । अथवा वीर इत्यस्माच्चौरादिकाद्
(३।१।८७) अस्मादेव निपातनादचो यत् । तेन वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तम् ।
एवं सति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् प्राप्नोतीत्यत आह तदेत्यादि । कर्ष
पुनर्वीर्यग्रहणं ज्ञापकमित्याह तत्र ङीत्यादि । यद्याद्युदात्तं स्यात् तदाद्युदात्तं
वृषक्कन्दसौत्यनेनेव (६।२।११८) मिहं स्यात् । ततश्चेह वीर्यग्रहणं न
कुर्यात् । कृतञ्च । तस्मात् तदेव ज्ञापयति वीर्यशब्दस्य यदन्तस्याप्यादु-

दासत्वं न भवतीति । तस्मिन्नसति तित् स्वरित (६।१।१८५) मित्यक्त-
स्वरितमेव भवति ।

१२१ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ।

कूल संवरणे । पार तीर कर्मसमाप्ती । तूल निष्कर्षे । मूल प्रतिष्ठायाम् ।
एभ्यो घञ् । तेनैति कूलादय आदुरदात्ताः । शल हुल पल्लु गती । अस्माद्
घञ् । शालाप्यादुरदात्ता । स्त्रीत्वं तत्पुरुषे शालायामिति (६।२।१२३)
निपातनात् । त्वदिहनिष्कामिकषिभ्यः स इति (उण्, ३।३४२) । अशेर्देवन
इति (उण्, ४।६३०) च सप्रत्ययान्तत्वादक्षशब्दोऽन्तोदात्तः । योऽप्यक्षो-
ऽदर्शनादित्यचि (५।४।७६) समासान्ते कृतेऽक्षशब्दः सम्पद्यते सोऽपि
चित्स्वरेणान्तोदात्तः । तस्यापीह ग्रहणम् । षमु एमु वैकल्ये । अस्मात्
पचाद्यच् । तेन समोऽन्तोदात्तः । यस्तु सर्वादिषु समशब्दः सोऽनुदात्त स्तत्रैव
पठ्यते । तस्यापीह ग्रहणम् । उपकूलमिति । कूलममीपमित्यव्ययं विभक्ती-
त्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६) । परिकूलमिति । अपपरी वर्जन इति
(१।४।८८) परिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । तेन योगे पञ्चमपाङ्परिभि
(२।३।१०) रिति कूलात् पञ्चमी । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्येत्वव्ययीभावः
(२।१।१२) । सुषममित्यादौ सुषामादिषु चेति (८।३।८८) षत्वम् (M) ।
तस्यासिद्धत्वात् समशब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेति पठ्यन्त इति । तेन
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्येते (२।१।१७)ऽव्ययीभावा इति दर्शयति । उपकुम्भ-
मिति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । परमकूलमुत्तमकूलमिति । परमं
कूलमस्योत्तमं कूलमस्येति बहुव्रीहिः । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति ।
यो तु तत्पुरुषौ परमकूलोत्तमकूलशब्दौ तत्र बहुव्रीह्याधिकारादेव न
भविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थमव्ययीभावग्रहणमयुक्तम् । पर्यादिभ्य इत्यादि ।
परिप्रलुपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशो (६।२।३३) यत्र
कूलादयो न सन्ति परित्तिगर्त्तमिति । कूलादीनामादुरदात्तस्यावकाशो यत्र
पर्यादयो न विद्यन्तेऽपकूलमिति । परिकूलमित्यत्र तूभयं प्राप्नोति । तत्र

विप्रतिषेधेनेदमेवाद्गुदादात्त्वं भवति । समासस्वरूपवादो योगः । एवमुक्तरे-
ऽपि नाचार्य्यराजेत्यादेः (६।२।१३३) सूत्रात् प्राक् ।

१२२ । कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगो ।

वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः स इति (उण्, ३।१४२) कमेः सः । तेन
कंसोऽन्तोदात्तः । मन्य विलोडने । अस्मादकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति
(३।३।१८) घञ् । तेन मन्य आद्गुदात्तः । पानीविषिभ्यःप इति
(उण्, ३।३०३) वर्त्तमाने सुश्रूभ्यां निञ्जेति (उण्, ३।३०६) शृणानेः
पः । निञ् । बाहुलकादूच्चञ् । अथवा शूर्प माने । अस्माद् घञ् । तेन
शूर्पेशब्द आद्गुदात्तः । पाय्यशब्दो ण्यति पाय्यमानायेति (३।३।१२८)
निपात्यते । तेनायमन्तस्वरितः । कुण्डशब्दः पूढेर्मवोक्तस्वरः । द्विकंस
इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्वितार्थं समासः । ततः प्राग्बतेः
संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात् (५।१।१८, वा) कंसाद्विठञ्जिति
टिठन् (५।१।२५) । तस्य चाप्यध्यहृपूर्वत्यादिना (५।१।२८) लुक् ।
विकंस इति । पूर्वण तुल्यम् । द्विमन्य इति । आर्हादगोपुच्छेत्यादिना
(५।१।१८) ठक् । शेषं समासादि पूर्ववत् । द्विशूर्प इति । शूर्पादन्यतरस्या-
मित्यञ् (५।१।२६) । शेषं पूर्ववत् । द्विपाय्य इति । प्राग्बतीयष्टञ् ।
शेषं पूर्ववत् । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्येति । प्रमाणे द्वय-
मजित्यादिना (५।२।३०) मात्रजादयः । तेषां प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति
(५।२।३०, वा) लोपः । समासः पूर्ववत् । परमकंस इति । अत्र समास-
स्वरएव भवति ।

१२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ।

शालाशब्दः कूलतीरेत्यवोक्तस्वरः (६।२।१२१) । ब्राह्मणशालं क्षत्रिय-
शालमिति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । क्षत्रियशब्दश्च मध्योदात्तः ।
क्षत्रादण इति (४।१।१३८) घप्रत्ययान्तत्वात् । दृढशालमिति । बहुव्रीहि-
रयम् । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदञ्च निष्ठान्तत्वादन्तो-

दासम् । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विभाषा सेनेति (२।४।२५) प्रतिपदोक्ता या नपुंसकलिङ्गता सेव ग्रहोच्यते । नहि दृढशालमित्यत्र प्रतिपदोक्ता नपुंसकता । किं तर्हि ? अभिधेयवशेन लक्षणोक्ता । अभिधेय-वलिङ्गवचनानि भवन्तीति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तत्पुरुषग्रहणेन ? एवं तर्ह्युत्तरार्थं तत्पुरुषग्रहणम् । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायामि-(६।२।१२६) त्यनेन दधि च तत् कटुकञ्चेति दधिकटुकमित्यत्रेव यथा स्यात् । दधिकटुक-मुदश्चित्कटुकमिति । उत्तरार्थं तु तत् क्रियमाणं विस्पष्टार्थत्वमुपपादयेदि-त्येतदर्थमपि भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा चेह नाश्रयितव्या भवती-त्येतदर्थं तत्पुरुषग्रहणस्य दृढशालमित्येतत् प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ।

१२४ । कन्या च ।

कथि क्लेशने । अस्माद् गुरोश्च हल इत्यकारः (३।३।१०३) । तेन कन्यान्तोदात्ता । सौशमिकन्यमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमः । तस्या-पत्यमित्यत इज् (४।१।८५) । तेनादुदात्तः सौशमिशब्दः । आह्वकन्य-मिति । आङ्पूर्वस्य ह्यतेरातथोपसर्ग इति (३।१।१३६) कः । तेनाह्व-शब्दः स्थायादिस्वरिणा (६।२।१४४)न्तोदात्तः । चप्कन्यमिति । चप सान्त्वने अस्मात् पानीविषिभ्यः प इति (उण्, ३।३०३) बहुलवचनाच्चपोऽपि भवति । तेन चप्पशब्दोऽन्तोदात्तः ।

१२५ । आदिश्चिह्णादीनाम् ।

पूर्वेणोत्तरपदस्य सिद्धेऽयं पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वाार्थं आरभः । चिनोतेः क्षिप् चित् । हन्तेः पचाद्यज् हनः । निपातनात् तलोपो णत्वञ्च चिह्णः । मल मल्ल धारणे । आभ्यां रप्रत्ययः । लस्य निपातनात् डत्वम् । मडरमडर-शब्दौ मध्योदात्तौ । विगता तुला यस्य स वितुलः । तस्यायं वैतुलः । अश्वस्तत्वादन्तोदात्तः । पटदिति कायतीति कै गै शब्दे । आतोऽनुसर्गे कः (३।२।३) । पटत्कोऽन्तोदात्तः । चित्तमादत्त इति ला आदान इत्यस्मादाङ्-पूर्वादस्मादेव निपातनात् कः । चित्तालः । तस्यापत्यमित्यत इज् (४।१।८५) चैत्तालिः । स कर्णविस्य चैत्तालिकर्णः । बहुव्रीहिरयं

पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेणाद्युदात्तः । पूर्वपदं हि जित्स्त्रेणाद्युदात्तम् । अन्ये त्वि-
जन्तं चैत्तालिकर्णिरिति समुदायमधीयते । (N) कुक् वृक् आदाने । अस्मात्
क्लिप् कुक् । कुट कीटित्य इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । कुटः । कुकः कुटः
कुक्कुटः । समासस्त्रेणान्तोदात्तः । चिनोते; क्लिप् चित् । कणते; पचाद्यचि
कणः । चितः कणश्चिक्कणः । तकारस्य ककारो निपातनात् । चित्कण
इत्यपरे पठन्ति । चिह्णादयश्चैते मनुष्यनामधेयानि गोतनामधेयानि चेति
स्मर्यते । अथादिग्रहणं किमर्थम् ? यावतादिरनुवर्त्तत एवेत्यत आह
आदिरितिवर्त्तमान इत्यादि । पूर्वकं ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसम्बद्धम् ।
पूर्वपदानां चिह्णादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते । तस्मात् पूर्वपदभूतानां तेषा-
माद्युदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरादिग्रहणम् ।

१२६ । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ।

चेलृ चेलृ केलृ चलने । अस्मात् संज्ञायां घञ् । चेलं वस्त्रमुच्यते ।
खिट उत्तासने । अस्मादपि भावे घञ् । खेटः । टणनामेतत् । जित्-
स्त्रेण चेलखेटशब्दावाद्यादात्तो । कटुशब्दात् संज्ञायां कन् । गुणवचन-
मेतदाद्यादात्तम् । काण्डमप्याद्यादात्तमेवेत्युक्तम् । चेलादीनां मादृश्येन
पुत्रादीनां गर्हति । यथा चेलमकुलीनेन तन्मुवायेनोपजनितमेवं पुत्रो-
ऽप्यकुलीनजो यः स पुत्रचेलमित्युच्यते । यथा^(०) खेटमदृष्टमेवमुपानद् यादृढा
सोपानतुखेटम् । यथा कटुकमस्वादु तथा दध्यपि यदस्वादु तद् दधिकटुकम् ।
यथा काण्डं सत्त्वपीडाकरमेवं भूतमपि । तत्र पुत्रशब्दः प्रत्ययस्त्रेणान्तोदात्तः ।
साश्चामिचिमिदिगमिभ्यः क्त इत्यन्तु (उण्, ४।६०३) वर्त्तमानं पुरो
ऋस्त्रेति (उण्, ४।६०४) पुत्रशब्दः क्तप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । भार्या-
शब्द ऋहलोऽप्यदिति (३।१।२४) ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । णञ् वस्त्रे ।
अस्मादुपपूर्वात् क्लिप् । नहिष्ठनीत्यादिना (६।३।११६) पूर्वपदस्य

(N) सुदितकामिकायां तु “वेङ्गालिकर्णः । वेङ्गालिकर्णरित्यन्तं पठन्तीति” पाठः । तत्र च
पदमन्तरी—“विहसादसे विङ्गालः । ला आदाने । सोपमगादप्यस्माद्वैव निपातनात् कः । तस्मात्त्व/ वेङ्गालिः ।
तस्यैव कर्णाशस्य वेङ्गालिकर्णः । अपरे त्विकारान्तं पठन्ति वेङ्गालिकर्णिरिति ।” इति ।

(०) यथा खेट दृष्टवद दुर्बलं तदुपानददृष्टं दुर्बलमित्यर्थः । आश्च शब्दः ।

दीर्घत्वम् । नहो ध इति (८।२।३४) नकारस्य धकारः । तस्य चत्वं तकारः । उपानच्छब्दः कृत्स्नरेणान्तोदात्तः । नगा अस्मिन् विद्यन्त इति नगरात् कृत्सनप्रावीण्यो (४।२।१२८) रित्यस्मादेव निपातनाद्गप्रत्ययः । तेन नगरमन्तोदात्तम् । दधीति । आट्टगमेत्यादिना (३।२।१७१) किन्-प्रत्ययान्तो दधार्त् व्युत्पादते । तेनादुदात्तः । उदकेन शूयत इत्युदश्वित् । क्तिप् । क्तिवचिप्रच्छीत्यादिना (उण् ३।२।१५) बहुलवचनाद् दीर्घास्य न भवति । उदकस्योदः संज्ञाया (६।३।५७) मित्युदभावः । कृत्स्नरेणान्तो-दात्तः । भूतशब्दोऽपि निष्ठास्तत्वादन्तोदात्तः ? प्रज्ञाशब्द उपसर्गे च संज्ञाया (३।२।८८) मिति उप्रत्ययान्तः । तेन कृत्स्नरेणान्तोदात्तः । परमचेलमिति । अत्र पूजा गम्यते । न गर्हा ।

१२७ । चौरमुपमानम् ।

सुसूधागृध्रिभ्यः क्रन्निति (उण्, २।१८२) वर्त्तमाने शुसिचिमीनां दीर्घश्चेति (उण्, २।१८३) क्रन्प्रत्ययान्तश्चौरशब्दः । तेनादुदात्तः । वस्त्रचौरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादित्वात् समासः । वमेराच्छादनार्थात् इन् वस्त्रम् । तेनादुदात्तम् । कम्बलचौरमिति । घृतादीनाञ्चेति (फिट्, १।२१) कम्बलशब्दोऽन्तोदात्तः ।

१२८ । पललसूपशाकं मिश्रे ।

पल रक्षणे । कलस्तृपञ्चेति (उण्, १।१०४) वर्त्तमाने वृषादिभ्यश्चिदिति (उण्, १।१०६) कलप्रत्ययस्य चित्त्वात् पललशब्दोऽन्तोदात्तः । रोदेर्णि लुक् चेति विद्यमाने (उण्, २।१०८) बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोरिति (उण्, २।१८०) बहुलवचनाखिलुक् च । पानीविषिभ्यः प इत्यधिकृत्य (उण्, ३।३०३) सुवो दीर्घश्चेति (उण्, ३।३०५) च सुशृभ्यां निश्चेति (उण्, ३।३०६) सूपशब्दः पप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेनादुदात्तः । इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्निति (उण्, ३।३२३) बहुलवचनाच्छो तनूकरण इत्यस्मादपि भवति । तेन शाकशब्द आदुदात्तः । गुडपललमिति गुडघनत्वे । अस्मादिशुपधलक्षणः कः । तेन गुडशब्दोऽन्तोदात्तः । घृ क्षरण

इत्यस्मादञ्जिष्टसिन्धुः क्त इति (उण्, ३।३६८) क्तः । तेन घृतमन्तोदात्तम् ।
मुदियोगंणौ (उच्च, १।१२५) इति मुदेर्गक् । तेन मुन्नोऽन्तोदात्तः ।

१२८ । कूलसूदस्थलकर्षाः सञ्ज्ञायाम् ।

कूलशब्द उक्तस्वरः । घूद चरण इत्यस्मादिगुपधात् कः । तेन
सूदोऽन्तोदात्तः । स्थल स्थान इत्यस्मात् पचाद्यच् । तेन स्थलमन्तोदात्तम् ।
कर्षशब्दः कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८) इत्यन्तोदात्तः । दाक्षि-
कूलमित्यादि । दाक्षिमाहकशब्दाविजन्तादादुदात्तौ । देवशब्दः पचा-
द्यजन्तत्वादाद्युदात्तः । भाजीशब्दो जानपदादिसूत्रेण (४।१।४२)
डोषन्तत्वादात्तोदात्तः । दाण्डायनशब्दो नडादित्वात् फगन्तः । तेन कित
(६।१।१६५) इत्यन्तोदात्तः । ननु च सूत्रे स्थलशब्द उपासः । तत्कथं
स्थलीशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तञ्चोदात्तयते इत्याह स्थलशङ्कणमित्यादि ।

१३० । अकर्मधारये राजाम् ।

राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । अजन्तत्वादादुदात्तम् । ब्राह्मण-
क्षत्रियशब्दा उक्तस्वरौ । चेलराज्येत्यादि । चेलराज्यस्वरस्यावकाशो भार्या-
चेलं ब्राह्मणराज्यमिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) विहितस्य
स्वरस्यावकाशो निष्कोशाभिरिति । इहाभयं प्राप्नोति कुचेलं कुराज्यमिति ।
अव्ययस्वरौ भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । आदिगन्तेन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः ।

१३१ । वर्ग्यादियश्च ।

वर्ग्यादयो दिगादियदन्ताः । तेषु ये ह्रस्वस्ते यतोऽनाव (६।१।२१३)
इत्यादुदात्ताः । परिगिष्टास्तु तित् स्वरितमित्यन्तस्वरिताः (६।१।१८५) ।
वसुदेवस्यापत्यमृष्यकेत्यादिना (४।१।११४) । तेन वासुदेवशब्दोऽन्तोदात्तः ।
अर्ज अर्जन इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तादर्जणिलुक् (उण्, ३।३३८) चेत्यनन्-
प्रत्ययः । तेनार्जुनो मध्योदात्तः । इत्येवमादय इति । आदिगन्तेन
पक्षशब्दात् परे ये पठ्यन्ते तेषां ग्रन्थम् ।

१३२ । पुत्रः पुत्र्याः ।

कौनटिपुत्र इति । पुत्रशब्द उक्तस्वरः । कुनटस्यापत्यं कौनटिः । तेनायमाद्युदात्तः । दामकमाहिषकशब्दावपि कन्नन्तावाद्युदात्तौ । गार्गी-पुत्रो वात्मीपुत्र इति । गार्ग्यवात्स्यशब्दाभ्यां यजञेति (४।१।१६) डीप् । तेन गार्गीवात्मीशब्दौ अित्स्वरेणाद्युदात्तौ । सर्ववाक्स्मिन्स्तत्पुरुषाधिकारे प्रत्युदाहरणे समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं (६।१।२२३) वेदितव्यम् ।

१३३ । नाचार्य्यराजत्विक् संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ।

पूर्वेणाचार्य्यादिभ्योऽपि परस्य पुत्रशब्दस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । तथाच समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । आख्याग्रहणादित्यादि । आख्या-ग्रहणमाचार्य्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथाचाख्याग्रहणेऽनिरस्ते तस्या-चार्य्यादेः पर्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं भवति । आचार्य्यपुत्र इति । स्वरूपस्योदाहरणम् । उपाध्यायपुत्र इति पर्यायस्य । शाकटायनपुत्र इति विशेषस्य । राजपुत्र इति स्वरूपस्य । ईश्वरपुत्र इति पर्यायस्य । नन्द-पुत्र इति विशेषस्य । ऋत्विक्पुत्र इति स्वरूपस्य । याजकपुत्र इति पर्यायस्य । होतुःपुत्र इति विशेषस्य । संयुक्तपुत्र इति स्वरूपस्य । सम्बन्धिपुत्र इति पर्यायस्य । स्यालपुत्र इति विशेषस्य । ज्ञातिपुत्र इति स्वरूपस्य । भ्रातृष्युत्र इति विशेषस्य । कस्कादिषु चेति (८।३।४८) षत्वम् । तन्नाचार्य्यशब्दः कृतस्वरेणान्तस्वरितः । स हि चरेराङ्पूर्वस्य ण्यति व्युत्-पाद्यते । उपाध्यायशब्दोऽन्तोदात्तस्याथादिस्वरेण (६।२।१४४) । स ह्रीङ-ञेति (३।३।२१) घञन्तो व्युत्पाद्यते । राजशब्द आद्युदात्तः । कनिन्-प्रत्ययान्तत्वात् । ईश्वरशब्दोऽन्तोदात्तः । श्येणभामेत्यादिना (३।२।१७५) वरच् प्रत्ययान्तत्वात् । नन्दशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । अजन्तत्वात् । ऋत्विग्शब्द ऋत्विग् दधुगित्यादिना (२।३।६८) क्तिन्प्रत्ययान्तः । कृतस्वरेणान्तोदात्तः । याजकशब्दो ण्वुलन्तः । तेन लित्स्वरेणाद्युदात्तः । होतृशब्द स्तृवन्तादाद्युदात्तः । संयुक्तशब्दो गतिरनन्तर (६।२।४८) इत्याद्युदात्तः । स्याल वितर्कः । अस्माच्चुरादिणिजन्तात् पचाद्यचि स्यालशब्दोऽन्तोदात्तः । आइत्यस्मात् क्तिच्

क्तौ च संज्ञायामिति (३।३।१७४) ज्ञातिशब्दोऽन्तोदात्तः । त्वस्तृचौ शंसिच्च-
दादिभ्य इति (उण्, ३।२।५०) प्रकृत्य भ्रातृशब्द स्तृचन्तो व्युत्पाद्यते । तेना-
दुदात्तः । संयुक्तशब्दोऽयमस्येव रुढ़िशब्दो यो विवाहकृतेन सम्बन्धेन
स्थालश्वशुरादिषु वर्त्तते । अस्ति क्रियाशब्दो यः सर्वत्र केनचित् सम्बन्धेन
वर्त्तते । तत्रेह रुढ़िशब्दस्य ग्रहणम् । कुत एतत् ? आचार्यादीनां
पृथग्ग्रहणात् । यदि हि क्रियाशब्दस्य ग्रहणं स्यात् तदा संयुक्तग्रहणेनैव
निषिद्धत्वादाचार्यादीनां पृथग्ग्रहणं न कुर्यात् । तेषां हि विद्यादिकृतेन
सम्बन्धेन संयुक्ता भवन्त्येव । तस्माद्रुढ़िशब्दस्य ग्रहणम् । तेन क्रियाशब्दो
यः संयुक्तशब्दस्तस्मात् प्रतिषेधो न भवति ।

१३४ । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ।

चूरी दाहे । अस्मान्निष्ठा । तेन चूर्णमन्तोदात्तम् । करिणः पातीत्या-
तोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । पकारस्य पचे वकारो निपात्यते । करिपः
करिवः कृत्स्वरेण यायादिस्वरेण वान्तोदात्तः । महेरिनण् च (उण्, २।२।१४) ।
बहुलवचनाच्छकेरपि भवति । शाकिनं प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ।
शकादिभ्योऽटच् (उण्, ४।५।२१) शकटम् । तद्वृत्तीति शकटादण्
शाकटम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्राग् द्रुतं क्षीयत इति द्राक्षा ।
पृषोदरादित्वात् । अन्तोदात्तोऽयं शब्दः । तुम ज्जम ज्जम रम शब्दे ।
ततो बहुलवचनाद् ह्रिमिभ्यणवामिदमिलुपधुर्वीभ्यस्तन्निति (उण्, ३।३।६६)
तन् । निपातनाद्दीर्घश्च । तूस्तमादुदात्तम् । कृत्स्मितं दूनोतीति क्तिप्
वचिप्रच्छीत्यादौ (३।२।१७८) सूत्रे क्तिविति योगविभागः । टुद् उपताप
इत्यस्मादपि क्तिप् । बहुलवचनादनित्यत्वाद्वागमशामनस्य तुगभावः ।
पूर्वपदस्य च बहुलवचनादेव मुम् । कुन्द । तन्मिमीत इति मास्मान् इत्यस्मात्
कः । कुन्दमोऽन्तोदात्तः । उपिकृटिदनिकचिखजिभ्यः कपन् (उण्,
३।४।२२) । तेन दनप आदुदात्तः । अत्यविवक्षितमिनमीत्यादिना (उण्,
३।३।८३) सच् । चमसः । ततो ज्ञातिनक्षत्रो ङोप् चमसो । चक लप्ता-
वित्यस्मात् क्तिप् । चक् । कनी दीर्घमिकास्तिगतिषु । तस्मादच् । कनः ।

चकनः । चोलस्यापत्यं चोलः । इरम्भगधेत्यादिनाम् (४।१।१७०) ।
 एते चूर्णादयः । मुहचूर्णमिति । मुदिशोर्गंगाविति (उण्, १।१२५)
 मुहोऽन्तोदात्तः । मसूरचूर्णमिति । मसेरूरन् (उण्, ५।६८१) मसूर
 आद्युदात्तः । मत्स्यचूर्णमिति । मत्स्यः प्रातिपदिकस्वरेणात्तोदात्तः ।
 तत्रोपग्रहमिति षष्ठ्यन्तमेवेति । अनेन तुल्यार्थतां सूचयोर्दर्शयति । कथं
 पुनरुपग्रहः षष्ठ्यन्तमेव गृह्यत इत्याह पूर्वाचार्यापचारेणेति । पूर्वाचार्या हि
 षष्ठ्यन्तमुपग्रह इत्येवमुपचरन्ति स्म । तेनेह पूर्वाचार्यापचारेण (P) हेतुना
 षष्ठ्यन्तमेवोपग्रह इति गृह्यते । समासस्तरापवादा योगः । एवमुत्तरेऽपि
 त्रयः ।

१३५ । षट् च काण्डादीनि ।

चेलखेटकटुककाण्डमित्यादिषु चतुर्षु योगेषु सन्निविष्टानि काण्डादीनि
 षट् गृह्यन्ते । यद्येवं तैरेव योगैरेषामाद्युदात्तत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थमिदम् ?
 यत्र तैर्विहितं ततोऽन्यत्रापि यथा स्यात् । प्राणिषष्ठ्याश्च मा भूदित्येवमर्थश्च ।
 दर्भकाण्डमिति । दृढलिभ्यां भ इति (उण्, ३४३१) भप्रत्ययात्तो
 दर्भशब्दोऽन्तोदात्तः । दणधान्यानाञ्च द्वयमिति (फिट्, २७) वा ।
 शरकाण्डमिति । शरशब्दोऽप्यनन्तरिणेव द्वयमित्याद्युदात्तः । एवं कुश-
 शब्दोऽपि । तथा तिलशब्दोऽपि । पललमूलकशब्दावृत्तत्वरौ । नदङ्गिति
 पचादिषु पठ्यते । तेन टित्त्वाद्दशब्दान् ङीप् । यस्येति चेत्यकार (६।४।१४८)
 लोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति (६।१।१६१) ङोप उदात्तत्वम् ।
 तेन नदीशब्दोऽन्तोदात्तः । पाटलापालङ्गाभ्यासागरार्थानामिति (फिट्,
 २) फिषा समुद्रशब्दोऽन्तोदात्तः । राजसूद इति । सूदशब्दः षड्भ्यः
 परः पठ्यते । तेनात्र समासात्तोदात्तत्वमेव भवति । सर्वं च ते दर्भ-
 काण्डादयः षष्ठीसमासाः ।

१३६ । कुण्डं वनम् ।

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तत इति । यथा कुण्डं कस्यचिदु-
 दकादेराश्रयस्तथा वनमपि । अतः कुण्डसादृश्येनात्र कुण्डशब्दो वने वर्तते ।

भवति हि सादृश्येन ताच्छब्दं यथाग्निर्माषवक इति । सृत्कुण्डमिति ।
अत्र कुण्ड आकारविशेषो सृद्विकारि वर्तते । न वने । तेन समासान्तो-
दात्तत्वमेव भवति ।

१३७ । प्रकृत्या भगालम् ।

भगालमित्यर्थग्रहणम् । अर्थप्रधानत्वानिर्देशस्य । अर्थप्रधाने हि
निर्देशे स्वरूपग्रहणं न भवतीत्युक्तम् । अर्थग्रहणे च सति तद्वाचिनामेतत्
कार्यं विज्ञायते । अतएवाह भगालवाचीत्यादि । कुञ्जीभगालमिति ।
कुञ्जीशब्दो जातेरस्त्रोविषयादयापधादिति (४।१।६३) ङीष्त्वत्वादन्तोदात्तः ।
भगालादयो मध्योदात्ता इति । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति (फिट्
४२) फिषैषामाकारस्योदात्तत्वविधानात् ।

१३८ । शितेर्नित्यावङ्गञ् बहुव्रीह्यावभसत् ।

शितिपाद इति । शितिशब्दो वर्णानां तण्तिनिताम्नानामिति (फिट्,
३३) फिषायुदात्तः । अंसीष्ठशब्दावित्यादि । अम रोग इत्यस्मादमः
सन्निति (उण्, ५।६८८) सन्प्रत्ययान्तोऽमशब्दो व्युत्पाद्यते । ओष्ठ-
शब्दोऽप्युषिकुषिगार्त्तिभ्यस्यन्निति (उण्, २।१६१) थन्प्रत्ययान्तः ।
तेनैतौ प्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तो । दर्शनीयपाद इति । दर्शनीयशब्दो-
ऽनीयर्प्रत्ययान्तः । तेनोपोत्तमं शितीति (६।१२१७) मध्योदात्तः ।
ततोऽत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुक्तेरपि प्रत्युदाहरणेषु ।
कथं पुनः ककुदशब्दो नित्यं वङ्गञ् न भवतीत्याह ककुदस्यावस्थायां खोप
इत्यादि । शितिललाट इति । लल ईप्सायाम् । अस्मादुणादयो बहुल
(३।३।१) मित्याटप्रत्ययः । तेन ललाटशब्दो मध्योदात्तः । शितिपाद
इति । शितेः पाद इत्यत्र समासस्वर एव भवति । शितिभसदिति ।
शुद्धभसोऽदिरिति (उण्, १।१२७) भसश्चब्दो व्युत्पाद्यते । ततोऽय-
मन्तोदात्तः ।

१३६ । गतिकारकोपपदात् कृत् ।

प्रकारकः प्रह्वारक इति ण्वुल् । प्रकरणमित्यादिषु ल्युट् । ईषत्कर इत्यादिष्वीषददुःसुखिति खल् (३।३।१२६) । यदत्राव्ययपूर्वपदं तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) प्राप्तेऽव्ययस्वरं तदपवादार्थं वचनम् । अन्यत्र तु समासस्वरं प्राप्ते । प्रकारक इत्यादौ तु कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः । कारकादिति । षष्ठी तु कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) कर्मणि कारके वेदितव्या । इधादयो हि व्रश्चनक्रियाया व्याप्तुमिष्टतमत्वात् कर्मभावमनु-
भवन्ति । ईषत्कर इत्यादौ तूपपदमतिङिति (२।२।१८) समासः । तत्र प्रशब्द उपसर्गाच्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः (फिट्, ८०) । इधश्चो हि इषियुधी-
न्वीत्यादिना (उण्, १।१४२) मक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । शो तनूकरणे । पलं श्यतीत्यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । पलाशः कृत्स्वरेण याथादिस्वरेण वान्तोदात्तः । शर्देर्णिजन्तस्य शर्देरगतौ त इति (७।३।४२) तकारे कृते ल्युटि शातन इति भवति । श्मनि अयर्तेर् डङिति (उण्, ५।७०६) नित्स्वरेण श्मश्रुशब्द आद्युदात्तः । कूप सामर्थ्य इत्यस्य ल्युटि कूपो रो ल इति (८।२।१८) लत्वे कृते कष्पम इति भवति । ईषच्छब्दोऽन्तोदात्तः । स्वरादिषु तथाभूतेषु तथाभूतस्वैव पाठात् । सुदुरावाद्युदात्तौ । प्रादिषु तथाभूतयोः पाठात् । सर्वत्रैवात्र लित्स्वर इति । स पुनः प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति । कर्मणि षष्ठीत्वं निराकरोति । कर्मषष्ठ्यां ह्यस्यां कारकमेव देवदत्तः स्यात् । तथाच प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते । अथ कारकग्रहणं किमर्थम् ? निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । तथाहि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । नहि कौशाम्बीशब्दः क्रियावाची । तत् कृतस्तं प्रति निसोऽत्र गतिसंज्ञेत्यत्र आह कृदग्रहणं विस्मयार्थमिति । यदि तर्हि कृदग्रहणं क्रियते प्रपचिततरामित्यत्र प्रकृतिस्वरो न प्राप्नोति । ततश्च समासस्वरं बाधित्वाव्ययस्वर एव स्यादित्यत्र आह प्रपचिततरामित्यादि । अत्र हि पचितशब्दादतिशयविवक्षायां तरप्पपमौ । ततस्वरवाच्यत्वेन कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) प्रशब्दस्य समासः । समासे तु

कृते पूर्वपदस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६१२।१) प्रकृतिस्वरः । पश्चात् किमेतत्तिङित्यादिनासुः (५।४।११) । आत्मन्स्य चाद्युदात्तश्चेति (३।१।३) प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । सोऽव्ययस्वरे सति भवतीति सतिशिष्टः । सतिशिष्टस्य च बलीयस्त्वमुक्तम् । तेन यद्यप्यनेनात्मन्स्य कृद्ग्रहणे क्रियमाणे सति प्रकृतिस्वरो भवति तथाप्यात्मस्वरो भवत्येव । तस्य सतिशिष्टत्वात् । अथ कथं तरवाद्यन्तेन समासः ? कथञ्च न स्यात् ? गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात् । नैष दोषः । अत्र हि हे दर्शने । गतिकारकोपदात् कृद्भिरेव समासो भवति । स च प्राक् सुबुत्पत्तेरित्येकं दर्शनम् । गतिकारकोपपदानामविशेषेण समासो भवति । कृद्भिस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति द्वितीयम् । तत्र द्वितीये दर्शने युज्यत एव तरवाद्यन्तेन समासः । तत्र कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यनेन सम्बद्धम् । एक आचार्याः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्येव व्याचक्षत इत्यर्थः । प्रपचतिदेश्याद्यर्थं त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्माद् व्याख्यानाद् विशेषद्योतनाय । प्रपचतिदेश्य आदि र्यस्य स प्रपचतिदेश्यादिः । आदिशब्देन प्रपचतिदेशीय इत्यस्य ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादावर्थः प्रयोजनं यस्य तत् प्रपचतिदेश्याद्यर्थम् । कृद्ग्रहणं दृश्यत इति । एवमीषदसमासौ कल्प्यंद्देश्यदेशीयर इत्यत्र (५।३।६७) तिङ्श्रुत्यनुवृत्तेः (५।३।५६) प्रपचतिशब्दाद् देश्यदेशीयरो । तदन्तेन च प्रशब्दस्य गतिसमासे कृद्ग्रहणं न क्रियेत तथा प्रपचतिदेश्यः प्रपचतिदेशीय इत्यत्राप्युत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यात् । न चेत्थत् । तस्मादिह मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं दृश्यत एव । तस्मादेतच्च विस्पष्टार्थम् । तदपि तु प्रपचतिदेश्य इत्यादौ तु विषये मा भूदित्येवमर्थमित्यभिप्रायः ।

१४० । उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ।

वनशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्वेत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । पतिशब्दोऽपि प्रत्ययस्वरेण । स हि पातेर्ङितिरिति (उण्, ४।४८७) उतिप्रत्ययात् । वृद्धित्यन्तोदात्तमित्यादि । वृद्धिश्चो वर्त्तमाने पृषद्ग्रहणमङ्गगच्छत्व-वच्चेति (उण्, २।२४१) केवलमन्तोदात्तो यद्यपि निपात्यते तथापि वृद्धिस्त्वितिरित्याद्युदात्तत्वं निपातयति । तनीतरौषादिक अप्रत्यय इति ।

कषिचमितनधिनिर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यनेन (उण्, १।८१) तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयतीत्यनेन पा रक्षण इत्यस्मान्नपादित्ये-
तन्निपात्यतइति दर्शयति । न पातयतीत्यनेनापि । नलोपो नञ् (६।३।७३)
इति नलोपः प्राप्नोति । न भ्रात्रपादित्यादिना (६।३।७५) प्रकृतिभावात्
भवति । नरा अस्मिन्नामीनाः शंसन्तीति । एतेनाधिकरणसाधनं शंसशब्दं
दर्शयति । एवं शंसन्तीत्यनेनापि कर्मसाधनम् । शंस स्तुतावित्यस्मादकर्त्तृ-
ष कारके (३।३।१८) इति घञ् । अबन्त इति । ऋदोरवित्यनेन (३।५।७) ।
शुनः शेषइति । बहुव्रीहिरयम् । तेनात्र पूर्वपदस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ।
उभावाद्युदात्ताविति । तत्र श्वञ्शब्दः श्वसुक्षत्रित्यादिना (उण्, १।१५७)
कनिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । शेषशब्दो ह्रस्वशौड्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः
पुट् (उण्, ४।६४०) चेत्यसुन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन हावपि तावाद्यु-
दात्तौ । शण्डपर्वशब्दाविति । शडि रुजाया मित्यस्य घञि शण्ड इति भवति ।
पृचो सम्पर्क इत्यस्यापि तत्रैव पर्वइति भवति (१) । तृणाशब्द आद्युदात्त
इति । सङ्घि तृषेर्निष्ठायां व्युत्पाद्यते । तेन निष्ठा च इजनादि-(६।२।२०६)
त्याद्युदात्तः । वस्वशब्द इति । लवि अवस्त्वंसने । अस्या पचाद्यचि व्युत्-
पादित्वादस्मादेव निपातनादित्यम् । विश्ववयःशब्द इति । विश्वं वयो
यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति (६।२।२०६) विश्वशब्दो-
ऽन्तोदात्तः । तयोरिति । वस्वविश्ववयःशब्दयोः । सृङो विच्प्रत्यय इति ।
विजुपे छन्दसीत्यतो (३।२।७३) विजित्यनुवर्त्तमानेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
विच् (३।२।१७८) । सृत्युशब्दोऽन्तोदात्त इति । भुजिसृड्भ्यां युक्त्युक्ताविति
(उण्, ३।३०१) ल्युक्प्रत्ययान्तत्वात् । इन्द्रानामित्यादि । येऽत्र इन्द्रा
स्तेषामदेवताइन्द्रार्थः पाठः । देवताइन्द्रेऽपि देवताइन्द्रे चेत्यनेनैव
(६।२।१४१) सिद्धम् । अनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्चेति । इन्द्रानां पाठः । यदि
हि तेषामिह पाठो न स्यात् तदा नोत्तरपदेऽनुदात्ताविति प्रतिषेधादन्तो-
दात्तत्वं स्यात् (६।२।१४२) ।

१४१ । देवताद्वन्द्वे च ।

इन्द्रासोमाविति । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्थानङ् (६।३।२६) । ऋज्वेन्द्व्यादि । ऋहधिविभ्यां रन्नित्यतो (उण्, २।१८५) रन्नित्यनुवर्त्तमान ऋज्वेन्द्वेतोन्द्रशब्दो (उण्, २।१८६) रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्माद्यु-
दात्तः । सोमइति मन्प्रत्ययान्त इति । तेन सोऽप्याद्युदात्तएवेत्यभिप्रायः ।
मन्प्रत्ययान्तत्वञ्च तस्य षुञ् अभिषव इत्यस्मादस्मिन्सुहुस्त्रित्यादिना (उण्, १।१३७) मन् प्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पादितत्वात् । वरुण उनन्प्रत्ययान्त इति ।
कृद्विभ्यउनन्निति (उण्, ३।३३३) । ह्रस्वस्यतिगब्धो हि वनस्यत्यादिषु
पठ्यते । तच्च च पूर्वोत्तरपदयोर्युगपदाद्युदात्तत्वं विधीयते । तेन ह्युदात्तौ ।
तेनेन्द्राह्रस्वती इत्यत्र त्रय उदात्ता इति । इन्द्रशब्दाद्यादयः । प्रथम्य-
ग्रोधाविति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । एवमग्निष्टोम इत्यत्रापि ।
पञ्चमसमासश्चायम् । समामस्वरापवादो योगः ।

१४२ । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवोरुद्रपूषमन्यपु ।

अग्निवायुशब्दावन्तोदात्ताविति । अग्निगब्धो वीज्याज्वरिभ्यो निरिति
(उण्, ४ ४८०) वर्त्तमानेऽङ्गेर्नलोपद्येति (उण्, ४।४८०) निप्रत्ययान्तः ।
वायुशब्दोऽपि कृपाजीलादिनोन्प्रत्ययान्तः (उण्, १।१) । तेन प्रथम्य-
स्वरेण हावप्यन्तोदात्तौ । अथात्तरपदग्रहणं किमर्थम् ? यावतानुदात्ताविति
सप्तम्येवानुदात्तादेरपदत्वं बाधयिष्यतीत्यत आह उत्तरपदग्रहणमित्यादि ।
इह हि प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः । नोत्तरपदम् । तत्रानुदात्ताविति
सप्तमी द्वन्द्वस्यैव विशेषणमापद्यते । अनुदात्तादौ द्वन्द्वे स्वरोऽयं न भवतीति ।
ततश्चेह प्रतिषेधः स्याच्चन्द्रसूर्याविति । चन्द्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिरयं
द्वन्द्वः । उत्तरपदग्रहणे तु सति द्वन्द्वे सप्तम्यां विज्ञितायामनुदात्तावित्ये-
तदुत्तरपदस्य विशेषणं सम्पद्यते । तस्मादुत्तरपदविशेषणमेतद् यथा स्याद्
द्वन्द्वविशेषणं मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदग्रहणम् । अनुदात्तादाविति । असत्ये-
तस्मिन् विशेषणे विधिरपि देवताद्वन्द्व उच्यते प्रतिषेधाऽपि । ततश्च तयो-
र्विशेषयविभागो न स्यात् । एवञ्च समानविषयत्वादिकस्यः प्रसज्येत ।

अनुदात्तादावित्यस्मिंस्तु सति यत्रानुदात्ताद्युत्तरपदो देवताहन्तस्तत्र प्रतिषेधः स्यात् । ततोऽन्यस्तु विधिरिति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो भवति । अतो विषयविभागार्थमनुदात्तादावित्युच्यते । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्त इति । गौरादिषु पाठात् । रोदेर्णिलुक् चेति । रुदिर् अश्रुविमोचन इत्यस्मात्प्रस्तात् स्फायितञ्चीत्यादि- (उण्, २।१७०) सूत्राद्गित्यनुवर्त्तमाने रोदेर्णिलुक् चेति (उण्, २।१७५) रक् । तेन रुद्रोऽन्तोदात्तः । शुक्लामन्विनाविति । शुक्लशब्द ऋज्वन्देत्यादिना (उण्, २।१८६) रन्-प्रत्ययान्तः । तेनाद्युदात्तः ।

१४३ । अन्तः ।

१४४ । थायघञ्क्ताजबित्काणाम् ।

अत्र छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेणाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति भावः । उपसर्गं वसेरित्यथप्रत्यय इति । तत्र शीङ्शपिसृग-मिवञ्चीत्यादिना (उण्, ३।३८३) थप्रत्ययानुवृत्तेः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन मध्योदात्तमुत्तरपदं स्यात् । दूरादागत इति । गमेः क्तः । अनुदात्तोप-देशेत्यादिनानुनासिकलोपः (६।४।३७) । आगतशब्देन स्तोकात्मिकाथ-त्यादिना (२।१।३८) समासः । पञ्चम्यास्तोकादिभ्य (६।३।२) इत्यलुक् । शुष्क इति । शुषः क इति (८।२।५१) कादेशः । उभयत्रात्र कर्मणि निष्ठा । तत्र गतिरनन्तर (६।२।४८) इति प्राप्ते तदपवाद उत्तरपदान्तो-दात्तत्वं विधीयते । यदा तु कर्त्तरि क्त सदा तु क्तस्वरणोत्तरपदस्य प्रकृतिभावे सत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धमेव । ननु च शुषिरकर्मकः । तस्य कुतः कर्मणि निष्ठा ? अन्तर्भावितर्ण्यः सकर्मको भवतीत्यदोषः । आतपशुष्क-मिति । कर्त्तृकारणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं स्यात् । पूर्वपदं पुनरत्र पचाद्यजन्तत्वात् क्तस्वरणात्तोदात्तः । प्रक्षयः प्रजय इति । एरच् (३।३।५६) । ननु च छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनैवात्रोत्तरपदान्तो-दात्तत्वं भविष्यतीत्यत आह क्षयो निवास इत्यादि । यथा क्षयो निवासे

(६११२०१) जयः करणमिति (६११२०२) चाद्युदात्तो जयजयप्रत्ययौ भवतस्तदा कृत्स्नरेण मध्योदात्तत्वं स्यात् । प्रत्ययविवर्तं प्रसविचमिति । अर्त्ति-
लूधूस्त्रनेत्यादिनेत्रः (३१२१८४) । अत्र कृत्स्नरे सति प्रत्ययस्वरं स्यात् ।
तेनोत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात् । गोष्ठप इति । षष्ठु षष्ठु षष्ठु सेचने ।
अत्रोपपदमतिङिति (२१२१९८) समासः । गतिकारकोपपदात् कृदि-
त्युरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । सुसुतमिति । सुः पूजायाम् (११४८४) ।
अतिरतिक्रमणे चेति (११४८५) स्वती कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ । अत्राव्ययस्वरएव
भवतीति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६१२१२) ।

१४५ । सूपमानात् क्तः ।

सुपीतमिति । सुमास्येत्यादिसूत्रेणैवम् (६१४१६४) । वृकावसुमिति ।
लृष्टृ छेदने । शशभुतमिति । ऋङ् ण्यङ् प्रुङ् मृङ् गतो । सिङ्गविनर्दित-
मिति । नर्दं ग्रन्थे । सर्वत्र कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२१११२) समासः ।
वकैरिवावभुतमित्यादिर् विग्रहः ।

१४६ । संज्ञायामनाचितादीनाम् ।

उपज्ञत इति । छेजो निष्ठा । वचिस्त्रपीत्यादीना (६१११६६) सं-
प्रसारणम् । हल (६१४१२) इति दीर्घः । परिजग्ध इति । अदो जग्धि-
र्लृप्ति क्तितीत्यदेर्जग्धरादेशः (२१४१३६) । भ्रूयस्तथोर्षोऽथ इति
(८१२१४०) धत्वम् । कर्मणि क्त इति । भवतेरकर्मकत्वात् कर्मनिष्ठा नोप-
पद्यत इति सम्भूत इति कर्त्तरीयं निष्ठेति, कस्यचिद् भ्रमः स्यात् । अतस्त-
विराकरणायाश्च सम्भूतइति । अनेकार्थत्वाच्चातुनां भवतिरत्र प्राप्ते वर्त्तते ।
ये च प्राप्त्यर्थास्ते नियोगतः प्राप्तेरव कर्मणा सकर्मका भवन्ति । यथा षीज्
प्रापणइत्येवमादयः । तस्मात् प्राप्त्यर्थाद् भवतेः सम्भूत इत्यत्र कर्मणि क्तः ।
किं पुनः कारणं कर्मणि क्त इत्यत्र इत्याश्च गतिरनन्तर (६१२१३८) इत्यत्र
कर्मणीत्यनुवर्त्तते । ततः किमित्याश्च तद्वाधनार्थं चेदमिति । गतिरनन्तर
इत्यत्र हि (६१२१४८) कर्मणीत्यनुवर्त्तते । इदञ्च सूत्रं तद् गतिरनन्तर
इत्यस्यैव (६१२१४८) बाधनार्थम् । एवञ्चेतद् गतिस्वरञ्च बाधकं भवति यदि

कर्मणि क्तो विहितः । तदन्तस्योत्तरपदस्यानेनान्तोदात्तत्वं विधीयते ।
 नाभ्यथा । तस्मात् सभूतइत्यत्र कर्मणि क्तो द्रष्टव्यइत्यभिप्रायः । धनुष-
 खातेति । छनु अवदारणे । जनसनखनामित्यात्वम् (६।४।४२) ।
 कर्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । एवं कुहालखातेत्येव-
 मादावपि । धनुःशब्दो नवविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः (फिट् २६) ।
 कुहालशब्दो लघावन्तेत्यादिना (फिट् ४२) मध्योदात्तः । हस्तिमुदितेति ।
 हृद सोदे । हस्तिशब्दो हस्ताज् (५।२।१३३) जातावित्तीनिप्रत्ययान्त-
 त्वादन्तोदात्तः । आस्थापितमिति । तिष्ठतेर् णिच् । अर्त्तिञ्जीत्यादिना
 (७।३।३६) पुक् । परिगृहीतम् । ग्रहोऽल्लिटि-दीर्घः (७।२।३७) ।
 निरुक्तम् । वच परिभाषणे । वचिस्त्रपोत्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम् ।
 घोः कुः (८।२।३०) । प्रतिपन्नमिति । पद गतौ । रदाभ्यामिति
 (८।२।४२) नत्वम् । प्रशिष्टमिति । श्लिष आलिङ्गने । उपद्रुतमिति ।
 दु द्रु गतौ । स्थितमिति । द्यतिस्थतीत्यादिनेत्त्वम् (७।४।४०) ।
 संहितेति । दधातेर्हिरादेशः ।

१४७ । प्रहृष्टादीनाञ्च ।

गतिस्वरे प्राप्त इदं वचनम् । प्रहृष्टमिति । हृषु हृषौ । प्रयुता इति ।
 यु मिश्रणे । अवहितमिति । पूर्ववद्धातेर्हिरादेशः । खट्वाखट् इति ।
 खट् वीजजन्मनि । भक्षस्तथोर्धोऽधः (८।२।४०) । ढो टे लोपः (८।३।१३) ।
 द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६।३।१११) । खट्वा खेपइति (२।१।२६) समासः ।
 अस्याङीने द्वितीयेति (६।२।४७) पूर्णपद प्रकृतिस्वरे प्राप्त खट् पाठः ।
 कविशस्त्रइति । शसु हिंसायाम् । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२)
 समासः । अस्यापि तृतीया कर्मणीति (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरे एव ।
 यानादीनामिति । आदिशब्देन हृषादीनां ग्रहणम् । यानादीनामर्थानां
 य-खट् पाठः स प्रहृष्टादीनां यानादिष्वर्थेषु प्रायो बाहुल्येन या इतिस्तस्माः
 प्रदर्शनार्थम् । नतु प्रहृष्टस्य यानग्रहणयोरेवार्थयोरन्तोदात्तत्वं भवति ।
 प्रयुतशब्दस्य सक्तुष्वेतीत्येवमादिषु विषयनियमार्थः । तेन किं भविष्यती-

त्याह यानादिभ्योऽन्यत्वापीत्यादि । नियमविषयार्थ इत्येक इति । तेना-
मनेन यानादिभ्योऽन्यत्वं न भवितव्यम् । असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञार्था
पूर्वमेव सिद्धत्वात् । आकृतिगणश्च प्रज्ञादिर्द्रष्टव्य इति । कुत एतत् ?
आकृतिगणतां तस्य सूचयितुमनुक्तसमुच्चयार्थस्य चकारस्येह कारणात् । आकृति-
गणत्वे यत् सिद्धं भवति तत् दर्शयितुमाह पुनरुक्तस्युतं वास इत्यादि । विष्णु
तन्तुसन्ताने । षष्ठोः शूङनुनासिके चेल्यूर् (६।४।१८) । यणादेशः ।
पुनर्निष्कृत इति । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) विसर्जनीयस्य
फलम् ।

१४८ । कारकाद् दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ।

देवदत्त इति । आशिषि लिङ्लोटोटाविति (३।३।१७३) वर्त्तमाने क्तिच्
क्षौ च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्तः । दो दद् घोरिति (७।४।४६)
ददादेशः । पूर्ववत् तृतीयासमासः । देवशब्दः पचाद्यजन्तत्वाच्चित्स्वरे-
णाक्तोदात्तः । विष्णुशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेण । ब्रह्मशब्दो मनिन्-
प्रत्ययान्तत्वादायुदात्त इत्युक्तम् । सम्भृतो रामायण इति । कारकादित्य-
नुच्यमाने गतिकारकोपपदात् कृदित्यधिकाराद् (६।२।१३८) यथैव कारका-
क्रियमो भवत्येवं गतेरपि स्यात् । कारकग्रहणे तु सति न भवति ।
तेन गतेः परस्य संज्ञायामनाचितादीनामक्तोदात्तत्वं भवेदेव । अस्मिन्सूच्य-
माने सत्येष विषयो न भवति । नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । तृतीया
कर्मणीति (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । एवकारकरणं
किमिति । सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरेणार्थवकारकरणं नियमार्था भविष्यती-
त्यभिप्रायः । कारकावधारणमित्यादि । अस्मिन् ह्येवकारे कारकादेवेत्येषो-
ऽपि नियमः स्यात् । तथाचैवकारस्ततोऽन्यत्वावधारणमिति दत्तश्रुतावधारणं
स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवञ्च कारकाद् दत्तश्रुतयोरनन्तरं
क्रियमाणे कारकावधारणमिष्टं भवति । न दत्तश्रुतावधारणमिष्टम् ।
तेनैवकारः कृतः । किं पुनः कारणं कारकावधारणमिष्यते । न दत्तश्रुता-
वधारणमित्याह अकारकादपि होत्यादि । देवेः स्थाता देवत्वातेति ।
नात्माशीर्षिष्यते । तेनाशिषीति वचनाक्रियमो न भवति । ततश्च संज्ञाया-

मिखादिनाम्नोदात्तत्वं (६।२।१४६) भवत्येव । कारकाद् दत्तश्रुतयोराश्रि-
थेवेत्ययमप्यत्र नियम इति । कथं पुनरेकेन योगेन हि नियमद्वयं लभ्यते ?
एकः पुनरत्र योग इति । यथैव हि श्वेतो धावतीति कश्चित् तन्त्रेण वाक्यद्वय-
मुच्चारयति तथेहाप्याचार्यस्तन्त्रेण वाक्यमुच्चारितवान् । तत्रैकेन योगेन
कारकाद् दत्तश्रुतयोरेवाश्रिथीत्येव नियमो भवति । अपरेण तु कारकाद्
दत्तश्रुतयोराश्रिथेवेत्येषः । तेनानाहतो नदति देवदत्तइत्यत्रानाश्रिपि न
भवति । देवदत्त इति कस्यचिच्छङ्कस्य नामेति । यद्वच्छाशब्दता देवदत्तस्य
दर्शयन्नाशीरिह न दत्त इति प्रकाशयति ।

१४६ । इत्यभूतेन कृतमिति च ।

इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । आपन्न इति । प्राप्त इत्यर्थः । सुप्तप्रल-
पितमिति । रप लप व्यक्तायां वाचि । अत्र सुप्तत्वं प्रकारमापन्नम् । तेन
प्रलपितं कृतम् । तत्र समासो वर्तते । उक्तप्रलपितमिति । अत्रा-
प्युक्तत्वं प्रकारमापन्नं येन प्रलपितं कृतम् । प्रमत्तगीतमिति । अत्रापि
प्रमत्तत्वं प्रकारमापन्नं तेन गीतं कृतम् । कै गै शब्दे । घुमाख्यादिश्रुते-
(६।४।६६) चेत्यम् । विपन्नश्रुतमिति । अत्रापि विपन्नत्वं प्रकारमापन्नं तेन
श्रुतं कृतम् । सर्वत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।१२) समासः ।
तत्र सुप्तशब्दः प्रत्ययस्वरैषान्तोदात्तः । प्रलपितशब्दो यदि कर्मणि निष्ठा
ततो गतिरनन्तर (६।२।४८) इति गतिस्वरैषाद्युदात्तः । अथ भावे तत-
स्याथादिस्वरैषान्तोदात्तः (६।२।१४४) । एवमुत्पन्नप्रकारा आपन्नविपन्नादि-
शब्दा अपि याथादिस्वरैषैवान्तोदात्ताः । गतिरनन्तर इत्येतत् (६।४।४८)
त्विह न प्रवर्तते । तत्र कर्मणीत्यनुवृत्तेः । इहाकर्मकाङ्क्षातोः कर्मणि क्त-
प्रत्ययस्यानुपपत्तेः । गीतश्रुतशब्दो सुप्तशब्दवदन्तोदात्तौ । अथ कथमेता-
न्युदाहरणान्युपलभ्यन्ते ? यावत्तेत्यभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थ एतत् कार्य-
मुच्यते । नचायमत्रार्थः सम्भवति । प्रलपितादीनामकृतार्थत्वात् । प्रकृतं
प्रलपनादौ करोतिरप्रवृत्तेः । अभूतप्रादुर्भाव(R) एव हि करोतिर् वर्तते । न

प्रलपनादौ । कक्षाच्च प्रलपनादिकृतमित्येतच्चोद्यमपाकत्तुमाह कृतमिति क्रियासामान्यमित्यादि । नहि करोतिरभूतप्रादुर्भाव एव वर्तते ? किं तर्हि ? क्रियासामान्येऽपि । तच्च क्रियासामान्यं प्रलपनादप्यस्ति । तेन प्रलपनाद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्येति । पूर्वपदप्रकृति स्वरभाव इति । यदोत्यादिना यदा भावे निष्ठा तदास्य योगस्यानुपयोगं दर्शयति ।

१५० । अनो भावकर्मवचनः ।

कारकादिति वर्तते । अन इति प्रत्ययग्रहणम् । तेन प्रत्ययग्रहण परिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह अनप्रत्ययान्तमित्यादि । ओदन-भोजनमित्यादौ सर्वत्र षष्ठीसमासः । षष्ठी तु कृद्योगलक्षणा कर्मणि । राजभोजना इत्यादौ तु कर्त्तरि । ओदनशब्दो लघावन्त (फिट्, ४२) इत्याद्युदात्तः । भोजनमित्यादिकं तूत्तरपदं लिप्तस्वरेणाद्युदात्तम् । पयः शब्दो नवविषयस्येत्याद्युदात्त (फिट्, २६) एव । चन्दनप्रियङ्गुकाशब्दो इन्द्रः । तेन समासस्वरेणात्तोदात्तः । लेपनमिति । लिप उपदाह इत्यस्यैवं रूपम् । राजशब्द उक्तस्वरः । आच्छादनशब्दश्च उपवाराण इत्यस्य स्वरूपम् । कर्मणि च येनेत्यादिनैकेनैव (३।३।११६) योगेन भाववचनः कर्मवचनञ्च कृड् भवतीति दर्शयति । हस्तकार्यमिति । हस्तशब्दो हस्ति-शृङ्गिचवामिदमिपूषुर्वीभ्यस्तन्निति (उण्, ३।३।६६) स्तनप्रत्ययान्तः । तेनाद्युदात्तः । कार्यशब्दस्तु ऋहलोरप्यदिति (३।१।१२४) अदन्तस्तिप्तस्वरेणात्त-स्वरितः । दन्तधावनमिति । धावु गतिग्रहणोरित्यस्मात् करणे क्युट् । दन्तशब्दः स्नाह्मिष्टामितरादुदात्तः (षिट्, २८) । निदर्शनमिति । दृशेर्भावे क्युट् । अवलोकनमिति । अत्रापि लिखेः । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि । एतेन गतिकारकोपपदानां कृदित्यस्यायमपवाद (६।२।१३८) इति दर्शयति ।

१५१ । मन्त्रिन्विद्याभ्यासानशयनासनस्थानयावकादिक्रीताः ।

मन्त्रिन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह मन्त्रं क्तिन्नन्तश्चेति । रघवर्कत्वादयः षष्ठी समासाः । रघवशब्दः क्त्वं प्रत्ययान्त आदुदात्तइत्युक्तम् । इतु वर्त्तनइत्यस्यान्

मनिन् । तेन वक्त्रशब्द आदुदात्तः । शकटशब्दः पयःशब्दश्च निस्वादा-
दुदात्तः । पाणिन्यापिशलिशब्दाविजन्तत्वात् । कृतिशब्दोऽपि क्तिन्नन्तत्वात् ।
करणसाधनश्चायं व्याख्यानशब्दो लुङ्गन्तः । कृतस्वरेण मध्योदात्तः । कृन्दः-
शब्दः सर्वधातुभ्योऽसुन्नितिप्रत्ययग्रहणम् (उण्, ४।६२८) । तत्र कृते चन्द्रेरा-
देश्च इत्यसुन्- (उण्, ४।६५८) प्रत्ययान्तत्वादादुदात्तः । अयन्त्यनेनेत्यय-
नम् । ऋचामयनम् । ऋचामिति कर्मणि षष्ठी । ऋचयनशब्दः कृत-
स्वरेण मध्योदात्तः । राजशयनमित्यादि । शेरतेऽस्मिन्निति शयनम् । आसते-
ऽस्मिन्नित्यासनम् । ताभ्यां राजब्राह्मणशब्दयोः षष्ठीसमासः । राजब्राह्मण-
शब्दावुक्तस्वरौ । शयनासनशब्दौ लित्स्वरेणादुदात्तौ । अत्र कृत्योगलक्षणा
पूर्ववदेव कर्त्तरि षष्ठी । एवं गोस्थानमश्वस्थानमित्यत्रापि । गवाश्वशब्दा-
वुक्तस्वरौ । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं लित्स्वरेणादुदात्तम् । ब्राह्मणयाजक
इत्यादौ कृत्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । याजकादिषु ये श्वलन्ताः पठ्यन्ते तेषु
येऽनुपसर्गा याजकपूजकस्त्रापका इति त आदुदात्ताः । ये तु सोपसर्गाः
परिवेषकाध्यापकोद्वर्षकोत्सादका इति ते कृतस्वरेण मध्योदात्ताः । होह-
भर्त्तृशब्दौ ढजन्तौ प्रयोजयतः । यौ तु ढजन्तौ तयोः कृतस्वरेणात्तोदात्तत्वं
सिद्धम् । गोक्रीतोऽश्वक्रीत इत्यादि । कर्त्तृकरणे कृतेति (२।१।३२)
समासावेतौ । क्रौतशब्दः प्रत्ययस्वरेणात्तोदात्तः । कृतस्वरापवादो योग
इति । क्रौतशब्दादनेग्रु । मन्त्रिन्व्याख्यानादिषु । क्रौतशब्दे तु ढतीया
कर्मणीत्यस्येति (६।२।४८) । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य व्याख्यानशयनस्थाना-
नामभावकर्मार्थं ग्रहणमिति । भावकर्मवचनस्थानन्तस्थानो भावकर्मवचन
(६।२।१५०) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । प्रकृतिः प्रकृतिरिति । अत्र तत्पुरुषे
तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) (S) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।
गतिसमासावेतौ ।

१५२ । सप्तम्याः पुण्यम् ।

अध्ययनपुण्यमित्यादि । अध्ययनशब्दो लुङ्गन्तः कृतस्वरेण मध्योदात्तः ।

पुष्पं नवविषयस्येत्यादुदात्तम् (फिट्, २६) । विद्यतेऽनेनेति वेदः । घञ् ।
 तिन वेदशब्दश्चादुदात्तः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादि । एतदुणादयोऽभ्युत्-
 पन्नानि प्रातिपदिकानीत्येवं पक्षमाश्रित्योक्तम् । इदानीं व्युत्पत्तिजन्य-
 माश्रित्याह उणादीनां त्वित्यादि । व्युत्पत्तिपक्षे हि पुण्यशब्दः पूजो यण् ण-
 ग्ङ्ङस्त्वस्येति (उण्, ५।६६३) यत्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र यदीदं
 नारभ्येत तदा गतिकारकेति (६।२।१३८) कृतस्वरिणाद्युदात्तोऽध्ययन-
 मित्यादौ पुण्यशब्दस्य स्यात् । तस्मात् तदपवादोऽयमन्तोदात्तविधिरित्यभि-
 प्रायः । वेदेन पुष्पं वेदपुण्यमिति । व्युत्पत्तिपक्षे तृतीयेति (२।१।१०)
 योमभिभागात् समासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च । अव्युत्पत्तिपक्षे कर्तृकरणे
 कृतेति (२।१।३२) समासः । कृतस्वरिण पुण्यशब्दस्यादुदात्तत्वञ्च ।

१५३ । जनार्थकलहं तृतीयायाः ।

माषोनमिति । पूर्वसदृशेत्यादिना (२।१।११) तृतीयासमासः । एवं
 कार्षापणोनमित्यादावपि । कष खष शिष जष भूष शष वष मषेत्यस्माद्
 घञ् । तेन माषशब्द आदुदात्तः । इणसिष्जिदीङ्युष्बिभ्यो नगिति
 (उण्, ३।२।८२) । तेनोनशब्दोऽन्तोदात्तः । कार्षस्यापणः कार्षा-
 पणः । 'कार्षापणशब्दः समासस्वरिणान्तोदात्तः । विगतः कस्त्रोऽस्येति
 विकलः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन विकलशब्द आदुदात्तः । असि-
 कलञ् इति । अचइरिति वर्तमाने (उण्, ४।५।७८) खनिकषण्यसी
 त्यादिना (उण्, ४।५।७८) सिरन्तोदात्तः । कल गतो । अस्मात् पचाद्यच् ।
 कलयसीति कलः । कलं हन्तीत्यन्वेष्येति दृश्यत इति (३।२।१०१) डः ।
 तेन कलहशब्दोऽन्तोदात्तः । अत केचिदित्यादि । तर्ह्यर्थ इति स्वरूपग्रहणम् ।
 एवं सत्यूनशब्देषि स्वरूपग्रहणम् प्रसज्येत । ततश्च तदर्थांशानामन्येषां ग्रहणं
 न स्यादित्यस्य आह जनशब्देनेवेत्यादि । जनशब्दोऽन्यमतानां विशेषं
 दर्शयति । अन्ये ह्यर्थग्रहणे नानर्थकानां ग्रहणं भवतीति मन्यन्ते । केचि-
 त्सूनशब्देनैवार्थनिर्देशार्थेनार्थनिर्देशः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । शब्दप्रधाने
 हि निर्देशे स्वरूपं ग्रहणं भवतीत्युक्तम् । इह चोन इत्यर्थप्रधाननिर्देशः ।

तेनोपशब्दोऽर्थनिर्देशार्थ इत्याहुः । तस्मात् तेनैव तदर्थानां ग्रहणम् । इति-
करणो हेतो । यस्मादूनशब्देनैवार्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणं तस्मादत्र
केचिदर्थ इतिस्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थ इति । तृतीया तत्कृतार्थेनेति
समासः (२।१।३०) । धन धान्ये । अस्मात्प्रात् । धान्यमन्तस्वरितम् । अथ
धाने साधु धान्यम् । प्राग्घिताद् यत् (४।४।७५) । तेन यतोऽनावइति
(६।१।२१३) धान्यमादुरदात्तम् । अत्रार्थशब्दो ग्रामादीनाञ्चे- (फिट्, ३८)
त्याहुदात्तः । तृतीयाग्रहणं किमर्थम् ? अनूनमकलङ् इत्यत्र मा भूदिति
चेन्नैतदस्ति । इह हि प्रतिपदोक्तपरिभाषयो- (प, १।१४) नार्थकलङ्गादीनां
प्रतिपदोक्तो यः समासः स एव परिगृह्यते । तत् किमनूनमकलङ् इत्येतन्नि-
वृत्त्यर्थेन तृतीयाग्रहणेनेत्यत्र आह प्रतिपदोक्तत्वादित्यादि । गतार्थम् ।

१५४ । मिश्रश्चानुपसर्गमसन्धौ ।

गुडमित्रा इति । पूर्ववत् पूर्वसदृशेत्यादिना समासः (२।१।३१) ।
गुडशब्द इगुपधेति (३।१।३५) गुड रचायामित्यस्मात् कः । तेना-
क्तोदात्तः । स्फायितश्चैत्यादिना (उण्, २।१७०) रग् विधीयमानो
बहुलवचनान् मिशेरपि रग् भवति । तेन मिश्रशब्दोऽक्तोदात्तः । तिलशब्द
स्तृणधान्यानाञ्च द्वयमामित्यादुरदात्तः (फिट्, ४६) । प्रमिश्रं सन्धिमिश्र-
मित्यस्य प्राप्नोति । अतस्तन्निवृत्तयेऽनुपसर्गग्रहणं क्रियत इत्याह इहेत्यादि ।
अथवा मिश्रशब्देन तृतीयासमास उच्यमानः कथं नीपसर्गे लभ्यत इत्याह
इहेत्यादि । यदि तदिहानुपसर्गग्रहणं क्रियते तर्ह्यन्यत्र मिश्रशब्दग्रहणे
सोपसर्गस्य ग्रहणं नास्तीतीहानुपसर्गग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेनेतत्प्रादि
ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । ब्राह्मणमित्रो राज्ञेति । पूर्वसदृशेत्यादिनैव
(२।१।३१) समासः । ब्राह्मणेः सङ् संज्ञत इत्यनेन प्रदाहरण
सन्धिं दर्शयति । ऐकार्थ्यमापन्न इति । अनन्तरोक्तमैवार्थं विस्मृष्टीकरोति ।
एकोऽर्थो यस्य स एकार्थः । तन्नाव ऐकार्थ्यम् । तदापन्नः प्राप्त इत्यर्थः ।
कथं पुनर्ज्ञायते सन्धिशब्दस्वायमर्थं इत्याह सन्धिरित्तीत्यादि । पञ्चमः
परिभाषणं यदि मे भवानिदं कुर्व्यात् ततोऽहमपि भवत इदं करिष्यामी-

ल्लेखंजातीयकम् । तेन पणवन्धेन यदैकार्थं तत् सन्धिरुच्यते । तस्मात् प्रत्युदाहरणे सन्धौ सति ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थमापन्न इत्येषोऽर्थो विज्ञायते । केचित् पुनराहु रित्यादि । गृह्यमाणो विशेषो यस्यां प्रत्यासक्तौ सा गृह्यमाणविशेषा । सन्धिरिति केचिदेवमाहुः । तत्रैव स्यात् । एषविधः सन्धिः प्रत्युदाहरणे नास्त्युच्यते आह अत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सहैत्यादि । यद्यपि राज्ञा ब्राह्मणैः सह प्रत्यासक्ति देशमाभीष्यमस्ति तथापि सत्यामपि तस्यां भूस्तिविभागो भूस्तिविशेषो राज्ञो ब्राह्मणानाञ्च गृह्यत इत्येव । इतिकरणो हेतो । यत एवं तेन ब्राह्मणैः सह मिथ्यो राज्ञेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणे-
 अपि विभागापत्तिरुच्यते । एतेन गुडमिथ्या इत्यादौ तु सन्धेरभावं दर्शयति । यथाहि विलीनेन मिथ्या धानादयो भवन्ति तथाम्य गुडः । तेषां च भूस्तिविभागो न गृह्यते । न तत्र सन्धेः । अविभागापत्तिरिति । न विभागोऽविभागः । तस्यापत्तिः प्राप्तिः । यदा पणवन्धेनैकार्थं सन्धि-
 स्तदोदाहरणे तु तस्याभावो वेदितव्यः । सह परिभाषणविशेषणलक्षणः । न चामो गुडमिथ्येषु धानास्वचेतनेषु विद्यते । तस्य प्राणिधर्मत्वात् ।

१५५ । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्यास्तद्धिताः ।

सम्पाद्याद्यर्था स्तद्धिता इति । तद्धितप्रत्ययाः । तस्मात् प्रत्ययग्रहण-
 परिभाषया (प, २४,) तदन्तविधिविज्ञायते । गुणप्रतिषेध इति । यस्मिन् वाक्यार्थं तद्धित उत्पद्यते स तद्धितस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधीयते । यथोक्तम्—
 उपकारि सिद्धमङ्गम् । साध्योऽनुपकारकस्त्वङ्गीति । अङ्गि गुण इति पठ्याया-
 वेतो । गुणस्य प्रतिषेधो गुणप्रतिषेधः । एतच्च नञो विशेषणं गुणप्रतिषेधे
 चेन्नञ् वर्त्तते इत्यर्थः । कार्णवेटकिकमिति । कर्णवेटकाभ्यां शोभत
 इत्यर्थः । सम्पादनीति (५।१।८८) प्राग्वत् ङञ् (५।१।१८) । न कार्ण-
 वेटकिकमकार्णवेटकिकमिति । अत्र कर्णवेटकाभ्यां सम्पाद्यत इति वाक्यार्थं
 तद्धितान्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यो गुण स्तस्य प्रतिषेधेन नञ् वर्त्तते ।
 तत् पुनः प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । क्तेदिक इति । क्तेदमर्हतीति । आर्हादगो-
 पच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । वत्मीय इति । प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) ।

सान्तापिक इति । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति (५।१।१०१) प्राग्वते
 छञ् (५।१।१८) । विगार्दभरथिक इति । तदर्हतीत्यार्हयि छञ् (५।१।६३) ।
 विशब्देन प्रादिसमासः । विशब्दोऽयमिह गार्दभरथिक इत्यस्य गुण-
 प्रतिषेधे वर्त्तते । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्य प्रकृति-
 स्वर एव भवति । एव मुत्तरत्वापि । नञप्रसत्यन्मिन् प्रतुदाहरणेऽपि यत्
 पूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरः प्रतुदाहार्यः । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिक
 इति । अत्र गार्दभरथिकादन्यत्र नञ् वर्त्तते । नतु गार्दभरथिकत्वस्य प्रतिषेधे ।
 पर्युदासत्वादस्य । गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि । तद्धितार्थः
 कर्णवैष्टकाभ्यां सम्पादोत्प्रेषमादिवाक्यार्थः । तत्र यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तद्-
 तान्तस्य शब्दस्य सम्पादित्वादितदु गुण इत्युच्यते । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्
 ग्रहणम् । तद्धितान्तमलमर्थञ्च परिगृह्यते । तत्प्रतिषेध इत्यादि । तस्य
 प्रतिषेधो यत्र समास उच्यते तत्रायं विधिः । कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध
 उच्यते इत्याह कर्णवैष्टकाभ्यां न संपादि (‘I’) मुखमिति । एतेन सर्वेण प्रसज्य-
 प्रतिषेधेऽयं विधिर्न पर्युदास इति दर्शयन्नगार्दभरथिक इत्यत्र प्रतुदाहरणे
 ऽस्य विधेरभावं दर्शयति । पाणिनीयमिति । वृहत्तः (४।२।११४) ।
 अपाणिनीय इति । अत्राध्येतव्यं य स्तद्धित स्तदन्तमुत्तरपदम् । न सम्पाद्य
 र्हहितालमर्था ये तद्धिता स्तदन्तम् । वोढेति । पूर्ववत्त्वत्वष्टुत्वढलोपा
 विधेयाः । सहिवहोरोदवर्णस्थितोच्चम् (६।३।११२) अवोढेति । अत्रार्हाथी
 य क्तदन्तः स उत्तरपदम् । तेन तद्धितग्रहणादन्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य न
 भवति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो
 योगः । एवमुत्तरेऽपि योगा द्रष्टव्याः । प्राग्बहुव्रीहाविदमेतदि- (६।२।१६२)
 त्यादियोगात् ।

१५६ । यततोच्चातदर्थे ।

पाश्चेति । प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तत्वम् । अदन्त्यमिति । यतोऽनाव
 इत्याद्युदात्तत्वम् (६।१।२१३) । एवं कर्णमिति तदपि तद्देवाद्युदात्तम् ।

पाद्यमिति । पादार्घ्याभ्याश्चेति (५१४।२५) यत् । दन्त्यादन्यददन्त्यमिति ।
अत्र दन्त्यादन्यत्र नञ् वर्तते । नतु तदन्तस्य प्रतिषेधे । अदेयमिति । अर्ह-
कृत्यल्लचश्वेत्यत्रार्थं (३।३।१३८) यत् । ईदृ यतीतीच्चम् (६।४।६५) ।
अथेह कस्मान्न भवति वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यमित्यत्र आह निरनुबन्ध-
केत्यादि । गतार्थम् ।

१५० । अच्कावशक्तौ ।

अपच इति । पचायच् । अविक्षिप इति । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः
(३।१।१३५) । अपचोऽदीक्षित इत्यादि । दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रे
प्रतिपिडत्वान्न पचतः । नत्वशक्तत्वात् । तेनात्र व्रतं गम्यते । नत्वशक्तिः ।

१५८ । आक्रोशे च ।

अत्राक्रोशे दोषवचनमाक्रोशः । अगम्यमानायामध्यशक्तौ यथा स्यादिति
वचनम् ।

१५९ । संज्ञायाम् ।

अदेवदत्तोऽयजदत्त इति । देवदत्तयजदत्तशब्दावत्तोदात्तो । प्राति-
पदिकस्वरेण । यो देवदत्तः संस्तु कार्यं न करोति स एवमाक्रुष्यते ।
एवमविष्णुमिव इत्यत्रापि वेदितव्यम् ।

१६० । कृत्योक्तेष्वच्चावादिद्वयम् ।

कृत्य उक् इणुजिति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४)
तदन्तोपस्थानं भवति । चार्वादीनि प्रातिपदिकान्येव । अकर्त्तव्यमिति ।
यदा तद्व्यदन्तस्तदा कर्त्तव्यगन्धोऽन्तस्वरितः । यदा तद्व्यान्तस्तदा मध्योदात्तः ।
अकरणीयमिति । अनीयर्प्रत्ययान्तत्वादुपोत्तमं रित्येति (६।१।२१०)
रित्स्वरेण मध्योदात्तः करणीयगन्धः । अनागामुकमनपलापुकमिति ।
नपपतपदेत्यादिनोकञ् (३।२।१५४) आगामुकापलापुकगन्धो कृतस्वरेण
मध्योदात्तो । अनलङ्कारिणुरिति । अनलङ्कारित्वादिर्नणच् (३।२।१३६) ।
अनङ्कारिणुगन्ध इत्यस्वरेणातोदात्तः । एवं निराकरिणुगन्धोऽपि ।
एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषयणग्रहणे (प, ८२) इरनुबन्धकस्य स्त्रिणुवो

ग्रहणेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्निरा-
कर्त्तुमाह इणुजग्रहणे कर्त्तरि भुवः खिणुजित्यस्य (३।२।५७) इतनुवन्धक-
स्यापि ग्रहणं भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रेव कारणमाह इकारादे-
र्विधानसामर्थ्यादिति । खिणुच इकारादेर्विधानस्यैतदेव प्रयोजनमिह सूत्रे
सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात् । अन्यथा तदपार्थक्यं स्यात् । उदात्तत्वाद्
भवते । ततः परस्य खिणुच इटैवेकारादित्वात् । अचारुरित्यादि ।
दृसनजनिचरिचटिभ्यो जुन्निति (उण्, १।३) जुण् । तेनाद्युदात्त-
श्चारुगण्डः । साधुगण्डोऽन्तोदात्तः । क्वापेत्यादिनोण् (उण् १।१)
प्रत्ययान्तत्वात् । युधा चरति योधिकः । प्राग्वहतेष्ठक् (३।४।१) । कित
इत्यन्तोदात्तः (६।१।१६५) । अनङ्गमेजय इति । अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
अत्र द्वितीयं नञ्समामे समामान्तोदात्तत्वमिति नञ्समासः स्यात् ।
अत्रापीत्यादि । कस्माच्छब्दस्य नञ उत्तरस्याद्युदात्तत्वविधानात् । अत्रापि
द्वितीयेन नञ्समामेनान्तोदात्तत्वमिति । वर्त्तमानं वर्द्धमानं इत्येवमादयः
शानजन्तत्वादन्तोदात्ताः । विकारमदृगण्डः समामस्वरेणान्तोदात्तः ।
गृहपतिकगण्डः संज्ञायां कन्निति (५।३।८) कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः ।
वदेरान्यो (उण् ३।३।८४) वदान्यगण्डः प्रत्ययस्वरेण मन्थोदात्तः ।

१६१ । विभाषा तन्नन्नतोच्चाशुचिपु ।

तन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तेन पूर्ववत् तदन्तस्योपस्थानम् । अन्नादीनि
प्रातिपदिकानि । अकर्त्तेति । ताच्छीलिकस्तृन् । तेन नित्स्वरेणाद्यु-
दात्तः कर्त्तृ गण्डः । अन्नगण्डोऽपि नञ्विषयस्येति (फिट्, २६) । क्लृ-
गूभ्यां क्स्त्र (उण् ३।२।६७) इति तिजर् दीर्घश्चेति (उण् ३।२।८८) तोच्चा-
गण्डोऽन्तोदात्तः । इन्निति वर्त्तमाने (उण्, ४।५।४६) इगुपधात् कित्
(उण्, ४।५।५८) । तेन शुचिगण्ड आद्युदात्तः ।

१६२ । बहुव्रीहाविदमेतत्तदभ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ।

प्रथमपूरणयोरिति । प्रथमे स्वरूपग्रहणम् । पूरणग्रहणे पूरणेऽर्थे
ये प्रत्यया विहितस्ते गृह्यन्ते । प्रथममाहचर्यात् । अथवा पूरणग्रहणं

स्वर्थे । स्वरितेन चाधिकारगतिर्भवति । तेन तस्य पूरणे ङङित्यधिकृत्य (५।२।४८) ये प्रत्यया विहितस्तेषां ग्रहणं भवति । इदमप्रथम इति । प्रथमोऽन्तोदात्तः । प्रथेरमजित्यमचप्रत्ययान्तत्वात् (उण्, ५।७४६) । इदमादय स्यदादिष्वन्तोदात्ता निपात्यन्ते । इदं द्वितीय इदं तृतीय इति । द्वे स्तीयः (५।२।५४) । त्वेः संप्रसारणं चेति (५।२।५५) तीयप्रत्ययान्तत्वाद् मध्यो-
दात्तो द्वितीयतृतीयशब्दौ । अनेन प्रथम इदंप्रथम इति । अत्र तत्-
पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्-
प्रथमा इति । यत् प्रथममेषा मिति बहुव्रीहिः । अत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्येति
(६।२।१) पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुत्तरेष्वप्यस्मिन् बहुव्रीह्याधि-
कारे प्रत्युदाहरणेपु वेदितव्यम् । इदंप्रधाना इत्यर्थे इति । एतेनानन्तराक्ते
प्रत्युदाहरणे प्रथमशब्दः प्रधानवचनः । नत्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन्
गणनाभावं दर्शयति । उत्तरपदस्येत्यादि । इह सूत्रे प्रथमपूरणयोरिति
त्वन्यविभक्त्योरुत्तरपदनिर्देशः कृतः । न बहुव्रीहिनर्देशः कृतः । तेनोत्तर-
पदस्यैव कार्यित्वम् । न बहुव्रीहिः । ततश्च यदा कवृत्पठ्यते तदा कपि पूर्व
(६।२।७३) मन्तोदात्तं भवति । कप्रत्ययो हि समामाधिकारे विहित-
त्वात् समामस्यैवात्तो भवति । नोत्तरपदस्य । नञ्उत्तरपदं समासः ।
तेन कवृत्तरपदक्रमेण गृह्यत इत्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं कपो
न भवति । किं तर्हि ? पूर्वस्य । इदंप्रथमका इति । शिपादिभाषेति
(५।४।१५४) कप् । बहुव्रीहौ प्रकृतिरिति (६।२।१) प्रथमपदप्रकृतिस्वरापवादो
योगः । एवमुत्तरेऽपि बहुव्रीह्याधिकारेऽस्मिन् योगा दृष्टव्याः ।

१६३ । संख्यायाः स्तनः ।

हिस्ताना त्रिस्तनेति । द्वित्रिशब्दौ प्रातिपदिकस्वरेणात्तोदात्ताः । स्तनगदी
देशशब्दे । घुरादिरदन्तः । तस्माद् घञ् । तेन स्तनशब्द आद्युदात्तः ।
चतुस्तनेति । चत्तेकरश्चित्तरन् (उण्, ५।७३६) प्रत्ययान्तत्वाच्चतुःशब्द
आद्युदात्तः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर् प्रत्ययान्त उपोत्समं रतिरिति (६।१।२७)
मध्योदात्तः । द्विशिरा इति । शिरःशब्दो नर्वाविष्येत्येत्याद्युदात्तः
(फिट्, २६) ।

१६४ । विभाषा कृन्दसि ।

१६५ । संज्ञायां मिवाजिनयोः ।

देवमितो ब्रह्ममित इति । देवब्रह्मशब्दावुक्तस्वरौ । अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त् इति (उण्, ४।६०३) मितशब्दोऽन्तोदात्तः । वृकाजिन इति । प्रकृतिविकारयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद् वृकविकारे वृकशब्दोऽत्र वर्त्तते । वृक-मजिनमस्य वृकाजिनः । वृकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणा (फिट् ३०) मित्याद्यु-दात्तः । श्यास्याङ्गजविभ्य इनजित्यधिकृत्या- (उण्, २।३०४) जेरजचेती- (उण्, २।२०६) नजादेशश्च । तेनाजिनमन्तोदात्तम् । कूलाजिन इति । कु इति निपातः । तस्मिन्नपपदे ला दानइत्येतस्मादन्येष्वपि दृश्यत इति डः (३।२।१०१) । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य (६।३।१३७) दीर्घत्वम् । तेन कूल इत्यन्तोदात्तः । कृणाजिन इति । इण्मिज्जिदीङ्ठुष्यविधभ्यो नगित्यधिकृत्य (उण्, ३।२८२) कृषेर्वर्ण इति (उण्, ३।२८४) नक् । तेन कृणोऽन्तोदात्तः । प्रियमित इति । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधेयादिना (३।१।१३५) कः । तेन प्रियोऽन्तोदात्तः । महाजिन इति । वर्त्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छत्वञ्चेति (उण्, २।२४१) महच्छब्दोऽन्तोदात्तः ।

१६६ । व्यवायिनोऽन्तरम् ।

१६७ । मुखं स्वाङ्गम् ।

गौरमुख इति । गुरी उद्यमे । एतस्मादच् । तदन्तादपि प्रज्ञादेरवृत्-करणात् प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् (५।४।३८) । तेन गौरोऽन्तोदात्तः । उदि दृष्टातेरजलो पूर्वपदान्त्यलोपश्चेति (उण्, ५।६८७) प्रकृत्य डित् खर्नर्मुट् स चोदात्त इति (उण्, ५।६८८) खनेरजलावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तौ च डितौ । मुट् चोदात्तः । तेन मुखशब्द आद्युदात्तः । भद्रमुख इति । ऋध्वोऽन्त्यादि (उण्, २।१८६) सूत्रेण भद्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तेन भद्र इत्यन्तोदात्तः । दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र हारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रवलक्षणमिह गृह्यत इति । अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गमित्यादि

यत् परिभाषितं स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं तदिह गृह्यते । तेन दीर्घमुखा शालेत्यत्र न भवतीति भावः ।

१६८ । नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सभ्यः ।

पूर्वेण प्राप्त्यान्तोदात्तत्वादयं प्रतिषेध उच्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैरित्येते ये स्वरदादौ पठ्यन्ते तेऽन्तोदात्ता इति निपात्यन्ते । प्राङ्मुख इति । प्राङ्मितेतत् किन्नन्तमाद्युदात्तम् । तत्रानिगन्तोऽञ्चतो वप्रत्यय इति (६१२।५२) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः । प्रत्यङ्मुख इति । अत्र कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरः । गोमुखो मङ्गमुख इति । गोमङ्गच्छब्दावन्तोदात्तावित्युक्तम् । स्थूलमुख इति । स्थूल परिहङ्गे । चुरादिः । तस्मात् पचाद्यच् । तेन स्थूलगच्छोऽन्तोदात्तः । मुष्टिमुख इति । मुष्टिः कृच् । तेन मुष्टिगच्छोऽन्तोदात्तः । पृथुमुख इति । कु भ्रंशेत्यधिकृत्य (उण्, १।२२) प्रथिस्त्रदिभ्यस्त्रां संप्रसारणं सलोपयेति (उण्, १।२८) कुप्रत्ययः । तेन पृथुगच्छोऽन्तोदात्तः । वत्समुख इति । वृत्तृवदिङ्गनीत्यादिना (उण्, ३।४४२) मः । तेन वत्सोऽन्तोदात्तः । गोमुष्टीत्यादि । उत्तरसूत्रेण निष्ठादिपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि यः प्राप्नोति सोऽप्यनेन बाध्यते । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न । गोर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्र गवाद्युपमेयम् । नोपमानम् । उत्तरसूत्रेण निष्ठादिपूर्वपदस्योपमानलक्षणस्य विकल्पस्या-वकाशो यत्र गवादेरन्यदुपादानं सिंहमुखो व्याघ्रमुख इति । यत्र गवाद्युपमानं तद् यत्र पूर्वपदं ततोभयप्राप्तावुपमानलक्षणं विकल्पं बाधित्वायमेव प्रतिषेधो भवति । पूर्वविप्रतिषेधेन ।

१६९ । निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।

मुखं स्वाङ्गमिति (६१२।१६७) नित्ये प्राप्ते विकल्पवचनमेतत् । यदेतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वमित्यादि । अन्यतरस्यां ग्रहणादिकल्पेनैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं विधीयते । तेन यदेतन्न भवति तदा निष्ठोपमर्गपूर्वपदस्यान्यतरस्यामिति (६१२।११०) पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति । तस्यापि विकल्पेन विधानाद् यदास्याभावस्तदा गतिरनन्तर इति (६१२।४८) पूर्वपदस्य

प्रकृतिभावविधानाद् गतिस्वरएव । तेनादुदात्तत्वं भवति । यत एवं तत्-
स्त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । एकमनेन सूत्रेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वविधानम् ।
द्वितीयं निष्ठोपसर्गपूर्वादन्यतरस्यामित्यादिना (६।२।११०) पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वविधानम् । तृतीयं गतिरनन्तर इति गतेः (६।२।१४८) प्रकृतिस्वर-
विधानम् । सिंहमुख इति । सिंहशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । तद्वि-
हिंसि हिंसायाम् । हिनस्तीति सिंहः । पृषोदरादित्वाद् वर्णव्यत्ययः ।
व्याघ्रमुख इति । घ्रा गभ्योपादान इत्यस्माद् व्याङ् पूर्वादात्तथोपसर्गः कः
(३।१।१३६) । तेन व्याघ्रशब्दोऽप्यन्तोदात्त एव ।

१७० । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽ-

कृतमितप्रतिपन्नाः ।

शाङ्गरजग्ध इति । गृणार्तर्गिरर्तेर्वा शमिधातोः संज्ञाया (३।२।१४)
मित्यच् । (U) शङ्गरः । ततोऽपि प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद्गण् । तेन शाङ्गर-
शब्दोऽन्तोदात्तः । पलाण्डुभञ्जित इति । पल गती । उणादयो बहुलमित्याण्डु-
प्रत्ययः (३।३।१) । तेन पलाण्डुशब्दो मध्योदात्तः । सुरापीत इति ।
सुसुधागृध्रिभ्यः कृन्निति (उण्, २।८२) सुराशब्द आदुदात्तः ।
मासजात इति । मसो परिमाणे । अस्माद् घञ् । तेन मास आदुदात्तः ।
भंवत्सरजात इति । अशेःसर इत्यधिकृत्य (उण्, ३।३५०) वसेश्च (उण्,
३।३५१) भंपूर्वाच्चिदिति (उण्, ३।३५२) । तेन भंवत्सरोऽन्तोदात्तः ।
द्वयजजात स्त्रयजजात इति द्वित्रिशब्दावन्तोदात्तावितुशक्तम् । सुखजात इति ।
खनतेः सुपूर्वादन्त्येष्वपि दृश्यत (३।२।१०१) इति उः । तेन सुखशब्दो
ऽन्तोदात्तः । एवं दुःखशब्दोऽपि वेदितव्यः । अयं तु विगेषोऽत्र दुष्पूर्वात्
खनेर्ङ इति । तद्रे स्फायितञ्जीत्यादिना (उण्, २।१७०) रप्रत्ययः । तेन
तदप्रशब्दोऽन्तोदात्तः । कच्छजात इति कृते च्छः कूचेति (उण्, २।१७८)

(U) मृदितकाशिकायां तु सारङ्गरजग्ध इति पाठः । तत्र शक्यादित्यम् । सारङ्गः पशुपञ्चिवारिति ।
अथर्व शाङ्गरा मास शकुनिकेति च काशिकायां शमिधातोः संज्ञाया मित्यच् (३।२।१४) ।

कृच्छ्रशब्दोऽन्तोदात्तः । (U) असु क्षेपणे । अस्माद् बहुलमन्यतापीति
 रक् (उण्, २।१८०) । तेनास्त्वन्तोदात्तम् । वृद्धवदिह्निकमिकषिभ्यः स
 इति (उण्, २।२४२) बहुलवचनादमेरपि भवति । अंसो वृषादित्वादा-
 द्दुदात्तः । अलकमिति । अलतेः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३।३।११८) ।
 ततः कन्निति कन्नन्तोऽलकशब्दः । तेनाद्युदात्तः । कृष्टदारिभ्य उन्न्
 (उण्, २।२३३) । तेन करुणशब्द आद्युदात्तः । रञ्जेः कुन्निति (उण्,
 २।२३०) बहुलवचनात् क्षपिरपि भवति । तेन क्षपणमाद्युदात्तम् । सोढ
 इति क्तान्तम् । तेनैतदन्तोदात्तम् । पूर्व्वेवद् धत्व ङत्वादयः कर्त्तव्याः ।
 प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरित्यादिना
 (५।३।७४) ङकारः समासान्तः । हात्स्वरूपमर्गेभ्यो ऽपईदित्त्वम् (६।३।८७) ।
 पुत्रजात इति । अत्र बहुव्रीहिक्षर एव भवति । अस्मिन्निदिशसिभ्यः
 क्तः (उण्, ४।६०३) । पुत्रो ऋस्वथ (उण्, ४।६०४) । तेन पुत्रशब्दोऽ-
 न्तोदात्तः । कथं पुत्रजातशब्दस्य परनिपातः ? यावता निष्ठेति (२।२।३६)
 पूर्व्वनिपातेनात्र भवितव्यमित्यत्र आह आहिताग्न्यादित्वादित्यादि । पुत्रजात-
 शब्दोऽयमाहिताग्न्यादिषु पठ्यते । तेन आहिताग्न्यादिष्विति (२।२।३७)
 जातादिशब्दस्य परनिपातः । वस्तच्छत्र इति । वस्तमाच्छादनम् ।
 आच्छाद्यतेऽनेनेति कृत्वा । वस्त्रशब्द उक्तस्वरः । कृतशब्दच्छद अपवारण
 इत्यस्य स्थानस्य निष्ठायां वा दास्तगान्तेत्यादिना (७।२।२९) निपातितः ।
 वसनच्छत्र इति । वसेराच्छादनायाम्नात् । तेन वसनमाद्युदात्तम् । कुण्डकत
 इति । कुण्डशब्दोऽयं नवविषयस्येत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । कुण्डमित
 इति । माङ् मानि । द्यतिव्यतो (७।४।४०) व्यादिर्नत्वम् । अथ कथमेतेषु
 बहुव्रीहिषु निष्ठेत्यनेन (२।२।३६) निष्ठान्तस्य पूर्व्वनिपातो न भवतीत्याह
 एतेष्वित्यादि । यस्मादेतत् कृतं तस्माज्जात्यादिभ्यः परस्यान्तोदात्तत्व-
 विधानम् । एतस्मादेव ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य पूर्व्वनिपातो न भवति । अन्यथा
 ह्येतदन्तोदात्तत्वविधानं नोपपद्यते ।

(U) सुखादयो व्युत्पाद्यन्ते । आत्मकारमते सुखदयश्च सुखदुःखगणशब्दादन्तमात्रेण कृत्या ।

करुणकपरे संज्ञाः प्रतीपघ सुप्यादयः ॥ १ ॥ इति ।

१७१ । वा जाते ।

जातशब्दोऽपि क्लान्त इति तस्यापि जात्यादिभ्यः परस्य पूर्व्येण नित्य-
मन्तोदात्तत्वे विकल्पोऽयमुच्यते । दन्तजात इति । ऋसिन्धुग्रिणवामीत्यादिना
(उष्, ३।२६६) तन् दन्तः । तेनायमाद्युदात्तः । स्तनजात इति ।
स्तनशब्द उक्तस्वरः ।

१७२ । नञ्सुभ्याम् ।

अथवो देश इत्यादि । यवव्रीहिमाषास्तृणधान्यानाञ्च ह्यषामि-
त्याद्युदात्ताः (फिट्, २७) । समासस्येत्यादि । इह समासः प्रकृत उत्तर
पदञ्च । तत्र यद्युत्तरपदस्यैतदन्तोदात्तत्वं स्यादनृचो बह्वृच इत्यत्र ऋक्
पुरित्यादिना-(५।४।७४) कारे समासान्ते कृते ततः पूर्व्यस्य ऋक्शब्दस्यो-
त्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । समासस्य त्वन्तोदात्तत्वं विधीयमानम-
कारस्यैव भवति । तस्य समासावयवत्वात् । समासावयवत्वं तु समासान्ता
(५।४।६८) इत्यधिकृत्य विधानात् । तस्मात् समासावयवस्यैतदन्तोदात्तत्व-
मिष्यते । कथं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? कपि पूर्व्यमित्यत्र (६।२।१७२)
पूर्व्यग्रहणात् । तच्च पूर्व्यग्रहणमनेन समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं
समासावयवस्य कप एव मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि तूभयपदस्यैतद-
न्तोदात्तत्वं स्यात् तदान्तरेणापि कपिपूर्व्यग्रहणं कपिपूर्व्यस्योत्तरपदस्य स्यात् ।
न कपः । नहि कस्युत्तरपदस्यावयवः । ततश्च पूर्व्यग्रहणमनर्थकम् । इदं
तावत् समासान्ताः प्रत्ययाः समासस्यैवावयवाः । नोत्तरपदस्येत्येतद् दर्शन-
मङ्गीकृत्योक्तम् । इदानीमुत्तरपदस्यापि तेऽवयवा इत्येतद् दर्शनमाश्रित्याह
समासान्तश्चेत्यादि । उत्तरपदश्चेति शेषः । एतदन्तोदात्तत्वाभिप्रेत इति
प्रकृतेन सम्बन्धः । इतिकरणो हेतोः । अथवोत्तरपदस्यैवेतदन्तोदात्तत्व-
मिष्यते । कुतः ? समासान्ता उत्तरपदावयवा भवन्तीत्यतो हेतोः ।
तेनानृचो बह्वृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति । तद्योत्तरपदस्य
भवेत् । तस्यैव समासान्तस्य भवति । तस्योत्तरपदावयवत्वादिति भावः ।
यदि हि समासान्ता उत्तरपदावयवा न स्युस्तत उत्तरपदावयवस्यान्तोदा-

तत्त्वं विधीयमानं समासान्तस्य न स्यात् । उत्तरपदावयवत्वे हि समा-
सान्तानां तस्यैव समासान्तस्य भवति । कथं पुनः समासान्तानामुत्तर
पदावयवत्वम् ? समासार्थादुत्तरपदात् पूर्वं समासान्तं विधाय पश्चात्
तदन्तेन समासविधानात् । तथाहि न कपीत्यत्र (७।४।१४) वक्ष्यति
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यय (१।१।४८) मपि ऋस्वः कपि न भवति । समासार्थे
ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् कबन्तेन सञ्च समासेन भवितव्यमिति स्त्री-
प्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति । समासान्तप्रत्ययान्तेन च
पदेन यदि समासः क्रियते तदा तन्मध्यपतित स्तदग्रहणेन गृह्यन्त इति
समासान्ताः प्रत्यया उत्तरपदावयवा भवन्ति । यद्येवं समासावयवत्वं तेषां
नोपपद्यते । नैतदस्ति । अवयवावयवोऽपि हि समुदायावयवो भवति ।
तथाहि देवदत्तायाः सर्वेऽवयवा अलङ्घ्यन्तामित्युक्ते देवदत्तावयवस्य येऽवयवा
अङ्गुल्यादयस्तेऽप्यलङ्घ्यन्ते ।

१७३ । कपि पूर्वम् ।

पूर्वेण कप एवान्तोदात्तत्वे प्राप्ते कपि पूर्वस्योदात्तत्वमनेन विधीयते ।
अकुमारीक इत्यादि । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । कुमारीशब्द
उदात्तनिवृत्तिस्वरैणान्तोदात्तः । वृषलीशब्दोऽपि जातिलक्षणेन स्त्रीषा ।
मन्त्रबभ्रुरपूङ्गन्तत्वात् प्रत्ययस्वरैण ।

१७४ । ऋस्वान्तोऽन्त्यात् पूर्वम् ।

ऋस्वोऽन्तोऽस्येत्यादि । अनेन ऋस्वान्त इत्यस्यैव बहुव्रीहिरन्यपदार्थ
उत्तरपदं समासो वेति दर्शयति । अयवको देश इति । अथ कपि परतो
यव इत्येतद् ऋस्वान्तमुत्तरपदम् । अयव इत्ययं वा समासः । तत्रास्याद्
वकारात् पूर्वमक्षरं यकाराकार उदात्तो भवति । अनया दिशान्यत्रापि
वेदितव्यम् । अथ पूर्वग्रहणं किम् ? यावता कपि पूर्वमित्यतः (६।४।१७३)
पूर्वमिति वर्त्तत एवेत्यत आह पूर्वमिति वर्त्तमान इत्यादि । द्वितीये हि
पूर्वग्रहणे क्रियमाणे वाक्यभेदेन प्रवृत्तिभेदो भवति । पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् ।
अन्यथा हि तदपार्थक्यं स्यात् । तत्रैकया प्रवृत्त्या ऋस्वान्तोऽन्त्यात् पूर्वमन्तो-

दासं विधीयते । अपरया तु ऋत्वात्तेऽस्यात् पूर्वमन्तोदासं न भवतीति नियमः । तेन कपि पूर्वमन्तोदासं न भवति । तेनेत्यादिना नियमे सति यदिष्टं सम्पद्यते तद् दर्शयति । नास्य ज्ञो विद्यत इत्यन्नकः शोभनो ज्ञोऽस्येति सुन्नकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात् तदात्रान्यात् पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कपि पूर्वमन्तोदासं स्यात् । कपि पूर्वमित्यनेन (६।२।१७०) नियमे तु सति न भवति । तेन नञ्सुभ्यामिति (६।२।१७२) कबन्तस्यैवान्तोदासत्वं भवति । यथा च स भवति तथात्रैवोपपादितम् ।

१७५ । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ।

नञ्सुभ्यामित्यादिभिर्यागे (६।२।१७२) नञ उत्तरस्य यत् स्वरविधानं तद्बहोरपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । नञ इव नञ्वत् । बहोर्भावी भूमा । पृष्ठादित्वादिमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरिति (६।४।१५८) भूभावः । उत्तरपदस्य भूमेति षष्ठीसमासः । अथातिदेशः किमर्थः ? न नञ्सुबहुभ्य उत्तरपदभूमौत्येवोच्यते ? न चेवं योगे क्रियमाणे नञ्-स्वोरप्युत्तरपदभूमौत्येतद् विशेषण मापाद्यते । सम्भवापेक्षत्वादस्य । यद्येव हि हलङ्गाबन्धो दीर्घादित्यत (६।१।३८) दीर्घग्रहणं सम्भवापेक्षं विशेषणं ङापोरेव भवति न हल स्तथैतदपि बहोरेव भविष्यति । न नञ्स्वोः । नहि तयोरुत्तरपदार्थबहुत्वे वृत्तिः सम्भवतीति । एवं तर्हि यदपि विदेशस्य नञोपलक्षितं बहुव्रीहेः स्वरविधानं तदप्यस्मादतिदेशाद् यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । तेन नञो जरमरमित्रमृता (६।२।११६) इत्युत्तरपदाद्युदासत्वमपि बहोरितिदिश्यते । बहुमना इति । अत्रोत्तरपदबहुत्वे बहुशब्दो न वर्तते ।

१७६ । न गुणादयोऽवयवाः ।

पूरेणातिप्रसक्तोऽतिदेश इति गुणादीना प्रतिषिध्यते बहुगुणा रज्जुरिति । बह्ववयवा इत्यर्थः । गुण आमन्त्रणे चुरादिः । तस्माद् घञ् । तेन गुणशब्द (V) आद्युदासः । अशेः सर (उण्, ३।३।०) इत्यनेनाक्षरशब्दोऽन्तोदासः । (X)

(V) भताकारं चुरादिरदन्तस्यैरजित्यच. (१.३।५६) । ततोऽयमन्तोदासः ।

(X) अक्षरशब्दो मञ्चोदास इत्यर्थः ।

कृन्दो मीयतेऽनेनेति कृन्दोमानम् । कृत्स्नरेण (६१२।१३८) कृन्दोमाने मानशब्द आद्यदात्तः । तस्य घञस्तत्वात् । शोभनमुक्तं सूक्तम् । प्रादिसमासः । थायादिस्वरेण (६१२।१५४) सूक्तशब्दोऽन्तोदात्तः । अधीयतेऽस्मादित्यध्यायः । इङ्घेति (३।३।२१) घञ् । सूक्तवदध्यायोऽन्तोदात्तः ।

१७७ । उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ।

उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं वेदितव्यम् । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावात् । प्रादिग्रहणमेव तु न कृतम् । वैचित्रार्थम् । ध्रुवशब्दोऽयमवयवोऽप्यस्ति । यथा ध्रुवमपायेऽपादानमिति (१।४।२४) । एकस्वरूपेऽप्यस्ति । यथा ध्रुवस्य शीलमिति । तदिहैकस्वरूपे यत्मानो गृह्यत इति दर्शयितुमाह ध्रुवमित्येकरूपमुच्यत इत्यादि । सततमित्यादिना ध्रुवत्वं पृष्ठस्य दर्शयति । पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तः । पृषु सृषु वृषु मेचन इत्यस्य यकि व्युत्पादितत्वात् । दर्शनीयललाट इति । दर्शनीयशब्द उपोत्तमं रितीति (६।१।२१७) मध्योदात्तः । लल ईषायामित्यस्मादुणादयो बहुल (३।३।१) (३।३।१) मित्याटप्रत्ययः । तेन ललाटशब्दो मध्योदात्तः । प्रशास्त्रो वृक्ष इति । उणादयो बहुलमिति (३।३।१) वचनाच् शो तनूकरण इत्यस्मात् खः । टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८।२।५) । तेन शास्त्राशब्दोऽन्तोदात्तः । उच्चाहुः क्रोशतीति । अत्र बाह्यैकरूपता नास्तीत्यध्रुवत्वम् । नञ्चसौ नित्यमूर्ध्वबाहुरेव क्रोशति । अपि तु कदाचिदधोबाहुरपि । उत्पशुरिति । सृशेः श्वण् शुनो पृ चेति (उण्, ५।७०५) शुन् प्रत्ययान्तः पशुः । तेनायमाद्युदात्तः । (Y)

१७८ । वनं समास ।

समासमात्र इति । मात्रग्रहणेन बहुव्रीहिं निवृत्तिं सूचयति । प्रवक्ष्येति । यदायं बहुव्रीहिस्तदा प्रकृष्टं प्रकृतं वा वनमस्येति विग्रहः । यदा तु तत्पुरुषस्तदा प्रकृष्टं वनं प्रगतं वा वनमिति विग्रहः । निर्वण इति । अत्रापि यदा बहुव्रीहिरुदा निर्गतं वनमस्येति विग्रहः । यदा तु तत्-

पुरुष स्तदा निर्गतो वनादिति । तत्पुरुषस्तु कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति । किं पुनः स्याद् यदि समासमात्रपरिग्रहार्थं समासग्रहणं न क्रियेतैत्यत आह बहुव्रीहौवेव हि स्यादिति । रक्तेः क्युन् (उण्, २।२।२३) । बहुलवचनाद् वनु याचन इत्यस्मादपि भवति । तेन वनमाद्युदात्तम् ।

१७६ । अन्तः ।

अन्तरिति । स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपात्यते । अन्तर्वणो देश इति । अन्तर्वनं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । वनेऽन्तरिति शौण्डादिपाठात् सप्तमी-समासो वा । प्रनिरन्तरित्यादिना (८।४।५) णत्वम् । अनुपसर्गार्थं आरम्भ इति । उपसर्गात् पूर्वणैव सिद्धत्वात् ।

१८० । अन्तश्च ।

अन्तःशब्दो हसिमृगिणवामिदमिलूपधूर्वाभ्यस्तन्निति (उण्, ३।३।६६) तन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।

१८१ । न निविभ्याम् ।

पूर्वेण निविभ्यामप्युत्तरस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वे कृत इति । यदा बहुव्रीहि स्तदा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) प्रकृतिस्वरत्वम् । यदा तु तत्पुरुष स्तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) ।

१८२ । परेरभितोभावि मण्डलम् ।

परिकूलं परितोरमिति । कूलतीरशब्दावुक्तस्वरो कूलतीरतूलमूल-त्यादौ सूत्रे (६।२।१२१) । परिमण्डल मिति । परितः सर्वतो मण्डलं परिमण्डलम् । मण्डि भूषायाम् । अस्मात् कल स्तृपद्येति (उण्, १।१।४०) बाहुलकात् कलप्रत्ययः । वृषादिभ्यश्चिदिति (उण्, १।१०।६) च । तेन मण्डलमन्तोदात्तम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहि स्तदा परितः कूलमस्य परित स्तीरमस्येति विग्रहः । यदा तु प्रादिसमास स्तदा परिगतं कूलं परिगतं तीरमिति । यदा पुनरव्ययीभाव स्तदा परि कूलात् परि तीरादिति । अव्ययीभावस्त्वपपरिबहिरक्षयः पञ्चम्येत्यनेन (२।१।१२) । परि

कृत्वादिति पञ्चमी पञ्चम्यपाङ् (३।३।१०) परिभिरिति कर्मप्रवचनीययोगे ।
कर्मप्रवचनीयत्वं तु परे रपपरी वर्जन इति (१।४।८८) । युक्तं यद् बहुव्रीहौ
तत्पुरुषे चेदमन्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्र हि समासात्तोदात्तत्वस्यापवादः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । अथ्ययीभावे त्वयुक्तम् । तत्र हि समासात्तो-
दात्तत्वेनैव सिद्धम् । नहि तस्यापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः केनचित् प्राप्त
इत्यत आह अथ्ययीभावपक्षेऽपि हीत्यादि । यदाप्यथ्ययीभावपक्षे स्तदापि
परिप्रत्युपेत्यादिना (६।२।३३) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तोऽनेनात्तोदात्तत्व-
विधानेन बाध्यत इति किमत्रायुक्तम् ? यच्चैवंस्वभावमित्यादि । अभितो
भवनं यस्य स्वभावः स्तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते । नतु तद्विपरीत-
स्वभावम् ।

१८३ । प्रादस्ताङ्गं संज्ञायाम् ।

प्रकोष्ठमिति । उपिकुपिगार्त्तिभ्य स्थिति (उष्, २।१६१) कुपेत्थन् ।
तेन कोष्ठशब्द आद्युदात्तः । प्रगृहमिति । गेहे क इति (३।१।१४४) यहेः
कप्रत्ययः । तेन गृहमन्तोदात्तम् । प्रहारमिति । ननुषियस्यानि-
सन्तस्येति (फिट्, १।२६) हारमाद्युदात्तम् । प्रपदमिति । पदं हारवदेवाद्यु-
दात्तम् । प्रहस्तमिति । हसिमृग्रिणेत्यादिना (उष्, ३।३६६) हसेस्तम् ।
तेन हस्तशब्द आद्युदात्तः ।

१८४ । निरुदक्कादीनि च ।

निरुदकमिति । निष्क्रान्तमुदकमस्मादिति बहुव्रीहिः । निष्क्रान्त-
मुदकादिति वा प्रादिसमासः । उदकं कायतीत्यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।१) ।
उदकस्योदः संज्ञायामित्युदभावः (६।१।५०) । तेनोदकमन्तोदात्तम् ।
निरुपलपमिति । विटपपिष्टपविग्रिपोलपा इत्युपपञ्चोऽ (उष्, ३।३२५)
न्तोदात्तो निपात्यते । निरुपलमित्यन्य इति । उपपूर्वाङ्गात्तरातश्चोपसर्ग
इति (३।१।१३६) कः । तेनोपलशब्द स्यादादिस्वरेशाद्युदात्तः (६।२।१४४) ।
निर्मलिकं निर्मलकमित्यादीनामिति । मशकमक्षिकाशब्दाद्युदात्तान्तो-
दात्तो । तत्र ह्यादिः प्राक् शकटेः (फिट्, २४) । अथ हि-रीः प्रादी-

षादिति (फिट्, ५०) वर्त्तते । एषामित्यादि । यदि प्रादिसमास स्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः । यदा तु बहुव्रीहि स्तदा निर्गत-मुदकमस्मादिति । अथाव्ययीभावोऽप्येषां कस्मान्न भवतीत्याह अव्ययीभावे त्वित्यादि । बहुव्रीहप्रादिसमासयोस्तु समासान्तोदात्तत्वेन न सिध्यति । तथाहि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) समासस्वरापवादः पूर्वपद-प्रकृतिस्वरो बहुव्रीह्यावुक्तः । प्रादिसमासेऽपि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) निष्कालक इति । कालकशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । निष्कालिक इति । निष्क्रान्तःकालिकाया इति प्रादिसमासः । कालीति जनपदादिसूत्रेण (४।१।४२) ङीष्मन्त्वादन्तोदात्तः । ततः स्वाधिके कनि क्तोऽप्याद्युदात्त एव भवति । निष्पेष्ट इति । पिष्ट् सञ्चूर्णे । अस्माद घञ् । तेन पेष्टशब्द आद्युदात्तः । तरीं पातीति । आतोऽनुपसर्गे क (१।२।३) इति तरीपण्योऽन्तोदात्तः । कुत्सित स्तरीप इति कुत्सित-ग्रहणेन दुस्तरीपशब्दे दुःशब्दः कुत्सायां वर्त्तते इति दर्शयति । निस्तरीप इति केचिदिति । ते च निर्गत स्तरोप इति विग्रह्य प्रादिसमासं कुर्वन्ति । अपरे निस्तरीक इतीति । पठन्तीति सम्बन्धः । निरजिनमित्यादि । अजिनमन्तोदात्तमित्युक्तम् । परेरित्यादि । हस्तपादकेशाः स्वाङ्गशिताम-दन्तानामित्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । शितां सर्वानाम्नामित्यर्थः । कर्षशब्दः कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त (६।१।१५६) इत्यन्तोदात्तः ।

१८५ । अभेर्मुखम् ।

अभिमुख इति । मुखशब्द उक्तस्वरः । अभिशब्दोऽन्तोदात्तः (फिट्, ८१) । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिस्तदाभिगतं मुखमनेनेति विग्रहः । यदा तु प्रादिसमास स्तदाभिगतो मुखमभिगतो वा मुखेनेति । कस्मादय-मव्ययीभावो न भवतीत्याह अव्ययीभावे त्वित्यादि । वचनमिदमबहुव्रीह्यर्थ-मिति । यदा सुखं ध्रुवं भवति तदाऽध्रुवार्यमस्वाङ्गार्थं चेति । अध्रुवम-स्वाङ्गं सुखं बहुव्रीह्यावपि यदा भवति । अभिमुखा शालेति । अभिगतं

१८६ । अपाञ्च ।

१८७। स्फिगपूतवौणाञ्जोऽध्वकुक्षिसौरनामनाम च ।

५५५

उपसर्गादध्वन (५।४, ८५) इत्यनेनाच् समासान्तो विधीयते । तेन तस्मिन् समासान्तेऽचप्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । ननु च नित्यः समासान्तः । तत् किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीत्यत आह अनित्य-
 चेत्यादि । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्वप्रवृत्तिमिह न कृतं स्यात् ।
 अचप्रत्ययस्य चित्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतञ्च । तस्मादेतदेव
 ज्ञापयति समासान्तविधिरनित्य इति । तेन तत्रोपासितलोकभर्त्सरीत्येव-
 मादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति । पुषिकुपिषुषिभ्यः क्सिरिति (उण्,
 ६।४३५) कुषिः । तेन कुक्षिशब्दोऽन्तोदात्तः । हलसीरशब्दो नव्विषयस्या-
 निसन्तसेत्यादुदात्तो (फिट्, २६) । नामशब्दोऽपि नामन्सीमन्नित्यादिना
 ऽऽदुदात्तो (उण्, ४।५८०) निपात्यते । स्निग्धपूतकुक्षीणां यङ्गमबहु-
 व्रीह्यर्थमिति । यदेतानि ध्रुवाचीनि भवन्ति । अस्त्राङ्गार्थञ्चेति ।
 बहुव्रीह्यावपि यदाऽस्त्राङ्गवाचीनि भवन्ति । यदा ह्येतानि स्त्राङ्गवाचीनि
 ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीह्यश्च समासस्तदोपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपश्चित्येव
 सिद्धम् (६।२।१७७) ।

१८८ । अधिरुपरिस्थम् ।

उपरिस्थमिति । उपरि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति (३।२।४) कः ।
 अधिदन्त इत्यादि । दन्तादयः स्त्राङ्गशिष्टामित्यादुदात्ताः (फिट्, २८) ।
 अध्याङ्गो वा दन्त इति । वाशब्देन समानाधिकरणो वीक्षरपदलोपी
 समास इति सूचयति । स पुनः समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीना-
 मुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेत्युपसंख्यानम् (२।१।६८, वा) वेदितव्यः ।
 दन्तस्योपरीत्यादि । एतेनोपरिस्थत्वं दर्शयति । एवं कर्णस्योपरि योऽयः
 कर्णो ज्ञायते स उच्यतेऽधिकर्ण इति । तथा केशस्योपरि योऽयः
 केशोऽधिकेशः स उच्यते । उपरिस्थमिति किम् ? अधिकरणमिति ।
 अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति । (६।२।२) । (Z)

१८६ । अनोरप्रधानकनीयसी ।

अनुज्येष्ठ इति । वृक्षस्य चेतीष्ठानि (५।३।६२) परतो वृक्षस्य ज्यादेशः । ज्येष्ठशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अनुमध्यम इति । मध्याह्न इति (४।३।८) मध्यमः प्रत्ययस्वरेणास्तोदात्तः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति । अत्र हि योऽसौ ज्येष्ठमनुगतो मध्यमश्च स प्राधान्येन प्रादिसमासेनोच्यते । ज्येष्ठमध्यमी तु गुणभावेन । तस्मात् पूर्वपदार्थप्रधानोऽयम् । अनुकनीयानिति । ईयसुनि परतो युवशब्दस्य युवात्पयोः कवन्यतरस्वामिति (५।३।६४) कनादेशः । कनीयःशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । तेन प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्यास्ति ।

१८७ । पुरुषश्चान्वादिष्टः ।

पृ पालनपूरणयोः । अस्मात् पुरः कुषन्निति (उष्, ४।५।१३) कुषन् प्रत्ययः । तेन पुरुषशब्द आद्युदात्तः । अन्वादिष्टोऽन्वाचित इति । अप्रधान- शिष्ट इत्यर्थः । यथा भिक्षामट गाश्चानयेत्यत्र गोरानयनम् । यथा वा कर्तुः क्वञ् सलोपश्चेत्यत्र (३।१।११) सलोपः । कथितानुकथितो वेति । यः कथितात् पश्चात् कथितः स कथितानुकथितः । यो वा किञ्चित् प्राक् कथयित्वा पश्चात् कथ्यते स कथितानुकथित इत्युच्यते । अनुगतः (AA) पुरुषोऽनुपुरुष इति । यः पद्याद्भवः पुरुष स एवमुच्यते ।

१८८ । अन्तेरकृतपदे ।

अकृतपद इति । अकृत पदश्चाकृतपदे । प्रथमादिवचनान्तमेतत् । अत्त्वङुयो नाग इति । अङुशब्दः सानसपर्णसीत्यादिना (उष्, ४।५।४५) अकि लक्षश्च इत्यस्मादुपच-प्रत्ययेनास्तोदात्तो निपात्यते । अतिकशोऽन्त इति । कश्च गतिशासनयोः । अस्मात् पचाद्यच् । टाप् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८।३।५) । तेन कशास्तोदात्ता । अतिपदा शक्नोतीति (BB) ।

(AA) इरदन्तमते अनुगत इत्यस्य पचादन्त इत्यर्थः ।

(BB) शक्नोतीति अन्वादिष्टः । तथाहि अक् प्रातिशाख्ये षट्पञ्चाशत् तु शक्नोतीति । षट्पञ्चाशद्- चरा शक्नोती भवति । यथा प्रोचको वृत्तं रथं मित्रादि । अतिशक्नोति च षट्पञ्चरा । यथा साकं ज्ञातः

अनो व चेति (१.१।१२५) पदेर्वः । धितृकरणेन हि ज्ञापितं तत्र वोऽन्वयादपि भवतीति । तेन पदमन्तोदात्तम् । अतिकारक इति । करोतेरुल् । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६।२।२) पूर्वपदस्याव्यय-स्वरो भवति । अते धातुलोप इति । यत्र धातुलोपस्तत्रातेरुत्तरपदमन्तो-दात्तं भवतीति वक्तव्यम् । किमर्थमित्याह इहेत्यादि । यद्यतेर्धातुलोप इति नोच्येत तदिहापि स्याच् शोभनो गार्ह्याऽतिगार्ह्य इति । भवति ह्यत्रातेरुत्तरपदमन्तोदात्तम् । इह च न स्यादतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति (२।२।१८, वा) प्रादिसमासः । अत्र हि कदमं कारकाद्यन्तमुत्तरपदम् । तत्र यद्यतेर्धातुलोप इति नोच्येत तदिहापि न स्यात् । एवं तूच्यमान इहापि भवति । अस्ति ह्यत्र क्रमेर्धातुलोपः । लोपः पुनस्तस्य समासे गम्यमानार्थत्वादप्रयुज्यमानस्या-दर्शनम् ।

१८२ । नेरनिधाने ।

निधानमप्रकाशतेति । न निधानमनिधानम् । निमूलं न्यक्षमिति । मूलं प्रतिष्ठायाम् । अस्मात् पचाद्यच् । तस्मान् मूलशब्दोऽन्तोदात्तः । वृत्तवदिह निमित्तमिति (उण्, ३।३४२) स इत्यधिकृत्याशिर्देवन इति (उण्, ३।३४५) सप्रत्ययान्तत्वादक्षशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । निवृणमिति । न्यवृषयस्येति (फिट्, २६) वृणमादुरात्तम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिसदा निगतानि मूलान्यस्येति विग्रहः । यदा प्रादिसमास सदा निगतं मूलमिति । अव्ययीभावः कस्मादयं न भवतीत्याह अव्ययी-भावे लिङ्गादि । बहुव्रीहौ तु समासान्तोदात्तत्वापवादो बहुव्रीहौ प्रकृतेत्यादिना (६।२।१) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर उक्तः । तत्पुरुषेऽपि तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६।२।२) । तेन तयोर्विधानेन वचनेनान्तोदात्तत्वं न सिध्यति । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । नहि तत्र

कतुना साकं भोजसा इत्यादि । तदाच भोजकः पटिरेवातिप्रकरीति । पटिरेवाच अतिप्रकरो भवतीति तद्व्याप्तिः । अत्र नित्यत्वान्निमित्तम् ।

तस्यापवाद उक्तः । निवाग् हवनो निदण्ड इति । अत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर
एव भवति । वाक्शब्दः क्तिवच्चिप्रच्छीत्यादिना (उण्, २।२१५)
क्तिवन्तो व्युत्पादित आदुरदासः । दसु उपगमे । अस्माज् अमन्ताड्ड
इति (उण्, १।१११) डः । तेन दण्डशब्दोऽप्यन्तोदासः । निशब्दोऽत्र
निधानार्थं ब्रवीतीति । अपक्राशतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनरत्र निशब्दो
निधानार्थं ब्रवीतीत्याह प्रादयो ह्रीत्यादि । वृत्तिशब्देनेह समासवृत्त्यादिर्गद्यते ।
प्रादयो हि स्वभावेनैव वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः । तस्मादिह
समासवृत्तौ विषये यासावप्रकाशनात्मिका क्रिया निधानशब्दाया वाक्साधना
दण्डसाधना च तां निशब्दो ब्रवीति ।

१८३ । प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुष ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । प्रत्यंशुरिति । प्रादिसमासः ।
कुर्भंशेत्यधिकृत्य (उण्, १।२२) मृगयाद्यश्वेतंशुशब्दो (उण्, १।६७)
निपातितः । तेनान्तोदासः । जनेर्धञ् । तेन जन आद्युदासः । राजञ्
शब्दोऽपि कनिन्प्रत्ययान्तत्वात् । राजशब्द इत्यादि । राजाहःसखिभ्यष्ट-
जिति (५।४।८१) यदाऽनित्यत्वाट् टञ् नास्ति तदा राजशब्द इह पाठे
प्रयोजयति । अथ तस्मिन् समासान्ते सति कस्मान् न प्रयोजयतीत्याह
तस्मिन् हि सतीत्यादि । अनित्यत्वं तु समासान्तविधेः पूर्वमेव आप्तम् ।
राजशब्दस्य चेह पाठः समासान्तविधेरनित्यत्वं आपयति । उष दाह
इत्यस्मात् इन् । तेन उद्गशब्द आदुरदासः । खिट सन्तापि अस्माद्युक् ।
तेन खेटकशब्दोऽप्यादुरदासः । अजिरशिशिवेत्वादिना (उण्, १।५१)
किरच् प्रत्ययान्तोऽजिरशब्दो निपातितः । तेनान्तोदासः । द्रा कुत्वायां
नतो । अस्मादाह पूर्वदातस्योपसर्ग इत्यह् (३।२।१०६) । निपातनात्
पूर्वपदस्य रेफान्ता । ततश्चाव्ययरूपानादसत्यस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
आर्द्धेत्वान्तोदासा भवति । शु अवण इत्यस्मादुट् । तेन अवणशब्दो
खितस्वरश्चादुरदासः । वृत्तिशब्दकृति प्रकृते (उण्, ३।४२६) कृतिभिदि

लतिभ्यः किदिति (उण्, ३।४२७) तिकन् । टाप् । तेन कृत्तिकाशब्द
आद्युदात्तः । ऋध इत्येतस्मादच् । घञ् वा । तेनार्धशब्दोऽन्तोदात्त
आद्युदात्तो वा । पुर अग्रगमने । अस्मादिशुपधलक्षणः कः । तेन
पुरशब्दोऽन्तोदात्तः । प्रतिगता अंशवोऽस्येत्यादि । अत्र बहुव्रीहौ पूर्वपद
प्रकृतिस्वरौ भवति ।

१६४ । उपाद् ब्राजजिनमगौरादयः ।

उपदेव इति । प्रादिसमासोऽयम् । देवशब्दः पचायजन्तत्वादन्तोदात्तः ।
उपसोम इति । अर्त्तिसुसुहृत्स्वित्यादिना (उण्, १।१३७) मन् । तेन
सोमशब्द आद्युदात्तः । हुङ् हुङ् गतौ । अस्मात् पचायच् । तेन होङ्
शब्दोऽन्तोदात्तः । ब्रजिनमन्तोदात्तमित्युक्तम् । अह्राजर्थश्चास्य ग्रहणम् ।
गौरशब्दः प्रज्ञाव्यणक्तादाद्युदात्तः । तिथेण युक्तः कालस्तेषः । प्राग्-
दीव्यतोऽण् (४।१।८३) । सूर्यतिथेति (६।४।१४८) यलोपः । नैष-
तेटावस्यत्तौ । तेनान्तोदात्तौ । रट परिभाषणे । अस्मादच् । रलयो
रेकत्वाद्देफस्य लकारः । लटः । लुट विलोडने । अस्मात् पचायच् । तेन
लटलोटावप्यन्तोदात्तौ । शेषयज्ञजिह्वाग्रीवापुमीवा इति (उण्, १।५२)
जिह्वान्तोदात्ता निपात्यते । इण्सिञ्जीत्यधिकृत्य (उण्, ३।२८२)
कषेर्वर्णे इति (उण्, ३।२८४) कषेर्नक् । टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् ।
एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८।२।५) । तेन कृष्णशब्दोऽन्तोदात्तः । अह्रादय-
येति (उण्, ४।५।५१) कन्थाशब्दोऽन्तस्वरितो निपात्यते । गुङ् घनत्वे ।
अस्मादिशुपधलक्षणः कः । तेन गुङोऽन्तोदात्तः । कस्यवाङ्मशब्दौ ङष्वादित्वा-
दन्तोदात्तौ (CC) ।

१६५ । सोरवक्षेपणे ।

सुस्थण्डिल इति । स्थानं स्थिरमस्मिन्निति स्थण्डिलम् । पृषोदरादित्वात् ।

(CC) सुद्रितकात्रिकायामत्र मैव तेन लुट कस्य पाद इति नक्षे पाठः । न तेन लट कस्य
वाङ् इत्येतेषाम् । पदमन्त्रार्थां तेन लुट गुञ इति । तेन कस्य वाङ् इति तत्र नास्ति ।

चाद्युदात्तः (DD) । सुस्मिन्ना भ्यामिति । स्मिन्नाद्यश्च चाद्युदात्तः (EE)
 सुप्रत्ययसित इति । प्रत्ययसितशब्दस्याद्यादिसुरेणान्तोदात्तः (६।२।१४४) ।
 ननु च सुशब्देनापि सह समासे कृते आद्यादिसुरेणान्तोदात्तत्वं
 (६।२।१४४) भविष्यति । तत् किमर्थमुदाहृतम् ? एवं मन्यते ।
 सत्यन्यार्थेऽस्वारभ्यो परत्वादनेनैवात्राप्यन्तोदात्तत्वं युक्तमिति । यद्दि सुशब्देऽत्र
 पूजायामेव वर्ततेऽवच्छेपणं तर्हि कस्यार्थं इत्याह वाक्यार्थस्वच्छेपणमिति ।
 अत्रैव कारणमाह असूयया तथाभिधानादिति । इह खल्विदानीमासूय
 सुस्थण्डिल इत्येवंप्रकारं वाक्यं यस्मादसूयया प्रयुज्यते तस्माद् वाक्यार्थस्वैवावच्छे-
 पणम् । सुष्ठुषेऽपि । अत्र गुणोद्भावनेच्छयाभिधानम् । नासूयया ।
 तेनावच्छेपणं नास्ति । पूजैव तु विद्यते ।

१८६ । विभाषोत्पुच्छे ।

उत्पुच्छइति । पुच्छशब्दो नवविषयस्येत्याद्युदात्तः (फिट् २६) ।
 सेयमुभयत्र विभाषा भवतीति । यदोत्पुच्छशब्दोऽत्रप्रत्ययान्तो न भवति
 तदा समासान्तोदात्तत्वम् । यदा समासान्तोदात्तत्वापवाद स्तत्पुरुषे
 तुत्यर्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्याव्ययस्य प्रकृतिस्वर स्तदा तेनाप्राप्ते
 ऽस्मिन्नन्तोदात्तत्वं विभाषेयम् । यदा तु पुच्छमुदस्यतीत्यस्यार्थस्य
 विवक्षायां पुच्छभाण्डचोवरासिद्धिः (३।१।२०) णिङं विधाय तदन्तादुत्-
 पुच्छयतेः पचाद्यचि कृते उत्पुच्छ इत्येतच्छब्दरूपम् भवति तदा आद्यादि-
 स्वरेण (६।२।१४४) नित्य मन्तोदात्तत्वं प्राप्तेऽयं विकल्पः । तेन प्राप्ते
 विभाषेयम् । उदसं पुच्छमस्योत्पुच्छइति । बहुव्रीहिप्रकृतिस्वर एव
 भवति ।

१८७ । द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।

द्वित्रिभ्यामिति । दिग्योगलक्षणा (FF) पञ्चमी । पाद्दन्मूर्धसिद्धिः ।

(DD) लघावन्तो इयौच बहुव्रीहिं गृह्णन्त्यनेन । (फिट्, ४२) ।

(EE) स्नाह्मिन्निदमाह्मिन्त्यनेन । (फिट्, २८) ।

(FF) दिग्योगलक्षणेन पुरांपरादिदिग्वाचिभ्योमादमात्यारादितरते इत्यादिना (३।३।२८)
 पञ्चमी । एवं हि द्वित्रिभ्यामित्यनेन द्वित्रिभ्यां परत इति ज्ञायते ।

यस्य च भावेन भावलक्षण मिति (२।१।६७) भावलक्षणा समी । बहुव्रीहिः कार्यी । अत आह द्वित्रि इत्येताभ्यामित्यादि । द्विपात् त्रिपादिति । संख्या सुपूर्वस्येत्यकारलोपः (५।४।१४०) समासान्तः । द्विदन् । द्विदन्ति । वयसि दन्तस्य दन्त (५।४।१४१) इति ददादेशः । द्विमूर्धा त्रिमूर्धेति । नन्वत्र द्वित्रिभ्यां षो मूर्धं इति (५।४।११५) समासान्तेन षप्रत्ययेन भवितव्यम् । तेन द्विमूर्धं त्रिमूर्धं इत्येव स्यात् । कथं द्विमूर्धा त्रिमूर्धेत्याह मूर्धंन्तित्यादि । अकृतसमासान्तस्य नान्तस्येव निर्देशस्तु मूर्धंन्तित्यनेनैव ज्ञायते । अन्यथा मूर्धंन्ति ब्रूयात् । नञ्जकृतसमासान्तस्य सम्भव इत्यत आह तस्यैतत् प्रयोजनमित्यादि । कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं स्यात् । असति न स्यात् । तस्माद् असत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् तदर्थोऽयं निर्देशोऽकृतसमासान्तस्य । ननुच नित्यमेव समासान्तेन भवितव्यतया यदिदमस्य प्रयोजनस्य सम्पादनार्थं मकृतसमासान्तस्योपादानं तज्ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । तेन द्विमूर्धेत्यादिः प्रयोग उपपद्यते । यदि तर्ह्यकृतसमासान्त इह मूर्धंशब्द उपात्त एवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदान्तोदात्तत्वेन न भवितव्यमिति । कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह यदापीत्यादि । बहुव्रीहिरत्र कार्यी । तदेकदेशत्वञ्च समासान्तस्य । एकदेशोऽस्माद्वीत्येकदेशी । स बहुव्रीहि रेकदेशी अवयवी यस्य समासान्तस्य स तदेकदेशी । तद्भावस्तदेकदेशित्वम् । एतेन समासान्तस्य बहुव्रीह्यवयवत्वं दर्शयन् कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वं निरस्यति । तदेवं यस्मादेतच्च शब्दान्तरं बहुव्रीहिः कार्यी तदेकदेशित्वं च समासान्तस्य तस्माद् यदापि समासान्तः क्रियते तदापि पक्षे तस्यान्तोदात्तत्वं भवत्येव । कस्याच्चमूर्धेति । कस्याचशब्दो नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः । (फिट् २६) (GG) अथ

पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । इयोर् मूर्धा द्विमूर्धेति । अनेन नित्यमेव समासान्तोदात्तत्वमाह ।

१६८ । सकथं चाक्रान्तात् ।

सकथमितीति । बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः स्वाङ्गात् षजित्यनेन (५।४।११२) यच् समासान्तो यस्य स सकथ्यशब्दोऽत्र गृह्यते । अक्रान्तादिति । अशब्दोऽन्तो यस्य स क्रान्तः । न क्रान्तोऽक्रान्तः । गौरसकथ इति । गौरशब्दः प्रज्ञाद्यश्चत्वादन्तोदात्तः । अक्षसकथ इति । अक्ष्यशब्दोऽन्तो यस्य स क्रान्तः । अक्षप्रत्ययान्तः । तेनान्तोदात्तः । चक्रसकथ इति । करोतिः क्तिन् इति (३।२।१०१, वा) चक्रशब्द आदोदात्तः ।

१६९ । परादिश्छन्दसि बहुलम् ।

परशब्देनात्र सकथ्यशब्द एव गृह्यत इति । प्रत्यासत्तेः । स हि पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् प्रत्यासन्नः । यद्येवं परशब्दग्रहणमनर्थकम् । सकथ्यशब्द एव ह्यत्रानुवर्तिष्यते । नेतदस्ति । अत्र यथा सकथ्यशब्दस्तथा बहुव्रीहिरपि प्रकृतः । एवं बहुव्रीहिरप्यनुवृत्तिः स्यात् । ततः स्तस्यादोदात्तत्वं शङ्कनीयं स्यात् । ननु विभाषाग्रहणमतः प्रकृतम् । कथं पुनर्बहुलं गृह्यते ? तस्य प्रयोजनमन्यदपि यथा स्यादिति । अतः पदान्तरे समासान्तरे च परादिशब्दादन्तो भवतीति दर्शयति ऋजुबाहुरित्यादि । ऋजुबाहुरिति बहुव्रीहिः । वाक्पतिश्चित् पतिरिति षष्ठीसमासौ । एवञ्च बहुलग्रहणं सिद्धमर्थं परादिषु परान्तद्येत्वादि-
श्लोकेन दर्शयन्नाह व्यत्ययो बहुलं ततः (HH) इति । यतः एवं बहुलग्रहणात् परादौ परान्तादौ च स्वरव्यत्ययो भवति । ननु पूर्वमेव स्वराणां व्यत्ययो

(HH) भाष्यं न व्यत्ययो गृह्यत इति हि श्लोकस्य अन्तः पादः । तत्र बहुलग्रहणस्य स्वरव्यत्ययो
शब्दः ।

विहितः (II) । सत्यमेतत् । भाषाविषये तु पत्यावैश्वर्यं (६।२।१८) इत्यस्य न भूवाक्चिद्दिधिष्विति (६।२।२८) प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वमिति । अत्र तु बहुलग्रहणेन व्यत्यय इति । वाक्पतिश्चित्पतिरिति अत्र परग्रहणेन सक्त्यान्तमुदाहरणम् । बहुलग्रहणेनान्यत् । एवञ्च परान्तोदात्तस्यावघञ्ज्ञाजविनकाणामित्यादौ (६।२।१४४) । पूर्वपदमन्तोदात्तत्वं गुणकारत्वेन इत्यादौ (६।२।८३) । पूर्वपदादुदात्तत्वं समीपकारिणो धर्म्येऽहरण इत्यादौ (६।२।६१) । एवमादि सर्वे संगृहीतं भवति बहुलग्रहणेन । विभाषाग्रहणे प्रकृते स्वरव्यत्ययार्थं बहुलग्रहणं कृतमित्यभिप्रायः । चिचकादीनां बहुव्रीहित्वात् पूर्वमेव पूर्वपदप्रकृतिस्वर उक्त इति पुनरिह ह्रस्वसि बहुलमिति स्वरव्यत्यय स्तेषामन्तोदात्तत्वप्रदर्शनार्थमुक्तः ।

(II) व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५) सूत्रेण । तत्रेयमिति:—

‘सुप्तिङ्पयहलिङ्गनराणां

कालहलचस्वरकर्तृमुदाह ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां

सोऽपि च सिद्धाति बाहुलकेन ॥ १ ॥ (१।१।८५ सूत्रभाष्ये ।)

शास्त्रकृत् बाणिनि रार्थार्थं ह्रस्वसि विषये सुप्तिङ्पयहलिङ्गनरकालहलचस्वरकर्तृमुदाहृत्य व्यत्ययं व्यतिवृत्तमन्त्यविषयावगाहनं विषयान्तरे विधानमिति यावद्विच्छति । एषां स्तान्सिप्रपश्यन्प्रत्ययविकरणानामपि व्यत्ययमिच्छति । स च व्यत्ययो बाहुलकेन बहुलग्रहणेनेत्यर्थः सिध्यति । बहुलवर्गान्वाद्य इति बहुलम् । तस्य भावो बाहुलकम् । इत्यन्तर्गतादिभ्येति (५।१।१३३) मनोशदित्वाहुः । यकारं बाहुलकेन प्रकृतानां विकरणानां प्रकृतानां सुप्तिङादीनां व्यत्ययः सिद्धाति तस्मादत्र बहुलग्रहणमिति भावः । उपग्रहः परस्परपदान्तेपदे इत्यर्थः । नरः पुरुषः । कर्तृशब्दः कारकमात्रपर्यर्जितं प्रत्याहारः साधुभातुके योगिति (१।१।६०) यकारं यश्चद्वारभ्य लिखाश्चिथिडित्यस्य (१।१।८६) उकारेण चतो यतः पूर्वमेव स्वरानां व्यत्ययो निहित इत्यन्तः कश्च पुनरत्र तस्य विधानमिति प्रश्नः । तत् समाधानम् । सत्यमेतद्विज्ञादि ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठस्याध्यायस्य

द्वितीयःपादः समाप्तः ॥ ६१२॥ (J.J)

(J.J) काश्याराजतपुस्तके तत्र “स्थविरजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां” इति पाठः । The MS in the Government Library at Madras also gives स्थविरजिनेन्द्र । There are many treatises called the Nyasas : as काशिकान्यास, शाकटायनन्यास, बौधिन्यास, वेमिन्द्रन्यास &c. The काशिकान्यास वा जिनेन्द्रबुद्धिन्यास वा जिनेन्द्रन्यास appears to be more celebrated. As जिनेन्द्र was probably prior to the authors of other Nyasa, it is likely that he is called the स्थविर i.e. old, ancient. Or it is because that he was a very revered personage amongst the members of the Buddhistic persuasion. His title viz. the बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य, expresses that he was a preceptor (आचार्य) who was almost a बोधिसत्त्व । The word is by the तद्धित affix देशीयर् (5 3. 67) in the sense of ईश्वर-समाप्तः i.e. ईश्वरसम्पूर्णः बोधिसत्त्व.—Some form the word with the affix क् by गणदिभ्यश्च (4. 2. 128) meaning a preceptor of the बोधिसत्त्वदेश i.e. of the बोधिसत्त्व country.

अथ

काशिका ववरणपञ्जिका ।

—(०)—

षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

—०—

१ । अलुगुत्तरपदे ।

स्तोकान्मुक्तः । अस्यान्मुक्त इति । करणे स्तोकात्पञ्चकृत्तिपयस्या-
सत्ववचनस्येति (२।३।३३) पञ्चमी । स्तोकान्तिकदूरार्थकच्छाणि क्तेनेति
(२।१।१८) समासः । ननु च वनं समास (६।२।१७८) इत्यतः
समासग्रहणमनुवर्तिष्यते । समामे च नियतं सन्निहितमुत्तरपदम् ।
अतोऽन्तराप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदं लभ्यत इत्यभिप्रायेणाह उत्तरपद-
मिति किमिति । निःस्तोक इति । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति
(२।१।१८, वा) प्रादिसमासः । एवमन्यते । असत्युत्तरपदग्रहणे समामे
ये स्तोकादय उत्तरपदभूताः पूर्वपदभूता वा तेभ्य उत्तरस्याः पञ्चम्या
अलुग् भवतीत्येतावन्मात्रं लभ्यते । नतूत्तरपदे परतो ये स्तोकादय
इत्येष विशेषः । ततश्च निःस्तोक इत्यत्राप्यलुक् स्यात् । भवति चात्रापि
समासवर्तिनः स्तोकादेः शब्दादुत्तरा पञ्चमीति । नन्वेवमपि न कर्त्तव्य-
मेवोत्तरपदग्रहणम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रतिपदं

स्तोकादिभ्यः करणे चेत्यादि सूत्रेण (२।३।३३) या पञ्चमी विहिता तस्या
 एव ग्रहणम् । नत्वपादाने पञ्चमीत्यनेन (२।३।१८) सामान्यलक्षणेन या
 पञ्चमी विहिता तस्याः । अवश्यञ्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽन्ययितव्या
 (प, ११४) । अन्यथा हि स्तोकादपेतः स्तोकापेत इत्यत्राप्यलुक् स्यात् ।
 एवं सति निस्तोक इत्यत्रालुक् प्राप्तिरेव नास्ति । नञ्च न स्तोकादप्यलुक्
 प्रतिपदविहिता पञ्चमी । किं तर्हि ? सामान्यलक्षणविहिता । तत्
 किं तन्निवृत्त्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेनेत्याह अन्यार्थमित्यादि । आनङ्गाद्यर्थ
 मिदमुत्तरपदग्रहणम् । अत्रति चैतस्मिन्नानङ् नृतो इन्द्र इत्यानङ्
 (६।३।२५) होतापोलभ्यामित्यत्र यथा पूर्धपदस्य भवति तथोत्तरपदस्यापि
 स्यात् । तथेको ऋस्वोऽङ्गो गालवस्येति (६।३।३१) ऋस्वो यथेह भवति
 ग्रामणिपुत्र इति तथेहापि स्यात् ग्रामणीरिति । ननु यद्यनुत्तरपदेऽपि ऋस्वः
 स्यात् तदा ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) वचनमनर्थकं स्यात् ।
 अनेनैव सिद्धत्वात् । नानर्थकम् । अनिगन्ताथेत्वान्नित्यार्थत्वाच्च । किञ्चा-
 सत्युत्तरपदग्रहणे नलोपो नञ इति (६।३।७७) प्रत्ययेऽपि नलोपः स्यात् ।
 नतरामिति । तस्मादन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणं कृतम् । यद्येषं यदर्थमिदं
 तद्विधावेव कर्तव्यं । इह किमर्थं क्रियत इत्याह इहाप्यलुको निवृत्ति-
 मित्यादि । इतिकरणो हेतो । अन्यार्थं तावदवश्यमिदमुत्तरपदग्रहणम् ।
 इह तु क्रियमाणे मत्ययं विगेषः । निस्तोक इत्यत्राप्यलुक् निवृत्तः क्रियते ।
 तेन (प, १४४) लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अथ
 कुतः प्रागिमावधिकारावित्याह अलुगधिकार इत्यादि । विधेयान्तरं
 विधेयान्तरस्य निवर्त्तकम् भवतीत्यानङ् विधीयमान उत्तरपदेऽलुक् निव-
 र्त्तयति । तस्मादलुगधिकारः प्रागानङ् । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधि-
 कारादिति । उत्तरपदे परतो यत् कार्यं विधीयते तस्य सम्बन्धिगन्तव्यात्

पूर्वपदं विधिभाक् । अतोऽङ्गं विधिभाक्त्वेन विज्ञायमान सुत्तरपदाधि-
कारं निवर्त्तयति । अङ्गस्य हि यत् कार्यं तत् प्रत्यये परतो विधीयते ।
नोत्तरपदे । ननुत्तरपदेऽङ्गसंज्ञा भवति । अथवोत्तरपद इति सप्तमी-
निर्देशादनन्तर एवोत्तरपदे भवितव्यमानङ्गा । यदि चात्र विभक्तेरनुक्-
त्वात् तदा व्यवधानादानन्तर्यं न स्यात् । न च व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्या-
दानङ्गं स्यादिति शक्यते परिकल्पयितुम् । एवं हि तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्थेति (१।१।६६) निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यायं बाधेत । अनिष्टश्च
रूपमापद्येत । न चानिष्टार्था शास्त्रे प्रकृतिर्युक्ता । तस्मादलुगधिकारः
प्रागानङ्गः । अङ्गस्य प्रत्यये परतोऽभावादुत्तरपदे परतस्तत्र भवत्येव ।
अतउत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ।

२ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

स्तोकादय इति प्रातिपदिकगणेषु न पञ्चम्ये । तस्मात् सूत्रपरिपठिता
एवेह ग्रहीतव्या इति दर्शयन्नाह स्तोकास्तिककृद्धारणोत्थादि । अथ
कारणे चेत्वादो सूत्रे (२।१।३३) ये परिपठिताः स्तोकादयस्ते कस्माच्च
गृह्यन्ते ? एवं मन्यते । ऊचैः स्तोकादिभ्य इति वक्तव्ये पञ्चम्या इति
बहुतराक्षरनिर्देशेनैतत् सूचितं येषु स्तोकादिषु गृह्यमाणेषु बहुतरलक्ष्य-
संग्रहो भवति ते ग्रहीतव्या इति । स्तोकास्तिककृद्धारणोत्थेतिष्वेव गृह्य-
माणेषु बहुतरलक्ष्यसंग्रहो भवति । तत्रार्थग्रहणात् । नत्वितरेषु ।
तस्मादेवमेव ग्रहणं न्याय्यमिति । कथं पुनरत्र लुक् प्राप्नोति यस्मिन्
प्राप्ते प्रतिषेधोऽयं क्रियत इत्याह समासे कृत इत्यादि । समासे कृते सति
तस्य कृत्तद्धितसमासाच्चेति (१।२।४६) प्रातिपदिकत्वम् । अतः सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । किं
पुनः कारणमेकवचनास्तानां स्तोकादीनामलुगुदाक्रियते ? न हि वचन-

बहुवचनान्तानामित्याह द्विवचनबहुवचनान्तानामित्यादि । वृत्तौ (A) हि विशेषपदान्तेकत्वमदिकां संख्यां विहायामेदेकत्वसंख्यां प्रतिपद्यन्ते । सा पुनः संख्यानमात्रं मनुपाससंख्याविशेषं सामान्यभूतम् । यत एवमतो विवक्षितार्थानभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां समासो न भवत्येव । अभिधानलक्षणा हि कसचित्समासा भवन्तीति । तेनेत्यादि । यत एवं द्विवचनबहुवचनान्तानां स्तोकादीनां समासो न भवति तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्र न कदाचिदप्येकपदमैकस्वर्य्यं भवति । स्तोकाभ्यामित्यस्माद् द्वि पदान्मुक्त इत्येतत् पदमन्यदेवात्यन्तमिदम् । तथा स्तोकेभ्य इत्यस्मान् मुक्त इत्येतत् । स्वरोऽप्यत्रानेक एव । तथाहि स्तोकाभ्याम् इतिरतत् प्रातिपदिकस्वरिण मध्योदात्तम् । मुक्त इतिरतत् प्रत्ययस्वरिणान्ते-
दात्तम् । एवं स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्रापि नानास्वरता वेदितव्या । मूलोदा-
हरणे तु समासे सतैरुपपद्यं भवति । स्वरोऽप्येक एव । तथाहि याथादि-
(६१२।१४४) सूत्रेणात्रान्तोदात्तत्वम् । यदि द्विवचनबहुवचनान्तानां समासो न
भवतीह तर्हि कथं भवति गोपुचरो वर्षासुज इति ? विवक्षितार्थाभि-
धानात् । अनभिधानं ह्यसमासे हेतुरुक्तः । इह तु विवक्षितार्थस्यार्थस्य
बहुवचनस्याभिधानमस्तेष्व । यत्र ह्यमेदेकत्वसंख्योपजायते तत्र संख्या-
विशेषस्याभिधानं न भवति । न चात्रामेदेकत्वसंख्योपजायते । ततश्च
विवक्षितार्थाभिधानादमेदेकत्वसंख्या नोपपद्यते । तथाहि गोपुचर इत्यत्र
गोशब्दोऽप्यु वर्तते । स चापोऽभिधानो बहुत्वसंख्याविशिष्ट एवाभि-
दधाति । अप्युशब्दवत् । वर्षासुज इति । वर्षाशब्दोऽपि कालविशेषे
बहुत्वसंख्याविशिष्ट एव वर्तते । अतः प्रातिपदिकेनैव बहुत्वसंख्याया
आश्रितत्वाच्चात्रामेदेकत्वसंख्योपजायते । यदि तु जायेत तदा बहुत्व-

संख्या निवर्त्तेत । ततश्च गोशब्दस्य वर्षाशब्दस्य च यः प्रातिपदिकार्थाभि-
 प्रेतः स इह न गम्येत । तस्मान् मा भूद् गोशब्दवर्षाशब्दयो रभिप्रेतस्वार्थ-
 स्थानवगतिरिति नात्राभेदेकत्वसंख्योपजायते । ततश्च विवक्षितार्थाभि-
 धानाद् गोषुचरो वर्षासुज इत्यत्र भवतीत्येव समासः । ब्राह्मणाच्छंसिन
 उपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । ब्राह्मणाच्छंसितीति योऽयं शब्दस्तस्योपसंख्यानं
 प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किं पुनरत्र न सिध्यति ? पञ्चमीति ।
 ब्राह्मणशब्देनान्नाध्ययनविशेष (B) उच्यते । तं शंसति कथयति यः स
 ब्राह्मणाच्छंसितीति । ताच्छीलिको णिनिः । अत्र ब्राह्मणशब्दात् कर्मणि
 द्वितीयेति (२।३।२) द्वितीयायां प्रामायां पञ्चम्युपसंख्येया । अलुक् पुन
 स्तत्पुरुषे कृति बहुलमितेयं (६।३।१४) सिद्धः । यदा तु ब्राह्मणादा-
 कृष्यावयवमर्थं वा शंसतीति विवक्ष्यते तदा पञ्चम्यपि नोपसंख्येया ।
 अपादाने पञ्चमीत्येव (२।३।२८) मेव तस्याः सिद्धत्वात् । कथं पुनरत्रासता
 पञ्चम्यर्थेन व्युत्पत्तिः क्रियत इत्याह ऋत्विग्विशेष इत्यादि । रुद्धिः
 प्रसिद्धिः संज्ञेति यावत् । तस्या इत्यनेन रुद्धिमात्रं प्रत्यवमृश्यते । न तु
 ब्राह्मणाच्छंसित्वयं रुद्धिशब्दः । रुद्धिशब्दा हि नावश्यं सतैवावयवार्थेन
 व्युत्पाद्यन्ते । अपित्वसतापि । तैलपायिकाशब्दवत् । ब्राह्मणाच्छंसिती
 शब्दश्चायं रुद्धिशब्दः कस्यचिदेव ऋत्विग्विशेषस्य वाचकः । तत्रैव तस्य
 संज्ञात्वेन प्रणीतत्वात् । तस्मात् तस्याप्यसता सता वावयवार्थेन
 व्युत्पत्तिः क्रियते । तत्र यदि ब्राह्मणं शंसतीत्ययमर्थो विवक्ष्यते
 तदा पञ्चम्यर्थस्यापादानस्याभावादसतावयवार्थेन व्युत्पत्तिः क्रियते ।
 यदा तु ब्राह्मणादवयवार्थं वा गृहीत्वा शंसतीत्ययमर्थो विवक्ष्यते तदा पञ्चम्य-
 र्थस्य भावात् सता ।

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमस स्तृतीयायाः ।

ओजसाकृतमित्यादौ कर्त्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन (२।१।३२) समासः । अञ्जसउपसंस्थानमिति । अञ्जस उत्तरस्या स्तृतीयाया अलुक् उपसंस्थानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । आज्ञायिनि (२।३।५) चेत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाञ्जःशब्दादुत्तरस्या स्तृतीयाया अलुग् भवतीति । अन्यदपि चात्र प्रतिपादनं मुत्तरञ्च करिष्यामः । पुंसानुज इत्यादि । पुंसानुजो जनुषाम्भ इत्यत्रापि तृतीयाया अलुक्प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनन्तु पूर्ववत् । पुंसा हेतुनानुजः पुंसानुजः । जनुषा हेतुनाम्भः जनुषाम्भः । ततोयेति (२।१।३०) योगविभागात् समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयमेतत् ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

५ । आज्ञायिनि च ।

मनसाज्ञायीति । ताच्छोलिको णिनिः । आतो युक् चिण्कृतोरिति (७।३।३३) युगागमः । उपपदममासः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

पूरणग्रहणमिह स्वर्यते । स्वरितेन चाधिकारावगति भवति । तेन पूरणग्रहणमधिकृत्य ये पूरणप्रत्यया विहिता स्त एव पूरणग्रहणेन गृह्यन्ते । नतु स्वरूपम् । उत्तरपद इत्यनुवर्त्तते च । ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे कार्यं विज्ञायत ईत्यालांच्याह पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपद इत्यादि । पञ्चम इति । पञ्चानां पूरण स्तस्य पूरणे डङिति(५।२।४८)डट् । तस्य नास्मादमंभ्यादिर्मट् (५।२।४९) । षष्ठ इति । षष्ठां पूरण इति । षट्कति-कतिपयचतुरां युक् (५।२।५१) । छत्वम् । आत्मनापञ्चम इत्यादौ केन ततोया ? नञ्चात्र करणादि स्तृतीयार्थाऽस्ति । करणादि हि कारकम् । क्रियायाश्च कारकं भवति । नचेह काचित् क्रिया विद्यत इत्याह ततोयाविधान इत्यादि । भवत्वेवम् । ततोयाममामन् कथम् ? नञ्चात्र समाससङ्ख्येय मस्तौत्यत आह ततोयेति चेत्यादि । अथवा कर्त्तृकरणयो (२।३।१८) स्तृतीयेत्यनेनैवाह

तृतीया । कर्तृकरणे कृता बहुल मिति (२।१।३२) समास इति दर्शयन्नाह आत्मना वेत्यादि । अत्र कर्त्तरि करणे वैया तृतीया । आत्मना कृतः पञ्चम इति । कृते समासे कृतशब्दो न प्रयुज्यते । तदर्थस्य वृत्तावर्त्तभावात् । कथमित्यादि । अत्राप्यात्मनाचतुर्थ इति भवितव्यमिति भावः । बहुव्रीहिरयमित्यादि परिहारः । तत्पुरुषे आत्मनाचतुर्थ इति स्यात् । नचायं तत्पुरुषः । किं तद्धि ? बहुव्रीहिः । स च प्रथमान्तयोरेव पदयोरिति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः । ननु चान्यपदार्थं बहुव्रीहि रच्यते । अन्यपदार्थश्च व्यतिरिक्तो भवति । यथा चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति । नचेह कश्चिद् व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थोऽस्ति । नैष दोषः । अव्यतिरिक्तोऽप्यन्यपदार्था भवति व्यपदेशिवद्भावेन । यथा शोभनशरीरः शिलापुत्रक इति ।

७ । वैयाकरणस्यायां चतुर्थ्याः ।

वैयाकरणानामिति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । का पुन वैयाकरणानामाख्येत्याह ययेत्यादि । अथैवं कस्मान्न व्याख्यायते व्याकरणे भवा वैयाकरणी । अणुगयनादिभ्यइत्यण् (४।३।७३) । वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकरणाख्या । पुंवत् कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) पुंवद्भावः । तस्यां वैयाकरणाख्यायामिति । अशक्यमेवं व्याख्यातुम् । इह हि न स्यात् । आत्मनेभाषः । परस्मैभाष इति । व्याकरणे हि का भवा ? या व्याकरणे कृता । नचैते क्वचित् व्याकरणे कृते । पूर्वत्र व्याख्याने सतीहापि भवति । एते अपि वैयाकरणानामाख्ये । तथा ह्याभ्यामपि वैयाकरणा व्यवहरन्त्येव । आत्मनेपदमिति । आत्माशं पदम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थीति (२।१।३६) योगविभागात् समासः । ननु चतुर्थी तदर्थेत्येवं (२।१।३६) समासः सिद्धः । न सिध्यति । प्रकृतिविकारभावे हि स इष्यते ॥

८ । परस्य च ।

९ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

युधिष्ठिर इति । संज्ञायामिति (२।१।४४) समासः । गवियुधिष्ठ्यां स्त्रिय (८।३।८५) इति षत्वम् । अथ गविष्ठिर इत्यत्र कथमलुक् ? नहि गोशब्दो

हलन्तः । नाप्यदन्तः । स्यादेतत् । गो इ स्थिर इति स्थिते ऽन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते हलन्तत्वाद् भविष्यति । एतच्च नास्ति । यतोऽन्तरङ्गानपि सिधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति । अवश्यञ्चैतदभ्युपेयम् । अन्यथा हि नद्यां कुकुटिका नदीकुकुटिका । भूभ्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रापि यणादेशे कृते ऽलुक् प्रसज्येतैत्यत आह गविष्ठिर इत्यत्र त्वित्यादि । हृदसुभ्यामिति । असंज्ञार्थ-मिदम् । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानस्योत्तरतः करिष्यते । अथवेहापि क्रियते । इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् । विनापि तेन समस्या प्रातिपदिके सन्निधापिते हलदन्तता लभ्यत एव । तस्मादधिकमिहान्तग्रहणं क्रियते । तदधिकं क्रियमाणं मेतत् सूचयति । अधिकेनायमलुग् भवतीति । तेन कचिदसंज्ञायामलुग् भवतीति । हृदिस्पृग्दिविस्पृगिति । स्पृशोऽनुदके क्तिन् (३।२।३८) । क्तिन् प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) शकारस्य खकारः । तस्य भलां जशोऽन्त (८।२।३८) इति जशत्वं गकारः । तस्यापि वावसान इति (८।४।५६) चरत्वं ककारः । अत्र चायमर्थो हृदयं स्पृशति दिवं स्पृशतीति । तथाहि भाष्य उक्तम् । द्वितीयार्थे सममी चेष्टा द्रष्टव्या । हृदयं स्पृशति । दिवं स्पृशतीति हृदिस्पृग् दिविस्पृगिति । कथं पुनर्द्वितीयार्थं सा भवति ? अतएव भाष्यकारवचनात् । अथवा हृदयं यः स्पृशति स हृदये स्पृशत्येव । दिवं यः स्पृशति स दिवि स्पृशत्येव । अत्राधिकरण इत्येवं (२।३।३६) भविष्यति सममी । आख्यायज्ञे प्रकृतं पुनः संज्ञायज्ञं विस्मयार्थम् ।

१० । कारनानि च प्राचां हलादौ ।

वर्णिग्भिः कर्षकैः पशुपालैश्च राज्ञे देयो भागो रक्षानिवन्धनः कारः । तस्य नाम कारनाम । कूपशाण मित्यादौ संज्ञायामिति (२।१।१४४) समासः । हलेद्विपदिकेति । द्वौ द्वौ पादौ देयो द्विपदिका । पादशतस्येत्यादिना (५।४।१) वृन् । अलोऽन्तप्रलोपश्च । पादः पदिति (६।४।१३०) पदादेशः । कारविशेष-स्येत्यादिनास्य सूत्रस्य नियमार्थता दर्शयति । नियमविकल्पा नियमविशेषा इत्यर्थः । कारनानि चेत्यादिना तेषां नियमविकल्पानां स्वरूपं दर्शयति । एते च नियमविकल्पाः कारनानि प्राचां हलादावित्येषां पदानामिह नियमवाक्य

उपादानाक्षय्यम् । यथाद्यो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् तदा कारनाक्षीति न ब्रूयात् । एवं यदि द्वितीयो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् तदा प्राचामित्येवं नोक्तं स्यात् । तथा यदि तृतीयो नियमो नाभीष्टः स्यात् हलादावित्येवं नोक्तं स्यात् । अथ किमर्थं नामग्रहणम् ? न पूर्वयोगात् संज्ञाग्रहणमनुवर्त्तते । पूर्वयोगे संज्ञाया उपाधेः प्रायिकत्वसूचनार्थं नामग्रहणम् । तेन ह्रदिस्त्वृदिविस्तृगित्यत्रासंज्ञायामप्यलुक् सिद्धो भवति ।

११ । मध्याद्गुरौ ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यमिति । अन्तशब्दाच्चोत्तरस्याः सप्तम्या अलुग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वयोगाच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः ! तेनान्तशब्दादप्युत्तरस्याः सप्तम्या अलुग् भवतीति ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।

स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं परिभाषिकं यत् तदिह गृह्यते । कठेकाल इति बहुव्रीहिः । व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर् भवत्येवेति बहुव्रीहिः । समानाधिकरण इत्येतत् प्रायिकम् । अक्षशौण्ड इति । सप्तमी शौण्डैरिति (२।१।४०) समासः । अङ्गुलिजाणजङ्गावली सप्तमीतत्पुरुषौ ।

१३ । बन्धे च विभाषा ।

स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । सामान्येन विधिः । बन्ध इति बध्नात् रेतद्रूपम् । नेन्सिद्धबध्नातिषु चेत्यनेन (६।३।१८) तत्पुरुषे बध्नातो प्रतिषेधं वक्ष्यन्ति । तत्र विषयविभागो न ज्ञायते तत्पुरुषे क च प्रतिषेध इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह बन्ध इति घञन्तो गृह्यत इति । बन्धनं बन्धः । भावे घञ् । अनेन घञन्ते बध्नातो विभाषा । प्रत्ययान्तरे तु प्रतिषेध इति दर्शितं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते घञन्तोऽयमिति । आद्युदात्तत्वात् । हस्तेबन्ध इति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । न्भयत्रेति प्राप्ते चाप्राप्ते च । कथं पुन हभयत्र विभाषेयमित्याह स्वाङ्गादौत्यादि ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

स्तम्बेरमः । कर्णेजप इति । स्तम्बकर्णयोरमिजपोरित्यच् (३।२।११)
 उपपदमतिङिति (२।२।१८) तत्पुरुषः । कुरुचरः । मद्रचर इति । चरिष्टः
 (३।१।१६) । विभाषायां प्रकृतायां बहुलग्रहणं क्वचित्प्रवृत्त्यादीनामर्थानां
 (C) संग्रहार्थम् । तेनालुक्प्रवृत्तिः क्वचिदेव भवति स्तम्बेरम इत्यादौ ।
 क्वचिदप्रवृत्तिरिव कुरुचर इत्यादौ । क्वचिदुभयं सरसिजं सरोजमित्यादौ ।
 क्वचिदन्यदेव ब्राह्मणाच्छंसीत्यादौ । सप्तम्या अलुगुक्तः पञ्चम्या अपि भवति ।
 तथा कृदन्त उत्तरपदे ऽलुगुक्त स्तुतिं ऽपि भवति । अस्म भवोऽप्यस्य इति ।
 दिगादित्वाद् यत् । ओगुण इति (६।४।१४६) गुणः । वाक्तो यि प्रत्यय इति
 (६।१।७८) वाक्तादेशः । तदेवं सर्वत्र बहुलग्रहणेन सिद्धमिति । ब्राह्मणाच्छं-
 सिन उपसंख्यानमित्यादि यदुक्तं यच्च वक्ष्यते ऽपो योनियन्तुषु सप्तम्या
 अलुगित्यादि तत् सर्वं न वक्तव्यं भवतीति । यद्येवं स्तोकाश्चुक्त इत्याद्यपि
 सर्वमनेनैव सिद्धमिति पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इति (६।१।२) न वक्तव्यं
 भवति । सत्यमेतत् । अस्यैव प्रपञ्चार्थं तद् वेदितव्यम् । एवञ्च सति सुसं-
 गृहीतं लक्ष्यभवति । तथाचाह तएव विषयाः सुसंगृहीता भवन्ति येषां
 लक्षणं प्रपञ्चञ्च ।

१५ । प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ।

प्रावृषिज इति । सप्तम्यां जने डः (२।३।८७) । टेरिति (६।४।१४३)
 टिलोपः । उपपदमतिङिति (२।२।१८) समासः ।

१६ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

१७ । घकालतनपु कालनाम्नः ।

घ इति तरप्तमपों ग्रहणम् । काल इति कालशाचिनः शब्दस्य ।
 तन इति । टुटुटुल्लोरनादेशस्य मतुटकस्य । पूर्वाक्षेतरामिति । अन्नः
 पूर्वमिति विगृह्य पूर्वापरेत्यादिनेकदेगिसमासः (२।२।१) । राजाहःसखिभ्यष्ट-

(C) "क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा विज्ञातव्यं यत्तुविधेः बाधुल्यकं वर्तते" ॥ १ ॥ इति ।

जिति (५।४।१८)टप् समासान्तः । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्य (५।४।८८) इत्यङ्गादेशः । अङ्गोऽदन्तादिति (८।४।७) णत्वम् । ऽस्मिंश्च पूर्वाङ्गे अस्मिंश्च पूर्वाङ्गे । अस्मिंस्वनयो रतिशयेन पूर्वाङ्गे पूर्वाङ्गेतर इति । द्विवचनेत्यादिना तरप् (५।३।५७) । पूर्वाङ्गेतमामिति । अतिशयनेत्यादिना (५।३।५५) तमप् । कृततद्धितसमासाद्येति (१।२।४६) प्रातिपदिकत्वे सति सुव्लुक् प्राप्तः पक्षे प्रतिषिध्यते । पूर्वाङ्गेतन इति पूर्वाङ्गेतर इत्यच्चे विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्यामिति (४।३।२४) टुटुलौ तुङागमश्च । युवोरनाकावित्यनादेशः (१।१।१) । रात्रितरायामिति । अस्याच्च रङ्गावस्याच्च रात्रावनयो रतिशयेन रात्राविति विग्रहः । ननुच प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तदन्तस्येति (प, २४) तदन्तग्रहणं भवतीति घसंज्ञकप्रत्ययान्ते तनप्रत्ययान्ते चोत्तरपदे परतोऽलुगुदाहर्त्तव्यः । तत् कस्मात् प्रत्ययमात्रे सउदाहृत इत्याह उत्तरपदाधिकार इत्यादि । कुतः पुनरेतदित्याह लेखग्रहणादित्यादि । हृदयस्य (६।४।५०) ह्रस्वेत्यदृशलासेष्वित्यत्राणो लेखशब्दस्य चाणन्तस्य भेदेनोपादानम् । तत्र यद्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरिष्यते तदालेखग्रहणं न कुर्व्यात् । अणग्रहणेनैव तदग्रहणस्य सिद्धत्वात् । क्रियते च । तस्माल्लेखग्रहणाद्विज्ञायत उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नैष्यत इति । तेनेति । तदन्तविधेरिहानिष्टत्वेन । णाल इति न स्वरूपग्रहणमिति । नामग्रहणात् । तस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् ।

१८ । शयवासवासिष्कालात् ।

लेखय इति । अधिकरणे शेतैरित्यच् (३।२।१५) । ग्रामेवास इति । वसन्तं वासः । भावे घञ् । ग्रामेवासीति । ताच्छोलिको णिनिः । व्रते वा । पूर्वाङ्गशय इति । ननुच स्वरूपग्रहणे सति कालशय इति प्रत्युदाहार्यम् । नैवेदं स्वरूपग्रहणम् । किं तर्हि ? ह्यर्थग्रहणम् । अतएव वृत्तायुक्तम् अकालवाचिन इति । कथं पुनरर्थग्रहणं लभ्यते ? पूर्वसूत्रादिह नामग्रहणानुवृत्तेः । यद्येवं तदा नार्थः कालग्रहणेन । कालनाम्न (६।३।१७) इत्येतदनुवर्त्तयते । तस्य च नवा सङ्ग सम्बन्धं करिष्यामः । कालनाम्नो नेति ।

तत्रायमर्थः । नेन्सिद्धबध्नातिषु चेत्यत्र (६।३।१८) नेति वक्तव्यं न भवति ।
नेत्येतदेव ह्यनुवर्त्तयते । नैवं शक्यम् । न शयवासवासिष्वित्युत्तमाने
ह्यलुक् एवायं प्रतिषेधो विज्ञायेत । तस्यात्र विधेयतया प्रस्तुतत्वात् । तस्मात्
कालस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणं कर्त्तव्यम् । वक्तव्यमिति
व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्वमेव कृतम् ।

१९ । नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।

तत्पुरुषे कृति बहुल मिति (६।३।१४) प्राप्तस्थालुकोऽयं प्रतिषेधः ।
इदन्तउत्तरपद इति । ननुचोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यत
इति ज्ञापितमेतत् । तत् कथमिह तदन्तमुत्तरपदं गृह्यते ? सप्तम्याः
परस्येन्प्रत्ययस्यासम्भवात् । द्विविध एव ङोन्प्रत्ययः कृतं तद्धितश्च । तत्र
कृद् धातोरेवोत्पद्यत इति न सप्तम्याः परः सम्भवति । तद्धितोऽपि नैव
कश्चित् सप्तमीसमर्थोदोत्पद्यत इत्यभावपि नैवं सप्तम्याः परः सम्भवति ।
तस्मादिदन्तमेव गृह्यत इति युक्तमुक्तमेतत् । स्थण्डिलवर्त्तीति । व्रतइति
(३।२।८०) णिनिः । उपपदमतिङिति (२।२।१८) समामः । साङ्गाश्चसिह
इति । सिहशृङ्कोल्यादिना (२।१।४१) समामः । चक्रबह इति बहशब्दो
निष्ठान्तः । सप्तमीति योगविभागात् (२।१।४०) समामः । बन्धशब्देन
चक्रबन्ध इति । मिहेत्यादिना (२।१।४१) समामः । तत् पचाद्यच् प्रत्ययान्तं
द्रष्टव्यमिति । अथ बन्धइत्येतच्छब्दरूपं घञन्तं कस्मात् गृह्यत इत्याह
घञन्ते ङीत्यादि ।

२० । स्थे च भाषाया ।

अयमपि तत्पुरुष इत्यादिना (६।३।१४) प्राप्तस्थालुकः प्रतिषेधः । सैमिस्थ
इति । समे तिष्ठतीति कः । आतो लाप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) ।
क्षणोऽस्याखरेष्ठा इति । स्थःक चेति (३।२।७३) क्तिप् प्रत्ययः ॥

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

चौरस्यकुलमिति । आक्रोशप्रतिपादनपरमेतत् । न त्वनेन तच्च
सम्बन्धो विवक्षितः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्व-

नेव कृतम् । पश्यतोहर इति । पश्यत इति षष्ठी चानादर इति (२।३।३।८ षष्ठी । हरतीति हरः । पचाद्यच् । अमुष्येति । अदस स्तदाद्यत्वम् अदसोऽसेर्दादु दो मइत्युत्वमत्वे (८।२।६०) । उत्वस्यासिद्धत्वाट् टाङ्सिङ्स मिनात्स्या इति (७।१।१२) ङसः स्यादेशः । तथामुष्यकुलिकेति । यथामुष्य पुञ्जित्यत्र मनोज्ञादित्वाद्बुच् तथात्रापीत्यर्थः । देवानांप्रिय इति प्रीणातीति प्रियः । इगुपधञ्जाप्रीकिरः क (३।१।१३५) इति कप्रत्ययः इयङादेशः । शुनःशेफ इति । श्वयुवमघोनामतद्वित इति (६।४।१३३) संप्रसारणम् ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ।

विद्या च योनिश्चेति विद्यायोनी । तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते विद्या-
योनिःसम्बन्धाः । कृतशब्दस्य वृत्तावप्रयोगः । गम्यमानार्थत्वात् । यथा गुह-
धाना इत्यत्र मिश्रशब्दस्य । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्सरपद-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । तदित्यनेन विद्यायोनिःसम्बन्धा उभयेऽपि निर्दिश्यन्ते ।
तेषां पूर्वपदभूतानामुत्तरपदभूतानाञ्च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । गृह्यते येन
तद् ग्रहणम् । येन ते गृह्यन्ते तादृशं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किं पुन
स्तद् व्याख्यानम् ? किमर्थं तत् कर्त्तव्यमित्याह विद्यायोनिवाचिन्येवेत्यादि ।
तदेदं व्याख्यानम् । इहेकितनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणा-
मभिप्राया लक्ष्यन्ते । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्य इत्येष महान् सूत्रप्रबन्धः ।
यदि ह्यविद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन्युत्तरपदेऽलुगभीष्टः स्यादेवं सत्यविद्यायोनि-
सम्बन्धादित्येवं ब्रूयात् । अथवा सम्बन्धग्रहणमपि न कुर्यात् । नहि
किञ्चिद्वक्तारान्तं विद्यावाचि योनिवाचि वाऽसम्बन्धमस्ति । तत्रान्तरेणापि
सम्बन्धग्रहणं विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन इति विज्ञास्यते । तत् किं सम्बन्ध-
ग्रहणेन ? तदेतस्मात्सहजः सूत्रप्रबन्धाद्विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन्युत्तरपद आचार्य-
स्यायमलुगभीष्ट इति लक्ष्यत इति । होतुरिति । ऋत उदित्युत्वम्
(६।१।१११) । रपरत्वम् । रात सस्य इति सकारलोपः (८।३।२४) ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

२५ । आनङ् ऋतो इन्द्रे ।

ऋकारान्तानां विद्यायोनिस्सम्बन्धवाचिनां यो इन्द्र इत्यादि । अथ
ऋकारान्तस्य इन्द्र आनङ् भवतीत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञा-
तुम् । इहापि प्रसज्येत पितृपितामहाविति । उकारोऽन्यादेशार्थः ।
इह हि वर्णानां सुपदेशः कार्यार्थः श्रवणार्थो वेति । नकारश्चायं न क्वचित्
श्रूयते । सर्वत्रैव ह्यस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) लोपेन भवि-
तव्यम् । नापि किञ्चित् कार्य्यमस्योपलभ्यते । तत् किमर्थं नकारस्योच्चारण-
मित्याह नकारोच्चारण मित्यादि । असति नकार ऋकारस्य स्थानेऽणेष
शिष्यते । तत खोरण् रपर (१।१।५१) इति रपरत्वं स्यात् । नकारे तु
सति नायमणेष शिष्यते । अपित्वण् चानङ् चेति न भवति रपरत्वप्रसङ्गः ।
नहि यत्राण् अनण् चेति शिष्यते तत्र रपरत्वं भवति । यथा सुधातुरकङ्
चेति (४।१।८७) सौधातकिरित्यत्र । तस्मादत्र रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारो-
च्चारणम् । अथ पितापुत्रौ मातापुत्रौ इत्यत्र कथमानङ्कादेशः । नङ्गात्र
ऋकारान्तानां इन्द्र इत्याह पुत्र इत्यत्रानुवर्त्तत इति । पुत्रेऽ (६।३।२२)
न्यतरस्यामित्यतः पुत्र इत्येतदत्रानुवर्त्तत इत्यभिप्रायः । यदि तु पुत्र
इत्यनुवर्त्तते तदा विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्र पुत्रे (६।३।२४) ऽपि विभाषा
प्राप्नोति । नैष दोषः । मण्डूकप्रुतिन्यायेन तदनुवर्त्तते । अतएवात्रेत्युक्तं तत्रे-
वानुवर्त्तते । न पूर्वत्वेति प्रतिपादनार्थम् । नन्वेवमपि पुत्रशब्द उत्तरपदे
पूर्वपदमात्रस्थानङ् प्राप्नोति । कार्य्यिणेहानिर्देशादुत्तरपदगच्छेन च पूर्वपद-
मात्रस्याक्षिप्तत्वात् । न च शक्यते वक्तुम् ऋत इति वचनादङ्कारस्य
भविष्यतीति । तस्मादेकमिह ऋत इति वचनं इन्द्रस्य विशेषणम् । न
कार्य्यिण इत्याह ऋत इति चेति । अत्रानुवर्त्तत इति सम्बन्धः । ऋतो
विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्य इत्यत्र ऋत इत्यनुवर्त्तते । तत् कार्य्यिणो विशेषणं
भविष्यति । ननु तत् पञ्चमीनिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेन्नार्थः । नैष
दोषः । पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) । नन्वेवमपि विरोधः । तथाहि यदि पुत्रशब्द उत्तरपदं कथं तदा ऋकारान्तानां हन्तः । अथ ऋकारान्तानां हन्तो न तर्हि पुत्रशब्द उत्तरपदमिति । नैतदस्ति । अन्यएव हि स हन्तो यस्य ऋत इत्येतद् विशेषणम् । अन्यस्य स यस्य पुत्रशब्द उत्तरपदमिति कोऽत्र विरोधः ।

२६ । देवताहन्ते च ।

अऋकारार्थमविद्यायोनिसम्बन्धार्थञ्च वचनम् । ननुचानङुतो हन्तइत्यतो (६।३।२५) हन्तग्रहण मनुवर्त्तत एव । तत् किमर्थमिह पुनर्हन्तग्रहणमित्याह हन्त इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । पूर्वकं हि हन्तग्रहणं समासविशेषप्रति-पत्त्यर्थम् । इदन्तु प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । येषां लोके वेदे च प्रसिद्धं साहचर्यमेषां पुनः परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ क्रियमाणेऽपि पुनर्हन्तग्रहणे व्यथमयमर्थो लभ्यत इत्याह अत्यन्तसहचरित इत्यादि । हन्तं (८।१।१५) रक्षस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमेत्येदमुच्यते । अत्यन्त सहचरिते लोकाविज्ञाते हन्तमित्येतन्निपात्यत इति । तेनायमर्थो लभ्यत इति दर्शयति । वेदे च ये सहवापनिर्दिष्टा (D) इति । सहवापः सहदानं तत्र निर्दिष्टाः । सहवापनिर्दिष्टाः । के पुनरेकहविःसम्बन्धिनः । य एकं ह्यमानं हविः प्रति संप्रदानत्वेन निर्दिष्टा एकत्र मन्त्रे इन्द्रावरुणाभ्यां छागं हविर् निर्वपामीत्यादौ ते वेदितव्याः । उभयत्वेत्यादि । पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे च सति वायोरानङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्वेदं व्याख्यानम् । विभाषा स्वस्रपत्न्यो (६।३।२४) रित्यतो विभाषाग्रहण मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित-विभाषा । तेन वायोरुत्तरपदत्वे पूर्वपदत्वे च सति न भविष्यतीति ॥

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

आनङादेशापवादोऽयमीकारो विधीयते । तकार उच्चारणार्थः ।

२८ । इवृक्षो ।

अग्नेरित्यनुवर्त्तते । देवताहन्त इति च । सोमवरुणयोरिति निवृत्तम् ।

(D) In the printed काजिका the reading is "ये च सहभावेन निर्दिष्टाः ।" सहवापः सहनिर्वापः सहदानमित्यर्थः ।

द्विग्यब्देन साहचर्यात् कृतवहुत्तरपदं गृह्यते । अतएवाह कृतवहुत्तर-
पद इति । आग्निवारुणीति । औत्सर्गिकेऽपि कृते टिड्ढाणमिति (१।१।१५)
ङीप् । अत्रापि तकार उच्चारणार्थः ।

२६ । दिवो द्यावा ।

देवतादन्त उत्तरपद इति । देवतादन्ते यदुत्तरपदं तत्र परतइत्यर्थः ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

आनङोऽपवादः । अथाकारः किमर्थमुच्चार्यते ? सकारस्येत्संज्ञापरि-
त्राणार्थ इति चेत् ? न । प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यतीत्याह
अकारोच्चारणमित्यादि । असति ह्यकारेऽन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमात्रस्य पद-
संज्ञायां सत्यां सकारस्य भसजुषोरिति (८।२।६६) कृत्वं विकारः स्यात् ।
तस्यापि खरवसानयोर्विसर्जनीयः (८।३।१६) । तस्यापि कुपोः + क = पो
(८।३।३७) चेत्तु उपधानीयः स्यात् । अकारस्योच्चारणे तु सति न भवति । कथम् ?
अकारस्योच्चारणेन यद् विकृतस्य सकारस्योपादानं तस्यैतदेव प्रयोजनम् ।
अविकृतस्यास्य प्रयोगो यथा स्यादिति ? द्यावा दिवसमित्यादिकम् । वाक्य
मेतत् । इहच सूत्रे दन्तग्रहणं मुत्तरपदग्रहणश्चानुवर्त्तते । तेन द्यावा
इत्ययमादेशो वाक्ये न प्राप्नोतीत्याह कथमित्यादि । कर्त्तव्योऽत यन्न इति ।
तत्रायं यन्नः । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यतो (६।३।१४) बहुलग्रहणं मनु-
वर्त्तते । तेन द्यावा इत्ययमादेशश्छन्दसि वाकोऽपि भविष्यतीति (E) । अथवा
चकारोऽत्र क्रियते । तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्भविष्यति । द्यावाशब्दस्य स्वरित-
त्वादेवानुवर्त्तिष्यत इति नार्थस्तदनुकर्षणार्थेण चकारेण । अथवा दिवग्यब्देन
समानार्था द्यावाशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्माद्यं प्रयोगः । आदेशवचनं तु
दिवःप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति ।

३१ । उषासोषसः ।

आनङोऽपवाद इति । एवमुत्तरावपि योगो । उषासानन्तमिति ।

उषाश्च नन्तश्चेति विग्रहः ।

(E) "द्यावा दिवसो पृथिवी नर्मते" इति मुम्बोदुनेयस्य क बारतमसः । "इष्टानुविधिमन्त्रसो-
रपोऽन्त यन्न" इति तु मित्रः ।

३२ । मातरपितरावुदीचाम् ।

३३ । पितरामातरा च ऋन्दसि ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधि-
करणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिपु ।

अत्र चयः पक्षाः सम्भाव्यन्ते । स्त्रिया इति । स्त्रीशब्देन प्रत्ययग्रहणं वा ।
अर्थग्रहणं वा । शब्दग्रहणं वेति । तत्र यदि स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्वर्यते
तदा स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति (१।३।११) स्त्राधिकारविहिताः प्रत्यया
गृह्यन्ते यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र (१।२।४८) । अथ तु स्त्रीत्यनेन
स्त्रीत्वविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते तदार्थग्रहणम् । यदि तु स्त्रार्थवाची शब्दः
स्त्रीत्यनेनोच्यते तदा शब्दग्रहणम् । तत्राप्यपक्षेऽयं सूत्रार्थः । भाषितपुंस्कात्
परः स्त्रीप्रत्ययोऽनूङ् उत्तरपदे पुंवद्भवति । निवर्त्तते इति यावत् । तदा
स्त्रिया इति प्रथमार्थे षष्ठी । कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः
शक्यते विज्ञातुम् ? भवतीति वाक्यशेषाध्याहारात् । अत्र च पक्षे पट्टी भार्या-
स्येति पटुभार्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेरुत्तरपदनिमित्तायाः पूर्वस्मिन् यणादेशे
विधातव्ये सत्यचः परस्मिन् पूर्वविधा (१।१।५७) इति स्थानिवद्भावे सति यणा-
देशः स्यात् । इह च गार्ग्यो हृन्दारिका गर्गहृन्दारिका इत्यत्र तद्राजस्य बहुषु
तेनैवास्त्रिया (२।४।६२) मित्यनुवर्त्तमाने यजओञेति (२।४।६४) यओ लुङ् न
प्राप्नोति । पुंवद्भावेन हि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः क्रियते । नत्वर्थस्य स्त्रीत्वस्य ।
ततश्चार्थस्थानिवर्त्तितत्वात् केन पुनयञ् न श्रूयेतित्वेवमादयः प्रत्ययपक्षे दोषा भाष्ये
विस्तरणोक्ताः । इह चातिग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्ते । अर्थपक्षे तूत्तरपदे परतो
भाषितपुंस्कादनुङ् प्रत्ययान्तस्य स्त्रीशब्दस्य योऽर्थस्तस्य पुमर्थोऽितिदिश्यते ।
भाषितपुंस्कादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । स्त्रार्थः पुंवद्भवतीति । पुमर्थे चातिदिष्टे
तद्वचनः शब्दः प्रवर्त्तते । अत्र पक्षे खित्यनव्ययस्येति (६।३।६६) ऋस्त्वस्यास्य च
पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो न प्राप्नोति । भिन्नविषयत्वात् । तथाहि शब्दस्य ऋस्त्वम् ।
अर्थस्य पुंवद्भावः । ततश्च कालिम्बन्धेत्यत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति (४।२)
ऋस्त्वत्वं न प्राप्नोति । इत्यतः च विप्रतिषेधः । तथाहि पुंवद्भावस्यावकाशो यत्र

खिदन्तमुत्तरपदं नास्ति दर्शनीयभार्य इति । ऋत्नस्यावकाशो यत्र पुंवद्भावो नास्ति कालिन्धन्यः पुमानिति । कालिन्धन्या स्त्रीत्यत्रोभयं प्राप्नोति । तत्र परत्वाद् ऋत्नत्वं भवति । तदेवमाद्ययोः पञ्चयोर्दोषवत्तां मन्यमान स्मृतीयं पञ्चमाश्रित्वाह भाषितः पुमान् येनेत्यादि । यो ह्यविशेषेण क्वचिद् भाषित-पुंस्कः शब्दः स इहाश्रीयेत तदा द्रोणीभार्य इत्यत्रापि पुंवद्भावः स्यादिति मनसि क्त्वाह समानायामाकृतावित्यादि । एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्त इत्यनेन समानायामाकृतावित्यस्यार्थं विस्मयीकरोति । आक्रियते गृह्यते परिच्छिद्यते येनार्थस्तच् शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिकं मिहाकृतिशब्दे-नोच्यते । भाषितपुंस्कादित्येतावतुक्ते समानाया माकृतावित्येष विशेषो न शक्यो लभ्युमित्यभिप्रायेणाह तदेतदेवमित्यादि । तदिति वाक्योपन्यासे । एतस्य वचनस्यार्थरूपमेवंप्रकारम् । कथं भवति ? नैवं कथञ्चिदित्यर्थः । यदि भाषितपुंस्कशब्दस्य बहुव्रीहेः शब्दोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयेत भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति तदा समानायामाकृतावित्येष विशेषो न लभ्यते । सर्व एव हि शब्दः क्वचिदाकृतौ पुमांसं भाषित्वाऽऽकृत्यन्तरे स्त्रियं भाषत इति क्त्वा । अर्थे त्वन्यपदार्थत्वेनाश्रीयमाषे लभ्यत एव इत्येष विशेष इत्यालोच्याह भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे इत्यादि । शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिकं तदन्यपदार्थः । केन पुनः शब्देन तत्र भाषितः पुमान् ? प्रत्यासत्ते र्यत् तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तन्नैवेति (f) विज्ञायते । अन्यथाहि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवच्छेद्या-भावात् । सख्यैवाभिधेयेऽर्थे येन 'केनचित् शब्देन पुमान् भाष्यते । अन्तोऽयंशब्देनापि तस्यार्थस्य भाषितपुंस्कस्य यः प्रतिपादकः शब्दः सोऽप्यभिधेयधर्मस्याभिधान उपचाराद् भाषितपुंस्क इत्युच्यते । स पुनः प्रत्यासत्तेर्यस्य योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र येन पुमान् भाषित इति स एव वेदितव्यः । यद्य भाषितपुंस्कस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य वाचकः स नियोगत एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसं भाषित्वा स्त्रियं भाषते । यथा मूलोदा-हरणेषु दर्शनीयादयः शब्दा इति । सामर्थ्याद् येन शब्देन समानायामाकृतौ

(F) प्रत्यासत्तिर्यस्य तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तन्नैवेति is the reading in the MS. X.

पुमान् भाषित इत्येष विशेषो लभ्यते । अनूडिति । यद्ययं पर्युदासः स्यात्
 जडोऽन्योऽनूडिति ततो नञिवयुक्तन्यायेन (पृ ७५) तत्सदृशानां टाबादीनां
 प्रत्ययानां ग्रहणे सति तदन्तस्यैव पुंवद्भावः स्यात् । ऐङ्विङ्गहृन्दारिका
 दारदहृन्दारिकेत्यत्र न स्यात् । इङ्विङ्गोऽपत्यं स्त्रीति जनपदशब्दात् (४।१।१६८)
 क्षत्रियादजित्यञ्प्रत्ययः । दरदोऽपत्यमिति द्वयङ्मगधेत्यादिनाण् (१।१।१७०)
 तयोरतश्चेति (४।१।१७७) लुक् । तत इङ्विट् चासौ हृन्दारिका चेति ।
 दरच्चासौ हृन्दारिका चेति हृन्दारकनागकुञ्जरैरिति (२।१।६२) समासः ।
 तत्रेदानीं पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४४) पुंवद्भावो न प्राप्नोति । जड-
 सदृशप्रत्ययान्तराभावात् । ततश्चेङ्विट्शब्दस्यैङ्विङ्गशब्दो दरच्छब्दस्य
 दारदशब्दो न स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे सति तु भवति । अत्राप्युङ्भावस्य
 भावादित्यालोच्य प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयन्नाह जडोऽभावोऽनूडिति ।
 भाषितपुंस्कादनूडिति । यद्ययमसमासः स्यान् न बहुव्रीहिं स्तदायमर्थः
 स्यात् । भाषितपुंस्कादुत्तरस्याविव्यमानोङः स्तार्थहक्तेः शब्दस्योत्तरपदे
 परतः पुंवद्भवतीति । एवञ्च सति यथाभूतार्थवाचो स्त्रीशब्दः स्तथा-
 भूतार्थवाच्येव पुंशब्दस्यादेशो भवतीति सामर्थ्यादुक्तं भवति । ततश्चानिष्ट-
 प्रसङ्गः । अङ्गारका नाम शकुनयः । तेषां कालिका नाम स्त्रियः । तत
 एताश्च कालिकाहृन्दारिकाश्चेति समासे कृतं सत्येतच्छब्दो भाषितपुंस्क इति
 तस्मादुत्तरस्य कालिकाशब्दस्यानूडोऽर्थतोऽन्तरतमोऽङ्गारकशब्दः पुंशब्दादेशः
 प्रसज्येत । अन्यस्यान्तरतमस्याभावात् । ततश्चैतदङ्गारकहृन्दारिका इति हि
 स्यात् । एतत् कालिकाहृन्दारिका इतीथ्यते । बहुव्रीहौ तु सत्यनिष्टप्रसङ्गो
 न भवति । तच्च हि भाषितपुंस्कस्य शब्दस्यानूङः पुंवद्भावेन भवितव्यम् ।
 नच कालिकाशब्दो भाषितपुंस्क इत्येतत् सर्वमालोच्य बहुव्रीहिरयमिति
 दर्शयन्नाह भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्द इति । यदि बहुव्रीहि-
 रयमितेत्वं सति सुपो धातुप्रातिपादिकयोरिति (२।४।७१) पञ्चम्या
 लुक् प्राप्नोति । अत आह अलुङ् निपातनादित्यादि । ननुचालौकिकत्वा-
 दस्य वाक्यस्य निपातनादित्ययमपरीहारः । निपातनं हि लौकिकं भवति ।
 तच्चैवं लुकाप्यत्र न भाव्यम् । अथ लृग् भविष्यतीत्येवावसीयते । लृगपि

भवतीत्यवसीयताम् । दर्शनीयभार्य्य इति । दर्शनीया भार्य्यास्येति बहुव्रीहिः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्त्वमुत्तरपदस्य । दर्शनीयत्वं नामात्र सामान्ये विशेषो दर्शनीयशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तमेकमेवार्थमुपादायासौ पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तते । दर्शनीयो देवदत्तः । दर्शनीया भार्य्येति । तस्मात् समानाया माकृतौ दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्को भवति । स्त्रियाञ्च वर्त्तते । नचाम्नाद्रूढः । अतो भार्य्याशब्दे स्त्रीलिङ्ग उत्तरपदेऽस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति । एवं श्लक्ष्णचूड इत्यादावपि योजनीयम् । ग्रामणिदृष्टिरिति । अत्र सर्वमस्ति । नतु ग्रामणीशब्दः स्त्रियां वर्त्तते । किं तर्हि ? नपुंसक इति न भवति पुंवद्भावः । द्रोणीभार्य्य इति । द्रोणशब्देन भाषितः पुमान् । नतु समाने प्रवृत्तिनिमित्ते । यस्मात् परिमाणविशेषं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय पुंसि परिमाणनि वर्त्तते । जातिविशेषं तूपादाय स्त्रियां गवादन्यां वर्त्तते । यत्र गावोऽदन्ति सा गवादनी द्रोणीशब्देनोच्यते । तस्माच्च द्रोणशब्दः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्को । कथमित्यादि । यदि समानायामाकृतौ यो भाषितपुंस्कस्तस्य पुंवद्भाव उच्यते एवञ्च गर्भिभार्य्य इत्यादौ पुंवद्भावो न प्राप्नोति । गर्भप्रभृतीनां शब्दानां भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वादित्यभिप्रायः । अनवयवभूतान्तर्वर्त्तिवस्तुविशेषसम्बन्धे हि सति स्त्री गर्भिणीत्युच्यते । व्रीहिस्वन्तर्वर्त्त्यवयवम् विशेषसम्बन्धे सति गर्भीत्युच्यते । तस्मात् पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तमानस्य गर्भिणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते । प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तं क्रियाकृतिभिन्ना । स्त्रियां हि वर्त्तमानो तो गर्भविमोक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय वर्त्तते । पुंसि तु गर्भाधानम् । कर्त्तव्योऽत्र प्रयत्न इति । केचिद्वाच्यत उपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । अपरं पुनराहुः स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागः कर्त्तव्यः । अथवा कर्त्तव्योऽत्र प्रयत्न इत्यनेनदं दर्शयति । यद्यपि स्त्रियां व्रीहौ च गर्भत्वभेदस्तथापि स नाश्रयितव्यः । यत् तु तत्रावयवानवयवभेदस्तुत्सृज्य सामान्येनान्तर्वर्त्तिवस्तुविशेषसम्बन्धमात्रं तदेवाश्रयितव्यम् । अतस्तदपेक्षया स्त्रियां व्रीहौ च वर्त्तमानस्य गर्भिणशब्दस्य तुल्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरप्यपत्याधानविमोक्षणभेदं त्यक्त्वा ऽयं सपत्य-

वानियमपत्यवतीत्यपत्यवत्सम्बन्धमात्रं माश्रितमित्येतद्व्याख्यानमिति प्रयत्नः
 कर्त्तव्य इति । ब्रह्मवन्धूभार्य्य इति । ब्रह्मवन्धूशब्दादुक्तं (४।१।६६) इत्युक्तं ।
 कल्याणीपञ्चमा इति । अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यप्समासान्तः (५।४।११६) ।
 पञ्चानां पूरणीति उट् । तस्य नान्तादसंख्यार्देर्मट् (५।२।४६) । ततश्चिड् ङाण-
 क्षिति (४।१।१५) ङीपि कृते पञ्चमी भवति । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यमिति ।
 प्रधानं पूरणी गृह्यते येन व्याख्यानेन तद्व्याख्यानं प्रधानपूरणीग्रहणम् । तत्
 कर्त्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तस्यां प्रतिषेधो यथा स्यात् । अप्रधानभूतायां
 तस्यां मा भूदिति ! तत्रेदं व्याख्यानम् । इह इहं घीति (२।२। २) प्रियादि
 शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नेन सूचितं व्यभि-
 चार्य्यं प्रतिषेधः । कचिदेव वर्त्तते । न सर्व्वत्रेति । तेन यत्रैव प्रधान-
 भूता पूरणी तत्रैव भवति । नान्यत्रेति । तेन यत्रासौ भवति तत्र तस्या
 एव प्रधानभूताया पूरण्या ग्रहणं युक्तम् । क पुनः पूरण्याः प्राधान्यम् ?
 यत्र तस्याः समासेऽभिधेयत्वेनात्मरभावः यथानन्तरोक्तप्रत्युदाहरणे । तत्र
 ह्यवयवेन विग्रहः । समुदायस्त्ववयवभेदादभिन्नः । समासार्थ एव । तत्रेति ।
 यथैवं प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी चाभिधेयते तथा पञ्चम्यपि । कल्याण-
 पञ्चमीकः पञ्च इति । अत्र तु तिरोहितावयवभेदः पक्ष एवान्यपदार्थः
 प्रधानम् । पञ्चमी तु रात्रिः । अस्मिन् पक्षेऽन्यपदार्थेऽनुमेयैव । नत्वभिधेया ।
 यथा वृक्षशब्दे मूलादयः । तत स्तद्वदयमप्यनभिधेयत्वादर्थोऽप्रधानम् । अथाप्
 समासान्तः कस्मान्न भवतीत्याह अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यादि । अथ वृद्धभक्तिः
 शोभनभक्तिरित्यादौ कथं पुंवङ्गावः ? यावता प्रियादित्वात् प्रतिषेधेन भवितव्य-
 मित्याह वृद्धभक्तिरित्येवमादिष्वित्यादि । अस्त्रीवाचिनः पूर्वपदस्य विवक्षितत्वाद्
 वृद्धभक्तिरित्येवमादि लब्धं सिद्धमित्येवं समाधेयम् । हेयं परिहर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 वृद्धशब्दोऽन्तादाट्ठानिहस्तिपरः प्रयुक्तः । अत्रादाट्ठानिहस्तिपरायां चोदनायां
 लिङ्गविशेषोपादानमनुपकारकमेवेति । अतः स्त्रीत्वमिह न विवक्षितम् ।
 तस्मादस्त्रीलिङ्गस्य वृद्धशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः ।

३५ । तसिलादिष्वा कृत्वमुचः ।

अनुत्तरपदार्थोऽयमारम्भः । तत इति । पञ्चम्या स्तसिल् । तस्य प्राग-

दिशो विभक्तिरिति (५।३।१) विभक्तिसंज्ञकत्वात् त्यदाद्यत्वम् । टाप् ।
 अनेन पुंवङ्गावः(G) । तत्रेति । सप्तम्यास्त्रल् (५।३।१०) । शेषं पूर्ववत् ।
 तसिलादिष्वित्यादि । तसिलादिष्वङ्गत्वमुच इत्युच्यमाने तसिलादिष्वनन्त-
 भूतेश्वपि क्वचित् पुंवङ्गाव इष्यते । स न प्राप्नोति । तत्रान्तभूतेऽपि
 क्वचिन्नेष्यते । एवं सत्यनिष्टमपि प्राप्नोति । तस्मात् परिगणनं कर्त्तव्यम् ।
 तत्र तत्तसोरुदाहरणमुक्तम् । शेषाणां तूच्यते । इयं पट्टी । इयं पट्टी ।
 इयमनयो रतिशयेन पट्टी । द्विवचनेत्यादिना (५।३।५७) तरप् । पटुतरा(H) ।
 इयमासामतिशयेन पट्टी । अतिशयनेत्यादिना (५।३।५५) तमप् । पटुतमा ।
 पट्टी भूतपूर्वा । भूतपूर्वे चरट् (५।३।५३) । ङीप् । पटुचरी । पट्टीप्रकारा ।
 प्रकारवचने आतीयर् (५।३।६८) । पटुआतीया । ईषदसमाप्ता पट्टी ।
 ईषदसमामौ कष्यद्देश्यदेशीयरः (५।३।६७) । पटुकष्या । पटुदेश्या (I) ।
 पटुदेशीया । प्रशस्ता पट्टी । प्रशंसायां रूपप् (५।३।६६) । पटुरूपा । याप्या
 पट्टी । याप्ये पाशप् (५।३।४७) । पटुपाशा । अजायै ङिता । अजाविभ्यां
 (५।१।८) ष्यन् । अजय्या । यंस्तसिलादिभ्यः पूर्वं पठ्यते । सर्वप्रकारैः सर्वथा ।
 प्रकारवचने ङाल् (५।३।२३) । तस्यां रात्रौ तदा । सर्वकान्यकियत्तदः
 काले दा (५।३।१५) । अस्यां रात्रौ एतद्धि । इदमो हिल् । तत्रेदम एतौ
 रथोरित्येतादेशः (५।३।४) प्रशस्ता वृक्ती वृकतिः । प्रशस्ता ज्येष्ठा ज्येष्ठ-
 तातिः । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल् तातिलोचच्छन्दसीति (५।४।४१) तिलतातिलौ ।
 एतौ च कृत्वमुचः परौ पठ्यते । तसिलादिषु परिगणनं कर्त्तव्यमिति
 भाष्यकारस्य मतमेतत् । नतु सूत्रकारस्य । नचासति परिगणने किञ्चि-
 दनिष्टमापद्यते । येषु हि तसिलादिष्वनन्तभूतेषु पुंवङ्गाव इष्यते तेषूत्तरसूत्रे
 चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भविष्यति । येषु तसिलादिष्वनन्तभूतेषु नेष्यते

(G) तत्तसोरेत्यादुदाहरणं तु द्विवङ्गावपदश्रीनायम् । सर्वनाम्नो इतिमात्रे एवङ्गाव इति भाष्यकार-
 व्यस्ययेव तस्य पुंवङ्गावमिति । वृत्तः । वृत्तः । वृत्तेत्यादिकं तुदाहृत्यम् ।

(H) पटुतरा पटुतमेत्यपि चरपकस्येलेत्यादिना (६।३।७३) वक्ष्यमाणप्रकारं परत्वात् पुंवङ्गाव
 नापते । तेन पटुतरा पटुतमेति रूपम् । उदाहरणं तु दशमीयतरा दशमीयतमेत्यादि ।

(I) देश्यतातिङ्गोःपरिगणनाभावात्तत्र नच ज्येष्ठतातिरित्युदाहरणं सङ्गतम् ॥

तत्र न कोपधाया इति (६।३।३३) नेति योगविभागात् भविष्यतीति । दोषः खल्वपि परिगणने । द्रच्छब्दात् कप्रत्यये कृते दारदिकेत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । कप्रत्ययस्यापरिगणितत्वात् । शसि बहुवच्यार्थस्येति । शसि प्रत्यये परतः बहुवच्यस्यार्थस्य च पुंवद्भावो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानन्तु तस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । भस्यादे तद्धित इत्यादि । ह्यस्तिक्कमिति । अचित्तह्यस्तिधेनोऽगिति (४।२।४७) ठक् । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा यस्येतीकारलोपे कृते (६।४।१४८) तस्याचः परस्मिन् पूर्वविधायिति (१।१।५७) स्थानिवद्भावान् न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपो न स्यात् । पुंवद्भावे तु सति ह्यस्तिशब्द एवायं भवति । ननुच ठक्कसोरित्यनेनैवात्र सिध्यति पुंवद्भावः । न सिध्यति । कृसा साहचर्याद् भवत षक्कसो रित्यनेनैव (४।२।११५) विहितस्य तत्र ठको ग्रहणात् । न सर्वस्य । कथमित्यादि । यदि च ठे परतः पुंवद्भावस्य प्रतिषेधः क्रियते तदाम्नायी देवतास्येत्यग्नेर्देगिति (४।२।३३) ठकि कृत आम्नायेय इति भवितव्यम् । तत् कथमाग्नेय इति भवतीत्यभिप्रायः । अग्नेः स्त्रीत्यस्यां विवक्षायां वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदास (४।१।३७) इत्यनेनाग्निशब्दाद् ङीपि कृत ऐकारे चान्तादेशेऽग्नायीति भवति । कर्त्तव्योऽत्र यत्र इति । यत्रःकेन पुनः कर्त्तव्यः ? यो भस्यादे तद्धित इत्युपसंख्यान मिच्छति । नतु यद्यकार मनुक्तसमुच्चयार्थमुत्तरसूत्रे करोति । स ह्येवमाह । यत्रै-
वेच्छते तत्रैव चकारः पुंवद्भावं समुच्चिनोति । नान्यत्रेति । कः पुनरसौ यज्ञ इति ? कश्चिदाह अपत्यग्रहणं ढस्य विशेषणं कर्त्तव्यम् । योऽपत्येऽ-
ठइति । तेनाय मर्थो भवति । ढस्य तद्धिते पुंवद्भावो भवत्यपत्यार्थ-
प्रत्ययं वर्जयित्वा । नचाम्नेयः स्थालीपाक इत्यपत्यार्थे ढप्रत्ययः । किन्तु
सास्य देवतेत्यर्थः । अतोऽत्र भवत्येव पुंवद्भाव इति । अन्यत्वाद् भस्यादे
तद्धित इति व्यधिकरणे समस्यौ । यद्यात्र नञ् सोऽप्यार्थे वर्त्तते । यथास्-
लवणा यवागूरलवणेत्युच्यते । तत्राय मर्थो भवति । भस्य तद्धिते पुंवद्भावो
वक्तव्यो ऽप्ये ढप्रत्यय इति । तेनाग्नेयः स्थालीपाक इत्यत्र पुंवद्भावो भवति ।
ऋग्नेय रौहिणेय इत्यत्र तु न भवतीति । ठक्कसोऽप्येत्यादि । अथ ठग्-

ग्रहणं किमर्थम् ? यावता ठस्येकादेशे कृते भस्याठे तन्निष्ठ इत्यनेनैव सिद्धः ।
ठावस्थायामिव यथा स्यादित्यवमर्थम् । किमेवं सति भवति । इसुसुक्तास्तात्
क (७।३।५१) इति कः सिद्धो भवति । अन्यथा हि यदीकादेशे कृते पुंवङ्गावः
स्यात् ततो यथा माथितिक इत्येकादेशो न भवति तथा भावत्का इत्यत्रापि
न स्यात् । भावत्का भवदीया इति । भवतष्ठक्कसाविति (४।२।११५)
ठक्कसौ ।

३६ । क्यङ् मानिनोश्च ।

एताः । श्येतायत इति । एतश्चेतशब्दाभ्यां वर्णादनुदात्तात् तोपधात्
तो न (४।१।३८) इत्यनेन डोप् । तकारस्य नकारः । एनीवाचरति ।
श्येनीवाचरति । कर्तुः क्यङ् सलोपयति (३।१।११) क्यङ् । अकृतसार्वधातु-
कथोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वम् । अयमस्या दर्शनीयमानीति । दर्शनीया
मिमां मन्यतेऽयमिति । मन इति (३।२।८२) णिनिः । दर्शनीयमानिनीय-
मस्या इति । दर्शनीयामिमां मन्यत इति पूर्व्ववृत्तिः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति
ङीप् (४।१।५) । किं पुनः कारणं स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुवर्त्तमाने-
ऽस्त्रियामसमानाधिकरणे च मानिन्युत्तरपदे पुंवङ्गाव उदाह्रियत इत्याह
मानिनो ग्रहणमित्यादि । कथमेतज् ज्ञायत इत्याह इह त्वित्यादि ।
यद्युत्तरपदं स्त्रियां वर्त्तते समानाधिकरणश्च भवति दर्शनीया मात्मानं मन्यते
दर्शनीयमानिनीतत्रवमादौ । तत्र यस्मात् स्त्रियाः पुंवदित्यनेनैव (६।३।३४)
सिद्धमतो मानिनोग्रहणमस्त्रार्थम् । असमानाधिकरणाच्चेतःप्रतदवसीयते ।
अन्यथाहि तदनर्थकं स्यात् ॥

३७ । न कोपधायाः ।

पूर्वेण प्रकरणेन प्राप्तस्य पुंवङ्गावस्थायां प्रतिषेधः । पाचिकाभार्यः
कारिकाभार्य इति । पाचककारकशब्दाभ्यां ष्वल्गन्ताभ्यां टाप् । प्रत्यय-
स्थात् कात्पूर्वस्थात् इदाप्यसुप् (७।३।४४) इतोत्वम् । अत्र स्त्रियां पुंव-
दित्यादिना (६।३।३४) प्राप्तिः । मद्रिकाभार्यः । वृजिकाभार्य इति ।
मद्रेषु भवा । वृजिषु भवेति मद्रवृज्योःकचिति (४।२।१११) कन् ।

अत्रापि स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) प्राप्तिः । मट्टिकाकल्पा ।
 वृजिकाकल्पेति । अत्र तसिलादिष्वाकृत्यसुच (६।३।३५) इत्यनेन प्राप्तिः ।
 मट्टिकायत इत्यादौ क्वङ्मानिनोऽप्येति (६।३।३६) प्राप्तिः । विलेपिकाया
 धर्म्यमिति । लिप उपदेह इत्यस्माच्छुल् । वैलेपिकमिति । अण् महिष्या-
 दिभ्य इत्यण् (४।४।४८) । अत्र भस्याटे तद्धित इति (६।३।३५) वा
 प्राप्तिः । कोपधप्रतिषेध इत्यादि । अस्मिन् कोपधप्रतिषेधे तद्धितव्यग्रहणं
 कर्तव्यम् । तद्धितसम्बन्धी वुसम्बन्धी ककार उपधा यस्य तत्रैव प्रतिषेधो
 यथा स्यात् । इह मा भूत् । पाकभार्य्य इति । पाकशब्दोऽयमर्भक-
 पृथुकपाका (६।५।७३१) वयसीत्यनेन कन्प्रत्ययान्तो निपातितः । अत्रासति
 व्यग्रहण इहापि प्रतिषेधः स्यात् । यदि तद्धितव्यग्रहणं क्रियते तर्हि
 पूर्ववत्तद्धितमित्यत्र (८।२।१) यद्वक्ष्यति शुष्कजङ्घेत्यत्र शुषेः कइ (८।२।५१)
 त्यस्यासिद्धत्वात् कोपधाया इति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसिद्धाधिकारस्य
 प्रयोजनमिति तन्नोपपद्यते । असत्यपि शुषःक (८।२।५१) इत्यस्यासिद्धत्वेनैवात्र
 न कोपधाया इति प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नञ्च तद्धितसम्बन्धी ककारः ।
 नापि वुसम्बन्धी । दर्शनभेदमाश्रित्य तथाभिधानाददोषः । इदं हि वार्त्तिक
 कारमतमाश्रित्योक्तम् । तत् पुनः श्लोकवार्त्तिककारस्य सूत्रकारमतानु-
 सारिणो दर्शनमाश्रित्य वक्ष्यति ।

३८ । संज्ञापूरणोश्च ।

कथं पुनः संज्ञाशब्दस्य पुंवद्भावस्य प्राप्तिः ? यावता भाषितपुंस्कस्य
 पुंवद्भाव उक्तः । न च यः संज्ञाशब्दः स्त्रियां वसते स भाषितपुंस्कः भवति ।
 एकद्रव्यनिवेशित्वात् संज्ञाशब्दानाम् । नैतदस्ति । नञ्चयं नियोग एकद्रव्य
 निवेशिभिरिव संज्ञाशब्दे भवितव्यमिति । तथाहि देवदत्तादिशब्दोऽनेक-
 द्रव्यदानक्रियादिसम्बन्धाद् नैकवस्तुसंज्ञाभूत एव लोके प्रयुज्यमान
 उपलभ्यते । शास्त्रेष्वपि स्वादिशब्दः । या त्वेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञा तां
 प्रति नैवायं प्रतिषेधः क्रियत इत्यसारोक्तम् । ननु भवन्तु संज्ञाशब्दा
 अनेकार्थवृत्तयः । भाषितपुंस्कास्त्वेकस्यामाकृतौ । कथं तर्हि तेषां

किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति ? यदृच्छाशब्दत्वात् । एतदप्यसारम् । यत्-
 स्तेषामपि केषाञ्चित् किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्त्येव । सप्तपर्णादिशब्दवत् ।
 यत्वाप्येतन्नास्ति तत्रापि स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायाभिधेये वक्तुं स्ते ।
 तत्राभिज्ञे प्रवृत्तिनिमित्ते ये भाषितः पुमान् ते भाषितपुंस्का इति किम-
 तानुपपन्नम् ? दत्ताभार्य्य इति । अत्र यासौ दानक्रियाकृति स्तस्यामेव
 दत्ताशब्दो भाषितपुंस्कः । गुप्ताभार्य्य इति । अत्रापि गुप्ताशब्दो गोपन-
 क्रियाकृतौ स्वरूपे वा प्रवृत्तिनिमित्ते । उभावपि भाषितपुंस्काशब्दौ ।
 दत्तायते । गुप्तायत इति । कथमेतं प्रतिषेधस्योदाहरणे उपन्यस्तौ ? यावता
 सत्यपि पुंवद्भावेऽकृतुसार्वधातुकयोर् दीर्घ इति (७।४।२५) दीर्घत्वेनोभयम-
 प्येतत् सिद्धम् । एवं मन्यते । संज्ञापूर्वा विधिरनित्य (प, ८४) इति । तत्र
 यदि पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात् तदा दीर्घत्वाभावोऽनुमीयते । तस्मिन् पक्षे
 दत्तयते गुप्तयत इत्यपि स्यादिति । न कोपधामंज्ञापूर्णीनामित्येकस्मिन्नेव
 योगे कर्त्तव्ये योगविभागो न कोपधाया (६।३।३) इत्यस्य प्रतिषेधस्यानि-
 त्यत्वज्ञापनार्थं कृतः । तेन यदुक्तं कोपधप्रतिषेधे तद्विहितव्युत्पन्नं कर्त्तव्यमिति
 तत्र कर्त्तव्यं भवति ?

३६ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारः ।

वृद्धिनिमित्तं वणकाः । स्त्रीप्रीभार्य्य इति । स्तुप्ते भवा । तत्र भव (४।३।५३)
 इत्यण् । टिड्ढाणञिति (४।२।५) ङीप् । एवं माथुरीभार्य्य इत्यत्रापि । मध्यम-
 भार्य्य इति । मध्ये भवा । मध्यान्त्र इति (४।३।८) मप्रत्ययः । काण्डलावभार्य्य
 इति । काण्डं लुनातीति कर्मण्यण् । पूर्ववन्ङीप् । तावद्भार्य्य इति ।
 तावच्छब्दात् तत्परिमाणं मस्या इति यत्तदेतद्भ्यः परिमाणे (५.२।३८)
 वतुषिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इति (६।३।८२) दकारस्याकारः । उगितगेति
 (४।१।६) ङीप् । तावती भार्य्यास्य तावद्भार्य्यः । यदि वृद्धिनिमित्तस्येति
 तत्पुरुषो गृह्येत तदात्रापि प्रतिषेधः स्यात् । भवति हि वतुत्वं वृहेराकारस्य
 निमित्तम् । बहुव्रीह्यपरिग्रहे तु न दोषः । नहि वतुपि अकारादिकं
 वृहेर्निमित्तमस्ति । काषायीति । तेन रक्तमित्यण् (४।२।२) । नौङीति ।

प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यच् (४।३।१।१५४) पूर्ववन् ङीप् । खादिरेष इति । पलाशादिभ्यो (४।३।१४१) वेत्यजणोरन्यतरः । खादिरी ईषा यस्य स खादिरेषः ।

४० । खाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

दीर्घकेशीति । खाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति (४।१।५४) ङीष् । पट्टीति । पटुशब्दाद् वोतो गुणवचनादिति (४।१।४४) ङीष् । अक्षेशभार्य इति । अविद्यमानाः केशा अस्या अक्षेशा । सहनज्विद्यमानपूर्वाच्चेति (४।१।५७) ङीपि प्रतिषिद्धे टावेव भवति ।

४१ । जातेश्च ।

कठीभार्य इति । कठशब्दाज्जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति (४।१।६३) ङीष् । जातित्वं त्वस्य गोत्रञ्च चरणेः सहेति (४।१।६०, वा) लक्षणम् । अयमित्यादि । भस्याङ्गे तद्धित इत्योपसंख्यानिको (६।३।३५, वा) । यः पुंवङ्गाव स्तस्यायं प्रतिषेधो नेष्यते । यस्मादस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थमुत्तरसूत्रे पुंवदिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

ननुच कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) पुंवङ्गावः सिद्धः । जातीयदेशीयशब्दयोरपि तसिलादिष्वाक्तत्वमुच (६।३।३५) इत्यादिना । तत् किमर्थोऽयं मारश्च इत्यत आह प्रतिषेधार्थोऽयमारश्च इति । प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । साहचर्यात् प्रतिषेधोऽर्थः प्रयोजनं यस्येति स तथोक्तः । यत्र विषये प्रतिषेध उक्तः स्तत्र पुंवङ्गावः प्रयोजनमित्यर्थः । अथवार्थशब्दो निवृत्ताविह वर्त्तते । यथा मशकार्थो धूम इति । तेनायमर्थो भवति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थोऽयमारश्च इति । भाषितपुंस्कादित्येवेति । यदि भाषित-पुंस्कादनूङिति च नानुवर्त्तते तदा ऽभाषितपुंस्कार्थं मनूङर्थश्चेदं वचनं स्यात् । न प्रतिषेधार्थम् । एवञ्च खड्गाहन्दारिका ब्रह्मबन्धूहन्दारिकेत्यत्रापि पुंवङ्गावः स्यात् । तस्माद् भाषितपुंस्कादनूङित्यनुवर्त्तनीयम् । कुक्कुत्वादी नामित्यादि । उत्तरपदस्यान्तादेरस्त्रीत्वादसामानाधिकरण्याच्च पुंवङ्गावो न

प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । नवेत्यनेनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । नवा वक्तव्यः ।
 कस्मात् ? अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । अस्त्रीलिङ्गस्य पूर्वपदस्य विवक्षित-
 त्वादित्यभिप्रायः । अस्यैवाद्यं विस्मष्टीकर्तुमाह स्त्रीत्वेन विनेत्यादि ।
 अत्र हि मयूरादिजात्यन्तरस्य निवृत्तिर्विवक्षिता । जात्यन्तरनिवृत्तिपरयां
 देशनायां लिङ्गविशेषोपादानमनुपकारकमेव । विनापि तेन जात्यन्तर-
 निवृत्तिः शक्यत एव कर्तुम् । तथाहि मृगमांसं मित्युक्ते ऽन्तरिणापि
 लिङ्गविशेषोपादानं जात्यन्तरस्य व्यवच्छेद उपपद्यते । मृगजातिसम्बन्धि
 मांसम् । नान्यजातिसम्बन्धीति । तस्मात् स्त्रीत्वमनूपकारित्वाच्च
 विवक्षितम् । अतः स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदस्यार्थाऽत्र कुक्कुटाण्डादौ जाति-
 सामान्येन स्त्रीत्वादविशेषविहितो विवक्षित इत्यर्थः । ततश्चास्त्रीलिङ्गा एवात्र
 कुक्कुटादयः शब्दा अण्डादिभिः शब्दैः समस्यन्त इति भावः । कः पुनरसौ
 पूर्वपदार्थः । कुक्कुटादिजात्या व्यवच्छिन्नं द्रव्यमात्रम् । पुंवद्भावादित्यादि ।
 अत्र खिति पुंवद्भावाद् ऋस्वत्वं विप्रतिषेधेन भवतीति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
 घादिषु तु व्याख्यायते । घादिषु डगङ्गसो भवतीत्यस्यावकाशो नर्त्तकितरा
 नर्त्तकितमा नर्त्तकिरूपा नर्त्तकिकल्पेति । पुंवद्भावस्यावकाशो दर्शनीयतरा
 दर्शनीयतमा दर्शनीयरूपा दर्शनीयकल्पेति । इहोभयं प्राप्नोति पङ्क्तितरा
 पङ्क्तिमा पङ्क्तिरूपा पङ्क्तिरूपेति । विप्रतिषेधेन ऋस्वत्वं भवति । केऽण (१।४।१३)
 इति ऋस्वस्यावकाशो नर्त्तकिकेति । अज्ञातादावयं प्राग्विवात् कः (५।३।७०) ।
 पुंवद्भावस्यावकाशः दारदिकेति । द्रश् शब्दस्यात्र के परत स्तमिनादिष्वा-
 क्त्यसुच (६।३।३५) इति पुंवद्भावेन शारदशब्दो भवति । अतएापि कृतं
 प्रत्ययस्यात् कादित्यादिनेत्त्व (७।३।४४) मिहोभयं प्राप्नोति । पट्टिकेति ।
 अत्र विप्रतिषेधेन ऋस्वत्वं भविष्यति । केन पुनः पुंवद्भावः ? यावता तसिलादिषु
 परिगणनं कृतम् । न च तत्र कप्रत्ययः परिगणितः । एतद् भाष्यकारः
 प्रष्टव्यो यः परिगणनं करोति (J) । नतु मूलकारः । पूर्वं यस्य सिद्धये
 ऽनुवृत्तिः प्रमज्जप्रतिषेध आश्रित स्तद्विशेणार्थमाह इहेत्यादि । तत्र
 तद्वाजप्रत्ययस्येत्यादि । तत्रेह्विट् पृथु इत्येताभ्यां जमपदशब्दात् क्षत्रियाद-

(J) वस्तुतस्तु वास्तविककार मध्य परिगणनम् ।

जिति (४।१।११५) विहितस्याञ स्तद्राज प्रत्ययस्यातश्चेति (४।१।१७८) लुक् ।
 दरद् उशिजित्येताभ्यां तु द्वयमगधेत्यादिना (४।१।१७०) विहितस्याणः ।
 इङ्विट् चासौ वृन्दारिका चेति विगृह्य समास इति । विशेषणेत्यादिना ।
 अत्रैङ्विङादय इति । आदिशब्देन दारद पार्थ औशिज इत्येते गृह्यन्ते ।

४३ । वरूपकाल्पचेलङ् ब्रुवगोतमतहतेषु डोऽनेकाचो ऋस्वः ।

चेलङ्ब्रुवगोतशब्दानां कुत्सार्थत्वात् कुत्सितानि कुत्सनैरिति (२।१।५३)
 समासः । मतहतशब्दाभ्यां तु विशेषणं विशेषेण बहुलमित्यनेन (२।१।५७) ।
 चेलङ्गिति पचादौ पठ्यते । टकारो ङीवर्थः । यदि ब्रुव इति पचाद्यजन्तमेतदेवं
 सति ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) वच्चादेशो गुणश्च प्राप्नोति । स कस्मान्न भवतीति
 य स्योदयेत् तं प्रत्याह वच्चादेशो गुणश्च निपातनान्न भवतीति । आमलकोतरा
 कुवलीतरिति । आमलककुवलशब्दौ वृत्ते नित्यं स्त्रीलिङ्गौ । फले तु
 नपुंसकलिङ्गावित्युभावप्यभाषितपुंस्का । ताभ्यां गौरादित्वान् ङीष् ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

भाषितपुंस्कादनूङिति निवृत्तम् । कश्च शेष इति । यदि पूर्वसूत्रेण
 यस्य ऋस्वो न विहितः स शेषस्ततो यद् भाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ
 भाषितपुंस्कं नैकाच् तस्यापि शेषत्वं स्यात् । ततश्चामलकीतरा द्रोणीतरित्य-
 त्वापि विकल्पेन ऋस्वत्वं स्यात् । नञ्चात्र ऋस्वत्वं पूर्वसूत्रेण विहित मित्यभि-
 प्रायेणाह अङी च या नदी डान्तश्च यदेकाजिति । एतेन श्रुतापेक्षयात्र
 शेषत्वमाश्रीयते । नतु यस्य ऋस्वो न विहित स्तदपेक्षयेति दर्शयति । कथं
 पुनरेतन्नभ्यते ? शेषग्रहणात् । अन्तरेणापि शेषग्रहणं शेषस्यैव विकल्पेन
 ऋस्वत्वं भविष्यति । तथाहि यदि डोऽनेकाचो भाषितपुंस्कस्यापि विभाषा
 ऋस्वः स्यात् तदा पूर्वयोग एवेदमन्यतरस्याग्रहणं कुर्यात् । इह करणाद्
 यस्य पूर्वेण ऋस्वो न विहित स्तस्यैव पाक्षिकं ऋस्वत्वमन्तरेणापि शेषग्रहणं
 शेषस्यैव भविष्यतीत्यवसीयत इति किं शेषग्रहणेन तत् क्रियते ? डोऽने-
 काच इति पूर्वसूत्रे योऽच् श्रूयते तदपेक्षया शेषो विज्ञायत इत्येवमर्थम् । नचाम-
 लकीतरा द्रोणीतरित्यत्र श्रुतापेक्षया शेषत्वमुपपद्यते । डोऽनेकाच्त्वात् ।

तस्मान्न भवत्यत्र ङस्त्वप्रसङ्गः । स्त्रीतरिति । स्थायत्तेङ् । टित्वाङ्लोपः ।
 वलि लोपश्च (६।१।६६) । टित्त्वान् ङोप् । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः ।
 तत्रेदं व्याख्यानम् । अयतरस्याग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् क्तव्या
 न भविष्यतीति । लक्ष्मीतरिति । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उण्, १।१४१) ।
 लक्ष्मीर्मुच्चेतीकारप्रत्ययान्तो (उण्, ४।४४०) लक्ष्मीशब्दो व्युत्पादितः ।
 क्तव्यायश्भवति ।

४५ । उगितश्च ।

अयसितरिति । ईयसुनि परतः प्रशस्यस्य अ (५।३।६०) इति प्रशस्य-
 गन्धस्य आदेशः उगितश्चेति (४।१।६) ङोप् । विदुषीतरिति । विदेः परस्य
 लटः शत्रादेशः । तस्य विदेः शतुर्वसुरिति (७।१।३६) वस्वादेशः । वसोः
 संप्रसारणं (६।४।१३१) परपूर्वत्वम् । पूर्ववन् ङोप् । (K) पुंवङ्गावोऽप्यत्र
 पञ्चे वक्तव्य इति । अयस्तरा विदुस्तरिति पञ्चे यथा स्यात् । विदुस्तरिति
 वसुस्त्वंस्विति सकारस्य दकारः (L) । खरि चेति (८।४।५५) तकारः ।
 प्रकर्षयोगादित्यादिनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । शब्दानां व्युत्पत्तौ प्रवृत्तौ
 च न वस्तुमन्निधानम् प्रधानं कारणम् । अपि तु विवक्षेय । नचैवं पूर्वं
 प्रकर्षयोगात् स्त्रीत्वं विवक्षितम् । तस्मादस्त्रीप्रत्ययान्तादेवातिशायिनेन
 भवितव्यम् । आतिशायिकप्रत्ययान्तात् तु स्त्रीप्रत्ययनेति मिहं अयस्तरत्यादि
 रूपम् । ननुच ङाद्यग्रहणं तदस्तात् तद्वितविधानार्थमित्युक्तम् । तत्
 कथमस्त्रीप्रत्ययान्तात् तद्वितप्रकर्षप्रत्ययो युज्यते ? नतत् । अत्र विषये
 स्त्रीत्वतद्वितार्थयोर्युगपत् विवक्षामभिप्रेत्य तदुक्तम् । नतु यत्र विषये प्राक्
 प्रकर्षार्थेन सम्बन्धात् स्त्रीत्वस्य विवक्षा नास्ति तमभिप्रेत्येति किमत्र न
 युज्यते ?

(K) विदुषी तरिति स्थितेनेन द्वावा ना । यदा न द्वावमदा तसिमादिनिनि (६।३।६५) पुंवङ्गावः ।
 त्यादिषु स्थितोऽप्यविकृतङोपादन्तव भाव्यविकृत । तथान मदाति “द्व्यादिषु विदुषीतरित्युदाहृतम् ।
 तन्निमित्त” इति ।

(L) The 23rd. MS, has कना कणादन इति (८।३।३५) सकारस्य दकारः ।

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

महादेवो महाबाह्वाण इति । सन्महदित्यादिना कर्मधारयः (२।१।६१) । महाबाहुरिति बहुव्रीहिः । लक्षणोक्तत्वादित्यादिना परमतमाविष्कृत्य निराकरोति । स्यादेतत् । उत्तरपदेन समासः सन्निधापितः । समासे हि सत्युत्तरपदं भवति । स च समासो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया महतो यः प्रतिपदोक्तः सन्महदित्यादिना (२।१।६२) साक्षाद्विशेषविहितः स एव गृह्यते । नतु यो लाक्षणिकः सामान्यलक्षणोक्तश्च समासो महत्पुञ्ज इति । अतः षष्ठीति (२।२।८) सामान्यलक्षणेन विहितत्वात् । तस्मादत्र न भविष्यतीति । यद्येवं बहुव्रीहवपि न स्यात् । तस्यापि लाक्षणिकत्वात् । तदर्थमित्यादि । बहुव्रीहवप्यात्वं यथा स्यादित्येवमर्थं समानाधिकरणग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्र सत्येषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यद्युपतिष्ठते समानाधिकरणमनर्थकं स्यात् । महतो यः प्रतिपदोक्तः समासस्तस्य समानाधिकरणपदत्वात् । तस्याश्चानुपस्थाने सति बहुव्रीहवप्यात्वं भवति । अस्मति तु समानाधिकरणग्रहणे तथा परिभाषयेहोपस्थातव्यम् । ततश्च यथा महत्पुत्र इत्यत्र न भवति तथा बहुव्रीहवपि महाबाहुरित्यत्र न स्यात् । अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति । यत्रार्थे च्युतो महच्छब्दो वर्त्तते तत्रैव भूतशब्दोऽपि । तस्मात् सामानाधिकरण्ये सत्यात्वेन भवितव्यमिति कस्यचिदभ्रान्तिः स्यात् । अतः स्तां निराकर्त्तुमाह अमहान् महानित्यादि । महद्भूत इति । महच्छब्दाद्भूततत्त्वात् इत्यादिना (५।४।५० वा) च्चिः । तस्योर्थ्यादिचिङाचक्षेति (१।४।६१) गतिसंज्ञकत्वाद्भूतशब्देन कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । गौणत्वादित्यादि । लोके हि शब्दादुच्चारिताद् गौणमुख्यार्थसम्भवे सति मुख्यार्थ एव संप्रत्ययो भवति । नतु गौणेऽप्रधाने । तथाहि गौरानीयतामित्युक्ते सास्त्रादिमानेवानुयते । नतु वाङ्मय इति । तस्मादिहापि महच्छब्दादुच्चारिता-न्मुख्य एव महदर्थं संप्रत्ययो भवति । न गौणे । गौणत्वात् महदर्थः । तदभिधानाच्च महच्छब्दोपि गौण इति न भवत्यात्वम् । ननु च महत्त्वेन युक्तश्चन्द्रमा महानिव । तदयुक्तं महदर्थस्य गौणत्वम् । नैतदस्ति । सर्वत्रैव

हि श्रुत्तेनार्थं आश्रितपूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थ उच्यते । तस्मादिहापि चन्द्रमा अमहत्त्वपूर्वावस्थो महच्छब्देनोच्यमान उपचरितमहत्त्वानुगतोत्तरावस्थ एवोच्यत इति युक्तास्य गौणता । यदि गौणत्वामहच्छब्दस्यात्त्वमिह न भवति तदा पुंवङ्गावोऽपि न स्यात् । अमहती ब्राह्मणी महती सम्पन्ना महद्भूतेति वृद्धात्वे च गौणस्य गोशब्दस्य न स्याताम् । गोर्वाहीकस्तिष्ठतीति वृद्धिर्न स्यात् । गोतो णिदिति (७।१।८८) गोणाद् गोशब्दात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वेऽसति गां वाहीकमानयेत्यतौतोऽमृशसारित्यात्वं (६।१।८३) न स्यात् । नैष दोषः । पुंवङ्गावस्तावत् स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) योगविभागाद्भविष्यति । योगविभागश्चावश्यं कर्त्तव्यो गर्भिभार्य इत्याद्यर्थः । महत्या घासो मङ्गाघास इत्याद्यर्थश्च । सोऽन्यार्थः क्रियमाण एतदर्थोऽपि भविष्यति । ननु च क्रियमाणेऽपि योगविभागे नैवात् पुंवङ्गावः प्राप्नोति महदर्थस्य गौणत्वात् । योगविभागस्य चान्यत्र चरितार्थत्वात् । एवं तर्हि पुंवत् कर्मधारयेति (६।३।४२) सूत्रे द्वितीयो पुंवदिति योगविभागः करिष्यते । स गौणार्थो भविष्यति । वृद्धात्त्वाभावदोषोऽपि न प्रसजति । यस्माद् वाक्यात् तत्र गौणत्वं प्रतीयते । पदस्य तु मुख्यएवार्थः । नच पदसंस्कारवेलायां वाक्यार्थोऽपेक्ष्यते । महदात्त्व इत्यादि । समानाधिकरण आत्त्वपुंवङ्गावो विधीयमानो व्यधिकरणे न प्राप्तुतः । तस्माद्वाधिकरणेऽप्युत्तरपदे घासादौ महदात्त्वस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानमित्यस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । आम्हत्त (६।३।४६) इत्यत्राप्यादिति योगविभागं करिष्यति । तेन महत्या घासो मङ्गाघास इत्यादावात्त्वं भविष्यतीति । स चावश्यं योगविभागः कर्त्तव्यः । अष्टाकपालमित्याद्यर्थम् । सोऽन्यार्थं क्रियमाण एतदर्थोऽपि भवति । पुंवद्वचनञ्चेत्यादि । घासकरविशिष्टेष्वित्यपेक्षते । पुंवङ्गावस्य वचनं व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । तच्च पूर्वमेव कृतम् । अष्टनः कपाल इत्यादि । अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तच्च प्रतिपादनं पूर्वमेव कृतम् । अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति तद्वितार्थत्वादिना (२।१।३१) समासः । संस्कृतं भक्षा (४।१।८८) इत्यण् । तस्य द्विगोलुगनपत्य इति (४।२।१६) लुक् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्येति । अष्टानां कपालानां समाहारोऽष्टकपालम् । समाहारे द्विगुः । अत्र पात्रादित्वात्

(२।४।१०, वा) स्त्रियां न भाष्यते । तेन द्विगोरिति (४।१।२१) ङीष् न भवति । गवि च युक्त इत्यादि । गोशब्दे चोत्तरपदे युक्तार्थे गम्यमाने ऽष्टशब्दस्यात्वस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तच्च प्रतिपादनं पूर्वमेव कृतम् । अष्टागवेन शकटे-
नेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । युक्तशब्दस्य गम्यमानत्वाद्दृष्टौ न प्रयुज्यते । यथा दध्योदन इत्यतोपसिक्तशब्दः । यदि च बहुव्रीहिरयं तदा गोरतद्धितलुकीति (५।४।८२) टच् समासात्तो न प्राप्नोति । तत्पुरुषाधिकारात् । मा भूत् टच् । अच् प्रत्यनुपूर्व्यादित्यत्राजिति (५।४।७५) योगविभागाद् भविष्यति । यथा कृष्णभुमः पद्मनाभ इत्यादौ । अथवाष्टानां गवां समाहारोऽष्टागवम् । अष्टागवेन युक्तमष्टागवम् । नचैवं युक्तशब्दस्य प्रयोगः प्रसजति । पदैकदेशस्य प्रयोगात् । यथा सत्यभामा भामा । भीमसेनो भीमः । बलभद्रो बल इति । एकादश इति । अत्रापि ततएव योगविभागादात्वं वेदितव्यम् । योगविभागस्य च लिङ्गं प्रागेकादशस्य (५।३।४८) इति निर्देशः । तत्परकरणं विस्मयार्थमिति । अथ भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? भाव्यमानेनाणा सवर्णानामग्रहणात् । गुणान्तरभिन्नानां तर्हि ग्रहणं कस्मान्न भवति ? गुणानामभेदकत्वात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

संख्यातानुदेशोऽत्र न भवति । यदि हि स्यादष्टनोऽशीतो प्रतिषेधः स्यात् । तथाच तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । प्रतिषेधे ह्यात्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यम् । अष्टात्तरत्वाच्चाशीतिशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये परनिपातेन लक्षणव्यभिचार-
चिह्नेन संख्यातानुदेशाभावः सूचितः । द्वादशेति । द्वौ च दश चेति इन्द्रः । अथवा द्वाभ्यामधिका दशेति समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीना-
मुपसंख्यानमुत्तरपदलोपधेत्युत्तरपदलोपी (२।१।६०, वा) तत्पुरुषसमासः । एवं द्वाविंशतिरित्यादावपि वेदितव्यम् । हेमातुर इति । इयोर्भातोरोपत्यमिति विगृह्य तद्धितार्थं समासः । ततो मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वाया (४।१।११५) इत्यण् । उकारश्चान्तादेशः । द्वित्वा इति । द्वौ वा तयो वेति विगृह्य संख्याया व्यञ्जेत्वादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येय (५।४।७०) इत्यादिना

उच् समासात् । टिलोपः । द्विदश इति । पूर्ववङ् उच् । बहुव्रीहिः । द्विदेशेति विग्रहः । सुजयंऽयं समासः । अत्र हि दशसम्बन्धिन्यावृत्तिदेशगन्धेन लक्ष्यमाणा द्विशब्देन संख्यायते । तेन ह्यौ दशकावित्ययमर्थो वेदितव्यः । समासः सुजयं गमयितुं समर्थ इति वृत्तौ सुज् न प्रयुज्यते । ह्यशीतिरिति । पूर्ववद् इन्द्रः । उत्तरपदलोपी वा तत्पुरुषः । प्राक् गतादित्यादि । गतात् प्राग् या संख्या तद्वाचिन्युत्तरपदे द्वाष्टन आत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानं विभाषा चत्वारिंशदित्यत्र (६।३।४६) वक्ष्यमाणविभाषाग्रहणं सिंहावलोकितन्यायेनेहाप्युपतिष्ठते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन प्राक् गताद् या संख्या तद्वाचिन्युत्तरपदे भविष्यति । गतादिवाचिनि तु न भविष्यति । एवमुत्तरयोरपि योगयोः प्राक्गतात् कार्यं भवतीति वेदितव्यम् ।

४८ । ते स्वयः ।

तय इति सकारान्तोऽयमादेशः । कुत एतत् ? मन्त्रिवेलादिषु तयोदशी-
गण्डपाठात् । अकारान्ते हि सति तयदशीति पाठः स्यात् । तयोदश ।
तयोर्विंशतिरिति ससजुषोरुचरति (८।२।६६) कृत्वम् । ह्यणि चेतुत्वम्
(६।१।११४) । आदुगुणः (६।१।८०) । त्रिदश इति । पूर्ववत् सुजयं बहुव्रीहिः ।
उच् समासात् ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

सर्वग्रहणं द्वाष्टनोरपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । इतरथा ह्यनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२), तत्रैव स्यात् । मण्डुकप्रतियन्यायेन
द्वाष्टन इत्येतदपीहानुवर्त्तिष्यते । ततोऽयमदोष इति चेत् ? एवं तर्हि
विषयार्थं सर्वग्रहणम् इति ।

५० । हृदयस्य हृत्स्वेख्यदण्लासेषु ।

हृत्स्वेख इति कर्मण्यण् (३।१।१) । हृत्वे इति । प्राग्घिताद् (४।४।७५)
यत् । हार्हमिति । तस्येदमिति (३।३।२०) प्राग्दीव्यतोऽण् । हृत्त्वात् इति ।
लसन् लसः । भावे घञ् । तदयोगो च पञ्चमी समस्यत इति (२।२।८, वा)
षष्ठीसमासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिति । एतच्च कात्यायनप्रभृतीनां

प्रमाणभूतानां वचनाद् विज्ञायते । कात्यायनेनोक्तं यदण्यग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः ? लेखग्रहणादिति । भाष्यकृताप्युक्तम् । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः ? लेखग्रहणादिति । एतच्च वचनद्वयं कथमुपपद्यते ? यदि लेखइत्यन्तस्य ग्रहणं भवति । नान्यथा । अथ घवन्तस्यापि लेखशब्दस्य ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायत इत्याह वज्रित्वित्वादि । एतदेवेत्यादि । अण्यग्रहणादेव तदन्तस्य लेखशब्दस्य ग्रहणे सिद्धे तस्य पृथग् ग्रहणं क्रियमाणमेतज्ज्ञापयति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तं न गृह्यत इति । तेनेह यदण्यग्रहणे घरूपादिसूत्रे (६।३।४३) च न घादिप्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रं गृह्यते । तदन्तविधिरिति भावः ।

५१ । वा शोकष्यज्जोरोषु ।

सौहार्थमिति । शोभनं हृदयमस्येति बहुव्रीहिः । ततः ष्यञ् । हृदयशब्देनेत्यादि । हृदयशब्देनेह समानार्थं हृच्छब्दे सति यदा हृच्छब्दस्य प्रयोगस्तदा हृच्छोक इति भविष्यति । यदा हृदयशब्दस्य तदा हृदयशोक इति । ततश्च तेनैव प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे विकल्पविधानमिदन्न कर्त्तव्यम् । एतत् क्रियते तु प्रपञ्चार्थम् । स एव भिन्नप्रयोगोऽनेन सूत्रेण कथ्यत इति ।

५२ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।

पदाजिरिति । अज गतिक्षेपणयोः । पदातिरिति । अत सातत्यगमने । अव्यतिभ्याश्च पादे चेत्यौणादिक (उण्, ४।५।३०) इणप्रत्यय इति । अत्र जनिषसिभ्यामिषित्यत (उण्, ४।५।६८) इणग्रहणानुवृत्तेः । यदौणादिक इण प्रत्यय एवं सति तन्नाज्यैर्व्यञ्जयोरिति (२।४।५६) वीभावः कस्मान्न भवतीत्याह तत्तेत्यादि । पदग इति । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेत्यादौ (३।२।४८) सूत्रे उपकरणेऽन्यत्रापि दृश्यत इति (३।२।४८, वा) वक्तव्यमित्युक्तम् । तेन पादशब्देऽपुत्रपपदे गमिर्द्धप्रत्ययः । पदोपहत इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । पूर्वत्र तूपपदसमासः । अकारान्तोऽयमादेशः । प्रथमायाश्च लुक् कृत्वा निर्देशः । पादशब्दोऽयमित्यादि । कर्षात्वंतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं

बधीयते । ततश्च तस्य स्थाने पदादेशो विधीयमान आन्तरतम्यादायुदात्त
 [व स्यात् । अन्तोदात्तश्चेत्यते । तस्मादन्तोदात्तो निपात्यते । उपदेशा-
 स्थायामिव । तेनेत्यादिनान्तोदात्तनिपातनस्य फलं दर्शयति । पदाजिः पदाति-
 रेत्यादिनापुनरुपदेशग्रहणस्य । यदि गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१०८)
 कृतिस्वरि कृते पदशब्दस्यान्तोदात्तत्वं निपात्यते तदा तस्य सतिशिष्टत्वं स्यात् ।
 ततश्च पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्नरो बाध्यते । सतिशिष्टस्वरस्य
 बलीयस्त्वात् । उपदेशावस्थायान्वन्तोदात्तत्वनिपातने कृत्स्नर एव सतिशिष्टो
 भवति । अतस्तेन समामस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति । न पदशब्दस्य ।

पृ३ । पदात्यतदर्थे ।

पद्या इति । विध्यत्यधनुषेति (४।४।८३) यत् । पाद्यमिति । पादशब्दात्
 तादर्थ्ये यदित्यनुवर्त्तमाने (५।४।२४) पादार्थाभ्याञ्चेति (५।४।२५) यत् ।
 पङ्गाव इत्यादि । पङ्गावे कर्त्तव्येऽस्मिं श्रुत्यर्थे यङ्क् तस्मिन् कृते पङ्गावस्योप-
 संख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदेदं प्रतिपादनम् । पदिति
 योगविभागात् सिद्धमिति । पर्पादिष्वेव पादः पञ्चेति पाठात् सिद्धमिति
 वा । शरीरावयवस्येत्यादि । कुतः पुनरेतन्नभ्यते ? केचिदाहुर्न्यानादयमर्थः
 प्रतिपत्तव्य इति । अन्ये त्वाहुः पूर्वसूत्रे सामर्थ्याच्छरीरावयवस्य पादशब्दस्य
 ग्रहणं तत्राज्यातिप्रभृतीनि त्रीण्युत्तरपदानि गमनार्थानि । चतुर्थं तु
 हननार्थम् । तेषु गमनादिषु प्राण्यङ्गस्यैव पादशब्दस्य करणभावः सम्भवति ।
 नेतरस्य । तस्मात् तत्र प्राण्यङ्गवाचिनः पादशब्दस्य ग्रहणम् । इहापि
 तदेवानुवर्त्तत इति युक्तम् । शरीरावयवस्य ग्रहणमिति । यद्येवं तदा ऋचः
 श (६।१।५५) इत्यत्रापि शरीरावयवस्य ग्रहणं स्यात् । नैप दीपः । ऋक्-
 सम्बन्धिनः शरीरावयववचनस्यासम्भवात् । चतुर्थभागवचनः पादशब्दोऽत्र
 ग्रहीष्यते । तेनेत्यादि । यत एवं शरीरावयववचनपादशब्दस्येह ग्रहणं तेन
 पणपादमाषेत्यादी (५।१।३४) सूत्रे यः पादशब्दस्तस्य न पदादेशो भवति ।
 नञ्ज्ञसौ शरीरावयववचनः । किं तर्हि ? परिमाणवचनः । कुत एतत् ?

पणादिभिः परिमाणवचनैः साहचर्यात् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यमिति । तेन
क्रीतमित्यर्थे (५।१।३७) यत्प्रत्ययः ।

५४ । द्विमकाषिहतिषु च ।

पङ्क्तिमिति । षष्ठीसमासः । पत्काषिण इति । (M) सुप्यजातौ णिनि-
स्ताच्छीत्य इति (३।२।३८) णिनिः । उपपदसमासः । पङ्क्तिरिति । पादाभ्यां
हन्त्यत इति पङ्क्तिः । क्तिन्नस्तेन हतिशब्देन कर्त्तृकरणे कृता (२।१।३२)
बहुलमिति समासः ।

५५ । ऋचः श्रे ।

शङ्कति । तद्वितस्य शस्त्रप्रत्ययस्यावयवभूतो यः शशब्दस्तस्येह ग्रहणम् ।
अन्यस्य ऋक्पादात् परस्यासम्भवात् । ननु च पादे श्रेत इत्यधिकरणे
श्रेतरित्यचि (३।२।१५) कृते पादश इत्यत्र शोड्सम्बन्धी शशब्दः सम्भवति ।
नैतदस्ति । नहि ऋक्पाद उपपदे श्रेते धातोर्चा भवितव्यम् । तत्र तु
शयनासम्भवात् । अनभिधानाद्वा । योऽपि लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः
शनेलच इति (५।२।१००) शो विधीयते सोऽपि नेव ऋक्पादात् परः
सम्भवति । तत्रानभिधानात् । लोमादिषु तस्यापाठाच्च ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

घोषशब्दशब्दशब्दाभ्यां षष्ठीसमासः । मिश्रशब्देन च पूर्वसदृशत्वादिना
(२।१।३१) ढतोयासमासः । निष्के चेति वक्तव्यमिति । निष्कशब्दे चोत्तरपदे
पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । द्विमकाषिहतिषु चेत्यतश्चकारो (६।३।५४) ऽत्रानुवर्त्तते । स
चानुक्तसमुच्चयार्थः । अथवा सूत्रे वेति योगविभागः क्रियते । तेन निष्के
चोत्तरपदे भविष्यतीति ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

उदमेघो नाम यस्योदमेघिः पुत्र इति । पितुरप्रसिद्धत्वादुदमेघस्य
तदपत्येन समाख्यातं यस्योदमेघिः पुत्र इत्युक्तम् । एतेन यस्योदमेघिरपत्यं

स उदमेवो वेदितव्य इति दर्शयति । एवमुदवाहो नाम यस्यादवाहः पुत्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् । उदमेव इति षष्ठीसमासः । उदकपूर्णी वा मेघः । शाकपार्थिवदित्वाभ्यपदलोपी तत्पुरुषः । उदकं वहतीति उदवाहः । कर्मण्यण् (३।२।१) । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इत्त्रापि स एव चकारोऽनुवर्त्तते । अनुक्तसमुच्चयार्थः । नवान्यत् समुच्चेतव्यमस्त्योति । उदभावमेवासावुदकशब्दस्य संज्ञायां समुच्चिनोति । तत्र कस्य समुच्चिनोति । यस्य न प्राप्नोति । कस्य न प्राप्नोति ? उत्तरपदभूतस्य । तेन संज्ञाया-
मुत्तरपदस्याप्युदकशब्दस्योद इत्ययमादेशो भवति । लोचतोदः । क्षीरोद इति बहुव्रीहिः ।

पू८ । पेषं वासवाहनधिषु च ।

उदपेषमिति । पिप्पल सञ्चूर्णनं । उदधिरिति । कर्मण्यधिकरणे चेति (३।३।८२) किप्रत्ययः । आतो क्षोप इति चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । असंज्ञार्थमिदं यचनम् । तेनोदधिरिति घटादिरिच वेदितव्यः । न समुद्रः । तत्र पूर्वणैव सिद्धत्वात् । उदधिग्रन्थः समुद्रस्य संज्ञेति क्त्वा ।

पू९ । एकहलादो प्ररयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

यद्येकशब्दः संख्यावचन इह गृह्यते तदानर्थकं तस्य ग्रहणं स्यात् । नहि क्वचित् द्वौ बहवो वा हल आदिभूताः सम्भवन्ति यद्व्यवच्छेदार्थमेक-
ग्रहणं क्रियते । तस्मादसंज्ञायवचनोऽयमेकशब्दः । एवमपि यः कश्चिद-
विशिष्ट एकोऽसंज्ञायो हल् आदि र्वाच्य तदेकहलाद्युत्तरपदं गृह्यते तदा-
दकस्थानमित्यत्रापि स्यात् । अत्रापि हि सकारोऽसंज्ञायैव एकहलः ।
यद्यनेके वर्णा युगपदुच्चार्यन्मञ्ज्वारिता वा वर्णा न प्रध्वनेरस्तदा स-
संज्ञायस्यापि स्यादादित्वम् । नचैवम् । यतो वर्णा न युगपदुच्चार्यन्ते ।
ते चोच्चारितप्रध्वंसिनः । तस्मात्साम्येव क्वचित् किञ्चिदनैकहलादित्वं
यद्यवच्छेदार्थमेकहलादावित्युच्यते । उक्तञ्चेदम् । अतोऽस्मादेव वचनाद्
विशिष्टमात्रैकहलादित्वं विवक्षितमित्येतत् सर्व्वञ्चेतसि क्त्वा तदेव विशिष्टं
दर्शयितुमाह एकोऽसंज्ञाय इत्यादि । यथातुल्यजातीयेनाप्यत्र विवेकी

इह स आदिर्यस्येति तदेकहलादि । तुल्यजातीयेन चाव्यवहितेनापि यस्य तदेकहलादीहाश्रयेत तदा न कश्चित् स्यात् । तथाविधस्योत्तरपदस्य पूरयितव्यवाचिनोऽभावात् । उच्यते चेदम् । तस्माद् वचनप्रामाण्यात् तुल्यजातीयेन हलाऽनन्तरिणाव्यवहितेन विना यो वर्त्तते सोऽसहाय ए-
वेकैकशब्देनासहायवाचिना विवक्षित इति गम्यते । एवंविधो हलादिर्यस्य तदेकहलादि । नचैवंविधः स्थानशब्दस्यादिर्हलस्तीत्येकहलादिग्रहणेन स्थानशब्दो निवर्त्तते । पूरयितव्यवाचिनीति । उदकादिना द्रव्येणान्तर्व्याप्त्यः पूरयितव्य इत्युच्यते । तद्वक्तुं शीलमस्येति ताच्छीलिको णिनिः ।

६० । मन्थोदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवौषधगाहेषु च ।

द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थ इत्युच्यते । तत्र मन्थशब्दोऽयं यद्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तदोदकेन मन्थ इति लृतीयेति (३।१।३०) योगविभागात् समासः । अथ व्युत्पाद्यते मन्थत इति मन्थ स्तदा कर्त्तृकरणं कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । सक्तोदनाभ्यामन्नेन व्यञ्जनमिति (२।१।३४) समासः । विन्दुवज्रवौषधैः षष्ठीति (२।२।८) भारहारगाहैरस्यन्तै रूपपदमितिङिति (२।२।१८) ।

६१ । इको ऋखोऽङो गालवस्य ।

ग्रामणिपुत्र इति । ग्रामं नयतीति सत्सृष्टिषेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । अथग्रामाभ्याञ्च नयतेरिति (८।४।३, वा) णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । यञयेति (३।२।१६) गार्ग्यशब्दान् ङीप् । यस्येति चेत्यकारस्य (६।४।१४८) लोपः । हलस्तद्धितस्येति (६।४।१००) यकारस्य च । अथ विकल्पार्थमेव गालवग्रहणं कस्माच्च भवतीत्याह अन्यतरस्यामित्यादि । कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीष-
गन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः । षडः संप्रसारणमित्यादिना (६।१।१३) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हलः संप्रसारणस्येति (३।१।१३८) दीर्घः । इयङुवङ्भाविनामित्यादि । इयङुवङ्गी भाविनो येषां ते तद्योष्यन्ते । औकुलमिति । इयङ्भाविन उदाहरणम् । अूकुलमिति । उवङ्भाविनश्च । काण्डीभूतम् । वृषलीभूतमिति । अव्ययानाम् । काण्ठवृषल-

शब्दाभ्यामभूततद्भाव इत्यादिना (५।४।५०) चिः । अस्य चावितौत्वम् (०।४।३२) । झकुंस इति । झूखासौ कुंसश्चेति विशेषणसमासः । एवं भ्रुकुटिरित्यत्रापि । वक्तव्यमिति व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पृषोदादित्वाद् भ्रकंसादीनामकारो भविष्यतीति ।

६२ । एका तद्धिते च ।

एकरूप्यमिति । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति (१।३।८१) रूप्यः । एकमयमिति । मयट् चेति (४।३।८२) मयट् । एकत्वम् । एकतेति । तस्य भावस्त्वतलाविति (५।१।११८) त्वतलो । यदैकशब्दः संख्यापरो भवति तदेतदुदाहरणम् । यदा संख्येयपरो भवति तदा त्वतलोर्गुणवचनस्येति (६।३।३५, वा) पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । ननु च गुणमुक्तवान् गुणवचनः । यच्च गुणमात्रमभिधाय तद्विशिष्टं द्रव्यमात्रं स गुणवचनो भवति । तदयथा कृष्णः पटः । शुक्लः पट इति । अयं पुनरेकशब्दे न कश्चिदपि द्रव्यव्यतिरिक्तं गुणमात्रं सर्वदा संख्येये द्रव्ये वर्तत इति ज्ञत्वा । तत् कुतोऽस्य पुंवद्भावः ? अयुक्तमिदमभिधीयते । तथाहि प्रसिद्धिमात्रित्येकादयः संख्येयवचना इत्युच्यन्ते । नत्वेषां संख्याने वृत्तिर्नाभ्युपेयितीति । तथाहि द्वेयकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र (१।४।२२) त्वेकशब्दः संख्यायामेव प्रयुक्तो न संख्येये द्रव्ये । लिङ्ग-विशिष्टस्येत्यादि । पुलिङ्गो य एकशब्दः स स्वभावत एव ज्ञात्वात् इति न तदग्रहणं प्रयोजयति । अपितु स्त्रीलिङ्गविशिष्टस्यैव । तस्यैव हि ज्ञात्वात् विधेयमानमर्थवद् भवति । ननु चैतस्त्रय्येकशब्दस्य य एकारस्तस्य ज्ञात्वात् विधेयमानमर्थवद्भवति । तत् किमुच्यते लिङ्गविशिष्टस्यैकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयतीत्याह अत्रा गृह्यमाणमित्यादि । विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारः । तथा ज्ञातं विशेषणविशेष्यभावयोर्यथेष्टत्वादिति । तत्र यदि गृह्यमाणेनैकशब्देनाज् विशिष्यत एकशब्दस्य योऽर्जति तदेकसम्बन्धिन एकारस्य ज्ञात्वात् विधेयमानमर्थवद्भवति । पुलिङ्गस्याप्येकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयति । नचात्र गृह्यमाणेनाज् विशिष्यते । एकारस्य ज्ञात्वात् निष्ठात् । नन्वनिष्ठायां शास्त्रे प्रकृतियुक्ता । तस्मादत्रा गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र विशिष्यते ।

तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । एकशब्दस्य ऋत्वो भवति । किं विशिष्ट-
स्वाचः । अजन्तस्येत्यर्थः । तत्रालोऽन्वस्यैव ऋत्वेन भवितव्यम् । तच्च
टावन्तस्यैव सार्धकम् । न पुलिङ्गस्य । न हि ऋत्वस्यैव ऋत्वे विधीयमाने
कश्चिदर्थः सिध्यति । इतिकरणो हेतौ । यत एवात्र गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र
विशिष्यते तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहण मेकशब्दस्य प्रयोजयति ।

६३ । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।

रेवतिपुत्र इति षष्ठीसमासः । एवं रोहिणिपुत्र इत्यादावपि । कुमारि-
ददातीति कुमारिदा (N) । उर्वी ददातीति उर्विदा । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२।३) । फाल्गुनीत्यादि । फाल्गुनी चासौ पौर्णमासी चेति फाल्गुनीपौर्णमासी
(O) । विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः । एवञ्जगतीच्छन्द इत्यत्रापि ।
शिलषहम् । शिलप्रस्थमिति । शिलाशब्दस्य बहुप्रस्थशब्दाभ्यां षष्ठीत्यनेन
(२।२।८) समासः । लोमकागृहम् । लोमकाषण्डमिति । अत्रापि लोमका-
शब्दस्य गृहषण्डशब्दाभ्याम् । अजन्तीरेणेति । अत्राप्यजाशब्दस्य क्षीरशब्देन ।
जर्णमृदिति । जर्णसंहिता मृदु जर्णमृत् । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपो
(२।१।६०, वा) समासः । (P)

६४ । त्वे च ।

संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्तीति । एवकारेण संज्ञाया
व्यवच्छेदः क्रियते । नहि त्वप्रत्यये उदायां ऋत्वत्वे कृते कस्यचित् संज्ञा
गम्यते । तेन संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ।

६५ । दृष्टकेषौकामालानां चित्तूलभारिषु ।

दृष्टकचितमिति । कर्त्तृकरण इत्यादिना (२।१।३२) समासः । दृष्टिक-

(N) In the printed काशिका the examples are कुमारिदा । प्रदर्विदा ।

(O) कथमत्र न पुंश्रव इति न्यासकारः प्रष्टव्यः । “बहुलग्रहणात् कश्चिदनुत्तरपदैऽपि भवति
अनुवाच्येति नयो बर्निष्य इति । एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमासीति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः । कर्त्तृकारे
त पुंश्रवः प्राप्नोतीति नियः ।

(P) The printed काशिका has जर्णसदा ।

तूलमिति षष्ठीसमासः । मालभारिणीति । मालां भर्तुं शीलमस्या इति ताच्छीत्ये णिनिः । उपपदमतिङिति (२।२।१८) समासः । इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि यङ्गणं भवतीति । बहुलपङ्क्त्यानुवृत्तेरित्यभिप्रायः ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

कालिम्बन्या । हरिणिम्बन्येति । कालीमात्मानं मन्यते । हरिणो मात्मानं मन्यत इति आत्ममाने खञेति (३।२।८३) खञ् । दिवादिवाच्यन् । अनेन ऋस्वत्वम् । उत्तरसूत्रेण सुम् । इहाजन्तस्य ऋस्वत्वमभ्युपगम्यम् । अन्यथा बाङ्मन्य इत्यत्रापि स्यात् । अजन्तस्य ऋस्वविधाने मति परवान् सुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ऋस्वो न प्राप्नोतीति या मन्येत तं प्रत्याह सुमा ऋस्वो न बाध्यत इति । अत्रैव हेतुमाह अन्यथा ङीत्यादि । ऋस्वः शिष्यते विधीयते येन तद् ऋस्वशासनं खित्यनव्ययस्येतद् वचनम् । यदि हि सुमा ऋस्वो बाध्येत ततो ऋस्वशासनमिदमनवकाशं स्यात् । ततस्तस्यानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति सुमा ऋस्वो न बाध्यते । तेन विरोधाभावादुभयं भवति ऋस्वो सुम् च । कथं पुनरसुमा ऋस्वस्य बाधा गङ्गिता ? कथं वा ऋस्वशासनस्यानवकाशत्वम् ? यावता खित्यजन्तस्याविशेषेण सुम् विधीयते । ऋस्वत्वं तु सामर्थ्याद् दीर्घस्य । नहि ऋस्वस्य ऋस्वविधानमर्थवत् भवति । एवञ्च स्तनन्वयादिषु कृतार्थत्वान् सुमेव ऋस्वेनापवादेन कालिम्बन्यादिषु बाध्येत । एवम्बन्यते । अपवादविषयेऽपि सुमा विधानार्थं सुम्शास्त्रस्यावश्यमावृत्तिः कर्तव्या । अन्यथा कालिम्बन्येत्यत्र सुम न स्यात् । ततश्चापवादविषयेऽपि सुमा प्रवर्त्तमानेन ऋस्वस्य बाधा सम्भाव्यते । अनवकाशत्वञ्चातएवापवादविषयेऽपि सुम् प्रवृत्तेरिति । अथ कथमत खित्तस्य यङ्गणम् । यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनस्तीत्यत्र आह अनव्ययस्य तदेवेत्यादि । यद्यत्र खित्प्रत्ययमात्रं गृह्येत न तदन्तं ततोऽनव्ययस्येति प्रतिषेधोऽपार्थकः स्यात् । नष्टव्ययात् परः खित् प्रत्ययः सम्भवति । धातोरेव तस्य विधानात् । ततश्चानर्थकत्वादनव्ययस्येत्येतन्नाकं स्यात् । उक्तञ्च । तस्मादेतदेवैतज् ज्ञापयति खित्तस्यैव यङ्गणमिति ।

पणादिभिः परिमाणवचनैः साहचर्यात् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यमिति । तेन क्रीतमित्यर्थे (५।१।३७) यत्प्रत्ययः ।

५४ । हिमकाषिहतिषु च ।

पञ्चिममिति । षष्ठीसमासः । पत्काषिण इति । (M) सुप्यजातो णिनि-
स्ताच्छीत्य इति (३।२।३८) णिनिः । उपपदसमासः । पञ्चतिरिति । पादाभ्यां
हृत्यत इति पञ्चतिः । त्रिसन्नेन हतिशब्देन कर्त्तृकरणे कृता (२।१।३२)
बहुलमिति समासः ।

५५ । ऋचः श्रे ।

शङ्कति । तद्वितस्य शस्प्रत्ययस्यावयवभूतो यः शशब्दस्तस्येह यङ्गणम् ।
अन्यस्य ऋक्पादात् परस्यासम्भवात् । ननु च पादे शित इत्यधिकरणे
शेतेरित्येचि (३।२।१५) कृते पादश इत्यत्र शोड्सम्बन्धी शशब्दः सम्भवति ।
नैतदस्ति । नहि ऋक्पाद उपपदे शेते धातोर्चा भवितव्यम् । तत्र तु
शयनासम्भवात् । अनभिधानाद्वा । योऽपि लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः
शनेलच इति (५।२।१००) शो विधीयते सोऽपि नेव ऋक्पादात् परः
सम्भवति । तत्रानभिधानात् । लोमादिषु तस्यापाठाच्च ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

घोषशब्दश्च शब्दाभ्यां षष्ठीसमासः । मिश्रशब्देन च पूर्वसदृशेत्यादिना
(२।१।३१) ततोयासमासः । निष्के चेति वक्तव्यमिति । निष्कशब्दं चोत्तरपदे
पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । हिमकाषिहतिषु, चेत्यतश्चकारो (६।३।५४) ऽतानुवर्त्तते । स
चानुक्तसमुच्चयार्थः । अथवा सूत्रे वेति योगविभागः क्रियते । तेन निष्के
चोत्तरपदे भविष्यतीति ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

उदमेघो नाम यस्योदमेघिः पुत्र इति । पितुरप्रसिद्धत्वादुदमेघस्य
तदपत्येन समाख्यातं यस्योदमेघिः पुत्र इत्युक्तम् । एतेन यस्योदमेघिरपत्यं

स उदमेवो वेदितव्य इति दर्शयति । एवमुदवाहो नाम यस्योदवाहिः कुत्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् । उदमेव इति षष्ठीसमासः । उदकपूर्णो वा मेघः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी तत्पुरुषः । उदकं वहतीति उदवाहः । कर्मण्यण् (३।२।१) । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि स एव चकारोऽनुवर्त्तते । अनुक्तसमुच्चयार्थः । नचाव्यत् समुच्चैतव्यमस्त्योति । उदभावमेवासावुदकशब्दस्य संज्ञायां समुच्चिनोति । तत्र कस्य समुच्चिनोति । यस्य न प्राप्नोति । कस्य न प्राप्नोति ? उत्तरपदभूतस्य । तेन संज्ञाया-
मुत्तरपदस्याप्युदकशब्दस्योद इत्ययमादेशो भवति । लाङ्घितोदः । क्षीरोद इति बहुव्रीहिः ।

५८ । पेषं वासवाहनधिषु च ।

उदपेषमिति । पिप्पलु मञ्चूर्णेन । उदधिरिति । कर्मण्यधिकरणे चेति (३।३।८३) किप्रत्ययः । आतां क्षोप इति चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । असंज्ञार्थमिदं यचनम् । तेनोदधिरिति घटादिरिञ्च वेदितव्यः । न समुद्रः । तत्र पूर्वणैव सिद्धत्वात् । उदधिशब्दः समुद्रस्य संज्ञेति क्त्वा ।

५९ । एकहलादौ प्ररयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

यद्येकशब्दः संख्यावचन इह गृह्यते तदानर्थकं तस्य यद्वणं स्यात् । नहि क्वचित् द्वौ बहवो वा हल आदिभूताः सम्भवन्ति यद्व्यवच्छेदार्थमेक-
यद्वणं क्रियते । तस्मादसंज्ञायवचनोऽयमेकशब्दः । एवमपि यः कश्चिद-
विशिष्ट एकोऽसंज्ञायो हल आदि वाच्य तदेकहलाद्युत्तरपदं गृह्यते तद्वो-
दकस्थानमित्यत्रापि स्यात् । अत्रापि हि मकारोऽसंज्ञायएव एकहल् ।
यद्यनेके वर्णा युगपदुच्चार्यरसञ्चारिता वा वर्णा न प्रध्वंस्यन्तदा स-
संज्ञायस्यापि स्यादादित्वम् । नचैवम् । यतो वर्णा न युगपदुच्चार्यन्ते ।
ते चोच्चारितप्रध्वंसिनः । तस्मादाप्त्येव क्वचित् किञ्चिदनैकहलादित्वं
यद्व्यवच्छेदार्थमेकहलादाविक्रियते । उक्तञ्चेदम् । अतोऽस्मादेव वचनाद्
विशिष्टमात्रैकहलादित्वं विशिष्टतमित्येकत मर्ष्येतेति क्त्वा तदेव विशिष्टं
दर्शयितुमाह एकोऽसंज्ञाय इत्यादि । यथातुल्यजातीयेनाप्यत्र विभेदो

इत् स आदिर्यस्येति तदेकहलादि । तुल्यजातीयेन चाव्यवहितेनापि यस्य तदेकहलादीनामर्थे तदा न कश्चित् स्यात् । तथाविधस्योत्तरपदस्य पूरयितव्यवाचिनोऽभावात् । उच्यते चेदम् । तस्माद् वचनप्रामाण्यात् तुल्यजातीयेन हलाऽनन्तरणाव्यवहितेन विना यो वर्तते सोऽसहाय ए-
वेकशब्देनासहायवाचिना विवक्षित इति गम्यते । एवंविधो हलादिर्यस्य तदेकहलादि । नचैवंविधः स्थानशब्दस्यादिर्हलस्तीत्येकहलादिग्रहणेन स्थानशब्दो निवर्तते । पूरयितव्यवाचिनीति । उदकादिना द्रव्येणान्तर्व्याप्त्यः पूरयितव्य इत्युच्यते । तद्वक्तुं शीलमस्येति ताच्छीलिको णिनिः ।

६० । मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवौधगाहेषु च ।

द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्य इत्युच्यते । तत्र मन्यशब्दोऽयं यद्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तदोदकेन मन्य इति हृतीयेति (३।१।३०) योगविभागात् समासः । अथ व्युत्पाद्यते मय्यत इति मन्य स्तदा कर्तृकरण कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । सक्तोदनाभ्यामन्नेन व्यञ्जनमिति (२।१।३४) समासः । विन्दुवज्रवौधैः षष्ठीति (२।२।८) भारहारगाहैरन्तै रूपपद मतिङिति (२।२।१८) ।

६१ । इको ऋस्वोऽङो गालवस्य ।

ग्रामणिपुत्र इति । ग्रामं नयतीति सत्सृष्टिषेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । अग्रग्रामाभ्याञ्च नयतेरिति (८।४।३, वा) णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । यञश्चेति (३।२।१६) गार्ग्यशब्दान् ङीप् । यस्येति चेत्यकारस्य (६।४।१४८) लोपः । हलसहितस्येति (६।४।१००) यकारस्य च । अथ विकल्पार्थमेव गालवपञ्चनं कस्माच्च भवतीत्याह अन्यतरस्यामित्यादि । कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीष-
गन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः । अङः संप्रसारणमित्यादिना (६।१।१२) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हलः संप्रसारणस्येति (३।३।१३८) दीर्घः । इयङुवङ्भाविनामित्यादि । इयङुवङ्गौ भाविनौ येषां ते तद्विचक्षते । श्रीलुलमिति । इयङ्भाविन उदाहरणम् । भ्रूलुलमिति । उवङ्भाविनश्च । काण्डीभूतम् । हृषलीभूतमिति । अण्डयानाम् । काण्डहृषल-

शब्दाभ्यामभूततद्भाव इत्यादिना (५।४।५०) च्चिः । अस्य चावितोत्वम् (७।४।३२) । भ्रुकुंस इति । भ्रूसासौ कुंसश्चेति विशेषणसमासः । एवं भ्रुकुटिरित्यत्रापि । वक्तव्यमिति व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पृषोदादित्वाद् भ्रकुंसादीनामकारो भविष्यतीति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकरूप्यमिति । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति (१।३।८१) रूप्यः । एकमयमिति । मयट् चेति (४।३।८२) मयट् । एकत्वम् । एकतेति । तस्य भावस्त्वतलाविति (५।१।११८) त्वतलो । यदैकशब्दः संख्यापरो भवति तदेतदुदाहरणम् । यदा संख्येयपरो भवति तदा त्वतलोर्गुणवचनस्येति (६।३।३५, वा) पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । ननु च गुणमुक्तवान् गुणवचनाः । यच्च गुणमात्रमभिधाय तद्विशिष्टं द्रव्यमाह स गुणवचनो भवति । तद्यथा कृष्णः पटः । शुक्लः पट इति । अयं पुनरैकशब्दो न कचिदपि द्रव्यव्यतिरिक्तं गुणमाह सर्वदा संख्येये द्रव्ये वर्तत इति कृत्वा । तत् कुतोऽस्य पुंवद्भावः ? अयुक्तमिदमभिधीयते । तथाहि प्रसिद्धिमाश्रित्येकादयः संख्येयवचना इत्युच्यन्ते । न तेषां संख्याने वृत्तिर्नाभ्युपेयितीति । तथाहि द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र (१।४।२२) त्वेकशब्दः संख्यायामेव प्रयुक्तो न संख्येये द्रव्ये । लिङ्ग-विशिष्टस्येत्यादि । पुलिङ्गो य एकशब्दः स स्वभावत एव ब्रह्मात्म इति न तद्व्यङ्ग्यं प्रयोजयति । अपितु स्त्रोलिङ्गविशिष्टस्येव । तस्यैव हि ब्रह्मत्वं विधेयमानमर्थवद् भवति । ननु चैतस्त्रोप्येकशब्दस्य य एकारस्तस्य ब्रह्मत्वं विधेयमानमर्थवद्भवति । तत् किमुच्यते लिङ्गविशिष्टस्येकशब्दस्य पङ्कणं प्रयोजयतीत्याह अत्रा गृह्यमाणमित्यादि । विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारः । तथा कुतं विशेषणविशेष्यभावयोर्यथेष्टत्वादिति । तत्र यदि गृह्यमाणेनैकशब्देनाज् विशिष्यत एकशब्दस्य योऽर्जति तदेकसम्बन्धिन एकारस्य ब्रह्मत्वं विधेयमानमर्थवद्भवति । पुलिङ्गस्याप्येकशब्दस्य पङ्कणं प्रयोजयति । नचात्र गृह्यमाणेनाज् विशिष्यते । एकारस्य ब्रह्मत्वमिति त्वात् । नञ्निष्ठार्थां शास्त्रे प्रकृतिर्युक्ता । तस्मादत्र गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र विशिष्यते ।

तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । एकशब्दस्य ऋसो भवति । किं विशिष्ट-
स्वायः । अजन्तस्येत्यर्थः । तत्रालोऽन्वस्यैव ऋस्त्वेन भवितव्यम् । तच्च
टावन्तस्यैव सार्थकम् । न पुंलिङ्गस्य । न हि ऋस्यस्यैव ऋस्त्वे विधीयमाने
कश्चिदर्थः सिध्यति । इतिकरणो हेतौ । यत एवात्र गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र
विशिष्यते तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहण मेकशब्दस्य प्रयोजयति ।

६३ । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।

रेवतिपुत्र इति षष्ठीसमासः । एवं रोहिणिपुत्र इत्यादावपि । कुमारि-
ददातीति कुमारिदा (N) । उर्वी ददातीति उर्विदा । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२।३) । फाल्गुनीत्यादि । फाल्गुनी चासां पौर्णमासी चेति फाल्गुनीपौर्णमासी
(O) । विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः । एवञ्जगतीच्छन्द इत्यत्रापि ।
शिलाग्रहम् । शिलाग्रहमिति । शिलाग्रहस्य ग्रहप्रस्थशब्दाभ्यां षष्ठीत्यनेन
(२।२।८) समासः । लोमकाग्रहम् । लोमकाग्रहमिति । अत्रापि लोमका-
ग्रहस्य ग्रहप्रस्थशब्दाभ्याम् । अजन्तरीरेति । अत्राप्यजाग्रहस्य लोमकाग्रहेन ।
जर्णमृदिति । जर्णमृदितमिति । जर्णमृदुत् । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपो
(२।१।६०, वा) समासः । (P)

६४ । त्वे च ।

संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्यैवोदाहरणानि भवन्तीति । एवकारेण संज्ञाया
व्यवच्छेदः क्रियते । नहि त्वप्रत्यये ङापो ऋस्त्वे कृते कस्यचित् संज्ञा
गम्यते । तेन संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्यैवोदाहरणानि भवन्ति ।

६५ । इष्टकैषौकामालानां चित्तूलभारिषु ।

इष्टकचित्तमिति । कर्तृकरण इत्यादिना (२।१।३२) समासः । इष्टिक-

(N) In the printed काशिका the examples are कुमारिदारा । प्रदविदा ।

(O) कथमत्र न पुंल्लाप इति न्यासकारः प्रष्टव्यः । “बहुलग्रहणात् कश्चिदुत्तरपदेऽपि भवति
पुंल्लापनि गवो वर्धयति इति । एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमासीति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः । कर्कषादे
न पुंल्लापः प्राप्नोतीति नियः ।

(P) The printed काशिका has ऊर्ध्वसदा ।

तूलमिति षष्ठीसमासः । मालभारिणीति । मालां भर्तुं शीलमस्वा इति ताच्छीले णिनिः । उपपदमतिङिति (२।२।१८) समासः । इष्टकादिभिस्तदस्तस्यापि ग्रहणं भवतीति । बहुलग्रहणानुवृत्तेरित्यभिप्रायः ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

कालिम्बान्या । हरिणिम्बान्येति । कालीमात्मानं मन्यते । हरिणी मात्मानं मन्यत इति आत्ममाने खद्येति (३।२।८३) खश् । दिवादिवाच्यन् । अनेन ऋस्त्वम् । उत्तरसूत्रेण मुम् । इहाजन्तस्य ऋस्त्वमभ्युपगम्यम् । अन्यथा बाङ्मन्य इत्यत्रापि स्यात् । अजन्तस्य ऋस्त्वविधाने मति परवान् मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ऋस्वो न प्राप्नोतीति या मन्येत तं प्रत्याह मुमा ऋस्वो न बाध्यत इति । अत्रैव हेतुमाह अन्यथा हीत्यादि । ऋस्वः शिष्यते विधीयते येन तद् ऋस्वशासनं खित्यनव्ययस्येतद् वचनम् । यदि हि मुमा ऋस्वो बाध्येत ततो ऋस्वशासनमिदमनवकाशं स्यात् । ततस्तस्यानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति मुमा ऋस्वो न बाध्यत । तेन विरोधाभावादुभयं भवति ऋस्वो मुम् च । कथं पुनरमुमा ऋस्वस्य बाधा गङ्गिता ? कथं वा ऋस्वशासनस्यानवकाशत्वम् ? यावता खित्यजन्तस्याविशेषेण मुम् विधीयते । ऋस्वत्वं तु सामर्थ्याद् दीर्घस्य । नहि ऋस्वस्य ऋस्त्वविधानमर्थवत् भवति । एवञ्च स्तनन्वयादिषु कृतार्थत्वान् मुमेव ऋस्वेनापवादेन कालिम्बान्यादिषु बाध्येत । एवम्बान्यते । अपवादविषयेऽपि मुमा विधानार्थं मुमशास्त्रस्यावश्यमावृत्तिः कर्तव्या । अन्यथा कालिम्बान्येत्यत्र मुम न स्यात् । ततश्चापवादविषयेऽपि मुमा प्रवर्त्तमानेन ऋस्वस्य बाधा सम्भाव्येत । अनवकाशत्वञ्चातएवापवादविषयेऽपि मुम् प्रवृत्तेरिति । अथ कथमत खित्तन्तस्य ग्रहणम् । यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारे प्रत्यग्रहणे तदन्तविधिनस्तीत्यत आह अनव्ययस्य तदेवेत्यादि । यद्यत्र खित्प्रत्ययमात्रं गृह्येत न तदन्तं ततोऽनव्ययस्येति प्रतिषेधोऽपार्थकः स्यात् । नञ्प्रत्ययात् परः खित् प्रत्ययः सम्भवति । धातोरेव तस्य विधानात् । ततयानर्थकत्वादनव्ययस्येत्येतन्नातं स्यात् । उक्तञ्च । तस्मादेतदेवंतज् ज्ञापयति खित्तन्तस्यात्र ग्रहणमिति ।

६७ । अरुर्हिषदजन्तस्य मुम् ।

अरुत्सुद इति । अरुत्सुदतीति विध्वंसोत्सुद इति (३।२।३५) खश् । संयोगान्तलोपः । तुदादित्वाच्छः । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । द्विषन्तप इति । द्विषन्तं तापयतीति द्विषत्परयोस्तापेरिति (३।२।३८) खच् । खचि ऋस्व इति (६।४।८४) ऋस्वत्वम् । विद्वन्न्य इति । विद्वांसमात्मानं मन्यत इति । आत्मामाने खश्चेति (३।२।८७) खश् । वसुस्त्रंसुध्वंसनुडुहान्द इति (८।२।७२) सकारस्य दकारः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति तस्य नकारः (८।४।४५) । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) तदन्तस्यैव भविष्यतीत्याह अन्तग्रहणमित्यादि । कृत मजन्तकार्यं यस्य स कृताजन्तकार्यं आगमी । तस्यैवंविधस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । अन्तग्रहणेन हि कार्यान्तरस्यान्तेऽवसाने मुम् कर्त्तव्य इत्येषोऽर्थः सूच्यते । अतोऽजन्तकार्यं ऋस्वत्वे कृतं पञ्चान्मुम् भवति । ननुच मुमा ऋस्वो न बाध्यत इत्यनेनैव भविष्यतीति सोपपत्तिकोऽयमर्थः प्रतिपादितः । तत् किमर्थमेतदन्तग्रहणम् । नैतदस्ति । तेन हि निरवकाशाद् ऋस्वशासनस्य मुमा ऋस्वो न बाध्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपादितम् । नतु कृताजन्तकार्यस्य मुम् भवतीत्येषोऽर्थः । ततः परत्वान्मुमि कृते सत्यनजन्तस्यापि ऋस्वत्वं प्रसज्येत । अत्र को दोषः ? खित्यन्तऋस्वभावी नास्तीति । यथा कालिन्न्य इत्यत्र मुमि कृते सत्यनजन्तस्यापि ऋस्वत्वं भवति तथा वाङ्मन्य इत्यत्र स्यादिति । तस्मादन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

६८ । इह च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

अत्र यदि प्रत्ययवच्चेति गतावदुच्येत तदा गामान्य इत्यत्रौतोऽम्प्रसोरित्वास्त्रं (६।१।८३) न स्यात् । इह च स्त्रीभान्य इति । अत्राप्यमि पूर्वं इति (३।१।१०) पूर्वसर्वः । इह च नरभान्य इति नृशब्दस्य ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति (७।३।१०) गुणः । सामान्यातिदेशे विशेषस्थानतिदेशाद् वचनं खियङुवङ्कर्त्तमेव केवलं स्यात् । इयङुवङ्कावजादौ प्रत्ययमात्रसामान्येन विधीयमानो सामान्यातिदेशेऽपि भवत इति कृत्वा । अम्प्रत्ययवच्चेत्येवमुच्यमाने

सत्त्वात्वादयो भवन्ति । तेषामप्यम्प्रत्यय इष्टत्वात् । एतत् सर्वं बुद्धौ क्त्वाङ्
 षम्प्रत्ययवच्चेति । एतदेव विवृणोति द्वितीयैकवचनवच्चेति । कथं पुनरयमर्थो
 लभ्यते ? यावत्तैकमग्रहणम् । नैन चामागमो निर्दिश्यते । प्रत्ययवच्छेत्ते-
 दनिष्टं स्यात् । अथ प्रत्ययस्तेन विशिष्यत आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत
 आह अमिति होत्यादि । एकमप्यग्रहणमारभ्यमाणं यस्मादुभयमेतत्
 सम्पादयति तस्मादयमर्थो लभ्यत इत्यभिप्रायः । श्रियमन्यः । भ्रुवमन्य
 इति । अचिश्रुधात्वित्यादिनेयङ्बुद्धौ (६।१।७७) । लेखाभ्रुमन्य इति ।
 पूर्वसूत्रेण सुमागमः । अथेहेत्यादि । श्रिय मात्मानं ब्राह्मणकुलं मनयत
 इत्युपक्रम्य प्रस्तुतप्रत्यये विहिते कथं भवितव्यम् ? किं श्रियमन्यमिति
 भवितव्यमुत श्रिमन्यमिति ? कथं पुनरेतत् पक्षद्वयं सम्भाव्यते ? यत एवं
 पृच्छति । शब्दानां द्विधा प्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि केषां खलिङ्गापरित्या-
 गेणाप्यर्थास्तरे प्रवृत्तिर्दृष्टा यथा भूतशब्दस्य भूतमियं ब्राह्मणोति । केषाञ्चित्
 खलिङ्गपरित्यागेनापि सा दृष्टा यथा प्रशब्दस्य प्रथोति । तत्र श्रीशब्दो
 ब्राह्मणकुले वर्त्तमानो यदा खलिङ्गं न परित्यजति तदा श्रियमन्यमिति
 भवितव्यम् । अथ खलिङ्गं परित्यज्य नपुंसकालिङ्गं गृह्णाति तदा
 स्वमोर्नपुंसकादित्यमो (७।१।२३) लुकि कृते ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति
 (१।२।४७) ऋस्वत्वे च श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति । एवमिदौ द्वावपि पक्षा
 सम्भाव्येते । अत उभयपक्षसम्भवे न ज्ञायते कथं भवितव्यम् । अत
 स्तत्परिज्ञानार्थं प्रश्नः ? श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितमिति ।
 ननुच श्रीशब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गोऽर्थास्तरेऽपि वर्त्तमानः खलिङ्गमजहदेव वर्त्तते
 तथाच प्रयोगोऽपि दृश्यते शिरो मे श्री र्यशो मे श्रीरिति । तत् कथं
 श्रिमन्यमिति भाष्ये वाच्यस्यापितमित्याह तत्तेत्यादि । यथा प्रष्टादयः शब्दाः
 पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तमानाः परित्यक्तखलिङ्गा एव वर्त्तन्ते प्रथी प्रवरी
 गच्छतीति तथा श्रीशब्दोऽप्यत्र कुलविषये वर्त्तमान इति भाष्यकारस्य मतम् ।
 अत स्यात्तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि (७।१।२३) कृते श्रिमन्यमिति । ननुच
 नाप्राप्ते लुक्प्रत्ययमारभ्यते । यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (३।४।७९)
 लुक् बाधते तथा स्वमोर्नपुंसकादितीममपि (७।१।२३) लुक् बाधेत ।

अपि च लुगिकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गो विपर्ययाच्चाभागमो बहिरङ्गः । ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग (प, ५१) इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्त्तव्ये बहिरङ्गो ऽभागमो नास्त्येव । तत् कुतोऽत्र लुक् । नैष दोषः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (प, ६०) । एवमयमभागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् बाधित्यते । न स्वमोर्नपुंसकादितीमम् (७।१।२३) । बहिरङ्गपरिभाषाप्यत्राशङ्क्याश्रयितुम् । इह हि दोषः स्यादकन्तुद इति । तदाश्रयणे तु संयोगान्तलोपो न स्यात् । संयोगान्तलोपे चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य मुभागमस्यासिद्धत्वेन संयोगान्ततानुपपत्तेः । तस्मात् प्राप्तनिमित्ता सतीयमिह नास्तीयते । दोषा एव हि तस्या एवमादयः ।

६६ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

वाचंयम इति । वाचं यच्छतीति वाचि यमो व्रत (३।२।४०) इति खच् । तच्च वाक्शब्दस्यामन्तता निपात्यते । पुरन्दर इति । पूःसर्वयोर् दारिसङ्घोरिति (३।२।४१) खच् । खचि ऋस्व इति (६।३।८४) ऋस्वत्वम् । अत्रापि पूःशब्दस्यामन्तता निपात्यते । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाप्तुसत्यागदस्य कार इति सर्वं न वक्तव्यं भवति ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

सतं करोतीत्यनेन कर्मण्यणं सूचयति । सत्यस्य कार इत्यनेनापि घञम् । एवमगदङ्कार इत्यत्राप्यणघञौ वेदितव्यौ । अनुङ्कार इति । भावे घञ् । अनुशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽभ्युपगमे वर्त्तते । अस्त्वित्यभ्युपगमस्य कारणमनुङ्कारः । भञ्जङ्कार इति । भावे घञ् । धेनुश्चवेति । भव्यगीयेत्यादिना (३।४।६८) कर्त्तरि कृत्यः । धेनुग्रामो भव्या चेति धेनुशब्दा । लोकमृष इति । पृण प्रीणने । लोकं पृच्छतीति मूलविभुजादित्वात् कः । अनभ्यासमित्यमिति । अनभ्यासं दूरमित्यं गन्तव्यमस्येत्यनभ्यासमित्यः । इत्थनमित्यः । भावे घञ् । भ्राष्ट्रस्येवो भ्राष्ट्रमित्यः । अग्नेरित्योऽग्निमित्यः । तिमिङ्गिल इति गृ निगरणे तिमिं गिलतीति पूर्ववत् कः । ऋतइहातो-रितीत्यम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । अचि विभाषेति लत्वम् (८।१।२१) ।

गिलगिल इति । गिलं गिलतीति पूर्वपत् क इत्वादि च । गिलगिले चेति । गिलं गिलतीति गिलगिलः । आतञ्चोपसर्ग (३।१।१७६) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कः । पूर्वत्राप्येवं कविधाने न दोषः । तिमिनां गिलगिल इत्यस्मिन्नर्थे विवक्षित इदं वक्तव्यम् । अथ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलं गिलतीति षोडश्यां यदा विवक्ष्यते तदा पूर्वैरेव सिद्धमिति नार्थ एतेन । उट्टंकरणम् । भट्टंकरण मिति । षष्ठोसमासौ । पुत्रङ्गिति । टकारो डीवर्थः । केचित् तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति । तान् प्रति नेदमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अन्यत्रापि दृश्यत इति । अनेन शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दस्य पाठं द्रव्ययति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते जे ।

अप्रत्यये पर इति । जः प्रत्ययो यस्मादुत्तरपदात् तत् तथोक्तम् । श्येनम्यातेति । पतनं पातो भावे घञ् । श्येनस्य पातः श्येनपातः । कृद-
योगा च षष्ठी समस्यत इति (२।२।८, वा) समासः । ततो घञः सास्यं क्रियेति (४।२।५८) जः ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

कृदन्त उत्तरपद इति । कथं पुन स्तदन्तविधिर्लभ्यते । यावता ज्ञापित मेतत् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति । रात्रि-
शब्दादनन्तरस्य कृत्प्रत्ययस्यामश्रवात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इति चेत् ? अयुक्तमेतत् । सम्भवति हि रात्रेरनन्तरः कृत्प्रत्ययः । रात्रिरिवाचरतीत्याचारि सर्वप्रतिपदिकेभ्यः कृत्वेति (३।१।११, वा) कृप् । सनाद्यन्ता आतव इति (३।१।१२) आतुसंज्ञा । ढप् । इट् । गुणायादेशो । रात्रयितेति । तदेवं सम्भवत्-
नन्तरं कृत्प्रत्यये तत्रैव स्यात् । न तदन्ते । नैव दोषः । अतर्हिपदग्रन्तस्ते-
त्यन्तो (६।३।६७) इत्यग्रहणमनुवर्त्तते । तेन तदन्तएव कार्यं विज्ञायत इति । एवं तर्ज्ज्वाकारकृत्प्रत्ययस्यापि रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे स्यात् । भवतु ।
अथ तु नेचते व्यवस्थितविभाषाङ्गीकर्त्तव्या । गौणत्वाद्वा रात्रिशब्दस्य न भविष्यति । नोचत्वं पुनः प्राथमकल्पिकादर्थोदपेतत्वात् । यथा वाङ्मीको

गौरित्थञ्च गोशब्दस्य । रात्रिश्चर इति । रात्रौ चरतीति चरेष्ट इति (३।२।१६) टः । उपपदसमासः । रात्रिमट इति । अटतीत्यटः । पचाद्यच् । रात्रावट इति सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । अप्राप्तविभाषेयमिति । ननु च खिदपि कृदस्ति । रात्रिन्मन्थमिति । अत्र क्वरहिषदजन्तस्येति (६।३।६७) नित्यं प्राप्नोति । रात्रिश्चर इत्यादौ न केनचित् प्राप्नोति । एवञ्च प्राप्ते चाप्राप्त इयं विभाषा युक्तेत्यत आह खिति हि नित्यं सुम् भवतीति । पूर्वं विप्रतिषेधेनेत्यभिप्रायः । अत्र हि पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते । खिति पूर्वेण नित्यम् सुभवति । एवञ्च खितोऽन्यदेव कृदन्तमस्य वचनस्यावकाशः । नच केनचित् तच्च प्राप्नोतीति युक्तमस्याप्राप्तविभाषात्वम् ।

७३ । नलोपो नञः ।

सानुबन्धकग्रहणमिह मा भूत् । पामनपुत्र इति । पामान्यस्य सन्तीति लोमादिपामादीत्यादिना (५।२।१००) नप्रत्ययः । तदन्तस्य पुत्रशब्देन षष्ठी-समासः । अथ क्रियमाणे सानुबन्धकग्रहणे स्त्रिया अय मिति स्त्रीपुंसाभ्यामि-त्यादिना (४।१।८७) नञ् स्त्रेणः । स्त्रेणञ्चासावर्थश्चेति स्त्रेणार्थ इत्यत्र कस्मात् भवति ? पूर्वपदभूतस्य नञो ग्रहणात् । कुत एतत् ? उत्तरपदस्य सम्बन्धि-शब्दत्वात् । पूर्वपदं ह्यपेक्ष्योत्तरपदं सम्भवति । अत उत्तरपदाधिकारात् पूर्वपदभूतस्यात्र नञो ग्रहणम् । अथवा विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । तस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानाच्च भविष्यति । यद्येवं पामनपुत्र इत्यत्राप्यत्र एव न भविष्यतीति नार्थः सानुबन्धकग्रहणेन । एवं तर्हि विस्मष्टार्थं सानुबन्धक-ग्रहणम् । नच नखेल्युच्यमाने कश्चिन्नाद्यवक्तो विशेषो भवति । अवक्षेपे तिङ्शुभ्रपसंस्थानं कर्त्तव्यमिति । अवक्षेपो निन्दा । उत्तरपदे नलोपो विधीय-मानस्तिङ्गन्ते न प्राप्नोति । तस्मात् तस्योपसंस्थानं कर्त्तव्यम् । ननु चाख्ये-वाकारः प्रतिषेधवाची । अ मा नो नाः प्रतिषेधवचना इति वचनात् । ततश्च तस्यैवावक्षेपे तिङि प्रयोगो भविष्यतीति किमुपसंस्थानेन ? नञोऽपि तर्ह्यवक्षेपे तिङि परतः प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादवक्षेपे नञोऽङ्गतनलोपस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थं मुपसंस्थानं कर्त्तव्यमिति । उपसंस्थानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः ।

तत्रेदं प्रातःपादनम् । वाच्यमपुनरुदी (६।१।८) चेत्तत्रकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्त समुच्चयार्थः । तेन तिङन्तेऽप्यवक्षेपे गम्यमाने नञो नलोपो भविष्यतीति ।

७४ । तस्मान्नङिचि ।

नञ एव हि स्यादिति । अचीति सममीनिर्देशात् । तस्मिन्निति निर्दिष्टं पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । नञो नुङ्गागमे सत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादग्रश्चे तु सत्यभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्युत्तरपदस्यैव (प, ७१) भवति । अतो न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः । ननु च यदि नञो नुट् स्यात् नलोपवचनमनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । अत्राङ्गणः । अत्रपल इत्यनजादौ नकारश्चवर्णं मा भूदित्येवमर्थत्वात् । यदि नञो मा भूदित्येवमर्थं तस्मादित्युच्यते तर्हि न वाच्यम् । पूर्वान्तो ह्ययं नुक् करिष्यत इत्याह पूर्वान्तो ङीत्वादिति । पूर्वान्तो नुटि क्रियमाणे ङमन्तस्य पदस्य विधीयमानो ङमो ऋसादचि ङमुण् नित्यमिति नुट् (८।३।३२) प्राप्नोति । ततश्च स एवानिष्टप्रसङ्गः । तस्मान्नङेव कर्त्तव्यः । अस्मिन्सु क्रियमाणे नञ एव मा भूदित्येवमर्थं तस्मादुच्यते ।

७५ । नभ्राण् नपान्नवेदानासत्यानसुचिनकुलनखनपुंसक- नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।

नभ्राङिति । भ्राजृ दीप्तौ । अस्माद् भ्राजभ्रासेत्यादिना (३।२।७७) क्तिप् । जकारस्य ब्रजेत्यादिना (८।२।३६) षकारः । तस्य जश्च ङकारः । तस्यापि षत्वे ङकारः । नपादिति । नपुंसकत्वादसत्यां सर्वनामस्यानसंज्ञायामुगित्तज्जशो नुम् न भवति । नवेदा इति । अत्यसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । अतस्तु साधवः सत्या इत्यनेन तत्र साधुरिति (४।३।८८) सञ्चय्यात् प्राग्वृत्तीयं यतं दर्शयति । औषादिकः किप्रत्यय इति । इगुपधात् किदिति (उच् ४।५।५८) किप्रत्ययः । चिय इति । चिष् हिंसायाम् । चि निवासगत्योरिति । चरते वेति । चर सञ्चलने । नक्षत्रमिति निपात्यते । किमत्र निपात्यते ? यदि चिय स्यादा त्रप्रत्यय इकारस्यात्वम् । यदि चरते स्यादापि त्रप्रत्ययो रेफलोपश्च । नास्मिन्नकमस्तीति नाकमिति । कमिति सुखमुच्यते । न कमकं दुःखम् ।

नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । रुदिशब्दा द्योते यथा कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते ।

७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

एकादिरिति बहुव्रीहिः । एकान्वविंशतिरिति । पूर्वं नञो विंशति-
शब्देन समासं कृत्वा ततः स्मृतीयासमासः कर्त्तव्यः । किमर्थं पुनरयं पूर्वान्त
आदुक् क्रियते न परादिरेवादुद् क्रियते ? तत्राप्ययमर्थः । एकस्य चेत्येष
आगमिनो निर्देशो न कर्त्तव्यो भवति । परादौ हि क्रियमाणे नञेवागमी
भवति । स च प्रकृतत्वादेव लभ्यते । तत्रायं वाक्यार्थो भवति । एकादिश्च
नञ् प्रकृत्या भवति । आदुद् च तस्यागमो भवतीति सिद्धमिष्टं मित्याह
पूर्वान्तोऽयमित्यादि । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेल्लत्र (८।४।४५) हि न
पदान्तादोरनामित्यतः (८।४।४२) पदान्तादित्यनुवर्त्तते । तत्र यदि परादिः
क्रियते पदान्ततास्य न स्यात् । ततश्च पदान्तलक्षणोऽनुनासिकविकल्पो न
स्यात् । इष्यते च । तस्माद् विकल्पेन यथा स्यादित्येवमर्थं पूर्वान्त आदुक्
क्रियते । अथ किमर्थमादुक् क्रियते ? अदुगेव नोच्येत । अदुक्चपि क्रियमाणे-
ऽकः सवर्णे दीर्घत्वेन (६।१।१०१) सिध्यति । न सिध्यति । अतो गुणे
(६।१।८७) पररूपत्वं प्राप्नोति । तदप्यकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।
यदि ह्यत्र पररूपत्वं स्याद् दुकमेव विदध्यात् । तर्हि सवर्णदीर्घत्वमप्यकारो-
च्चारणसामर्थ्यान्न स्यात् । नैतदस्ति । तथाहि यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः
स्यात् स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधे स्तदेव निमित्तं नासौ विधिर्बाध्यते ।
पररूपत्वञ्च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकम् । सवर्णदीर्घत्वं तु प्रति-निमित्तमेव ।
एवं तद्वदुगेवायम् । तुल्या हि संहिता ।

७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

गमे ङप्रत्यय इति । उपकरणेऽन्यत्रापि दृश्यत (३।२।४८, वा) इति
वचनात् ॥

७८ । सङ्ख्यस्य सः संज्ञायाः ।

साङ्ख्यमिति । सङ्ख्येत्येनेति-। तेन सङ्गेति तुल्ययोग इति (३।२।२८)
बहुव्रीहिः । सङ्ख्युवा । सङ्कलेति । द्वयेः कनिष्ठित्यनुवर्त्तमाने (३।२।८४)

राजनि युधिकणः (१।२।८३) सङ्गे चेति (१।२।८६) क्वचिप् । उपपदसमासः । सर्वनामस्मान् इति (६।४।८) दीर्घः । किं पुनः कारणं सादेश उदात्तो निपात्यत इत्यत आह उदात्तानुदात्तवतो ङीत्वादि । निपाता आद्युदात्ता भवन्तीति (फिट् ४।७८) सङ्गशब्द आद्युदात्त एव । शेषमनुदात्तम् । तेना-
साधुदात्तानुदात्तवान् । ततश्चान्तव्युत्त स्तस्य स्थाने सङ्गशब्दः स्वरितः । तस्मात्ता भूदेष दोष इत्युदात्तो निपात्यते । यद्येवमव्ययीभावेऽपि उदात्त एव स्वरः प्राप्नोतीत्यत आह सच निपातस्वर इत्यादि । यत्रेत्यादि । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे वा । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) सङ्गैत्येतस्य समासान्तोदात्त-
त्वापवादः प्रकृतिस्वरत्वम् भवति । तत्पुरुषेऽपि तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६।२।२) । तस्मात् तत्रैव स निपातस्वरः प्रसज्यते । अव्ययीभावे तु समासान्तो-
दात्तत्वापवादः प्रकृतिरूरो न केनचिद्विहित इति तत्र समासान्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । अतस्तेन बाध्यत एव । सेष्टि सपञ्चबन्धमिति । इष्टिरन्तो यस्य । पञ्चबन्धोऽन्तो यस्येति । अव्ययं विभक्त्युत्वादिना (२।१।५) समासः । अन्तवचने । अत्र परत्वात् प्रथमं स्तावन्निपातस्वरः । ततः समासान्तो-
दात्तत्वम् । तच्च सति निपातस्वरे शिष्यत इति सतिशिष्टम् । अतस्तेन निपातस्वरः बाध्यते । सतिशिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वात् ।

७८ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

सकलमिति । कला कालविशेषः । तत् सङ्गचरितो ग्रन्थ स्तथोच्यते । सङ्ग कलया वर्त्तत इति सकलम् । एवं 'समुद्गर्तमित्येतदपि वेदितव्यम् । स-
संगम मित्येतदुदाहरणं प्रमादादिदानीन्तनैः कुलेश्वरैः लिखितम् । तत्र
अव्ययीभावे चाकाल (६।३।८२) इत्येवं सिद्धः सभावः । अन्तवचनेऽव्ययीभावः
समास इति । यद्येवं ग्रन्थान्तेऽपार्थकोऽयं सभावस्यारम्भः । यावताव्ययीभावे
वाकाल इत्येवं (६।३।८२) सभावः सिद्ध इत्याह तत्रेत्यादि । कथं पुनर्न
प्राप्नोति । यावता कालमुद्गर्तशब्दो तावत् साङ्गचर्यादत्र ग्रन्थे वर्त्तते । एवं
प्रच्यते । प्रच्यतेतिना वाक्येन ग्रन्थविषयता तयोर्गम्यते । सुखसु काल
स्वाभिधेय इति । सङ्गोच्चा खारीत्यादि । तेन सङ्गैत्यादिना बहुव्रीहिः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

इयोः सहप्रयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीय इति । प्रधानेतरसन्निपाते स-
त्यप्रधान एव द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात् । तथाहि स्वामिभृत्ययोः सहयुक्तयो
भृत्यएव स्वामिनं प्रति द्वितीयउच्यते । नतु भृत्यं प्रति स्वामी । उपाख्यायते यः
स उपाख्य इति । पातद्योपसर्ग इति (३।१।१३५) कः । स च भवन् कृत्वस्तुटो
बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि भवति । साग्निः कपोत इति । पूर्व्ववद्
बहुव्रोहिः । अत्राग्निसहयुक्तः कपोतः । तयो हि साहचर्य्यं लोके प्रसिद्धम् ।
तत्राग्निरप्रधानः । तथाह्यग्निः कपोत मनुविधत्ते । यत्र हि कपोत स्तत्राग्नि-
नावश्यं भवितव्यम् । नतु यत्राग्नि स्तत्र कपोतेनेति नासावग्निमनु
विधत्ते । तेन कपोतस्य प्राधान्यम् । अग्न्यादयः पुनरप्रधाना एव ।
अग्न्यादय इति । अत्रादिशब्देन पिशाचादयो गृह्यन्ते । ते हि न क्वचित्
प्रत्यक्षेण उपलभ्यन्ते । अपि तु कपोतादिभिरविनाभाविभिरनुमीयन्त
इत्यनुपाख्या भवन्ति ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अकालवाचिनीति । अनेन काल इति नेह स्वरूपस्य ग्रहणम् । अपितु
कालविशेषवाचिनां पूर्वाह्णादिशब्दानामिति दर्शयति । कुत एतत् पुनरव-
सितम् ? ग्रन्थान्ताधिके चेत्यत्र (६।३.७८) ग्रन्थान्तग्रहणात् । अनेन हि काल-
वाचिन्मुत्तरपदे प्रतिषेधः प्राप्नोति । स मा भूदिति । तत्र ग्रन्थान्तग्रहणं क्रियते
यदि चात्र काल इति स्वरूपग्रहणं स्यात् ततस्तेनैव सकलं समुद्दर्शं मिल्यत्र
सभावः सिद्ध इति तत्र ग्रन्थान्तग्रहणं मनर्थकं स्यात् । सचक्रमिति । अव्ययं
विभक्तीत्यादिना (२।१।५) यौगपद्येऽव्ययीभावः । सधुरमिति । ऋक्पूरबधू-
पषामानञ्च (५।४।७४) इत्यकारः समासान्तः । सहपूर्वाङ्गमिति । तेनैव
सूत्रेण साकल्येऽव्ययीभावः ।

८२ । वोपसर्जनस्य ।

यद्युपसर्जनस्येत्येतत् सहशब्दस्य विशेषणं स्यात् तदातिप्रसङ्गः स्यात् ।
विशेषानुपादानादिहापि स्यात् । सहयुक्ता । सहकृत्वेति । अत्रापि सहशब्द

उपसर्जनम् । उपपद मतिङिति (२।२।१८) प्रथमानिर्देशात् । अप्राधान्याच्च । अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात् । सर्वत्रैव हि समासे सहशब्दस्योपसर्जनत्वात् । समासबोद्धोत्तरपदेन सन्निधापितः । यस्मात् समासे ह्युत्तरपदं भवति । अतस्तस्यैवेदं विशेषणमिति मन्यमान आह उपसर्जनसर्वावयव इति । उपसर्जनं सर्वोऽवयवो यस्य स तथोक्तः । अवयवधर्मेण समुदायधर्मस्य तथा निर्देशात् । यथाठग्रमिदं नगरमिति । यदि कस्य कश्चिदुपसर्जनमवयवः कश्चिदनुपसर्जनं सोऽप्युपसर्जनं मित्युच्यते तदातिप्रसङ्गदोषः स्यादवयवः स्यादिति सर्वग्रहणम् । कः पुनरसौ सर्वोपसर्जनावयवः समासः ? बहुव्रीहिः । ननु हन्वोऽप्युपसर्जनसर्वावयव एव । तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति । नैष दोषः । नहि सहपदेन सङ्गान्यस्य हन्वोऽस्ति । स हि प्रधानानां समानकक्षाणां भवति । सहशब्दश्च यत्रैकस्य प्राधान्यमपरस्य तु गुणभावस्तत्रैव प्रयुज्यते । अथवोभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति लौकिकमप्युपसर्जनमिह गृह्यते । तेन शास्त्रीयोपसर्जनेन लौकिकेन चोपसर्जनीभूताः सर्वे ऽवयवा यस्य स एवोपसर्जनशब्देन विवक्षित इति विज्ञायते । नचैवंविधो हन्वः । तस्य ह्यवयवानां शास्त्रीयैवोपसर्जनेनोपसर्जनत्वम् । नतु लौकिकेन । बहुव्रीहिः न लौकिकेनापि । तस्मात् तस्यैवोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणम् । तदवयवस्थेत्यने-
नोपसर्जनस्थेत्येषा ऽवयवपञ्चीति दर्शयति । सपुत्र इति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । सहयुद्धा सहकृत्वेति । तत्पक्षोऽयमुत्तरपदार्थप्रधानः । अयं ह कस्माच्च भवति ? सहकृत्वप्रियः प्रियसहकृत्वेति ? भवति ह्यत्रापि सहशब्दो बहुव्रीह्यावयव इत्याह इहेत्यादि । वा प्रियस्येति (२।२।३५, वा) प्रियशब्दस्य विकल्पेन पूर्वनिपातः । उत्तरपदधिकारादिह बहुव्रीह्याययणाच्च बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत् परं यस्मात् सहशब्दात् तस्य सभावेन भवितव्यम् । नचेह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत् सहशब्दात् परम् । शब्दात्तरेण व्यवधानादिति न भवति संभावः ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ।

पूर्वेष्वतिप्रसक्तस्य सभावस्य प्रकृतिभावेन निवृत्तिः क्रियते । नेति वक्तव्ये प्रकृत्वेति वचनं वैषिष्ट्यार्थम् ।

८४ । समानस्य च्छन्दसमूर्द्धप्रभृत्युद्दर्केषु ।

सगर्भः । सयूथ इति । समानो गर्भः । समानं यूथमिति विष्टञ्च
पूर्वापरप्रथमेत्यादिना (२।१।५८) कर्मधारयः । साधर्म्यमिति । बहुव्रीहेर्भाव-
प्रत्ययः । सजातीय इति । अत्रापि बहुव्रीहेरेव जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति (५।४।८)
च्छः । सस्थानीय इति । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेदिति (५।४।१०)
च्छप्रत्ययः ।

८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो- वचनबन्धुषु ।

सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । एवं सजनपदादयो
वेदितव्याः । तत्पुरुषेऽपि भवितव्यमेव । विशेषानुपादानात् । सनामेति ।
सर्वनामस्थाने चेत्यादिना (६।४।८) दीर्घः । सवया इति । अत्राप्यत्वसन्तस्येति
(६।१।१४) ।

८६ । चरणे ब्रह्मणि ।

चरणशब्दोऽयमध्ययननिमित्तमुपादाय पुरुषादिषु वर्त्तते । ब्रह्म चरतीति
ब्रह्मचारी । व्रत इति (३।२।८०) णिनिः । सब्रह्मचारीति पूर्ववत् कर्मधारयः ।
सब्रह्मचारीत्यस्यायमर्थोऽभिमतः । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । एष
चात्रार्थो यथोपपद्यते तथा दर्शयितुं माह ब्रह्म वेद इत्यादि । तदध्ययनार्थं
यद्भूतं तदपि ब्रह्मेति । तादर्थ्यात् ताच्छब्दम् । यथेन्द्रार्थां स्थूणा इन्द्र इति ।
तच्चरतीति तत् सम्पादयति परिपालयतीत्यर्थः । केन पुनरसौ समान
इत्याह समानस्तस्यैवेत्यादि । तस्यैवेति वेदाख्यस्य ब्रह्मणः । इतिकारणो
हेतौ । यत एवमुपचारिण लब्धब्रह्मव्यपदेशं व्रतं य चरति ब्रह्मणश्च समानत्वाद्
यः समानः स सब्रह्मचारी । तेन सब्रह्मचारीत्यस्यायमर्थो भवति समाने
ब्रह्मणि व्रतचारीति । यदि ह्यसमाने ब्रह्मणि व्रतं चरेत् तदा समानत्वं
न स्यात् । तथापि ब्रह्माख्यं व्रतं न चरेदेवमपि ब्रह्मचारित्वं न स्यात् ।
तस्माद् यः समाने ब्रह्मणि ब्रह्मचारी सोऽवश्यं समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति
भवति । सब्रह्मचारीत्ययमस्यार्थः सम्पद्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति ।

अथवा तस्यैवेत्युपचारेण लब्धब्रह्मव्यपदेशस्य व्रतस्यात्र पक्षे परामर्शः । समाने ब्रह्मणि इत्यत्र ब्रह्मशब्दे वेदे वर्णते । प्रतिवेदं हि भिद्यते । तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तत्र यः समाने वेदे ऽध्येतव्ये व्रतं चरति स एव सन्नञ्जचारीत्युच्यते ।

८७ । तीर्थे ये ।

सतीर्थ इति । पूर्व्ववत् कर्मधारयं कृत्वा तद्धितः कर्त्तव्यः । समाने तीर्थे वसतीति सतीर्थः (Q) ।

८८ । विभाषोदरे ।

८९ । दृक्दृशवतुषु ।

समानमात्मानं पश्यतीति सटक् । उपपदसमासः । किन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) कुत्वम् । कथं पुनरिह कञ्क्विनौ ? यावता त्यदादिषूपपदेशु तौ विहितौ । नच समानशब्दस्त्वदादिषु पठ्यत इत्यत्र आह त्यदादिष्वित्यादि । दृष्टे चेति वक्तव्यमिति । दृक्शब्दे चोत्तरपदे समानस्य सभावो भवतीत्येतदर्थं रूपं वग्राख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं वग्राख्यानम् । पूर्वकाद् योगविभागाद् दृष्टेऽपि भविष्यतीति । अतएव तत्र वृत्तिज्ञतोक्तम् एवमादयः सिद्धा भवन्तीति । केन पुनरत्र दृशेः क्सप्रत्ययो विहितो येन दृक्शब्द उत्तरपदं भवतीत्यत्र आह दृशेः क्स प्रत्ययोऽपीत्यादि । तत्रैवेति । त्यदादिष्वित्यादौ सूत्रे (३।२।६०) । अथ वतुष्वङ्गं किमर्थम् ? यावता समानशब्दादुत्तरो वतुम् न संभवत्येव । सच्चि यत्तदेतन्मन्त्रः परिमाणे वतुविति (५।२।३८) यदादिभ्य एव विहित इत्याह वतुष्वङ्गणमुत्तरार्थमिति ।

९० । इदं किमोरौशुकी ।

शकारः सर्वादेशार्थः । इदमिह पश्यतीति । ईदक् । ईदृशः । पूर्व्ववत् कञ्क्विनौ । किमिव पश्यतीति कीदक् । कीदृशः । व्युत्पत्तिमात्रार्थं विग्रहः कृतः (R) । नात्रावयवार्थो विग्रहवाक्योपदर्शितो विद्यते । तथा

(Q) सतीर्थ एकावृत्त इत्यर्थः ।

(R) उपमायां व्युत्पत्तिः कृता । नञ्नात्रावयवार्थो विग्रहवाक्यो लक्ष्यश्रुतौ विद्यत इति पाठान्तरम् in the 10th & the 23d. MSS.

हीदृगीदृश इत्यनेन तुल्यइत्येषोऽर्थः समुदायादेव प्रतीयते । कीदृक् कीदृश इत्यत्रापि केन तुल्य इति । किं परिमाणमस्येति कियान् । इदं परिमाण-
मस्येति । इयान् । किमिदंभ्यां वो घ इति (५।२।४०) वतुपो घत्वम् ।
तसेयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः (६।४।४८) । ननुच वतुपो वकारसेया-
देशोऽनेन विधीयते । नतु वतुप् किमिदंभ्यां विधीयते । एवं मन्यते ।
वतुब्रह्मादादेशवचनाद् विज्ञायते । नह्यन्यद् वतुपो लक्षणमस्ति । नचासतो
वतुपो घादेशः शक्यो विज्ञातुमिति ।

६१ । आ सर्वनाम्नः ।

दृष्टे चेति वक्तव्यमिति । दृष्टशब्दे परतः सर्वनाम्न आत्वं भवतीत्येतदर्थ-
रूपं वग्राख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं वग्राख्यानम् । उत्तरसूत्रादिह सिंहाव-
लोकितन्यायेन चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दृष्टशब्दे
चोत्तरपदे भविष्यतीति । अथ किमर्थो दीर्घो विधीयते ? न ऋस्व एव
विधीयताम् । ऋस्वेऽप्यादेशे सवर्णदीर्घत्वेन सिध्यति । न । यस्मादतो गुणे
(६।१।८७) पररूपत्वं प्राप्नोति । नच शक्यते वक्तुमकारोच्चारणसामर्थ्यान्न
भविष्यतीति । अकारविधे देकारनिवर्त्तनार्थत्वाज्जोपविधौ हि गौरवं स्यात् ।
किञ्च त्वाहक् त्वाहश्च इत्यत्र दीर्घश्रवणं न स्यात् । तस्माद् दीर्घ एव विधेयः ।

६२ । विष्णुगदेवयोश्च टेर्द्राच्चतौ वप्रत्यये ।

विष्णुद्राडिति । विष्णुगच्छतीति ऋत्विगादिसूत्रेण (२।१।५८) जित् ।
उगिदच्चासिति (७।१।७०) नुम् । हल्ङादिसंयोगान्तलोपो । जित्प्रत्ययस्य
कुरिति (८।२।६२) कुत्वम् । अद्रिसभ्रोरन्तोदात्तनिपातनमित्यादि ।
विष्णुद्राडित्यत्रानेनाद्रादेशे कृते सध्रुडित्यत्र सध्रस्य सध्रुदेशे च गतिकार-
कोपपदात् कृदिति (६।२।१३८) प्रकृतिस्वरणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं
प्राप्नोति । स्वरितत्वञ्चेष्यते । तस्मादुत्तरपदात्तोदात्तत्वविधानार्थमिडाद्रि-
सध्रोरन्तोदात्तत्वं निपात्यते । तेन शेषं भवत्यनुदात्तम् । तत्र यणादेशे
कृते सध्रुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति (८।२।४) स्वरितत्वमुत्तर-
पदस्य सिद्धम् । अथ वप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? यावताश्चतावित्युक्ते केवल

एवाश्रयतावत्तरपदे कार्येण भवितव्यम् । वप्रत्ययान्त एवाश्रयतिः केवलमुत्तरपदं भवति । तत्रैतद्वक्तव्यमश्रयतावित्याह वप्रत्ययग्रहणमित्यादि । अन्यत्र धातुग्रहणे धात्वादेः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर् यथा स्वादित्वेवमर्थं वप्रत्ययग्रहणम् । अनेन ह्ययमर्थो विज्ञाप्यते । इतोऽन्यत्र धातुग्रहणे सति न केवलं धातुरेव गृह्यतेऽपितु धात्वादिः शब्द इति । तेनायस्मृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमीत्यादिना (८१३४६) विसर्जनीयस्य सकारः सिद्धो भवति । यदि पुनरयमर्थो न विज्ञाप्येत तदा करोतेरेव केवलस्य ग्रहणं स्यात् । ततो यत्र करोतेः केवलस्य प्रत्ययरहितस्य प्रयोगस्तत्रैव स्याद् अयस्कृदिति । अत्र तुगागमः करोतेरेव भक्तत्वात् तद्ग्रहणेनेव गृह्यत इति करोतेरेव केवलस्य प्रयोगः । अश्नाचीति । अश्न मश्नुतीति क्तिन् । अश्नुतेषोपसंख्यानमिति (४११६, वा) ङीप् । अच (६१४१३८) इत्यकारलोपः । चाविति (६१३१३८) दीर्घः । विष्वग्युगिति । विष्वग् युनक्तीति सत्सुद्धिषेत्यादिना (३११६१) क्तिप् । विष्वगश्चनमिति । ल्युट्चेति (३१३११५) लुट् । छन्दसीत्यादि । छन्दसि विषये स्त्रियामभिधेयायां बहुलमद्रादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषोदर इत्यतो (६१३८८) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । इह वा चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन छन्दसि विषये विष्वगादेरन्यत्रापि क्वचिदद्रादेशो भवतीति । क्वचिन्न भवत्येव । ननुच सर्वनाम्नोऽनुकर्षणार्थश्चकारः ? नैतदस्ति । स्वरितत्वादेव हि सर्वनाम्नोऽनुवृत्तिर् भविष्यति । विष्वाचीत्यादि । विष्वाष्टतकिंशब्देषूपपदेऽप्यश्रयतः पूर्ववत् क्तिन् । ङीवादि-कार्यञ्च ।

६३ । समः समि ।

६४ । तिरसस्तिर्य्यलोपे ।

६५ । सहस्र सध्रिः ।

उन्नीचेति । पूर्ववदकारलोपो दीर्घत्वञ्च ।

६६ । सधमादण्ययोश्छन्दसि ।

सधमाद इति । सह मादेन वर्त्तत इति । तेन सहेत्यादिना (२।२।२८) बहुव्रीहिः । मादशब्दो घञन्तः । ननुच मदोऽनुपसर्गं (३।१।६७) इत्यपा भवितव्यम् । नैष दोषः । तच्च हि स्वनङ्गसो वेत्यतो (३।१।६२) वाग्रहण-मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनच्छन्दसि घञेव भविष्यति । अत एव निर्देशाद्वा । सधस्य इति । सह तिष्ठतीति सुपि स्य इति (३।२।४) कः ।

६७ । द्वात्रिंशत्सर्गसंज्ञोऽप ईत् ।

हीपमिति । द्विर्गता आपोऽस्मिन्नित्यस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । यथा शोभनं सुखमस्याः सुमुखीति । ऋक्पूरवधूरित्यादिनाऽकारः (५।४।७४) समासान्तः । अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नित्यन्तरीपम् । सङ्गता विगता निर्गता आपोऽस्मिन्निति समीपं वीपं नदीपम् । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमेवार्थः । व्याख्यानं त्विहापि पूर्ववद् विभाषोदर इत्यतो (६।१।८८) विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वात्तदभ्यते । अन्यदपि चात्र व्याख्यानं करिष्यामः । अप्रशब्दं प्रतीत्यादि । इह यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । अप्रशब्दस्य तु क्रिया न सम्भवति । द्रव्यवाचित्वात् । तस्मात् तं प्रति नास्ति कस्यचिदुपसर्गसंज्ञेति । क्रियते चेदमुपसर्गग्रहणम् । तत्सामर्थ्याद् यत्र प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं दृष्टं तदुपलक्ष्यार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते । यद्येवमन्तः शब्दस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यथैव हि प्रादय उपसर्गग्रहणेन लक्ष्यन्ते तथान्तःशब्दोऽपि । तस्माद्-किविधिलेखूपसर्गत्वं दृष्टमेव । एवं तर्ह्यन्तर्ग्रहणेन ज्ञायत उपसर्गग्रहणो-पलक्षितभीष्वमनित्यमिति । तेन समापं परापं प्रापमिति सिद्धं भवति ।

६८ । ऊदनोर्द्विषे ।

अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्निति विग्रहः । पूर्ववत् समासान्तः । सर्वर्षदीर्घः । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? यावता ऋत्वेऽपि विहितेऽकः सवर्षे दीर्घत्वेनानूप इति सिध्यत्येव । अत आह दीर्घोच्चारणमित्यादि ।

असति दीर्घोच्चारणे संज्ञितायामिव दीर्घत्वं स्यात् । नावग्रहे (S) । तस्मादवग्रहेऽपि यथास्यादित्येवमर्थं दीर्घोच्चारणम् ।

६६ । अषष्ठ्यष्टतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्यास्थितोत्सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ।

अन्धाशीरन्वदाशीरित्यादि । विग्रहविशेषेण सर्वत्र विशेषणसमासं दर्शयति । अन्येनास्थितो ऽन्यास्थित इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । दुगागमोऽविशेषित्यादि । कारकशब्दे छप्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन दुगागमः कर्त्तव्यः । अन्येष्वाशीरादिषु सप्तसूत्ररूपेषु षष्ठीतृतीयास्ययोर्नष्टो नाभिमतः । किं पुनरस्यार्थस्य लिङ्गं यतोऽयमवसोयत इत्यत आह अस्य चेत्यादि । अषष्ठीतृतीयास्यस्येत्येवं सिद्धे द्विर्लुपादानमस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन कचिद् षष्ठीतृतीयास्यस्यापि समासे दुगागमो भवत्येव ।

१०० । अर्थ विभाषा ।

अन्वार्थ इति । अन्यस्माद्दमिति चतुर्थी तदर्थार्थेत्यादिना (२।१।३६) समासः ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषोचि ।

कदज इति । कुत्मितोऽज इति कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । कूटो राजेति बहुव्रीहिः । कङ्गाव इत्यादि । अजादावुत्तरपदे कङ्गाव उच्यमानस्त्रिशब्द उत्तरपदे न प्राप्नोति । तस्मात् त्रिशब्दादुत्तरपदात् पूर्वा यः कुशब्दस्तस्य कङ्गावस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारः कियते । स चातुल्लससुवयार्थः । तेन त्रिशब्देऽप्युत्तरपदे परतः कङ्गावो भविष्यतीति ।

१०२ । रथवदयोश्च ।

अनवाद्यार्थाऽयं योगः । एवमुत्तरत्रापि ।

१०३ । तृणे च जातौ ।

१०४ । का पथ्यक्षयोः ।

अनीषदर्थं आरम्भः । कापथ इति । कुत्सितः पन्थाः कापथः । ऋक्-
पूरित्यादिनाकारः (५।४।७४) समासान्तः । काञ्च इति । कुत्सितोऽञ्च इति
तत्पुरुषः । अथवा कुत्सिते अक्षिणी अस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ
सक्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षजिति (५।४।११३) षच् समासान्तः ।

१०५ । ईषदर्थं ।

ईषन्धुरं कामधुरमिति । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । कुशब्दः
पापार्थं इत्येतत् तु प्रायिकमुपाधिवचनमित्युक्तम् । तत्र प्रायिकत्वे चेतदेव
कादेशवचनं प्रापकम् । कान्धमिति । ननुचात्र कोः कत्तत्पुरुष इति
(६।३।११०) कदादेशेन भवितव्यमित्यत आह अजादावपीत्यादि ।

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

अप्राप्ते विभाषेयमिति । ईषदर्थस्य निवृत्तत्वात् । ननुचानीषदर्थं
केनचिदप्राप्त ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्त इत्युभयत्र विभाषेयं युक्त्याह ईषदर्थेत्यादि ।
ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि । ईषदर्थे (६।३।१०५) चेत्यस्यावकाश ईषन्धुरं
कामधुरम् । विभाषा पुरुष इत्यस्यावकाशः कुत्सितः पुरुष कापुरुष इति ।
इह चोभयं प्राप्नोति ईषत्पुरुषः कापुरुष इति । अत्रेवदर्थं इत्यनेनैव
(६।३।१०५) भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

१०७ । कवञ्चोष्णो ।

१०८ । पथि च ऋन्दसि ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

आदिशब्दः प्रकारवचन इति । यद्यत्रादिशब्दो व्यवस्थावचन आश्रीयेत
ततो यान्तेव गणे पठ्यन्ते तेषामेव साधुत्वं स्यात् । नान्तेषाम् । प्रकार-
वचन आदिशब्द आश्रीयमात्रे सत्यपरिपठितानामपि साधुभावो भवती-
त्येतत् सर्वं चेतसि कृत्वादिशब्दोऽयं प्रकारवचन इति दर्शयन्नाह पृषोदर-

प्रकाराणीत्यादि । प्रकारः सादृश्यम् । अतस्तद्दर्शयितुमाह येचित्वादि । यथा पृषोदरशब्दे लोपकार्यं शास्त्रेणाविहितं दृश्यते तथान्यत्रापि लोपादिकार्यं शास्त्रेणाविहितं दृश्यते । तानि च पृषोदरप्रकाराणि भवन्ति । यद्योपदिष्टमिति । यथासादृश्य इति (२।१।५) वीष्वायामव्ययीभावः । अतएवास्वविवरणं करोति यानि यान्युपदिष्टानीत्यादि । दिशिरत्नोच्चारणक्रियः । उपदिष्टान्युच्चारितानीत्यर्थः । कैः पुनरुपदिष्टानि ? शिष्टैः । शिष्टाः (T) पुनराचारनिवासादिना वेदितव्याः । तानि तथैवानुगन्तव्यानीति । यथा तैः प्रयुक्तानि तथैव तानि साधुत्वेनानुगन्तव्यानीत्यर्थः । यदि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं तदा किमनयाष्टाध्याया ? शिष्टवचनादेव हि शब्दानां साधुत्वं विज्ञास्यते । उच्यते । शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । अष्टाध्यायी मधोयानोऽनधीताष्टाध्यायीक मपि येऽस्यामष्टाध्यायां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुक्तानं पश्यन्नेव मध्यवस्यति शिष्टोऽयमिति । न चासावष्टाध्यायो मधीतवान् । अथच तस्यां ये व्युत्पादिताः शब्दास्तान् प्रयुङ्क्ते । नूनमयमन्यामपि जानातीत्येषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । एवमन्येऽपीत्यादि । कप्यश्चमङ्गीशब्देषूपपदेशु सुपि स्य इति (३।२।४) तिष्ठतेः कप्रत्ययः । सकारस्य तकारः क्रियते । मङ्गीशब्दस्यापि ऋस्वत्वम् । दक्षिणतारमिति । षष्ठीसमासः । सर्वनाम्नो

(T) शिष्टाः खलु ते यानधिक्रमेतदुच्यते—

“आविर्भूतप्रकाशानां मनुपप्लुतर्चतसाम् ।

अधीतानामतज्ज्ञानं प्रत्यक्षात् विग्रियते ॥ १ ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यङ्गिणं चक्षुषा ।

ये सावान् वचनं तेषां ज्ञानमिति वाच्यते” ॥ १ ॥ इति वाक्यपदीयम् ।

भाष्ये शब्दं शिष्टस्यार्थं—“कैः पुनः शिष्टाः ? व्याकरणाः । ते पुन निवासत आचारतय । स आचार आर्यावर्त एव । आर्यावर्तं निवासं ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अशुक्लोपा अष्टाध्यायकारणाः किञ्चिदनन्तरं कस्याश्चिद विद्यायाः पारंगता सतभवन्तः शिष्टाः ।” इति

अष्टाध्यायकारणा इष्टकारणमन्तरमेव सदाचारानुवर्तिन इत्यर्थः । किञ्चिदनन्तरं व्यादि । विमेषाभिधीनादिना सर्वविद्यापारंगता इत्यर्थः । कुम्भीधान्या इति । मासपट्कनिर्वाङ्मासितधान्यादिधनाः । सतान्तरं दर्वेति वाङ्मासितधान्यादिधनाः । तथाच मासवङ्करी “कुमलधान्यको वा खान् कुम्भीधान्यक एव वा । ब्राह्मणिको वापि मषैदन्वसन्निक एव वा” ॥ (४।७) इति । कुम्भी उष्ट्रिका । धान्यामिको जिह्व एतिन प्रतिपाद्यत इति अरन्तीति सिधातिभिः

वृत्तिमात्रे पुंवङ्गावो वक्तव्य इति (१।२।२६, वा) पुंवङ्गावः । अथवा दक्षिण-
 शब्दस्त्रायं तौरशब्देन षष्ठीसमासः । कर्मधारयो वा । वाचोवाद इति
 वाक्यशब्दस्य वादशब्द उत्तरपदे परतो उकारादेशो भवति । उत्तरपदस्य च
 वादशब्दस्य वलङ्कृत्ययमादेशो भवतीति प्रत्यये परत इति । वाचं वदतीति
 कर्मण्यण् (३।२।१) । वाग्वादः । तस्यापत्यमत इज् (४।१।८४) ।
 वाङ्मलः । षष्ठत्वमित्यादि । षष्ठशब्दस्योत्वं भवति दहदशब्दोत्वेत्यो
 कत्तरपदयोः । उत्तरपदादेःष्टत्वञ्च । षष्ठ् दन्ता यस्वेति बहुव्रीहिः ।
 वयसि दन्तस्य दह इति (५।४।१४१) दत्तादेशः । षोडन् । षट् च
 दश चेति द्वन्द्वः षोडश । धासु वेति । उत्त्वस्यैवायं विकल्पः । षुत्वन्तु
 नित्यमेव भवति । षोढा षड्ढेति । अधिकारणविचाले चेति (५।३।४३)
 धाप्रत्ययः । अथ किमर्थं धास्विति बहुवचननिर्देशः क्रियत इत्याह
 बहुवचननिर्देश इत्यादि । षड्धेति । धाञो धेटो वा स्त्रियामातोऽनुपसर्गे क
 इति कप्रत्ययः । (३।२।३) दाश्यत इति दाश्ट दाने । नाश्यत इति । नश
 अदर्शने । दभ्यतइति । दम्भ दम्भे । एतेभ्यः कर्मणि घञ् । दुरशब्दस्य
 दाशशब्दादिभिः प्रादिसमासे दूडाशः । दूषाशः । दूडभः । दम्भेरनु-
 नासिकलोप इत्यादि । यदेतद् दाशनाशदभ्येष्चित्यत क्तानुनासिकलोपस्य
 दम्भेरुच्चारणं तन्निपातनम् । ततएवात्र दम्भेरनुनासिकलोपो भवति ।
 पीव उपवसने येषां ते पीवोपवसनाः । एवं पयोपवसनाः । उभयत्र
 सकारलोपः । वर्णागम इति । निरुक्तशास्त्रे ये शब्दा व्युत्पाद्यन्ते तेषां
 षष्ठोदरादित्वादेव साधुत्वमित्यत इतीमं श्लोकमाह वर्णागम इत्यादि ।
 अपूर्वस्य वर्षस्यागमो वर्णागमः । नकारादेरपूर्वस्य वर्षस्य प्राप्तिः ।
 यथा कौ जीर्यते कुञ्जर इति । अत्र कुशब्दस्य नुगागमःक्रियते ।
 वर्षविपर्ययो वर्षस्यानव्यत्यासो यथा हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीति सिञ्च
 इत्यत्र पञ्चाशचि कृते हकारसकारयोः स्थानव्यत्यासः । वर्षविकारो वर्षस्य
 रूपांतरापत्तिः । यथा षोड्ढमिति । अत्र षकारस्योत्वरूपापत्तिः ।
 दकारस्य च उकाररूपापत्तिः । वर्षनाशो वर्षस्य लोपः । यथा षष्ठोदर
 इति । अत्र तकारस्य लोपः । अर्थातिशयोऽर्थविशेषः । प्रसिद्धादर्थोदर्थान्तरम्

तेन धातोर् योगः सम्बन्धः । यथा मन्त्रां रीतीति मयूरः । अत्र रीते
रमणेनार्थेनातिशयेन योगः । एतत् पञ्चविधं पञ्चप्रकारं निरुक्तं निश्चये-
नोच्यतेऽर्थोऽनेनेति निरुक्तम् ।

११० । संख्याविंशत्यपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां ङी ।

हयोरङ्गोर्भवति । भवार्थविवक्षायां तद्वितार्थ इति (२।१।५१) समासः ।
ततः कालाट् ठञिति (४।३।११) ठञ् । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८)
लुक् । राजाङ्गः सखिभ्यष्टञिति (५।४।८१) टच् समासान्तः । अङ्गोऽङ्ग
एतेभ्य इत्यङ्गादेशः (५।४।८८) । ह्यङ्गीति । विभाषा द्विगोरित्यङ्कारलोपः
(६।४।१३३) पाञ्चिकः । ह्यङ्ग इति । आट् गुणः । व्यङ्ग इति (६।१।८७)
प्रादिसमासः । शेषं पूर्ववत् । सायाङ्ग इति । एकदेशिममामोऽयम् ।
तत्रेदं चोद्यमागङ्गयते । न च पूर्वापराधरोत्तरमित्यादिना (२।२।१)
ममामो विहितः । न च सायंशब्दस्तत्र पठ्यते । तत् कथमिह सायंशब्दस्याङ्ग-
शब्देन समासः सम्भवतीत्येतन्निराकर्तुमाह एकदेशिममामः पूर्वादिभ्योऽन्य-
स्यापीत्यादि । तत्पुरुषममामोऽङ्गोऽङ्ग एतेभ्य (५।४।८८) इत्यनेनाङ्गादेशो
विधीयते । एतेभ्य इत्यनेन च तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्ययादेरिति (५।४।८६)
तथाङ्गः सर्वेकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति (५।४।८६) प्रकान्ताः संख्याव्ययादयः
प्रत्यवसृश्यन्ते । तत्र यदि पूर्वादय एकेकदेशिना समस्येवंस्तदा न सायंशब्द
एतेभ्य इत्यनेन प्रत्यवसृश्येत । तस्य संख्यादिष्वपरिपठितत्वात् । ततश्च
सायंशब्दात् परस्याङ्गादेशो न ग्यात् । एवञ्च सायम्पूर्वस्याङ्गशब्दस्याभावात्
तस्येह ग्रहणं न क्रियेत कृतञ्च । तस्मादेतदेव सायंपूर्वस्याङ्गशब्दस्य ग्रहणं
ज्ञापयति पूर्वादिभ्योऽन्यस्याप्येकदेशिममामो भवतीति । तेन मध्यमङ्गो
मध्याङ्ग इति सिद्धमवति । पूर्वाङ्ग इति । अङ्गोऽदन्तादिति णत्वम् (८।४।७) ।
संख्याविंशत्येभ्य इत्येव वक्तव्ये पूर्वशब्दस्याधिकस्य ग्रहणं तदधिककार्यविधान-
सूचनार्थम् । तेन सायाङ्ग इत्यत्र मङ्गारलोपः सिद्धो भवति ।

१११ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।

ढ्रलोप इति । तत्पुरुषोऽयं वा स्याद् बहुव्रीहिर्वा ? तत्र यदि तत्पुरुषः

खाङ् द्रयोर्लोपो ढ्रलोप इति तदाणः पूर्वत्वं नोपपद्यते । लोपस्याभाव-
रूपत्वात् । अभावे च दीर्घापर्यासश्चवात् । अथापि स्थानिद्वारकं पोर्वा-
पर्यमाश्रित्य पूर्वत्वमुच्यते करणीय इत्यत्राप्यनीयरो रेफस्य लोपे कृते पूर्वस्य
दीर्घत्वं स्यादिति मं दोषं दृष्ट्वा बहुव्रीहिरयमिति दर्शयन्नाह ढकाररेफयो
लोपो यस्मिन्नित्यादि । गमकत्वाद् वैयधिकरण्येऽपि बहुव्रीहिर्भवत्येष यथा
कण्ठेकाल इति । लीङमिति । लिङ आस्वादने । निष्ठा । हो ढः (८।२।३१)
भ्रषस्तथोर्ध्वोऽधः (८।२।८०) । घृना घृः (८।४।४१) । ढो ढे लोप (८।४।४१)
इत्येते विधयः कर्त्तव्याः । मीङमिति । मिङ सेचने । उपगूढमिति । गुह्य
संवरणे । मूढ इति । मुह्य वैचित्ये । नीरक्तमिति । कुगतिप्रादय इति
(२।१।१८) समासः । रो रीति (८।३।१४) रेफस्य लोपः । अथ पूर्वग्रहणं
किमर्थम् ? यावता ढ्रलोप इति सप्तम्या निर्देशः । तत्रान्तरेणापि पूर्वग्रहणं
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) पूर्वस्यैव भविष्यतीत्यत आह
पूर्वग्रहणमित्यादि । असति पूर्वग्रहण उत्तरपदाधिकारादुत्तरपदएव स्थान्
नीरक्तमित्यादौ । अनुत्तरपदे न स्थाल् लीङमित्यादौ । यद्यपि ढ्रलोपस्यो-
त्तरपदेऽसम्भवादनुत्तरपदेऽपि वचनप्रामाण्याद्दीर्घत्वं स्याद् रलोपे त्वनुत्तरपदे
न प्राप्नोति । उत्तरपदे रलोपस्य सम्भवात् । तस्मादनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्याणो
दीर्घा यथा स्यादिति पूर्वग्रहणम् । आढ्रमिति । ढ्रह् ढ्रन् ढ्रिं सार्थी ।
आढ्रमिति क्वचित् पाठः । दृह दृहि दृह दृहि दृह्वाविति । अस्य निष्ठायां
क्विलेदं रूपम् । एतत् तु नोपपद्यते । दृहेः सेट्त्वात् तसेट्ठा भवितव्यम् ।
अथापि कथञ्चिन्न स्यादेवमपि दादेर्धातोर्घ इति (८।२।३२) घत्वेन भवित-
व्यम् । स्थूलबलवद्विचक्षायां दृढः स्थूलबलयोरिति (७।२।२०) निर्देशादुभयं न
भविष्यतीति चेद् दीर्घत्वमप्यतएव तर्हि न स्यात् । केचिदत्रानित्यत्वादागम-
शासनस्याभावमितो वर्णयन्ति । वा दुहेत्यादौ (८।२।३३) सूत्रे वेति
योगविभागात् पक्षे घत्वस्याभावः । आढ्रमिति । ढ्रह् उद्यमने ।

११२ । सङ्घिवहोरोदवर्णस्य ।

जड जडवानिति । यजाक्त्वात् संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८)
परपूर्वत्वम् । दीर्घत्वञ्च । तत्रेदानीमसत्यवर्णग्रहण जकारस्याप्योत्त्वं स्यात् ।

ननु च संप्रसारणादिभ्यः परत्वादोत्त्वेन भवितव्यम् । तथाच भाष्य उभयो
 निर्वृत्योः परत्वादोत्त्वेन भवितव्यम् । ओत्वे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे
 कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । कृतकार्यत्वात् पुनरोत्त्वं न भविष्यतीति ।
 तस्माद् भवितव्यमेवोत्त्वेन । तस्मिन् सति पश्चात् संप्रसारणादिभिः । नचैवं
 किञ्चिदनिष्टमापद्यत इति नार्थो वर्णग्रहणेन । एवं तर्ह्यवर्णग्रहणं कुर्वन्नेतज्
 ज्ञापयति क्वचित् संप्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलीयो भवतीति । तेन
 यदुक्तं संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयञ्च कार्यं बलीयो भवतीति तदुपपन्नं भवति ।
 वर्णग्रहणं किमिति । ओदसेप्रतावत्यपि सति सोढा सोढुमित्यादि सिद्धत्ये-
 त्यभिप्रायः । कृतायामपीत्यादि । उत्पूर्वाद्धल्लुङि च्त्विः । च्त्विः सिच् (३।१।१४) ।
 तसस्ताम् । यसस्तम् । अङागमः । ढत्वादेरमिङ्गत्वात् ततः पूर्वं वदन्नजेत्यादिना
 (७।२।३) वृद्धिः । ततो ढत्वादि । अथेदानोमसति वर्णग्रहणे मातृकार-
 स्योच्यमानोत्त्वं दीर्घस्य न स्यात् । वर्णग्रहणाद्वर्णमात्रस्य भवतीति सिद्धमुद-
 वोढामुदवोढमिति । ननु चाणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६६) इत्यकारो
 गृह्यमाण आकारमपि ग्राहयिष्यति । तत् किं वर्णग्रहणेनेत्यत आह तादपि
 पर इत्यादि । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र (१।१।७०) तादपि परस्तपर इत्ययमपि
 समास आश्रितः खट्वेङ्का खट्वेनिकायन इत्येवमादिषु त्रिमात्रिके चतुर्मात्रिके
 वर्तमानस्येकारस्य वृद्धिसंज्ञा सा भूदित्येवमर्थम् । तन्नामति वर्णग्रहणे
 ऽकारस्य तपरत्वादाकारो न गृह्येत । ततश्च तस्योत्त्वं न स्यात् । तस्माद-
 वर्णमात्रस्य यथा स्यादित्येवमर्थं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तादपि परस्तपर
 इत्यस्य च समासस्येतदेव वर्णग्रहणं ज्ञापकं वेदितव्यम् ॥

११३ । साढेय साढा साढेति निगमे ।

साढेत्यादा ओच्चाभावो निपात्यते । दीर्घस्तु द्रुलोप इत्यादिनैव (६।३।१११)
 सिद्धः ।

११४ । संहितायाम् ।

उत्तरपद इति वर्तते । उत्तरपदञ्च ममाने भवति । तत्र चान्तरेणापि
 वचनं नित्यमेव संहिताया भवितव्यम् । तस्मादुत्तरपदे परतो वक्ष्यमाणानां यत्

कार्यं न तदर्थताधिकारस्योपपद्यत. इति यदनुत्तरपदे कार्यं तदर्थमेवायं अधिकारः । तेन ये योगैरनुत्तरपदे कार्यं विधीयते तानुज्ञङ्ग्य येन योगेनानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तत्रास्योपयोगं दर्शयन्नाह वक्ष्यति द्वाचोऽतस्तिष्ठ इत्यादि । विद्या हि त्वेत्यादि । विदेर्लोऽटि मसः स उत्तमस्येति (३।४।२८) सकारलोपः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

११५ । कर्णं लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ।

लक्ष्यतेऽनेन स्वामिविशेषस्य सम्बन्ध इति लक्षणं चिह्नम् । दात्राकर्णं इति । दात्रमिव दात्रम् । सादृश्यात् तदाकारं चिह्नमुच्यते । दात्रं कर्णं यस्य स दात्राकर्णः । एव मुत्तरत्वापि बहुव्रीहिरिव वेदितव्यः । दो गुणौ यस्य स द्विगुणः । तदाकारमपि चिह्नं द्विगुणम् । गुणशब्दाऽयं बन्धन-
वचनः (U) । द्वयोरङ्गुल्योः समाहार इङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यादिना (५।४।८६) च समासान्तः । इङ्गुलाकारमपि चिह्नं इङ्गुलम् । तदिह लक्षणं गृह्यत इति कुत एतत् ? लक्षणग्रहणाद् यदिह सामान्येन येन केनचिन्नक्ष्यते तन्नक्ष्यते गृह्येत चिह्नस्येत्येवं ब्रूयात् । लघु ह्येवं सूत्रं भवति । तस्माच्चिह्नग्रहणे कर्त्तव्ये यन्नक्ष्यते ग्रहणं कृतं तेन लक्षणविशेषोऽत्र याद्वौ नतु लक्षणमात्रमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनं कृतमिति लक्ष्यते । तथाचोक्तम् । इङ्गितेनोन्मिषितेन मङ्गता सूत्रप्रबन्धेन वेद्याचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्ते इति । नतुच लक्षणग्रहणेन लक्षणविशेषोऽत्राभिमतः ! नतु लक्षणमात्रमित्येतावन्मात्रं गम्यते । स तु विशेषो न वृत्तिकारणोपदर्शितः कुतोऽवश्येयः ? आचार्याणां स्वीकरणात् । शोभनकर्णं इति । यद्यप्यनेनापि लक्ष्यते नत्वेवंविधस्य लक्षणस्येह ग्रहणम् । नापि शोभनत्वं लोके लक्षणत्वेन प्रतीयत इति भवत्येतत् प्रत्युदाहरणम् ।

११६ । नहिष्ठतिष्ठषिव्यधिकचिसहितनिषु द्वौ ।

नह बन्धने । उपनद्यतू इत्युपानत् । सम्प्रदादित्वात् क्तिप् । नहो ध

इति (८।२।३४) धत्वम् । ततो जश्त्वम् । चरत्वञ्च । परिणञ्जतीति परीचत् ।
उपसर्गादसमास इत्यादिना (८।४।१४) णत्वम् । निवर्त्तत इति नीहृत् ।
अन्धेभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्तिप् । एवमुत्तरत्रापि क्तिवैव
वेदितव्यः । ह्रष्टु सेचने । प्रवर्षतीति प्राहट् । षकारस्य जश्त्वं ङकारः ।
तस्य चत्वे टकारः । व्यध ताङ्गने । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ।
ग्रन्थादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । रुच दीप्ती । निरोचणं नीरुक् ।
चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । ऋतिं मङ्गत इति ऋतीषट् । सङ्घे-
ष्टनर्त्ताभ्याश्चेत्यत्र (८।३।१०६) सङ्घेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा
चकारस्य षत्वम् (V) । परितनोतीति परोतत् । अनुनासिकलोपे कृते तुक् ।
केन पुनरत्रानुनासिकलोप इत्याह गमः क्तावित्यादि । गतिकारकयोरेवेष्टत(X)
इति । तदर्थं विभाषा पुरुष (६।२।१०६) इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तत ।
सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञेया ।

११७ । वनगिर्योः संचायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरावणमिति । षष्ठीममासः । वनं पुरगेत्यादिना (८।४।४) णत्वम् ।

११८ । वले ।

वलच् प्रत्ययो गृह्यते । न प्रातिपदिकमिति । एतच्च वक्ष्यमाणस्यैव
बहुलग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायनापस्थानाद्भाष्यत इत्येके । अनन्तरं
वक्ष्यमाणेन मतुपा प्रत्ययेन साहचर्याच्चेत्यपरे ।

११९ । मतो बद्धचांजनजिरादौनाम् ।

व्रीहिमतीत्यादौ पूर्ववन्मतुप् । वलयवतीत्यत्र तु तदस्यास्त्वस्मिन्निति
(५।२।८४) मतुप् ।

१२० । शरादौनाम् ।

शबद्धजर्थाऽयमारब्धः । शरावतीति । नद्यां मतुञ्जिति मतुप् (४।२।८५) ।

(V) पूर्वपदादिति (८।३।१०६) यत्वमित्यन्ते ।

(X) अतएव वक्षः स्त्राव्यापिबक्ष दधान इत्यादि सिद्धम् ।

१२१ । इको वहेऽपीलोः ।

ऋषीवह इति । षष्ठीसमासः । वहशब्दः पचाद्यजन्तः । अपील्वादीनां मिथ्यादि । यदेतदिको दीर्घविधानं तत् पील्वादीनां न भवतोत्प्रेतदर्शरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि तदेव बहुलग्रहणं पूर्ववदुप-
तिष्ठते । तेन पीलुशब्दादन्येषामपि केषाञ्चिद् दीर्घत्वं न भविष्यतीति ।

१२२ । उपसर्गस्य घञामनुष्ये षष्ठ्यन्तः ।

उपसर्गात् केवलं घञप्रत्ययो न सम्भवति । अतो घञन्त उत्तरपदै-
कार्यं विज्ञायत इत्याह घञन्त उत्तरपद इत्यादि । वीक्षेद इति । क्लिद
आद्रीभावे । अकर्त्तरि च कारक (३।३।१८) इत्यादिना घञ् । वीमार्ग
इति । सृज् शृङ्गौ । सृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) । चजोः कु घिण्यतोरिति
(७।३।५२) कुत्वम् । प्रसेव इति । प्रिवु तन्मुसन्ताने । कृत्रिममिति ।
करणेन निर्हंसं कृत्रिमम् । पुरुषव्यापारादिभिर्निर्हंसमित्यर्थः । निषाद
इति । षट्कुल विशरणगत्यवसादनेषु । निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः ।
इलधेति (३।३।१२१) घञ् ।

१२३ । इकः काशि ।

नीकाश इति । काश् दीप्तौ । पचाद्यजन्तः । अयं काशशब्दः । नतु
घञन्त इति । तत् पूर्वैर्णैव सिद्धमित्यभिप्रायः । पूर्वैर्णैव सिद्धे नियमार्थ-
मेतदिक एव काशि नान्यस्येति क्वचिद् यत्नः । एष तु नोपपद्यते । घञि
पूर्वेण दीर्घविधानादेतस्य च काशशब्दस्य पचाद्यजन्तत्वात् । अथ बहुल-
ग्रहणात् पचाद्यजन्तेऽपि पूर्वैर्णैव सिद्धमित्युच्यते । तथाच तत् एव बहुल-
ग्रहणादिकोऽन्यस्य न भविष्यतीति न कर्त्तव्यमेवेदं सूत्रम् । क्रियमाशङ्क
पूर्वस्यैव प्रपञ्चार्यं द्रष्टव्यम् ।

१२४ । दस्ति ।

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेश इति । एतेन स्यान्वादेशसम्बन्धे दद-
त्वेषा षष्ठीति विज्ञायते । वीक्षमिति । ददातेर्निष्ठायां रूपम् । ननुचात
तकारादिरादेशः परो न सम्भवत्येव । तथाहि यस्तावदच उपसर्गात् त-

(७।४।४७) इति तकारः सोऽलोऽन्तस्येति (१।१।५२) वचनादन्तस्य क्रियते । सच्च वर्णाक्षरो व्यवधानादनन्तरस्तकारः परो न सम्भवति । योऽपि स्वरि चेति (८।४।५५) दकारस्य तकारो विधीयते सोऽपि न सम्भवत्येव । दीर्घत्वे कर्त्तव्ये चर्त्त्वस्यासिद्धत्वेनाविद्यमानत्वादित्यत आह सच्च उपसर्गात् इत्यादि । आश्रयण माश्रयोऽङ्गीकरणम् । दा इत्यत्र य स्तकारादिरादेश स्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवतीति ब्रुवता चर्त्त्वमाश्रितम् । नञ्चान्यथा तकारादिरादेशः परः सम्भवति । तस्मात् चर्त्त्वस्याश्रयणात् सिद्धम् । अत स्तकारादिरादेशो भवतीति । नितोर्णमिति । तृ प्रवनतरणयोः । ऋत इद धातोरितोत्तम् (७।१।१००) । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । अट्कुप्पादिना (८।४।२) णत्वम् । सुदत्तमिति । दो दद्वो रित्यत्र (७।४।४६) ।

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादि कर्मणि ।

सुदत्त मनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्टते ॥ १ ॥

इत्यन्येष्टा ददातर्ददादेशः ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टावक्र इति । अष्टौ वक्राण्येति बहुव्रीहिः ।

१२६ । छन्दसि च ।

अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति संस्कृतमित्यण् (४।४।१) । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८) लृक् । अष्टाहिरस्येति । बहुव्रीहिः । पादस्य लोपे कृत इति । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य (५।४।१३८) इत्यनेन । गवि च युक्त इत्यादि । वक्तव्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन गवि च युक्ते भाषाया-
मप्यष्टनो दीर्घा भवति ।

१२७ । चितेः कपि ।

एकचित्तीक इति । एका चितिरस्येति बहुव्रीहिः । ततः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।१।३४) पुंवद्भावः । शेषाह्निभाषेति (५।४।१५४) कप् ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

विश्वावसुरिति । विश्वं वसु यस्येति बहुव्रीहिः । विश्वागङ्गिति । विश्व-
स्मिन् राजत इति । सत्सूद्विषेत्यादिना (१।२।६१) क्तिप् । ब्रथादिसूत्रेण
(८।२।३६) षत्वम् । तस्य भलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्त्व-
ङ्कारः । उकारस्यापि चत्वं टकारः । यत्रास्यैतद्रूपमिति । क पुनरस्येत-
द्रूपम् ? यत्र पदसंज्ञा । पदाधिकारे षकारादीनां विधानात् । विश्वराजो
विश्वराज इति । अत्र पदसंज्ञा नास्ति । असर्वनामस्थान इति (१।४।१७)
प्रतिषेधात् ।

१२९ । नरे संज्ञायाम् ।

१३० । मित्वे चरषौ ।

१३१ । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतो ।

१३२ । ओषधेः विभक्तावप्रथमायाम् ।

१३३ । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्वोरुष्याणाम् ।

तद्धिति प्रत्याहारग्रहणम् । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनादारभ्य महिङो
ङ्कारेण । आ तु न इन्द्र इत्यङ्गिति । आ तु न इति प्राप्ते । एव सुस्तरत्वापि
ऋक्सप्रयोगे प्राप्ते दीर्घां वेदितव्यः । लस्यादिति । (Y) लस श्लेषलक्ष्मीङ्गनयो
रित्यस्याग्निषि लिङ्गि रूपमेतत् । अथ घयङ्गणेनात्र तरसमपोः प्रत्यययो
र्गङ्गणं कस्मात् भवति ? तदन्तस्य कृतदीर्घस्य ऋग्विषये प्रयोगासम्भवात् ।
भरता इति । भृ भरण इत्यस्माद्वातोर्लोण् मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमेतत् ।
शृषोत प्रावाण इति । अत्र तु न भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पान्त
इति वचनात् । अत्रा इति । त्रलन्तमेतत् । समस्यास्त्रलिति (५।३।१०)
त्रलि कृत एतदोऽग्नित्यनेनैतदोऽग्रादेशः (५।३।४) । उरुष्या ण इति ।
आत्मन उरुमिच्छति सुप आत्मनः क्वजिति (३।१।८) क्वच् । ततः

(Y) In the printed छात्रिका उत वा वा साक्षात् is the illustration ; but the व्यासकार
takes it as उत वा वा लक्ष्मात् । साक्षादित्यत्र पाठे स्वातः आख्याया आता । ततः पञ्चमीति हरदत्तः ।

सर्व्वातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्य (७।१।४१, वा) इत्योपसंख्या-
निकोऽसुक् । सुषामादिषु चेति (८।३।८८) षत्वम् । लोट् मध्यमपुरुषस्थेक-
वचनम् । अतो हेरिति (६।४।१०५) हेर्लुक् । न इति । बहुवचनस्य
(८।१।२१) वसन्सावित्यस्मादादेशोऽयम् । षत्वं तु वर्णव्यत्ययेन ।
उपसर्गाद्बहुलमिति (८।४।२८) बहुलवचनाद्वा । अन्ये तूक्तव्य इति निपात
इत्याचक्षते ।

१३४ । इकः सुञि ।

सुञिति निपातस्य ग्रहणम् । अभी षु ण इति । अभिशब्दस्य दीर्घत्वम् ।
सुञ इति (८।३।१०७) षत्वम् । न इत्ययमस्मादादेशः । तस्य नञ्
धातुस्योरुधुभ्य इति (८।४।२७) णत्वम् । ऊङ् ऊ षु ण इति । उकारस्य
दीर्घः ।

१३५ । इत्रचोऽत स्तिङः ।

अश्वा भरत वाजिन इति । (५) अ इत्येतस्य लोष् मध्यमपुरुषस्य
बहुवचने रूपमेतत् । वञ्चि यञीति । वचेर्यजेय परस्य लोटः सिप् । कर्त्तरि
गप् (३।१।६८) । वचेरदादित्वाच्छपो लुक् । यजेरपि बहुलच्छन्दसीति
(२।४।७६) ।

१३६ । निपातस्य च ।

एवा ते । अच्छा त इति । एवाच्छब्दो निपातो । चादिषु पाठात् ।

१३७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

कञीति निवृत्तम् । केशिकेशीति । केशेषु केशेषु गृहीत्वेनं कुं
वृत्तमिति तच्च तेनेत्यादिना (२।२।२७) बहुव्रीहिः । इच् कर्मव्यतीतार
(५।४।१२७) इतीच् समासान्तः । जलापाङ्गिति । जलं सङ्गत इति च्छब्दसि
सङ्ग इति (३।२।६३) णिः । सङ्गे साङ्गः इति (८।१।५६) षत्वम् ।

(Z) The printed काजिका gives देवा भवत वाजिनः, evidently from the root, भृ ।
This reading is supported by my MS. 23. "भृ इत्येतस्य लोष् मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिति
तच्च पाठान्तरम् ।

श्वादनन्त इति । शुनो दन्त इति षष्ठीसमासः । श्वाददन् इति । शुनश्च
दंष्ट्राभस्वेति बहुव्रीहिः । श्वाकर्ण इत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषा ब्-व्रीहयो वा ।

१३८ । चौ ।

दधीच इति । दध्यक्षतीति ऋत्विगादिना (३।२।५८) क्षिन् । ततः
शस् । अच इत्यकारलोपः (६।४।१३८) । ननु चान्तरङ्गत्वाद् यणादेशेना-
वाकारलोपाद् दीर्घाच्च प्राग् भवितव्यम् । स हि वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः
इतरौ तु बहिरङ्गौ । अकारलोपो हि तस्य विधीयते । भर्त्तृश्च वा
यकारादावजादौ च स्नादौ विधीयते । दीर्घत्वमप्युत्तरपदे परतः पूर्वपदस्य
विधीयमानं द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गम् । ततश्चान्तरङ्गे यणादेशे कृते पूर्व चो
दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यत आह अन्तरङ्गोऽपीत्यादि । यदि यणादेश एव प्रवर्त्तते
तदा दीर्घवचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् दीर्घवचनमामर्थ्याद् यणादेशो न
प्रवर्त्तते । ननु च कृते यणादेशेऽनन्तरौ दीर्घभावी नास्तीति कृत्वा
व्यवहितस्यापि दीर्घत्वं भविष्यति । यथा शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति
(७।३।६४) शमादीनां श्यनि दीर्घत्वम् । तस्माद् भवितव्यमेवात्र यणादेशेन ।
तथाच व्यवहितस्य दीर्घत्वे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् । नैतदस्ति । इदञ्च
तावद् विचार्यताम् । किं तत् ? तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्थेत्वेण (१।१।६६)
परिभाषा बाध्यताहोस्विदन्तरङ्गपरिभाषेति । तत्रान्तरङ्गपरिभाषाया
लिङ्गादनुमानाद्वा सिद्धा । तस्या हि वाङ् (६।४।१३२) जङितृण्ड्वचनं
लिङ्गम् । यथा चैतस्मिन् तथा तत्रैव वृत्तिकारो दर्शयिष्यति । इतरा तु
परिभाषा साक्षात् श्रुता । तत्र युक्तं यदनुमितोऽर्थो बाध्यते । ननु साक्षाद्
दृष्ट इत्यन्तरङ्गपरिभाषा बाध्यते । नेतरिति । तथाचानन्तरस्यैव दीर्घत्वेन
भवितव्यमिति यणादेशो न प्रवर्त्तते ।

१३९ । संप्रसारणस्य ।

कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीषगन्धेरपत्यमिति । तस्यापत्यमित्यण्
(४।१।८२) । अन्धजोरनार्धयोरित्यादिना (४।१।७८) ञङादेशः । ततो
यङञाविति (४।१।७४) चाप् प्रत्ययः । ततः कारीषगन्ध्यायाः पुत्र इति

वहीसमासः । ततः षडः संप्रसारणमित्यादिना (६१२।१३) संप्रसारणम् ।
 घनेन दीर्घत्वम् । व्यवस्थितविभाषा हि वेति । इको ऋत्वादौ सूत्र (६१३।६२)
 एकहलादावित्यतः (६१३।५८) सूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते । सा च
 व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन कारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ऋस्वत्वं न भवति ।
 यकृत एवेत्यादि । अथवा ऽकृत एव संप्रसारणदीर्घत्वे कारीष गन्धि पुत्र
 इति स्थिते ऋस्वत्वं प्राप्नोति । संप्रसारणदीर्घत्वञ्च । उभयघेतत् सावकाशम् ।
 इको ऋस्वत्वस्यावकाशो यामणिपुत्र इति । संप्रसारणस्यावकाशो ऋत्वाभावः ।
 पक्षे तूभयं प्राप्नोति । तत्र यद्यपि ऋत्वाभावपक्षे कृतार्थं दीर्घत्वं तथापि
 तेन परत्वाद् ऋत्वं बाध्यते । अथ कृते दीर्घत्वे कक्षात् पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
 न्न भवत्यत आह पुनः प्रसङ्गविज्ञानञ्चेत्यादि । गतार्थम् ।

इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठाध्यायस्य

तृतीयः पादः संपूर्णः ॥ ६१३ ॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

—०—

षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

—(०)—

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयमिति । स्वरितलिङ्गासङ्गात् । इह केचित् प्रागभ्यास-
विकारिभ्योऽयमङ्गाधिकारो युक्त इति मन्यन्ते । एवं हि गुणो यङ्लुको-
रित्यस्मिन् (७।४।८२) सूत्रे लुग्यङ्गणं न कर्त्तव्यं भवति । यङ्लुक्चपि प्रत्यय-
लक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वात् । यदि पुनरा सप्तमाध्यायपरिसमाहेरयमङ्गाधिकारः
स्यात् ततोऽवश्यं लुग्यङ्गणं कर्त्तव्यम् । न ह्यन्यथा यङ्लुकि गुणः सिध्यति ।
न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधादित्येवं तेषामभिप्रायः । वृत्तिकारस्तु
यदि प्रागभ्यासविकारिभ्योऽयमङ्गाधिकारः स्यात् ततो वज्रश्चेत्यत्र वृत्ततेर्लिटि
द्विर्वचने कृते जलादिशेषात् प्राक् संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषामिति
वचनसामर्थ्याद्वा (६।१।१७) परमपि जलादिशेषं बाधित्वा संप्रसारणं स्यात् ।
ततश्च संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्व उरदित्यत्वे (७।४।६६) रपरत्वे
जलादिशेषे च कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं प्रसज्येत । आ सप्तमाध्यायपरि-
समाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदित्यस्य (७।४।६६) परनिमित्तत्वात् प्रत्ययी
निमित्तत्वेनाश्रीयते । तेन परनिमित्तत्वादुरत्त्वस्य संप्रसारणे कर्त्तव्ये ऽचः
परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावः । ततश्च न संप्रसारणे
सम्प्रसारणमिति (६।१।३७) वकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । प्रागभ्यास-
विकारिभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सत्यपरनिमित्तत्वादुरत्त्वस्य स्थानिवद्भावो न
स्यात् । ततश्च न संप्रसारणे संप्रसारणं मित्यस्य (६।१।३७) प्रतिषेधस्याभावाद्

वकारस्य संप्रसारणं स्यादेव । ततश्चोन्नयेत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादा
सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो युक्तः । ननु प्रागभ्यासविकारिभ्य इति
मन्वमान आह आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति । सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः परेण
पदस्येत्यधिकृत्य (८।१।१६) कार्यं विधीयते । तेन तत्राङ्गाधिकारो नानुवर्त्तते ।
ङ्गत इति । ज्ञेञ् स्पष्टायाम् । निष्ठा । यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् । जीन इति ।
ज्या वयोहानौ । यज्ञादिस्तुत्रेण (६।१।१३) संप्रसारणम् । स्वादिभ्य इति
निष्ठानत्वम् । (८।२।४४) संवीत इति । ष्येञ् संवरणे । वयादिना (६।१।१६)
संप्रसारणम् । निरुतम् । दुरुतमिति । वेञ् तन्तुसक्ताने । पूर्व्वेवत् संप्रसारणम् ।
असत्यङ्गाधिकारे निर्दुरोरवयवो यो हल् ततोऽप्युत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घः
स्यात् । अङ्गाधिकारे पुनरङ्गावयवो यो हल् तदुत्तरं यत् संप्रसारणं तदन्त-
स्याङ्गस्य दीर्घत्वं विज्ञायत इति न भवति दीर्घत्वप्रसङ्गः । न ह्यत्राङ्गावयवाहल
उत्तरं संप्रसारणम् । अग्नीनामिति । ऋस्वनद्यापो नृत् (७।१।५४) । क्रिमिणां
पश्य । पामनां पश्येति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति । पामानोऽस्यां सन्तीति
लोमादीत्यादिना (४।२।१०२) नप्रत्ययः । ततश्चाप् । द्वितीयेकवचनम् ।
अमि पूर्वं इति (६।१।१०७) पूर्व्वरूपत्वम् । यद्यङ्गस्येति नाधिक्रियते
ततोऽत्रापि क्रिमिशब्दस्य पामशब्दस्य च नामि परतो दीर्घत्वं स्यात् ।
अङ्गाधिकारे तु न दोषः । न ह्यत्र क्रिमिपामशब्दयोर्नामि परतो ऽङ्गत्वमस्ति ।
अपितु नप्रत्यये । ब्राह्मणमिस्सा । ओदनमिस्सिष्टेति । भिक्षाभिस्सिष्टाशब्दो
टावन्ती । तत्रैक ओदनस्य वाचकः । अपरस्तु तद्भिक्षायाः । ताभ्यां यथाक्रमं
ब्राह्मणौदनशब्दयोः षष्ठीसमासः । तच्चसत्यङ्गाधिकारे ऽनङ्गाभ्यामपि ब्राह्मणौ-
दनशब्दाभ्यां परस्य भिस ऐस्भावः प्रसज्येत । ननु चार्थवद्वगुणे नानर्थक्येति
(प, १५) वचनाद् यथा क्रिमिणां पश्य पामनां पश्येत्यत्र दीर्घत्वं न भविष्यति
तथा ब्राह्मणमिस्सोदनमिस्सिष्टेत्यत्राद्यैस्भावः । न ह्यत्र नामोऽर्थवत्त्वम् ।
नापि भिसः । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गाधिकारित्वेत्याह अङ्गाधिकार इत्यादि ।
नामि दीर्घाद्यपीत्यादि । आदिशब्देनातो भिस एसित्वेस् (७।१।६)
यङ्गाते । इतिकरणो हेतो । यस्मादसत्यङ्गाधिकारे हल इति (६।४।२) दीर्घत्वं
यथा हनो जीन इत्यत्र भवति तथा निरुतं दुरुतमित्यत्रापि स्यात् । अङ्गभन-

गमां सनोति (६।४।१६) दीर्घत्वं यथा चिकीर्षतोत्यत्र भवति तथा दधि सनोति मधु सनोतीत्यत्रापि स्यात् । एलिंडि (६।४।६७) वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं (६।४।६८) यथा ग्लेयादित्यत्र भवति तथा निर्यायाद् निर्वायादित्यत्रापि भवेत् । तस्मादेवमाद्यथाऽवश्यकर्तव्योऽङ्गाधिकारः । सोऽन्यार्थः क्रियमाणो नामि दीर्घाद्यपि व्यवस्थापयति । विषयान्तराद् व्यावर्त्ताभिमतं विषये नियमयति । तेन तदर्थं मेघा परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अगत्या हि खलु परिभाषाश्रीयतइति भावः । ननु षष्ठो स्थानयोगेति (१।१।४८) वचनादङ्गस्येति स्थानषष्ठौयम् । ततश्चातो भिन्न ऐसित्यतइत्येतत् (७।१।८) पञ्चम्यन्तेनाङ्गस्येत्येतत् षष्ठस्तस्य समानाधिकरणत्वं न स्यात् । भिन्नविभक्तिकत्वात् । तथाच सत्यकारान्तात् परस्य भिन्नोत्पत्त्यास्यैस्भावः प्रसज्येत । ततश्चात्रापि स्यात् । ब्राह्मणभिन्ना । ओदनभिस्तिष्ठेति । अवयवषष्ठ्यादयश्च न प्रसिद्धेयुः । ततश्चोदुपधाया गोह (६।४।८८) इत्यत्र गोह इत्यस्याः स्थानषष्ठ्या अतोऽन्तरस्येत्यन्ते (१।१।५२) ऽन्युपसंहारादुपधायहणसामर्थ्याच्च गोहस्यान्वयस्यादूत्वम् । उपधामात्रस्य च शास इदङ्ङ्लोरित्यत्रापि (६।४।३४) शास इति स्थानषष्ठोत्वेन विज्ञातायाः षष्ठ्या अन्ते ऽन्युपसंहारादुपधायहणानुवृत्तिसामर्थ्याच्च शासश्चान्तरस्येत्यन्ते उपधामात्रस्य चेत्येतद् देश्यमपाकर्तुमाह अङ्गस्येति । सम्बन्धसामान्य एषा षष्ठोत्वादि । सम्बन्धसामान्योऽविशेषितसम्बन्धमात्रे । तत्रानेकसम्बन्धानुग्रहार्थमनाश्रितविशेषं सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता सत्युत्तरेषु भिन्नार्थेषु लक्षणवाक्येषु यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते । सा क्वचित् स्थानियोगा भवति । यथा हन्तेर्ज (६।४।३६) इत्येवमादौ । क्वचिदवयवयोगा भवति यथोदुपधाया गोहः (६।४।८८) शासइदङ्ङ्लो (६।४।३४) रित्येवमादौ । क्वचिन्निमित्तनिमित्तिसम्बन्धविषया यथा युष्मोरनाकावित्यादौ (७।१।१) । यथैव हि देवदत्तस्येत्येका षष्ठ्यभेदेन प्रवृत्ता ज्ञात्यवयवादिषु सम्बन्धभेदेर्भिद्यमाना जन्मजनकभावाद्योः सम्बन्धविशेषे यथायोगमुपतिष्ठते देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति तथाङ्गस्येत्येषापि । तच्च यस्मिन् वाक्ये शास इदङ्ङ्लो (६।४।३४) रित्येवमादौ सम्बन्धविशेषो विद्यते ऽवयवोऽन्यो वा तत्र यथायोग मवयवादि-

सम्बन्धे षष्ठी वेदितव्या । यत्र न विद्यते तत्र स्थाने षष्ठी यथा हन्तेर्जइत्येव
मादौ (६१४।२६) । कथं पुनरेषा सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति लभ्यते ? यावता
षष्ठीस्थाने योगादत्युक्तम् (१।१।४८) । एवं मन्यते । नहि सर्वा षष्ठी स्थानयोगा
भवति । अपि तु यस्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते । अन्यथा ह्युदीचामातः
स्थान इति (७।३।४६) स्थानग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विशिष्टेव या
षष्ठी यस्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते सा स्थानयोगित्युक्तम् । नचास्याः
कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते । ततो नेयं स्थानयोगा भवितुमर्हति ।
अथवेत्यादि । अङ्गशब्दस्य प्रातिपादिकस्य योऽर्थः स्तस्मात्प्रसिद्धिरिति ।
नत्वङ्गस्त्वित्यङ्गशब्दरूपम् । मात्रशब्दो विभक्त्यर्थव्यवच्छेदाय । अतएवाह
अविवक्षितविभक्त्यर्थमिति । न विवक्षितो विभक्त्यर्थो यस्मिन्नर्थमात्रे तत्
तद्योक्तम् । यतश्चेतदेवं तेन षष्ठो स्थानयोगिति । नात्वेयं परिभाषोप-
तिष्ठते । अनेकसम्बन्धप्रसङ्गे हि सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदार्थमेवा प्रणीता ।
ततो यत्र सम्बन्धो विवक्ष्यते तत्रैव नियमार्थमुपतिष्ठते । नचात्र कश्चित्
सम्बन्धः षष्ठ्या विवक्षितः । केवलं निर्देशार्थ एवास्याः प्रयोगः । अवश्यं
हि यया कयाचिद् विभक्त्या निर्देशः कर्तव्य इति षष्ठ्या निर्देशः कृतः ।
ननु च स्वरितेनाधिकारः । स च शब्दधर्मः । नार्थधर्मः । तत् कथं स्वरित-
रहितोऽर्थः शक्यतेऽधिकर्तुम् ? नैष दोषः । अङ्गशब्दप्रतिपादितो योऽर्थः स
शब्दात्मक एव । तथाहि यस्मात् प्रत्ययविधि स्तदादेःशब्दस्याङ्गमंशा विहिता ।
तदुत्तरस्य यथायोगं विपरिणम्यत इत्यादि । अर्थवशात् क्वचित् पठान्तत्वेनैव ।
क्वचिद् विभक्त्यन्तरत्वेन यथाह्यो देवदत्तः । उच्चावच्य गृहाणि ।
आमन्त्रयस्त्वेन देवदत्तमिति । तेनातो भिम ऐसित्यत्र (७।१।८) पञ्चम्यन्ततया
विभक्तिविपरिणामि हि सत्यकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिम ऐमादेशो भवतीत्येव-
मावश्यकं सम्पन्नं भवति । आदिशब्देन युष्मदङ्गात्मुत्तरस्य ऊसोऽङ्ग
भवतीति परिगृह्यते । अपिशब्दादवयवषष्ठ्यादयोऽपि परिसम्पन्ना भवन्ति ।
पूर्वच तु परिहारे ऽतो भिम ऐसित्यन्तादित्येवा (७।१।८) निमित्तनिमित्त-
सम्बन्धे षष्ठी द्रष्टव्या । तत्रायं सूत्रार्थोऽकारान्तस्याङ्गस्य यो भिस् तस्यैव
भवतीति । तेन ब्राह्मणभिस्येत्येवमादौ न भवति । अङ्गस्य हि को भिस् ?

यस्तस्य निमित्तम् । कस्तस्य पुनर्निमित्तम् भिस् ? परभूते यस्मिन्मित्रमित्रे वं भवति । कस्मिन्चैतद् भवति ? प्रत्यये । नच ब्राह्मणमित्रेत्येवमादौ भिस् प्रत्यय इति कुतस्तस्यैसंप्रसङ्गः ।

२ । हलः ।

अण्यग्रहणं सम्प्रसारणग्रहणं दोर्घग्रहणञ्चैतत् त्रयं मनुवर्त्तते । कुतः पुनः प्रकृतमण्यग्रहणम् ? द्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽण (६।३।१११) इत्यतः । ननु तदिकः काश्च इतीगं ग्रहणेन (६।३।१२३) व्यवच्छिन्नम् । तत् कथमिहानुवर्त्तते ? नेष दोषः । इग् ग्रहणेन ह्यणैव विशिष्यते । अण्णिगिति । ततो विरोधाभावात्नेग-ग्रहणेनाण्यग्रहणं व्यवच्छिद्यते । ननु च यदीग्यग्रहणेनाण्यग्रहणं विशिष्यते तदा ऽवाचा स्वराच्चेत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् । चावित्यत्राण् (६।३।१३) ग्रहण-मेवात्रानुवर्त्तयते । इग् ग्रहणान्तु निवृत्तमित्येषोऽप्यदोषः । अथवा यद्यपीग-ग्रहणेनाण्यग्रहणं व्यवच्छिन्नं तथापीह मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुवर्त्तते । ननु यथा शेष (४।२।८२) इत्येतत्तत्त्वं विधिरधिकारश्च तथाङ्गस्येतदपि (६।४।१) । ततश्चानेनैव ह्रतो जीन इत्यादेः सिद्धवादपार्थक्यं हल इत्येतद्वचनम् । अतो न कर्त्तव्यमेवेति मन्यमान आह हल इति किमिति ? किमर्थं हल इत्येतत् सूत्रमारभ्यत इत्यर्थः । उत उतवानिति । असत्यस्मिन् सूत्रे सम्प्रसारणान्त-स्याङ्गस्य दीर्घा भवतीत्युच्यमान इहापि दोर्घत्वं स्यात् । भवति हेतुतदपि व्यपदेशिवद्भावेन संप्रसारणान्तमङ्गम् । तस्मादल इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । विद्मो विक्षित इति । व्यञ्ज ताहुने । व्यञ्ज व्याजोक्तरणे । निष्ठा । यद्वादिमुत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य ग्रहणादिह न भवति दोर्घः । यद्यपि विध्यल्लघुत्वा (४।४।८३) ग्रहण्यवयव्यधिवष्टिविचितीति (६।१।१५) निर्देशाद् हलन्तस्य यत् संप्रसारणं तस्य दीर्घा न भविष्यतीति विज्ञायते तथापि ज्ञापकद्वारेणास्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यादित्येतत्परिहारार्थं संप्रसारणान्तस्येत्युक्तम् । तृतीय इति । हे स्त्रीय (५।२।५४) इति । द्वेः संप्रसारणञ्चैति (५।२।५५) तृतीयप्रत्ययः संप्रसारणश्च । सर्वमत्रास्ति । नत्वञ् । कस्मान् नास्त्वञ् ? यस्माद् द्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽण

(६१११११) इत्यत इहाण्यङ्गमनुवर्त्तते । तत्र च पूर्वेष्वेव षकारिण प्रत्याहारप्रवृत्तम् । नच तत्र षकारः सन्निविष्ट इति भवत्येव प्रतुपदाहरणम् । तृतीयेति वेत्यादि । अथवा ऽण इति तत्र निवृत्तमेव । तथाप्यत्र न भवतीत्य दीर्घः । तृत्कारणयोस्तृतीयेति (२१११२८) निपातनात् । इल इत्येतस्य त्रयोऽर्थाः सम्भाव्यन्ते । इल उत्तरस्य संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । अयमेकोऽर्थः । अङ्गावयवाहल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति द्वितीयः । तृतीयस्तु वृत्तिकारेणैव दर्शितः । तत्र यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते तदा निवृत्तं दुर्बतमित्यत्रापि स्यात् । भवति हेतुतदपि इल उत्तरं संप्रसारणान्तमङ्गम् । अथ द्वितीयस्तदा विद्वो विवित इत्यापि स्यात् । अथाप्यङ्गावयवाहल उत्तरं संप्रसारणमिति । अथ विध्यत्यङ्गनुषा (४१४८३) यद्विध्यावयव्यविधिषष्टि-विषतीति (६१११२५) निर्देशाच्च भविष्यति । ततश्च आपककारिणैर्विधि दीर्घत्वाभावे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । तस्मादेतस्यैव दोषस्य परिजिहीर्षया तृतीयोऽर्थो वृत्तिकारेण दर्शितः । अत्रापि देश्यमिदमाशङ्कते । ननु चायमर्थोऽस्य सूत्रस्य नोपपद्यत एव । यस्मादङ्गस्येतिरकमङ्गप्रवृत्तं प्रकृतम् । तच्च इलो विशेषणं वा स्यादङ्गस्य कार्यप्रतिपत्त्यर्थं वा । तच्च यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयते तदाङ्गविशिष्टस्य संप्रसारणान्तस्याङ्गस्येति यावद् दीर्घो न लभ्यते । अथ द्वितीयस्तदा इल विशेषितो न स्यात् । तस्माद् द्वितीयमङ्गप्रवृत्तं कर्त्तव्यं स्यात् । नह्येकेन शब्दमेतदुभयं प्रतिपादयितुम् । अतोऽस्य देश्यस्य निरासायावृत्तिन्यायमाश्रित्याङ्ग अङ्गप्रवृत्तमित्यादि । एकमपि हि वस्त्वावर्त्य-मानमनेकालोपयुज्यते । यद्येकं भाजनमसहभुजामनेकेषां भुजिक्त्रियायाम् । तथेदमङ्गप्रवृत्तमावर्त्यते । तत्रानावृत्तेन इल विशिष्यते । आवृत्तेन त्वङ्गस्य दीर्घत्वं भवतीत्युभयथार्थप्रतिपत्तिर्भवति ।

३ । नामि ।

अङ्गाधिकारात्नामि परतोऽङ्गस्य दीर्घो विधीयते । अङ्गञ्च प्रत्यये परतो भवति । नचैह शास्त्रे क्वचिन्नामप्रत्ययो विहितः । ततो न ज्ञायते नामीति कलेरुदं यङ्गमिति । अतस्तत्परिज्ञानार्थमाह नामीति षष्ठीबहुवचन-

मित्यादि । आगतः प्राप्नो नुङ् येन तदागतनुट्कम् । अथवागतः प्राप्नो नुङ् यत्र तदागतनुट्कम् । कर्तुंशामिति । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम् ? यावता ऽण्यङ्गमत्रानुवर्त्तते । अत आह अथ इतेरत्रविभक्तमिति । न तिसृचतसृ इति (६।४।४) तिसृचतस्रोर् दीर्घत्वप्रतिषेधादित्यभिप्रायः । उत्तरार्थमिति । नोपधाया (६।४।७) इति । अत्र नामि परतो नोपधाया दीर्घत्वं यथा स्यात् । आमि मा भूदिति । एवमर्थमागतनुट्कग्रहणम् । तेन वक्ष्यामिष्य च दीर्घं न भवति । कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिषेधार्थमित्यागतनुट्कस्य ग्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्यथा ह्रीत्यादि । अन्यथा यद्यागतनुट्कस्यामो ग्रहणं न क्रियते तदा नुट् आम्भक्तत्वादाम्यग्रहणेन ग्रहणे कृते सति नुटि दीर्घत्वेन भवितव्यम् । अकृतेऽपि । ततश्च कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति नित्यत्वात् परमपि नुटं बाधित्वा दीर्घत्वमेव स्यात् । एवञ्च सति ऋस्वान्तमङ्गं न भवतीति नुङ्गेव न स्यात् । ननु च नुङ् ऋस्वान्ताद विधीयते । नच नित्यत्वाद् दीर्घत्वे कृते ऋस्वान्तमङ्गमस्ति । तत्र वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिर्भविष्यति । भूतपूर्वगत्या ऋस्वान्तादङ्गादुत्तरस्यामो नुङ् भवतीति नच शक्यते वक्तुम् । तिसृषां चतसृषामित्यत्र न तिसृचतसृ (६।४।४) इति प्रतिषेधात् । ऋस्ववचनं सावकाशमिति । यस्माद् ऋस्वनद्यापो (७।१।५४) नुङित्यत्र टेस्त्रय इत्यत (६।३।४८) स्त्रियङ्गमनुवर्त्तते । तेन त्रियङ्गणानुत्तरेव स्थानिवद्भावेन तिसृषामित्यत्र नुङ् भविष्यति । तथा चतसृषामित्यत्रापि षट्चतुर्थ्येत्थनेन (७।१।५५) स्थानिवद्भावादिति । नापि शक्यते वक्तुं नृषामित्यत्र नृ चेति (६।४।६) पक्षे दीर्घत्वाभावाद् ऋस्ववचनस्य सावकाशत्वमिति । नङ्गैकमुदाहरणं प्रति ऋस्ववचनं प्रयोजयति । यदि ङ्रेतावत् प्रयोजनं स्थान् नृनद्यापो नुङितेरावं ब्रूयात् । तदेवं ऋस्ववचनमनवकाशम् । अतः कृतेऽपि दीर्घत्वे ऽम्बीनामित्यादौ भूतपूर्वगत्या नुङ् भविष्यति । ऋस्वग्रहणसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तमिदमुक्तम् । अन्यथा हि नुङ्गेव न स्यादिति । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते वृत्तिग्रन्थे । आगतनुट्कस्य ग्रहणसुत्तरार्थमित्युक्ते चोदक आह कृते च नुटीत्यादि । कस्मान् भवतीति वाक्यशेषः । कृते च नुटि दीर्घस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थ-

मानतनुट्कस्य ग्रहणं कस्मात् भवतीति । युक्तश्चेतत् । तथाहि यस्यानत-
 नुट्कस्य ग्रहणं न स्यात् ततो नित्यत्वादीर्घत्वे कृते ऋस्वाभावादग्नी-
 नामित्यादौ नुङ् न स्यात् । सनुट्कस्य ग्रहणे तु भवतीत्येवं चोदकेनोक्ते
 सतीदमाह अन्यथा हीत्यादि । हिशब्दोऽयमपिशब्दार्थे वर्तते । नशब्दोऽपि
 नन्वित्यर्थे वर्तते । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । एवकारो भिन्नक्रमः
 स्वादित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तदयमन्वार्थः । अन्यथापि ननु नुट् स्यादेव ।
 न केवलं सनुट्कस्य ग्रहणे सत्यग्नीनामित्यादौ नुङ् भवत्यपि त्वन्यथाप्यनागत-
 नुट्कस्यापि ग्रहणे नुट् स्यादेवेति । अथ किमर्थमागतनुट्कस्य ग्रहणम् ?
 अस्मि दीर्घ इत्येव नोचेत् । अस्मिन् पर्यनुयोगे सति नामि दीर्घ इत्यादेः
 श्लोकोपपत्त्याः । योऽयं नामि दीर्घोक्तः स यद्यामि भवेदामीत्येवं
 सूत्रप्रणयने सति कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परमपि नुटं बाधित्वा
 दीर्घत्वमेव स्यात् । ततश्च नुङ् न स्यादेव । अऋस्वान्तत्वादङ्गस्य । नैष
 दोषः । वचनादिति । वचनाद्नुङ् भविष्यति । यदि दीर्घत्वे नुङ् न स्यात्
 तदा ऋस्वनद्यापो नुङित्यत्र (७।१।५४) ऋस्ववचनमनर्थकं स्यात् । अनव-
 काशत्वात् । तस्माद् ऋस्ववचनसामर्थ्यादसति सांप्रतिके ऋस्वान्तोऽङ्गे भूत-
 पूर्वगत्या कृतेऽपि दीर्घत्वेऽङ्गस्य नुङ् भविष्यति । यत्र तन्नास्तीति तत्र
 वचनस्यावकाश इति वाक्यशेषः । यत्र दीर्घत्वं नास्ति तिसृणां चतसृणा-
 मिति तत्र ऋस्ववचनस्यावकाशः । अतोऽग्नीनामित्यादौ दीर्घत्वे कृते
 भूतपूर्वगत्या नुङ्गागमो न लभ्यते । साम्प्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति ।
 ननु तिसृणामित्यादावपि नैव ऋस्ववचनस्यावकाशः । अन्यथैवात्र नुटः
 सिद्धत्वादिति भावः । इह तावत् तिसृणामिति विनापि ऋस्वग्रहणेनानेनैव
 सूत्रेण नुङ् भविष्यति । त्रिग्रहणानुवृत्तेः । चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यं-
 त्यनेनेव (७।१।५४) । नृणामित्यत्र यद्यपि ऋस्वान्तमङ्गं तथापि नैकमुदा-
 हरणं प्रति ऋस्ववचनं प्रयोजयति । अन्यथा हि नृग्रहणमेव कुर्यात् । न
 ऋस्वग्रहणम् । तस्मान्नास्त्येव ऋस्ववचनस्यावकाशः । तदेतदपार्थक्यं मा
 भूदिति ऋस्ववचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि नुङ् भवतीत्यविचलमेतत् । एवमक्रिय-
 माद्येऽपि सनुट्कस्य ग्रहणे दीर्घत्वे कृतेऽपि नुङ् भविष्यतीति परमतमाशङ्क

प्रयोजनान्तरमाह नोपधायाश्चेत्यादि । चशब्दस्तर्ज्जयै । एवं तर्हि नोपधाया इति (६।४।७) दीर्घत्वं नामि परभूते या नोपधा तस्या यथा स्यात् पञ्चानां सप्तम्यादित्यादी । अत्र हि षट्चतुर्थ्येत्यनेन (७।१।५५) पञ्चानामित्येवमादेर्नाम्नादङ्गादामो नुटि कृते नामि परतो नोपधा भवति । यदि पुनरामीत्येवोच्येत तदा वर्मणामित्यादावपि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सनुट्कस्य ग्रहणे सति न भवति । नुटो लक्षणाभावात् । अत्र हि केवलं आमि नोपधा । नतु सनुट्के । तदेवं वर्मणामित्यत्र नोपधाया इति (६।४।७) दीर्घत्वं मा भूदित्येवमर्थं नामीत्युक्तम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

तिसृचतस्त्रिति । सुपां सुलुगिति (७।१।३६) षष्ठीद्विवचनस्य लुक् कृत्वा निर्देशः कृतः । तिसृणाम् । चतसृणामिति । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतस्त्रिति (७।१।६६) तिसृचतस्त्रादेशौ भवतः । ननु चात्र दीर्घत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तत् किं प्रतिषेधेनेति ? तथा ह्यत्रादेशयोः कृतयोरुभयं प्राप्नोति । नुडागमोऽचि र ऋतइति (७।१।१००) रेफादेशश्च । तत्र परत्वाद्रेफादेशे सत्यनजन्तमङ्गं भवति । अजन्तस्य दीर्घत्वेन भवितव्यम् । दीर्घग्रहणेनाचश्चेत्यस्या (१।२।२८) उपस्थापितत्वादित्यत्र आह इदमेवेत्यादि । यद्यत्र रेफादेशः स्यादयं प्रतिषेधो न कृतः स्यात् । कृतश्च । तस्मादयं प्रतिषेधो ज्ञापयत्यचि र ऋत इत्यस्मात् (७।१।१००) पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति । तेन नुमचि र ऋतदृज्-वदभावो नुङ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेत्येतदुक्तं भवति ।

५ । ह्रन्स्यभयथा ।

वेति वक्तव्यं उभययेति वचनं वैचित्त्यार्थम् ।

६ । नृ च ।

केचिदेतच्छब्दसीति नानुवर्त्तयन्तीति । त एवं मन्यन्ते । यद्ययं योग-
शब्दस्येव स्यात् शब्दसि नृ चोभयथेत्येकयोगमेव कुर्वीत । चकारो हि

नित्यवृत्तस्रोत्रमुक्त्यर्थः । तत्रैकयोगिनैव सिद्धे पृथग्योगकरत्वाविधीयते भाषायामप्येष योग इति । (A)

७ । नोपधायाः ।

अनजन्तार्थं आरम्भः । न इति षष्ठेऽकवचनान्तम् । सौत्रत्वादिदेशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वं मनाश्रित्याद् गुणः कृतः । न इति वर्णग्रहणम् । तत्र वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीति नकारान्तस्याङ्गस्योपधाया तस्या दीर्घत्वं विज्ञायत इत्याह नकारान्तस्याङ्गस्येति । पञ्चानामिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नकारलोपः ।

८ । ऋतुःस्थाने चासम्बुद्धौ ।

सामानीति असंशयोऽगिरिति (७।१।२०) शिभावः । राजनीति । सप्त-
म्येकवचनान्तम् । चकारो नोपधाया इत्यनुक्त्यर्थः । यद्येवं चानुक्तं नीत-
रत्नाभिसम्बध्यत इत्येतदनुवृत्तिं न प्राप्नोति । एवं तन्मूर्तदसन्देहार्थश्चकार
इति । असति हि चकारे सर्वनामस्थाने सम्बुद्धावित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्
किमयमसम्बुद्धावथ सम्बुद्धाविति । यद्येतत् प्रयोजनं स्यादसम्बुद्धौ सर्व-
नामस्थान इत्येवं ब्रूयात् । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थं चकारः ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

अत्र दीर्घग्रहणेनाचक्षेत्तस्याः (१।२।२८) परिभाषाया उपस्थाने सत्यच्
सन्निधापितः । नोपधाया (६।४।७) इत्यधिकारादुपधापि । षपूर्वस्येति । षः
पूर्वं यस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र यद्युपधा ऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयेत षपूर्वस्येत्त्व-
स्त्रीलिङ्गेन निर्देशो नोपपद्यते । तस्मादजत्रान्यपदार्थत्वेनाश्रीयत इत्याह
षपूर्वस्याच इत्यादि । उपधाया इत्येतदचः समानाधिकरणं विशेषणम् ।
ऋभुषामिति । ऋभुषोऽस्मात्सौत्यतद्गणितमावितीतिः (५।२।११५) । यद्येति
चेत्कारलोपः (६।४।१४८) । ऋभुषामिति स्थिते द्वितीयैकवचनम् ।
पथिमश्रुभुषाणामादित्यनुवर्त्तमानं (७।१।८५) इतोऽतु सर्वनामस्थानइत्यस्यम्

(A) तथाहि प्रदीपः—“चिन्ताजर्जरचेतसां वत वृषां वा नाम ज्ञानोऽप्येति । “वृषाणीको जग
जगति पवसानमेष इति । “दक्षितास्त्रमस्त्रितं वृषां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जन इति ।

(७।१।८६) । पूर्वप्रश्नसुत्तरार्थम् । इह तु वा यो निगम इत्येतावत्सुच्यमाने
पकारात् परस्याचो नोपधाया इति (६।४।७) विकल्पेन दीर्घत्वं लभ्यत एव ।

१० । सान्तमहृतः संयोगस्य ।

सकारोऽकार उच्चारणार्थः । सोऽन्तोऽस्य स तथोक्तः । सान्तइत्य-
विभक्तिकोऽयं निर्देशः । तत्रोत्पन्नायाः षष्ठ्या लुप्तत्वात् । सकारान्तस्य
संयोगो नकारो महृतश्चेति । अत्रापि नकार इत्यपेक्ष्यते । सकारान्तस्य
महृतश्चेति द्वे अप्यवयवषष्ठ्यौ । सान्तसंयोगस्य यो नकारोऽवयवो महृच्छब्दस्य
च योऽवयवइत्यर्थः । एतेन सान्तसंयोगो महृच्छब्दोभयमध्येतन्नकारस्य
विशेषणमिति दर्शयति । तस्योपधाया इति । तस्येत्यनेन नकारः प्रत्यव-
सृज्यते । तस्य नकारस्य सम्बन्धिन्या उपधाया इत्यर्थः । एतेनापि नकार
उपधाया विशेषणमित्याचष्टे । कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च सम्बन्धः ? येनासौ
तस्येति व्यपदिश्यते । निमित्तनिमित्तिभावः । अन्तर्गताकारोपेक्षया हि
पूर्वत्वे सत्यन्तर्गताकारात् पूर्वं वर्ण उपधा भवति । तस्मादकारो निमित्तम् ।
उपधा निमित्तिनी । अथवा समीपसमीपिलक्षणः सम्बन्धः । एतेन नकार-
समीपवर्त्तिन्या उपधाया इत्यर्थः । श्रेयानिति । प्रशस्योऽयम् । प्रशस्योऽयम् ।
अनयोरयम्यक्तार्थेण प्रशस्य इति द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनावितीयसुन्
(५।१।५०) । प्रशस्यस्य अइति आदेशः (५।३।६०) । प्रकृत्यैकाज् इति प्रकृति-
वद्भावाद् (६।४।१६१) टिलोपो यस्येति चेति लोपश्च (६।४।१४८) न भवति ।
उगिदक्षामित्यादिना नुम् (७।१।७०) । हल् ङादिसंयोगान्तलोपो । श्रेयांसि
पर्यासीति । पूर्ववज्जसःप्रिभावः । नपुंसकस्य भलच इति नुम् (७।१। २) ।
कथं पुनरत्र नकारात् पूर्वस्योपधात्वम् ? यावतालोऽन्त्यात् पूर्व उपसेत्वालां
(१।१।६५) सन्निविष्टानां योऽन्त्योऽल् ततः पूर्वस्योपधासंज्ञा विहिता । नचात्र
नकारोऽन्तः । किं तर्हि ? सकारः । नैष दोषः । अपेक्षितं ह्यन्त्यत्वम् । तत्
सकारात् पूर्वं ये वर्णास्तेषां नकारोऽन्त्यइति । ततः पूर्वं वर्ण उपधा भवति ।
यद्येवं तच्चको रश्चक इत्यत्रापि सकारात् पूर्वं ये वर्णास्तेषां नकारोऽन्त्य इति ।
ततः पूर्वोऽवर्ण उपधा स्यात् । नतच्चात उपधाया इति (७।१।११६) वृद्धिः
स्यात् । नैतदस्ति । अङ्गस्य योऽकार उपधा तस्या वृद्धिर्विधीयते । नचात्रा-

कारोऽङ्गस्योपधा । अतो न भविष्यतीति । एतच्चाशङ्कं वक्तुम् । अकारस्याङ्गा-
वयवत्वात् । पाचक इत्यादावप्यङ्गावयवत्वादकारोऽङ्गस्योपधेत्युच्यते । तस्मात्
प्राप्नोत्येव वृद्धिः । नैष दोषः । अत उपधाया इत्यत्र (७।१।११६) हि अङ्गिती-
त्यनुवर्त्तते । तेनोपधा विशिष्यते । अिति प्रत्यये परतो योपधेति । तत्र
येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिलेखेन वर्णेन व्यवधान-
माश्रीयते । न पुनरनेकेन । तच्चको रचक इत्यत्रानेकेन वर्णेन व्यवधानम् ।
अतो न भवति वृद्धिप्रसङ्गः । इह तु सूत्रे न सर्वनामस्थानेनोपधा विशिष्यते ।
किं तर्हि ? संयोगः । तेन सर्वनामस्थाने परतो यः संयोग इति । तेन
यत्र संयोगादनन्तरं सर्वनामस्थानं तत्र यद्युपधायाः सर्वनामस्थानस्य चानेक-
वर्णकृतं व्यवधानं तथापि दीर्घत्वं भवत्येव । अतएव सर्वनामस्थानेन
संयोगस्य विशेषणाद् हंसो हंसा इत्यत्र दीर्घत्वं न भवति । नञ्च संयोगाद-
नन्तरं सर्वनामस्थानमस्ति । अकारेण व्यवधानात् । अथेह कस्मात् भवति ?
हंसमाचष्ट इति । तदाचष्ट इति (३।१।२६८) णिच् । णाविष्ठवत् कार्यम्
प्रातिपदिकस्थेति टिलोपः (६।४।१५५, वा) । हंसयतेः क्तिप् । हन् हंसो हंस
इति । वा षपूर्वस्य निगमइत्यतो (६।४।८) वायङ्गणानुवृत्तेः । नचेवं सति-
सर्वत्र विकल्पप्रसङ्गः । व्यवस्थितविभाषात्वात् । एतेन हिंसि हंसायामित्यस्य
क्रियन्तस्य सुहिन् सुहिंसो सुहिंस (१३) इत्यत्र दीर्घत्वाभावो वेदितव्यः ।
यस्याह इदितो नुम् धातोरित्यनेन (७।१।५८) नित्यो नुम् । नुम्विधातुपदेशि-
वद्वचनात् । ततो नुमः पृथक्सिद्धत्वं नास्ति । अत्र तु सिद्धानां सम्बन्धः
समवायो भवति । नतु संयोगः । तेन संयोगाभावादिह दीर्घत्वं न भवति ।
तस्मिन्नेन संयोगान्तलोपोऽपि सुहिनित्यत्र न स्यात् । नेह वैशेषिकशास्त्र-
प्रसिद्धोऽयं संयोगो गृह्यते । अपि तु हलोऽनन्तराः संयोग (१।१।७) इति ।
हलाक्षरन्तर्यालक्षण इह शास्त्रे प्रसिद्धः संयोग एव । स चेहास्तोर्वैत्यसारः
परिवारः । महानिति । वर्त्तमाने पृथद्वृत्तकालजगच्छब्दवदिति (वण, १।१५१)
निपातनसूत्रेण शब्दवदित्यतिदेशादुक्तकार्यं नुम् । सान्तमवृत्त इति किम् ?
वृद्धिः ।

११ । अपठंस्तृप्स्वसन्मृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृष्टोदपोदप्रशास्तृक्षाम् ।

आप इति । अपशब्दस्य बहुत्वादेकवचनद्विवचने न सम्भवत इति बहुवचनमुपन्यस्तम् । बह्वाम्पीति । बहव आप एष्विति बहुव्रीहिः । तदन्तविधेरिष्टत्वात् तदन्तस्यापि दीर्घत्वं भवति । तथाहि येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र (१।१।७२) सूत्रे कानि पुनरत्र प्रयोजनानीति प्रश्न इदमुक्तम् प्रयोजनममहदप्स्वसन्मृनेष्टृत्वष्टृ इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिरभ्यन्ते । यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते (प, ३२) । नैष दोषः । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यत (६।४।८) शकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तमसुच्यार्थः । तेन तदन्तस्यापि दीर्घत्वं भविष्यति । केचिदिति वचनात् केचिन्नेच्छन्तीत्युक्तम् । तस्मिन्नेन बह्वाम्पीत्येवं भवति । कस्मात् पुनरत्र ऋक्पूरवधूः पद्यामानश्च इत्यनेनाकारः (५।४।७४) समासान्तो न क्रियत इत्याह तत्र समासान्तो विधिरनित्य इत्यादि । इयञ्च परिभाषा स्फिगपूतवीषाञ्चोध्यकुचि सीरनाम नाम चेत्यत्राध्यग्रहणेन (६।२।१८७) ज्ञापिता । यथाध्यग्रहणं ज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमपि बह्वाम्पीति नैव सम्भवति । तथाहि बह्वपि इति स्थिते ऽनेन दीर्घत्वं प्राप्नोति । नपुंसकस्य भलच इति (७।१।७२) नुम् च । तच्च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परत्वाच्च नुम् कर्त्तव्यः । तस्मिन् कृत उपधाया अदीर्घभाविनीत्वाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह नित्यमपि च । चेत्वादि । नित्यमपीत्यपिशब्दात् परमपि । कथं पुनरिष्यमाणं नुममकृत्वा दीर्घत्वं लभ्यते ? वा षपूर्वस्य निगम इत्यतः (६।४।८) पूर्वग्रहणानुवृत्तेः । तस्मैतदेव प्रयोजनम् । यदन्त्यत् कार्यं प्राप्नोति तदकृत्वा दीर्घत्वमेव पूर्वं कर्त्तव्यमिति । अन्यत्वाच्च नपुंसकस्य भलच इति (७।१।७२) नुम् विधीयते । नपुंसकश्चार्थधर्मः । अर्थे च शब्दानुशासनेऽस्मिन् कार्यभावाच्चपुंसकाभिभाषी शब्दो नुमविधावाश्रयणीयः । तच्च शब्दं ग्रहीतुं प्रयोगोऽनुगमनीय इति नुमो बहिरङ्गत्वम् । अयन्तु दीर्घः साक्षादपशब्दमुच्चार्य विधीयमानो यथोच्चारितस्यैव क्रियमाणोऽस्याश्रयत्वादन्तरङ्ग इति पूर्वं दीर्घः प्रवर्त्तते । पञ्चाक्षुमिति । एतच्चायुक्तम् । अनेन हि न्यायेन बह्वाम्पीति न सिध्येत् । एतदपि कैचिदित्यते ।

यस्य च व्याख्यान साधारणत्वादपि पूर्वमेव दीर्घत्वेन भवितव्यम् ।
 यथाकुमा । पूर्वस्मिन् परिहारे न दोषः । ये हि बह्वर्थास्मिन् भवन्ति ते
 पूर्वप्रवृत्तिमिव नावर्त्तयन्ति । कर्त्तार इति । तच्छोलादावर्थे ढञिति । द्विती-
 यस्मिन्नामस्थानयोरिति (७।३।१००) गुणः । जनापवादानिति । द्वितीयान्त-
 स्नानुप्रयोगस्तु बन्ततां दर्शयितुम् । ढणो हि प्रयोगे न लोकाव्ययनिष्ठत्वादिना
 (२।३।६८) षष्ठ्या प्रतिषिद्धायां द्वितीयेव भवति । एकवचनं नोदाहृतम् । तच्च
 ऋदुग्गन्ः पुरोट्थोऽनेहसाध्वेत्यनङ्गादेशे (७।१।८४) कर्त्तृ नोपधायाः (६।४।९)
 सर्वनामस्थाने चेत्यादिना (६।४।८) दौर्घस्य सिद्धत्वात् । कटस्थेति षष्ठ्य-
 न्तस्यानुप्रयोगस्तु चोऽभिव्यक्तये । तस्य प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । कर्त्तृक-
 र्मणोः कर्त्तृत्वनेन (२।३।६५) । अथ यथा तुरिहेमेयस्त्वित्त्वत् (६।४।१५४)
 तुरिति ढस्त्वचोर्धत् समानं रूपं तस्यैव ग्रहणं कृतं नतु तयोर्भेदेन
 तथेहापि किमर्थं न कृतम् ? अर्थवत्त्वसाधनञ्च (६।४।१२७) इत्यर्वादेशस्य
 ढञस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिति चेद् नैतत् प्रयोजनम् । अर्थवद्व्यव-
 परिभाषयैव हि तस्य ग्रहणं न भविष्यति । एवं ढस्त्वचोर्भेदेनोपादान-
 मस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनानित्यनृपग्रहणान्यर्थवता
 चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीतुप्रपञ्चं (प, १७) भवति । अथवा
 सामान्यनिर्देशे क्वचिद् विशेष एव गृह्यत इति ज्ञापनार्थम् । तेन न कोप-
 चाया इत्यत्र (६।३।३७) सामान्योक्तावपि तद्विषयसम्बन्धेन प्रकारो गृह्यते ।
 न ककारमात्रम् । अथ नम्रादीनां ग्रहणं किमर्थम् ? यावता ते हि केचित्
 ढञन्ता व्युत्पाद्यन्ते केचित् ढञन्ताः । तत्र ढस्त्वग्रहणेनैव सिद्धमित्याह
 नम्रादीनामित्यादि । केचिदाचार्या नम्रादीन्यव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकाङ्गी-
 ष्यन्ति । केचिद् व्युत्पन्नानि । तत्रैषा व्युत्पत्तिः । नमिति । नमैस्तुषि
 मकारस्य प्रकारो निपात्यते । नेद्विति । नयतेस्तुषि बुक् च । त्वद्विति ।
 त्विषेस्तत्रैवाकार उपधाया अनित्यत्वञ्च । ञञिति । ञदेस्तुप् । ञोढ-
 पोन्निति । ञुहोतेः पुनातेश्च स एव । प्रगास्त्विति । गासेः प्रपूर्वाच्चासि-
 षदादिभ्यः (उण्, २।२५०) संज्ञायाञ्चानित्यत्वेति ढञनित्यत्वञ्च । तत्राव्युत्-
 पत्तिपक्ष एवा ढस्त्वग्रहणाभावात् ढस्त्वग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति

विष्वर्थम् पृथगुपादानम् । व्युत्पत्तिपक्षे तु ऋस्तृजन्तादेव सिद्धे नियमार्थम् ।
एषानेव संज्ञाशब्दानां यथा स्यात् । अन्ये य एवभूताः संज्ञाशब्दा स्तेषां मा
भूदिति । तेन मातरो मातर इत्यादौ न भवति । अथ प्रशास्तृणामित्यत्र केन
षत्वम् ? रषाभ्यामित्यादिनेति (८।४।१) चेत् ? न । यस्माद् रषाभ्यामि-
त्युच्यते । न चात्र रषौ स्तः । एवं तद्धोष निर्देशो ज्ञापयति यतो विहितं णत्वं
ततोऽन्यत्रापि भवतीति । तेन मातृणां पितृणां ग्रामणी रघणीरित्यादौ
षत्वं सिद्धमवति । ततश्च रषाभ्यां णत्व ऋवर्णाच्चेति (८।४।१, १वा) वक्तव्यं न
वक्तव्यं भवति ।

१२ । इन् इन् पूषार्थ्यम्णां शौ ।

अग्निनक्षत्रपञ्चमार्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती-(प, १७)
तीन्पञ्चमेन तदन्तं गृह्यते । इतरभ्योऽपि केवलेभ्यः शिर्षं भवतीति । तथाहि
इति विहितं इन्तेः क्षिप्तस्तेदं ग्रहणम् । नच केवलस्य इन्तेः क्षिप् दृश्यते ।
इतरो तु पुंलिङ्गो । नपुंसकादुत्तरयोर्जस्रसोऽग्निर्विधीयते । तस्मात्
तेरपि सामर्थ्यात् तदन्तविधिं विज्ञायत इत्याह इन् इन् पूषन् अर्थ्यम्
इत्येवमन्तानामङ्गानामिति । बहुदण्डीनीति । दण्ड एषामस्तीति मत्वर्थीय
इति । बहुवो दण्डिन एषां सन्तीति बहुव्रीहिः । ततो जस्रसो । तयोश्च
पूर्ववच्छिभावः । अनेन दीर्घत्वम् । ननु चेन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तच्च प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात् स विहितं स्तदादे स्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीति (प, २४)
दण्डीनीत्यत्रैव दीर्घत्वेन भवितव्यम् । नतु बहुदण्डीनीत्यत्र । नैतदस्ति ।
यत्र हि प्रत्ययस्यैव ग्रहणं तत्रैवेयं परिभाषा । नतं प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ।
अपितु प्रत्ययाप्रत्यययोः । अन्यथा वाच एषां सन्तीति वाचो म्निनिः
(५।२।१२४) वाग्मिनि । स्रज एषां सन्तीत्यस्मायामेधास्रजो विनिः
(५।२।१२१) स्रज्वीचीत्येवमादौ न स्यात् । तस्मात्वाचासौ परिभाषो-
पतिष्ठते । बहुवचसापीति । इत्थं इतवन्तो ब्रह्मभूषणत्वेण क्षिप्
(१।२।८०) । बहुवो इतवन्तो येषु तानि बहुवचसाणि । प्रातिपदिकान्त
सुमविभक्तिषु चेति (८।४।१) षत्वम् । बहुवः पूषणो येषु तानि
बहुवचसाणि । बहुवोऽर्थ्यमसौ येषु तानि बहुवर्थ्यमाणि । ननु सर्वनामनां

वासङ्गुवावित्थनेन दीर्घत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थोऽयमारब्ध इत्यत
 पाङ् सिद्धे सत्यारब्ध इत्यादि । युक्तोऽस्य नियमार्थं पारम्भः । किन्वा-
 रभ्यमाप्तेऽप्येतस्मिन् नियमार्थं भ्रूणहृत्प्राणानुनासिकस्य किम्भलोः द्वितीति
 (६१४।१८) दीर्घत्वं प्राप्नोत्येव । तथाह्ययं श्रौ सर्वनामस्थाने नियम
 पारभ्यते । अत्र यथा विशिष्टायाः प्रकृतेर्नियम पारभ्यमाणः प्रकृत्य-
 त्तरस्य न भवति प्रतामौ प्रताम इति तथा सर्वनामसंज्ञाविशिष्टे शिप्रत्यय
 पारभ्यमाणः सर्वनामस्थान एव स्यात् । अन्यत्र न स्यात् । तुल्यजाती-
 यापेक्षत्वान्नियमस्य । ततश्चासर्वनामस्थाने नियमाभावाद्दीर्घत्वं स्वादे-
 वेत्यत पाङ् दीर्घविधिरित्यादि श्लोकम् (C) । य इह शास्त्र इज्जनादीनां
 दीर्घत्वविधानं तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा । क्व विनियम्य ? सुटि ।
 सर्वनामस्थानोपलक्षणमेतत् सुहृद्वचम् । सर्वनामस्थानइत्यर्थः । ततः किं
 कुर्यादित्यत पाङ् श्रौ नियममित्यादि । सर्वनामस्थाने नियमं कृत्वा पुनः श्रौ
 नियमं कुर्यात् । एवकारोऽवधारणार्थः । स तु भिन्नक्रमः । विदध्यादित्य-
 स्थानन्तरं द्रष्टव्यः । सुविद्वान् सुपण्डितः । कथं पुनरेतेन योगिनो नियमो
 यज्यते कर्तुम् ? एवं मन्यते । इमं योगं विभज्य द्वौ योगौ कर्त्तव्याविति ।
 इन्द्रन्पुष्यार्थमृषामित्येको योगः । ततः श्राविति द्वितीयः । सर्वनाम-
 यज्जन्वात्प्राणानुवर्त्तते । तत्र पूर्वयोगो दीर्घविधिर्य इन्द्रन्प्राणतीनां तं विधिं
 विनियम्य सुटीत्यनेन दर्शितः । द्वितीयस्तु श्रौ नियमं पुनरेव विदध्यादित्यनेन
 तत्र पूर्वेषु योगिन दीर्घत्वं भवेत् सर्वनामस्थाने वासङ्गुवा इत्यनेन (६१४।८) ।
 अनुनासिकस्य किम्भलाः द्वितीत्यनेन (६१४।१८) वा दीर्घत्वं विनियम्यते ।
 इन्द्रप्रभृतीनां सर्वनामस्थान एव दीर्घत्वम् । नाभ्यत्र । तेन सप्तम्या दीर्घा न
 भवति । इन्द्रहृदि भ्रूणहृत्प्राणानुवर्त्तते । द्वितीयेन तु श्रौ नियम्यते । तत्रापि सर्व-
 नामस्थाने श्रावेव दीर्घा भवति । नाभ्यत्रेति । तेन बहुवचनवाचीत्यत्र भवति ।
 इन्द्रहृदो । इन्द्रहृत् इत्यत्र न भवति । एवं योगद्वयेन नियमद्वये क्रियमात्रे
 सति योऽर्थः सम्यग्यते तं दर्शयितुमाह भ्रूणहृत्प्राणानुवर्त्तते । तथाह्यत्र न दुष्येदिति ।
 तथैवं योगद्वये कृते ऽस्य पाणिनेर् भ्रूणहृत्प्राणानुवर्त्ततेत्यन्वयः नैव दुष्येत्वावित्यत्र-

दोषवद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मादेवं योगद्वयेन नियमद्वये क्रियमाणे भूषणनीतिगतत्वं दुष्येत् तस्माद् दीर्घविधि यं दृष्टेन प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटि शौ निगमं सुविद्वान् पुनर्विदध्यात् । द्वितीयस्त्वितिकरणो भूषणनो-
 तीतस्य स्वरूपपदार्थकतां द्योतयति । एवं योगद्वयेन भूषणनोत्पन्न दीर्घत्वं परिहृतेऽकस्मिन् योगे परिहर्तुमाह शास्त्रोक्त्यादि । शास्त्रि उपदिशामि ।
 तमपरमुपायं येनैकस्मिन् योगे सति भूषणनो भूषणन इति न दुष्यति ।
 नापि भूषणनोतीतत्वं । कः पुनरसावुपाय इत्याह निवर्त्येत्यादि । सुटीतीत-
 योगिन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थान इति यदेतत् प्रकृतं तं निवर्त्य ।
 अविशेष इति । नास्य विशेषो विद्यत इत्यविशेषः । तस्मिन्विशेषेऽनाश्रित-
 विशेषे प्रत्ययमात्रे शावितेयं तं नियमं कुरु । एवं वा नियमं कुर्वित्यर्थः ।
 वाग्यः पञ्चान्तरत्वमस्य परीहारस्य द्योतयति । अपिशब्दो भूषणनीत्य-
 चापि पञ्चान्तर आश्रीयमाणे न दुष्यतीत्यर्थः । कथं पुनर्न दुष्यति ?
 शावेव दीर्घत्वस्य नियतत्वात् । इन्प्रभृतीनां यदि दीर्घत्वं भवति
 तदा शावेव प्रत्यये । नान्यत्रेति । निवर्त्तय सुटीत्यनेन शास्त्रीयस्याधिकारस्य
 निवृत्तिर्दर्शिता । निवृत्ते तु तस्मिन् यदि लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण
 आश्रीयते तदा पूर्ववद् भूषणनीत्यत्र स्यादेव दीर्घत्वम् । अतो लौकिका-
 धारनिरासायाहासमीक्ष्येति । सुटीत्यनेनास्य सम्बन्धः । सर्वनामस्थान
 मपेक्षेत्यर्थः । एवं सर्वनामस्थानग्रहणनिवृत्ते ऽनपेक्षिते च प्रत्ययमात्रा-
 पेक्षया शावित्वयं नियमः प्रत्ययमात्रं नियमयति । नतु तुल्यजातीयं सर्वनाम-
 स्थानमेव । तेन न केवलमन्यत्र सर्वनामस्थाने दीर्घो न भवतपि तु भूष-
 णनीत्यत्रापि । यदि तर्हि प्रत्ययमात्रमाश्रित्य सर्वनामस्थानविषयं मनपेक्ष
 शौ नियम एवं हि सति दीर्घत्वस्य शावेव नियतत्वाद् यथा भूषणनीत्यत्र न
 भवति तथाचारे क्वङ्गाप्युक्तसर्वधातुकयोर्दीर्घ इति (७।४।२५) दीर्घत्वं
 न स्यात् । ततश्च भूषणनोवाचरीति कर्तुः क्वङ् सलोपयेति (३।१।११) क्वङि
 विहिते भूषणयत इत्यनिष्टं रूपमापद्येत्यत्र आह दीर्घविधेरित्यादि ।
 नोपचाया (४।४।७) इत्यत्र उपधाग्रहणं मनुवर्त्तते । तेन न सर्वस्य
 दीर्घविधेरयं नियमः । अपि तूपेक्षादीर्घविधेः । नचाहर्तुसर्वधातु-

योरित्युपधादीर्घविधिः (७।४।२५) । किं तर्हि ? अजन्तदीर्घविधिः ।
 तस्मादयमत्र प्रवर्तते एव । जन्तुयि दीर्घविधौ च न दोष इति
 यकारादौ प्रत्यये क्वञि दोषो न भवतीत्यर्थः । जन्तेति निपातो
 वचनारम्भेऽभिसुखोकरणे वा वर्तते । अन्ये तु जन्तियि दीर्घविधौ च न
 दोष इति पठन्ति । त एवं व्याचक्षते । जन्तेर्यो जन्तियः । पञ्चमीति
 (२।१।३७) योगविभागात् समासः । तस्मिन् जन्तियि । समस्यैकवचन
 मेतत् । जन्तेधातोर्त्यकारादि र्यः प्रत्यय इति । तत्र दीर्घविधौ न दोषः ।
 यकारः पूर्वत्र परीहारे वक्ष्यमाणे च । अत एवोपधानियमाद् जन्तेर्यकारादौ
 प्रत्यये न दोष इत्यस्यार्थस्य द्योतनाय । सम्यति सर्वनामस्थानपञ्चमे
 ऽनुवर्त्तमाने ऽसति च योगविभागे भ्रूणहनीत्यत्र यथा दीर्घत्वं न भवति
 तथा तद्वर्त्तयितुं माह सुव्यपि वेत्यादि । वाग्रन्धोऽत्र पञ्चान्तरं द्योतयति ।
 अपिग्रन्धो भिन्नक्रमः । अप्रकृतप्रतिषेध इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अत्रापि
 सुटीत्येतत् सर्वनामस्थानोपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । नास्य विद्यतेऽवकाशः ।
 व्यावृत्तिविषयो व्यवच्छेद्य इत्यनवकाशः । प्रकृतात् सर्वनामस्थानादन्यद-
 प्रकृतम् । सर्वनामस्थानव्यतिरिक्तम् प्रत्ययान्तरमप्रकृतम् । तत्र दीर्घत्वस्य
 प्रतिषेधोऽप्रकृतप्रतिषेधः । अप्रकृते प्रतिषेधोऽप्रकृतप्रतिषेधः । सममीति
 (२।१।४०) योगविभागात् समासः । अप्रकृतप्रतिषेध इति विषयसप्तमीयम् ।
 अयं तावत् पूर्वार्धस्यावयवार्थः । समुदायार्थस्तुच्यते । अथवानुवर्त्त-
 मानेऽपि सर्वनामस्थानपञ्चमे तत्र ग्रावित्वस्य नियमस्य किञ्चिदभावस्य
 सौत्वनवकाशः सन् सामर्थ्यादप्रकृतप्रतिषेधेऽपि कर्त्तव्यतया विषयभूतं
 प्रवर्त्तते व्याप्रियते । अपिग्रन्धादत्रापि सर्वनामस्थाने । कथं पुनरनवकाश
 इत्याह सख हौत्यादि । यस्येति ग्रावित्वपेक्षया षष्ठी । द्विग्रन्धो यस्मादर्थः ।
 द्विविधं हि सर्वनामस्थानम् । सुट् शिब । तयोः पूर्वं स्त्रीपंसयोः सम्बन्धि । न
 नपंसकस्य । सुट् नपंसकस्येति (२।१।४१) वचनात् । इतरत् पुनर्नपंसकस्य । तत
 एव तस्य वचनम् । तत्र यत्सम्बन्धिनि शो सर्वनामस्थाने ग्रावित्वस्य नियमः
 शिबते सुटि मेतत् । सुटि सर्वनामस्थाने परतन्त्रनपंसकं न भवतीत्यर्थः ।
 अनेन सुटः सर्वनामस्थानस्थानपंसकसम्बन्धित्वमाख्यातम् । तेन न तत्र

भवेद्विनियम्यम् । यस्मादेवं सुट् सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य सम्बन्धि न भवति तेन कारणेन तत्रानपुंसकसम्बन्धिनि सर्वनामस्थाने शक्तिव्यस्य नियमस्य विनियम्यं व्यावर्त्यं नास्तीति नपुंसकसम्बन्धिनि हि क्रियमाणो नियमो युक्तः । अनपुंसकसम्बन्धिन्येवास्मिन् सर्वनामस्थाने तुल्यजातीये निवृत्तिं कुर्यात् । न च शिष्यतिरिक्तं नपुंसकसम्बन्धि सर्वनामस्थानमस्ति । ततो नास्ति तुल्यजातीये व्यावर्त्यम् । शौ नियमस्येति तस्यानवकाशत्वम् । तस्मादप्रकृतप्रतिषेधेऽपि व्याप्रियते । हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना कारिकात्रयस्यापि यथाप्रधान मर्थमाचष्टे । तत्र हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना भ्रूणहृनोति तथास्य न दुष्येदित्यस्यार्थं आख्यातः । योगविभाग इत्यादिना दीर्घविधिर्यं इङ्गन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीतस्य । तत इत्यादिना शौ नियमं पुनरेव विदध्यादित्यस्य । सर्वनामस्थान इत्यादिना हितोयञ्चोक्तपूर्वस्य । यस्त्वित्यादिनोत्तरार्धस्य । अथवेत्यादिना सुव्यपि वा प्रकृतेरनवकाश इत्यस्य । सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यमनवकाशत्वम् । अवशिष्टेषु नियम इत्यनेन शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेध इत्यस्य । अवशिष्टेष्वेति सामान्येन न प्रकृत एव । अपितु प्रत्ययमात्र इत्यर्थः । य स्वप्रकृतप्रतिषेधार्थतामेवास्य नियमस्य व्याचष्टे तस्येव तद्वचनमवशिष्टेष्वित्यनेन वृत्तिकारवचनेन विरुध्यते । एवं ह्यवशिष्टेषु नियमो भवति यदि सर्वत्र प्रकृते चाप्रकृते च प्रत्ययमात्रे भवति । अथ तु प्रकृतं परित्यज्याप्रकृत एव स्यात् ततो विशेषेण स्यात्तावशिष्टेषु । अवशिष्टेषु वास्मिन्नियमे सत्यनेनैव सर्वत्र दीर्घत्वस्य निवर्तितत्वात् सो चेत्त्ययं योगो (१।४।१४) विध्यर्थो वेदितव्यः । सामर्थ्यादवशिष्टेषु नियम इत्युक्तम् । अतस्तत् सामर्थ्यं दर्शयन् शिष्यन्दो ह्रीत्यादिना यस्य हि शौ नियम इत्यस्यार्थमाचष्टे । अत्र शिष्यन्दे नियमः क्रियते स यस्माकपुंसकस्य सर्वनामस्थानं न स्त्रीपुंसयोः । नपुंसकादुत्तरयोर्जस्यसोः स्त्रादेशस्य विधानात् । न च तस्यान्यत् सर्वनामस्थानमस्तीत्यनेन सुट् सर्वनामस्थानस्य नपुंसकसम्बन्धित्वं दर्शयति । इति कारणो हेतो । यत एवं नियमो विधीयते नपुंसकसम्बन्धिनि शौ सर्वनामस्थाने तज्जातीय मन्वत् सर्वनामस्थानं हि नास्ति । तस्मात् तुल्यजातीयस्यैव स्यात्तथावादवशिष्टेषु नियमः । तत्र त्वित्यादि । तुल्यन्दो-

स्वधारणादीं भिन्नकामस्य निवृत्त्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तत्रैतत्किञ्चिदपि क्रियमात्रं
 इत्यादीनां नपुंसकस्येति तद्विशेषणं नैवाश्रीयते । अनाश्रीयमात्रे च तस्मिन्ने-
 षोऽर्थः सम्पद्यते । - इत्यादीनां श्रावेव दीर्घा भवति । नान्यत्रेति । तेना-
 नपुंसकस्यापि भ्रूणहनिर्नित्यत्र नियमेन व्यावर्तितत्वाद् दीर्घा न भवति । यदि
 नपुंसकस्येति तद्विशेषणं तेषामनाश्रीयते ततोऽयमर्थः स्यात् । इन्प्रभृतीनां
 नपुंसकानां श्रावेव दीर्घा भवति । नान्यत्रेति । ततश्च नपुंसक एव नियमः
 स्यात् । तत्र को दोषः ? भ्रूणहनिं ब्राह्मणकुलद्वयत्रैव दीर्घनिवृत्तिः
 स्यात् । भ्रूणहनिं ब्राह्मणद्वयत्रैव न स्यात् । तस्मात् तदोषपरिजिह्वीय-
 नपुंसकस्येति तद्विशेषणं नाश्रीयते । यद्येवं यदुक्तमनवकाशः शौ नियम
 इति तन्नोपपद्यते । अनाश्रिते ह्येतस्मिन् विशेषणे तेषामनाश्रितविशेषणानां
 नपुंसकानामनपुंसकानाञ्च सम्बन्धिनि शौ सर्वनामस्थाने नियमः स्यात् ।
 तथाभूतानाञ्च तेषामन्यदपि सुट्सर्वनामस्थानमस्येव । ततश्च तुल्यजातीय-
 व्यवच्छेदविषये सति कुतो नियमस्थानवकाशत्वम् ? नैतदस्ति । नियम-
 विधानवेलायां तेषां नपुंसकत्वं विशेषणं यद्यपि नाश्रीयते तथापि तेषां
 नपुंसकादेव शिर्षधानान् नपुंसकस्य निमित्तभावः । शैलु निमित्तभाव इति ।
 निमित्तनिमित्तभावलक्षणेन सम्बन्धेन शौ सर्वनामस्थानस्य नपुंसकसम्बन्धित्वं
 विद्यत एव । नचात्रानपुंसकसम्बन्धि सर्वनामस्थानं विद्यत इत्युपपन्नमेतत् ।
 अनवकाशः शौ नियम इति । ननुचात्र नपुंसकस्येति न प्रकृतम् । नाप्यु-
 पात्तम् । ततश्च तदाश्रयणाशङ्का नास्त्येवेति तन्निवृत्तये न युक्तमिदम् । तत्र
 तु नपुंसकस्येति तदनाश्रीयत इत्यत आह सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्वित्यादि ।
 तुशब्दं हेतौ । यतो नपुंसकेनोत्पादितस्य शिशब्दस्य शि सर्वनामस्थानमिति
 (१।१।४२) सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते तस्मात् सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानं प्रति
 नपुंसकमिति निमित्तभावमापद्यते । तदेवं निमित्तभावोपगमनं नपुंसकस्य
 सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने व्यापारः । तस्माद् यत्र शिशब्दः सर्वनामस्थान-
 संज्ञकस्तत्रावश्यं नपुंसकेनोपस्थातव्यम् । इह तु सर्वनामस्थानप्रवृत्त्यानुवृत्तेः
 सर्वनामस्थानसंज्ञकस्य शिशब्दस्य प्रवृत्तम् । ततो नपुंसकं सामर्थ्यात् सकि-
 ञ्चितम् । तेन सम्भाव्यते तदाश्रयणमित्यभिप्रायः ।

१३ । सी च ।

पूर्वेण नियमेन सी दीर्घत्वं न प्राप्नोतीति विध्यर्थोऽयमारम्भः । चकार
इत्प्रभृतीनामनुकर्षणार्थः ।

१४ । स्त्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्र कृते दीर्घत्वे नुमागमइति । कथं पुनरितञ्जभ्यते ? यावता कृता-
कृतप्रसङ्गित्वात् परत्वाच्च नुमेव भवितव्यम् पूर्वमित्याह यदि होत्यादि । इह
दीर्घग्रहणे नाचक्षेत्तुपस्थापिते (१।२।३८) सत्यञ्जलक्षणाया उपधाया दीर्घो
विधीयते । यदिच परत्वाकित्यत्वानुम् प्राग् विधीयते ऽच उपधात्वं विहस्येत ।
तस्माद् वचनसामर्थ्याद्दीर्घः प्राग् भवति । ततो नुमागमः । सुपयाः सुयशाः
सुस्रोता इति । असुन्निति (उण्, ४।६२८) वक्तृमाने पिप्रतेरिह्येति
(उण्, ४।६२८) । अग्निदेवने युट् च (उण्, ४।६३०) । कुरिर्भ्यां तुट्
चेति (उण्, ४।६४१) । एते यथाक्रम मसुन्प्रत्ययान्तो पयोयशःस्रोतःशब्दा
व्युत्पाद्यन्ते । पिण्डयश्चैव इति । यसु ग्लसु अदने । वस आच्छादने ।
अन्धेभ्योपि दृश्यत (३।२।१०८) इति क्तिप् । ननु चार्धवदग्रहणपरिभाष-
यार्धवानेवासित्यं शब्दो गृह्यते यथा मूलोदाहरणेषु । पयःप्रभृतीनाम-
सुन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययार्थेनार्धवानसौ । न तथा प्रत्युदाहरणयोः । आत्व-
वयवस्तत्र दीर्घत्वस्याप्रसङ्गादपार्थकोऽधातोरिति (१।२।४५) प्रतिषेध इत्यत्र
आह अनर्थकोऽपीत्यादि । कथमेतञ्जभ्यत इत्याह अग्निसन्त्यग्रहणानीत्यर्पिदि ।
अथैव कथं दीर्घत्वं गोमन्तमिच्छति गोमन्तमिति । सुप आत्मनः (३।१।८)
क्वच् । गोमन्तमतेरप्रत्ययो गोमानिति ? कथञ्च न स्यात् ? अधातोरिति
(१।२।४५) प्रतिषेधात् । अस्य सनाद्यन्ता आतव (३।१।३२) इति आतुत्वात् ।
नैतदस्ति । अधातोरिति (१।२।४५) प्रतिषेध आगन्तव्यादनन्तरस्त्रेव ।
नान्तरस्य । अथवा चकारोऽत्र क्रियते । स आनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनेह धातोर्पि
भविष्यति । अथात्तग्रहणं किमर्थम् ? यावतास्त्वेतत्प्रमुवर्त्तते (३।४।१) । तत्र
गृह्यमाणेनातुशब्देनासग्रहणे च प्रकृतेऽन्ते विधिब्रह्मणे विधिब्रह्मणे च तदन्तविधि
भवतीत्यन्तराध्यायनाग्रहणं तदन्तस्त्रेव दीर्घत्वं भविष्यतीत्यत्र आह अन्तग्रहण-

मित्यादि । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च । गणपाठः प्रातिपदिक-
पाठः । प्रयुज्यत इति प्रयोगः । कर्मणि घञ् । उपदेशे प्रयोग उपदेश-
प्रयोग इति । सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । तदयमस्य
वाक्यस्यार्थः । उपदेशे प्रयुज्यते यच्छब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहो
यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणमिति । कस्य पुनरसत्तग्रहण उपदेशे प्रयोगे-
कदेशस्य ग्रहणं न स्यात् ? यत् स्तत्परिग्रहार्थं मन्तग्रहणं क्रियतइत्याह
अथवा हीतयादि । किं कारणं न स्यादित्याह उपदेशे रूपनिर्गृहेता-
वित्यादि । निर्गृहणं निर्गृहो निश्चय इत्यर्थः । रूपस्य स्वरूपस्य शब्दस्य निर्गृहो
निश्चयो रूपनिर्गृहः । तस्य हेतु रूपनिर्गृहेतुः । उपदेशग्रहणमुपलक्षण-
मात्रम् । लौकिकोऽपि हि प्रयोगो गृह्यते । उपदेशाच्च शब्दरूपं
निश्चीयते । लौकिकादा प्रयोगात् । मनुष्यं चायं लौकिके प्रयोगे नात्वन्तः
श्रूयते । नाप्युपदेशे । अतोऽत्वन्तया नावधार्यते । ततश्चानवधार्यमाणत्वात्
गृह्यते । अन्तग्रहणे च मत्वन्तग्रहणसामर्थ्यादत्वन्तमात्रग्रहणं विज्ञायमाने
यो ह्युपदेशे प्रयोगैकदेशभूतस्तस्यापि ग्रहणं भवतीत्युपपद्यते मनुष्य-
ग्रहणम् ।

१५ । अनुनासिकस्य क्लृप्तोः कङिति ।

क्लिप्प्रत्यये परतो भलादो च कृतीति । अत्र कङितोलेतक् भलादा-
वित्यनेनैव सम्बध्यते । नतु क्लिप्प्रत्ययेन । यतः मन्त्रव्यभिचारे हि विशेष-
विशेषभावो भवति । कित्त्वङित्वयोन्द मन्त्रव्यभिचारावभावापि भलादो
स्तः । नतु कौ । तथाहि कित्त्वस्य क्ताव्यभिचारः । ङित्वस्य त्वमन्त्रवः ।
प्रशान् । प्रतान् । प्रदानिति । शम् उपशमे । तसु काङ्गायाम् । दसु उपशमे ।
एतेभ्यः प्रपूर्वेभ्यः क्लिपि मां नां धातोरिति (८।२।६४) नत्वम् । शंशान्
इति । शमेर्यङ् । द्विवचनम् । नृगताऽनुनासिकान्त्येति (७।४।८५) लुक् ।
यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङा लुक् । लट् । तस् । तस्य सार्वधातु-
कमपिदिति (१।२।४) ङित्वम् । चर्करोतश्चेत्यदादो (ग, घ) पाठाददादि-
त्वात्तपो लुक् ।

१६। अज्ज्ञानगमां सनि ।

उपधाया इति निवृत्तम् । अत एव वृत्तानुपधाया इति नोक्तम् । कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्यात् ? व्यञ्जनस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । चिकीर्षति तुष्टुषतीत्यत्र हि यथा ऽच इति (१।२।२८) वचनादचो भवति तथोपधाया (६।४।७) इति वचनादनचोऽपि स्यात् । यद्येवं हनिगम्योरप्युपधाया दीर्घत्वं न स्यात् । कस्य तर्हि स्यात् ? अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य (१।१।५२) । नैतदस्ति । अत्र हि दीर्घग्रहणेन यदच (१।२।२८) इत्युपस्थापितं तच्चनिगमिभ्यां विशेषयिष्यामः । अचो दीर्घो भवति स चेन्ननिगम्योरिति । यद्येवमभ्यासस्यापि स्यात् । नैतत् । कृतदीर्घस्यैव द्विवचनविधानात् । कुत एतत् ? द्विवचनाद् । दीर्घस्य परत्वात् । तुष्टुषतीति । शर्पूर्वाः श्रुयः शेषः (७।४।६१) । चिकीर्षतीति । ऋत इहातोरितौत्त्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः (८।२।७७) । अभ्यासस्य कुञ्जोच्चुरिति (७।४।६२) चुत्वम् । जिघांसतीति अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) हन्तेः कुत्वम् । घकारः । अभ्यासस्य पूर्ववच्चुत्वं भकारः । तस्याभ्यासे चर्च इति (८।४।५५) जकारः । अघिजिगांसत इति । इङ्गद्येतीङो (२।४।४८) गमिरादेशः । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् सञ्जिगांसत इति । अत्रापि पूर्ववत् सन इति (१।३।६२) तङ् । गमेर्ज्ञान्तात् समो गम्यच्छीत्यादिनात्मनेपदं (१।३।२८) विहितम् । इङोऽप्यनुदात्तङित इत्यादिना (१।३।१२) । यदि गमेरिङादेशस्येति वचनं तत् कथं ह्रस्वः निङादेशस्यापि स्वर्गं लोकं समजिगांसदित्यत्र दीर्घत्वं दृश्यत इत्याह ऋन्स यदनिङादेशस्यापीत्यादि । समजिगांसदिति । गमेः सञ्ज्ञान्ताङ् । गमेरिङ् परस्मैपदेष्वितीङागमो (७।२।५८) न भवति । न उङ्ग्रास्तुभ्य इत्यत्र (७।२।५८) नेति योगविभागात् । इङेत्यादिना यदुक्तं गमेरिङादेशस्येति तत् प्रत्याचष्टे । सनीति प्रथमो योगः । हनिगम्योस्तु दीर्घविधानाय हनिगम्योरिति द्वितीयो योगः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः । कथं पुनरैतावति योगे क्रियमात्रेऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं सिध्यतीत्यत्र आह तत्रेत्यादि । गृह्णामाचस्येति । अद्योगे कर्मणि षष्ठी । विशेषण इति भावे क्युट् । विशेषण मनजनस्य-वच्छेदाय । यत्र ऋस्वदीर्घप्लुताः शिष्यन्तं तत्राचस्येत्युपपत्तिरिति (१।२।२८)

तत्राङ्गस्य दीर्घा भवति । किं विशिष्टस्याचः ? एवमत्रा गृह्यमात्रस्याङ्गस्य विशेषणे व्यवच्छेदे सति विनाप्यज् ग्रहणेनात्मस्यैव दीर्घत्वं सिद्धम् । यथा-
 कृतसार्वधातुकयोरित्यत्र (७।४।२१) । तस्मादपार्थक्यत्वात् कर्त्तव्यमेव । किमर्थं
 तद्धि क्रियत इत्याह तत् क्रियत इत्यादि । प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिर्यापारः । तस्य
 भेदो नानात्वम् । प्रवृत्तिभेदस्यैकस्यां सत्यामावृत्तौ न सम्भवतोऽवृत्तिरभ्युप-
 गम्यया । ननु चाचक्षेत्स्योपस्थाने (१।२।२८) सति हे अज्यग्रहे भवत
 इति किमित्यावृत्तिराश्रीयते । नैतदस्ति । असति अज्यग्रहे ऽचक्षेत्स्योपस्थानं
 (१।२।२८) भवति । अत्राज्यग्रहे तु सति निर्दिष्टस्यानिकत्वादचक्षेत्तत्
 (१।२।२८) नोपतिष्ठते यथाचो क्षणितौल्यत्वेकपरिभाषा (७।२।११५) ।
 अजन्तस्याङ्गस्येत्यादिना प्रवृत्तिभेदेनाङ्गमत्रा गमिष्य विशेषयति । ततो न
 वक्तव्यमिदमिति । अज्यग्रहेनैवेतत् । प्रतिपाद्यस्यार्थस्यासिद्धत्वात् । नञीडा-
 देशं मुक्ताऽन्वो गमिरचःस्थाने सम्भवति ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

तनोतेरुपसंस्थानादिति । तनिपतिदरिद्राणामित्यस्मात् (७।२।४८, वा) ।
 श्रुतिपानिर्देशो यद्गुणनिवृत्त्यर्थः । प्रकृतिग्रहणपरिभाषया (५, १०१)
 तदन्तादपि विकल्पः सम्भवेत् । तत्संसति ।

१८ । क्रमस्य चि ।

अनुनासिकस्य क्रिभ्रचारित्यादिना (६।४।१५) नित्ये ग्रामे विकल्पाद्यं
 वचनम् । उपधाया इति । कुत एतत् ? अचक्षेत्स्योपस्थानात् (१।२।२८) ।
 उपधाया एव क्रमोऽच्त्वात् । क्रमित्वेति । उदिता वेति (७।२।५६) पञ्च
 इङ्गानाम् । प्रकल्पेति । समासेऽनन्तर्यं ज्ञो ल्यप् । ननु दीर्घत्वं ज्ञाप्रत्यय-
 मपेक्षत इत्यन्तरङ्गम् । ल्यवादेशमन्वनेकपदान्वयत्वात् समासमपेक्षमात्रो
 बहिरङ्गो भवति । तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्रादेशात् प्रागेव भ्रमादो दीर्घत्वं कस्याच्च
 भवतोऽवृत्तिरभ्युपगम्यया । अदा जग्धिर्लोप इति कितीत्यत्र (२।४।१६)
 प्रापितमेतत् । बहिरङ्गो ल्यवादेशाऽन्तरङ्गात् विधीन् बाधत इति ।

१८ । षोः शूङनुनासिके च ।

यदि केवलस्य च्छकारमात्रस्य ग्रहणं क्रियेत तदा प्रच्छ व्रीष्वायामित्स्य
 क्षप्रत्यये कृते ऽन्तरङ्गत्वाच्चे चेति तुकि (६।१।७३) कृते छकारमात्रस्य शकारा-
 देये कृते घृष्ट इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । सतुक्स्य ग्रहणे तु सति स्थान्यन्तर्भावात्
 तुगप्यादेशेन निवर्त्येत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्ग इत्येतदालोच्य सतुक्स्य
 ग्रहणमिति दर्शयितुमाह च्छ इत्येतस्य सतुक्स्येति । सतुक्स्य ग्रहणे यज्या-
 चयतविच्छप्रच्छरक्षो नडिति (३।३।८०) छित्करणादवगम्यते । तस्य हि छित्-
 करणस्येतत् प्रयोजनम् । विश्व इत्यत्र पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणो मा
 भूदिति । यदि चात्र तुग्रहितः केवल एव च्छकारः स्थानित्वेन परिगृह्यते तदा
 तुकि कृते छकारमात्रस्य सकारे कृतं गुरुपधत्वादेव गुणो न भविष्यतीति
 छित्करणमनर्थकं स्यात् । सतुक्स्य तु ग्रहणे कृते तुकि सतुक्स्येव शकारादेशः
 क्रियते । ततश्च लघुषा सुपधायां समुपजातायां गुणः प्राप्नोतीति तत्प्रति-
 पेक्षार्थं छित्करणं क्रियमाणं मर्थवद्भवतीत्येके वर्णयन्ति । एतच्चायुक्तम् ।
 सतुक्स्याप्यादेशे कृते निष्ठितं मङ्गं भवति । प्रयोगार्हत्वात् । तत्राङ्गवृत्ते
 पुनरङ्गवृत्तावविधिनिष्ठितस्येत्यनया (प, ८३) परिभाषया गुणो न भविष्य-
 तीति । तस्मात् सतुक्स्याप्यादेशे क्रियमाणे सति छित्करणं मपार्थक
 मेव । कथं तेन सतुक्स्य ग्रहणमवसीयते ? एवं तर्हि ननौ घृष्टप्रतिवचन
 इति (३।३।१२०) निर्देशात् सतुक्स्य ग्रहणं भवसीयते । तुग्रहितस्य ग्रहणे
 घृष्टेत्येवं भवितव्यं यद्योक्तं प्राक् । नडसु छित्करणमनित्यमागमशासन
 मिति प्रापनार्थम् । अनित्यत्वे हि तस्य यदा तुगभावः सदाऽसति छित्-
 करणे गुणः प्रसज्येत । ननु चासति प्रयोजने प्रापकं भवति । अस्ति च
 तस्य छित्करणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? यच्चादिसूत्रेषु (६।१।१५) प्रच्छेः
 संप्रसारणं यथा स्यादिति । नेतदस्ति । नहि प्रच्छेर्नडि संप्रसारणमिच्छते ।
 कथमेतन् प्रायते ? प्रश्ने चासन्नकाल इति (३।३।११०) निर्देशात् । तदेतन्
 छित्करणमनित्यमागमशासनमित्यस्य (प, ८५) प्रापकमेव । अथतु सतुक्-
 क्षापि ग्रहणे कथं सतुक्स्यादेशो भवति ? यावताऽलोऽप्यस्येति (१।१।५२)

वचनादन्वयस्यैव स्यात् ? नैतदस्ति । सतुल्यस्य यद्वयसामर्थ्यात् भविष्यति ।
 एवमपि तदन्तश्चाङ्गस्य स्यात् । निर्दिष्टमानस्यादेशा भवन्तीति (प, ११)
 तदन्तस्य न भविष्यति । प्रश्नो विश्व इति । प्रश्नं प्रीष्टायाम् । विष्टं गतौ ।
 यजयाचेति (३।१।८०) नङ् । अन्तरङ्गत्वादित्यादि । के चेति (३।१।७९)
 ऋक्स्य वर्णस्य तुग् विधीयत इति वर्णाश्रयत्वात् तुगन्तरङ्गः । शकारस्य-
 ङ्गाश्रयः । तत्राङ्गस्यैव तावत् प्रत्ययाश्रयत्वाद्भिरङ्गत्वम् । किं पुनस्तदाश्रयस्य
 शकारस्य ? ननु च वार्णादाङ्गं बलीय इति (प, ५६) शकारस्यैव बलीयस्त्वम् ।
 नैतदस्ति । यत्र ङ्गाङ्गवार्णयोर्युगपदेकनिमित्तमाश्रित्य प्राप्तिं स्तत्रास्या
 उपस्थानम् भवति । यथेयायेत्यत्र हि यमेवाकारमाश्रित्येको यणबोत्वभावे-
 कारस्य (३।१।७७) यच्चादेशः प्राप्नोति तमेवाकारमाश्रित्याभ्यासस्यासवर्ण-
 इतीयङुपि (३।४।७८) । तच्च युगपदेकत्वोभयप्राप्तौ वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्या
 उपस्थाने सत्यङ्गकार्यमियङेव भवति । इङ्गत्वं प्रागेव नङुत्पत्तेः शकारमाश्रित्य
 तुक् प्राप्नोति । अन्तरकालं नङि विहिते तदाश्रयः शकार इति भिन्नाश्रय-
 त्वम् । अतो नेयमुपतिष्ठते । सिवेरिति । षिवु तन्तुसन्तान इत्यस्य । षोषादिषे
 नप्रत्यय इति । धातुवस्यङ्गतिभ्यो नङिति (उण् ३।२८६) वादिभ्यो विधीय-
 मानो नप्रत्ययो बहुलवचनात् सिवेरपि भवति । कनचित् सिवे हेर्युं चेत्स्तेन
 (उण् ३।२८८) सूरनशब्दस्य व्युत्पत्तये नकारो विधीयते । दीर्घाचार-
 सामर्थ्यात् । तच्च गुणो न भवति । ये तु स्योनशब्दव्युत्पत्तये एवेदं सूत्रं
 वर्णयन्ति तेषां दीर्घाचारमनर्थकं स्यात् । नङि ऋक्स्य दीर्घस्य वा
 गुणे कृते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । नङुपधगुणात् पूर्वमूट् क्रियत इति । अन्त-
 रङ्गत्वादिति । अङ्गमात्रो हेतुरित्यापि द्रष्टव्यः । गुणो ङ्गाङ्गधातुकमङ्ग-
 सम्बन्धिनीचोपधां लघ्वीमिगुलक्षणां विशिष्टामेवाश्रयति । उङादेशस्यनुनासि-
 कारादिं प्रत्ययमङ्गसम्बन्धिताविशिष्टं वकारमात्रम् । तस्माद् गुणो बहिरङ्गः ।
 उङादेशस्यन्तरङ्गः । अतोऽन्तरङ्गत्वाङ्गुपधगुणात् पूर्वमेवोट् क्रियते । तच्च
 कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यच्चादेश इति नङुपधगुणात् पूर्वं क्रियत इति प्रकृतेन
 सम्बन्धः । अन्तरङ्गत्वन्तु वर्णाश्रयत्वाद् यच्चादेशश्च । ननु च वार्णादाङ्गं बलीय
 इत्याङ्गस्य गुणस्यैव बलीयस्त्वम् । ततः स एव यच्चादेशात् पूर्वं कस्माच्च क्रियत

दुभ्यां युमिरिति ? अठि कृत इति । अठि कृते न किञ्चित् सिध्यतीत्यर्थः ।
 दिवउदिति (६।१।१३१) तपरत्वान् माताकालो भविष्यतीति । दिव उदित्त्व
 (६।१।१३१) तपरकरणं न कर्त्तव्यम् । यद्यपि हि भाव्यमान उकारः सवर्णान्
 गृह्णाति (प, २१) तथाप्यान्तरतम्यादङ्माताकालस्य व्यञ्जनस्य माताकाल
 एवोकारो भविष्यति । न दीर्घ इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? तत्
 क्रियते लक्षणांतरणापि यो दीर्घः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थम् । तेनात्र
 दिव उदित्यनेनेव (६।१।१३१) तपरत्वात्माताकालो भविष्यति । अन्यथा
 यदि ऋः शृङ्गुनासिके चेत्थनेन दीर्घः स्यात् ततो निष्कलं दिवउदित्त्व
 (६।१।१३१) तपरकरणं स्यात् । व्यावर्त्त्याभावात् । अथोठि कृत
 इत्युत्तरैश्च परिहारयत्नेन सम्बध्यते । तत्रायमर्थः क्रियतां नाम सामान्येन
 कडिति चाकडिति चोऽट् । कृतेऽपि तत्कदेशविज्ञातमनन्यवद्भवतीति (प, ३८)
 तस्यैव स्थाने दिवउदित्यनेन (६।१।१३१) तपरत्वाद् ऋः भविष्यति । एतदेव
 हि तस्य प्रयोजनम् । ऊट्स्थाने भवन् मातृको यथा स्यात् । आन्तर-
 तम्यादीर्घा मा भूदिति । अस्मिंश्च व्याख्यानं यदुक्तं दिवउदिति (६।१।१३१)
 तपरकरणमूढो निवृत्त्यर्थं दुभ्यां दुर्भाभिरित्यत्र परत्वादूट् प्राप्नोतीति तद्विषयते ।
 नहि तेनोत्पत्त्योऽठः स्थानादेगभाव उपपद्यते । किं ताङ् ? बाध्यबाधकभावः ।
 तथाहि तस्यायमर्थो वर्ण्यते । ऊठा निवृत्त्यर्थं बाधनात् तपरकरणम् । अस्मि
 हि तस्मिन् परत्वादूट् प्राप्नोति । तस्मात् तद्बाधनार्थं तपरकरणम् । परम-
 प्युठं बाधित्वाऽनेनैव मात्रिक उकारो यथा स्यादिति नास्ति विरोधः । ये
 हि स्थानादेगभावमिच्छन्ति त एवं 'यत्' व्याचक्षत । ऊठा निवृत्त्यर्थं
 स्थानिभूतलोढो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ऊठादेग कृत ऊट्स्थितिमतो निवृत्तिर्यथा
 स्वादित्येवमर्थं तपरकरणमित्यर्थः । परत्वादूट् प्राप्नोतीत्यत्र विहितम् ।
 श्रुतिमानित्त्वप्राप्त्यर्थम् । तदेतदुक्तं भवति । अत्र हि परत्वादूट् विहितः
 सञ् श्रुतिमानेव प्राप्नोति निवृत्तिमायेत्यर्थः । तस्मात् तस्य निवृत्तये
 तपरत्वमिति । अतपरऽप्यादेगे विधीयमानं सतृढो निवृत्तिर्भवेत्येव ।
 निवृत्तिर्न्यत्वात् स्थानिनः । उच्यते चेदं तपरकरणमूढो निवृत्त्यर्थमिति ।
 तत्र वचनसामर्थ्याद् यस्यां निवृत्तो मत्तां विशेषो भवति तदर्थं तपरकरण-

मिति विज्ञायते । ततश्च सामर्थ्याद्विदमुक्तं भवतूथो ऋसादेशार्थं तपरकरच-
मिति । यतस्तपर आदेशे सतूथो या निवृत्तिः क्रियते तस्यां सत्यां विशेषो
भवति । नातपरे । अतपरे ह्यादेशे सत्यान्तरतमग्राहीर्षस्य दीर्घं एव
स्यादिति कुतो विशेषः ? किं पुन कङ्ठिद्वयवृत्ते निवृत्ते सतीष्टं सिध्यति ?
यदर्थं केचिदत्र कङ्ठितीति नातुवर्त्तयन्तीत्याह छयां च (८।२।३६) इत्येतेत्यादि ।
कङ्ठिद्वयवृत्ते निवृत्ते सत्यविशेषेण कङ्ठिति चाकङ्ठिति चानेन च्छकारस्य
प्रकारो विधीयते । तेन व्रथादिसूत्रे (८।२।३६) छयवृत्तं न कर्त्तव्यं भवेत् ।
प्रकारस्य पत्वविधानेनैव सर्वस्य लक्षणसिद्धत्वात् । ये तु कङ्ठिद्वयवृत्तमनु-
वर्त्तयन्ति तेषां व्रथादौ पत्वस्वाभावाच्चकारस्य पत्वविधानार्थं व्रथादिसूत्रे
(८।२।३६) छयवृत्तं कर्त्तव्यमेव । अथ तेषां कथं प्रष्टेति सिध्यति ? यावता
तुकि कृते छकारमात्रस्य पत्वे प्रष्टेत्यनिष्टं रूपं प्राप्नोति । नेष दोषः ।
ते हि व्रथादिसूत्रे (८।२।३६) सतुक्कस्य च्छकारस्य ग्रहणमिच्छन्ति । अङ्गुलं यदि
टित् स्थादाद्यन्तो टकिता (१।१।४६) इत्यादौ स्यात् । तच्च यद्यपि वकारस्य
वक्ति लोपे कृते सत्यल्लघुरित्यादि सिध्यति । जूरित्यादि तु न सिध्यते ।
टित्वे हि सति च्छरत्वरदिस्त्वेषोको (६।४।२०) वकारात् पूर्वमूढपरोऽकार-
दिति बाधुठौ स्याताम् । तस्माद्दूठित्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । न टित्वम् । तस्यापि
ठित्वस्य यदि प्रयोजनं न स्याद् वेद्यर्थं स्यादित्येतच्चेतसि ललोपादेशस्य
यद् ठित्वं तस्य प्रयोजनं दर्शयितुं माह अठठित्करचमित्यादि । एवं
ब्रुवन्तैस्त्वेष्वूट्स्वित्वापि (६।१।८८) ठित एव ग्रहणं भवति । एवं दूठठित्-
करचस्य विशेषणार्थतोपपद्यते । यदि तत्रापि ठित एव ग्रहणं भवति ।
नात्यन्ता । यद्यच्च ठकारोऽनुबन्धो न क्रियते तदैस्त्वेष्वूट्स्वित्वापि (६।१।८८)
न कर्त्तव्यम् । ठकारानुबन्धवत् अकारस्य लघिदसम्भवात् । एवञ्चोच्यमाने
प्रजहते प्रोक्त इत्यत्रापि वृद्धिः स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थं ठित्करचं क्रियते ।
ठकारस्य तु श्रवणं न भवति । कृतचत्वस्य निर्देशात् । यदि तर्हि ठिदयम्
एतेष्वूट्स्वित्वापि (६।१।८८) ठित एव ग्रहणम् । एवं सति वाह अङ्गित्वस्य
(६।४।१३२) तच्च ग्रहणं न स्यात् । ततश्च प्रठौह इत्यत्र वृद्धिर्न स्यादित्यत्र
वाह वाह (६।४।१३२) अङ्गित्वमपीत्यादि । ठकारस्यापि पूर्ववदेवाश्रयणम् ॥

२० । ऊवरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

स्त्रिव्यविमवां वकारस्य पूर्वेष्वेव सिद्धम् । उपधायास्तु न सिध्यतीति तदर्धमेवां ग्रहणम् । ऊवरत्वरौस्तु वकारस्यापि पूर्वेष्वेव न सिध्यति । अन्वयो-
रकाररक्षाभ्यां भ्रूलादेः क्षिपश्च व्यवधानात् । तस्मात् तयोर्वकारार्थमुप-
धायश्च ग्रहणम् । जूः जुरौ जुर इति । ऊवर रोगे । क्षिप् । वकारस्यो-
पधायाद्योऽठि कृते संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वम् । जूर्तिरिति ।
क्षिन् । तूरिति । अत्वर संभ्रमे । तूर्ण इति । रदाभ्यां निठानो न इति
(८।२४२) नत्वम् । छूरिति । स्त्रिवु गतिशोषणयोः । सवर्णदीर्घः । कुवो ।
सुव इति । अचि मुधात्वित्यादिनोवङ् (७।४।७७) । जरिति । अच
रक्षणे । मूरिति । मव वन्धने । इह ऊवरादिसम्बन्धिन्या उपधाया ऊङ्
विधीयते । उपधा चाल्लोऽस्मात् पूर्वा वर्णाः । अस्त्वत्वापेक्षितम् । तत्र
यथा श्रेयाञ् श्रेयांसावित्यत्र सकारात् पूर्वं ये वर्णा स्तोषामन्वो यो नकार
स्तस्मात् पूर्वा वर्ण उपधा तथा ऊवरादीनामपि यो पूर्वा वर्णौ तयोर्यांस्त्वो
वर्ण स्तस्मात् पूर्व उपधा । सा च ऊवरादीनां सम्बन्धिनी । तदवयवत्वात् ।
ततश्च तस्या षष्ठ्युपधाया जठा भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्मात् ।
अतस्तां निराकर्तुं यस्या उपधाया जठा भवितव्यं तां दर्शयितुमाह ऊवरत्वरौ
उपधावकारात् परित्यादि । यस्या उपधाया जठा भवितव्यं सेहोपधायव्येन
विवक्षिता । किं पुनः कारण मस्या ह्रस्विकारोपदर्शिताया उपधाया ऊङ्
भवति ? नाव्यस्याः ? क्षिभ्रभ्यां कृडिता चोपधाविशेषणात् । अथ
क्षिप्प्रत्ययेन भ्रूलादिना कृडिता चोपधा विगिच्छते । ऊवरादीनां योपधा
क्षौ भ्रूलादौ च परत स्तस्या उपधाया ऊङ् भवतीति । अत्र येन नाव्यवधानं
तेन अव्यञ्जितेऽपोत्यादिना यत्रैतेन वर्णेन व्यवधानं ह्रस्विकारोपज्ञाया
उपधायाः सम्भवति तस्या एवोङ् भवति । नाव्यस्याः ।

२१ । राज्ञोपः ।

मूर्च्छेति । मुर्धा मोहममुच्छाययोः । मूर्च्छेति । मुर्धा मोहोऽस्ति ।
अथ पुनरत्र व्कारस्योपो भवति ? यावता नात्र सूत्रे व्कार उपान्तः ।

योऽपि प्रकृतः सोऽपि सतुक्कः । नात्र तुगस्ति । नहि रेफस्य ष्टे क्वचित्
तुग् विहित इत्याह राज्ञोपे सतुक्कस्येत्यादि । उत्तरब्रानुवर्तिर्यथा स्यादिति ।
पूर्वसूत्रे ष्टकारस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम् । नच रः परः सतुक्कः सम्भवति ।
तत्र सामर्थ्यात् तुग्रहित एवानुवर्त्तते । अथवा पूर्वसूत्रे द्विष्टकारनिर्देशः ।
तत्रैकः सतुक्कः । परस्तुग्रहितः । सम्भवति चागमशासनस्थानित्वाद्वा
तुग्रहितः ष्टकारः । एवञ्च क्त्वा यदुक्तं नङ्को ङित्वं गुणप्रतिषेधार्थमिति
तदुपपन्नं भवति । तदेवं यद्यपि पूर्वसूत्रे ष्टकारो प्रकृतौ तथापि रेफात्
परः सतुक्को न सम्भवति । केवलो यस्तुग्रहितः स एवानुवर्त्तते । तूः । धूरिति ।
तुर्वी शुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्याः ।

२२ । असिद्धवद्भा भात् ।

असिद्धवद् भवतोत्पेवं वेदितव्यमिति । सिद्धशब्दोऽयं परिनिष्पन्नवचनः ।
यथा सिद्ध भोदन इति । न सिद्धमसिद्धम् । सिद्धकार्यकरणसाधनोपा-
सिद्धेन तुल्यं वर्त्तत इत्यसिद्धवत् । किं पुनस्तत् ? प्राधान्यात् कार्ये
मित्येते । शास्त्रं हि कार्यार्थम् । अतः शास्त्रापेक्षया कार्यस्य प्राधान्यम् ।
व्याप्तेर्न्यायात् । शास्त्रमित्यन्ये । शास्त्रस्यासिद्धत्वे हि कार्यस्याप्यसिद्धत्वं
लभ्यते । शास्त्रनिमित्तकत्वात् कार्यस्य । आ भादिति । शास्त्रस्यावधि-
त्वेनोपादानाच्च शास्त्रस्यासिद्धवद्भावो युक्तः । अन्यथा हि कार्यमेव किञ्चिद-
वधित्वेनोपादीयेत । अथाभादुपगच्छन् किमर्थम् ? यावता स्वरितलिङ्गासङ्गा-
दन्तरिणाप्याभादुपगच्छन्मा पादपरिसमाप्तेरसिद्धवदित्यनुवर्त्तिष्यत इत्याह
आभादिति विषयनिर्देश इति । असति आभादुपगच्छे न ज्ञायते कस्मिन्
कर्त्तव्य इदं प्रकरणे मसिद्धवद्भवति । तस्मादा भादिति विषयनिर्देशः क्लियत
आ भसंशब्दाद् यद् वक्ष्यते तस्मिन् कर्त्तव्यतया विषयभूतेऽसिद्धवद्भवतोत्प-
स्यार्थस्य परिज्ञानाय । यदेवमत्रेत्येतदपार्थक्यमेतद्विषयनिर्देशार्थं क्लियते ।
स च विषय आ भादित्यनेनैव निर्दिष्ट इत्यत आह अत्रेत्यादि । समान एक
वाच्यो निमित्तं यस्य तत् समानुच्यम् । तस्य भावः समानानुच्यत्वम् ।
तस्य प्रसिद्धये परिज्ञानायावयवम् । तच्चेतदत्रेति भवतीति वाक्यशेषः ।

तदित्यनेन यस्यासिद्धवद्भावो विधीयते तन्निर्दिश्यते । अत्रेत्यनेनापि यत्र ततोऽन्यदाभाष्ठास्त्रीयं विधीयते तत् तदाश्रयमेव भवतीति । असिद्धवदिति वक्ष्यमाश्रित्याभिसम्बध्यते । तदित्यनेन यत्रा भाष्ठास्त्रीयं विधीयते तस्य परामर्शः । स आश्रयो निमित्तं यस्य तत् तदाश्रयम् । एवकारोऽवधार-
नार्थः । तदेवासिद्धवद्भवतीति यावत् । व्याश्रयस्तु नासिद्धवद्भवतीति । एव-
कारेण यद्व्यवच्छिन्नं तद् दर्शयति । यत्र तदाभाष्ठास्त्रीयं कार्यं विधीयते ततो भिक्षोऽर्थान्तरभूत आश्रयो यस्य तत् तथोच्यत इत्यर्थे इति । इति
कारणेनानन्तरं व्याख्यातोऽर्थः प्रत्यवसृज्यते । अत्रयद्वये समानाश्रयत्वप्रसिद्धये
सतेष्वोऽस्य सूत्रस्यार्थः सम्पद्यत इति यावत् । किमर्थं पुनरसिद्धवद्भवतीत्यत
आह असिद्धवचनमित्यादि । उत्सर्गशब्देन स्यान्वयोपदिश्यते । उत्सृज्यत
आदेशेन निवर्त्तयत इति कृत्वा । उत्सर्गमाधर्म्याद्योत्सर्गः । यथा द्युत्
सर्गस्य सामान्येन प्रवृत्तस्य सतः कुतश्चिद्विशेषाद्विहितिर्भवतीत्येवं स्वानि-
तोऽप्यादेशात् । उत्सर्गा लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम् । आदेशो
लक्षणं निमित्तं यस्य तदादेशलक्षणम् । तयो र्यथाक्रमं भावप्रतिषेधो यथा
स्याताम् इत्येवमर्थमसिद्धवदित्येतद्वचनम् । एषि शाधीति । उत्सर्गलक्षण-
भावस्योदाहरणम् । अस भुवि । शास भनुशिष्टो । लोट् सिप् । मेर्द्धपिबेति
(३१४।८०) हिरादेशः । अदादित्वाच्छपो लुक् । असोरशपो (३१४।१११)
इत्यकारलोपः । परत्वात्तत्त्वाच्च धिभावात् पूर्व्वं वृत्तोरेहावभ्यासलोपश्चे-
त्येष्वम् । आसेरपि नित्यत्वाच्छा हाविति आदेशः (३१४।१५) । पूर्वं धिभावात्
तयोरेवशाभावयोर् वृत्तलभ्यो हेर्धिरिति (३१४।१०१) भनन्तलक्षणं चित्वं
न प्राप्नोति । निमित्ताभावात् । असिद्धत्वाद्भवति । आगच्छि जहीति ।
आदेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणम् । आगहीति । गमेराच् पूर्व्वोत्सर्गसिप् ।
तस्य हिरादेशः । बहुलच्छन्दसीति (२१४।७६) यपो लुक् । भनुदात्तो-
पदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः (३१४।१०) । जहीति । जत्तेर्लोपादि पूर्व्ववत् ।
असिद्धत्वाच्छपो लुक् । जत्तेर्लवति (३१४।१६) जभावः । अत्रेदानीमनु-
नासिकलोपआदेशयोस्तत्तत्कालमतो हेरिति (३१४।१०५) हेर्द्धापः प्राप्नोति ।
असिद्धत्वाच्च भवति । अभाजीति । भन्को आमहने । लुक् । कर्मज्ञा-

कनेपदम् । चिन् भावकर्तृभोरिति चेषिन् (३।१।६६) । चिन्तो
 लुगिति (६।४।१०४) तकारलोपः । भस्त्रे च चिन्तोत्पन्ननासिकलोपः
 (६।४।३३) । तस्य समानाश्रयस्यापि वृहावनाभाष्ठास्त्रीयायां कर्त्तव्या-
 यामा भादिति वचनादसिद्धत्वं न भवति । राग इति । रञ्जो घञ् । घञि च
 भावकरणयोरित्यनुनासिकलोपः (६।४।२७) । तस्यापि समानाश्रयायामपि
 सातमिक्षा वृहौ कर्त्तव्यायामा भादिति वचनाद् असिद्धत्वं न भवति ।
 पपुचिन्तो लुलुच इति । पातेचिनोर्तेलुनातेश्च लिटः कसुः । चिर्वचनम् ।
 वसोःसम्प्रसारणम् (६।४।१३१) । तस्य व्याश्रयत्वादातो लोप इटि चेत्काकार
 लोप (६।४।६४) एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशे ऽचिश्रुधात्वि-
 त्वादिनोवडादेशे (६।४।७७) च कर्त्तव्ये ऽसिद्धवत्त्वं न भवति । ननु चोस-
 पदान्तादित्यनेनैव (६।१।८६) पररूपेण सर्वं सिद्धम् । नैतदस्ति ।
 प्रतिपदोक्तस्य ह्युस्यस्य तच्च ग्रहणम् । लाक्षणिकशक्तौ । कथं पुनरत्र
 व्याश्रयत्वमित्याह आलोपादीनि ङीत्यादि । द्विशब्दे यस्मादर्थे । इति-
 करणस्तस्मादर्थे । नन्वेवमप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । अन्तरङ्गेष्वालो-
 पादिषु कर्त्तव्येषु बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादालोपादयो न प्राप्नुवन्त्ये-
 व । अत्र हि विभक्तेः पूर्वी वस्त्वन्तो भागः । तदाश्रया लोपादय इति ।
 संप्रसारणं तु विभक्त्याश्रयम् । प्रकृत्याश्रयश्चान्तरङ्गम् । प्रत्ययाश्रयश्च बहि-
 रङ्गमित्याह असिद्धं बहिरङ्गमित्यादि । एतदपीति । एतदपीति वचना-
 पेक्षया नपुंसकेन निर्देशः । एषा ङीत्यादिना परिभाषाया अप्रवृत्तौ कारण-
 माह । यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं तत्रैषा परिभाषा प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गे
 कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धतामापादयितुम् । इयञ्च परिभाषा बाह्यकृत्व-
 त्वाभाष्ठास्त्रे (६।४।१३२) प्रापितत्वादाभाष्ठास्त्रीया । अतोऽस्यां कर्त्तव्याया
 मसिद्धवदभादिति वसोः संप्रसारणस्यालोपादीनाश्चासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्ग-
 योर्बुनपदुपस्थानं नास्तीति न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्तौ नास्ति बहिरङ्गसंप्रसारण-
 स्यासिद्धत्वम् । तेन भवन्त्येवालोपादयः । वुग्बुटावित्यादि । वुग्बुडित्येतौ
 यथाक्रममुपदिष्टि यच्च च कर्त्तव्ये सिद्धौ भवत इत्येतदर्थक्यं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 तत्रेदं व्याख्यानम् । इह बलियद्वत्त्वं न कर्त्तव्यम् । विनापि तेनातिदेशः सिद्ध

एव यथा षत्वतुकोरसिद्धः (६११।८६) । पूर्वभासिद्धमिति (८।२।१) च । तत् क्रियते क्वचित् स्वाश्रयमपि सिद्धं यथा स्वादित्येवमर्थम् । तेन दुग् दुष्टावुवङ्ययोः सिद्धौ भविष्यतः । बभूव इति । भवतेर इत्यभ्यासस्यात्वम् (७।४।७३) । भुवो वुग् लुङ्लिटोरिति (६।४।८८) वुक् । तच्च यद्यसिद्धं स्याद् अविश्रुधात्वित्वादिनोवङ् (६।४।७७) स्यात् । तस्य सिद्धत्वाच्च भवति । उपदिदीय इति । दीङ् चये । लिट् । तस्य लिट् स्तम्भयोरित्वादिनैश्च (१।४।८१) । दीङो युङ्चि ङ्कितेति युट् (६।४।६३) । तस्यापि यद्यसिद्धत्वं स्याद् एरनेकावोऽसंयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशः स्यात् । सिद्धत्वाच्च भवति । आ भादित्वाङ् मर्यादायां वा स्यादभिविधौ वा ? तत्र यस्यायः पञ्च प्राचीयेत भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात् । ततश्चासिद्धं बहिरङ् मन्तरङ् इत्यस्याः परिभाषाया अनाभास्वास्त्रीयत्वाद् अस्यां प्रवर्तमानायां वसोः संप्रसारणस्याल्लोपादीनां चासिद्धत्वं न स्यात् । एवमपि वसोः संप्रसारणस्य बहिरङ्स्यान्तरङ्गावासात्लोपादीनां युगपदुपस्थाने सति तया परिभाषया प्रवर्तमानया वसोः संप्रसारणस्यासिद्धत्वं उत्पादितेऽन्तरङ्गत्वादलोपादयः पपुष्वि चिचुर्यो लुलुवृष इत्यत्र न स्युरितीमं (B) मर्यादापक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पञ्चमाश्रित्याह आ भादित्ययमभिविधावाङ्मिति । गतार्थश्च ।

२३ । आन्त्रलोपः ।

अन्यस्य अशब्दस्यासम्भवादसत्यपि अना मकारस्य अवधिं नामर्थाच् अम एव यद्वचं विज्ञायत इत्यत आह अमममुत्सृष्टमकार इति । उत्सृष्टः परिवृत्तौ मकारो यस्य स तथोक्तः । अनङ्गीत्यादि । अनङ् व्यक्लिप्तचक्षकान्ति-नतिषु । भनङ्गो धामर्हने । ङिसि हिंसायाम् । अस्यादित्याङ्म् । ह्यादित्याच् अम् । मकारवतो यद्वचमित्यर्थं क्रियते नन्दिता नन्दक इत्यत्र मा भूदिति । एतच्चाप्रयोजनम् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव यद्वचमित्यनया परिभाषयात्र न भविष्यति । ज्ञापकाच्च । यदयं नन्दनन्दनशब्दौ सुधादिषु

(B) न स्युरित्येवमद्वयो भाष्ये बह्वो दोषा नर्यादापक्षे निर्दिष्टा इत्याद्यप्यत्र अत्रा द्वितीयं पञ्चमाश्रित्येति शाङ्करभेदकलिप् पुच्छे । It is in my MS. 23.

पठति तज् ज्ञापयति नन्देर्नकारलोपो न भवतीति । सामान्यापेक्ष
 ज्ञापकम् । तेन नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि न भविष्यति । तस्माद् नानलोप-
 इत्येवं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह शकारवतो यद्वचम् । किमिति यन्नां
 यज्जानामिति ? यजयाचेति नङ् (१।३।८०) । तदस्तात् षडीबहुवचनम् । नुट् ।
 यदि शकारवतो यद्वचं न क्रियेत तदा तत्र नलोपः स्यादेव । स्यादेतत् ।
 दीर्घं कृते नादिति व्यपदेशाभावात् न भविष्यतीत्यत्र षाह सुपि चेत्यादि । सुपि
 चेत्ययं (७।३।१०२) दीर्घाऽजादेशः । तस्य नकारलोपपूर्वविधौ कर्त्तव्ये
 ऽचः परस्मिन् पूर्वविधा इति (१।१।५७) स्थानिवद्भावेन तद्रूपतामापन्न
 परत्वाद्दीर्घस्ते यदि कृतेऽपि शकारविशिष्टस्य यद्वचं न क्रियते तदा
 स्यादेवात्र नलोपः । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्च । दीर्घत्वन्तु नकारलोपे कृते
 निमित्तविहितत्वान् न प्राप्नोतीति तदनित्यम् । ननु च पूर्वविधौ स्थानिवद्भाव
 उक्तः । नचायं पूर्वविधिः । नैष दोषः । अयमपि पूर्वविधिरेव । पूर्वस्माद्
 विधिः पूर्वविधिरित्यस्यापि समासस्य तत्राश्रयणात् । अथ क्रियमाणेऽपि
 शकारवतो यद्वचि कस्मादिव न भवति विज्ञानां प्रज्ञानामिति ? भवति
 ज्ञात्रापि शकारवान्नकार इत्याह विज्ञानां प्रज्ञानामित्यत्रेत्यादि । इह हि
 लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तो यः साक्षात्निर्दिष्टः अशब्दस्तस्य
 यद्वचम् । नतु लाक्षणिकस्य । विज्ञानां प्रज्ञानामित्यत्र हि ष्ठोः शूङ्गु
 नासिके चेति (६।४।१८) शकारे कृते अशब्दः सम्यस्यते । स च लाक्षणिकः ।
 तस्मात् ततः परस्य लोपो न भवति । राज्ञोप (६।४।२१) इत्यतो मण्डूक-
 भुतिन्यायेन लोपयद्वचानुवर्त्तौ सत्यां सिद्धायां यत् पुनर्लोपयद्वचं क्रियते तद्
 योगविभागार्थम् । आक्षिप्तो योगः । अत्र च नेत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः ।
 लोपयद्वचानुवर्त्तते । तेनायमर्थो भवति । आदुत्तरस्य नकारस्य लोपो
 भवतीति । ततो लोप इति द्वितीयो योगः । ततः आशेष्यतो नेत्यनुवर्त्तते ।
 इष्टे विषये नकारलोपो यथा स्यादिति । तेन लङ्कार्थप्रवृत्तीनामुपताप-
 शरीरविकारादिषु नलोपः सिद्धो भवति ।

२४ । अनिदितां हल उपधायाः ऊक्तिः ।

इद् इद् येषां त इदितः । न इदितोऽनिदित इति षडीबहुवचनस्य

स्थाने ^{उत्पत्त्ये}नैकवचनम् । तन्नामिदितां विशेषणम् । विशेषणेन च
तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह हलन्तानामित्यादि । उपधाया नकारश्चेति ।
उपधाया इत्येतन्नकारस्य विशेषणम् । स्रस्यो ध्वस्य इति । स्रन्सु ध्वन्सु च-
पतने । निष्ठा । स्रस्यते । ध्वस्यत इति । भावे कर्मणि वा लकारः । सनी-
स्रस्यते । दनीध्वस्यत इति । यङ्गन्ते एते । नीग् वक्षित्यादिनाऽभ्यासस्य
(७।४।८४) नीगागमः । नन्यत इति । टुषदि समृद्धो । नानन्यत इति
यङ्गन्तम् । दीर्घोऽङ्कित (७।४।८१) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नेनीयत इति ।
नयतेर्गुणो यङ्लुकोरिति (७।४।८२) गुणोऽभ्यासस्य । नन्यत इति । नह
बन्धने । लङ्गिकम्प्योरित्यादि । लङ्गिकम्प्योरिदिस्वानलोपो न प्राप्नोति ।
पतस्तयोरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानं प्रति-
पादनम् । उत्तरचाप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनम् कृत-
मेव । उपतापो व्याधिः । शरीरविकारः शरीरस्यान्यथात्वम् । स पुनरिडो-
पतापादन्यो गृह्यते । अन्ययोपताप इत्येवं सिद्धे शरीरविकारपञ्चमनर्थकं
स्यात् । विलगित इति । अगि वगि लगि गत्यर्थाः । उपतापे विलङ्घितइत्येव
प्रयोगो मा भूदित्यवमर्थं लङ्गेर्लोपो विधीयते । नतु रूपसिद्धयर्थम् । लगे
मङ्ग इत्यस्य प्रकृत्यन्तरस्य तस्य मिदत्वात् । रङ्गे र्णावित्यादि । अङ्किदर्थं
वचनम् । मृगरमणं मृगक्रीडा । रजयति मृगानिति । रममाणान् मृगान्
प्रयुङ्क्तइत्यर्थः । रजनरजकरजःसूपसंख्यानमिति । अत्र भूयः प्रतिपादनं
क्रियते । अत्रि च भावकरणयोरित्यत्र (६।४।२७) चक्रारोऽनुक्तममुच्यार्थः ।
तेन रजकादिषु प्रतिपादिषु रङ्गेऽप्यङ्कादि प्रत्यये परतो नलोपो भवति ।
रजक इति । शिल्पिणि ष्वन् (१।१।१४५) । रज इति सर्वधातुभ्योऽङ्गुत्थि-
सन् (उण्, ५।६२८) । (F) चिनुषि चेत्यादि । रागीति । सम्प्रदान्तादि-
सूत्रेण (१।२।१४२) चिनुन् । अजोः कु चिण्ण्युत्तोरिति कुत्वम् (७।१५२) ।
त्यजरजभजति (१।२।१४२) निपातनात् मिदमिति । यतोऽयमङ्गुत्थिति
निमित्ते संप्रचादिसूत्रे (१।२।१४२) रजरनुनासिकलोपं क्त्वा निर्देशं करोति
तज् आपयति चिनुष्यपि नलोपो भवतीति । ननु च रङ्गेऽपि (६।४।२६)

लक्षणेनैव अपि नलोपोऽभिनिर्वृतः । नैतदस्ति । यद्येवेन्निभवतिभ्याश्चे-
(१।२।६) त्वागन्तुनेनेकारेणेन्ने निर्देशस्तद्येवाप्यागन्तुनेनाकारेण । नतु
अपा । नहीन्निभवतिभ्याश्चेत्यत्रेका (१।२।६) निर्देशः । अन्वया आनिदि-
तामित्यनुनासिकलोपः स्यात् ।

२५ । दंशसञ्ज्ञस्त्वं शपि ।

दंश् दंशने । अन्ज परिच्छेदे । परिच्छेजतइति । उपसर्गात् सुनीती-
त्यादिना (८।१।६५) षत्वम् । (G)

२६ । रञ्जस्ते ।

अथ पृथग् योगकरणं किमर्थम् ? न पूर्वयोगएव रञ्जयेद्वयं क्रियते-
त्याह पृथग्योग करणमित्यादि । उत्तरसूत्रे रञ्जयेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ।
दंशिप्रभृतीनां मा भूदिति ।

२७ । घञि च भावकरणयोः ।

रञ्जतेऽनेनेति राग इति । हलचेति (१।३।१२१) चञ् । एवं रङ्ग-
इत्यत्रापि ।

२८ । स्यदो जवे ।

जवो वेगः । गतिविशेषः । वृद्धभावेति । अतउपधाया इति । नलोपे
कृतेऽत उपधाया इति (७।२।१६) वृद्धिः प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपात्यते ।
ननु च न धातुलोप पार्धधातुक (१।१।४) इत्यनेनैव वृद्धिप्रतिषेधः सिद्धः । तत्
किमर्थं वृद्धभावे निपात्यत इत्याह इकप्रकरणादित्यादि । तत्रेको
गुणवृद्धी (१।१।३) इत्यत इगिति प्रकृतमनुवर्त्तते । तेनेग्लक्षणेनैव गुणवृद्धोः
प्रतिषेधः । नचेयमिग्लक्षणा वृद्धिः । किन्तूपधालक्षणा । नचेयमुपधालक्षणा
वृद्धिरिग्लक्षणा भवति । निर्दिष्टस्यानिकत्वात् । तेन नास्त्यत्र तस्याः
प्रतिषेधः । गोस्वद इति । भावे चञ् । गवां स्वदइति गोस्वदः । ऊदयोगा
वृद्धी समस्यत (२।२।८७ वा) इति समासः । तैलस्वन्द इति । तैलस्व स्तवच-
मित्यर्थः । स्वनू स्तवचे ।

२८ । अवोदेधौप्रप्रथममश्रवाः ।

अवोद इति । उपसर्गेण सहाद् गुणः (६।१।८७) । न धातुलोप (१।१।४) इत्यादिना प्रतिषेधो न भवति । अनिग्लक्षणात्वाद गुणस्य । गुणश्च निपात्यत इति । ननु च पुगन्तल्लघुपञ्चम्येत्येवं (७।३।८६) गुणः सिद्धः । तत् किमर्थं निपात्यत इत्याह न धातुलोप इत्यादि । औषादिभ्यो मन्प्रत्यय इति । अर्त्तिस्तुसुहृत्-धुञ्जिस्तुभायावापदियन्तिभ्यो (उष् १।१३७) मन्त्रित्त्वादिभ्यो विधीयमानो बहुलवचनानुन्देरपि भवति । अत्रेति । अत्र मोचनप्रतिषेधयोरित्यस्य ।

३० । नाञ्चेः पूजायाम् ।

अनिदितामित्यनेन (६।४।२४) प्राप्तस्य नलोपस्यायं प्रतिषेधः । एतच्चादेव प्रतिषेधात्कामोऽयं कृतचुत्वो निर्दिश्यत इति गम्यते । अथ नाञ्चेरिदौत्वेव कस्मात्कृतम् ? एवमपि श्रुच्यमाने पूजायामेव प्रतिषेधो लभ्यते । तथाहि पूजायामेवाञ्चेतेरिड् विहितः । अथक्त्वमेवं वक्तुम् । अञ्चेः पूजायामित्यनेन (७।२।५३) ज्ञानिष्ठयोर्नित्यमिड् विहितः । यस्य ज्ञापप्रत्यय उदितो वेति (७।२।५६) पाञ्चिक इडागमः स पूजायामपि भवति । तत्रैवश्रुच्यमाने यदा ज्ञापप्रत्ययस्य पूजायामिष् न स्यात् तदा प्रतिषेधो न स्यात् । गुहमङ्ङाति । नेत्येतत् प्रतिषेधवचनमुत्तरार्थम् । इडाञ्चेरपूजायामित्याच्यमाने सतीष्टं सिध्यतीत्येव । अश्चिता अस्य गुरव इति । मतिरुदीत्यादिना ज्ञाः (३।२।८८) । ज्ञस्य च वर्त्तमान इति (२।३।६७) षष्ठी । यस्य विभाषेतीदप्रतिषेध (७।२।२५) इति । अञ्चेतेरुदितो वेति विज्ञानेनेड्विधानात् (७।२।५६) ।

३१ । किं स्कन्दिस्सन्दोः ।

स्कन्वेति । स्कन्दिर् गतिप्रयोगयोः । पञ्च इडागम इति । स्वरतीत्यादिना (७।२।४४) । किञ्चप्रतिषेधाद् नलोपाभाव इति । अनिदितामित्यादिना (६।४।२४) हि ङ्ङिति नलोपो विधीयते । सेट् ज्ञापप्रत्ययस्य न ज्ञा वेङ्ङिति (१।२।२८) किञ्चप्रतिषेधः कृतः । ततश्चेडागमपञ्चे किञ्चाभावादेव नलोपाभाव इति नासाविर्मयोगं प्रयोजयति । तेन न सेट्ज्ञापप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शितमित्यभिप्रायः ।

३२ । ज्ञान्तनशां विभाषा ।

नष्टा नष्टेति । नशे ब्रंश्चादिसूत्रेषु (८।२।३६) षत्वम् । ह्रस्वम् । मसजिन-
शोर्भलोति सुमागमः (७।११६०) । ज इति वर्णग्रहणम् । तत्र वर्णग्रहणे
सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यन्तरेणाप्यन्तग्रहणेन तदन्तविधौ सिद्धे यदिहान्त-
ग्रहणं क्रियते तद्विषयार्थम् । यत्वाह अनुपधाया अपि पक्षे लोपस्य
प्रतिषेधार्थमन्तग्रहणं तदयथा मज्जा मङ्क्तेति तत्र । केन पुनरनुपधाभूतस्य
नकारस्य लोपः प्राप्नोति ? यतोऽसौ पक्षे प्रतिषिध्यते । उपधानकारस्य
लोपउक्तः । नचाय सुपधानकारः । एवं तर्हि विधिविषयादप्यत्रापि
क्वचित्लोपो नकारस्य भवतीति ज्ञापयति । तेनैतत् सिद्धमवति । मस्यो
मग्नवानिति । ततश्चैतदर्थं मसज्जिन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुपधाभूतार्थ-
मित्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्र यदिदं नोच्येत तदा यस्मिन् पक्षे ज्ञाप्यत्वेन
लोपो न भवति तस्मिन् पक्षे स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२८) सलोपोऽपि
न स्यात् । असंयोगादित्वात् । तस्माद् वक्तव्यमेवेदम् । मसज्जिन्त्यात् पूर्वं
नुममिच्छन्तीति । ततश्चानुपधाभूतस्य नकारस्य लोपभाविनोऽसंभवादन-
ुपधाभूतस्य नकारस्य लोपप्रतिषेधो यथा स्यादेवमर्थमन्तग्रहणं न युज्यते ।

३३ । भङ्गेष्व ञिणि ।

चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अभाजोति पूर्वमेव व्युत्पादितम् ।
अप्राप्तोऽयं नकारलोप इति । इति नलोपविधानात् । चिञ्चक्ङिच्त्वात् ।
अतः प्रतिषेध्याभावाच्चेति नानुवर्त्तते । तेन विधिरवायमित्यभिप्रायः ।

३४ । शास इडङ्ङ्लोः ।

अन्वशिष्यदिति । सर्त्तिशास्वर्त्तिभ्यश्चेति (३।१।५६) चेरुडादेशः । शिञ्चः
शिञ्च इति । वस्मसोहदाङरणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । शासतीति । अजि-
त्वादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६) । अदभ्यस्तादिति मेरुदादेशः (७।१।) ।
शशासतुः । शशासुरिति । लिट्यतुष्टुसि रूपे । कौ च शास इति । कौ परतः
शासेरित्त्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । यद्यपि
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादत्र पूर्वमित्वात् किञ्चलोपस्य विधानं तथापि

लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययस्य चिनात्वेत्वं भविष्यति । वर्षाश्रये प्रत्ययस्य च
 नास्तीत्येतत् प्रायिकम् । तथाहि वर्षाश्रयेऽपि क्वचिद् भवति । तद्यथाऽहणे-
 ङिति । अत्र ङणङ् इमितीमागमः (७।३।१२) । अथवा वर्षाश्रयमेवेदमित्त्वं
 न भवति । कथम् ? अङ्गप्रत्ययेनात्र प्रत्ययः सन्निधापितः । स हल्प्रत्ययेन
 विशिष्यते । अतएव वृत्तावृत्तं हलादौ कङ्क्षीतीति । तेन यद्यपि क्विप्
 वर्णाक्षकः प्रत्ययस्तथापि नासौ वर्णरूपत्वेनाश्रीयते । किं तर्हि ? प्रत्यय-
 रूपत्वेन । आर्यशीरिति । सकारस्य कत्वे कृते व्योरुपधाया दीर्घं (८।२।७८)
 इति दीर्घः । अथाशास्त्र आशास्यमान इत्यत्र कथमित्त्वं न भवतीत्याह
 यस्माच्छासेरित्यादि । द्वाविमौ शासी । एकः परस्मैपदी । अपरस्माकनेपदी ।
 तत्र यस्माच्छासेरङ् विहितस् तस्येदं ग्रहणम् । स च शासु अनुशिष्टावित्त्वस्य
 सर्त्तिशास्त्रार्त्तिभ्यवेति (३।१।५६) विधीयते । तत्र परस्मैपदेऽप्यनुवर्त्तते ।
 अस्मैव परस्मैपदे सम्भवात् । कथं पुनः सामान्येनोपादाने परस्मैपदिन एव
 विज्ञायते ? अङ्गः संसर्गात् । संसर्गे हि सति त्रिशेषपरिच्छेदो भवति । तथाहि
 मकिशोरा धेनुरानीयतामित्युक्ते किशोरेण संसर्गाद् वङ्गवायमेव सम्प्रत्ययो
 भवति । इह शासेरित्त्वं प्रत्यङ् निमित्तत्वेनोपास्तः । अतस्तेन संसर्गाद्
 विशिष्ट एव परस्मैपदी शासिः प्रतीयते । अनुचाडेवात्र केवलो निमित्तत्वेन
 नोपास्तः । किं तर्हि ? हलपि । स चाकनेपदिनोऽपि सम्भवति । तत्
 कृताऽङ्गसंसर्गाद् विशिष्टस्य शासेः प्रतीतिः ? नैतदस्ति । साधारणासाधारण-
 सम्बन्धिसन्निपाते यस्यासाधारणः सन्निहितः सम्बन्धी तत्रैव प्रत्यया जायते ।
 तथाहि वृत्तानां किशोराणाञ्च मध्ये 'धेनवोऽनुबध्यन्तामित्युक्ते वङ्गवा एव
 प्रतीयन्ते । तस्मादङ्गस्योरुपादानेऽपि यस्मादङ्गं विहितस्तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।
 यदि तर्हि यतोऽङ्गं विहितस्तस्येदं ग्रहणमेवं सति यथाशास्त्र आशास्यमान
 इत्यत्र न भवति तथा क्विप्प्रत्ययेऽपि न स्यादित्यत्र चाह क्विप्प्रत्यये त्वित्यादि ।
 चिशाशीरित्यादि । अथवा नैव तस्या अपि क्विप्प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति ।
 विकल्पाद्यो वाच्यः । अथ तथ्यः किमर्थः ? आन्तरतम्याद् दीर्घं मा
 भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । भाव्यमानोऽङ्गं सर्वत्रापि व्यङ्गातीति न भविष्यति ।
 एवं तर्हि विच्छेदार्थः । अत्रासन्देहार्थः कस्मान्न भवति ? शास यङ् प्रकी-

रित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमयमिकारः कृतयणादेशो निर्दिष्ट आहोस्त्रि-
दोक्तारोऽथवा यकार इति । नास्ति सन्देहः । यदयं तदग्रिथं संज्ञाप्रमाण-
त्वादिति (१।२।५३) निर्देशं करोति ततो निश्चीयत इकारोऽयम् । न
होकारः । नापि यकार इति ।

३५ । शा ह्री ।

यद्यत्रोपधाया इति वर्त्तते ततो यथा पूर्वसूत्रे शास इत्यवयवभूता षष्ठी
तथेष्टापि स्यात् । एवञ्चोपधाया एवायमादेशः प्रसज्येत । सर्वादेशश्चेत्यत
इति मनसि क्त्वाह उपधाया इति निवृत्तमिति । तदध्युपधाग्रहणं क्ङिद-
ग्रहणेन सम्बन्धम् । इह च क्ङिदग्रहणं निवृत्तम् । तस्मादुपधाया इत्यस्यापि
निवृत्तिर्भवति । क्ङितीत्येतदपि निवृत्तमिति । अनुदात्तोपदेशेत्यादौ
(६।४।१०) सूत्रे पुनः क्ङिदग्रहणात् । तन्नेत्यादिना क्ङिदग्रहणे निवृत्ते
यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति । यद्यच्च क्ङितीत्येतदनुवर्त्तते ततो वा च्छन्दसीति
(१।४।८८) यस्मिन् पक्षे हिरपित्वं न भवति तस्मिन् पक्षे सार्वधातुका मपिदिति
(१।२।४) वचनान् क्ङित्वं नास्तीति शाभावो न स्यात् । क्ङिदग्रहणे तु
निवृत्तेऽपि पित्वपक्षेऽपि भवत्येव । स्यादेतत् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्छास
उत्तरस्य ह्रीः पित्वं न भविष्यति । ततो नार्थः क्ङिदग्रहणेन निवर्त्तितेनेत्यत
आह शाधीत्येतदित्यादि । यदि शास उत्तरस्य ह्रीः पक्षे पित्वं न स्यात् तदा
शाधीत्येतत् सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तमेव स्यात् । आद्युदात्तमपि
च्छन्दसीक्यते । तच्च ह्रीः पित्वे सति धातुस्वरैश्च संपद्यते । नान्यथा ।
तस्मादवश्यं छन्दसि पक्षे पित्वं विधेयम् । अथाहवित्त्वं कस्मादोक्तम् ।
अकारोऽपि ह्रस्वोऽस्येति (१।१।५२) सकारस्य विहिते सवर्णदीर्घत्वेन
शाधीत्येतत् सिद्धं भवति । न सिध्यति । पूर्वसूत्रेणोपधाया इत्वं स्यात् ।
न चायं तस्य बाधको युज्यते । असति च सम्भवे बाधनं भवति ।
अस्ति च सम्भवो युद्धमयं स्यात् । अत्रास्ति सम्भवः । तस्मादकारोऽस्यस्य
विहित उपधाया इत्वं स्यादेव ।

३६ । इमे जः ।

इमेरिति । श्रुतिपा निर्देशो यङ् लुग्नित्त्वर्थः । जङ्गि (H)

३७ । अनुज्ञातोपदेशवनतितनोत्यादौनामनुनासिकलोपो
भ्रूलि कङ्कति ।

अनुनासिक इति षष्ठ्या बहुवचनस्य लुक् कृत्वाऽविभक्तिकोऽयं निर्देशः ।
अत एवाङ् अनुनासिकान्मानामिति । अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः कङ्कतीति
(६।४।१८) दीर्घत्वे प्राप्ते लोपोऽयं विधीयते । अत लोपे कृते दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।
विहृतनिमित्तत्वात् । यमिरमिगमिनमिहनिमन्यतय इति । यम लपरमि ।
रलु क्रीडायाम् । गन्तुं सृष्टुं गतौ । णम प्रहृत्वे । वन हिंसागम्योः । मम
ज्ञाने । वतिरिति । वन षण्य सम्भक्तौ । तितुचतयेत्यादिनेट् प्रतिषेधः (७।२।८) ।
क्लिप्तोत्पन्नेन क्लिप्त्येव वनतेरुदाहरणं सम्भवति । नान्यत्वेति दर्शयति । किं
कारणमित्याङ् क्लिप्तिं त्वित्यादि । क्लिप्तिं तु न क्लिप्तिं दीर्घयेति (६।४।१८)
प्रतिषेधं वक्ष्यति । ये त्वन्ये भ्रूलादयः प्रत्यया स्तेष्वपीटा भवितव्यम् । ततो
भ्रूलादिस्वाभावाद्वनतेरनुनासिकलोपं प्रति ते निमित्तभावं मोषयन्तीति पारि-
शेषात् क्लिप्त्येव वनतेरनुनासिकलोपेन भवितव्यम् । समोतेरास्त्वं वक्ष्यतीति ।
तेन तस्यानुनासिकलोपोदाहरणं न भवतीति भावः । आस्त्वं पुनर्जनसनस्यना-
मित्यादिना (६।४।४२) वक्ष्यति । अत इति । लणु हिंसायाम् । अत इति ।
अणु गतौ । अत इति । अणु दाने । अत इति । अणु दीप्तौ । अत इति । वनु
याचने । अत इति । मनु अवबोधने । अतत । अतया इति । तनोतेर्लुक् ।
आकनेपदप्रथममध्यमपुरुषैकवचने । तनादिभ्यः स्वासोरिति (२।४।७०) सिचौ
लुक् । आन्तः । तान्तः । दान्त इति । गमितमिदमीनां कृपाणि । एते नानु-
दात्तोर्धदेशाः । इह चेत्यादि । गमिरमिभ्यां क्लिप्तिं कृते तयोर्नित्त्वर्थेऽङ्गि-
दात्तत्वे ऽनुदात्तत्वाभावादसत्पदेशग्रहणे लोपो न स्यात् । अस्मिन् कृति

(H) अत्र साधकः—“इमे जं इत्यत्र च आसि इमेरिति श्रुतिपा निर्देशाद् यङ् लुग्नित्त्वर्थः क्लिप्तलोपेनानुनासिकलोपोपदेशः प्रत्यादाहृतः । अत्राचने आसि प्रत्युदाहरणं बहुवचनोक्तिं पठन् भाषायां वरविष्वादीकभाषायां ननुदाहरणमित्याह ।” इति ।

भवति । किञ्चासत्युपदेशग्रहणे शान्तो दान्त इत्यापि स्यात् । भवति हि शमिः सतिशिट्प्रत्ययस्वरौ कृतेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५०) शेषस्यानुदात्तत्वेऽनुदात्तः । उपदेशग्रहणात् तु न भवति । नञ्प्रत्ययमुपदेशेऽनुदात्तः ।

३८ । वा ल्यपि ।

अभिलाषार्थं आरम्भः । प्रयत्नेति । प्रादिसमासे कृते समासेऽनङ्पूर्वे लो ल्यप् (७।१।३७) । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् (६।१।७१) ।

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च ।

यन्तिरित्यादि । क्तिच् लो च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्तिच् । अत्र चानुदात्तोपदेशादिग्रहणमनुवर्त्तते । तेन कान्तिः शान्तिरित्यत्र दीर्घप्रतिषेधो न भवति । अनुनासिकलोपस्य त्वत्र प्राप्तिरेव नास्ति । उदात्तोपदेशत्वात् । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्ध इत्यादिना दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । ननु च प्रकरणापेक्षया यदस्मिन् प्रकरणे विहितं तच्च भवतीति विज्ञायमानेऽन्तरेणापि दीर्घग्रहणं दीर्घस्यापि प्रतिषेधो भविष्यति । तत् किं दीर्घग्रहणेन ? एवं तद्धेतुं ज्ञापयति । अस्तीयं परिभाषा ऽन्तरस्य विधिवि भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) ।

४० । गमः कौ ।

प्रथमप्यभिलाषार्थं आरम्भः । अध्वगतो हरय इति । अध्वानं गच्छन्तीति क्तिप् । तदन्ताज्जस् । गमादीनामित्यादि । गमादीनामनुनासिकलोपः कौ भवतीति तदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तदेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन गमादीनां भविष्यति । ननु गमिरेव निवृत्त्येति । संयदिति । संपूर्वाद् यमेः क्तिप् । परीतदिति । परिपूर्वात् तनोतेः । नहिहृतीत्यादिना दीर्घः (७।१।११६) । छ चेत्यादि । चकारादनुनासिकलोपः । क्तिचिदूक् चेति पठ्यते । तच्च उकारस्य प्रयोजनं

विश्वम् । (I) अतोऽन्वपरिभाषयैवाच (१।१।५२) भविष्यति । अथेनूः ।
अथेन्नूरिति । गमेर्भन्निष्ठानुनासिकलोपे कृतेऽकारस्योकारः ।

४१ । विङ्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अब्जा इति । अष्पुजायत इत्युपपदसमासः । पकारस्य जश्त्वं वकारः ।
गोषा इति । षष्पु दाने । विजावा इति । जन जनने । जनी प्रादुर्भाव इति
वा । अथेगावा इति । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।१।१४) सप्तम्या अतुक् ।
अथानुनासिकग्रहणं किमर्थम् ? यावतानुदात्तोपदेशेत्यादेः (६।१।३७) सुप्ता-
दनुनासिकग्रहणमनुवर्त्त एवेत्याह अनुनासिकस्येति वर्त्तमान इत्यादि । तच्चि
प्रकृतमनुनासिकग्रहणमनुदात्तोपदेशग्रहणेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्या-
प्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मादिदमन्यदनुनासिकग्रहणं क्रियते । अनुनासिकमात्रस्य
यथा स्यात् । अथेह दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । ऋस्व एवोच्येत । ऋस्वेऽपि कृते
सत्यकः सवर्णं दीर्घत्वेन सिद्ध्यत्येव । अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति । अतो न
सिध्यतीत्येतन्नाशङ्कनीयम् । अकारविधानसामर्थ्यात् । यदि ह्यतो गुणे पर-
रूपत्वं स्यात् तदा प्रकृतं लोपग्रहणमिव विदध्यात् । ततो ऋस्व एव कर्त्तव्यः ।
नेतदस्ति । ऋस्वे हि सति घुण घूर्णन इत्यस्मादितिपि विहिते घ्रावा इति न
सिध्येत् । ततो दीर्घस्वेव विधानं युक्तम् । (I)

४२ । जनसनखनां सञ्चल्लोः ।

भल्लि कृत्कृति चानुवर्त्तते इति यथाक्रमं मनो भल्लश्च विशेषणम् । सुचो-
पाप्तेन तु भल्लग्रहणेन न शक्यते सन् विशेषयितुम् । विशेषणं ह्यप्रधानं भवति ।
विशेष्यन्तु प्रधानम् । सञ्चल्लोरिति चायं हन्तः । तत्र सर्वेषां हन्तपदानां
प्राधान्यादन्वोऽयं प्रधानगुणभावो नोपपद्यते । सन्ग्रहणस्याकृद्दर्थम् । तदि-
हेत्यादि । यस्मात् मनोः पल इङ्गागम स्तस्मात् तत एव परो भल्लादिः

(I) अकारलोपस्यासिद्ध्याह यथाकथञ्चिदन्वपि यथा आदित चिन्तति केचित् । न तस्य लिखित
प्रयोजनमस्तीति तु ह्रदन्तः ।

(J) एवं घूर्णं घरावा । जिघ्र क्षावा । जघ्र रावा । चोद् घरावित्यादि । सर्वेषांन्वोऽपि इङ्गल
इति (६।१।७५) वनियम् ।

सन् सम्भवतीति तदर्थमेव सन्ग्रहणम् । नतु जनसङ्गार्थम् । नहि ताभ्यां परो भलादिः सन् सम्भवति । तयोर्भिन्नं वेदत्वात् । यथैवं मनोतेः सनि कृतार्थत्वादात्वं न स्यात् । अन्यत्र निष्ठादौ भलादौ कङ्कितप्रत्यये ऽनुदात्तोपदेशेत्वादिना (६।४।३७) नलोपः स्यादित्यत आह अन्यत्रेत्यादि । मनोते स्तनोत्यादिषु पाठस्यावकाशो ऽन्यत् तनादिकं कार्यम् । तनादिभ्य (२।४।७८) स्तथासोरित्यादि । आत्त्वविधौ च सन्ग्रहणस्यावकाशः सन् सिधासतीति । इहोभयं प्राप्नोति सातः सातवानिति । अत्रानुनासिकलोपं बाधित्वात्वं भवति विप्रतिषेधेन । ननु सोभयोः सिद्धयो विप्रतिषेधो भवति । इह चासिद्धवदत्रा (६।४।२२) भादितुभयमप्यसिद्धम् । तत् कुतो विप्रतिषेध इत्यत आह घुमा-
 खागेत्यादि । कथं कृत्वा प्रापकम् ? इत्यङ्गस्यैतदेव प्रयोजनं हलादावीत्वं यथा स्यात् । इह मा भूत् । आतोऽनुपसर्गः कः (३।२।३) । गोदः कम्बलदइति । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद् इत्यङ्गमनर्थकं स्यात् । अन्यत्रेत्त्वम् । तस्या-
 सिद्धत्वाङ्गोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्या भवतीह प्रकारेण विप्रतिषेध इति । यतो इत्यङ्गं करोति । ननु चामति इत्यङ्गोऽजादावपीत्वं स्यात् । ततश्चेत्यङ् प्रसज्येतेत्यनिष्टं रूपमापद्येत । तस्मादनिष्टनिष्ठत्वर्यत्वा इत्यङ्गस्य न युज्यते प्रापकत्वम् । नैष दोषः । असिद्धत्वादेवेत्यस्येष्टादेशो न भविष्यति । व्यवसायं तर्हि इत्यङ्गं स्यात् । असति हि तस्मिन्नीत्त्वस्यासिद्धत्वादाङ्गोपः ।
 आकारलोपस्यासिद्धत्वादित्वमिति चक्रवदव्यवस्था स्यात् । एतदप्यप्रयोजनम् । यदि व्यवसायं इत्यङ्गं स्यान् नैवायं इत्यङ्गं कुर्वीत । अविशिष्टेकार-
 सुक्ता तस्माज्जादौ लोपमपवादं विदध्यात् । तत् कथमिदमसु ? आतो लोप इति चेति (६।४।६४) ? ततो घुमाख्यानापाज्जातिसामा तारलोपो भवतीत्य-
 जादौ च कङ्कति । किमर्थमिदम् ? प्रत्ययमात्रे घ्रादीनां यदीत्वं वञ्चते तस्यायमित्वाज्जादौ च कङ्कित्यपवादः । तत ईदित्तीत्त्वम् (६।४।५६) भवति घ्रादीनामनपि कङ्कति । तत एरङ्कित्ति (६।४।६७) वान्त्वस्य संयोगादेः (६।४।६८) । न अपि (६।४।६८) । मयतेरिदम्यतरस्याम् (६।४।७०) । ततो यतीत्वं भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यङ्गं यङ्गं करोति तज् प्रापयत्वाचार्या भवतीह विप्रतिषेध इति ।

४३ । ये विभाषा ।

असम्भ्रलाद्यर्थं आरम्भः । जायते जन्यत इति । भावे लकारः । आजायत इति यङ् । दीर्घाऽङ्कित (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अञ्जन्यत इति । नुगतोऽनुनाभिकान्तस्थेति (७।४।८५) नुगागमः । सायते । सन्यत इति । भावे कर्मणि वा लकारः । जनेःश्रन्यपि विभाषात्त्वेन भवितव्यमिति कस्त्वचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह जनेः श्रनोत्यादि । जने दिवादिस्वा-च्छानि विहिते सतुभयं प्राप्नोति । अनेन विभाषाऽऽत्वम् । साज्जोर्जतिः । (३।१७८) आभावश्च । तत्र जादेशस्यानवकाशत्वात् स एव नित्यं भवति । तेन श्रयणि जायत इत्येवं नित्यं भवति । नतु कटाचिज् जन्यत इति ।

४४ । तनोतेर्यकि ।

४५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

अस्य यङ्गणमनन्तरस्य क्तिचो लोपो मा भूत् । व्यवहितस्यापि न लोपो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ क्रियमाणेऽप्यस्य यङ्गणे कस्मादेव क्तिचो लोपो न भवति ? अस्य यङ्गणसामर्थ्यात् । अथान्यतरस्यां यङ्गणं किमर्थम् ? यावता विभाषेत्यनुवर्तते इत्याह अन्यतरस्यां यङ्गणमित्यादि । कथं पुनर्विभाषा-यङ्गणस्य निवृत्तिराशङ्क्यते यतो विस्मयार्थमन्यतरस्यां यङ्गणं कृतमित्याह यकारसम्बन्धं ह्येत्यादि । तद् विभाषायङ्गणं यकारादिप्रत्ययस्य सम्बन्धेन । इह च य इत्येतस्मिन् निवृत्ते क्तिचो निमित्तान्तरस्योपादानादतस्तच्चिह्नतो विभाषायङ्गणमपि निवृत्तमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतो विस्मयार्थमन्य-तरस्यां यङ्गणं क्रियते ।

४६ । आर्धधातुके ।

चिकीर्षितेति । सवत्सात् ढच् । भवति भवत इति । आर्धधातुक इत्यधिकारात् सावेधातुकेऽत्र गणो नापो न भवति । यद्यत्र गणो लोपो मा भूदित्येवमर्थं आर्धधातुकाधिकारः क्रियते तद्धि न कर्तव्यः । आपकादेव यपो लोपो न भविष्यति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नानेन यपो लोपो भवतीति यदयमदिप्रवृत्तिभ्यः शप इति (२।४।७२) शपो लुक् आस्योत्पत्त आह षडि-

प्रभृतिभ्य इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । अपति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति ।
अस्ति चादिप्रभृतिभ्यः शपो लुप्चनस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? विस्र इत्यत्र
गुणो मा भूत् । यदि विस्र इत्यत्र लोपः स्यात् प्रत्ययलक्षणैः पुगन्तलघूपधस्येति
(७।३।८६) गुणः स्यात् । सृष्ट इत्यत्र सृजेर्द्विः (७।३।१४) । लुकि तु सति
न भवति । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६६) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । तस्मादि-
प्रभृतिभ्यः शपो लुप्चनं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादिति न ज्ञापकं शपो
लोपाभावस्य । वेभिदितेति । यङो लोपः । वेभिद्यत्र इत्यत्र शपि सार्व-
धातुके न भवति । कारणेति । स्यासश्चो युच् (३।३।१०७) । कारयतीति
शपि सार्वधातुके न भवति । पपत्तुः पपुः । ववत्तुः । ववुरिति । अतुसुषी ।
पातेर्वातेद्यातो लोप इटि चेत्कारलोपः (६।४।६४) । दीयत धीयत इति ।
आधधातुके यकीत्स्वम् । अदाताम् । अधातामिति । लुङ् । तस्यस्येति
(३।४।१०१) तसस्ताम् । गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७) मिचो लुक् । स्नायात् ।
स्नेयादिति । स्नातेराणिषि लिङ् । तस्य लिङाणिषीत्याहधातुकसंज्ञा
(३।४।११६) । यासुट् । स्तोः संयोगाद्योरित्यादिना (८।१।२८) सकार
लोपः । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवतीति । आशीर्लिङोऽन्यद् विध्यादि-
लिङ् । तत्र न भवति । तस्य सार्वधातुकसंज्ञकत्वात् । तेन तत्र नित्यं
स्नायादित्येवं भवति । अत्र लिङः स लोपोऽनन्तस्येति (३।२।७८) सकार-
लोपः । कारिषीष्टेति । आशिषि लिङ् । सीयुट् । भावकर्मणोरित्यात्मने-
पदम् (१।३।१२) । सुट् तिथोरिति (३।४।१०७) सुट् । चिण्दभावाद् द्विः ।
क्रियेतेति । विध्यादिलिङ् । पूर्वदात्मनेपदम् । सार्वधातुके यक् । सीयुङ्गी-
कारेण सहादुगुणः । लोपो व्योर्ध्वलोति (६।१।६६) यकारलोपः । रिङ्
शयग्लिङ्ङिति (७।४।२८) रिङादेशः । अत्र चिण्वद्भावेन यो दोषः स्यात् तं
यगन्तस्थेत्यादिना दर्शयति । यद्यत्र चिण्दभावाद् द्विः स्यात् ततश्चातो युक्
चिण्कतोरिति (७।३।३३) युक् प्रसज्येत । अतो लोपो यलोपश्चेत्यादि ।
आहधातुकाधिकारप्रयोजनसंग्रहश्लोकः । गतार्थः । नन्वत्र भ्रसृजो रोपधयो
रभन्यतरस्यामिति रम् (६।४।४७) । दीङो युङ्चि क्ङितोति (६।४।६३)
युङ्गधातुकाधिकार एव विधास्यते । तत् कस्मात् तौ तत्र प्रयोजनत्वेन

नोपात्तो ? एवमन्यते । असृजोरन्वाय आर्धधातुकाधिकारं न प्रयोजयति ।
सतु तुदादौ पठ्यते । ततः सार्वधातुके परतः श्रुतिर्भवितव्यम् । श्रे च सति
पूर्वविप्रतिषेधाद् ग्रहिव्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणेन भवितव्यम् ।
युष्पि नैव प्रयोजयति । दीङो हि दिवादित्वात् सार्वधातुके श्रुत्या भवितव्यम् ।
ततोऽजादित्वाभावादेव युङ्गागमस्याभाव एव । आर्धधातुक इति यदार्ध-
धातुकसामान्यं विवक्ष्यते तदा सामान्ये पूर्वोपस्थासम्भवात् विषयसप्तमीयम् ।
यदार्धधातुकव्यक्तिस्तदा परसप्तमी । प्रतिपादितश्चास्माभिर्न धातुलोपः (१।१।४)
इत्यत्र ह्यापकर्तारं परसप्तमीत्वं विषयसप्तमीत्वञ्चास्येति ।

४७ । असृजो रोपधयो रसन्यतरस्याम् ।

रसयं यदि रेफोपधयोः स्थानि स्थान् मिच्छमनर्थकं स्यात् । अथायं
रमागमोऽसृज्यात् परो भवति रेफोपधयोः श्रवणमापद्यते इत्येतच्छाद्य-
मागङ्गाश्च रोपधयो रित्यादि । मिच्छाद्गमननावश्यमसृज्यात् परेण
भवितव्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तत्र यदि रेफोपधयोः श्रवणं स्याद्
रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशोनर्थकः स्यात् । तस्मात् षष्ठीनिर्देश एव तयो-
र्निवृत्तिमाचष्टे । तस्या ह्येतदेव प्रयोजनम् । षष्ठा निर्दिश्यमानस्य यो धन्या
निवृत्तिः सा यथा स्यात् । नञ्चान्यत् षष्ठीनिर्देशस्य प्रयोजनमस्ति । तस्मात्
मिच्छादसृज्यात् परो भवति रम् । षष्ठीनिर्देशमामर्थ्याद् रेफोपधे स्थानि-
वर्त्यनिवृत्तिं प्रतिपद्यते । अष्टेति । असृजो पात्ते । अथादिभूतं (८।२।१६)
षत्वम् । अत्यन्तमिति । मकारस्य जगृत्त्वं टकारः । तस्यापि श्रुत्वं जकारः ।
अथेह कस्मान्न भवति भृष्टो भृष्टवानित्याह भृष्टो भृष्टवानित्यादि । रमोऽव-
काशः भर्ता अष्टा । संप्रसारणस्यावकाशो भृज्जनानि । इहाभयं प्राप्नोति भृष्टा
भृष्टवानिति । यद्वादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
पूर्वविप्रतिषेधेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य नभ्यते । वरीभृज्यत इति । यद् ।
रीत्यदुपपद्यते (७।४।८०) रीगागमः । प्रथोपदेश (६।४।१७) इत्यधिकारात्
वरीत्यन्वायवयस्य रेफस्यापधयाच्च निवृत्तिर्न भवतीति । नञ्चयमुपदेशे रेफः ।
किं तर्हि ? उत्तरकाशभाषी । अन्त्यतरस्यायश्चमिवापि स्यादर्थम् । सनः

क्लिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यतो (६।४।४५) हि यदन्यतरस्याग्रहणं प्रकृतं तत् सन्नादिसम्बन्धम् । इह च सन्नादेर्निवृत्तिः । अतस्तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिराशङ्केत । अनन्तरयोगस्य चान्यार्थत्वात् । तत्रान्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् । अथ अस्जो भर्ज्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेवं वक्तुम् । एवं द्रुच्यमाने प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति (प, १०१) यङ्लुगन्तादार्धधातुक उत्पन्ने सत्यभ्यासस्य अस्जो भर्ज्यादेशः स्यात् । नैष दोषः । उपदेशग्रहणेन भर्ज्जिं विशेषयिष्याम उपदेशे यो भर्ज्जिरिति । श्रुतिपा निर्देशोऽत्र वा करिष्यते । भर्ज्जतेर्भर्ज्ज इति । तेन यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं न भविष्यति । एवमपि भर्ज्जत इत्यत्र प्राप्नोति । भवति ह्यत्रोपदेशे अस्जिरिति । नैतदस्ति । अत्र हि पूर्वविप्रतिषेधात् संप्रसारणेन भवितव्यम् । यथा भृष्ट इत्यत्र । एवं तर्हि वैचित्त्यार्थं तथा नोक्तम् ।

४८ । अतो लोपः ।

चिनुतः । कण्ठ इति । द्विवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः । क्वि हिंसाकरणयोः । इदित्वाङ्गम् । लट् तस् । धिन्विक्कण्ठोर चेत्युप्रत्ययः । अकारस्यान्तादेशः । तस्यानेन लोपः । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता धातुत्वत्वं मा भूत् । ननु चातो लोप इति चेति (६।४।६४) नियमार्थं भविष्यति । आकारस्येऽत्राजादौ ङ्किति लोपो भवति । नैतदस्ति । विपरीतनियमोऽपि सम्भाव्येत । आतएवेति ङ्किति । नान्यस्येति । तथाच चिकीर्षित्वत्वं न स्यात् । तस्मात् विपरीतनियमसम्भावनानिवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । विस्मयार्थं वा । वृद्धिदीर्घाभ्यामित्यादि । अचो अणितोत्पत्त्यावकाशः (१२।११५) कारयति चारयति । अतो लोपस्यावकाशं चिकीर्षिता जिह्वीर्षितेति । इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्षको जिह्वीर्षक इति । अतो लोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अक्षत्सार्वधातुकयोर्दीर्घं (७।४।२५) इत्यस्यावकाशं शीयते लुयत इति । अतो लोपस्यावकाशः स एव । इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्षते जिह्वीर्षत इति । लोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

४९ । यस्य हलः ।

वेभिदितेति । यङ्नादार्धधातुकं ढष् । तस्मिन् परतो यशब्दस्य लोपः ।
यस्येतीदं वर्णनिर्देशो वा स्याद् यकाराकारयङ्गणं वा । तत्र यथाद्यः पञ्च
आश्रीयेत तदेर्षिगता मय्यित्यत्रापि स्यादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्वा
यस्येति संघातयङ्गणमिति । कुत एतत् । निर्देशात् । यदि वर्णयङ्गणं स्यात्
तदा यो हल इत्येवं ब्रूयात् । यदि तर्हि संघातयङ्गणम् एवं तर्ह्यलोऽन्तरस्ये-
त्यन्तरस्य (१।१।५२) स्यादित्यत आह तत्रालोऽन्तरस्येत्यादि । कस्मात् प्रवर्त्तत
इत्याह अतो लोप इत्यादि । पूर्वोणाप्यलोऽन्तरस्य लोपः सितः । तत्रारम्भ-
सामर्थ्यात् सर्वस्य भवति । हल इति वेत्यादिना परीहारात्तरमाह हल
इति पञ्चमीनिर्देशः । तत्र हल उत्तरो यो यशब्दस्य लोप इत्युच्यमान
आदेः परस्येति (१।१।५४) वचनाद् यकारस्यैवानेन लोपो भवति । अकारस्य
त्वतो लोप इत्यनेन (६।४।४८) । ईर्ष्यता । मय्यितेति । मूर्ख ईर्ष्य ईर्ष्य
ईर्ष्याः । मय्य बन्धने । अतः संघातात्मको यशब्दो न भवतीति न प्रवर्त्तते
लोपः । लोलुपितेति । यङ् । गुणो यङ् लुकोरिति (७।४।८२) गुणः ।

५० । क्यस्य विभाषा ।

क्यइति क्यक्क्यङोक्तसृष्टानुबन्धयोः सामान्येन ग्रहणम् । विशेषानु-
पादानात् । समिधमिवात्मानमाचरतीति । वेति वाशब्दः समुच्चयं वर्त्तमानः
समिदिवाचरतीत्यमुमथं ग्राहयति । यथायोगमिति । यदात्मनः समिध
मिच्छतीत्यर्थो विवक्ष्यते तदा सुप आत्मनः क्यजिति (३।१।८) क्यच् कर्त्तव्यः ।
यदा समिधमिवात्मानं माचरतीति तदोपमानादाचार इति (३।१।१०)
क्यजेव । यदा समिदिवाचरतीति तदा कर्तुः क्यङ् सलोपयति (३।१।११)
क्यङ् । इत्येष यथायोगशब्दार्थः ।

५१ । शेरनिटि ।

नेरिति । णिङ्णिवो विशेषकरावन्वशात्तुष्ट्यश्च यत् सामान्यं निमात्रं
तस्य ग्रहणम् । इयङादिभिः सर्वस्य विषयस्यावष्टम्भत्वादनवकाशोऽयं चिकीप
स्त्रोक्तमपवादोऽयं चिन्नायत इत्यत आह इयङ् यचित्यादि । अततश्चत् । अर-

रक्षदिति । तन्निरन्निभ्यां हेतुमन्विच् । तदन्तालुङ् । णिभ्योत्यादिनाच्चेष्टु-
 (१।१।४८) । छित्त्वाद् गुणस्य प्रसङ्ग एव नास्तीतीयङादेशः स्यात् । अतस्त-
 स्त्रापवादो णिलोपः । आटिटत् । आशिश्त् । अश्वशिभ्यं पूर्व्वं णिजादिषु
 कतेष्वजादे द्वितीयस्येति (६।१।२) टिशब्दशिशब्दो द्विरुच्येते । अतैरनेकाच्
 इत्यादिना (६।४।८२) प्राप्तस्य यणादेशस्यायमपवादः । कारणा हारणेति ।
 अत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८३) प्राप्तस्य गुणस्य । कारकां हारक-
 इति । अचाचो अणितेति वृद्धेः (१।२।११५) । कार्य्येति हार्य्येति इति ।
 अचाकृतसार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) प्राप्तस्य दीर्घस्य । शोषतीति । अज-
 ञनगमां सनीति प्राप्तस्य (६।४।१६) दीर्घस्यैव । जानाते णिच्यर्त्तिङ्गीत्यादिना
 (७।१।३६) पुक् । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति घटादिपाठाद् घटादयो
 मिदिति मित्संज्ञा (ग, सू) । मितां कृस्व इति (६।४।८२) कृस्वत्वम् ।
 ततः सन् । सनीवन्तर्हेत्यादिना (७।२।४३) पक्ष इङागमाभावः । आङ्-
 पृथामीदितोत्त्वम् (७।४।५५) । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः (७।४।५५) ।
 कारयिता हारयितेति । अनिटीति वचनादिश्च न भवति । अनिटीति
 शक्यमकर्त्तुम् । कथम् ? निठायाम् सेटीति (६।४।५२) नियमार्थम् भविष्यति ।
 निठायामेव सेटि । नान्वतेति । अयुक्तमेतत् । विपरीतनियमोऽप्याशङ्केत ।
 सेत्वेव निठायामिति । तथाच सति कारयितेत्यत्र स्यादेव णिलोपः ।
 तस्माद् विपरीतनियमाशङ्कानिरासार्थमनिटीत्युक्तम् ।

५२ । निठायाम् सेटि ।

गणितम् । लक्षितमिति । गण संख्याने । लक्ष दर्शनाङ्गनयोः । पुरादौ ।
 संग्रहितः पशुरिति । ननुचात्र यदि सेटीति वचनादनेन न भवितव्यं तदा
 पूर्व्वसूत्रेण कस्मात् भवतीत्याह सेड्यङ्गणसामर्थ्यादित्यादि । यदि ह्यनिटि
 पूर्व्वेण णिलोपः स्यात् सेड्यङ्गणमनर्थकं स्यात् । निठान्ना मिलेवं ब्रूयात् ।
 आरब्धसामर्थ्यादेव हि सेड्यर्थो भविष्यति । तस्मात् सेड्यङ्गणसामर्थ्यात्
 पूर्व्वेणापि संग्रहितः पशुरित्यत्र णिलोपो न भवति । कथं पुनरत्र सेट् निठान्ना
 न भवतीत्याह सनीवन्तर्हेत्यादि । अथेत्यादि । अत्र यस्य (७।२।१५)

विभावेत्यत्रैकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यतः (७।२।१०) एकाग्रग्रहणमनुवर्त्तते । ततोऽनेकाचत्वाज् अपिः प्रतिषेधाभावाद् भवितव्यमिडागमेन निष्ठायान् । तस्मात् सेङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्ताभावात् । ननु च अतएव न मा भूदित्येवमर्थं सेङ्ग्रहणं भविष्यति । नैतदस्ति । क्रियमाणेऽपि सेङ्ग्रहणे वा दान्तशान्तपूर्णदस्तास्यष्टच्छन्नप्रसा इति (७।२।२७) निपातनादत्र भवितव्यमेव णिलोपेन । यदि तर्ह्यनर्थकं सेङ्ग्रहणं तत् किमर्थं क्रियत इत्याह तत् क्रियत इत्यादि । पूर्वमिडागमे कृते सेटि निष्ठायां जातायां पञ्च, णिलोपो यथा स्यादित्येवमर्थं सेङ्ग्रहणं कृतम् । कः पुनरकृत इति णिलोपे मति दोषः स्याद ? यन्निवृत्त्यर्थं पूर्वमिडागमग्रहण इत्याह अकृते हीत्यादि । असति सेङ्ग्रहणे कारित इति स्थितं णिलोपः प्राप्नोति । इट्, च । तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन णिलोपेनैव भवितव्यम् । णिलोपे च सत्येकदेशविकृत-स्थानस्यत्वात् स एवायं करोति रितेऽत्रैकाच (७।२।१०) उपदेशेऽनुदात्तादि-तीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । ततश्च कारितमितेऽत्र सिध्येत् । तस्मात् सेङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

५३ । जनिता मन्वे ।

इडादौ णिलोपो निपात्यत इति । जनिरेति वृजत्वम् । तत्राचिटीति प्रतिषेधादिडादौ न प्राप्नोति । अतो निपात्यते । ऋत्वं तु जनीजृप्कसुर-ओऽमन्ताद्येति (ग, सू) मित्संज्ञकत्वान् मितां ऋत्वं इत्यनेनैव (६।४।८२) सिद्धम् ।

५४ । शमिता यञ्च ।

शमितरित्यत्र पूर्ववद् ऋत्वम् । ऋतो डिमर्वनामज्ञानयोरिति (७।१।११०) गुणः । हल्ङ्यादिना (६।१।६८) सुनापः । र्फस्य विसर्गः । ऋचि सम्बुधन्तमेतदिति । निष्ठान्तमेतदिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतस्मात् निराकर्तुमिदमुक्तम् । शमितरितेऽत्रापि ऋचि सम्बुधन्तम् ।

५५ । अयामन्ताल्वाय्येऽन्निष्ठासु ।

कारयाश्चकारिति । कारुप्रत्ययादित्यादिनाम् (१।१।३५) । आम् इति

(२।४।८१) लोक्त् । कञ्चेत्यादिना (३।१।४०) लिट्परस्य कञोऽनुप्रयोगः ।
 द्विर्वचनमभ्यास इत्यर्थम् । गण्डयन्तः । मण्डयन्त इति । गङ्गि सेचने । मङ्गि
 भूषायाम् । हेतुमन्त्रिच् । गडेरघटादित्वाच्चित्वे सति पूर्ववद् ऋत्वत्वम् ।
 जुष्टविभ्यां (उण्, ३।४०६) भजित्यनुवर्त्तमाने तृभूवृद्धिवसभासिसाधिमिति
 मण्डिजिनन्दिभ्यश्चेति (उण्, ३।४०८) भक् । अन्तादेशः । सृष्ट्यालुर्गृह-
 यालुरिति । सृष्ट ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । चौरादिकावदन्तौ । अतो लोप-
 इत्यकारलोपः (६।४।४८) । तस्य स्थानिवत्त्वात्तच्चूपधगुणाभावः । सृष्टि-
 गृहीत्यादीनालुच् (३।२।१००) । सृष्टयाय्य इति । तनुदन्ति-(उण्, ३।३७६)
 सृष्टिगृह्णिषाय्य इति आय्यप्रत्ययः । स्तनयिन्नु रिति । स्तन गदो देवगण्डे ।
 चुरादावदन्तः । अतो लोपः (६।४।४८) । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादत
 उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिर्न भवति । स्तनिह्विषिपुषिगदिमदिभ्या
 चोरिन्नुजितौलुच्प्रत्ययः (उण्, ३।३०८) । पोषयिष्णवः पारयिष्णव इति ।
 पुष पुष्टौ । हेतुमन्त्रिच् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । चुरादिणिच् । शेष्कन्द-
 सीतीष्णुच् (३।२।१३०) । अथ नेतेष्वं कस्मान्नोक्तम् । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे
 गुणएव स्यात् । तत्तेचोऽयवायाव (६।१।७८) इत्ययादेगो भविष्यति । लघु चेवं
 सूत्रं भवति । अयेत्युच्यमाने मात्राधिक्येन सूत्रं गुह्यं भवतीति मत्वाह नेति
 वक्तव्य इत्यादि । त्वपि लघुपूर्वादित्यत्र (६।४।५६) गुणाभावादयादेशो न
 स्याद् यदि नेतुमर्थः । तस्मादुत्तरार्थमयादेशवचनम् ।

५६ । ल्यपि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वादिति । लघुः पूर्वा यस्मादिति बहुव्रीहिः । वर्त्ताऽन्वपदार्थः ।
 प्रथमस्य । प्रथमस्य । प्रथमस्य । प्रथमस्येति । अत्र नमादीनां मित्रात् पूर्ववद्
 ऋत्वत्वे कृते मकारो लघुपूर्वः । प्रवेभिदय्य गत इति । भिदेर्यङ्क्ताच्चिच् ।
 यस्म हल इति (६।४।४८) यकारलोपः । अत्रापि दकारो लघुपूर्वः ।
 प्रगण्येति । गण संख्याने । चुरादावदन्तः । पूर्ववदलोपः । अत्रापि चकारो
 लघुपूर्वः । ननु ऋसादय एवाभावात्स्त्रीयाः । अयादेशोऽपि । तथाचिच्च-
 वदन्ता भादिति (६।४।२२) ऋसादीनामसिचत्वात्तच्चुपूर्वत्वं मकारादेशैर्षण्य

नोपपद्यत इत्यत आह ऋत्विज्यलोपाक्षोपानामित्यादि । कथमसमानाश्रयत्व
मित्याह ऋत्विजादयो ऋत्विजादि । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? न लघोरित्येवोच्यते ।
अग्रस्यमेवं वक्तुम् । एवमुच्यमाने लघोरुत्तरस्य के लोप्ययादेशो भवतीत्येष
वाक्ष्यार्थः । तथाच प्रतमस्येत्यादौ न स्यात् । हला व्यवधानात् । क तर्हि
स्यात् ? प्रगण्येत्यादौ । ननु चात्राप्यतो लोपि कर्तुं लघोरुत्तरो णिर्न सम्भवतीत्येव ।
तत्र वचनसामर्थ्याद्ग्रहणानमाश्रयिष्यते । नैतदेवम् । वचनसामर्थ्याद् भूत-
पूर्वगतिराश्रयिष्यते । कुत एतन्नयते वचनसामर्थ्याद्ग्रहणानमाश्रयितव्यं
नतु भूतपूर्वगतिरिति ? भूतपूर्वगतावाश्रयोयमाणायां प्रगण्येत्यादावेव स्यात् ।
प्रणमस्य गत इत्यादौ तु न स्यात् । तस्मात् पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् ।

५७ । विभाषापः ।

प्राप्येति । आप्तु लभ्यते । आप्तु व्याप्तौ । इयोरपि ग्रहणम् । पूर्वक
श्रुतिः । अपरः स्वादिः । अथाध्याप्य गतइत्यत्र कस्मान्न भवति ? अत्रापि
क्रीड्जीनां (६।१।४८) णावितीड चात्वे कर्तुं ऽर्त्तिञ्जीत्यादिना (७।३।१६) पुष्पाप
उत्तरो णि भवतीत्यत्र आह इडादेशस्येत्यादि । यद्येवमप आचष्ट इत्यप्
शब्दासिचि कृते प्राप्येत्यादि न स्यात् । लक्षणिकत्वादेव मा भूदनेन । पूर्वेषु
सूत्रेषु भविष्यति । ननु चेकादेशे कृते मत्यनघूर्णत्वाच्च प्राप्तिति । एकादेश-
स्यासिचत्वाच्च दोषः । कथम् ? अमिहं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । बहिरङ्गत्वं
त्वेकादेशस्य हिपदाश्रयत्वात् । अथादेशस्य पुनर्निमात्राश्रयत्वादन्तरङ्गत्वम् ॥

५८ । युष्मदोर्दीर्घश्चन्द्रसि ।

यु मिश्रणे । प्रङ् गतो । अनयोर्धात्वा म्किं प्राप्ते दोषार्थं वचनम् ।

५९ । क्षियः ।

चन्द्रसीति निष्ठसम् । क्षिय इति निरनुबन्धकपक्षे न मानुबन्धक्येति
(प, ८२) क्षि क्षये क्षि निवासगत्यारित्यनयो ग्रहणम् । न क्षिप् क्षिप्साया मित्यत्र ।

६० । निष्ठायामन्यदर्थ ।

क्षतः क्षत्वस्वार्थो भावकर्मणो इति । तयोरेव क्षत्वक्षत्त्वार्थो इति
(१।४।७०) वचनात् । ताभ्यामन्यदेति कर्तव्यधिकरणे च । आक्षोच इति ।

क्षियो दीर्घादिति (२।२।१६) निष्ठानत्वम् । अकर्मकात् क्षियः कर्त्तरि क्तप्रत्ययोऽयमिति । गत्यर्थेत्यादिना (३।४।७२) । प्रक्षोषमिदं देवदत्तस्येति । अधिकरणवाचिनस्येति (२।३।६०) कर्त्तरि षष्ठो । अधिकरण इति । क्तप्रत्ययोऽयमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । प्रक्षीयतेऽस्मिन्निति प्रक्षीणम् । अधिकरणभूतं द्रव्यमुच्यते । क्षितमिति भाव इति । अस्यापि पूर्ववत् सम्बन्धः । कर्मणि न प्रत्युदाहरति । क्षियोऽकर्मकत्वात् ।

६१ । वाऽक्रोशदैर्न्ययोः ।

क्षितायुरिति । पूर्ववत् कर्त्तरि क्तः । एवमुत्तरवापि । क्षितक इति । अशुकम्पायां कन् । आक्रोशदैर्न्याभ्यामन्यत्र पूर्व्वेण नित्यं भवति । अण्यदर्थ इति किम् ? क्षितं जाणस्य । क्षितकमस्य तपस्विनः ।

६२ । स्तसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भन- ग्रहदृशां वा चिग्वदिट् च ।

स्तसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्या प्रतियोगिनो निर्देशाच्चिणीव चिण्दिदिति सप्तमोऽसमर्थादिति विज्ञायते । यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारा इति । भावकर्मविषयेष्विति । अनेन भावकर्मणोरित्यस्य विषय सप्तमोऽन्वयं दर्शयति । भावकर्मणी विषयो येषां ते तथोक्ताः । के पुनः स्यादयो भावकर्मविषयाः ? ये स्यादयो लादेशेन भावकर्मणो विवक्षितयो भवन्ति । चकारोऽत्र सन्नियोगार्थः क्रियते । तेन यदा चिण्णभावो भवति तदेकाग्रमो भवति । यदातु चिण्णभावो न भवति तदा त्विहाग्रमो न भवतीति दर्शयन्नाह यदेत्यादि । कस्येति । षष्ठो निर्दिष्टस्य आगमा भवन्ति । स्यादयश्चेह सप्तम्या निर्दिष्टाः । नचान्य आगमी श्रूयत इति प्रश्नः । यद्यपि ते सप्तम्या निर्दिष्टा स्तथापि यथा जनश्च वध इति (३।३।७६) पञ्चमी-निर्दिष्टोऽपि इतिः प्रत्यय सुत्पाद्यादेशेन सम्बन्ध मनुभवन् षष्ठ्यन्तां प्रतिपद्यते तथा स्यादयोऽपि यदागमेन सम्बन्ध मनुभवन्ति तदा षष्ठ्यन्तां प्रतिपद्यन्त इत्यभिप्रायेणाह स्तसिचिज्ज्यादि । अत्रैव हेतुमाह ते हि प्रकृता इत्यादि । इहयमागमलिङ्गः । तस्यावच्छमागमिना भवितव्यम् ।

तत् किमश्रुतानामानमित्यं परिकल्प्य ? तस्यैव विधीयतामुत प्रकृतानामेव
 स्वादीनामिति ? युक्तं यत् प्रकृतानामेव विधीयते । अश्रुतपक्षस्याप्या-
 गरीयस्वात् । ननु चाङ्गमपि प्रकृतम् । तस्य कस्यान क्रियत इत्यत आह
 अङ्गस्येत्यादि । अङ्गस्य न क्रियते । लक्ष्यविरोधात् । यद्यङ्गस्य स्वात्
 तदेति क्ते लक्ष्यविरोधादनित्यं स्यात् । नङ्गानिष्टार्था शास्त्रे प्रकृति
 र्युक्ता । तस्याप्या भूङ्गस्यविरोध इति यद्यप्यङ्गमपि प्रकृतं तथापि स्वादी-
 नामेव क्रियते । नाङ्गस्य । इह दो पक्षौ सम्भवतः । विष्णिमितं यत्
 कार्यं यदाहस्य चिणि विधीयते तदातिदिश्यते । यदा विणि यदृष्टं चिष्-
 निमित्तमविष्णिमित्तञ्च तत् सामान्येन । तत्र यदि पूर्वकः पक्ष आशीयेत
 तदातो युक् चिण्कृतारिति (७।३।३३) युगागमः । चिण्णमुत्तारदीर्घाऽस्य
 तरस्यामिति (३।४।८३) दीर्घत्वञ्च । एते ह एवाङ्गकार्यं पतिदिश्ये
 स्वाताम् । नास्यदृष्टादिकम् । नहि तदाहस्य चिणि विधीयते । आहस्यो-
 च्चार्यत्वर्थः । यदि साक्षाच्चिणं निमित्तमुपादाय विधीयते तच्चिणास्य
 विधीयते । नचैवं वृद्धादिकं विधीयते । अथ द्वितीयस्ततो न भवत्येष
 दोषप्रसङ्गः । वृद्धादीनामपि चिणि दृष्टत्वात् । यदि चिणि यद् दृष्टं
 तदतिदिश्यते तर्हि चिणिनिष्ठामादेशा अपि प्राप्नुवन्ति । तेषामपि तत्र
 दृष्टत्वादिति । अनेनाभिप्रायेणाह कानि पुनरित्यादि । द्वितीयं पक्षं यो
 दोषस्तमुत्तरञ्च परिहरित्वामीति चेत्तमि क्त्वा चिणि यदृष्टं कार्यं
 तच्चिणित्तमितरहा तदिह सामान्येन निदिश्यत इति दर्शयन्त्यस्य योमस्य
 यानि प्रयोजनानि तेषां संग्रहश्चोक्तमाह—वृद्धिचिण्णदित्यादि । चायिष्यत
 इत्यत्र वृद्धिः प्रयोजनम् । चिणांतं कृत् । स्यप्रत्ययः । भावकर्मचारित्वात्तमेपदम्
 (१।१।१२) । अत्रेदानीं चिण्णवाद् वृद्धिर्भवति । यथा चिण्णं चिणितौति
 (७।३।१५) वृद्धिर्भवत्यवायोत्यवमुत्तरत्रापि विण्णदित्येतस्य प्रत्येकमभिप्रायस्य
 क्त्वा यथायोगमतिदेशो योजनीयः । अचायिष्यत इति । कृत् । चिणं
 पूर्ववत् । युक् च प्रयोजनं दायिष्यत इत्यत्र । दीर्घस्योक्तो यो मितो वा चिणीति
 स च । प्रयोजनं शमिष्यते शमिष्यतइत्यत्र । शमे जनिदृष्टादिसुरक्षोऽमन्तावेति
 (ग, सू) मितुंश्रुता । स च स्यन्तः सनाद्यन्ता धातव (१।१।१२) इत्यत्रोपदिष्ट

इतुपदेशेऽजन्तो भवति । यत्तु हन्तेर्हो हन्ते अणित्थेति (७।३।५४) कृत्वं
विधास्यते तच्च प्रयोजनं धानिष्यत इत्यत्र । इनिष्यत इत्यत्र तु ऋदधनोःस्र
इतीट् (७।२।७०) । सन्तोऽतानि प्रयोजनानि । किन्त्वनेनेटि कृते शमिष्यते
शमिष्यत इत्यत्र चेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपो न सिध्यति । सेट्त्वात् । अत
असिह इट् चासिह इत्यादि । असिहवदच्चा(६।४।२२)भादित्यसिहोऽयं चिण्दिट् ।
तेन णिलोपो भविष्यति । स्यादेतत् । येऽनुदात्तोपदेशाच्चिनोत्यादय स्तेभ्यः
यदीषां स्वादीनामनेनेड् विधीयत इति युक्तमसिहत्वम् । ये तूदात्तोपदेशाः
शमिष्यन्तय स्तेभ्यः परत्वादर्धधातुकस्येड् वलादेरिति (७।३।३५) वलनिमित्ते-
नेटा भवितव्यम् । स च सिहएव । तस्मिंस्तु तदवस्थ एव दोष इत्यत आह
नित्यच्चायमित्यादि । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इत्येतदाश्रित्यायं
चिण्वदिष् नित्यः । कृतेऽपि हि वलादिलक्षण इटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नञ्चयं
वलादित्वमपेक्षते । अस्मिंस्तु कृते वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति । वलादित्वस्य
विहतत्वात् । वल्निमित्तो विधातीति । वल् निमित्तं कारणं यस्य स
तथोक्तः । विधातोऽस्यास्त्योति विधाती । विधातो निमित्ताभावादप्रवृत्तिः ।
तदेवं नित्यत्वादुदात्तेभ्योऽप्यनेनैव चिण्दिटा भवितव्यम् । अयच्चासिह इति न
भवति णिलोपाभावप्रसङ्गः । ग्राहिष्यत इति । अत उपधाया इति (७।२।११६
वृद्धिः प्रयोजनम् । अथेह यङोऽलिटि दीर्घ इति (७।२।३७) दीर्घः कस्माव
भवतीत्याह यङोऽलिटीत्यादि । वलादिलक्षणस्तत्रेत् प्रकृत इति तस्यैव दीर्घा
विज्ञायते । मान्यस्य । द्रक्ष्यत इति । सृजिदृशोऽभक्त्यमकित्तीत्यमागमः
(६।१।५८) । ब्रथादिना (८।२।१६) षत्वम् । षढोः कः सीति (८।२।४१)
कत्वम् । इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम् । दर्शय्यत इति । पुगन्तल्लूपधत्वे-
त्यनेनात्र (७।३।८६) गुणः सिद्ध्यत्येव । इङ्गर्थस्तु चिण्वद्भावो विधीयते ।
अविधातामिति । आताम् । सिचि रूपम् । अदिधातामिति । स्याद्भौरिषेती-
त्वम् (१।२।१७) । सिचय कित्त्वम् । अवधिधातामिति । आत्मनेपदेऽन्यत-
रस्वामिति (२।४।४४) वधादेशः । अहृष्वातामिति । लिङ्सिचावाक्यने-
पदेऽपि (१।२।११) कित्त्वम् । तेनामागमगुणो न भवतः । षत्वादि पूर्ववत् ।
चेतेति । रुट् तासिः । लुटः प्रथमस्य डारौरस इति (२।४।८५) ङादेशः ।

टिक्थोयः । इष्टेति । पूर्ववदमादिः । चेतव्यमिति । कर्मणि तच्चः । चेष्टतीति । अत्र कर्तृलादेशेन विवक्षितत्वात् कर्तृविषयः स्वप्रत्ययः । शुभे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोतीति । कृत्वा इति स्थिते गुणः प्राप्नोति । चिण्वद्भावश्च । तत्र पर-
त्वाद शुभः । तत्र कृते रपरत्वम् । यद्युपदेशयङ्ण' न क्रियेत ततोऽनङ्गत्वा
दिङ् न स्यात् । उपदेशयङ्ण' भवति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनङ्गत्वं
उपदेशे त्वङ्गत्वं एव । यदि चिचि यद् दृष्टं कार्यं तदतिदिष्टं इति णिष्ठादेशा
अपि प्राप्नुवन्ति । तेषामपि तत्र दृष्टत्वादित्यत्र षाङ् अङ्गाधिकारविहित-
मित्यादि । अङ्गस्थेऽधिकारे सति प्रत्यासत्तेरङ्गाधिकारे विहितं कार्यं यद्यपि
दृश्यते सामानेन तदतिदिश्यते । नतु यद्विप्रकृतम् प्रकरणान्तरविहितम् ।
अथ इति णिष्ठादेशा अङ्गाधिकारे विहिताः ; अपितु प्रकरणान्तरे ।
तस्यास्य तदतिदिश्यन्त इति न भवन्ति तत्र ; घानिष्ठात् इत्यत्र सुङि चेत्त्वेन
(२।४।४३) विहितो वधादेशो न भवति । आयिष्यत इति । इषो मा
सुङीत्त्वेन (२।४।४५) विहितो गादेशः । अघ्यायिष्यत इत्यत्र विभाषा सुङ्-
कङोरित्त्वेन (२।४।५०) विहितो गाङादेशः । एवमपि स्यादिभ्यः परस्म
प्रत्ययस्य सुक् प्राप्नोति । अङ्गाधिकारे चिच उत्तरस्य प्रत्ययस्य चिचो कुगिति
(६।४।१०४) लुग्विधानात् । नैष दीवः । इङ् हि सप्तमीसमर्थोऽङ्गित्स्य
वतेराश्रयणम् । तेन चिचि यद् दृष्टं कार्यं पूर्वस्य सम्भवति तदतिदिश्यते ।
नतुत्तरस्य यत् कार्यं तदपि ।

६३ । दीङो युङ्चि कर्त्तति ।

उपदिदीद्य इति । दीङ् अये । असंयोगाज्जिट किदिति (१।२।५)
विच्यम् । लिट् स्तभ्योरिग्रिचो । दीङ् इति षष्ठीयं वा स्यात् पञ्चमी
वेति द्वौ पञ्चौ । तत्र यथायः पञ्च आश्रयेत तदाद्यस्यो टङिता (१।१।४६)
इत्यादौ बुटि कृते धातोरनिष्टं रूपमापद्येत । अत इदं षष्ठीपञ्च दूषणमात्रम्
पञ्चमीपञ्चं पुरस्कृत्याङ् दीङ् इति पञ्चमीनिर्देशादित्यादि । पञ्चमीनिर्देशे
हि अत्युभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति दीङ् इति पञ्चम्या अचीति
सप्तम्याः षष्ठीत्ये प्रकल्पितं तस्मादित्युत्तरस्थेऽत्रादेशादियुङ्गामसौ (१।१।६१)

भवति । अचीति सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थः । ननु चात्रैरनेकाच इति (३।४।८२) यथादेशे कर्त्तव्ये युक्तसिद्ध इति यथादेशेन भवितव्यम् । ततश्चोपदिदीय, इति न सिध्येत् । उपदिद्व्यङ्ग्यनिष्ठं रूपं प्राप्नोति । अत आह विधानसामर्थ्यादित्यादि । यदि यथादेशे कर्त्तव्ये युटोऽसिद्धत्वं स्यात् तदा युटो विधानमनर्थकं स्यात् । विशेषाभावात् । कथं पुनर्विशेषाभावः ? यावता ऽसति हि युद्धे कस्य यकारस्य श्रवणं भवति । सति तु द्वयोः । नैषोऽस्ति विशेषः । नहि व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति । ये तु विशेष-मिच्छन्ति तन्मतेनास्माभिः पूर्वमेव यथादेशे युटःसिद्धत्वमन्यथा प्रतिपादितम् । उपदेदीयत इति यङ् । उपदानमिति लुट् । मीनातिमिनोति-दीङां ल्यपि चेत्यात्वम् (३।१।५०) । दीङ् इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि मा भूदित्येवमर्थः । देयतुः । देयुरिति । ननु चात्र कार्प्रत्ययादाममन्त्र इत्यामा (३।२।३५) भवितव्यम् । तेनाक्ङित्त्वादेव न भविष्यति । सत्यमेतत् । अमन्त्रे न भविष्यति । मन्त्रे तु स्यादेव । तत्रामोऽभावात् । अथ यङ्लुगन्तस्य मन्त्रे प्रयोगो न दृश्यते तदा विस्पष्टार्थम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्यजादावार्धधातुके कङिति चेति । अजादावार्धधातुक इति प्रत्येक-मभिसम्बध्यते । इत्यजादावार्धधातुके कङिति चाजादावार्धधातुक इति । इत्यङ्गणमकङिदर्थम् । पपियेति । पातेः पिवर्तवो लिट् सिप् । परस्मै-पदानामित्यादिना (३।४।८२) तस्य थल् । ऋतो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमादिट् । गोद इति । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । व्यत्यरे । व्यत्यल इति । कर्त्तरि कर्मव्यतीक्षार इत्यात्मनेपदम् (३।१।१३) । उत्तमपुरुषैक-वचनम् । इट् । तस्य सार्वधातुकमपिदिति (३।२।४) ङित्वम् । तत्रार्ध-धातुकत्वं नास्तीति न भवति लोपः । न्यायत इति । भावे लकारः । दासीयेति । आशिषि लिङ् । आत्मनेपदोत्तमैकवचनम् । तस्य टोऽदित्वादा-देशः (३।४।१०६) । अत्र सीयुट्छङ्गत्वादितोऽजादित्वं नास्तीति सत्यप्यार्ध-धातुकाजादित्वे लोपाभावः ।

६५ । ईट् यति ।

कङ्क्षितौत्तरार्थमनुवर्तमानमपीह नाभिसम्बध्यते । यतः कङ्क्षित्वा-
सम्भवात् । तकार उच्चारणार्थः । अनन्त्वादेव हि सर्वग्रहणं न भविष्यति ।
असत्यपि वा जातिपक्षे सर्वग्रहणं आन्तरतम्याद् दीर्घं एव भविष्यति ।
न ऋस्वः । दीर्घोच्चारणसुत्तरार्थम् । इह तु गुणेन भवितव्यम् । नचात्र
दीर्घस्व ऋस्वस्व वा गुणे कृते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । देयमिति । अचो
यत् (३।१।८७) ।

६६ । घुमास्यागापाजहातिसां हलि ।

दीयत इति । कर्मणि लकारः । देदीयत इति यङ् । अथ मेति
कसेरुदं ग्रहणम् ? किं मेङ् प्रणिदान इत्यस्य भोदादिकस्य ? उत माङ् मान
इत्यस्य जोहोत्यादिकस्य ? आहोस्विद् मा मान इत्यस्यादादिकस्य ? तच्च
केचिदाहुः । निरनुबन्धग्रहणं न सानुबन्धकस्यादादिकस्य (प, ८२)
ग्रहणम् । अन्ये त्वाङ् लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव (प, ८१)
ग्रहणमित्यलुग्विकरणयोर्मोहमेङ्कोरिति । अपरे भ्रुवर्ते गामादाग्रहणेनविशेष
इति (प, ११५) त्रयाणामपीति । एतदेव वृत्तिकारस्याभिमतमिति लक्ष्यते ।
तथाहि पातेरिह ग्रहणं नास्ति । लुग्विकरणत्वादिति भ्रुवता पा रण्य
इत्यस्य ग्रहणाभावः स्वयमेवोक्तः । यदि चाञ्चालुग्विकरणयालुग्विकरणस्य
वा ग्रहणमभिमतं स्यात् तदपि प्रतिपादयेत् । नच प्रतिपादितम् । अतो-
ऽवगम्यते त्रयाणामपि ग्रहणमभिमतमिति । गा इति । गाङ् गतो । को
गे शब्दे । एतो भोवादिको । गा मृतो हन्दीति जोहोत्यादिकः । इषो
गा लुङ्कोति गादेशः । इण्डिक इति (२।४।४५, वा) वक्तव्यमितोको गादेशः ।
गाङ् लिटि । विभाषा लृङ् लृङ्कोरिति (२।४।५०) चेङ्को गाङ्गादेशः । एषां
पूर्ववत् सर्वेषामविशेषेण ग्रहणम् । सत्यपि सर्वेषां ग्रहणं यस्य कङ्क्षितार्थ-
चातुक्यपदं सम्भवति तमेवैस्त्वं भवति । नैतरस्य । निमित्ताभावात् ।
गीयते । जेगीयत इति । भोवादिकयोः कदाचरथे । अथमोष्ट्यादि ।
इङ्को माङ् । माङ्कुटादिसूत्रेण (१।२।१) मिचो ङित्वम् । आत्मनेपदेननत

(७।१।५) इत्युदादेशः । अथ किमर्थं जज्ञातीति श्रुतिपा निर्देशः क्रियते ? न ह्येतेष्वेतेष्वेत्यत्र आह जज्ञातेरित्यादि । यदि ह्येति निर्देशः क्रियते तदा जिज्ञातेरोच्चाङ्गतावित्यस्यापि स्यात् । जज्ञातीति निर्देशे तु न भवति । अत्र हि निर्देशे सति यस्यैतद्रूपं भवति तस्यैव यद्वचनं भवितव्यम् । कस्य चेत्तद्रूपम् ? ओच्चाङ्गत्वात् इत्यस्य । इतरस्य भृशमिदित्यभ्यासोऽप्येव (७।४।७६) कृते जिज्ञातीति रूपं भवतीति । कामं चागित्यपि निर्देशे न भवति जिज्ञातेः प्रसङ्गः । वैचित्र्यार्थस्तु न तथा निर्देशः कृतः । अवसोयत इति । षोऽन्त-कर्मणि । ददतुरित्यादि । ननु चाचातो लोप (६।४।६४) इत्यादिनाकारलोपो भविष्यति । तत् किमेतन्निरूप्यर्थेन हलीत्यनेनेत्यत्र आह चातो लोपाही-त्यादि । चातो लोपस्यावकाशो ययतुर्ययुरिति । ईस्वस्यावकाशो दीयते धीयत इति । इहोभयं प्राप्नोति ददतुर् ददुरिति । तत्र यदि हल्प्रत्ययं न क्रियेत तदा परत्वादौत्वं स्यात् । ननु सिंहयोर्हयोर्विप्रतिषेध उपपद्यते । इह त्वसिद्धत्वाद्भादिति (६।४।२२) हयोरप्यसिद्धत्वम् । तत् कुतो विप्रति-षेधः । अस्मिन् सति परत्वादौत्वं स्यादिति न युक्तं वक्तुम् । तथाहि विप्रतिषेधे परं कार्यं (१।४।२) मित्युक्तम् । अत आह एतदेवेत्यादि । यद्यत्र विप्रतिषेधे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं स्याद् हल्प्रत्ययमनर्थकं स्यात् । भवत्वतेष्वम् । तस्यासिद्धत्वादातो लोपो भविष्यति । तत् किं हल्यहचन ? तदेतत् कथ-मर्थवद् भवति ? यदि विप्रतिषेधे कर्त्तव्ये सिद्धत्वं स्यात् । नान्यथा ।

६७ । एरुल्लिङि ।

पूषेणस्वे प्राप्त एत्वं विधीयते । मेयादिति । मा मान इत्यस्येदमुदा-हरणम् । ननु माङ् मेङोः । तयोर्ज्ञात्तनेपदित्वात् परस्मैपदं न सम्भवति । मेयादिति । कै गै इत्यस्योदाहरणम् । ननु गाङ् । तस्य परस्मैपदा-सम्भवात् । नापीणिगिङादेशानाम् । तेषामपि लिङ्यसम्भवात् । इहादेशस्तु पूर्वआह ह्येतोः ।

६८ । बान्ध - संयोगादिः ।

यन्मन्वेति किं स्वेयादिति । यन्मन्वेति न क्रियेत तदा पूर्वयोगोऽन्वेषः

वचनं कृतवान् । किमेतस्य प्राप्तेन प्रयोजनम् । वृद्धिरादैजित्यत्रो-(१।१।२)
दात्तादिभेदभिन्नानामपि वृद्धिसंज्ञा सिध्यतीति ।

७२ । आङ्गजादीनाम् ।

ऐचिष्ट । ऐचिष्टेति । ईक्ष दर्शने । ईक्ष चेष्टायाम् । अनुदात्तेतो ।
आट्छेति (६।२।८०) वृद्धिः । औञ्जीत् । औञ्जोदिति । उञ्ज आर्जवे । उभ
उन्भ पूरणे । आर्धधातुकस्येड् । अस्तिमिचोऽपृक्तइतीट् (७।३।८६) । इट्
ईटौति (८।२।२८) मिचो लोपः । अथैज्यतोप्यतौञ्जित्यत्र कथमाट् । यतो
यजिवपिर्वाङ्म्यो लङ् विहितः कर्मणि । ते च हलादयः । नाजादयः ।
न च शक्यते वक्तुं संप्रसारणे कृतेऽजादित्वं भविष्यतीति । यस्मात् प्रागेव
लादेशात् परत्वादङ्गागमिन भवितव्यम् । ततो लादेशेन । ततो यका । ततः
संप्रसारणेनेत्यत्र आङ् इहेत्यादि । यद्यप्यङ्गागमः परस्तथाप्यन्तरङ्गत्वा-
दादेशस्य पूर्वे म एव क्रियते । लादेशो हि धातोर्विहितं लकारमात्रम-
पेक्ष्य भवतीत्यन्तरङ्गः । अङ्गागमस्तु लकारविशेषम् । अङ्गस्य विधीयमान
त्वात् । अङ्गश्च प्रत्ययमपेक्षत इति बहिरङ्गः । पूर्वात्पत्तिनिमित्तापलक्षण
मात्रेणान्तरङ्गत्वम् । तेन नियत्वमप्युक्तं भवति । लादेशो हि नित्यः ।
कृतेऽप्यटि प्राप्नोति । अकृतेऽपि । अङ्गागमस्वनित्यः । शब्दान्तरप्राप्तेः ।
कृते हि लादेशे नित्यत्वाद् विकरणेन भवितव्यम् । विकरणे च कृते
विकरणात्स्याङ्गस्य तेन भवितव्यम् । अकृते तु धातुमात्रस्य । तस्माद-
न्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्चाङ्गागमात् पूर्वे लादेशः क्रियते । तत्र कृत इति ।
लादेशे कृते । विकरण इति यक् । नित्यत्वादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन
विकरणस्य नित्यत्वम् । स हि कृतेऽप्यटि प्राप्नोति । अकृतेऽपि । स्यादेतत् ।
अङ्गागमोऽपि कृते विकरणे प्राप्नोति । अकृतेऽपि । अतस्तस्यापि नित्यत्वम् ।
तत्रोभयोर्नित्यत्वे परत्वादङ्गागम एव पूर्वे भविष्यतीत्यत्र आङ् शब्दान्तर-
प्राप्तिरित्यादि । कथं पुनः शब्दान्तरप्राप्तिरित्याङ् कृते होतृशादि ।
अङ्गस्याङ्गागमो विधीयते । कृते च विकरणे तदादिप्रत्ययस्य स्यादिति ।
नुमर्शत्वाद् विकरणात्समङ्गे भवति । अकृते तु धातुमात्रम् । अन्यच्च

विकरणान्तादङ्गाद् धातुमात्रमङ्गमनोऽन्यस्य कृते प्राप्नोति । अकृते त्वन्वस्येति स्फुटैव शब्दान्तरप्राप्तिः । तत्रैतत् स्यात् । विकरणस्यापि शब्दान्तरप्राप्ते-
रेवानित्यत्वम् । तथाहि तेनापि कृते सत्यङ्गागमे तदादेर्धातो भवितव्यम् ।
अकृते धातुमात्रादित्यत्र आङ् शब्दान्तरस्य चेत्तथादि । यद्यप्यटः कृताकृतयो
रेवावस्थयोर्विकरणः शब्दान्तरात् प्राप्नोति तथापि न तस्यानित्यत्व
मुपपद्यते । यस्माच्छब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीति (प, ४४) ।
एषा हि शास्त्रव्यवस्था । नतु शब्दान्तरात् प्राप्नुवन् विधिरनित्य इत्येषा
(प, ४१) । न च विकरणः कस्यचिच्छब्दस्यागम आदेशा वा विधीयते ।
यतः शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः (प, ४४) स्यात् । तथाहि सार्वधातुके
परि धातोः परः प्रत्ययो विधीयते । नतु तस्यागम आदेशा वेति कृतो
विकरणस्यानित्यत्वम् ? विकरणे तर्हि कृत संप्रसारणात् पूर्वमाङ्गागमो
भविष्यतीत्यत्र आङ् विकरणे कृते संप्रसारणमित्यादि । नित्यत्वस्य संप्र-
सारणस्य पूर्ववत् कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । आङ्गागमस्य कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।
कृते हि संप्रसारणेऽजादित्वादाटा भवितव्यमित्यानित्याऽयमाङ्गागमः ।

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवतीति । अपिशब्दात् तत्रापि ।
आवरिति । गुणे रपरत्वे च कृते तिपो हल्ङादिना (६।१।५८, लोपः । १।१५
विसर्जनीयः । तथेत्यादि । यथावरिति मन्त्रे घमङ्ङादिना (२।४ ८०)
लेर्लुकि कृते भवति तथा नगिति लेर्लुकि कृते नग भवतीत्यर्थः । तत्र
नगर्धेति (८।२।६१) कुत्वम् । आयुनगिति । युजिर् योगे । कथादित्वाच्च्त्वम् ।
घोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं गकारः । तस्य चत्वं ककारः । बहुलं
छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपीति (६।४।७५) वक्ष्यति । तमेवायं प्रपञ्चः ।

७४ । न माङ् योगे ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधा वेत्याह (प, ३२) एवायं प्रतिषेध इति
कस्यचिद् भातिः स्यात् । अतस्तो निराकर्तृमाङ् माङ् योगे लुङ् लङ्-
लृङ् लुक् परतो यदुक्तं तत्र भवतीति । एतेनोक्तयोर्व्याख्याताः प्रतिषेध इति

दर्शयति । उभावपि तो लुङ्लङ्लङ्लून्तो । कथं पुनर्द्वयोरपि प्रति-
षेधो लभ्यते ? आटायानुवृत्तेः । न च तस्मिन्ननुवर्त्तमाने सत्यवादीनाम-
प्यट् प्राप्तातीत्येष दोषः प्रसज्यते । मण्डूकप्रुतिन्यायेनात्ताटोऽनुवृत्तेः ।
योगविभागाद्वा । अयमटोऽपि प्रतिषेध इत्यवसीयते । यदि आट एव प्रति-
षेधोऽभिमतः स्यात् तदाङ्गजादीनां न माङ्योग इत्येकमेव योगं कुर्यात् ।
अथवा लुङ्लङ्लङ्लून्तो तावन्मात्रमनुवर्त्तते । तेन लुङादिषु यदुक्तं तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधो न विज्ञायते । न चैवमतिप्रसङ्गः । यतः प्रत्यासत्तेरस्मिन्नेव
लुङ्लङ्लङ्लूपकरणे यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधो लभ्यते । न
सर्वस्य प्रकरणांतरविहितस्य । अत्र तु प्रकरणे ऽङ्गाटावेव विहितो । अतस्तयो-
रेव प्रतिषेधः । मा भवान् कार्षीदिति । माङि लुङिति (३।३।१७५) लुङ् ।
माङ्ग करोदिति स्मोत्तरे लङ् चेति (३।३।१७६) लङ् । माङिति ङका-
रानुबन्धवत् उपादानमस्मदादेशो यो माङस्तस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् ।
अथवा भवान् सुखिनं माताकार्षीदित्यत्रापि प्रतिषेधः स्यादिति केचित् ।
साक्ष्येणिकत्वादेषास्मादादेशस्याग्रहणमित्ययुक्तमेतत् । निपात एव त्वन्यो
ऽङिस्माग्रह्योऽस्ति । मा बालिपथमन्वगाः । मा भवतु तस्य पापमिति तु
यस्य प्रयोगस्तदयोगि प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं ङिद्विविशिष्टस्य ग्रहणम् ।
योगग्रहणन्तु योगमात्रे प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तेन व्यवहितेऽपि भवति ।

७५ । बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

अमाङ्योगेऽपि न भवत इत्यादिनाऽमाङ्योगेऽपीत्यस्यार्थमाचष्टे ।
अत्रापि वाक्यद्वयेऽपि बहुलञ्छन्दसीति तत् सम्बध्यते । बहुलञ्छन्दसीति तावदेव
सिद्धेऽमाङ्योगेऽपीति वचनं विस्पष्टार्थम् । अनुचमाने ह्येतस्मिन् माङ्-
योगस्य प्रकृतत्वात् तत्रैवञ्छन्दसि बहुलमङ्गाटो न भवत इत्याग्रहेति ।
अनिष्ठादिति । अनेलुङ् घास् । इट् । षत्वम् । टुत्वञ्च । अनयीदईधोदिति ।
अन परिहाणे । अई हिंसायाम् । चुरादी । आऽन्तचत्वेत्यादिना (७।२।५) ।
वृद्धिप्रतिषेधः । इट ईटोति (८।२।२८) सिचो लोपः । गुचायादेशो ।
अवाप्सुरिति । आप्स्व स्यात् । अवपूर्वः । सिञ्जभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८)

सादेगः । (K) मा अभित्यादिति । भिदेस्वास् । भक्तो भक्तीति ।
१।२६) सिचो लोपः । मा ऽऽवरिति । पूर्वमेव व्युत्पादितम् ।

७६ । दुरयो रे ।

दध्रुदिति । दधातेर्लिट् । लिट् स्तम्भयोरेषिरेजितोरेष् (१।४।८१) ।
गनेन रयादेगः । आतो लोप (१।४।६४) इत्याकारलोपः । परिदृष्टम्
। (L) । दृष्टः परिपूर्वाजिह्वादि रातोऽलोपवर्जं विधेयः । अथ दध्रु
त्र कथमातो लोपः । यावता दधा दुरे इति स्त्रित आकारलोपः
गति । रेभावश्च । तच्च परत्वाद्देभावः । तस्मिन् कृतेऽनजादित्वादाकार-
गो न प्राप्नोति । अत आह धाव्या रेभावस्यासिद्धत्वादित्यादि । अस्मिन्-
वसिद्धवदत्रा भादित्वात् (६।४।२२) । अकिर इति । कृषो रूपम् । ननु
रेभावे कृते दृष्टिप्रभृतयो ये लिटि सेटो धातवः क्तादिनियमात् (०।२।११)
ते र इत्यसेटि कृते दृष्ट्यदिति रूपं न मिध्येत् । दृष्टिगिर इत्यादिना रूपेण
तत्त्वम् । नच शक्यते वक्तुं रेभावविधानसामर्थ्यादिङ् न भविष्यति ।
। वस्य क्तादिषु चरितार्थत्वात् तेषां हि परस्य लिटः क्तास्त्रिणादिनेट्-
विधे (०।२।१२) इत्यत आह अत्रत्यादि । कथं पुनः रेभावो लभ्यत
। अह तदर्शयेत्त्यादि । इटि कृते पुनः रेभावो यथा स्वादित्वेवमर्थमिरेव
रेल्लेकशेषं कृत्वेरवारिति द्विवचनेन निर्देशः । तेन यच्च भक्तान् दुरेष्
ः क्रियते यच्च रे इत्यसेटि कृते सतुत्तरकालमिरेगन्धः सम्पद्यते तयोरेपि
। वः सिचो भवति ।

७७ । अचि श्रुधातुभ्रुवां धोरियडुवडो ।

पार्थधातुक इति निष्ठतम् । कुतः ? ममः लृणवः (१।१।५५) चिय
। (६।४।५८) निर्देशात् । अस्वयारिवर्णावर्णयोरिदं पञ्चमम् । कुत एतत् ?

एव निर्देशात् । अत्राण् गृह्यमाणः खर्वान् याचयतीति अलो
। भावो दीर्घावपि याचयतः । तेन तदन्तस्यापि भवतः । अचीति

(K) इदम् लेख्यवशादात् । वस्तुतश्च दुरेष् वचनमत्रान् इत्यस्याङ् किः । आतो न् नृदिमादयेत् ।
। अत्यन्तेन लिप् । तदाट्ठस्व लामोऽनेकादित्याद् धातुनाम् ।

(I) 'इदमुदाहरणं' मुद्रितकालिकापुस्तकं नास्ति ।

वर्णयद्बन्धम् । तत्र यस्मिन् विधिस्तदावल्यङ्ग इत्यजादौ (प, ३४) विज्ञायत इत्याह अजादौ प्रत्यय इति । प्रत्यय इत्येतत् कुतो लभ्यते ? अङ्गाधिकारात् । अङ्गाधिकारो ह्यस्ति प्रत्ययसन्निधापितत्वात् । प्रत्यये हि परतो ऽङ्गसंज्ञा विधीयते । यस्यजादौ प्रत्यय इयङुवङो भवतो नियो लुवो इत्यत्र न प्राप्तः । अत्र ह्यजिव प्रत्ययः । नत्वजादिः । अत्रापि व्यपदेशिवद्भावे नाह्मादित्वमस्त्यदोषः । इवर्णोवर्णास्तस्येति । धातोरेवेदं विशेषणम् । नेतरयोः । व्यभिचाराभावात् । असम्भवाच्च । इवर्णोवर्णास्तता चाङ्गस्य ताभ्यां विशेषणान्नभ्यते । इयङुवङोर्ङकारो ऽन्तादेशार्थः । असति त्वस्मिन्ननेकाल्त्वात् सर्वस्याङ्गस्य स्याताम् । ननु च निर्दिश्यमानस्यादेशा (प, ११) भवन्तीत्यन्तराणां ङकारमस्तस्यैव भवतः ? एवं तर्हि विस्मयार्थम् । प्राप्नुवन्ति । राध्वन्तीति । आप्नु व्याप्तौ । राध साध संसिद्धौ । स्वादिवाप् श्रुः । शकारवतो यङ्गं किमर्थम् ? दाभाभ्यां नुः दानुर्भानुरित्यत्र (उण्, ३ ३१२) मा भूत् । चित्तियतुश्चित्तियुरिति । त्रयाणामपि चित्वातूनामन्वतमस्य रूपम् । नियो नियः । लुवो लुव इति । अत्र क्तिवन्ता धातुत्वं न लङ्गतीति (प, १ ३०) धातुत्वं वेदितव्यम् । तत्र नयतेः सत्सृष्टिष्वेत्यादिना (३ २ १ ६१) क्तिप् । लुनातस्त्वन्त्येभ्योऽपि दृश्यत (३ २ १ ७८) इत्यनेन । इयङुवङ् भ्यामित्यादि । गुणस्यावकाश श्वेतव्यं स्तोतव्यमित्यादि । इयङुवङो चित्तियतुश्चित्तियुर्लुवतुर्लुबुरिति । इहोभयं प्राप्नोति चयनं लवनमिति । विप्रतिषेधेन गुण एव भवति । वृद्धेरवकाशः सखायो सखायः । गावो गाव इति । इयङुवङोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति चायको लावक इति । वृद्धिरेव भवति विप्रतिषेधेन । इयङुवङ् प्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानग्रन्थस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । बहुलं ह्यन्दीत्यादिः (६ १ ४ ७५) सूत्राच्चलप्रत्ययमनुवर्त्तते । तेन तन्मादीनां ह्यन्दीति विकल्पेनेयङुवङौ भविष्यतः । तन्वमिति । यत्रोवङ् नास्ति तच्चासि परपूर्वत्वमपि नास्ति । बहुलवचनादेव । विष्वमिति । सूधातोः क्तिप् । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८ १ १ ६५) षत्वम् । स्वर्गः सुवर्ग इति । सुइत्येतस्मादग्न्यन्दे परत उवङादेशः । योगचायं यचादेशापवादः ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्णः ।

इथेष । उच्येति । इषु इच्छायाम् । उच दाहे । आभ्यां सिट् चल् ।
 अत्र च द्विर्च्चनं प्राप्नोति पुगस्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुचश्च । तत्र
 परत्वाद् गुणः । एष ओष इति स्थिते द्विर्वचनेऽपीति (१।१।५६) स्थानिवद्-
 भावादिवृत्तिलेतयोर्द्विर्वचनम् । तत इयङ्कुवङ्गौ । ननु च तयोः कर्त्तव्य-
 योरचः परस्मिन् पूर्वविधिविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावात् सवर्णता नास्ति ।
 नैतदस्ति । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेन
 भवितव्यम् । आदिष्टाच्चातचः पूर्वं एषोऽभ्यासः । तत् कुतोऽत्र स्थानिवद्भावः ?
 इयतीति । नृ गती । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अभ्यासस्योरदित्यस्यम्
 (७।४।६६) । अस्तिपिपत्त्याच्चेतोत्त्वम् (७।४।७७) । तत इयङादेशः । ईग्रतुरी-
 युरिति । अतुक्पुनरिति । असंयोगास्मिन् किदिति (१।२।५) । किस्वाद्
 गुणाभावः । तेन सवर्णाऽङ् न भवति । इयाजेति । उवापेति । यजिवध्यो-
 र्लिङ्गभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रिया इति । आण् नद्याः (७।३।१२२) । जानेरस्त्रीविषयादयापधादिति
 (४।१।६३) निदेशाच्चेदं स्त्रीप्रत्ययानां यङ्गणम् । नापि स्त्रीर्ध्वस्तेः शब्दस्येति
 निश्चित्य स्त्रीशब्दस्यैव स्वरूपेण यङ्गणमिति दर्शयितुमाह स्त्रीत्येतत्त्वत्वादि ।
 इतिकरणः स्त्रीशब्दस्य स्वरूपपदार्थतां दर्शयति । अथ यस्त्रीवद्भवचने कस्माच्च
 भवतीत्याह स्त्रीणामित्यादि । परत्वात् यस्त्रीवद्भवचने नृटा भवितव्यम् ।
 तस्मिंश्च मत्वजादिः परः प्रत्ययो न भवतीत्यङ् न प्रवर्त्तते । अथ किमर्थं
 पृथग् योगःक्रियते ? नाचि श्रुधातुस्त्रीभ्रुवामित्येक एव योगःक्रियतेति ?
 अत आह पृथग् योगकरणमित्यादि । वाम्शमोरित्यत्र (६।४।८०) स्त्रीशब्दस्यैव
 विकल्पो यथा स्यात् । धातुभ्रुवामां भ्रुदित्येवमर्थम् पृथग् योगकरणम् ।

८० । वाम्शसोः ।

८१ । इणो यण् ।

अथ पक्षद्वयं मन्वाख्यते । इण इति प्रत्याहारपक्षं वा स्त्रियातुपक्षम् ।

वा ? तत्र एरञ्जति । (३।३।५६) ओरावञ्जक इति । (३।१।१२५) उरदिशेव-
मादिश्वो (७।४।६६) निर्देशेभ्यएव नेदं प्रत्याहारयञ्जन्म् । अतः पारिशेषाद्
वा, यञ्जन्मेवदं विज्ञायते । णकारोच्चारणमिमिङोर्निष्ठत्वर्यम् । ये त्विण्वदिक्
इति (२।४।४५, वा) सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति तेषामिङ् एव निष्ठत्वर्यम् ।
इत्यङ्गधियन्तीति भवितव्यमेव यथा । अथ नेण इत्येव कस्मात्कोक्तम् ?
इयङ्गदेशेऽपि प्रतिषिद्धे सतीको यञ्जन्तीति (६।१।७७) यञ् भविष्यति ।
सत्त्वमेतत् । उत्तरार्थन्तु यञ् यञ्जन्म् । यन्तीत्यादुदाहरणेऽपि दत्त्वादिवाच्यो
लुक् । आयञ्जति लङ् । ओऽन्तादेशे संयोगान्तलोपः । अमिङ्गत्वाद-
जादित्वादाट् । अथेह कस्मात् भवत्ययनमाय त इति ? अतपाह इयङ्ग-
देशापवादोऽयमिति । ननु यथेयङ्गि प्राप्तेऽयमारभ्यते तथा गुणवृद्धो-
रपि ? तत् कुत एतन्नभ्यते । अयमियङ्गोऽपवादः । न गुणवृद्धोरित्याह
मध्येऽपवादा इत्यादि । इतिकरवो हेतौ । यस्मान् मध्येऽपवादाः पूर्वान्
विधीन् बाधन्ते नोत्तरां (प, ६१) स्तस्मादियङ्ग एव पूर्वस्य विधेरयमप-
वादः । नतु परयोर्गुणवृद्धोः । यतश्चेतदेवं तेन गुणवृद्धिभ्यान्तु परत्वाद-
बाध्यते । अस्यावकाशो यन्ति यन्त्विति । गुणवृद्धोश्चयनं चाद्यक इति ।
अयनमायक इत्यत्रोभयं प्राप्नोति । परत्वाद यञ् बाधित्वा गुणवृद्धी भवतः ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

तेन संयोगो विशिष्यत इति । ननु चान्यपदार्थे गुणीभूतत्वादुपसर्जनमत
संयोगः । नचोपसर्जनं विशेषेण सम्बन्ध मनुभवति । तथाहि शोभनी राज-
पुरुष इत्युक्ते पुरुषस्यैव प्रधानस्य शोभनत्वेन योगो गम्यते । नोपसर्जनस्य
राजः । नैतदस्ति । धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादुपसर्जनमपि संयोगविशेष
हेन सम्बन्धमनुभवति । अन्यथा धात्वनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् । नत्ववर्ण-
विशेषवार्थं धातुपञ्चमिहानुवृत्तं स्यात् । नैतदस्ति । यदधातोरिवर्णानां
तस्य हि भवितव्यमेव यथादेशेनेको यञ्जन्तीत्यनेन (६।१।७७) । निम्नतुर्निम्न-
रिति । नयतेरिति । इयङ्गदेशे प्राप्ते यथादेशः । उच्चगुणश्च इति । उच्चय-
तीति सत्त्ववृद्धित्वादिना (३।२।६२) क्षिप् । एवं यामञ्जी । यामञ्ज

इत्यत्रापि । अथगामाभ्याञ्चेति (८।४।३, वा) णत्वम् । असंयोगपूर्वग्रहण-
मित्यादि । यद्येति नोच्येत ततोऽसंयोगपूर्वमङ्गस्य विशेषणं स्यात् । एवञ्च
यवक्रियो यवक्रिय इत्यत्रापि स्यात् । भवति ह्येतदसंयोगपूर्वमङ्गम् । तस्मादे-
रित्युच्यते । असंयोगपूर्वग्रहणमिकारस्य विशेषणं यथा स्यादङ्गस्य मा
भूदित्येवमर्थम् । ननु च योरिति प्रकृतम् । तत्र यद्येति नोच्येत तदोवर्णान्त-
स्यापि स्यात् । ततश्च लुलुवतु लुलुवुरिति न सिध्येत । तस्मादुवर्णान्तस्य
मा भूदित्येवमर्थमेति स्यादित्यत आह लुलुवतु लुलुवुरित्यादि । इहोरो-
रित्युच्यमाने ऽनेनैवोवर्णस्यापि सिद्धे सत्योः सुपीति (८।४।८३) नियमार्थं
स्यात् । उवर्णान्तस्य यदि भवति तदा सुष्येव नान्यत्वेति । नतथास्मादेव
नियमालुलुवतु लुलुवुरिति सिध्यतीति । एतितदुवर्णान्तनिवृत्त्यर्थे नोप-
पद्यते । तस्मात् पूर्वोक्तमेवास्य प्रयोजनं युक्तम् । यवक्रियो यवक्रिय
इति । यवान् क्रीणातीति । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) कृप् ।
अत्रेकारस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वाच्च भवति । इहापि न स्यादिति । यदि
धातुना संयोगो न विगिष्येतेति शेषः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठः ।
तत्र प्रकृतत्वाद् यणादेश इति विज्ञायते । यदि धातुना संयोगो न विगिष्येत
तदा धात्ववयवोऽधात्ववयवो वा संयोगः पूर्वा यस्माद् भवति तदन्तस्य न
विगिष्येत । तदा धात्ववयवोऽधात्ववयवो वा संयोगः पूर्वा यस्माद् भवति
तदन्तस्य न भवतीति विज्ञायते । ततद्योनावावुवाइत्यत्रापि न स्यात् ।
संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य । धातुना संयोगे विगिष्यते तु भवति । न ह्यत्रेवर्णो
धात्ववयवसंयोगपूर्वः । तस्मादिहापि यथा स्यादिति धातुना संयोगो विगिष्यते ।
गतिकारकाभ्यामित्यादि । अथ कथमिदं पुनरिष्यमाणाऽपि न भवति ?
पूर्वग्रहणात् । इह पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यम् । एरनेकावोऽसंयोगादित्येवोच्येत ।
तत्र धात्ववयवसंयोगाद् यद्वर्णः परो न भवति तदन्तस्याङ्गस्य यच्च भवतीत्येवं
विज्ञायमाने सिध्यत्येष्टमिति किं पूर्वग्रहणम् ? तत् क्रियते पूर्वाचार्ये र्यस्य
विहितोऽयं यच्च तस्यैव कर्त्तव्यो नान्यस्येत्यप्यर्थस्य सूचनार्थम् । पूर्वाचार्याह
क्लिबन्तस्य गतिकारकपूर्वस्येव कृतवन्तः । नान्यस्येति । तस्मादिहापि गति-
कारकाभ्यामन्यपूर्वस्य न क्रियते । अथवा वामशसोरित्यन्तो (६।४।८०)

मण्डूकमुत्तिथ्यायेन वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य न भविष्यतीति । अस्मिन् च व्याख्याने पूर्वग्रहणं विस्मयार्थं वेदितव्यम् । परमन्यायविति । सन्मन्त्रदित्यादिना (२।१।६१) समासः । अत्र परमशब्दो न गतिर्न च कारकमिति तत्पूर्वस्य न भवति ।

८३ । ओः सुपि ।

खलप्राविति । खलं पुनातीत्यन्वेभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्तिप् । शतस्वावित्यत्रापि शतं सूत इति सत्सूक्ष्मेत्यादिना (३।२।६२) क्तिप् । सकृद्भाषिति । तोर्लिति (८।४।६०) परसवर्णः । कटप्रुवाविति । प्रुङ् गतौ । क्तिष् वचिप्रच्छिस्तुप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्चेति (३।२।१७८, वा) क्तिप् । दीर्घत्वञ्च । ओरिति स्पष्टार्थम् । अनुकारान्तनिवृत्त्यर्थे तु न युज्यते । योरित्यनुवृत्तेः । इकारस्य च पूर्वणेव सिद्धएव यण् । उञ्चो यामस्याविति ।

८४ । वर्षाभ्यश्च ।

न भूसुधियोरिति (६।४।८५) प्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादोऽयमारभ्यते । वर्षाभाषिति । वर्षाशब्दाद्भवतेः क्तिप् । पुनर्भवश्चेति वक्तव्यमिति । न पुनर्भवेत्येतावच्च सुपि यणादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन पुनर्भवेत्यस्यापि भविष्यतीति । कारपूर्वस्यापीष्यत इति । सोऽपि तत एव चकाराद् भवतीति वेदितव्यम् ।

८५ । न भूसुधियोः ।

भूयश्चेन तदन्तस्य यङ्गं न केवलस्य । केवलस्य ह्येकाचो यणादेश-प्राप्तसम्भवादनर्थकं वचनं स्यात् । उवङ्गादेशप्रतिषेधार्थत्वाच्चानर्थकं मिति चेत् ? न । एवं हि यर्षाभ्यश्चेति (६।४।८४) यणादेशविधानमनर्थकं स्याद यदि ह्ययं यणादेशस्य प्रतिषेधः स्यात् । एवं हि तत् सार्थकं भवति । नान्यथा । नेतदस्ति । उवङ्गप्रतिषेधार्थेऽपि ह्यस्मिन् स्तत्रियमार्थं स्यात् । एवं तर्हि यणो यत्रानुवृत्तिस्तद्वैवायं प्रतिषेधो युज्यते । स चानेकाचो विहित इति केवलस्य यङ्गं न प्राप्नोतीति युक्तमुक्तं भूयश्चेन तदन्तस्य यङ्गमिति ।

प्रतिभुवौ प्रतिभुव इति । भुवः संज्ञान्तरयोरिति (१।२।१७६) क्षिप् ।
 बुध्वाविति । शोभनं ध्यायतीत्यन्वेष्योऽपि दृश्यत इति (१।२।१७८) क्षिप् ।
 ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्युपसंख्यानान् (१।२।१७८, वा) संप्रसारणम् ।

८६ । छन्दस्युभयथा ।

८७ । हुम्नवोः सार्वधातुक ।

यथिति । अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्यैरिति चानुवर्त्तते । ननुच हुर्नितगतश्च
 शुप्रत्ययान्तश्चाङ्गं मुकारान्तातां न व्यभिचरतेत्यत्र । तत् किमर्थमोरितोक्तानु-
 वर्त्तते ? असंयोगपूर्वग्रहणमुकारस्य विशेषणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथा
 हुम्नवोरिवैतद् विशेषणं विज्ञायेत । ततश्च तत्पुवन्तीत्यादावेव प्रतिषेधो
 विज्ञायेत । राधुवन्तीत्यादौ तु यथादेशः स्यादेव । जुहोतेरपि । जुहतीत्यत्र
 संयोगपूर्वत्वाद् यथादेशो न स्यात् । ननुच धातुषट्ठममनुवर्त्तते । तत्रैवं
 विज्ञास्यते धात्ववयवः संयोगःपूर्वो यस्मान्न भवतीति । एवमपि विज्ञायमाने
 छत्र न प्राप्नोतेत्यत्र । भवति छत्रापि जुहोते धात्ववयवः संयोगः पूर्वः क्तिबन्ता
 धातुत्वं न जहतीति क्त्वा । अन्यथाप्यवयववचनं पूर्वशब्दमाश्रित्येवं विज्ञायते
 धात्ववयवः संयोगो यस्य पूर्वो न भवतीति । एवमपि राधुवन्तीत्यत्र यथादेशः
 स्यात् । नञ्छत्र शुप्रत्ययस्य धात्ववयवः संयोगपूर्वः । तस्मादोरित्येतदनु-
 वर्त्तनीयम् । तद्विशेषणे हुम्नवो । तत्रासंयोगपूर्वग्रहणं शुप्रत्ययस्यावयवस्यो-
 कारस्य विशेषणं वेदितव्यम् । न, जुहोत्यवयवस्य । तस्याव्यभिचारात् ।
 शुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति । व्यधिकरणे षष्ठा । शुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य
 योऽवयवोऽसंयोगपूर्व उक्तात् स्यात्त्यर्थः । अनेकाव इत्येतज् जुहोतेः
 शुप्रत्ययान्तस्य समानाधिकरणं विशेषणं वेदितव्यम् । सार्वधातुक इति
 जुहोत्यर्थम् । न शुप्रत्ययान्तार्थम् । अन्यभिचारात् । जुहतीति । षदभ्य-
 स्यादित्यदादेशः (७।१।१४) । योयुवति । रोहवतीति । युक् इत्येताभ्यां यङ् !
 तस्य यङोऽचि चेति (२।४।४७) लुक् । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यामस्य (७।८।८२)
 गुञ् । पूर्ववल् क्तिरदादेशः । इदमेवेत्यादि । कथं पुनरिदं प्रापकमित्याह
 ऋन्मसीत्यादि । यदि ऋन्मस्येव यङ्लुक् स्यात् तदा ऋन्मस्युभयवैलक्षण्यार्थधातु-

कत्वाद् (६।४।८६) एव योयवति रोरुवतीत्यत्र न भविष्यतीत्यनर्थकमेव हुम्-
ग्रहणं स्यात् । यदातु भाषायामपि यङ्लुगस्ति तदार्धधातुकत्वाभावादमति
हुम्ग्रहणे योयुवतीत्यादौ प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमुपपद्यते हुम्ग्रहणम् ।
तस्मादेतदेव ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । तेन वेभिदीति चेच्छिदी-
तीत्यादि भाषायामप्युपपन्नं भवति । स्यादेतत् । यङ्लुगस्तादन्यद् यद्-
वर्णात्मनेकाच् संयोगपूर्वं तन्निवृत्त्यर्थं मेतद् भविष्यतीति । नेदं ज्ञापक-
मित्यत्र आह नधेत्यादि । नतु चेदं विद्यते ऽयुञ्जस्त्विति । नेतदस्ति ।
यद्यप्येतदसंयोगपूर्वम् अनेकाज् न भवति । अटोऽसिद्धत्वात् ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

अभूविति । गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७) सिवो लुक् । भिरन्तादेर्ग कर्तृ
संयोगान्तलोपः । अभूवमिति । तस्थेत्यादिना (३।४।१०१) मिपोऽभ्यासः ।
बभूवेत्यादि । भवतेर (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्त्वम् । इन्विभवतिभ्यास्यति
(१।२।६) लिटः कित्त्वम् । तेन गुणवृद्धो न भवतः । किमर्थं पुनर्भवतः
परस्य लिटः कित्त्वमारभ्यते ? यावदेकदेशविकृतमनन्यवृद्धवतीति (प, ३८)
कृतयोरपि गुणवृद्धोर्बुक् प्राप्नोत्यकृतयोरपि । वुकि कर्तृ ऽनिगन्तत्वादल-
घूपधत्वादनजन्तत्वाच्च नास्ति गुणवृद्धोः प्राप्तिः । ततः कृताकृतप्रसङ्गित्वेन
नित्यत्वाद् वुकि कृते गुणवृद्धोः प्राप्तिरेव नास्तीत्यनर्थकं कित्त्वम् । नैत-
दस्ति । वुगप्यनित्य एव । न ह्यसौ कृतयोगुणवृद्धोः प्राप्नोति । ओरित्यनु
वृत्तेरुवर्णान्तस्य वुका भवितव्यमिति कृत्वा । अतोभयोरनित्ययोः परत्वाद्
गुणवृद्धी स्याताम् । तस्मान् कित्त्वमारभ्यत्वम् । किमर्थं पुनरोरित्यनु
वर्त्तते ? बोभाव बोभवेति गुणवृद्धोः कृतयोर्बुङ् मा भूदित्येवमर्थम् । ननुच
कित्त्वे सत्यत्रापि गुणवृद्धिभ्यां न भवितव्यम् । नेतदस्ति । नहि यङ्लुगस्ताद्
भवतः परस्य लिटः कित्त्वं भवति । इन्विभवतिभ्यास्यत्यत्र भवतीति श्रुतिपा
निर्देशात् ॥

८९ । ऊदुपधाया गोङः ।

निगूहयतीति । गुह संवरणे । हेतुमण्डिच् । निगूहक इति षडुक् । साधु

निगूहीति । सुष्यजातो विनिस्साण्हीत्य (३।२.७८) इति णिनिः । निगूहं
 निगूहमिति । आभीक्ष्येण समुक्त्वेति (३।४।२२) णमुल् । आभीक्ष्येण (८।१।१२)
 द्वे भवत इति द्विवचनम् । निगूह इति भावे घञ् । अलोऽन्त्यस्य मा भूदिति ।
 उत्तरत्र इत्यभिप्रायः । इह त्वोरित्यनुवर्त्तय विनापुत्रपथाग्रहणेन शक्यत
 एवायमर्थः प्रतिपादयितु मितेयतदेव मनसि कृत्वा परं पृष्ठवान् उपधाग्रहणं
 किमिति ? उत्तरार्थं ओपधाग्रहणं क्रियमाणमवाप्यलोऽन्त्यस्य विधिं
 निवर्त्तयति । तेन प्रयोजनाभावादोरितेयतानुवर्त्तते । अथ किमर्थं गोह
 इति विकृतनिर्देशः क्रियते ? न गुह इति बोध्यते ? लघु द्वेवं सूत्रं भवतीत्याह
 गोह इति विकृतग्रहण मित्यादि । अन्त्यस्य विशिष्टविषयो यथा स्यादित्ये-
 वमर्थम् । गोह इति विकृतस्य कृतोच्चारस्य ग्रहण मित्यर्थः । एतदेव
 व्यक्तीकर्तुमाह यत्नेत्यादि । अथ कश्चिदमुमर्थमाचष्टे । एतदुक्तं भवति गुणे
 कृत अत्वेन भवितव्यमिति लक्षणम् । एतच्चायुक्तम् । एवं हि व्याख्यायमाने-
 ऽयादेशप्रतिषेधार्थं निगूह्य गत इति केचिदित्यन्तोत्तराणां यदन्त्यस्य अन्त्या-
 सिद्धत्वात्तपि लघुपूर्वादिति (६।४।५६) णेरयादेशः स्यादिति तन्नापयन्ते ।
 यदि गुणं कृतोच्चारस्योत्त्वं विधीयते ततश्च सतूकारस्यासिद्धत्वेनैव
 लघुपूर्वत्वमुपपद्यते । ओकारपूर्वत्वात् । तत् कुत अकारस्यासिद्धत्वेऽयं देश-
 प्रसङ्गः ? तस्मादयमन्वयः । यस्मिन् विषये गुहे गोह इत्येतद्वृत्तं सम्भाव्यते
 तत्र यथा स्यात् । यत्र प्रत्यये गुणः सम्भवति तस्मिन् कर्तृकृत एव गुणे
 यथा स्याद् । अन्यत्र मा भूदिति । तस्माद् विकृतनिर्देशस्य विशिष्टविषयोप-
 लक्षणार्थत्वाद् गुणविषयं सम्भूतोभूत एवाकृत एव गुण अत्वेन भवितव्यम् ।
 एवञ्च सत्यस्य असिद्धत्वादित्यादिकः प्रसङ्गपन्था युज्यते । नान्यथा । ननु च
 गुणनिमित्ते प्रत्यय उत्पत्ते परत्वाद् गुणेनैव भवितव्यम् । तत् कथमकृत एव
 गुण अत्वं भवेत् ? कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तच्च कर्तृ गुणे प्राप्नोत्यकर्तृत्वेऽपि ।
 विकृतनिर्देशस्य विशिष्टविषयोपलक्षणार्थत्वात् । नतुत्वे कर्तृ गुणः प्राप्नोति ।
 अलघुपधत्वात् । तस्माद् गुणात् पूर्वमूत्वेन मित्वात्वाद् भवितव्यम् । अतएव
 दीर्घाच्चारणमर्थवद्भवति । नान्यथा । यदि गुणे कर्तृ सत्ययमादेशः स्याद्
 दीर्घाच्चारणमनर्थकं स्यात् । आन्तरतयादेव दीर्घस्य दीर्घा भविष्यति ।

आपितं हि दिवउर्दित (६।१।१३१) तपरकरचन भाव्यमानोऽप्युकारः
 सवर्णान् गृह्णातीति (प, २१) । यदन्यत् प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घाच्चारणमिति
 चेत् ? स्यादेतत् । अक्षुगुहदित्यत्र यौ चङुपधाया (७।४।१) इति ऋसो मा
 भूदित्येवमर्थं दीर्घाच्चारणमिति । कुतः पुनरेष नियमोऽत्र ऋस्वत्वेन न
 भवितव्यमिति ? नहीह कात्यायनस्य भाष्यकारस्य वा वचनमस्ति । नापि
 शिष्टप्रयोगो यत एष निश्चयः स्यात् । यथालक्षणमप्रयुक्तोऽपि चोच्यते ।
 तस्मादक्षुगुहदित्येवं भवितव्यम् । यदि गुणे कृतेऽयमादेशः क्रियेत ततः
 किमनिष्टं स्यात् ? दीर्घाच्चारणमनर्थकं स्यात् । अत्रापि दीर्घाच्चारणं
 वैग्निसार्थं प्रकल्पेतैवमपि प्रक्रियागौरवं स्यात् । तस्माद् दीर्घाच्चारण-
 सामर्थ्यादकृत एव गुण जस्त्वेन भवितव्यम् । निगूह्य गत इति । श्यन्तात्
 ज्ञा । प्रादिसमासः । समास इत्यादिना (७।१।३७) क्तो ल्यप् । तच्च व्याश्रय-
 त्वादित्यादि । एतेनायादेशप्रतिषेधार्थतां विज्ञतनिर्देशस्य प्रत्याचष्टे । कथं
 पुनर्व्याश्रयत्वमित्याह षावृत्त्वमित्यादि । निगोढेति ढच् । ङोढः (८।२।३१) ।
 भवस्तथोर्धोऽघ इति (८।२।४०) धत्वम् । टुना टुरिति (८।४।४१) टुत्वम् ।
 ढो टे लोपः (८।१।१३) ।

६० । दोषो यौ ।

दूषयतीति । दूष वेक्तव्ये । अथ किमर्थं दोष इति विज्ञतस्य ग्रहणम् ?
 न दूष इति बोधेयम् ? विषयावधारणार्थमिति चेत् ? न । णाविति साक्षाद्
 विषयस्य निर्देशादित्यत आह विज्ञतग्रहणमित्यादि । पूर्वसूत्रे हि गोह-
 इत्युक्तम् । अत्र यदि दुष इति बोधेयम् प्रक्रमस्यारम्भस्य भेदः स्यात् ।
 अभेदश्चेत्येते । अतस्तदर्थं विज्ञतस्य ग्रहणम् । किमर्थं पुनः प्रक्रमस्य भेद-
 इत्येते ? अत्यल्पमिदं पृच्छ्यते । वैचित्रस्यापि नाम प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ।
 वैचित्र्यस्य द्वयं प्रकारः प्रक्रमभेद इति । किं तदर्थेन प्रश्नपरिच्छेदः ?

६१ । वा चित्तविरागे ।

पूर्वेष्वपि प्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । चित्तविराग इति । चित्तस्या-
 प्रीतता । चित्तं दोषयतीति । चित्तमप्रीतं विसृज्य करोतीत्यर्थः । चित्तविरागः

इति किम् ? साधनं दूषयति । अत्र पूर्वेण नित्यं भवति । चावितेयम् ।
चित्तस्य दोषः । भावे चञ् ।

६२ । मितां ऋस्वः ।

एवमादिनेति । आदिशब्देन जनौजृष्णसुरक्षोऽमन्तासेतेयवमादिपदसम् ।
घटयति व्यथयति जनयतीति । घट चेष्टायाम् । व्यथ भयचलनयोः । जनौ
प्रादुर्भावे । ननु च जनैर्जनितव्योयेति (७।३।३५) वृद्धिःप्रतिषिध्यते ।
तदयुक्तमिदमुदाहरणम् । मित्संज्ञाप्यपार्थिका । नैतदस्ति । चिण्कृतो हि
स वृद्धिप्रतिषेधः । तत्र ह्यातो युक् चिण्कृतोरित्यनुवर्त्तते (७।३।३३) ।
रजयतीति । रञ्ज् रणौ मृगरमण उपभंख्यान्मितानुनासिकलोपे (६।४।३४, वा)
कृते ऽतउपधाया इति (७।३।११६) वृद्धिः । तस्यानेन ऋस्वः । शमयतीति ।
शमेरमन्तत्वान्मिस्वम् । अस्यापि नादात्त उपदेश इत्यादिना (७।३।३४)
वृद्धिप्रतिषेधश्चिण्कृतोरेव । ज्ञापयतीति । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य कशदिपरिप-
ठितस्य मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मिच्छेति (ग, सू) मित्संज्ञा । अर्त्ति-
क्रीत्यादिना (७।३।३६) पुक्ति कृते ऋस्वः । केचिदत्रेत्यादि । कसु पादविशेष-
इत्यस्यामन्तत्वान्मित्संज्ञा । तस्य च ऋस्वत्वे संक्रामयत्युत्क्रामयतीति न
सिध्येत् । तस्मादेतत्सिद्धये वा चित्तविरागइत्यतो (६।४।८१) वापदसमनु-
वर्त्तयन्ति । तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने सर्वत्र विकल्पः प्रसज्येत्येत्यप्रसङ्गपरिहाराय
सा च व्यवस्थितविभाषेति आचक्षते । अयमिदमदिनेत्यं कस्याचोक्तम् ?
लघु ह्येवं सूत्रं भवति । अशक्यमेवं वक्तुम् । वेष्ट वेष्टन इति घटादौ पठ्यते ।
तत्रैवमुच्यमाने तस्याप्यकारः प्रसज्येत । ऋस्वइत्युच्यमान एव इग् ऋस्वादेश
(१।१।४८) इतीकारःसिद्धो भवति ।

६३ । चिण्णमुलोर्दोर्घोऽन्यतरस्याम् ।

चाविति वर्त्तते । चिण्णमुनो च तद्विशेषणे । अयमि अयामिति ।
यनेर्धन्ताङ्कुट् । चिण्णभावक्रमणो (३।१।६६) इति च् चिण् । चिणो लुगिति
(६।४।१०४) तशब्दस्य लुक् । धेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः । शमं शमम् ।
शामं शाममिति । पूर्ववत्तमुल्हिवचने । दीर्घपदं किमिति ? एवं मन्थते

ऋक्षस्त्रैवान्तरस्य प्रकृतस्य विकल्पमात्रं विधेयम् । एवमप्यभीष्टं सिध्यतीति ।
 तथाहि यस्मिन् पक्षे ऋक्षो विधीयते तस्मिन् शमीत्यादि सिध्यति । यस्मिन्
 ऋक्षो न विधीयते तत्रात उपधाया (७।१।११६) इति दीर्घे वृद्धिसंज्ञके
 विहिते तेनैव रूपेणावस्थानाद् अशामीत्यादि सिध्यतीत्यभिप्रायः । इतरसु
 दीर्घग्रहणमन्तरेण यन्न सिध्यति तद्दर्शयति शमयन्तं प्रयुङ्क्ता इत्यादिना ।
 शमेर्ल्यन्तात् पुनः प्रयोजकविवक्षायां द्वितीयो णिच् । तत्र पूर्वस्य ऐर्लोपः ।
 लुङ् । चिच् । पक्षे दीर्घत्वम् । अशमि अशामि । शमं शमम् । शामं
 शाममिति । द्वितीयणिजन्ताण् षमुलि कृते पक्षे दीर्घत्वम् । शंशमयन्-
 रित्वादि । अतर्थं शाम्यतीति यङ् । द्विचनम् । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति
 (७।४।८५) नुक् । शंशम्येति स्थिते हेतुमसिच् । अतो लोपः (६।४।४८)
 इत्यकारस्य लोपः । यस्य हल इति (६।४।४८) यकारस्य । शंशमोति
 स्थिते यदा ततः परश्चिण् भवति तदा पक्षे दीर्घत्वे कृते ऽशंशम्यशंशामीति
 भवति । यदा तु णमुल् तदा शंशमं शंशमम् । शंशमं शंशामिति ।
 तच्च योऽसौ षौ णि लुप्यते यद्य यङोऽकारस्तयोर् दीर्घग्रहणे सत्यचः परस्मिन्
 पूर्वविधार्वाति (१।१।५७) स्थानिवद्भावो न भवति । न पदाक्तेत्यादिना
 (१।१।५८) प्रतिषेधात् । तेनासति व्यवधाने दीर्घः सिद्धो भवति । स्यादेतत् ।
 ऋक्षविकल्पे विधीयमाने यस्मिन् पक्षे ऋक्षो नास्ति तस्मिन् पक्षे स्वरूपेनैवा-
 वस्थितो दीर्घः स्यादित्यत आह ऋक्षविकल्पे त्वित्यादि । नहि ऋक्षे विधातव्ये
 केनचित् स्थानिवद्भावः प्रतिविध्यते । तत्र ऋक्षविकल्पे विधीयमाने
 णिर्लोपस्य यङ्ङकारस्य च स्थानिवद्भावः स्यादेव । ततश्च स्थानिवद्भावाद-
 विकल्पेन ऋक्षत्वं न स्यात् । चिन्समुल्परे हि षौ परतो मितामङ्गानां
 ऋक्षत्वं विधेयम् । यच्चात्र णिचिन्समुल्परो न तन्न मिदङ्गम् । पूर्वेषु
 णिचा व्यवधानात् । यस्मिंश्च षौ मिदङ्गं नासौ चिन्समुल्परः । परेषु णिचा
 व्यवधानात् । तस्मात्तायमस्य योगस्य विषय इति पाश्चितं ऋक्षत्वमनेन न
 स्यात् । पूर्वेष्वेव योगेन नित्यं स्यात् । ततश्च दीर्घो न स्यात् । णिच्यन्ता
 इत्यादि । चेरश्चिरन्तः समोपो यस्मिन् स णिच्यन्तः । अथवा चेर णि णिचिः ।
 सोऽन्तो यस्य स णिच्यन्तः । अस्मिन् पक्षेऽन्तशब्दोऽवयवचनः । यङ्ङ्यन्ते

त्वसिद्धिरिति । यङ्स्थान्तशब्दस्यापि पूर्ववद्विधा व्युत्पत्तिः । कस्यासिद्धिः । प्रकृतत्वाद्दीर्घस्येति वेदितव्यम् । एवकारेणैतद्दर्शयति । णिस्थान्ते स्वादृषि नेनचित् प्रकारेण दीर्घस्य सिद्धिः । यङ्स्थान्ते त्वसिद्धिरेव । न नेनचित् प्रकारेण सिद्धिरित्यर्थः । कथं पुनर्णिस्थान्ते सिद्धिर्भवति ? णिजातेराश्रयणात् । षिजाति-विषयायां हि यद्यपि णिलोपस्य स्थानिवद्भावः स्तथापि नास्ति व्यवधानम् । जातेरेकत्वात् । नहि तत्रैव तस्या व्यवधानमुपपद्यते । तेन व्यवधानाभावात्-स्थान्ते दीर्घस्य सिद्धिः । अथवैतदेवकारेण दर्शयति । णिस्थान्ते पूर्वं षिच-माश्रित्यातउपधाया (७।३।११६) इति ह्रस्वि विधानादस्ति दीर्घस्य सिद्धिः । तस्यासु ऋस्वत्वेन निवृत्तिः क्रियते । नतु सर्वथा नाख्येव । यङ्स्थान्ते तु सर्वथैव दीर्घसिद्धेरभावः । तत्र ह्रस्वेरसम्भवादिति । स्यादेतत् । षिचान्ते दीर्घस्य विधीयमानेऽपि नेवात्र दीर्घः सिध्यति । असिद्धवदत्रा भादिति (६।४।२२) षियङो लोपस्यासिद्धत्वादित्यत्र आह व्याश्रयत्वादित्यादि । कथं पुनर्व्याश्रयत्वमित्याह णौ होत्यादि । अन्यतरस्याग्रहणं विस्मयार्थम् । शक्यते हि वा चित्तविराग (६।४।८१) इत्यतो मण्डूकमुक्तित्यादेन वा-ग्रहणमनुवर्त्तयितुम् ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

द्विचत्परयोः परन्तप इति । द्विचत्परयोः स्ताप (३।२।२८) इति खच् । अर्धचिदजन्तस्येति (६।३।६७) सुम् । पुरन्दर इति । पूःसर्वयोर्दीर्घस्योरिति (३।३।४) खच् । वाचंयमपुरन्दरा चेति (६।३।६८) निपातनाश्रुमागमः ऋस्वग्रहणं विस्मयार्थम् । शक्यं न मितं ऋस्वरव्यता (६।४।८२) मण्डूकमुक्ति-त्यायेन ऋस्वग्रहणमनुवर्त्तयितुम् ।

६५ । ज्ञादो निष्ठायाम् ।

प्रज्ञ इति । ज्ञादो सुखे च । रटाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) नत्वम् । प्रज्ञादयतीति हेतुमखिच् ।

६६ । छादेर्घऽङ्गापसर्गस्य ।

उरन्धद इति । छद अपवारणे । चुरादिबिच् । पुंसि संज्ञायां चः

प्रायेणेति (१।३।११८) चः । उरसश्च इति विमृश्य कदयोगा च षष्ठी
समस्यत इति (२।२।८, वा) समासः । ननु न षिलोपस्यासिद्धवद्वा
(१।४।२२) भादित्यसिद्धत्वादयः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७)
स्यानिवद्वावाहा ऋस्वभावित्युपपत्त्युपधा न संभवति । तत् कथं ऋस्वत्वं
प्रवर्त्तत इत्याह षिलोपस्येत्यादि । यद्यत्र षिलोपस्यासिद्धत्वं स्यानिवद्वावो
वा स्यात् तदा वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् वचनसामर्थ्यादुभयमपि न
भवति । तेन ऋस्वभावित्युपधा भवति । अहिप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति ।
ननु च त्रिप्रभृतयो यत्र सन्ति तत्र द्वावपि स्तः । ततश्चादुपसर्गस्येत्येवं सिद्धि-
मित्यत्र आह उत्तरा ङीत्यादि । यद्यपि त्रिप्रभृतिषु द्वावपि स्तः स्यापि
न तावद् द्विशब्देनोपात्तौ । यत उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याया यः कृतो
व्यपदेशः स तदभिधानं निवर्त्तयति । कथं ज्ञायत इत्याह नङीत्यादि । यद्युत्तरा
संख्या पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशं न निवर्त्तयेत् तदा त्रिपुत्रोऽपि लोके द्विपुत्र
इत्यभिधीयते । नचाभिधीयते । तथाहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते नैव त्रिपुत्र
आनीयते । अपितु यस्य द्वावेव पुत्रौ स एव । अहिप्रभृतीत्यादेशः वाक्यव्याय-
मर्थः । अहिप्रभृत्युपसर्गस्यच्छादेऽऋस्वत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । द्विशब्दोत्तानेकोपलक्षणार्थम् । द्वापसर्गस्थानेकोपसर्गस्ये-
ति यावत् । अद्वापसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनायमर्थो भवति । छादे-
रङ्गस्थानेकोपसर्गस्य च प्रत्यये परत उपधाङ्गस्यो न भवतीति । केन पुनः प्राप्तस्य
ऋस्वस्थानेन प्रतिषेधः क्रियते ? एतस्मादेव प्रतिषेधाद्विधायकं वाक्यमनु-
मीयते । योगविभागाद्वा छादे र्ध इति । यदि च द्विशब्दोत्तानेकोपलक्षणार्थो
योगविभागश्चाभ्युपेयते तदा पर्युदासेऽप्यदोषः । कथं द्वापसर्गादनेको-
पसर्गादन्वोऽद्वापसर्ग एकोपसर्गः ? तस्य ऋस्वत्वं भवति ? किमर्थमिदम् ?
नच्छादेर्ध इत्यनेनैव सिद्धम् ? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एकोपसर्गस्यैव
भवति । नाभ्यस्येति । यद्येवमुक्तञ्च इत्यत्र न प्राप्नोति । नैव दोषः । एवं हि
योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य सोपसर्गस्य नियमः
क्रियमाणः सोपसर्गस्यैव ऋस्वत्वं निवर्त्तयति । नानुपसर्गस्य । तेनोक्तञ्च-
इत्यत्र प्रवर्त्तत एव ।

६७ । इस्मंस्खन्क्षिषु च ।

चकारश्चादेरनुकर्षणार्थः । ह्रदिरिति । अर्षिश्चुषिषुसपिष्ठादिष्वादिभ्य-
इति रितीसिप्रत्ययः (उण् २।२६५) । ह्रयेति । सर्वधातुभ्यो मनिन्निति
(उण् ४।५८४) मनिन् । ह्रयमिति । सर्वधातुभ्यःइन्निति (उण् ४।५८८)
इन् । योगविभागो ऽनेकोपसर्गस्यापि यथा स्यात् । समुपातिष्वादिदिति ।

६८ । गमइनजनखनघसां लोपः कङित्यनङि ।

अनङीति । अजादावयं प्रतिषेधः । तेन तत्तुल्ये ऽजादावेव प्रत्यये क्त्वं
विज्ञायत इत्याह अजादौ प्रत्यय इति । अन्नतुर्जङ्गुरिति । अभासाद्येति
(०।३।५५) युत्वम् । अन्नतुर्जङ्गुरिति । जन जनने । परस्मैपदी जाङोत्यादिकः ।
स्रोः शुना चुरिति (८।४।४०) युत्वम् । जन्न इति । जनौ प्रादुर्भावे ।
पाकनेपदी । दिवादिः । लिटस्तभ्योरेशिरेजित्येष् (३।४।८२) । अन्नतुर्जङ्गु-
अदेर्लिट्यमन्यतरस्यामिति (२।४।४०) घञादेशः । खरि चेति (८।४।५५)
चकारस्य ककारः । शासिबसिघसीनाद्येति (८।३।६०) घत्वम् । अथवा घञ्
अदन इत्यस्यैतद्रूपम् । अन्नमिति । लुङ् । लुङ्सनोर्घञ् इति (२।४।३०)
घञादेशः । मन्त्रे घसङ्गरेत्यादिना (२।४।८०) लेर्लुक् । किरन्तादेशः ।
संयोगान्तलोपः । शेषं पूर्ववत् । अवसत् । अगमदिति । पुषादिसूत्रेणाङ् ।

६९ । तनिपत्योष्कुन्दसि ।

वितङ्गिर इति । अथ यद्युपधालोपस्यासिद्धत्वं तथापि लोपविधान-
सामर्थ्यादत एकहल्मध्यइत्यादिनैत्वाभ्यासलोपो (६।४।१२०) न भवतः ।
पतिमेति । लिट् । क्तादिनियमादिट् ।

१०० । घसिभसो हलि च ।

अत्वं तकारस्येति । भ्रष्टस्तथोर्ध्वोऽथ (८।२।४०) इति । अघत्वं चकार-
येति । भ्रष्टां अघ् भ्रष्टीति (८।४।५३) । समाधे क्त इति । पूर्वापर-
प्रक्षेपेत्यादिना (६।३।५८) । समानस्य सभाव इति । समानस्य ऋन्दी-
त्यादिना (६।३।८४) । यदि द्विवचनात् पूर्वमुपधालोपः क्रियते तदेकाचत्वा-

भावाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यत आह ऋण्डसत्त्वाद्धित्वादि । बन्धामिति ।
 ऋण्डसमेतत् । तत्र बहुलं ऋण्डसीति वचनाद् (३।४।३८) बहुलं विधयो
 भवन्ति । तेन यद्यपि परत्वान्नित्यत्वाच्च द्विर्वचनात् पूर्वमुपधालोपः प्राप्नोति
 तथापि स तथा न क्रियते । द्विर्वचनात् पूर्वं न क्रियत इति भावः ।
 बन्धतीति । भवेः परस्य भरदादेशः । शपः झुः । आधिति (६।१।१०)
 द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्यम् । उपधालोपे कृते भकारस्य चत्वं पकारः ।
 बभस्तीति । तिपि रूपम् ।

१०१ । हुभलभ्यो ह्रिधिः ।

हलादेरिति । कृतः पुनर्हल्यङ्गणं प्रकृतं येन हिशब्दो विशिष्यते ?
 भनन्तरस्यवादिति चेत् ? न । तच्च सप्तमीनिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः ।
 हुभलभ्य इत्येषा पञ्चमी हलीत्येतस्याः (६।४।१००) सप्तम्याः षष्ठ्यं
 प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) वचनादित्यदोषः । भिन्यीति ।
 अश्वोरङ्गोप (६।४।१११) इत्यकारलोपः । क्रीणीहीति । सेर्घापिञ्चेति (३।४।८७)
 हिरादेशः । ई इत्यबोरितीस्त्वम् (६।४।११०) । जुहुतामिति । लोट् ।
 तसस्त्वम् । ह्रिदिह । स्वपिहीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । हदादिभ्यः
 सार्वधातुक (७।२।७१) इतीट् । अथेह कस्माच्च भवति जुहुतात् त्वमिति ?
 आह ह्रिद्यादि । धिभावस्वावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति । तातङ्कोऽवकाशः
 जीवतात् त्वमिति । आशिषि लोटुभयप्राप्ती परत्वात् तातङ्गेव भवति ।
 अथ कृतेऽपि तस्मिंस्तस्य स्थानिवद्भावात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धिभावः कस्माच्च
 भवतोऽप्याह तत्रेत्यादि । यद्येवं भिन्यकिञ्चिन्त्यकीत्यत्र परत्वाद्धिभावे सत्त्वं
 नस्तोऽप्यादेव हितोरकञ् न स्यादित्यत आह भिन्यकिञ्चिन्त्यकीत्यादि । व्यक्तौ
 हि पदार्थे सकृद्गते विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेत्येतत् (प,४१)
 प्रवर्त्तते । जातो च पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति (प,४०) विप्रतिषेधे पदं
 कार्यमित्यत्र (१।४।२) प्रतिपादितम् । पाणिनेस्तुभयं मतम् । लङ्गातुरोऽथत्
 कश्चित् किञ्चिद् आसीयते । तत्र तातङ्गविधौ व्यक्तिपदार्थस्यान्वयत्वात्
 सकृद्गते विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेत्यस्या (प,४१) उपपत्तानम् ।

प्रकञ्चविधौ तु जम्बेः परार्थस्याश्रयत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमित्युक्ताः
(प, ४०) । मिश्रकीति । अश्रयसम्बन्धानामित्यादिनाकच्(५।३।७१) । तत्र
तिङ्शेत्वनुवर्तते (५।३।५६) ।

१०२ । शृणुपृक्तव्यञ्जन्दसि ।

शृणुधीति । श्रुवः श्रु चेति (३।१।७४) श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पूर्वीति ।
पृ पाशङ्गपूरणयोः । उदोष्ठपूर्वस्थेत्युत्त्वम् (७।१।१०२) । हलि चेति (८।४।७०)
दीर्घः । उरुणस्मधीति । उरु अस्माकं कधीति स्थिते बहुवचनस्य वस्मन्हा-
वित्त्वन्नादो (८।१।२१) नसादेशः । नञ् धातु स्योरुषुभ्य इति (८।४।२०) णत्वम् ।
मकारस्य कत्वम् । विसर्जनीयः । तस्यातः ककमीत्यादिना (८।३।४६)
मत्वम् (M) । अपाठधीति । षड्ढो षड्ढो वा रूपम् । षड्ढोऽपि हि व्यत्ययो
बहुलमिति (३।१।८५) ऋन्द्मि परस्मैपदं भवत्येव । अथ शृणुधीत्यत्रोतश्च
प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यनेन (६।४।१६) लुक् कस्मान् न भवतीत्याह शृणुधीत्य-
त्रेत्यादि । यद्यत्र लुक् स्याद् धिभावस्यानर्थक्यं स्यादिति भावः । अन्येषामपि
दृश्यत इति (६।१।१३०) दीर्घत्वमपाठधीत्यत्र । ननु च श्रुधीत्यत्र श्रुवः
श्रु चेति (३।१।७४) श्रुभावेन श्रुप्रत्ययेन च भवितव्यम् । पूर्वीत्यत्र क्रादित्वाच्
श्राप्रत्ययेन । उरुणस्मधीत्यत्र तनादिकञ्भ्य उरित्युप्रत्ययेन (३।१।७८) ।
अपाठधीत्यत्र यदि षड् तदा क्रादित्वाच् श्राप्रत्ययेन । अथ षड् तदा
स्वादित्वाच् श्रुप्रत्ययेन । एवञ्चेतानि रूपाणि न मिश्रन्तीत्यत्र आह
अतोऽन्यत्रेत्यादि । शृणुधीत्येतस्मादुदीङ्गणान्तेन षृदाङ्गरेषु व्यत्ययो
बहुलमिति (३।१।८५) शप् । तस्यापि बहुलञ्जन्दमीति (२।४।७३) लुक् ।

१०३ । अङ्कितश्च ।

वाञ्छन्दीत्यादि । सार्वधातुकमपिदित्यपितः (१।२।४) सार्वधातुकस्य
ङित्वं विधीयते । ऋन्द्मि विषये वाञ्छन्दीत्यनेन (३।४।८८) कृ यदपिस्त्वं
तद्विकल्प्यते । तेन पक्षे तस्य ङित्वं न भवति । अथ शारङ्गीति कथं परस्मै-

पदम् ? यावता रमिरयमात्मनेपदौ । कथं वात्र शपः श्रवणं न भवति ? कथञ्चाभ्यासस्य दीर्घत्वम् ? कथञ्चानुदात्तोपदेशेत्वादिना (६।४।३७) मकारलोपो न भवतीत्याह रारभ्योत्यादि । शपः झुरिति ब्रुवादिन स्याविति (६।१।१०) द्विर्वचनमित्युक्तं भवति । मकारलोपाभावस्यङित्वादेव सिह इति नासो यत्नसाध्य इत्यभिप्रायः । यमेःशप इति । बहुलच्छन्दसीत्यनेन (२।४।७३) । यौतः शपः झुरिति । बहुलं छन्दसीत्यनेन (२।४।७६) ।

१०४ । चिणो लुक् ।

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्येति । अथ प्रत्ययस्येतत् कुतो लभ्यते ? अङ्गस्येत्यनेन प्रत्ययस्य सन्निधापितत्वात् । यदि चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग् भवत्यकारितरामकारितमामित्यत्र तरप्तमपोर्लुक् कस्मान्न भवतीत्याह अकारितरामित्यादि । योऽसौ तशब्दस्य लुक् तस्य तरप्तमपोर्लुकि कर्त्तव्ये ऽसिहवदत्रा भादित्यसिहत्वम् (६।४।२२) । अतस्तशब्देन व्यवधानाच्चिणोऽनन्तरं तरप्तमपो न भवत इति तयोर्लुग् न भवति । ननु चाव्यस्यान्यस्मिन्नसिहवचनादेकस्य तत्तैवासिहत्वं नोपपद्यत इत्यत आह चिणो लुगित्येतदित्यादि । चिणो लुगित्यभिदेनार्पि द्युतमिदं लक्षणं विषयस्य लक्षणस्य भेदाद्भिद्यते । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तौ लक्षणं भिद्यत इति कृत्वा । तेन भेदे सत्युपपद्यत एवासिहत्वम् । अकारि । अहारीति स्थिते ऽतिशयविवक्षायां तरप्तमपो तिङ्छेत्यनेन (५।३।५६) । तदन्तात् किमेतत्तिङ्छय्यद्यादाभ्यद्रव्यप्रकर्ष (५।४।११) इतरामौ कृते ऽकारितरामकारितमामिति भवति ।

१०५ । अतो हिः ।

नञ्छेति । गमिर्लोऽ । इदुगमियमां ह इतिच्छत्वम् (७।१।७७) । धाविति । धावु गतिद्वययोः । अथवा सत्तेःपात्रेत्वादिना (७।१।७८) आवादेयः । बुद्धि रङ्गीति । अदादित्याच्छपो लुक् । लुनीहि पुनीङीति । पादीनां कृत् इति (७।३।८०) कृत्त्वत्वम् । ई ह्यघोरितीत्यम् (६।४।११३) । ननु चेत्वे कृते चत्वनकारान्तत्वात् भविष्यति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेनैत्यत आह ईच्छेत्वादि । असिहत्वं तु पूर्ववत् ।

१०६ । उत्तम प्रत्ययाः संयोगपूर्वात् ।

उकारो योऽसंयोगपूर्व इति । अविद्यमानः संयोगः पूर्वं यस्मात् स तन्नोक्तः । एतेनासंयोगपूर्वपञ्चमुकारविशेषणमिति दर्शयति । स एवंविध उकारः प्रत्ययस्य विशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीत्याह तदन्तादित्यादि । किमर्थं पुनस्तदन्तविष्टिरभ्युपगम्यते ? सुनु चित्स्वित्त्र यथा स्यात् । अस्वेतत् प्रयोजनम् । अयन्तु दोषः । तनु कुर्वित्यत्र न प्राप्नोति । अतः श्रुकार एव प्रत्ययः । न तदन्तः । अत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं प्रत्ययस्यास्तीत्य-
दोषः । कुर्विति । धातोर्गुणे रपरत्वे च कृतेऽतत्तत् सार्वधातुक (६१४।११०) इत्युच्यम् । तच्छुद्धीति । तन्कारणे तच्च इति श्रुः । हृन्दीवावचनमिति । अभिधाने ऽभिधेयोपचाराद् वार्था विकल्पो वाशब्देन विवक्षितः । उच्यते व्याख्यायते ऽनेनेति वचनम् । वार्थस्य वचनं वाचनम् । हृन्द्सि वाचनं हृन्दी-
वाचनमिति । सप्तमीति (२।१।०) योगविभागात् समासः । हृन्द्सि वेति वक्तव्यमिति । हृन्द्सि विषये विकल्पेनायं विधिर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांप्रश्नं सुभयोर्योगयोः शेषः । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन हृन्द्सि विषये विकल्पेनायं विधिर्भवतीति । धिनुहि । कणुहीति । इवि टिवि धिवि प्रीचनार्थाः । कवि हिंसाकरणयोः । इदिस्वाद्यम् । धित्वकण्वोर चेत्युप्रत्ययो ऽकार-
खान्तादेशः (३।१।८०) । तस्यातो लोप इति (६।१।४८) लोपः ।

१०७ । लोपस्यास्यान्यतरस्यां स्योः ।

यो ऽयमुकारोऽसंयोगपूर्व इति । एतेनासंयोगपूर्वपञ्चमुकारविशेषणमिति दर्शयति । ननु चात इत्यनुष्ठुप्तेरुकारस्येव लोपो विज्ञास्यते । तत् किमस्येत्यनेन ? वडोप्रकृतार्थमस्येत्येतदिति चेत् ? न । मबोरि-
त्येवैव हि सप्तम्युक्तार्था अत इत्यस्याः पञ्चम्याः पूर्वयोगे कृतार्थायाः वडोत्वं प्रकल्पयिष्यति । तत्किमिति निर्दिष्टं पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । आदेतत् । यदि मबोरित्थेषा सप्तमी विज्ञायत एतदेव तु न विज्ञायते किमियं वडुगत सप्तमीति ? तस्मात् वडोप्रकृतार्थमस्येत्युक्तम् । सुनिश्चयवर्तमान इत्यादि ।

यदि प्रकृत एव लुक् क्रियते तदा सर्वस्वैव प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । नाभ्यस्य ।
यतः प्रत्ययादर्शनस्य लुगित्वेषा संज्ञा विहिता । नतु प्रत्ययावयवस्यादर्शनस्य ।
सर्वस्य तु लुकि कृते सुन्वः सुन्व इति न सिध्यति । लोपग्रहणाददोषः । तत्र
ह्रस्वकारमात्रस्य लोपः । अलोऽन्यस्येति (१।१।५२) वचनात् । तस्मादभ्यस्य
लोपायै लोपग्रहणम् । किञ्च कुर्वः कुर्म इत्यत्र गुणो लुकि सति न स्यात् ।
न लमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । लोपे तु सति भवति ।
ततो गुणार्थमपि लोपग्रहणं कर्तव्यम् ।

१०८ । नित्यं करोतेः ।

करोते रुकारप्रत्ययस्येति । ननु चकारेण पूर्वसूत्र उकारोऽनुकृष्टः ।
चानुकृष्टोत्तरस्तरत्र नानुवर्त्तते (प, ७८) । तत् कथमुकारस्य लोपो लभ्यते ।
रैवम् । पूर्वसूत्रे ह्रस्वकारस्य सन्निधानमस्येत्यनेनैव लभ्यत इति तत्र तस्य
चकारेण याऽनुकृष्टः सेतदर्थैव वेदितव्या । उकारलोपस्येत्यादिना कुर्वः कुर्म
इत्यत्र सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिं दर्शयति । न भङ्गुरारमित्यनेन (८।२।९८)
च तत्प्रतिषेधम् । नित्यग्रहणं विस्मयार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो
विधिर् भविष्यति ।

१०९ । ये च ।

उकारो लोपस्यानुकर्षणार्थः ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उकारप्रत्ययान्तस्येति । उकारः प्रत्ययोऽन्तो यस्य स तथोक्तः । उकार-
प्रत्ययान्तश्च करोतिः सार्वधातुकत्वं न व्यभिचरति । अनेनाभिप्रायेणाह
सार्वधातुकग्रहणं किमिति ? भूतपूर्वेऽपीत्यादि । असति सार्वधातुकग्रहणे
करोतेरुकारप्रत्ययान्तस्य कङ्किति प्रत्यये परत उत्पत्तुश्चमार्गं यत्र कङ्कित्
सार्वधातुकं परभूतं तत्रैव स्यात् कुवतः कुर्वन्तीत्यादिषु । कुर्वित्वत्र
हेतुकि कृते कङ्कित्प्रत्ययस्याभावान् न लमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधात् तु न स्यात् । तस्माद् भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यत्र स्यादित्येवमर्थं
सार्वधातुकग्रहणम् । अथ तत्परकरणं किमर्थम् ? यावता यद्यपि भाष्यज्ञान

उकारःसवर्णानां याङ्को भवति तथाप्यान्तरतम्यान्मात्रिकस्य स्थाने मात्रिक
एव भविष्यतीत्यत आह तपरकरणमित्यादि । असति हि तपरकरण उकार-
प्रत्यय मान्नित्य सर्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८४) गुणे कृते रपरत्वे च
यदुत्वं तस्योकारस्य पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः स्यात् । तस्मात्
तपरकरणं क्रियते ऋस्वस्यैव अवनं यथा स्यात् । लक्षणान्तरेण यो दीर्घः
प्राप्नोति स मा भूदिति ॥

१११ । असोरलोपः ।

कश्च इति । ऋषस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) तकारस्य धकारः । स्त
इति । अदादिवाच्यो लुक् । अथ असोरिति कोऽयं निर्देशः ? यावताकः
सवर्णं दीर्घ इति (६।४।१०) दीर्घत्वे कृते आसोरिति निर्देशेन भवितव्य
मित्याह असोरित्यकारस्य पररूपत्वमित्यादि । अथ तपरकरणं किमर्थम् ?
आस्तामासन्नित्यताङ्गमस्य मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । इह हि लङि कृते
लावस्थायामाङ्गममात् पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्भादेशः क्रियते । तच्च कृते विकरणः
कृताकृतप्रसङ्गित्वादाङ्गमं बाधते । आङ्गमस्य त्वशब्दान्तरप्राप्तेरनित्य-
त्वम् । तथाहि कृते विकरणे विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम् ।
अकृते धातुमात्रस्य । कृते विकरणे यद्यप्याङ्गमकारलोपयोर् हयोरपि
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वं तथापि परत्वादकारलोपः क्रियते । तस्मिन्
कृते तस्यासिद्धत्वादाट् । तस्यासिद्धत्वादेव च लोपो न भविष्यतीति किं
तपरकरणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । आभाष्यास्तीयमसिद्धत्वमनित्य
मिति । तेन वृग्युटावुवङ्युणोः सिद्धो भवत इत्येतद्वक्तव्यं न वक्तव्यं
भवति ॥

११२ । आभ्यस्तयोरातः ।

लुगत इति । आत्मनेपदेननत(७।१।५)इत्यदादेशः । लुगतामिति । लोट् ।
अमितः(३।४।८०) । अलुगनेति लङ् । मिमत इति । माङ् माने । अभ्यासस्य
भ्रुवामिदित्येत्वम् (७।४।८६) । एवं सङ्ग्रहित इत्यत्रापि । ओङाङ् मतावि-
त्यस्य । विभ्रतीति । पूर्ववदित्वम् । अलुगादिति । मन् वासति कङ्क्षित्य-

अननीत्वेनात्र भवितव्यम् । तत् कुतो लोपस्य प्रसङ्गः ? नैतदस्ति । ईत्वमपि हि कङ्क्षित्वेष्यते । इह चोत्तरसूत्रे कङ्क्षित्वीत्यनुवर्त्यम् । तत्र यदि कङ्क्षित्वीति नानुवर्त्तते तदा स्यादेव लोपः । नन्वादग्रहणं किमर्थम् ? आभ्यस्तयोरत इत्येवोच्येत । एवं ह्येकमात्रया लघु भवतीत्यत आह आद्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । जागर्त्तेर्जङ्क्षित्वादयः (६।१।६) षड्विध्यभ्यस्तसंज्ञायामपि ऋकारलोपो न भवति जाग्रतीति । एतच्च श्रुत्यकारान्तेन साहचर्यादभ्यस्तस्याकारान्तस्यैव ग्रहणात्प्रसज्यते ।

११३ । ई हल्यघोः ।

लुनीतः पुनीतः । लुनीथः पुनीथ इति । तस्यसी । मिमीत इति । आत्मनेपदैकवचनम् । मिमीष इति । यासःसे (३।४।८०) । मिमीष्वमिति । ध्वम् । लुनन्ति पुनन्तीति । भिप्रत्ययः । ननुच यद्यप्यजादावपीत्व' स्यान् लोपोऽनवकाशः स्यात् । अतोऽनवकाशत्वाज्ज्ञोप ईत्वं बाधियते । तत् किं हलीत्यनेन ? नैतदस्ति । असति हल्यग्रहणे वचनादुभयं स्यात् । घुमंज्जकेष्वा ज्ञोपः प्रसज्येत । तस्मादहलीति वक्तव्यम् । दत्त इति । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्तम् । धत्त इति । धाञो द्विर्वचने कृते ऽभ्यासे चर्त्त (८।४।५४) इत्यभ्यासस्य जश्त्वे च दधस्तथो षेति (८।२।३८) भष्भावेन दकारस्य धकारः । धातोस्त्वाकारलोपे कृते जश्त्वचर्त्तं ॥

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रतीति । जङ्क्षित्वादयः (६।१।६) षड्विध्यभ्यस्तसंज्ञा । तेनाभ्यस्तलक्षण आकारलोपो भवति । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्तदेवं व्याख्यानम् । असोरज्ञोप इत्यतो मण्डूकभूतिन्यायेन लोपग्रहणमनुवर्त्तय सार्वधातुके हलि कङ्क्षित्वीत्येतान् विशेषान् निवर्त्तय दरिद्रातिः सामान्येनेत्त्वलोपो विधातव्यो । नचैवं सति तौ सङ्घरेष प्रसजतः । यस्माद् वक्ष्यमाण मन्थतरस्याग्रहण-सुभयोर्योगयोः शेषभूतम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यद्वैवेच्यते यत् तत् तद्वैव भविष्यति । नाभ्यत्वेति । सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । तथासौ कर्त्तव्यो यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकाले सिद्धो निष्पन्नो भवति । एतदुक्तं

भवति । सार्धधातुके प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्पन्न एव लोपः कर्त्तव्य इति । एवं ह्यसौ प्रत्ययविधौ सिद्धो भवति । नान्यथा । सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यस्योपादाने यत् फलं तदाकारान्तलक्षण इत्यादिना दर्शयति । यथार्धधातुक उत्पन्ने सति लोपः क्रियते तदा श्यादृष्यधादिसूत्रेण (१।१।१४१) षप्रत्ययः स्यात् । दरिद्रातेराकारान्तत्वात् । ततश्चानो युक् चिञ्कतोरिति (७।१।११) युक्ति कृते दरिद्राय इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्युच्यमाने तु प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लोपः । तस्मिन् सत्यनाकारान्तत्वात् पचाद्यजेव भवति । तेन दरिद्र इतीष्टं सिद्धं भवति । न दरिद्रायके लोप इत्यादिना श्लोकेन यथार्धधातुके लोपो नेष्यते यत्र विकल्पेन चेष्यते कैश्चित् तद्दर्शयति । दरिद्रायक इत्यत्र ण्वुलन्ते शब्दे मिसाधयिषिते लोपो नेष्यते । दरिद्रातीति दरिद्रायक इति । पूर्ववद् युक् । दरिद्राण इति । अत्रापि न्युङ्गन्ते लोपो नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येक इति । सनि कृते द्विवचन मभ्यासकार्यम् । दिदरिद्रिषतीति वेति । समीपन्तर्हेत्यत्र (७।२।४८) तनिपतिदरिद्राणामित्युपसंख्यानदिकल्पेनेट् । अद्यतन्यामिति । लुङीत्यर्थः । लुङोऽद्यतनोति पूर्वाचार्यसंज्ञा । अदरिद्रासीदिति । यमरमनमातां सकृचेति (७।१।७३) मगिटो । अस्तिमिचोऽपृक्त (७।३।८६) इतीट् । इट ईटीति (८।२।२८) मिचो लोपः । ननु चातो धातो (६।४।४०) रित्याकारलोप कृते दरिद्र इति निर्देशेन भवितव्यम् । तत् कथं दरिद्रस्येति निर्देश इत्याह दरिद्रस्येति निर्देश इत्यादि । कन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यतो ष्यापो, संज्ञाच्छन्दमोर्वहुनमिति (६।३।६१) बहुलवचनाच्छान्दसमिह ऋस्त्वम् । अपरकरणं विस्मष्टार्थम् । भाव्यमानतया सर्वर्षाग्रङ्गादेव दीर्घा न भविष्यति ।

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

इलादौ सार्धधातुके कृडिति परत इति । यद्यप्येतं विगोषाः पूर्वस्मिन्निर्वर्तिता स्यादपीह मण्डूक इतिन्यायेनानुवर्त्तना इत्यभिप्रायः । विभीत इति । विभी भये । जुहान्वादित्वाच्छपः युः । इलादावित्येव । विभ्यति । इत्स्-

विधानसामर्थ्यादेवैरनेकाच इति (६।४।८२) यणादेशो न स्यात् । सार्वधातुक इत्येव । भीतो भीतवान् । कङ्क्षीतीति किम् ? विभेति ।

११६ । जज्ञातेऽस्र ।

ईत्वापवाद इत्वमारभ्यते । अन्यतरस्यायङ्गणानुवृत्तेः । पक्षे तदपि भवत्येव । सार्वधातुक इत्येव । ज्ञीनः ज्ञीनवान् । इङ् केचित् सार्वधातुक इत्यस्यानुवृत्तिं प्रत्याचक्षते । कथम् ? ज्ञलि परत ईत्वेत्वे प्राप्नुतः । द्विवचनञ्च । तत्र यदि परत्वादीत्वेत्वे स्यातां ततश्चेवर्णान्ताभ्यासस्य स्यात् । तस्मादभ्यस्त-यङ्गण मनुवर्त्तनीयम् । तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने सार्वधातुकानुवृत्तिरपार्थिकेति । एतच्चायुक्तम् । अन्तरङ्गत्वाद् । द्विवचनेनैव प्रागीत्वेत्त्वाभ्यां भवितव्यम् । तत् कुतोऽभ्यासस्येवर्णान्ताप्रसङ्गः ? अन्तरङ्गत्वं तु द्विवचनस्याप्यपेक्षत्वात् । तच्च सुमात्रमपेक्षते । ईत्वेत्त्वयोश्च बह्वपेक्षत्वाद् बहिरङ्गता । बह्वपेक्षा च तयोः पुनरङ्गस्य हलादो कङ्क्षिति सार्वधातुके विधानात् । जज्ञातेरिति निर्देशाज्जिज्ञोत इत्यत्र जिज्ञातेर्न भवति । पृथग् योगकरण मुत्तरार्थमिति । आ च ज्ञावित्तेष (६।४।११७) विधिर्जज्ञातेरेव यथा स्यात् । विभेतेर्मा भूदिति ।

११७ । आ च हौ ।

चकार इत्त्वान्यतरस्यायङ्गणयोरनुकर्षणार्थः ।

११८ । लोपो यि ।

११९ । घञो रेङ्गावभ्यासलोपश्च ।

अभ्यासलोपश्चेति वृत्तसंज्ञार्थम् 'अभ्यासलोपयङ्गणम् । नत्वस्यर्थम् । अस्तेरभ्यासस्यासम्भवात् । देङ् देङ्गीति । दाङ्धाजोरिति रूपे । अन्तेषां तु वृत्तसंज्ञकानामुदाहरणं न सम्भवति । विकरन्नेन हे व्यर्थविधानात् । असम्भवाच्च यथायोगम् । तत्र दो इत्येतस्य श्यना द्विशब्दो व्यवधीयते । दाणो घेटस्तु श्रपा । देङ्कः पुनराकनेपदित्वाद् हेरसम्भवः । एषीति । सकारस्येत्वे कृते तस्यासिंह-त्वाद् हुभल्भ्योर्हर्धिरिति (६।४।१०१) धिभावः । ननु चालोऽभ्यस्येत्यला-मन्वस्य (१।१।५२) लोपिन भवितव्यम् । तत् कथं सर्वस्याभ्यासस्य लोपो

भवतीत्यत आह शिदयमित्यादि । लोपश्चेत्यत द्वौ शकारौ निर्दिष्टौ । तत्रैको लोपस्य सम्बन्धी । द्वितीयस्तु विभक्तेः । यश्च लोपस्य सम्बन्धी तस्येत्यंशा प्रतिज्ञायत इति शिदयं लोपो भवति । तेन सर्वस्याभ्यासस्य लोपो भवति । आ च हावित्यतो (६।४।११७) ङीग्रहणं मण्डूकप्रुतिन्यायेन शक्यतेऽनुवर्त्तयितुम् । तत् त्वन्यतरस्याग्रहणेन सम्बद्धमिति तदनुवृत्तावन्यतरस्यामित्येतस्याप्यनुवृत्तिरित्याशङ्का स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं हावित्युक्तम् । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वालोपो भवत्येत्त्वञ्च ॥

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।

एकहल्मध्ये इति । एकशब्दोऽयमसहायवाची । एकश्च एकश्च एको । एको च तो हलो चेत्येकहलो । एकहलोर्मध्य इति दिवचनात्स्य षष्ठीसमासः । द्वयोरेव हि हलोर्मध्यं सम्भवति । नैकस्य । अत यदि लिटादेशो न विशिष्यते ततो नेमतुर्नेसुः खेदे सेहति सेहिर इत्यत न स्यात् । अस्ति ज्ञाताष्वक्स्यादेश आदिरित्येतच्चेतसि कृत्वा लिट्यादेशं विशेषयितुमाह लिटि परभूते य आदेशो विशीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः । तस्येति । तस्यैवंविधस्याङ्गस्येत्यर्थः । तस्येति चाङ्गस्य योऽकार इत्यनेन सम्बन्धः । अवयवषष्ठी चेयम् । तस्यैवंविधस्याङ्गस्य योऽकारोऽवयव स्तस्येत्यर्थः । एकहल्मध्ये इत्यस्येदं विवरणम् । असहाययोर्हलोर्मध्य इति । तस्येत्यनन्तरौक्तोऽकारः सम्बध्यते । तस्याङ्गस्यावयवस्याकारस्येत्यर्थः । स्यामषष्ठी चेयम् । तस्य स्याम एकार आदेशो भवति । रेणत् । रेणुरिति । ग्रण रणति रणिः शब्दार्थः पश्यते । येमतुर्येसुरिति । यम उपरमे । देमतुर्देसुरिति । दमु उपगमे । ववाश्च इति वाश्च शब्दः । आत्मनेपदी शयमत्तुः । शयमुरिति । असु तपसि खेदे च । केचित् तु ततजत्तु स्तजत्तु रित्येतद् एकहल्मध्येस्य प्रत्युदाहरणं पठन्ति । एतच्चायुक्तम् । कङ्कितोत्पन्नवर्त्तते । नच तच्चः परस्य लिटः किञ्चमस्ति । असंयोगादिति (२।१।५) प्रतिषेधात् । तत्सरत्तुः । तत्सरचित् । तत्सरश्चरति । तत्सरश्चरति । चकणत्तुः । चकणुरिति । अथ रण वण भण कण कश्च शब्दार्थाः । तत्र कणति आदी पश्यन्ते । जगच्चतुर्जगच्चरति । गच्च मञ्चाने

चुरादौ पठ्यते । ननुच चौरादिकत्वाण् णिचि कृते कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटौ-
 त्वात्मा (३।१।३५) भवितव्यम् । अनित्यत्वात्ताश्रुरादय इत्यदोषः । अवित्यत्वात्तत्वं
 तु तेषां सप्तमे ज्ञापयिष्यते । बभणतुरिति । भणति भ्वादौ पठ्यते शब्दार्थ एव ।
 नेमतु रिति । णम प्रह्वत्वे शब्दे । णो न इति (३।१।३५) नत्वम् । सेह इति ।
 षह मर्षणे । धात्वादेः षःस इति (३।१।३४) सत्वम् । कथं पुनर्नैत्वे सत्वे च
 लिटादेशादौ न भवत इत्यत आह अनैमित्तिके नत्वसत्वे इत्यादि । नत्वसत्व-
 विधाने हि न किञ्चिद् निमित्तमाश्रीयत इत्यनैमित्तिके एते भवतः । ततश्च
 प्रागेव लिङुत्पत्ते स्ताभ्यां भवितव्यम् । तेन तदादि यदङ्गं तस्मिन्नादेशादि न
 भवति । यदि तर्हि लिटादेशो विशिष्यत एवं सत्यङ्गमविशेषितं स्यात् ।
 ततश्च पक्कः पक्कवानित्यत्रापि प्रसज्येत । पचेरपि ह्यङ्गस्य लिटि परभूते य
 आदेशः क्रियते स इहाप्यादिर्नास्ति । नेतदस्ति । अभ्यासलोपसन्निधौगन
 ह्येवमुच्यते । तेन यत्तैवाभ्यामलोप स्तत्रैवेत्त्वेन भवितव्यम् । नचात्रा-
 भ्यासलोपः । असम्भवात् । इह तर्हि स्यात् । पापच्यत इति । अयमप्यदोषः ।
 इह परत्वाद् दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इति दीर्घा भविष्यति । ऋस्वहलादि-
 शेषावत्सर्गो । तयो दीर्घत्वमेत्त्वञ्चापवादः । तत्र दीर्घस्यावकाशो बाभा
 स्यते । एत्वस्यावकाशः पचतुः पचुरिति । इहोभयं प्राप्नोति पापच्यत इति ।
 अपवादविप्रतिषेधे सति परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ बभणतुर्बभणुरित्यत्रैव
 कस्माच्च भवति ? अभ्यासे चर्च इति (८।४।५४) जश्त्वे कृत आदेशादित्वा
 दिति चेत् ? न । एत्त्वे कर्त्तव्ये जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । तस्माद् भवितव्यमेवेत्त्वेन ।
 विप्रतिषेधस्य तु यत्र कुहोश्चुरिति (७।४।६२) चुत्वं क्रियते चकणतु चकण
 जङ्गसतुर्जङ्गसुरित्वादाववकाशः स्यादित्यत आह इहेत्यादि । कथमेतज्
 ज्ञायते ? नास्त्वसिद्धत्वमित्याह तथाचेत्यादि । तदैव तत्फलभजनपद्येति
 (३।४।१२२) फलिभज्योरेत्स्व सुपपद्यते यदि जश्त्वचर्त्तयो रसिद्धत्वं न भवति ।
 नान्यथा । अनादेशादित्वादनेनैवेत्स्वस्य सिद्धत्वात् तत्रोपपद्यते । तस्मात्
 फलिभज्योरेत्स्वविधानादवसीयते जश्त्वचर्त्तयोरसिद्धत्वमिह नास्तीति ।
 रूपाभेदे चेत्यादि । शब्दरूपस्य स्थानिनोऽभेदे सति यथादेशः स इह नाश्रीयत
 इत्यस्यार्थस्य न शब्ददवादिगुणानामिति (३।४।१२३) शसिदयोः प्रतिषेध-

वचनं ज्ञापकम् । अभ्यासे चर्च (८।४।५४) इत्यनेन प्रकृतिजशः प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवतीति शसः शकारस्य शकारो भवति । ददे र्दकारस्यापि दकारः । तेनोभावपि तावादेशादौ भवतः । तत्र यदि स्थान्य-
भेदे सति य आदेशः सोऽपीहाश्रीयेत तत्र आदेशादित्वादेव न भविष्यतीति
शसिदयोरेष्वप्रतिषेधो न विधीयेत । विहितश्च । तस्मादेतदेव प्रतिषेधवचनं
ज्ञापयति । रूपभेदे सति य आदेशः स इह नाश्रीयेत इति । यदि तर्ह्या-
श्रीयेत किं स्यादित्यत आह अन्यथाहीत्यादि । अन्यथा योऽपि रूपभेदादादेशः
स्थानिनाऽभिन्नरूपः सोऽपीहाश्रीयेत ततो यथा चक्रणत् रिखेवमादीनामेत्वं
न भवति तथा पेचतुः पेचुरिखेवमादीनामपि प्रकृतिजशरादीनां न स्यात् ।
प्रकृतिजशः प्रकृतिचरश्चादयोषेष्तां ते तथोक्ताः । अर्चं पपठ । अर्चं पपचे-
'त्यत स्थानिवद्भावेन पित्वात् किञ्च नास्ति । तेनैस्त्वाभ्यामलोपो न भवतः ।
तद्विरपि न भवति । णलुप्तमो वेति (७।४।२१) पचे णित्वाभावात् । णित्त्वपचे
त परत्वाद्बृहदा बाधितत्वादेत्वाभ्यामलोपाभ्यां न भवितव्यम् इत्यणित्त्वपच
एवोदाहृतम् । दम्भेरिति । किं पुनः कारणं दम्भेरित्वं न भवति ?
यावता लिखनादेशाद् द्वातेदङ्गम् । अनिदितामित्यादिना (६।४।२४) नलोपे
कृत एकङ्गलम्ब्य एवाकार इत्यत आह नलोपस्येत्यादि । ग्रन्थिग्रन्थिदन्धि-
स्वच्छीनामिति (१।२।५ सूत्रे) दम्भेः परस्य निष्ठः क्षित्वमुक्तम् । तस्मिन्
सति य उपधाया लोप स्तस्याभिज्ञवदत्वा भादित्यभिज्ञत्वाच्च (६।४।२२)
प्राप्नोति । तस्माद् दम्भेरित्वं वक्तव्यम् । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
अमोरलोप (६।४।२१) इत्यत्राभा आस्थीयस्याभिज्ञत्वस्यानित्यत्वं ज्ञापितम् ।
तेन दम्भेरित्वे कर्त्तव्ये लोपस्याभिज्ञत्वं न भवति । ततश्च दम्भेर्निष्ठेति
भविष्यतीति । अथवातएकङ्गलम्ब्य (६।४।२०) इत्यत्रात इति योगविभागः
कर्त्तव्यः । तेन यच्च यच्चैस्त्वमिष्यते तत्र तत्र भविष्यतीति । एवञ्च कृत्वा
नशिमन्थोरलिङ्गेस्त्वमित्याद्यपि लोपसंख्येयम् । योगविभागैव मिहत्वात् ।
वक्तव्यग्रन्थस्य व्याख्येय इत्येवोऽर्थ इति सर्वत्र वेदितव्यम् । अनेशमिति ।
तत्त्वोतगादिना (३।४।०१) मिपोऽन्भावः । अथ मेननेतत्र प्रत्ययस्यादि-
तगादिनेत्वं (७।३।४४) कस्माच्च भवतीतत्राह ज्ञापकादिष्वितगादि । अथ-

कादिष्विष्यस्य प्रतिषेधो वक्ष्यते । अस्य च क्षिपकादिषु प्रक्षेपः । तेनेष्वं
न क्रियते । चानशीति । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (१।२।१२८) । मुह्
न क्रियत इति । आने मुगिति (७।२।८२) मुक् प्राप्नोति । स न भवति ।
अनित्यमागमशासनमिति (ए ८५) कृत्वा । क्वान्दसत्वाद्वा । सर्वे विधय
न्ध्वन्दसि विकल्पास्त इति । क्वान्दसं ऋस्त्वमिति । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसो
र्वहुलमिति (६।३।६३) व्यापो विधीयमानं ऋस्त्वम् बहुलवचनात् पेचिरन्वि-
तत्वापि भवति । पचेर्लिङ् । सीयुट् । भस्व रन् । शप् । आद्गुणः
(६।१।८७) । पचेरन्निति प्राप्त एव ऋस्त्वे च कृते पेचिरन्निति भवति ।

१२१ । थलि च सेटि ।

पेचिथः शक्तिष्ठेति । उपदेशेऽखत (७।२।६२) इतीट्प्रतिषेधप्राप्त ऋतो
भारद्वाजस्येति (७।२।६२) नियमाद् इहेङ् भवति । तदय मन्त्रार्थः । ऋत एव
भारद्वाजस्येति । नान्देषां धातूनामिति । उपक्थेति । अन्येषा माचर्याणां
मतेनेट्प्रतिषेधो भवत्येव । अथ थल्यङ्गणं किमर्थम् ? न सेटीतिप्रोच्येत ?
यत्र हि पूर्वेषां न सिध्यति तदर्थं वचनम् । अन्यत्रेडादौ कित्त्वात् पूर्वेष्वेव
सिद्धम् । तत्रान्तरेणापि थल्यङ्गणं थल्येव भविष्यतीत्यत आह थल्-
यङ्गण मित्यादि । असति थल्यङ्गण आरम्भसामर्थ्यादेतावान् निश्चयः
स्याद् यत्र पूर्वेषां न सिध्यति तदर्थमेतदिति । अक्ङिदर्थमित्येतत् तु
दुरवसानम् । बहुवो विशेषाः प्रक्रान्ताः । तत्र सन्देहः स्यात् । कि-
मक्ङिदर्थमित्येतत् स्यादुतादेशार्थम् ? आहोस्विदनेकहल्मध्येऽर्थम् ? किमु
अनेकाकारार्थमिति ? तत्रासन्देहार्थं मत एकहल्मध्येऽनादेगादेर्हिटीतिरते
(६।४।१२०) विशेषाः सख्यं एवेहानुवर्त्तन्ते । क्ङिद्वयङ्गणान्तु निवृत्तम् । तस्माद्-
क्ङिदर्थोऽयमारम्भः । न च थलोऽन्यदिहाक्ङिदस्ति सेट् । ततः सामर्थ्यात्
थलोपवायं विधि र्थाख्येयः । व्याख्यानद्वारेण प्रतिपत्तौ मन्दिष्यां प्रतिपत्ति-
गौरवं स्यात् । तस्माद् विच्छेदार्थं थल्यङ्गणं क्रियते । थलो ह्यक्ङित
उपादाने ह्रस्वमेव प्रतीयते ऽक्ङिदर्थोऽयमारम्भ इति ।

१२२ । तृफलभञ्जपञ्च ।

तेरतु स्तोत्ररिति । ऋच्छतृतामिति (७।४।११) गुणः । फलतुः फेत्तुरिति । फल निष्पत्तौ । ज्वफला विशरण इति च । तरतेर्गुणार्थमिति । न शसददवादि-
गुणानामिति प्रतिषेधं वक्ष्यति । अतस्तृतेरिदं वचनं गुणइत्येवमभिनिर्हृत-
स्यापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्येष्टेति वक्तव्य मिति । अन्य अन्य
सन्दर्भ इत्यस्याप्येत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्या-
नम् । चकारोऽन क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन अन्येरपि भविष्य-
तीति । श्रेयतुः श्रेयुरिति । पूर्ववदुपसंख्यानं न लिटः किञ्चे नकारलोपः ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधो हिंसायामर्थ इत्यादि । यद्यपि राध साध संसिद्धाविति राधिः
संसिद्धो पठ्यत इह तथाप्यनकारार्थत्वाद् धातूनां हिंसार्थता वेदितव्या । राधेर्
हिंसायामर्थे ऽवर्णस्त्रेकारादेशो भवतीत्युच्यते । ननुच नात्र सूत्रे ऽवर्ण-
ग्रहणमस्ति । योऽप्यत्रोऽवर्णः प्रकृतः सोऽपि मात्राकालः । नच राधिसाधा-
कालोऽवर्णोऽस्ति । तत् कथमवर्णस्य स्थान एत्वं नभ्यत इति यद्योदयेत् त
प्रतयाह अत इतिप्रतदिहोपस्थितमित्यादि । अत इति । स्वरितत्वादिको-
पस्थितम् । यदिहोपस्थितं तत् तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्याभावात् तदपास्त
परितग्न्यावर्णमात्रं स्थानित्वेन प्रतयाययति बोधयति । अन्यथा तलोपस्थान-
मनर्थकं स्यात् । अथवेतयादि । आभ्यस्तयोरित्यनेन (६।४।११२) यतः
सूत्रात् स्थान्यनुवर्त्तते तदुपलक्षयति । आत इत्यनेनापि यः स्थान्यनुवर्त्तते
तं दर्शयति । आभ्यस्तयोरित्यनेन (६।४।११२) आत इत्यनुवर्त्तते इति
व्याख्येय मिति । एवञ्च व्याख्यायमाने राधेऽवर्णस्त्रेत्वं विज्ञायते यदि तस्मात्
इत्यनुवर्त्तते । एवञ्च सतत एकहल्मध्ये इत्यत्रापि (६।४।१२०) तस्मात्
सन्निधानादिङापि प्राप्नोति । शशासिन् शशासिमिति । नेव दोषः । मञ्जू-
वद्भुतिन्यायेन तस्त्रेहानुवर्त्तितः । एकहल्मध्ये वेतयादि । अथैकहल्मध्ये
इत्यनुवर्त्तते । तच्चाप्यनुवर्त्तमाने ऽमश्वादात् न इतीह न व्याप्रियते । तेन राधे

यं एकहल्मध्येऽप्ययः स स्थानी भवति । स पुनराकार एव भवति ।
तस्मैवैत्वं भविष्यति ।

१२४ । वा जुभ्रमुत्रसाम् ।

जु वयोहानावितरस्य गुणार्थं वचनम् । भ्रमेरादेशार्थम् । अनेकहल्-
मध्यार्थश्च । त्रसेशानेकहल्मध्यार्थम् । जजरतुरिति पूर्ववद् गुणः ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते । अत आञ्च फणादीनामित्यादि ।
फण गती । राजृ दीप्ती । टुभ्राजृ टुभ्राञ्च टुभ्राञ्च दीप्ती । स्मस् स्वन ध्वन
शब्द इत्येते ध्वनवर्जिताः फणादयः सप्त । तत्राद्यस्य नितेय प्राप्ते विकल्पार्थे
वचनम् । इतरेषामप्राप्ते । तत्र राजृप्रभृतीनां चतुर्णामवर्णस्यैत्वस्य
प्रतिपत्तये राध हिंसायामितरात् इत्येतदिहोपस्थितमित्यादिना यदुक्तं
तद् यथासम्भवं वेदितव्यम् ॥

१२६ । न शसददवादिगुणानाम् ।

अत्र यदि गुण इत्यनेन यस्यैत्वं विहितं स एवाकार उच्यते ततोऽयमर्थः-
ऽकारस्य गुणस्य न भवतीति । तथाचैत्वविधिरनवकाश एव स्यादित्येत-
दुक्तोक्तत्वा नात्र गुणेनाकार एवोच्यते ऽपि तु गुणशब्दाभिनिर्हेत इति
दर्शयन्नाह गुण इत्येवमभिनिर्हेतस्य चेत्यादि । गुणशब्द मुञ्चार्थं योऽभिनिर्हेतः
शब्द स्तस्य सम्बन्धी योऽकार स्तस्य स्थान एत्वं न भवतीत्यर्थः । तत्
सम्बन्धित्वं पुनस्तस्य तत्स्थानिकत्वात् तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदि-
तव्यम् । तदेवं गुणशब्दाभिनिर्हेतस्य सम्बन्धकारः प्रतिषेधस्य निमित्तम् ।
इतरस्तु विधेरितेयव विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागः । विशशसतुरिति ।
शसु हिंसायाम् । ददद इति । दद दाने । ववमतुरिति । टुवम उद्-
गिरणे । विशशरतुरिति । श्रु हिंसायाम् । गुणशब्दाभिनिर्हेतस्येत्यादिना
यदुक्तं तत्सार्धमुदाहरणे दर्शयति । विशशरतुरित्यत्रास्तस्य शब्दो गुण-
शब्दाभिनिर्हेतः । तत्सम्बन्धकारस्य तदेकदेशत्वात् । लुक्विधेति । अचा-
प्योकारो गुणशब्दाभिनिर्हेतः । तत्सम्बन्धकारस्य तत्स्थानिकत्वात् ।

ननु विशशरतुरित्यत्राकारमात्रं गुणशब्देनाभिनिर्हसम् । नाऽरशब्दः ।
नेतदस्ति । रेफस्य गुणभक्तात्वात् । तथाच भाष्यम् अभवति गुणो भवति ।
आर्भवति वृद्धिर्भवति । रेफसहितो गुणवृद्धिसंज्ञो भवतीति ।

१२७ । अर्धवत्स्वसावनजः ।

ह्रस्वयमादेशो भवतीति । नानुबन्धकतमनेकार्त्त्वमित्यक्तस्य (प, ७)
भवति । एकान्त्वात् । ऋकारस्यानुबन्धत्वात् । उकारस्यानुबन्धत्वात् प्रथमैक-
वचनं सुशब्दो गृह्यते । तेन सप्तमीबहुवचने भवत्येव । अर्धवत्स्विति । च नञ्
उत्तरो न भवतीति चेदिति यत् प्रकृतं तदिहापि सम्बध्यते । अर्धवत्स्विति ।
ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वादुगिद्वामिति (७।१।१००) नुम् । अर्धवतीति । उगित-
थेति (४।१।६) ङीप् । आर्व्यतमिति । अपत्यार्थविवक्षायां नञ् । ननु च नञि-
वयुक्तन्यायेन (प, ७५) सादृश्यात् सोरन्यत्र विभक्तावेव भवितव्यम् । नेतत् ।
अभाविति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । अतएव वृत्तिकृतोक्तं सुधेत् ततः परो न
भवतीति । अथवा सोरन्यो यः सुप् स चेत् ततः परो भवतीति ब्रूयात् ।
अथापि पर्युदासः ? एवमप्युदासः । अनित्यत्वाच्चैवयुक्तपरिभाषायाः
(प, ७५) । अनित्यत्वान्तु तस्या ओषधेय विभक्तावप्रथमायामित्यत्र (६।१।१३२)
विभक्तियङ्गत्वाद् विज्ञायते । यदि हि सा नित्या स्यात् प्रथमापर्युदासेन
विभक्तावेव भविष्यतीति विभक्तियङ्गं न कुर्यात् । कुर्यादपि तज्
प्रापयत्यनिलेयं परिभाषेति । (N)

१२८ । मघवा बहुलम् ।

मघवेति सुब्यत्ययेन पठ्याः स्थाने प्रथमा । मघोन इति । मघुव-
मघोनामिति (६।४।१३३) संप्रसारणम् परपूञ्जत्वम् । आदुगुचः (६।१।८०) ।
ननुच मघोऽस्यास्तीति मत्वर्थविवक्षायां कृद्मीवनिषौ (५।२।१०८ वा)
वक्तव्याविति वनिपप्रत्ययास्तोऽयं मववज्जशब्दः । तत्र वनिपः संप्रसारणे भ-
संज्ञायां सतयां यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपेन भवितव्यम् । ततश्च मघुन

(N) अर्धवत्स्वस्येति । न पठे पर । तथहि अत्रात्र सुनिता अर्धवत्स्विति । बाह्येऽनुयत मघनहमर्ध-
वत्स्व इत्यादिषु न आदेशः । सधाराऽर्धवत्स्वस्य वा तत्रादौ विषयं ततो मनुपि अर्धवत्स्वस्य सिद्धिः ।

इतरनिष्ठं रूपं स्यात् । नैतत् । अन्यदेव ह्रीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ।
तथाहि भाषायामपि तस्य प्रयोगो दृश्यते (०) । अथापि वनिप्रतयान्तः
स्याद् ? एवमपि बहुलवक्तृणाद् यस्येति (६।४।१४८) चेति लोपो न भविष्यती-
तरदोषः । मघोनीति । ऋन्नेभ्यो ङीप् (४।१।५) । माघवन्मिति । पूर्ववदण् ।
अन्निति (६।४।१६०) प्रकृतिवद्भावः ।

१२६ । भस्य ।

१३० । पादः पत् ।

पाद इति । पादशब्दो लुमाकारो गृह्यत इति । अथ पादयतेः
क्विवन्तस्य यः पाच्छदः संपद्यते स कस्मान्न गृह्यते ? तस्यासम्भवात् । पादय-
तेर्हि क्विवन्तेभ्योपि दृश्यत (३।२।१७८) इत्यनेन स्यात् । स च दृश्यत इति
वचनात् भवति । यत्र लोके क्विवन्तप्रयोगो दृश्यते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थे हि
तत्र दृश्यत इत्युक्तम् । नच पादयतेः क्विवन्तस्य प्रयोगो दृश्यते । पादशब्दस्य
समास एवाकारो लुप्यते । तेन सामर्थ्यात् तदन्तस्याङ्गस्य कार्यं विज्ञायत
इत्याह तदन्तस्याङ्गस्येत्यादि । यदि तर्हि पाच्छब्दान्तस्याङ्गस्य पदित्य-
मादेशो विज्ञायत एवमर्हि येन विधिसुदन्तस्येति (१।१।७२) सर्वस्य तदन्तस्य
प्राप्नोतीत्याह स चेत्यादि । द्विपद इति । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः । संख्या-
सुपूर्वस्येत्यकारलोपः (५।४।१४०) । द्विपदिकामिति । द्वौ द्वौ पादौ ददातीति
पादशतस्येत्यादिना (५।४।१) वुन् । वैयाघ्रपद्य इति । व्याघ्रस्येव पादावस्येति
बहुव्रीहिः । पादस्य लोपोऽङ्गस्यादिभ्य (५।४।१३८) इत्यकारलोपः । व्याघ्र-
पदोऽप्येत्यमिति गर्गादित्वाद् यञ् ।

१३१ । वसोः संप्रसारणम् ।

प्रतयप्रत्ययपरिभाषया (प, २४) तदन्तस्य कार्यं विज्ञायत इतराह वसन्त-
स्येत्यादि । विदुष इति । विदेः शतुर्वसुः (७।१।३६) । पेक्षुष इति ।
कसुषेति (३।२।१०७) लिटः कसुः । अत एकहल्मध्ये (६।४।१३०) इतरादि-
नैच्चाभ्यासलोपो । पपुष इति । आतो लोप इटि चेत्यकारलोपः (६।४।६४) ।

(०) इतिर्निर्वाचित निःप्रहो मन्त्रेषु मघवानामिति भट्टः ।

ननु चाकारलोपे कर्त्तव्ये संप्रसारणमस्तिष्ठम् । तत् कुतोऽत्राकारलोप इत्याह आकारलोपे कर्त्तव्य इत्यादि । आकारलोपः संप्रसारणे । तत् तु विभक्ताविति व्याख्ययत्वम् । अतो नास्त्रासिद्धत्वं । ननु पैकानुबन्धकग्रहणे न हानुबन्धकस्येति । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति (प, ८२) वा न कसोरिह ग्रहणेन भवितव्यम् । तत् कथं पपुषः पपुष इत्यात्र संप्रसारणं भवतीति आह वसुग्रहण इत्यादि । एतत् तु गवादेशस्य वसो रुकारा-नुबन्धकरणाद् वेदितव्यम् । उकारानुबन्धस्य ह्येतदेव फलम् । इह सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात् । ननु चोगित्त्वार्थं तत् स्यात् । नैतत् । उगित्कार्थस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ।

१३२ । वाह ऊट् ।

वाह इति । वहिरयं श्विप्रतयास्तः । स चास्माद् सांपपदादेव श्विर्विहितः । तेन सामर्थ्यात् तदन्तर्विधिर्विज्ञायत इत्याह वाह इत्येव-मन्तस्येत्यादि । ऊटितेतदिति । टिटयमूकारः । एतग्रहणस्येति (६११८१) विशेषणार्थः । संप्रसारणं भवतीति । संप्रसारणमित्येव विगेषः कुतो लभ्यते ? पूर्वसूत्रात् संप्रसारणमित्यस्यानुवृत्तेः । किमर्थं पुनः संप्रसारणमनुवर्त्तते । स्थानिनियमार्थम् । यद्येतन्नानुवर्त्तते तालोऽन्त्यस्येतान्त्यस्य (११११२) स्यात् । संप्रसारणमित्यस्मिन्नुवर्त्तमाने तेनाभिसम्बध्यमानेनोठा यण एव स्थान इग् यणः संप्रसारण मिति (१११४५) भवितव्यम् । प्रष्टोह इति । प्रष्टं वक्षतीति भजो श्विरित्यनुवर्त्तमाने (३१२१६२) वक्ष्येति (३१२१६४) णिः । अथ किमर्थमूट् क्रियते न वाह इत्यादावदेव सूत्रं कर्त्तव्य मित्यभि-प्रायः । संप्रसारण एव कृत इति । पूर्वसूत्रात् संप्रसारणग्रहणानुवृत्तेर्गुणे चेति कृत इति सम्बन्धः । गुणस्य पुगस्तनचूपधस्येति (७३१८६) । लुप्तेऽपि णो प्रत्ययलक्षणेन । ननुचाङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधि निहितस्येति (प, ८१) संप्रसारणे कृते गुणेन न भवितव्यम् । निहितस्येति वचनाददोषः । निष्ठा हि शब्दस्य परिसमाप्तिः । सा च तदा भवति यदा शब्दस्य प्रयोगार्हता भवति । नच यावद् गुणादिसंस्कारो न क्रियते तावदस्य प्रयोगार्हता भवति ।

तस्मात् कृतेऽपि संप्रसारणे भवतीत्यव गुणः । तत्रैतत् स्यात् । यद्युङ् न क्रियते
तदा शालिं वहति दितिं वहति शालूहो दितुह इत्यवमाद्यनकारान्ते
शालिदितिशब्द उपपदे वहे शिर्षप्रतये विहिते सति न सिध्यतीत्यत आह
अनकारान्ते चोपपद इत्यादि । वहद्येतानेन (१।२।६४) च्छन्दसि मह
(१।२।६३) इत्यतोऽत्र च्छन्दोयङ्गणानुवृत्ते च्छन्दसेव णिर्विधीयते ।
दृष्टार्थविधि च्छन्दसि । अकारान्त एव चोपपदे प्रष्ठादौ वहे च्छन्दसि णि
र्दृश्यते । नत्विकारान्ते शाल्यादौ । कथं पुनरनेन बहिरङ्गपरिभाषा
(प, ५१) ज्ञायत इत्याह तस्यां ह्रीतयादि । बहिरङ्गत्वं पुनः संप्रसारणस्य
बाह्याजादप्रतयनिमित्तां भसंज्ञामाश्रित्य प्रवृत्तत्वात् । गुणस्य त्वन्तरङ्गत्वम् ।
अबाह्यप्रतये प्रवृत्तत्वात् । किं पुनरस्याः परिभाषाया ज्ञापनेन प्रयोजनम् ?
पञ्चावेदं यजावेदमित्यासिहत्वं बहिरङ्गलक्षणस्य । अतोऽन्तरङ्गलक्षण-
मेत ऐवं न भवति । बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य । बहिरङ्गत्वन्तु पदद्वया-
श्रितत्वाद् । ऐवस्य त्वन्तरङ्गत्वं विपर्ययात् ।

१३३ । श्वयुवमघोनामतद्धिते ।

यून इति । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च सवर्णदीर्घत्वम् । शौवमिति न-
स्तद्धित इति टिलोपः (६।१।१४४) । यौवनमिति । यूनो भाव इति ज्ञायनान्त-
युवादिभ्योऽणित्यण् (५।१।१३०) । अस्मिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावाद् टेरिति
(६।४।१४३) टिलोपाज्जोपौ न भवतः । मघवन मिति । मघवा देवतासेरिति
सास्य देवतेत्यण् (४।२।२) । पूर्ववत् प्रकृतिभावः । शौव मित्येतद् व्युत्पाद-
यितु माह शुनो विकार इत्यादि (P) । युवशब्दसेरिति । प्रत्ययान्तस्यापि
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति (प, २) संप्रसारणं प्राप्नोति ।
मघवन्मित्यस्यापि चित्वादेशे कृत एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति (प, ३८)
तकारान्तस्यापि प्राप्नोति । तत् कथं न भवतीत्याह श्वादीनामित्यादि ।

(P) मुद्रितपुस्तके तु शौवनं मासमिति पाठः । शौव मिति पाठे शुनः संकोच उपसंज्ञानमिति
(६।४।१४४, वा) संकोचेऽभिप्रेये एव टिलोपः स्यात् । शौवः सघोचः । शौवनोऽन्तः । मासकारन्तु वार्तिक
मासोक्त्यादिति प्रतीयते ।

तदर्थमिति । नकारान्तानामेव यथा स्यात् । अनकारान्तानां मा भूदित्येव-
मर्थम् । अन इत्युभयोः शेष इति । अन इत्यस्योभयो र्योगयोः शेषत्वे-
ऽवयवत्वे सत्यन इत्यनेन संप्रसारणशेषस्यातिदेश इति न भवति ॥

१३४ । अक्षोपोऽनः ।

तपरकरणं नञ्समासोऽयमित्याशङ्कानिरामार्थम् । राजकीय इति ।
गतीतिरपदाच्छ इति (४।२।१०७) ष्ते प्रकृते राज्ञः क चेतिच्छः (४।२।१४)
ककारस्यान्तादेशः । अत्राप्येकदेशविकृतमन्यवद् भवतीति (५,३८) ।

१३५ । अपूर्वहन्धुतराज्ञामणि ।

अन्निति (६।४।१६७) प्रकृतिभावेनाक्षोपस्य निवृत्तिर्मा भूदित्येवमर्थे
वचनम् । औक्षणः । ताक्ष्ण इति । उच्चन् सच्चन् इतिताभ्या मपत्यार्थेऽण् ।
औण्ड इति । भृणं हतवानिति ब्रह्मभूण्डवेषु हन् इति (३।२।८७) क्षिप् ।
तदन्तादण् । ङो हन्तेऽण्णिञ्चेति (७।३।५४) कुत्वम् । धार्तराज्ञ इति ।
धृतराजशब्दाद् बहुव्रीहिरण् । सामनो वेमन इति । तसेदमित्यण्
(४।३।२२०) । उभावपि न भवत इति । अक्षोपटिलोपावुभावपि चापेक्ष
प्रकृतिभावस्य विधानात् । ताक्ष्ण इति । कुर्वादिभ्यो ण्य इति (४।१।१५१) ष्ये
प्रकृते सेनान्तलक्षणकारित्वात्माप्रत्ययः (४।१।१५२) । ये चाभावकर्मणोरिति
(६।४।१६८) प्रकृतिभावः ।

१३६ । विभाषा छिद्योः ।

गोशब्दे चेति । एतेन नपुंसकाच्चेति (७।३।१८) यो विहितः गोशब्दस्त-
मेदं यद्वचनम् । नतु जस्ससोःशिरिति (७।१।२८) यो विहितः शिरशब्दस्तमेदं
यद्वचनमिति दर्शयति । कुतः पुनरेतज् ज्ञायते ? शिरशब्दे भ्रमंशया अभवात् ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

प्रतिदीर्घेति । उल्लि चेति (८।२।७७) दीर्घः । अयान्तग्रहणं किमर्थम् ?
न वम इति बोधेत् । वकारमकाराभ्यां संयोगेन विशिष्टमात्रेण च तदन्तविशि-
र्भवतीत्यन्तरिणाप्यन्तग्रहणं तदन्तविधिर्भवति एव । सत्यमेतत् । विशिष्टार्थं
मन्तग्रहणम् ॥

१३८ । अचः ।

अचइत्ययमक्षतिलुप्तनकारो गृह्यत इति । कुत एतत् ? प्रत्याहारः कस्मान्न गृह्यते ? अक्षोप इत्यनुष्ठेर्न शक्यते प्रत्याहारो ग्रहीतुम् । प्रत्याहारग्रहणे सति तेनाकारो विशिष्येत । तथाचानर्थकं प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । नञ्कारोऽप्यत्वं अभिचरति । ननु चाङ्गं प्रकृतम् । तत् प्रत्याहारेण विशिष्यते ऽजन्तस्याङ्गस्येति । न । एवं सतप्रजन्तस्याक्षोपो भवतीत्येष सूत्रार्थः स्यात् । तथाच यसेति (६।४।१४८) लोपोऽनर्थकः स्यात् । अनेनैव सिद्ध्यत्वात् । अपिच द्युप्रागपागुदकप्रतीचो (४।२।१०१) यदितेग्रवमादिर्निर्देशो लिङ्गं ह्यत्राप्रत्याहारग्रहणस्य । यदि हि प्रत्याहारग्रहणं स्याद् अत्राक्षते ग्रहणं न स्यात् । नञ्चोतदजन्तमङ्गम् । अतएव निर्देशात् पचाद्यजपि न गृह्यते । नङ्ग्रेतत् पचाद्यजन्तमङ्गम् । दधीच इति । दध्यश्नतीति ऋत्विगादिना (३।२।५८) क्तिन् । अनदितामित्यादिनानुनासिकलोपः (६।४।२४) । चाविति दीर्घः (६।२।१३८) ।

१३९ । उद् ईत् ।

१४० । आतो धातोः ।

कीलालप इति । विजुपेच्छन्दसीति (३।२।७३) विचि प्रकृत आतो मनिन्क्जनिव्वनिपञ्चेति (३।२।७४) विच् । निय इति । क्तिप् । इयङ् ।

१४१ । मन्वेष्वाद्यादेरात्मनः ।

आङ्गिति । ततोयेकवचनस्यैवा संज्ञा पूर्वाचार्यैर्विहितः । आङ्गोऽन्यत्रापि दृश्यत इति । मन्वेष्मिति बहुवचननिर्देशादेतत्प्रत्ययः । बहुवचननिर्देशेन ह्ययमर्थः सूचितः । बहुविषयोऽयं निर्देश इति । एवञ्च बहुविषयो भवति यद्याङ्गोऽन्यत्रापि कचिद् भवति । नान्यथा । तन्व्यासमञ्जतेति । सप्तम्येकवचने । अथादिलोपः । आदियङ्गणसुप्तरार्थम् । इह तु पूर्वसूत्रादात् इत्यनुष्ठेरेत्स्वार्थाद्यादियङ्गणमादेरेव लोपो भवतीति शक्यते विज्ञातुम् ।

१४२ । ति विंशते ङिति ।

विंशक इति । विंशतिविंशङ्गां द्व्युचसंज्ञायामिति (५।१।१४) उच्यते ।

तिग्रन्थस्य लोपे कृते ऽतो गुणे पररूपत्वम् । विंशं शतमिति । विंशति रक्षिका
ऽस्मिन्निति श्रदन्तविंशते चेति उपतयः (५।२।४६) । विंश एकविंश इति ।
तस्य पूरणे ङट् (५।२।४८) । तिग्रहणमन्वस्य मा भूदित्यावमर्थम् ।

१४३ । टः ।

कुसुहानित्यादि । कुसुदनङ्वेतसेभ्यश्चातुरर्थिको ङ्मत्पु (४।२।८७) । उप-
सरज इति । सप्तम्यां जनेर्ङः (१।२।८७) । एवं मन्दुरज इत्यत्रापि । अत्र हि
ख्यापोः संज्ञाच्छब्दसर्ववृत्तमिति (६।१।६३) पूर्वपटस्य ऋत्वत्वम् । त्रिंशक इति ।
पूर्ववत् इवन् । ननु च भव्येतानुवर्त्तते (६।४।१२८) । न च ङ्मत्पु उपस्ये च
धातोर्विहिते पूर्वस्य भसंज्ञा प्राप्नोति । उभयोरनजादित्वात् । पश्चादित्वाच्च
यथायोगम् । तत् कथमत्र लोपो भवतीत्याह डित्यभस्यापोतयादि । यदि
टिलोपो न स्यात् तदा डित्वमनर्थकं स्यात् । अथेवं कश्चाच्च विज्ञायते प्रयो-
जनाभावादन्नेत्संज्ञैव न भवतीति ? तस्याच्चासत्तां अवगार्यमेव उकारोच्चारण-
मिति ? अथक्वमेवं विज्ञातुम् । एवं तर्हि प्राड्डृक्कारत्कालदिवां ज इति
(६।१।१५) कृतटिलोपस्य जने निर्देशो नोपपद्येत । तस्मादत एव निर्देशादव-
सोयते भवति धातुपतयङ्कारोत्पत्तयेति । तस्याच्चासत्तां यदि टिलोपो न
स्यात् तस्यासत्तदा वैयर्थं स्यात् । ङ्मत्पुऽपि यदि उकारस्य लोपो न
स्यात् तदन्तेन तन्नामादेशो न गम्येत । तत्र च देशे तन्नाम्नीति (४।२।६७)
वर्त्तते । तस्मादवश्यं तत्रापि उकारस्येत्संज्ञया भवितव्यम् । तस्याच्च तत्-
सामर्थ्याद् टिलोपे न ।

१४४ । न सञ्चिते ।

सालत इति । सत्वतोऽपतयमित्यण् । नान्तस्य टिलोप इत्यादि । किं
पुनः कारणं न सिध्यति यत् उपसंख्यानं कर्त्तव्यमित्याह अत्र य इत्यन्ता
इत्यादि । ये त्वङ्गन्ता स्त्रोवामकिति (६।४।१६) प्रकृतिभावः प्राप्त इति प्रकृतेन
सम्बन्धः । साङ्गञ्जचारा इति । तस्योदमित्यण् (४।१।१२०) । पीठसर्पिच इति ।
इम इति प्रकृतेन सम्बन्धः । पेठसर्पा इति । पूर्ववदण् । खाद्यापा इति ।
पूर्ववत् प्रोक्तार्थे कलापिविशेषाया नान्तेवासिभ्यश्चेति (४।३।१०४) विशेष्यायनान्ते-

वासित्वाण् णिनिप्रत्यये प्राप्ते तदपवादः कलापिणोऽण् (४।३।१०८) । ततस्तदधीते तद्धेद (४।२।५८) इत्यण् । तस्य प्रोक्ताङ्गुमिति (४।२।६४) लुक् । छन्दोब्राह्मणानि च (४।२।६६) तद्विषयाणीत्यधेदवेदित्वविषयता । कौयुमा इति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । तत्कृतो ग्रन्थ उपचारादित्यादि । उपचारस्तु तत्कृतत्वमेवात्र निबन्धनम् । भवति हि तत्कृतत्वे तदुपचारः । यथा सर्वमिदं पुराणं कर्म शुभाशुभं भुज्यत इति । अथ कस्मादुपचार आश्रीयते । नाश्विज्जतय कृते ग्रन्थ (४।३।८७) इत्येवमादिशेषिकार्थविषयायां तद्धित एव क्रियेतेत्यत्र आह शेषिकेष्वर्थेष्वित्यादि । तैत्तिलिज्जालिशब्दौ वृहत्संज्ञकौ । तथो-
 हंभत्वाच् शेषिकेष्वर्थेषु विधीयमानोऽसौ तद्विहितो वृहत्तच्छ इति शब्दः (४।२।११४) प्रसज्येत । तस्मिंश्च सति तैत्तिला जाजला इति न सिध्येत् । तस्मान्मा भूदेष दोष इत्युपचार आश्रितः । एवमित्यनेनानन्तरोक्तां व्युत्पत्तिं दर्शयति च्छ-
 प्रत्ययनिवृत्तये । लाङ्गलिशब्दस्याप्येवं व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या । लाङ्गल्याच्चाय्यः । तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् लाङ्गलिशब्देनाभिधीयते । लाङ्गला इति । शिखण्डा इत्याद्यादुदाहरणत्रयेऽपि तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । आश्रम इति । अत्रापि तस्य विकार इत्यण् (४।३।१३४) । आश्रमोऽन्यत्रेति । अत्रापि तस्येदमित्य-
 त्रार्थाभिधाने । चार्म इत्यत्रापि तस्येदमित्यण्वेव (४।३।१२०) । चार्मोऽन्य इति । चर्मणो विकार इति । शौव इति । हारादीनाञ्छेल्लेजागमः (९।३।४) । सायंप्रातिकादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्त इत्यत्रः पृच्छति के पुनः सायं-
 प्रातिकादय इति । सायंप्रातिकप्रकारा इत्यनेन प्रकारवचनतामादिशब्दस्य दर्शयति । ननुच सायंचिरमित्यादिनाव्ययेभ्य (४।३।१२३) टुटुटुलभ्यां भवितव्यम् । तत् कथं ठञ् भवतीत्याह टुटुटुलौ तु नेष्येते इति । अनभि-
 धानात् । अथच सर्वलोपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपाद-
 नम् । मन्त्रेष्वित्यादेः (६।४।१४१) सूत्रादादिग्रहणमनुवर्त्तते । तद्धित-
 ग्रहणश्चेदमर्थमेव कृतम् । तदनुवृत्तौ चायमर्थो भवति । नान्तादीनां तद्धिते परतटिलोपो भवतीति । आदिशब्देन सायंप्रातिकादयो वृहत्तच्छे-
 तेन सर्वत्र टिलोपः सिद्धो भवति । इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोप इति । एतेनारातीय इत्येवमादीनामसायंप्रातिकत्वं दर्शयति । अथ ग्राह्यत इत्यत्र

कथमन् ? यावता कालादुत्थिति (४।३।११) उक्ता भवितव्यम् । नैतदस्ति ।
कालादुत्थितत्वं (४।३।११) कालादिति योगविभागः कर्तव्यः । तेन
ग्रन्थस्यैव यथाविहितमण् भवति । नच योगविभागेन ठञ् बाधते ।
येवाच्च विरोधः शास्त्रिक इति (२।४।८) निपातनात् । तेन पक्षे
ठञपि भवत्येव । टुटुलौ तु शास्त्रग्रन्थान्तेति । अत्रभिधानादेव ।
अथ शास्त्रिक इत्यत्रेसुसुक्तान्तात् क इति (३।३।५१) ठञः कादेशः
कस्यान् भवति ? अतएव निर्देशात् ।

१४५ । अष्टादशोरेव ।

इह इति । तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः ।
राजाहःसंख्यष्टिति टच् समासात्तः (५।४।८१) । अत्राष्टोऽङ्ग एतेभ्य
(५।४।८८) इत्यङ्गादेशः प्राप्तः । स च न संख्यादेः समाहार इति (५।४।८८)
प्रतिषेधात् भवति । इहोरेव इति । तद्वितार्थं समाया इति (५।१।८५)
वर्तमाने रात्रग्रहःसंवत्सराच्चेति (५।१।८७) खः । तेन पुनरङ्गीन इत्यत्र
खप्रत्यय इत्यङ्ग अङ्गः समूहे खो वक्तव्य (४।२।४३० वा) इति । ननुच
अङ्गो नकारान्तात् पूर्व्येणैव सिद्धटिलोपः । तत् किमर्थायमारब्ध इत्याह
सिद्धे सतीत्यादि । आङ्गिकमिति । आङ्गीयष्टक् । यदि सिद्धे सति
नियमार्थोऽयमारब्ध एवं सत्येवग्रहण मनर्थकं स्यात् । विनापि तेन सिद्धे
सत्कारणो नियमार्थो विज्ञास्यत इत्याह एवकारकरणं विष्टार्थमिति ।
अथ विपरीतनियमाशङ्कानिरासार्थं कस्यान् भवतीत्याह अङ्ग एवेत्यादि ।
यद्यङ्ग एव टखोरिलेख विपरीतनियमः स्यादेवं सत्यन्त्यस्य खे टिलोप-
प्रसङ्ग एव नास्ति । आत्माध्वानौ ख इति (६।४।१६८) प्रकृतिवद्भावविधान-
मनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः ॥

१४६ । ओ गुंखः ।

वाञ्छ इति । मधुबभ्रोरु ब्राह्मणकौशिकयोरिति (४।१।१०६) वधु-
ग्रन्थादपत्ताये यञ् । माञ्छ इति । अत्रापि गर्नादित्वात् । वाञ्छो यि
प्रत्यय (६।१।७८) इत्यङ्गादेशः । गङ्गाध्वमित्वाद्यौ तस्यै इति (५।१।५)

यद्यसौ यकारः सूर्यादीनां सम्बन्धी भवति । सौरौ बलमकृति । ननु चात्राकारलोपस्य व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वं नास्तीत्युपधायकारो न भवतीत्येतदुक्तमित्याह अणि यो यस्येतिलोप इत्यादि । अत्र हि द्वौ यसेरितिलोपो । एकोऽणि परतः । अपर ईकारि । तत्र प्रथमो व्याश्रयः । तथाहि लोपोऽणमाश्रित्य भवति । यलोपस्वीकारम् । अतो व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाभावस्तस्य युक्तः । इतर स्वीकारमाश्रित्य भवति । समानाश्रय एव । ततश्च तस्यासिद्धत्वादुपधायकारो भवति । भस्याणन्तसेरित्यादिना सूत्रार्थसुदाहरणे दर्शयति । तैषम् । तैषीति । नक्षत्रेष युक्तः काल (४।२।३) इत्यण् । टिड्ढाणमिति (४।१।१५) ङीप् । ऋषित्वादणि कृत इति । ऋष्यन्धेत्यादिना (४।१।११४) । मत्स्यचरीति । मत्स्यो भूतपूर्वः । भूतपूर्व (५।३।५३) च रट् । पूर्ववन् ङीप् । भवत्यत्र मत्स्यचर इति भसंज्ञकमत्स्यसम्बन्धी यकारः । नत्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपो न प्रवर्तते । अथ किमर्थं यग्रहणम् ? यावता सूर्यादिभि रुपधायं विशिष्यमाणायाम् अन्तरेणापि यग्रहणं यकारस्योपधाभूतस्य लोपो विज्ञास्यते । यकार एव हि तेषामुपधा । नतु वर्णान्तरम् इत्यत आह यग्रहणं मुत्तरार्थमिति । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्विहापि पूर्ववद् विभाषा मान्त्रित्वकर्तव्यम् । मात्स्यमिति । तसेरदमित्यण् (४।३।१२०) । सौर्यमिति । अश्वत्थान्द्रुवाच्छः (४।२।११४) । एवमागस्त्यमिति । सौर्यमिति । सूर्यो देवतास्येति सास्य देवतेत्यण् (४।२।२४) । आगस्त्य इति । अपत्यार्थं ऋष्यण् । नक्षत्राणीति । नक्षत्रसम्बन्धी योऽण् तन्निमित्तित्यर्थः । ककारादेः शब्दसेरिति । ककारस्याकारस्येत्यर्थः । आद्युदात्तत्वसेति । प्रत्ययस्वरिणात्तोदात्तत्वे प्राप्ते सत्याद्युदात्तार्थं वचनम् । अन्तित इति । अपादाने पाङ्गीयवृद्धोरिति (५।४।४३) तसिः । तादेधेति । तिकशब्दस्येत्यर्थः । चकारात् कादेश्च । अन्तम इति । अतिशायने तमप् । अन्तिषदिति । सत्सृष्टिवेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । ये चेति इङ्गत् इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्तिय इति । भवेच्छन्दसीति (४।४।११०) यः । तत्र साधुरिति (४।४।२८) वा । केचित् सर्वमेव लोपविधानञ्छन्दस्येवेष्टन्ति ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

तद्धित इति निष्ठतम् । उत्तररूढे तद्धितग्रहणात् । तेनायमीत्येव विधिः । मार्गीत्यादि । मार्गादिशब्देभ्यो यजन्तेभ्यो यजञेति (४।१।१६) ङीप् । कारिकेयीति । स्त्रीभ्यो ङक् (४।१।१२०) । तदन्ताट्टिट्ठाणञिति (४।१।१५) ङीप् । वैद्यीति । पुंयोगादाख्यायामिति (४।१।४८) ङीष् ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

मार्गकमिति । गोबोद्धोद्गोरभ्रेत्यादिना (४।२।३८) मार्गशब्दाहुः । तच्च यञो लोपः । साङ्गाश्रयक इति । काम्यत्यक इति । पूर्ववत् सङ्गाश्रयकाम्यशब्दाभ्याश्चातुरधिको वुञ्छित्यादिना (४।२।८०) ण्यः । तदन्ताङ्गातादौ शैविकेऽर्थे ध्वयोपधाहुञिति (४।२।१२१) वुञ् । अथ तद्धितग्रहणं किमर्थम् ? न स्तद्धित इति (६।४।१४४) तद्धितग्रहणं मनुवर्त्तयत इत्यत्र आह तद्धितग्रहणमित्यादि । सोमो देवतास्येति सोमाट्ठ्यण् (४।२।३०) । टिट्ठाणञिति (४।१।१५) ङीप् । तच्च परतोऽनपत्यकारस्यापि हलस्तद्धितस्येत्यनेन लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम् । अन्यथा यदि तदेव प्रकृतं तद्धितग्रहणं मिहानुवर्त्तते तदा तत्सम्बन्धमीदृशग्रहणं मनुवर्त्तते । तथाचोभयमिहानुवर्त्तमानं पूर्वयोगेऽप्यनुवर्त्तते । तथाच पूर्वमेव योगेन सिद्धे सतुभयत्र तद्धित इति च नियमार्थोऽयमारम्भः स्यात् । आपत्यस्वेवानाकारादौ तद्धिते लोपो भवति । इति च । नानापत्ये च । एवञ्च यथानपत्यस्य साङ्गाश्रयक इत्यत्र लोपो न भविष्यति तथा सोमी इष्टिरित्यत्रापि न स्यात् । नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । इह तु तद्धितग्रहणे क्रियमाणे पूर्वयोगे तद्धितग्रहणस्य निष्ठितिराख्यायते । तेन पूर्वयोगेन तद्धितमात्रस्य यकारस्थानपत्यस्य आपत्यस्य चाविशेषणं लोपो विधीयते । सोमी इष्टिरित्यत्रापि लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम् । ननुच यद्युभयत्र तद्धित इति चायं नियमः स्यात् सूत्रद्वयस्यार्थोऽपार्थकः स्यात् । इह आपत्यस्थानातीतिरकमेव योगं कुर्यात् । तस्मात् सूत्रद्वयस्यारम्भसामर्थ्यादन्यतरस्येवेहानुवृत्तिर्भविष्यति । ननुभयस्यापि । इह स्वेतावान् सन्देहः स्यात् । किं तद्धित-

ग्रहणमिहानुवर्त्तत उतेदग्रहणमिति ? अत्रापि तद्वितग्रहणं मनुवर्त्तते ।
नेदग्रहणमिति । व्याख्यानात् । सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते भवति व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्ष्यमिति (प, १) । तद्वितग्रहणे च केवल
इहानुवर्त्तमाने तद्वितविषय एवायं नियमो भविष्यति । नत्वौद्दिष्य इति ।
तथाचासत्यपि पुनरिह तद्वितग्रहणं इति नियमाभावात् पूर्वसूत्रेण सौमि
इष्टिरित्यत्रापि लोपः सिध्यत्येव । तत् कथमिदमुक्तं तद्वितग्रहणमीत्यन-
पत्यस्यापि लोपार्थमिति ? सुखेन लोपः प्रतीयत इत्येतदर्थमिदमित्यभि-
प्रायो द्रष्टव्यः । ततश्चायमत्यर्थः सम्पद्यते प्रतिपत्तिगौरवपरीक्षारार्थं तद्वित-
ग्रहणम् । गार्गीयण इति । यजिजोषेति (४।१।१०१) फक् । कारिकेयिरिति ।
कारिकाया अपत्यमिति स्त्रीभ्यो ढक् (४।१।१२०) । ततस्तस्यापत्यम् । अत
इज् (४।१।८५) । कारिकेयिः ॥

१५२ । क्वच्युप्रोक्ष ।

अतद्वितायाऽयमारम्भः । क्व इति क्वच्युक्चङोः सामान्येन ग्रहणम् ।
गार्गीयतीति । सुप आत्मनः क्वच् (३।१।८) । क्वचि चेतीत्त्वम् (७।४।३१)
गार्गीय इति । कर्तुः क्वङ् सलोपयेति (३।१।११) क्वङ् । अकृतसर्वधातु-
कयोरिति (७।४।२१) दीर्घः । गार्गीभूत इति । अभूततन्नाव इति
(५।४।५०, वा) ङिः । अस्य द्वावितीत्त्वम् (७।४।३२) ।

१५३ । बिल्वकादिभ्यश्च लुक् ।

बिल्वकादिभ्य इति । आगन्तुकेनाकारेण निर्देशः । बिल्वकीया इति ।
उत्कारादिभ्यश्च (४।२।८०) । नङादीनां लुक् चेति (४।२।८१) चातुरर्थि-
कञ्चः । जुगागमः । बैल्वका इति । प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८३) । अथञ्च
ग्रहणं किमर्थम् ? यावता कृतजुगागमा बिल्वकादयो गृहीताः । अभ्यञ्च-
प्रत्ययः सञ्चयतीत्यन्तरेणापिञ्चग्रहणं ह्रस्वेन लोपो भविष्यतीति अत आहञ्च-
ग्रहणमित्यादि । यदि ञ्चग्रहणं न क्रियेत तदा सञ्चयोगमिष्टपरिभाषयाञ्च-
कारे (प, ८७) निवर्त्तमाने लुको न्नित्यतिः स्यात् । तस्माच्च परिभाषाया
एतदेवञ्चग्रहणं प्रापकम् । अथ लुक्ग्रहणं किमर्थम् ? प्रकृत एव लोपो

विधीयेतेत्यत (६।४।१४७) आह लुग्गृहणमित्यादि । यकारग्रहणमेकदेशोप-
लक्ष्यार्थं दृष्टव्यम् । स हि लोप उपधाया इत्यनेन सम्बन्ध इति तस्मिन्नु-
वर्त्तमाने य उपधाया (६।४।१४८) इत्येतदप्यनुवर्त्तते । ह्रस्वेयादेशे कृते
यकारमात्रस्य स्यात् । अथाप्युपधाया इतिरतनानुवर्त्तते ? एवमप्यादेः
परस्मैतोकारमात्रस्य (१।१।५४) स्यात् । लुग् ग्रहणमिति । लुगिति प्रत्यया-
दर्शनस्यैवा संज्ञा । नतु प्रत्ययस्यैकदेशस्यादर्शनस्येति । लुग्ग्रहणे सति
सर्वस्यैव लुक् सिध्यति । तदर्थं हि लुक्ग्रहणम् ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयस्सु ।

तुरिति । विशेषकराननुबन्धात्तुत्सृज्य त्वंस्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् ।
करिष्ठ इति । करोतेस्तुन् । तदन्तादतिशायन इठन् । अत्र त्वग्न्यस्य लोपः ।
विजयिष्ठ इति । विपूर्वाज्जयते स्तुन् । वङ्गिष्ठ इति । अत्रापि वङ्गिस्तुन् ।
तदन्तादिठन् । ङो ठ् (८।२।३१) इति ठत्वम् (८।२।१) । त्वग्न्यस्य लोपे कर्त्तव्ये
पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धम् (८।२।२) । तेन पूर्वलाप एव ज्ञियते । तस्मिन् कृते
भलि पदाक्ते च विधीयमानं ठत्वं निमित्ताभावात् प्रवर्त्तते । दोहोयसीति ।
'दुहोस्तृजन्तादीयसुन् । उगितत्वेति (४।१।६) ङीप् । अत्रापि लोपे कर्त्तव्ये
दादे र्धातोर्ध्वं (८।२।३२) इतिरतदप्यसिद्धमिति पूर्वं लोपः । तस्मिन् सति
पूर्ववद् षत्वं न प्रवर्त्तते । अथालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्यार्थं (१।१।५२) लोपः कक्षात्
भवतीत्याह सर्वस्येत्यादि । तत्रैव कारणाभावात् अन्त्यस्येत्यादि । यथान्त्यस्य
स्याद् वचनवैयर्थ्यमापद्येत । अन्त्यस्य टेरित्वेवं सिद्धत्वात् । तस्मादन्त्यलोपवचने
प्रयोजनं नास्तीति सर्वस्य त्वग्न्यस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनं
विज्ञायते । यदि तर्हि त्वग्न्यस्य लोपार्थं वचनमनन्तरं लुगं कक्षात्
विधीयते । एवं तर्हि सर्वस्य सुखमेव लोपोऽवसीयते । प्रत्ययादर्शनस्य
लुगविधानादित्यत आह लुगित्येतत् त्वित्यादि । कः पुनस्तत्र सति दोषः
स्यादित्यत आह तत्राहोत्यादि । यदि लुगित्येतदिहानुवर्त्तते ततोऽन्तरङ्गानधि
विधीन् वङ्गिरङ्गो लुग् बाधत इति (५,५१) कृत्वा पूर्वं सुखा भवितव्यम् ।

ततश्च न लुप्तताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणनिषेधः स्यात् । करिष्ठो विज्ञयिष्ठ इत्यत्रार्द्धधातुकलक्षणो गुणो न स्यात् । तस्मात्मा भूदेष दोष इति लुगित्येतद्विज्ञानुवर्त्तते । अथेमनिज्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता तदशब्दात् पर इमनिज् न सम्भवति । तथापि पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा (५।१।१२२) वर्णद्वयादिभ्यः (५।१।१२२) व्यञ्जेत्यनेन योगद्वयेन स विहितः । न तदशब्दात् किञ्चित् पृथ्वादिषु द्वयादिषु वा मध्ये पठ्यते । नापि वर्णवाच्यस्यौत्थत आह इतरौ त्वितरादि ॥

१५५ । टेः ।

णाविष्ठवदिति । तसिलादिष्वाकृत्यसुच इष्टानि पुंवन्नाव उक्तः । र ऋतो ऋलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) रभावः । टेरिति टिलोपः । स्थूलदूर-युवङ्गलेत्यादिना (६।४।१५६) यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । विष्मनो-र्लुमिति (५।३।६५) लुक् । युवाल्पयोः कन्वत्यतरस्यामिति (५।३।६४) कन् । प्रियस्थिरित्यादिना (६।४।१५७) प्रादय आदेशाः । एतानि कार्याणि यथेष्टानि भवन्ति तथा णावपि यथा स्युरिति णाविष्ठवत् प्रतिपादिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । प्रातिपदिकग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यस्यातिदेश-स्यासम्भवात् । वतिरिङ् सादृश्यार्थः । तेन यस्येष्टानि यत्कार्यं विवक्षितं ततोऽन्यस्यातिदेशस्यासम्भवात् तद्व्यवच्छेदार्थं प्रातिपदिकग्रहणं न कर्तव्यम् । तत् क्रियते विस्मयार्थम् । केचित् तु ब्रुवने प्रत्ययस्य कार्याणामतिदेशो मा भूदतिशयमर्थं प्रातिपदिकग्रहणम् । तेन बहुमाचष्टे बह्वयतीत्यनेष्टस्य यिट्चेति (६।४।१५८) यिट् न भवति । एतच्चायुक्तम् । इष्टवदित्यत्र हि सप्तमीसमर्थादिति विहितः । णाविति प्रतियोगिनि सप्तमीश्रवणात् । तेनेष्टानि यत् कार्यं विहितं तदतिदिश्यते । नत्विष्टस्य यत् कार्यं तदपि । नच यिट् इष्टानि यत् कार्यम् । अपि त्विष्टन एव । तस्यैव प्राप्तिरैव नास्तीति किन्तन्निष्ठत्वात्तेन प्रातिपदिकग्रहणेन ? एनीमिति । एतदशब्दाद्वर्णद्वया-दात्तात्तोपधादित्यादिना (४।१।३८) ङीष् । तकारस्य च नकारः । एतद्यतीति

नो कृते पुंस्त्वविन ङीप्स्वकारावुभावपि निवर्त्तते । ननुच ङीपा व्यवहितोऽत्र
 णिरिति चावतिदेशः क्रियमाण स्तद्व्यवधाने न प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
 इष्टमपि हि ङीपा व्यवधान एव प्रातिपदिकस्य पुंस्त्वभावः । तस्मादिहापि
 व्यवधानेऽपि तद्वदेव भविष्यति । स्रग्विणमिति । अस्मायामेधास्रजो विनि-
 रिति (५।२।१२१) विनिः । स्रजयतीत्यत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्य (प, ८४)
 इत्यत्र उपधाया (७।२।११६) इति छद्मिर्भवति । अङ्गवृत्तेः पुनरङ्गवृत्ताव-
 विधिर्निष्ठितस्येति (प, ८३) वा । प्रापयतीत्येवमादौ भवत्येवानिष्ठितत्वात् ।
 अत्रास्तिङ्गीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । ननु भारद्वाजीयपाठे प्रादयो न
 सिध्यन्ति । अपि तु स्रजयति वसयतीति लुक् । कनयतीत्यत्र च कश्चित्त
 आह तदेतदुभयमप्युदाहरणमात्रमित्यादि । तदेतद्भारद्वाजीयपाठे ऽन्वेषाच्च
 प्रयोजनमुपदर्शितम् । नत्वेतदुदाहरणमात्रपरिगणनम् । एतावदेव प्रयोजन-
 मिति यस्मात् प्रादयोऽपीत्यन्ते । ननु प्रातिपदिकास्तत्त्वर्थं बहुलमिष्टवस्येति
 (ग, सू) चुरादिगण एव पठ्यन्ते । तत् कस्मात् पुनरिह णाविष्टवज्ञाव सत्यन्ते ?
 अस्यैव प्रपञ्चार्थमित्येके । गणे वा स वक्तव्यः । असौ इतर इति विकल्प-
 प्रदर्शनार्थमित्येव ।

१५६ । स्थूलदूरयुवकस्त्वक्षिप्रक्षुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्य

च गुणः ।

यद्यपि पूर्वं भावसाधनो लोपशब्द उपास स्तथापीह कर्मसाधनो गृह्यते ।
 यथादिपरमिति निर्देशात् । भावसाधने हि तस्मिन् कर्त्तृकर्मणोः कर्तृतीति
 (२।१।६५) षष्ठी स्यात् । कर्मसाधने तु कर्मणस्तेनैवाभिहितत्वात् प्रथमेव युज्यत
 इति मन्वमानो लोपशब्दस्य कर्मसाधनतां दर्शयन्नाह यथादिपरं लुप्यत इति ।
 कथं पुनस्तस्यैव भावसाधनस्य सतः कर्मसाधनतोपपद्यते ? कः पुनराह
 तस्यैवेति ? प्रतिस्त्रुवं ह्यनुवर्त्तमानो लोपशब्दो भिद्यते । ननुच यथादौ परस्मिन्
 लुप्ते सामर्थ्यात् तत्पूर्वस्यैव गुणो विज्ञास्यते । तत् किमर्थं पूर्वशब्दम्
 इत्याह पूर्वशब्दं विस्मयार्थमिति ।

१५७ । प्रियस्थिरस्मिरोरुबहुलगुरुद्वन्द्वप्रदीर्घद्वन्द्वारकाणां

प्रस्थस्फवर्गद्विगर्वपितृवद्वाचिवृन्दाः ॥

किं पुनः कारणं प्रियोरुगुरुदीर्घाणामेवमनिजुदाक्रियते । नान्येषा-
मित्याह प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घा इत्यादि । प्रियादिभ्य एवेमनिच् सञ्भवति ।
नान्येभ्य इत्येवंपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । अन्यथा यद्यपि प्रियादय एव पृथ्या-
दिषु पठ्यन्ते तथापि यद्यन्ये वा दृढादिषु पठ्यन्ते वर्णवाचिनो वा स्युस्तदो-
दाक्रियेतेमनिच् तेषामित्यकारणमेतद् इमनिचोऽत्र उदाहरणं स्यात् ।

१५८ । बहोर्लोपो भू च बहोः ।

बहोरुत्तरेषामित्येतेन प्रथमस्य बहोः पञ्चम्यन्तां दर्शयति । तस्य च बहो-
रित्यनेनापि द्वितीयस्य षष्ठ्यन्तात्मा । भूयानिति । आदेः (१।१।५४) परसेरती-
कारसैव लोपः । अथ किमर्थं बहोरिति पुनर्यङ्गणम् इत्याह बहोरिति
पुनरित्यादि । असति हि बहोरितियङ्गणे बहुशब्दस्य स्थानित्वं न प्रतीयते ।
पञ्चम्यन्तेन निर्देशात् । तस्मात् स्थानित्वप्रतिपत्तये पुनर्बहोरित्युच्यते ।
अन्यथा ह्येत्यादि । यदि बहोरिति नोच्येत तदा प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ।
तस्मादित्युत्तरश्चेति (१।१।६७) वचनात् । ननु पृथग्निर्देशादेव प्रत्ययानां न
भविष्यति । अन्यथा भूलोपावित्यर्थं ब्रूयात् । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यत् पृथक्-
निर्देशस्य प्रयोजनम् । किम् ? पृथक्स्थानिकौ यथा स्याताम् । आदेर्मा
भूतामिति । यदि भूलोपावितेयमुच्येत तदादेः परसेरत्वाद्यस्यैव (१।१।५४)
वर्णस्य पठ्यायेष भूलोपो स्यातामिति । असौ भिन्नस्थानिकौ यथा स्यातामि-
तेयमर्थः पृथग्योगनिर्देशः स्यात् । तस्माद् युक्तमुक्तमन्यथा हि प्रत्ययानामेव
भूभावः स्यादिति । चकारोऽत्र सञ्चयीनार्थः ।

१५९ । वृष्टस्य यिट् च ।

लोपाप्रवादो यिङ्गणम इति । नाप्राप्ते तस्मिन्स्वरभावात् । तस्मिन्स्वकार
उच्चारणार्थ इति । प्रयोजनान्तरमावात् । चकारो बहोश्च भूरित्यनु-
कर्षणार्थः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यायानिति । प्रथमस्य अः (५।३।६०) । ज्य चेति (५।३।६१) ज्यादेशः । लोपस्य यिट्, चेत्वादि । यद्यत्र लोपो यिटा न व्यवधीयते तदा तेनैव ज्यायानितिगतत् सिध्यतीति क्त्वाऽऽदिति नोच्यत इत्यभिप्रायः । कथं पुनरादित्यनुच्यमाने लोपेन सिध्यतीत्यत्र आह लोपे हि सतीत्यादि । अथ दीर्घाच्चारणं किमर्थम् ? यावतान्तरतम्यादेव दीर्घस्य दीर्घ एव भविष्यति । नैतदस्ति । नहि भाष्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति ।

१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।

कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रे यद्विभाषायज्ञं तदिहापि सम्बध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन पृष्ठादीनामेव भविष्यति । यद्येवं हलादेर्लघोरितिगतञ् कर्त्तव्यम् । व्यवस्थितविभाषया हलादेर्लघोश्च भविष्यति । सत्यमेतत् । तद् विस्मष्टायं क्रियते । तत इह न भवतीत्याह अक्रियमाणि तु परिगणने कृतयतीत्यादावपीठवद्भावेन स्यादेवेति भावः ।

१६२ । विभाषर्जिच्छन्दसि ।

१६३ । प्रकृत्येकाच् ।

स्त्रजिष्ठ इति । अत्र प्रकृतिवद्भावेन टिलोपो न भवति । ननु च विभक्तोर्लुक् टिलोपं बाधियते । नाप्राप्ते त्वस्मिन्स्वरभात् । नैतदस्ति । नो टिलोपो । एको विभक्तत्वन्तस्य । अन्यो लुकि कृते सत्ववर्गिष्ठस्य । तच्च योऽसौ विभक्तत्वन्तस्य टिलोपस्तस्मिन्नाप्राप्ते लुगारभ्यत इति युक्तं यदसौ तं बाधते । यस्त्ववर्गिष्ठस्य टिलोपस्तस्य प्राग्लुक्प्राप्तसम्भवादप्राप्तएव तस्मिन्नाप्राप्तमात्रः कथं पश्चादुपजातप्राप्तिकं लोपं बाधेत ? तस्मादारब्धत्वमिदम् । प्रकृत्यालो राजन्येत्यादि । किं वक्तव्यमेतत् ? न । कथं तर्हि

तुरित्तेनेयस्सु (६।४।१५४) इति तत्किञ्चित् । सामान्येनायं प्रकृतिवद्भावो विधेयः । विभाषेति चानुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यच्च यत्नेष्यते तत्र सर्वत्र भविष्यति । यत् तु नेष्यते तत्र न भविष्यतेऽपि । एवमिदं पल्य (६।४।१६४) इत्येवमादिकं प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति चेत् ? न । प्रपञ्चार्थत्वात् । राजन्यकमिति । राज्ञोऽपत्यमिति राजश्चक्षुराद् यत् (४।१।१२३) । तस्मात् समूहेऽर्थे गोत्रोक्तोद्घोर (४।२।३८) भेत्वादिनात्र बुक् । मानुषकमिति । मनोरपत्यमिति मनोजातावज्यतौ बुक् चेति (४।१।१६१) येषां मतेऽपत्यार्थे यत् तेषां पूर्वसूत्रेण बुक् कृते लोपः प्राप्नोति । स प्रकृतिभावाच्चिर्वर्त्तते । येषान्तु मतेन जातिमात्रे यन् नापतेऽपि तेषां नार्थः प्रकृतिभावेन । अनापत्यकारत्वादेव हि लोपो न भविष्यति ॥

१६४ । इनपत्यमिति ।

सांस्कृतिकम् । सांराविणम् । सांमार्जिनमिति । कूट दाहे । व शब्दे । मृजु शुद्धौ । अभिविधौ भाव इनुण् (३।३।४४) । मृजुर्होतुः (७।२।११) । सांस्कृतिन् सांराविन् सांमार्जिन् इति स्थिते ऽणिनुण् इति (५।४।१५) स्वायं ऽण् । मेधाव इति । अस्मायेत्यादिना (५।२।१२१) विनिः । तदन्तात् प्राग्दीप्यतोऽण् (४।१।८३) अपत्यार्थे ।

१६५ । गायिविद्वद्विकीर्णगणपथिनश्च ।

अपत्यार्तोऽयमारभः । अनपतेऽपि पूर्वेष्वेव सिद्धत्वात् । इत्यन्तत्वादेवाम् । (Q)

१६६ । संयोगादिश्च ।

अयमप्यपत्यार्थं आरभः । शङ्खिन इति । शङ्खमङ्कजशब्देभ्यो मत्वर्थे ङनिः । तदन्तात् पूर्ववदण् ।

(Q) बाधशब्दो त्रीत्यादिः । तत् ङनिः । विश्वी केजी नणी पकोति च मत्वर्थेतिशब्दः । विदधां वः । विश्वीकोऽप्यत्र वेदधिनः ।

१६७ । अन् ।

अनपत्य इति निवृत्तम् । सामान्येनाण्मात्रे विधिः । सामनो वेमन इति । तस्मैदमित्यण् (४।३।१२०) । सौत्वम इति । पुञ् अमिषवे । सुयजो-
ङुनिविति (३।२।१०३) ङुनिप् । ऋस्वस्य पिति कति तुक् (६।१।७१) ।

१६८ । ये चाभावकर्मणोः ।

सामान्यो वेमन् इति । तत्र साधुरिति (४।४।८८) यत् ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

आत्मनीनमिति । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः (५।१।८) । अध्व-
नीनमिति । अथाप्यध्वनो यत्खाविति (५।२।१६) खपत्ययः । प्रत्यात्ममिति ।
आत्मानं प्रति । अथ्ययं विभक्तोत्तरादिना (२।१।६) यथार्थेऽव्ययीभावः ।
ततोऽनघेति (५।४।१०८) टच् । प्राध्वमिति । प्रगत मध्वानमिति प्रादि-
समासः । उपसर्गादध्वन इत्यण् (५।४।८५) ।

१७० । न मपूर्वाऽपत्येऽवर्त्मणः ।

चार्मण इति । परिहृतो रश्म इत्यर्थं प्राग्दीव्यतोऽण् (४।२।१०) । वा
हितनाम्न इति वक्तव्यमिति । हितनामगच्छस्व वा प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थक्यं
व्याख्येयमित्यर्थः । तच्चेदं व्याख्यानम् । इहापि तदेव विभाषापक्ष-
मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन हितनाम्नो वा प्रतिषेधो
भविष्यति ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

यद्येतदेकमेव सूत्रं स्यात् ततो नियमायं वा स्यात् ? विध्ययं वा ?
यद्यपत्य इति वर्त्तते ततोऽनन्तरसूत्रेणैव प्रकृतिभावे प्रतिषेधे न स्यादिति
(६।४।१४४) इति टिलोपः सिध्यत्येव । सिद्धे सत्प्राप्तनियमायं भविष्यति ।
अजातावेवापत्त्यर्थं यथा स्यादिति । तथाच तस्मैदमित्यणि (४।३।१२०) विहिते
ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्मन् । ब्राह्मं इति । ब्राह्मौ ओषधिरिति न

सिध्यति । अपत्याणोऽभावात् । अथापत्य इति निवृत्तम् । ततो विध्यर्थमेव भविष्यति । अपत्ये हि पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावः प्रतिषिद्धः । ततश्चान्विति (६।४।१६७) प्रकृतिभावे प्राप्तेऽजातो ब्राह्म इत्येतद्विलोपार्थं निपात्यते । एवञ्च विध्यर्थेऽस्मिन् सिद्धम् ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविरिति । ब्राह्मण इयं ब्राह्मी ओषधिरित्यतत् तु न सिध्येत् । अजाताविति प्रतिषेधात् । अपतेर जातो च न सपूर्वोऽपतेरवर्ण्य इति (६।४।१७०) प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे सति न स्तुहित इति (६।४।१४४) भवति टिलोपः । ब्राह्मो नारद इति । तथेहापि स्याद् ब्राह्मणोऽपत्यमिति ब्राह्मण इति । एवमेकयोगे दोषप्रसङ्गमभिवीक्ष्य तत् परिजिह्वीर्षुराह योगविभागोऽत्र क्रियत इति । योगविभागे सति यद्यपत्य इत्यनुवृत्तेरपत्य एव टिलोपो निपातयते पूर्ववत् सिद्धे सति नियमार्थमेव निपातनं स्यात् । ततश्च स दोषस्तदवस्थ एव स्याद् यः प्राङ् नियमपक्षे उक्तः । तथाच योगविभागकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मादपत्याधिकारेऽपि योगविभागकरणसामर्थ्यादपत्यादन्यत्र ब्राह्मइत्येतन्निपातयते । एवमनपतेरपि ब्राह्म इति निपातनाद् ब्राह्मो गर्भो ब्राह्ममस्त्रं ब्राह्मं हविरित्यतत् सिध्यति । ततो ऽजातावित्यर्थं द्वितीयो योगः । न सपूर्वोऽपतेरवर्ण्य इति (६।४।१७०) प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे यो न स्तुहित (६।४।१४४) इति टिलोपः स मा भूदित्यवमर्थोऽपत्य इत्येवेति । एतेनास्मिन् द्वितीये योगेऽपत्यइत्यनुवृत्तं इत्यावष्टे । अजाताविति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तत्र जातेरपत्यार्थेन सम्बन्धः । नञ्चलु भवतिना । तमेवार्थं वृत्तौ दर्शयन्नाह अपतेर जातावणि ब्राह्मण इति लोपो न भवतीति । जातिविशिष्टेऽपतेर विवक्षितेऽणि परतो ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भवतीत्यर्थः । अपत्य इत्येव । ब्राह्मी ओषधिरिति । प्रतुदाहरणव्याजिन योगविभागे सति जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मी ओषधिरित्यतदपि सिद्धं भवतीति दर्शयति ।

१७२ । कर्मसाप्थीलि ।

यद्येवमिति । यदि चकारोऽत्र अत्यय एवं सति किमर्थमिदम् ? नैवास्त्र प्रयोजनं किञ्चिदित्यर्थः । किं कारणमित्याह न स्तुहित इत्येवं हीत्यादि ।

यदि लक्षणेन न प्राप्नोति तदर्थं निपातनमारभ्यते । इह तु न स्तद्धित
(६।४।१४१) इति शब्दः । नहि ये केनचित् प्रकृतिभाव उक्तो यत स्तद्धित
टिलोपार्थमारभ्यमाण मिदमर्थवत् स्यात् । अणि हि प्रकृतिभावो ऽप्यन्त-
स्योक्तः । नतु वि । अन्तरोक्तमर्थमभ्युपगच्छति । यदि सत्त्वं किमर्थमिद-
मित्याह आपकार्यमित्यादि । अण्कृतानीतयादि । अणि कृतानि कार्याणि
अण्कृतानि । सममीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । अथवाऽप्या
कृतानि । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।१२) समासः । किमेतस्य
आपनेन प्रयोजनमितयाह तेनेत्यादि । चुरा शीलमस्या
इति च्छत्वादिभ्यो ष इति (४।४।६२) णः । तदन्तान् छौए । ताच्छीलिके
ण इत्यस्वार्थस्य आपितत्वात् । तदस्यां प्रहरणमिति क्रोड्यायां ण (१।२।५७)
इति दण्डात् की दण्डेति । अण्कृतं कार्यं न भवति । यदि तर्हि
ताच्छीलिकेष्वण्कृतमिष्यते ऽपि च्छत्वादिभ्यः कस्मादोच्यते ? तत्राप्ययमर्थः ।
आपनायं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति । युक्तमेतदुक्तवानसि । वैचित्तराथं
त्वण् कृतः । कामेणमिति । तद् युक्तात् कर्मणोऽणित्यण् (५।४।१६) । कर्मणा
युक्तं कामेणमिति ।

• १७३ । औक्षमनपत्ये ।

औक्षं पदमिति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्दणिकजेष्ठाग्निनेय-
वासिनायनिभौणहृत्यधैवत्यमारवैच्चाकमेतैयङ्गिरगमयाणि ।

उपचाराद् यस्याऽप्ययवञित्युच्यत इति । उपचारस्य तु तत्-
प्रोक्तत्वमेव निवन्धनम् । आथर्वणिक इति । वसन्तादिभ्यश्च (४।२।६३) ।
औणहृत्यमिति । भूणं हृतवानिति ब्रह्मभूणहृत्त्रेषु क्तिप् (३।२।८७)
तदन्तात् ष्यञ् । हनस्तीऽचिप् (७।१।३२) णस्तोरित्यनेनेव तकारः
सिद्धः । तत् किं निपात्यत इत्याह हनस्तीऽचिप् णस्तोरित्यादि ।

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य्यसंप्रत्यय एव । धातो रित्वेवं यो विहितः प्रत्यय स्तत्र कार्य्यं विज्ञायत इत्यर्थः । न च अङ्प्रत्ययो धातुप्रत्ययः । किं तर्हि ? प्रातिपदिकप्रत्ययः । तेन तत्र हन स्तोऽचिण्णलोरिति (७।३।३२) तत्कारो न प्राप्नोति । अतो निपात्यते । कथं पुनर्विज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य्यं भवतीति । अतएव निपातनात् । ननु च ङो ङस्तेज्जिबेभ्यिति (७।३।५४) कुत्वप्रतिषेधार्थं निपातनं स्यात् । नैतदस्ति । न (७।३।५८) क्तादेरित्यत्र हि नैति योगविभागादपि शक्यते कुत्वनिवृत्तिः कर्त्तुम् । भ्रौणन्नः । वार्त्तन्न इति । अपतगार्थेऽण् । इच्छाकुशब्दाद् यदा जनपदशब्दादितयादिनाञ् (४।१।१६८) भवति तदेस्वाकशब्दः जित्स्वरैणाद्युदात्तः । यदा तु कोपधादिति (४।२।१३२) शेषिकोऽण् तदान्तोदात्तः । ननु चेर्वविधसूत्र एकस्योपादानेऽपरस्य ग्रहणं न सिध्यति । तस्मादुभयोरपि स्वरभिनययोरुपादानं कर्त्तव्यमैस्वाक ऐस्वाक इति । एतच्चोद्यमपाकर्त्तुमाह स्वरसर्वनाम्नोत्तरादि । उदात्तादीनां स्वराणामविभागिनोच्चारणमेकच्युतिः । सा च स्वराणां सर्वनामेव सर्वनाम । यथैव हि तस्यापतामितादौ (४।१।८२) निर्देश उपगुप्रभृतोन् विधेयान् विभागेन प्रतिपादयति तथैकच्युतिरप्युदात्तादीन् स्वरविशेषान् । तथात्राय-मैस्वाकशब्दः पठ्यते नाप्याद्युदात्तो नाप्यन्तोदात्तः । तस्य त्वेवं पठितस्य प्रत्ययविशेषात् स्वरविशेषो भवति । यदाञ् तदाद्युदात्तः । यदाञ् तदान्तोदात्तः । इयादेशापवाद इति । केकयादिसूत्रेणोयादेशः (७।३।२) प्राप्नोति । तदपवादो लोपो निपात्यते । अतो गुणे पररूपत्वम् । अथ किमर्थमिति । येनाभिप्रायेण पृष्टवान् तं स्वयमेवाविष्कर्त्तुमाह ततोऽजि कृत इत्यादि । सिद्धमिति । रूपस्वरूपयोरभेदात् । यलोपार्थश्चेत्तरादिना बिदादिषु पाठे यो गुणस्तं दर्शयति यस्मादिषु चेत्यादि । तत्र हि तस्य बहुषु गोचप्रतायस्य जुग् यथास्मादिनेत्रमर्थः पाठः । स च जुग् बिदादिषु पाठे सति यज्जोद्धतनेमेव (२।४।६४) सिध्यतीति नार्थो यस्मादिषु पाठेन । मैत्रेयः सङ्ग इत्यादि । एतेन बिदादिषु पाठे यो दोषस्तं दर्शयति । बिदादिषु पाठे सति सर्वमेतदुपपद्यते

यदुक्तवानसि । किन्तु मैत्रेयशब्दादजन्तात् सङ्गाहलक्षणेतरादिनाच् प्रत्ययः
(४।३।१२०) स्यात् । ततो मैत्रेय इतरानिष्टं रूपं स्यात् । नतु मैत्रेयक
इतरभीष्टम् । उजन्तात् तु गोत्रचरणाद्भुज् भवतीति मैत्रेयक इतरभीष्टं
सिध्यति । हिरण्य इति । मयड्वैतयोर्भाषायामिति (४।३।१४०)
मयट् ।

१०५ । ऋत्वावास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि ऋन्दसि ।

ऋत्वाम् । वास्त्वमिति । भवेच्छन्दसीति (४।३।११०) यत् । वास्त्व-
मिति । तस्येद मितरण् (४।३।१२०) । एवं माध्वीतत्रापि । हिरण्य
इति पूर्ववक्ष्ययट् । (R)

(R) The editor had chiefly at his disposal, to collate and prepare the present copy of the Sixth Adhyaya of the Kaśka Vivarana-Panchika, the following MSS.

- (*) or iv i.e. the 4th MS. containing I. 1, 2 ; III. 1, 2 ; VI. 1, 4.
- (क) or XI i.e. the 11th MS. containing II. 1, 2 ; VI. 3 ; VII. 1, 2, 3, 4.
- (ख) or XV i.e. the 15th MS. VI. 4.
- (ङ) or XXII i.e. the 22nd MS. VI. 3, 4 ; VIII. 3, 4.
- (म) or XXV i.e. the 25th MS. VI. 1, 2 ; VIII. 1, 2.
- (घ) or XXVI i.e. the 26th MS. VI. 1.

Of these —

The (ग) has, at the end of 1, 2 — शस्यस्यमणा लिखितम् । At the end of 3, 2, टीकाग्रपतिशर्मणः पुस्तकमिदम् । लिखितं टीकाग्रपतिशर्मणः । शकाब्दः १०३०, आषाढस्य तृतीये दिवसे । शक १०३० is 1808 AD. At the end of 4, 6, 4, there is

इन्दुबिन्दुमिषीणोऽशकं स्मरते रवी ।

आदिखि श्यामटीकेय शक्यामन्दशर्मणा ॥ १ ॥

The शक १०३० is put down at the end of 6/3. It is 1817 AD.

इन्दुबिन्दुमिषीणोऽशक is १००१ i.e. 1779 AD. The MS. is very old, many pages were found stuck to one another and in some places moth eaten. It is in Bengali characters and belongs to thearendra Research Society, Rajshahi.

(क) At its end is लिखितं टीकाग्रपतिशर्मणः । One leaf is missing in VI. 3, and VII. 3 is incomplete. It is a very old and correct MS. written in Bengali characters.

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरण-
पञ्चिकायां षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ६१४ ॥

—:०:—

समाप्तश्च षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(घ) It is incomplete and also is in Bengali.

(ङ) VI 4. is incomplete. It was got from the village बेलबरिया, Rajshahi, from the house of परमहंस शिवचन्द्रसिंहान्न

(च) It is a copy from Sravan Belgoda, Mysore, duly compared and certified. Written in Devanagar from the MS. on palm leaves in Canarese characters, preserved in the Jaina Matha of that place.

(छ) This MS. is from Kasmere, got through the favour of Mr. M. Kaul M. A. Supdt. Research Department, Kasmere State. It was received from Sr. Nagar, Jambu-Kasmere : duly compared and certified and written in Devanagari from a MS. in that department of the P. J. as stated above. But this MS. text is not complete. Portions of the 7th & 8th Adhyayas are not to be had here. In the colophon of VI. 2. of this MS. are the words इति स्वविरजिनेन्द्र-बुद्धिपरचितयाम् & & — in stead of इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद &c.

KASIKA VIVARANA PANJKA

Vol. II.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	२४	अशुद्धम्	अशुद्धम्
८४	२५	कश्चिन्...कश्चित्	कश्चिन्...कश्चिन्
१८६	२०	व्यवधानोऽपि	व्यवधानैऽपि
२१६	२१	एतच्च	ततश्च
"	२२	विशेषं दशयति...अनु विशेषं	विशेषं
२२६	२७	सम्बन्ध	सम्बन्ध
३११	१५	कश्चित्	कश्चित्
३२२	८, १२	समरणौ	समरणौ
३५४	४	त्यक्तः	त्यक्तः
४०८	१८	नोपगमं	नोपगमं
"	२२	संहत	संहत
"	२६	एकोऽर्थो	एकोऽभिन्नोऽर्थो
५२८	२३	ङ्किति	ङ्किति
५३०	१८	ङ्किति	ङ्किति
५४०	१७, १८	"	"
५५६	२६	अवाप्युरिति	अवाप्युरिति

